

પ્રકાશક-સંસ્થાનું નિવેદન

“ કલાપી—એક અધ્યયન ” એ ડૉ. દન્ડવદન ઠા. દવેનો મહાનિબંધ પ્રસિદ્ધ કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે.

ગુજરાતના રંગદર્શી કવિ કલાપીના જીવન અને કવન અંગે ડૉ. દવેએ કરેલાં અન્વેષણો પરથી તેમણે તૈયાર કરેલો આ મહાનિબંધ કલાપી પરના આપણા અલ્પધન સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ઉમેરો બની રહેશે. કલાપીના જીવનને ઘડતાં પરિબલો અને સાહિત્યસર્જન પર થયેલ તેની પ્રબળ અસરોનું ડૉ. દવેએ કરેલું વિશ્લેષણ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને રસપ્રદ વાચન પૂરું પાડશે એમાં શંકા નથી.

આ મહાનિબંધ ગુજરાત યુનિવર્સિટીની પીએચ.ડી.ની પદવી માટે ૧૯૫૮માં સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. તેના પ્રકાશન માટે સંમતિ આપવા બદલ ડૉ. દવેનો હું આભારી છું. આ પ્રકાશન માટે જરૂરી આર્થિક સહાય આપવા બદલ યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશનનો પણ આભાર માનું છું.

આશા છે કે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને આ વિષયમાં રસ ધરાવતા સૌને આ પ્રકાશન ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-૯.
ફેબ્રુઆરી ૧૫, ૧૯૬૯.
સૌર માધ ૨૬, ૧૯૯૦ (શક).

કં. ચં. પરીખ
કુલસચિવ.

અર્પણ

દુર્વાસા, પણ લોખા બ્રહ્મા જેવા

કુટુંબવત્સલ

સ્વ૦ પિતાને

અને

રૂઢિપૂજક, પણ સાધુતા

સેવા અને ત્યાગના

અવતાર જેવી

ગં. સ્વ. માતા કપિલાને

સાદર -

હન્દ્રવદન કા દવે

લેખકનું નિવેદન

કલાપી વિશે અનેક વિદ્વાનોએ છૂટક છૂટક લેખો લખી, વ્યાખ્યાનો આપી, નિબંધો વાંચી વિવિધ રીતે નવો પ્રકાશ પાથર્યો છે, પણ તેમના સાહિત્યનો અને માનસનો સમગ્ર દષ્ટિએ અભ્યાસ કરી તેમના વ્યક્તિત્વનું સાંગોપાંગ, સૂત્રબદ્ધ દર્શન દેરાવવાનો પ્રયાસ. મારી જાણ છે ત્યાં સુધી, થયો નથી. આ પુસ્તક તે દિશામાં નવ પ્રયાસરૂપ છે.

પ્રાપ્ય તેટલી સામગ્રી પરથી કલાપીનું બાહ્યબ્યંતર જીવન તપાસી, તે પરથી તેમના સાહિત્યને ઘડનાર તેમનાં કવિમાનસ તથા આંતરવ્યક્તિત્વની રેખાઓ સ્પષ્ટ કરી, તેમના સાહિત્યને ઉભયની નીપજ તરીકે તથા સર્જનકલાની દષ્ટિએ વિલોકી કવિ, ગદ્યકાર અને વ્યક્તિ લેખે કલાપીનું સર્વાંગીણ મૂલ્યાંકન કરવું એ આશય હોવાથી આ મહાનિબંધની યોજના તેને અનુરૂપ રાખી છે. ઘણુંખરું ઊરડાઈ સર્જકનું સાહિત્ય તેના ભાવનાજીવનથી તદ્દન અલગ હોવું નથી, પણ કલાપીની બાળતમાં તે એવું છે કે તેમનું સમગ્ર સાહિત્ય તેમના જીવનની સાથે જોતજોત થયેલું છે. આથી ઉપર્યુક્ટ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખીને અહીં કલાપીના જીવન અને સાહિત્યના તંતુઓને એકસાથે રજૂ કરતા ને તપાસતા જઈને તેમાંથી કવિ, સ્નેહી અને ચિતક કલાપીનું સુરેખ ચિત્ર ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી આ મહાનિબંધને કલાપીનું જીવન તથા કવન-એમ બે અલગ વિભાગમાં વહેંચવાને જાહેલ કલાપીના જીવન અને કવનની સંયુક્ત સમીક્ષા, સમ્યક્ષમ બરાબર જાળવતા જઈને, ૭ પ્રકરણમાં કરી છે. તે પછીનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં આ સમીક્ષાની તારવાળી અને અંતિમ મૂલ્યાંકનરૂપે કલાપીને વ્યક્તિ, ગદ્યકાર તથા કવિ લેખે વિચારવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જીવનકવનના તાણાવાણાથી વણાયેલું કલાપી જેવા કવિનું મોહક, રંગીન વ્યક્તિત્વ ચિત્રાત્મક સ્વભાવટને પ્રેરે તેમ જ પૂરતો અવકાશ આપે તેવું હોવાથી એના વિદ્યાસક્રમની રજૂઆતમાં વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ પ્રયોગ ફટલે અંશે સુલભ બન્યો છે તે વિચારવાનું કામ વાચકને સોંપું છું.

કલાપીના વ્યક્તિત્વના પ્રકાશમાં તેમના સાહિત્યની સમીક્ષા એ આ મહાનિબંધની એક વિશિષ્ટતા છે, તે કલાપીના ક્ષર અને અક્ષર જીવનનું મનોદેશનિક

દષ્ટિએ પૃથક્કરણ અને તેને અંગે દલિના આંતરજીવનને સ્પર્શતા દેટલાક માર્મિક પ્રશ્નોની યથાસ્થાને વિગતે દરેલી ચર્ચા એનું ખીણું મહત્વનું અંગ છે. આને અનુપંગે કલાપીના જીવનને લગતી દેટલીક પ્રચલિત હપીકતો અને માન્યતાઓનું વિશોધન કરવાનું પણ પ્રાપ્ત થયું છે. કલાપીની જન્મતારીખ, તેમના પિતાના મૃત્યુનો સમય, તેમનું પ્રણયજીવન, મૃત્યુ તથા તેમના પત્નો અને પછોને અંગે પણ દેટલીક નવી પ્રકાશ પાડતી ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે. તેમ જ તેમના જીવનના દેટલાક પ્રસંગો અને તેને વિશેનાં વિદ્વાનોનાં મંતવ્યોને અંગે પણ જે નવું કહેવાનું સમયું તે કહ્યું છે. વળી, કલાપીના જીવનને લગતી હપીકતોમાં તેમની કવિતા તથા તેમના દેટલાક પત્રોની પ્રસિદ્ધિમાં દેખાયેલા નાના-મોટા વિગતદોષોને યથાલબ્ધ પ્રમાણબૂત માહિતીને આધારે આ મહાનિબંધમાં સુધારવાનો પણ યત્ન દરેલો જણાયો. એવી દેટલીક માહિતીને આધારે દલિનાં ઠાઈ ઠાઈ કાવ્યોનું પાઠશોધન પણ ક્યું છે. કલાપીનાં પ્રારંભાવસ્થામાં રચાયેલાં ઘોડાંક અપ્રકટ પછોનો ઉપયોગ કરવાનું બન્યું છે અને તે પછો પરિશિષ્ટમાં રજૂ કરી તેમને પ્રથમ વાર આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધિ આપી છે. સંશોધન અને સમીક્ષામાં અત્ર ત્ર આમીઓ અભ્યાસીઓને મળી આવે ખરી, પણ વિષયની પૂર્ણ શોધ અને તેના સંગોપાંગ દર્શન માટે આખું જીવન પૂર્ણ કરીએ તોય તેનો છેડો લાગ્યે જ આવે.

પ્રસ્તુત કાર્યને અંગે શક્ય તેટલી સઘળી પ્રકટ-અપ્રકટ સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ગુજરાત વિદ્યાસલાના (હવે તેા નિઃશેષ બની ગયેલા) જૂના મહાનના ભેપિરામાં તથા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયમાં બેસી 'સુદર્શન', 'અંક', 'જુદ્ધિપ્રકાશ', 'ભારતીબૃપણ', 'પ્રિયવદા', 'ગુજરાતી', 'વસંત', 'કૌમુદી' વગેરે સામયિકોની કાઈલો તથા 'ગુજરાતી', 'દિંદુસ્થાન' છત્યાદિ પત્રોના દિવાળી અંકો ઉચલાવી તેમાંથી કલાપી વિશે લખાયેલા લેખો, તેમનાં મૂળ કાવ્યો અને પત્રો વગેરે પણ શોધી તપાસી જવાનું બન્યું છે. દેટલીક અપ્રકટ સામગ્રી પણ ઉપયોગમાં લીધી છે. શ્રી મનુભાઈ જોધાબી દારા, કલાપીએ તેમની સોળસત્તરની વયે રમા ઉપર લખેલા, કુલ ૧૩૮ અપ્રકટ પત્રો જે મને જોવા મળ્યા તે કલાપીની તે કાળની મનોદશાના અભ્યાસમાં મને ઠીક ઉપયોગી નીવડયા છે. સદ. યો. બળવંતરાય દેકારે ઈ. ૧૯૩૫માં મુબઈ યુનિવર્સિટીની 'દકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા'માં આપેલ વ્યાખ્યાન, 'ગર્ભિમૃતિ' કલાપી, જે અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે, તેની હસ્તપ્રત વડોદરાની મહારાજન સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાંથી જોળવી તેનો ઉપયોગ તે યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. મોગીલાલ

સાહેબરાના સૌજન્યથી હું ઠરી શક્યો છું. આ વ્યાખ્યાન કલાપીના જીવનકવનને તેમ જ કાવ્યમૃત્યાકન વિરોની વિચારણામાં કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ ઊભા કરે છે, જે મને વિષયચર્ચામાં સારી પેઠે ઉપયોગી થઈ શક્યા છે 'કાસ્મીરનો પ્રવાસ'ની સમીક્ષા અંગે તેની બે આવૃત્તિઓ—એક 'સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય'ની અને બીજી સ્વં રૂપકર ઓઝા ('સચિત') સંપાદિત—નો ઉપયોગ કર્યો છે. સ્વં ઓઝા સંપાદિત આવૃત્તિ આજે દુર્બ્રાપ્ય છે અને ભાષાપ્રામાણ્ય તપાસવા તેનો પણ યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે. જોકે 'સસ્તુ સાહિત્ય'વાળી આવૃત્તિ વિરોપ શ્રદ્ધે અને અસલની એન. પી. જોશીની આવૃત્તિના પુનર્મુદ્રણરૂપ છે; તેપણુ કલાપીના પ્રવાસ સળધે કેટલીક નવીન માહિતી 'સચિત'વાળી આવૃત્તિ પૂરી પાડે છે. 'સસ્તુ સાહિત્યવર્ષક કાર્યાલય'ના સહલાવથી 'કાસ્મીરનો પ્રવાસ'ની આ બે આવૃત્તિઓના પાઠબેદ હું સરખાવી શક્યો છું અને સ્વં મણિલાલ દ્વિવેદીની 'પ્રવાસ' વિરોની ટીકાનો પ્રત્યુત્તર આપી ગયો છું. 'જીવન પ્રકાશ' તથા 'સસ્તુ' સામયિકોની ફાઈલોમાં છટા-ચેલા સ્વં દુબાઈ વાલ્મીકીવાળાએ સ્વ શ્રી કપિલ દક્કરને ઉત્તરાવેતા કલાપી વિષયક સંસ્મરણોનો પણ મેં યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે. આ ઉપરાંત કલાપીના જીવનકવન વિરો વિરોપ જાણવાના દગદાથી સ્વ. શ્રી કપિલ દક્કર, અ શ્રી લાડી દાકાસાહેબ પ્રહલાદસિંહજી ગોહેન તેમના લાઈ કલાકાર શ્રી કુમાર મંગલસિંહજી અને શ્રી મનુલાઈ જ્ઞેષાણીની અનેક વખત મુલાકાતો લીધી છે તેમ જ બે વાર લાડી જઈ આવી કલાપીનું પુસ્તકાલય વગેરે જોઈ કલાપી વિરો શક્ય તે માંધી માહિતી મેળવવાનો યત્ન કર્યો છે. કલાપીના સમવયસ્ત્રી લાડી-નિવાસી શેઠ પ્રભુલાલલાઈ અને માલોકળા પાસે કલાકાર મુધી બેગી તેમની પાસેથી કલાપી-રમા-શોભનાના સ્વભાવ, વર્તન અને વ્યક્તિત્વ અંગે ઘણી વાતો સાંભળવા મળી છે. આ સર્વને પરિણામે જે કંઈ મારા હેતુને ઉપદારક થાય તેવું જણાયું તેનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવાનો પ્રયાસ મેં કર્યો છે.

આ કાર્યને અંગે 'કેટલાક'ના બંધી જ આવૃત્તિઓ—'કાન્ત' સંપાદિત અને 'સાગર' સંપાદિત—મેં તપાસી છે, પણ અહીં અવતરણોમાં ઉપયોગમાં મેં લીધી છે તે તો 'સાગર'સંપાદિત ત્રીજી આવૃત્તિ છે તેમ જ 'નાગીહલ્ય'ની બીજી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે

મને સદાયશુભ થઈ ઉપકૃત કરનાર ઉપરની તમામ વ્યક્તિઓ તથા સહયાઓનો તેમ જ આગળથી આખર સુધી કીમતી માર્ગદર્શન આપનાર મારા વિવાહી પ્રે. અનંતગાય મ. ગવળનો હું અતઃકૃણપૂર્વક આભાર માનું છું.

સ્વ. મણિલાલની 'આત્મકથા' (અપ્રકટ)માંવી દેટલોક ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડનાર સ્નેહી ડૉ. ધીરુલાઈ દાદરનો, દેટલાંક પ્રકરણોનું કૃદ્ધ મિત્રલાવે તપાસી આપનાર કવિ શ્રી ચંદ્રકાન્ન રોકનો તથા પુસ્તકને અંતે આપેલી નામચ્છિ તૈયાર કરી આપનાર મારી કોલેજના અધ્યાપક શ્રી ગાંધી('મુદ્દામી')નો હું આભારી છું. અને, ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ આ મહાનિગ્રંથ છપાવવાનો નિર્ધાર ન કર્યો હોત તો ? તો હજીય તે દાયકાઓ પર્વત હસ્તપ્રતમાં જ પડ્યો રહ્યો હોત. પ્રકાશન માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો હું ઋણી છું.

૧ માર્ચ, ૧૯૬૯,
૧૯, 'રાજકંસ',
શારદા સોસાયટી,
અમદાવાદ-૭.

કન્દવદન કાશીનાથ દવે

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશક સંસ્થાનું નિવેદન

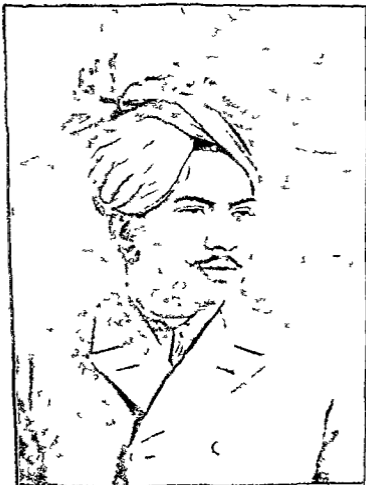
લેખકનું નિવેદન

વિભાગ-૧

	૫૪
પ્રકરણ-૧ : કવિ થયા પહેલાં (ઈ. ૧૮૭૪ થી ૧૮૯૦)	૧
પ્રકરણ-૨ : પ્રારંભિક પદ્યરચના અને “ગદ્ય” (ઈ. ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૨) ...	૨૯
પ્રકરણ-૩ : રાજપદ અને કવિપદની તૈયારી (ઈ. ૧૮૯૨ થી ૧૮૯૪) ...	૫૩
પ્રકરણ-૪ : “રાગ ને ત્યાગની વચ્ચે” (ઈ. ૧૮૯૪ થી ૧૮૯૫) ...	૯૯
પ્રકરણ-૫ : પ્રણય-મંથન, (ઈ. ૧૮૯૬ થી ૧૮૯૮) ...	૧૨૯
પ્રકરણ-૬ : હંસગાન : ગાનવિરામ (ઈ. ૧૮૯૮ થી ૧૯૦૦) ...	૧૬૭

વિભાગ-૨

પ્રકરણ-૭ : વ્યક્તિ કલાપી ...	૧૯૯
પ્રકરણ-૮ : ગદ્યકાર કલાપી ...	૨૩૭
પ્રકરણ-૯ : કવિ કલાપી ...	૩૦૭
પરિચિષ્ટા ...	૪૧૮
સંદર્ભસૂચિ ...	૪૫૭
નામસૂચિ ...	૪૫૯
શુદ્ધિપત્રક ...	૪૭૦

અમલતા
કુશલિન ઇ.

સ્વ કવિ કલાપી
'ગુર્જર' ને સરુપ કલાધર મેરઠા

કવિ થયા પહેલાં

(ઈ. સ. ૧૮૭૪થી ૧૮૯૦)

“ ત્હારી દિસે અખલ નેત્રની જ્યોતિ બાપુ ।
કીકી ભરી રમતિયાળ હનર ભાવે ।
ત્હારાં સહુ ઉદ્યતાં કુલ શા સુખગો ।
આ બાલવન્દ મલીં કાંઈ જુદાં જ ભાસે ।
શોધી રહ્યો નવીન કાંઈ સ્થલે સ્થલે તું ,
ને ખેલમાં મચી રહ્યો વળી પૂર્વ હથે । ”

(‘બાલક કવિ’ : ‘કલાપીનો કેકારવ’, પૃ. ૧૩૮)

૧. કોલેજપ્રવેશ

ઈ. સ. ૧૮૮૨ના જૂનમાં ઊદ્યતી કોલેજે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં આઠ વર્ષની ઉંમરનો એક કુમાર દાખલ થાય છે. એનો ચહેરો ભરાવદાર અને કંઈક લંબગોળ છે; કપાળ મોટું છે; આંખો ઘેનભરી ને વિશાળ પણ પોપચેથી ફૂલેલી છે, હોઠ સખત રીતે ખીડેલા છે અને ડીક બેવડોકોહું છે. એણે મુરવાળ અને પહેરણ, ઉપર અતલસનો કબ્બો અને માથે સોરડી પાઘડી સફાઈથી પહેર્યાં છે. પહેલી નજરે અનડો, ઓછાઓસો અને શરમાળ જતણુતો આ કુમાર તેની નિકટ જતાં નિખાલસપણે પોતાનું સરક અને તરંગી હૈયું વહેતું મૂકે છે અને અન્ય સમવયસ્ક કુમારોને પોતાના બનાવી દે છે.

એ નિત્ય ઠસરત કરે છે, ખ્યાનથી પાક ભણે છે અને ફોલેજના શિક્ષકોને આનંદથી વહે છે : રાજ્ય તરફથી નિમાપેલા પોતાના અંગત શિક્ષક ત્રિયુવન

બર્નનો તો પડે એમને જીને છે એનું મન હિંદુ અને વૈભવશાળી રાજનીનું છે એને સારી વસ્તુઓનો ભારે ગોખ છે એટલે દક્ષી કિમતની ચીજો વાપરવી ગમતી નથી એને દયમ કુમારની મોખત ગમતી નથી એનો મિલનજી સરેરી અને ગીખળી છે ખામ મિત્રો સાથે મુક્ત અને ઠીકઠી રહેતે તે વતે છે) જ્યાં મિત્રોનો મગ નથી હોતો ત્યારે જ્ઞાની માનવના પામેથી નીતિ, બોધ અને ઉમદા ચારિત્ર્યની વાતો તે ગાળે છે અથવા તો એકાંતે બેઠી પાનસદગ્ કર્મ કર્મ તુકાઓ ને તમે દોષવે છે ક્યારેક આસપાસના વિગ્ન પ્રદેશોમાં મિત્રો સાથે તે રખડા જાય છે અને કુરંગને મન ભરીને નિદાળે છે પ્રૃથ્વીના સાન્નિધ્યમાં તેને અપાર સુખ થાય છે)

આ કુમાર, તે સૌરાષ્ટ્રના ચોથા વર્ગના એક તત્ત્વ નાનકાં સસ્થાન લાપીના ગજકુમાર સુરસિદ્ધ એમનો જન્મ ઈ સ ૧૮૭૪ના જાન્યુઆરીના ૭નીસમી તારીખે એટલે કે સવત ૧૯૩૦ના માદ સુદી નવમીને મોમનાગને દિને ૧

સુરસિદ્ધ માનુભક્ત છે પિતા લાપીપતિ તખ્તસિદ્ધ તો સુરસિદ્ધ પાય ૨ વર્ષના હતા ત્યારના સુજરી ગયા છે, પણ માતા રામબાના વાસ-ચ અને

૧ આ જીવન સુધી કલાપીનો જન્મ ફેબ્રુઆરી માસમાં થયો છે એવી માન્યતા સાક્ષતી આવી છે સૌથી પહેલાં કવિ 'કાન્તે' 'કેકારવ મા અને કલાપીની જન્મ જયંતી પ્રસંગે જ્ઞાન મા (ઈ સ ૧૯૦૩) કલાપીનો જન્મ ઈ સ ૧૮૭૪ના ફેબ્રુઆરીની છઠ્ઠીસમીએ થયો એવું જાહેર મ્યું અને પછી તે રનજીભાઈ, 'સચિત' અને 'જટિલ', પ્રો. ઠાકોર, નવરામ ત્રિવેદી, સુનશી, દરબાર વાજસુરવાળા, કૃપાવાવ ડવેગી, 'મય અને મયજાર વો ૧૦ ના સપાદકો વગેરેએ 'કાન્ત' ને પછે કલાપીનો જન્મ માસ ફેબ્રુઆરી જ જણાવ્યા કર્યો, પણ આ હકીકત ભૂવનરેણી છે

કલાપી ચોતાનો જન્મદિવસ દિન્ડ તિથિમાસ પ્રમાણે ગણતા અને મનાવતા કલાપીએ પોતે જ દરબાર વાજસુરવાળા પરના તા ૮ ૧-૧૮૯૮ના એક પત્રમાં ચોતાનો દિન્ડ તિથિ અનુસાર "માધ સુદિ નવમીએ જન્મ" બતાવ્યો છે (જુઓ 'કલાપીની પત્રધારા', પૃ ૧૮૫) એટલે તેમાં દિન્ડ જન્મમાસતિથિમાં શકા કરવાનું કોઈ કારણ નથી સૌ વર્ષનું પંચાંગ તપાસતા સ ૧૯૩૦ના મહા સુદ મોમના તિથિને ઈ સ ૧૮૭૪ના ફેબ્રુઆરીની ૭નીસમી તારીખ વ્યાવતી નથી, પણ ઈ સ ૧૮૭૪ના જાન્યુઆરીની છઠ્ઠીસમી તારીખ ને સોમવાર ગણે છે (નવું દિવાલો અને નવાં નાદો જુઓ 'સસ્કૃતિ સામયિકનો ઓ ટોબર ૧૯૫૨ નો પૃ ૪૦૦ ઉપરનો માર્કા દેકો જેખ)

૨ કલાપીના પિતા તખ્તસિદ્ધના મૃત્યુસમય વિશે સ્વ નવરામ જ ત્રિવેદી તેમના 'કલાપી પુસ્તકમાં પૃ ૮૦૦એ છે 'ઠાકોરસાહેબ તખ્તસિદ્ધના અવસાનની

જાન્યવનો એમના ચિત્ત પર મોટો પ્રભાવ છે મા પામેથી પોતાના બચપણની માતો સાલજવી એમને ખૂબ ગમે છે વેકેશનમા જ્યારે એ ઘેર આવે ત્યારે મા “નાના હતા ત્યારે તમે આવા હતા, આમ કરતા, આવુ જોનતા” એમ કહી તેમના બાળપણના કોમળ અને પરગણ સ્વભાવની, ઉદાર અને સ્નેહભૂખ્યા વર્તનની અને કોઈ જાની અનુભવી મહાત્માના મુખમાથી સરા પડે તેવી તેમની ઉડી, ગરવી, હડાપણુભરી વાણીની પિંચાન તેમને કરાવે છે એનેજમાય માના પ્યાર અને દુઃ, લાડ અને શિખામણુને યાદ કરી કરીન તે રાત્રે સૂએ છે અને પ્રભાતે જાગે છે તેમના ચિત્તનો સમગ્ર ઝમજો માતાના વ્યક્તિત્વે લીધો છે માતા પણ અજબ ધૈર્યવતી અને મધ્યકાનીન ક્ષત્રિયાણીને ઉચિત શુદ્ધ દેહમરજાદના સસ્કારોથી વિભૂષિત, કામેન અને દંડ મનવાળી નારી છે ૩

આવી દંડ માતાના વ્યક્તિત્વનુ આકર્ષણ બાળકને કેમ ન હોય ?

આશારામ ઈ સ ૧૮૮૬મા મેનેજર નિમાયા એટલે વાપીનુ વચ પિતાના મૃત્યુસમરે બાર વર્ષનુ હશે’ અને સન નવનરામને પગને પછીના સર્વ કવાપીચરિત્રકારોએ કલાપીના પિતાનુ અવસાન કવાપીની બારની વયે નોધ્યુ પણ લાડીમા નાપીની દેરી પારો તખ્તસિ હજીની પણ દેરી છે અને તેમા દીવાન પર કોતરીને તખ્તસિ હજીની અવસાન સાન અને તારીખ સ્પષ્ટ દેખાય તેમ આપેલા છે તે પ્રમાણે તા ૪ નવેમ્બર ઈ સ ૧૮૭ અને સ ૧૯૦૫ના કારતક સુધી ૧૧ ને સોમવારે તખ્તસિ હજી અવસાન નિશ્ચિત છે એટલે ઈ સ ૧૮૭૪મા જન્મેવ સુરસિ હ પિતાના મૃત્યુસમરે માત્ર પાચ જ વર્ષના હતા, બારના નહિ સ્વ નવનરામે આની ભૂવ કરી તેનુ કારણ આશારામભાઈ જ લાડીના પ્રથમ મેનેજર એવી તેમણે તારવે ની અસત્ય માહિતી છે આશારામભાઈ પહેલા અને તખ્તસિ હજીના મૃત્યુ પછી તો જે મેનેજરો લાડીમા નિમાઈ ગયા (૧) માણેકવાવ લાધાભાઈ, જેઓ તખ્તસિ હજીના મૃત્યુ પછી તરત જ મેનેજર નિમાયેલા અને ચાર વર્ષ સુધી લાડીનુ મેનેજમેન્ટ તેમણે સભાગૃહ પણ જાજરમાન રામબા સાથે તેમને દાવ્યુ નહિ, તેથી ઈ સ ૧૮૮૦મા લાડીમાથી તેમને જતુ પડ્યુ (૨) છોટાભાઈ મેનેજર જેમણે ઈ સ ૧૮૮૬મા મેનેજરનો હોદ્દો છોડ્યો અવળત, રામબાને વિશ્વાસ ને મેળ આ જે મેનેજરો કરતા આશારામભાઈ સાથે વિશેષ પણ રામબાના મૃત્યુ પછી લાડીમા જે પક્ષો પગી ગયા એમાના એક પક્ષે આશારામભાઈ સામ વડત ઠીચુ ક્યુ અને તેમને ૧૮૮૨મા લાડીથી ચૂરે જવુ પડ્યુ આશારામભાઈ પછી એવજ્જ કરાધ અહી વર્ષ લાડીના મેનેજર રહ્યા તે પછી સુરસિ હજીને રાજ્ય સોપાયુ

૩ માતા રામબાના દંડતા તથા ધૈર્યનો એક પ્રસંગ સ્વ મેધાલીએ ટાક્યો છે “એ મોગીવયના રાજપૂતાણીએકવાર એરડામા બેડા છે પોતાના સગા ભાઈ મજરા આવેલા છે વાતો આને છે અચાનક એ રાણીના રેદાર તે ધાનીયે યઈને સાયમ ઉપર સર્પ ચડ્યો સર્પે ઠોક ઠીચુ ક્યુ ત્યારે રાજપૂતાણીને બાન થયુ છાનામાના, કશી જાગડગતા બતાવ્યા વિની, એમણે ઉપરથી સર્પનુ ઠોક ગ્રાહી લીધુ મૃગાયેલા દુઃમને પોતાના સરીર વડે

૨. તોફાન

વધ વધે છે ને મુગસિદ્ધ રાજકુમાર કોનેગના તોફાની વાતાવરણની અસરથી રગાતા ન્ય છે સમોવલિયા ગોલિયા કુમારો સાથે તે ધિગામસ્તી કરે છે ખીનબોને મુક્કાઓ મારવાનો સગવળાટ તેમને પનકે પનકે થયા કરે છે એમના મિત્રનેદનું જે વિશેષ પાત તે એમના દાખની આ પ્રસાદી વધારે પલ્ય પામે કોનેગના રમના મેદાનમા એક વખત એમનાથી ઉમરે તેમ મહિને મોગ અને એ વધે અભ્યાસમા આગળ વિદ્યાર્થીમિત્ર, દશગાકુમાર ગીગાવાગાને મન્તી કરતા તે નીચે પટકી પાડે છે અને એમ મુક્કા લગાવે છે કે તેની ઈબની નિશાનીઓ ગીગાવાગાના અગ પરથી પદર વિદ્ય મુધી જૂસાતી નથી પ ખીજ એક વાર ટેનિસનું રેકેટ એટના બેશથી એ મિત્રના વાસા પર તે ઝીકે છે કે એની આડી ઊભી તાતના નિશાન એમના વાસા પર બરાબર છપાઈ ન્ય છે આ બનાવ દુઃખેના એમના મુસાહેબ (wing master) જોઈ ન્ય છે અને શિક્ષા તરીકે, રાત્રે જ્યારે ખીન રાજકુમારો પુસ્તકાન્યમા વાંચવા બેઠા હોય ત્યારે માકા પર ઊભા ગહેવાનુ તેમને ફરમાવે છે પલ્ય આની સળ તે આ બેફિકર, લહેરી કુમારને મીડી મોજ બની ન્ય છે આમ્કા ઉપર મન્તની માફક તે ઊભા ગહે છે અને સૌથી ઊચુ માયુ પોતાનુ હોવાથી નજરે “ I am the monarch of all I survey ” ના ખ્યાનથી દસ્યા કર છે * એ સમયે ભગવાતા નાટકોમાના સુદ્દસ્યોમા આવતી ‘અનનક ધિન ધિન’ની યુદ્ધભાગ

રાણીના સાચાને બરડો લીધો એ જમદૂતનુ જોર વધે છે તેમ તેમ તે બાઈના મો પર લોહી ધરે છે, જતા બાઈની સાથેની વાતોમા તે એ મ્શોય વિસ્ફેષ દાખવતી નથી ચોકેવા બાઈ પૂછે છે, “ બદેન, કેમ આ લાય મોનુ ફકાઈ અમુખ ? ” “ના બાઈ, કઈ નથી, સહેજ, તમે નવ ડેનીએ દરબાર વાટ જોતા હરો ’ બાઈગયા ચોરડાના એકાન્ત હતી પણ દેહની એજ ચોરગનેય ન દેખાડાય એવુ એ વખતનુ માનસ હલ સાઈ કર્યો “ ઊડીઓ! મારો બીજે લેધો લાવો, મને એર વીટળાણો છે ‘બાપ રે! ’ કહેતી વડારો રફચક થઈ, તોય રાજાના પુત્રી ન ડગી સપને બરાબર દેખાવીને સભાગથી બહમા. છવ જવા જેવુ યાય છે પણ ધીરેરહી સામી જાગરપુથી બીજે લેધો લીધો એક હાથે લેધો બદરો બીજે હાથે સપને લેધો મમેન જોગીને દુર ફાગરો ”

(૨૧ અવેરચ દ મેરાણીકૃત “ધરતીનુ ધાવા બા ૨ માથી)

* ‘કરાધી, સુમન અને મિત્રમડળ’ એ લેખમાળામા ૨૪ દરબાર વાજસુરવાળાઅ સ્વ કપિવ રા કકરને ઉત્તરાવેવા સસ્મરણોને આધારે જુઓ ‘જીવનપ્રકાશ’ અને ‘સસ્તી’ સામયિકોના અંકો.

(war note) પણ તેમણે એવી તો આખાદ પકડી લીધી છે કે [ન્યારે ન્યારે એમને કોઈ સાથે ફેટાણ કે મરતી કરવાની ઊર્મિ થઈ આવે ત્યારે 'અવલક ધિન ધિન'ની ખાગધૂનના મગવાચરણથી એ ઊર્મિને પ્રગટ કરવાનો તે આરભ કરે છે ૫]

દસેક વર્ષની ઉંમરે એમનામાં રહેલી ખીજ એક શક્તિનું પણ દર્શન થાય છે વિવિધ પશુપખાઓના ચિત્રવિચિત્ર ધ્વનિઓનું આબેહુમ અનુકરણ તેઓ કરી બતાવે છે એમની આ કળા પાછળ દોલેજના કુમારો તો એવા પ્રેના બની ગય છે કે નવા નવા ધ્વનિઅનુકરણો સાલળવા મળશે એવી આશાએ તેમની આસપાસ વીટળાતા વળે છે કોયેજના પ્રિન્સિપાલ મેકનોટન સાહેબ આવા ધ્વનિ/અનુકરણો બધ કરી દેવા તેમને અનેકવાર સૂચન કરે છે "કોઈ પણ કુમાર તારી પાછળ આવે તોયે તારે તો એક શબ્દ પણ મોમાથી ન કાઢવો પછી એ એમની મેળે ચાત્યા જશે" પણ સુરસિંહજીની આ કળાશક્તિ અને તેને પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ એટલી તો સાહજિક છે કે એકવાર એક પખીનો મધુર સ્વર કાને અથડાતા તે અદમ્યપણે સળવળી ઊઠે છે પ્રિન્સિપાનના હુકમનું ઉત્તર ધન તો થઈ શકે નહિ, પણ ધ્વનિનકમ કરવાની જાગી જાઉંથી ચળ પણ શમે નહિ તેનું ગુ ? બનેનું રાખવા તે મો બધ રાખીને નાકનાથી જ એવો પખીનો સ્વર ઉપજાવે છે કે સૌ કુમારો અને ખુદ મેકનોટન સાહેબ પણ અભયથી પામે છે મેકનોટન તેમને બોલાવીને કહે છે "ખરેખર તું કોઈ અજબ છે તારી સાહજિક વૃત્તિઓને - તો શું પણ પ્રભુય રાકી શકે તેમ નથી જ, આજથી તને પાછી છૂટ આપુ છું" ૬ હોહો વડે ગગ-સગીતમાં સિમેગી પણ આ કુમાર એવી મીઠી વગાડી જાણે છે કે જાણે કનૈયાની નસી વાગી!

૩. વિપાદનો પ્રારંભ

પણ આ મમ્ત રાજકુમારનો આવો ઉત્તર અને અવભાવનું રગીનાપણુ પાચઈ વર્ષથી ઝાઝા ટકતા નથી ઉદાસ ને અવસન્ન બનાવી મૂકે તેના સન્નેગો તેમના હવનમાં હવે ઊભા થતા જાય છે તેરમે વર્ષે એમની આખોને ખીચ સત્તાવવા માડે છે આ વ્યાધિ, ઈજી તો જિદગીજીરનો એમનો સાથી બની રહે છે રાજકોટમાં આખોનો કોઈ નિષ્ણાત ઠાકતર નથી એટલે જાની માસ્તરની સાથે આખોની દવા દરાવવા મુખર્ષ જલુ પડે છે અને ત્યા સાત મહિના લગી

૫ એજન

૬ 'કૌમુદી નો કલાપી સ્મારક' - ૫૩, ૫ ૧૨.

અર આદમજી મેનેટોગિયમમાં રહેતુ પડે છે એટલે વળે માતા ગમના પણ મૃત્યુપધારીએ પડે છે રાજ્યમા ઠોઠના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેવુ વાતા વરણુ નથી પિતાની હયાતીમા મોટા ભાઈ બાવસિદજી ગન થયા હોવાથી લાગીની ગાદીના વારસ તો પ્રથમ વાંધી જ તે ડરી ચૂક્યા છે ૭ પણ દુઆનદાર રામનાના મૃત્યુપદના સભાગય છે તેનો લાજ લઈ આવળી મા તણસારાગા, કામદાર અને તેમના માણુમોએ સુરસિદની વિરુદ્ધતુ વાલાવણુ ખુકુ કરી દીકુ છે સુરસિદના દેહ ઉપર મોતનો લય વટખતો થયો છે ૮ મરતી વખતે માતા તેમનો એક દાય વિદ્યાપ્રેમી અને ગજના જૂના વકાદાર નોકર જ્વની માસ્તરના દાયમા અને ખીન્ને વિશ્વાસુ અને કામેન મનેજર આશારામભાઈના દાયમા મોખી એ મનેને ખામ કરીને કુમારના દેહની સભાગ રાખવાની ભનામણુ કરે છે ૯ એ પછી ઘોડા દિવમોમા માતાનુ મૃત્યુ થાય છે પોચા અને માયાનુ ઉદયના કુમાર પર એનો જગરો આઘાત લાગે છે એમના મુખ પરથી દાસ્ય અને ઉ નાસ, ગીખગ અને તરવરાટ ઊડી જાય છે માનો વિયોગ એમનાથી સહેવાતો નથી મરણુવખતતુ કારમુ દસ્ય એમનાથી જુનાનુ નથી માને સુમાવતાં

૭ કલાપીના મોખા ભાઈ બાવસિદજી તા ૧૭-૪ ૧૮૭૪ના દિવસે રાજકુમાર કોલેજ છાત્ર ગયા અને તે જ વર્ષમા ગજરી ગયા (જુઓ A History of Rajkumar College) કલાપીના તે સમા સહોદર ભાઈ કલાપીનો જન્મ તા ૨૬ ૧-૧૮૭૪ના દિવસે આવો નકર પુરાવો હોવાથી પ્રા કાચરનો તર્ક ૩ કલાપીને બાવાના છાત્રમાથી રાજખખતને લીધે રાજકુમાર બનાવી દેવાયા હતા તે બિનસ્વ બાલિસ અને નિરાધાર કરે છે કલાપીના ભાઈ ઘોડા ઉપરથી પડી જવાને લીધે અકસ્માત મૃત્યુપાગ્યા કલાપીના મોખાભાઈ ગાગના વારસ હતા અને તેમના મૃત્યુ પહેલા જ કલાપીનો જન્મ (ત્રણેક માસ અગાઉ) થયો હતો તો રાજખખતે અવકાશ જ ક્યા? શા કારણે બાવાના તરવના જન્મેના છોકરાને ઉપાડી લાવી કલાપીના માતાની ગોભમા મૂકી દેવામા આવે? તેકે ડોકવાયમ આવી હતી ખગી

૮ માચરોને મજવા જતુ નહિ તેમ તેની સાથે કદાચ કામદાર કહે તેા પણ દમન અથવા ખીન્ને કચાઈ જતુ નહિ માચક તરફથી જે ભય મને છે તે જ ભય તમને છે એમની અને આપણી ઊડીએ સાથ ખીવકુવ સબધ રાખવા ન દેવો દરબારમા કેવી રીતે ચાને છે તે ખતુ તમને જેમજેમ કાઈ ખમર પડે તેમ તેમ મને ખબર આપના જલે '—રમાને પત્ર અપ્રકટ તા ૭-૧-૧૮૦ (શ્રી મનુભાઈ જોધાપીના સૌજન્યથી પ્રાપ્ત)

(આ સમયમા ત્રોપાજી, છવરામ, જેશ્વરનામના નોકરો એમના ખાસ વિશ્વાસુ છે)

૯ જુઓ ૧૧મી સા પ ના અહેવાવમા સ્વ મૂળયદ આશારામનો ડાકોર થી સુરસિદજી સસ્મરણુ' એ વેખ

કુમાર દિગ્ગજરાતા, હૈયાસુતા થઈ ફરે છે, માની ઉત્તરક્રિયા પડી તે રાજકોટ જાય છે તો ત્યાં 'રાજકુમાર કોવેજના વિદ્યાર્થી'ગૃહના ઓરડાના એકાંતમાં બેસી માને યાદ કરી કરીને' એ હીમકે ભરાય છે ૧૦

રડામાંથી કળ વળતા ધીમે ધીમે એ તરંગે ચડે છે મૃત્યુ પડી માનુ શુ ધશે એનો વિચાર કહે છે એમાંથી એ ભૂતની કંપનાએ ચડે છે ભૂતપ્રેતની વાતો જાણી લેવાનો અને ફેનાવવાનો તેમને જ દ વાગે છે પડી તો દસ્ય પદાર્થની આસપાસ તેમની તરંગી દષ્ટિ કંઈક અદ્ભુત, રહસ્યમય કાન્પનિક ઘટ્ટિ રચતી થઈ જાય છે, રાજકુમાર કોવેજના ગમતા મેઘનામા ફટ્યોનની રમત માટે જાભા ડરાયેના થાભનાની ટોચ ઉપર ભૂત એની કંપના કરી તેને સાક્ષાત નિદાગતા હોય એમ ને તરફ ધણીનાર ટગર ટગર નાખી રહે છે અને મિન ગીગાવાળાને આગળી ચી ધી પોતાને દેખાયેના અદ્ભુત તત્વનો નિદેશ કરે છે ૧૧ અગમ્ય પદાર્થની નાનપણુથી જ કંપના દ્વારા પ્રતીતિ કરતી, તેના રહસ્યને જોવા જાણવા જખના થવી એ અધુ આ કુમાર ક્યા અને કેવા માર્ગે પ્રસ્થાન કરવાની આગાહી આપી રહ્યો હતો તે સૂચવે છે આકદસ વર્ષના મુઘ્ધ બાળકો ની ભૂતપ્રેતની વાતો એક પ્રકારના લયથી મિશ્રિત છતા કૌતુકરસની હોય છે અગ્રેજકવિ રોની નિગાળમાં રજન પડ્યે ધેર આવે ત્યારે નાના ભાઈભાડ્યોને ભૂતોની વાતો કરતો અને માથા ઉપર બગતી સગડી લઈને ધરના ભગડિયામાં નાચ કરતી ડાકણો બતાવતો તેમાં પણ જાતે લયમુક્ત રહીને, પોતાથી નાનાને લયભીત બનાવા તેમાંથી આનંદ પામવાની વૃત્તિ જ હતી પરંતુ ચોંદ વર્ષના મુગસિ હજીની ભૂતવિષયક કંપના લયમાંથી જન્મેથી કે લય જન્માવવા માટેની નહિ, પણ અગમ્યના કૌતુકમાંથી જન્મી હતી એમની કંપનામાં ભાવુક શ્રદ્ધા હતી એ કંપના ભૂતમાં કે દસ્ય આકારોમાં પોતાને ગમતા રસિક ચિત્રો જોતી એમને વર્ષ પછી તો કેટલીકવાર અગમ્ય ગદ્યોનો અનુભવ કરવા એકાંતવાળા શાંત અને અધારા માર્ગે લાંબા સમય મુઘ્ધી મુરસિહ કરવા નીકળે છે અવા કોઈ સ્થળે રાત્રિનો વાળો પ્રહર બેસી રહે છે અને પોતાની અદરના તરંગો કે લાગણીઓના પ્રતિમિબરૂપે બાહ્ય સૃષ્ટિને નિહાળી ઉભયનો પગપગ સમઘ બાધે છે

માના મૃત્યુ પછી લાડી તેમને અસાર લાગે છે રજાઓમાં ધેર આવે છે ત્યારે માની ગેરહાજરી તેમને બહુ સાલે છે, કારણ કે લાડીમાં હવે માના

૧૦ સ્વ વાજમુરવાળાએ સ્વ કવિવ ઠક્કરને ઉતરાવેવા સમ્મરણો

પ્યારથી ઠોઠ તેમને ઓલાવતું નથી, ઠોઠ હેતથી તેમને લાડ લગવતું નથી. મેનેજર આશારામભાઈ, જાની ભારતર અને મામા-મામી સિવાય ઠોઠ તેમને આશ્વાસનના બે બોલેય કરેતું નથી. 'ભાવરુઓ'ની આખમાં તેમને અમી દેખાતું નથી. જલદું, નિંદા, બનાવટી વાતો તથા મહેણાંના વિષથી યુગસિ હજીના પુષ્પહૃદય પર તેઓ ડખ માર્યે જાય છે. ચૌદ વર્ષના આશાભાઈ કુમાર ઉપર તેની અસર કેવી થાય ? પોતે પૂરો વિશ્વાસ મૂકી પોતાના હૈયાની વાત કહી શકે એવી ઠોઠ વ્યક્તિ તેમને લાઈ ગામમાં મળતી નથી સરવ અને ઠોમળ ચિત્તવાળા કુમાર એથી દાઝી જાહે છે. ખટપટ અને સ્વાર્થ, કલેશ અને જુદાણા સિવાય ખીજી કશાનો તેમને અહીં અનુભવ થતો નથી સૌ ઠોઠ તેમનાથી અળગા રહેવાની એટલા કહે છે કુમાર એટલા ને અટૂવા, હૃદયના આધાર વિનાના બની જાય છે પરિણામે તેમની વૃત્તિમા જમરો ખળભળાટ મચી રહે એમા શી નવાઈ ? રાજ્ય અને રાજવીપદ પ્રત્યે આથી તેમના મનમા ઉદાસીનતા અને તિરસ્કાર જન્મે છે જ્યારે તેમની ઉમરના રાજકુમારો રાજ્યરેલવના અને સત્તાના વિચારો કહે ત્યારે સુરસિ હજી આટલી માત્ર ચૌની ઉમરે જંગલમા જઈ કુદરતને ખોળે તાતિથી પડી રહેવાના વિચારે અદે છે ૧૨

૪. મંદેકારસિંચન

આવી મન સ્થિતિમા, પોતાના પિતાને ત્યાં વાઈમા વેકેશન ગાગવા આવેના મેનેજરના બે દીકરા—કોનેજના પહેલા વર્ષમા લણુતા મૂળજયદભાઈ અને હાઈસ્કૂલના ઉપવા ધોરણુમા અભ્યાસ કરતા લડ્ડુભાઈ—સાથે તેમને પરિચય થાય છે કુમારના સ્નેહતરસ્યા મનોખ ધારણુના તેમ જ ઉપર વર્ણવ્યા સન્નેગોમા તેમના હૃદયની અનિવાઈ જરૂરિયાતના કારણે એ પરિચયને મૈત્રીમા પરિણમતા વાગ લાગતી નથી. એનો લાલ પણ કુમારને તેમની ચિત્તચાતિની દૃષ્ટિએ તેમ જ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પૂરતો મળી રહે છે ત્રણે સવાર-સાજ સાથે ટેનિસ રમે છે, ધોડેસવારી કરે છે, અને ગામમદાર દૂર મુધી ધૂમવા નાકળી પડે છે એથી કુમારનું મન લાવીના કપુષિન વાતાવરણુમાથી થોડીવાર માટે મુક્ત બની શકે છે અને બને મિત્રો વરે તેમ જ જ્ઞાને કુમારથી મોટા હોવાથી તેમના દૃષ્ટિ. અનુભવો, વિચારો અને અભ્યાસનો લાભ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે મેનેજરના પુત્રોને પણ આ નિરૂભિમાની,

૧૨. જુઓ 'કલાપીની પત્રધારા', પૃ ૪૫૩ તા ૨૫-૪-૧૯૦૦ ના રાજ તા.વા-સાહેબને લખાયેલો પત્ર વળી જુઓ એ જ પુસ્તકમા પૃ ૪૩૦ મે " મદારા માનુશી સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારથી જે રૂતિનું બીજ શપાયું તેનું આ ફલ ખેસવાનો સમય આવે છે "

નિખાલસ અને સ્નેહાળ રાજકુમારનું આકર્ષણ થાય છે. ૧૮૮૮ની નાતાવની રજાઓમાં બંને લાઈઓ ચાર દિવસ કુમારને સ્વામિનારાયણના તીર્થધામ ગઢડ લઈ જાય છે ત્યાં લગ્ન મદિરના ધૂમટ તળે ખેસીને વિદ્વાન ને પવિત્ર સતોની સદ્વાણી કુમાર એકચિત્તે સાલજે છે અને સગીતનિપણાત સાધુ કૃષ્ણસેનાદાસજીના મુખથી ગવાતા હરિકીર્તનના લક્ષિતમય વાતાવરણમાં ચિત્તકલેશથી મુક્ત બની મુખનો શ્વાસ ખેચે છે. કુમારના ચિત્તમાં રોપાયેલા રેરાગ્યખીજ પર લક્ષિત-શ્રદ્ધાનું આમ જલસિચન થાય છે.

કોવેજ ગિજડતા કુમાર રાજકોટ જાય છે ત્યાં કોવેજના અભ્યાસ સિવાયના સમયમાં જાની માસ્તર ગુજરાતી સાહિત્યના પુસ્તકોના વાચનની લગની તેમને લગાડે છે અત્યાર ચગાઉ તેમણે કુમારને રામાયણ, મહાભારત, પચત્ર, દ્વિતોપદેશ, ઈસપનીતિ, દશકુમાર, સન્કૃત નાટકો, વગેરેમાંથી વાર્તાઓ કહી સભાળાવી રાજ્યનીતિ, વ્યવહાર અને સદાચારનો ખોધ કરાવ્યો છે પણ હવે કુમારના જાગ્રત મનને સાહિત્યરસ તરફ તેઓ વાળે છે જાની માસ્તર ભણેલા છે તો અગ્રેણ પાચ યોપડીઓ જેટલું જ, પણ તેમણે આપમેળે અગ્રેણ અને સન્કૃતનું ઠીક ગણાય તેવું જ્ઞાન મેળવી લીધું છે તેમનું નિત્યજીવન સદાચાર અને નીતિયુક્ત છે કુમાર ઉપર તેમને ખરા અતરની વાગણી પણ છે આવા પ્રામાણિક અને જાન-નિષ્ઠ શિક્ષકની અસર મુખ્ય કુમારમાનસ ઉપર પડવા વિના કેમ ગઈ? કુમારનું ચિત્ત માસ્તર માથેના નિત્ય સહનાસથી ઊભા અને સરકારી રહેવા પામે છે સદા શિક્ષિત અને શિષ્ટ જનોનો તે સમાગમ ગોધે છે અને અન્ય ગજકુમારોના કુસરકારોથી પોતાની જાતને તે અજગી રાખી શકે છે તે આ સરકારને યજે.

કુમારનું સાહિત્યવાચન સ્વતંત્ર કક્ષાએ હવે આજ્ઞાપ્ય છે એ સમયે લોકપ્રિય નીરડેવા ગુજરાતી પુસ્તકોનો તે પરિચય મેળવે છે મોરખી નાટક મડળીના, એ સમયે જનતાપ્રિય, 'આપરાજ હાડો', 'રાજસિંહ', 'સતી રાણકદેવી', 'જગદેવ પરમાજ' અને વાદજી આશાગમનું 'સીતા સ્વયંવર' વગેરે પ્રસિદ્ધ નાટકોમાંથી ગીતો અને સવાદોનું તે ગુજન કરે છે દનપતરામ અને જીવાખી રામની તેમ જ 'બૃહદ કાન્વદોહન-આ ૧' ની કવિતા તે વાચે છે, 'કામમેન અને રસિકા', 'કરણ ધેયો' અને 'ગુજગત અને કાગિયાવાડ દેશની વાર્તાઓ' જેવા પુસ્તકોનો કથારસ તેમને આકર્ષે છે નર્મગદ્ય અને નર્મકાવ્યનું તે મનન કરે છે મણિનાનનું 'પ્રિયવર્મા' અને ઇચ્છારામ દેસાઈનું 'ગુજરાતી' તેમના પ્રિય સામયિકો બને છે. રણજોડાખાઈના 'શેકસ્પિયર કથાસમાજ' દ્વારા તે 'Tales from Shakespeare' નો પરિચય કરે છે જાની માસ્તર પામેથી 'મેઘદૂત' અને 'સાકુતલ' નો તથા પ્રેમાનંદ અને સામળના કાવ્યોનો આહો-ઓ.

પરિચય મેળવે છે આમ, મુગ્ધિદનો સાહિત્યગોખ ખીયતો જાય છે અને અન્ય રાજકુમારોથી જુદી દિશામાં જતુ તેમનું માનમ, રુચિ અને વલણ બધાતા જાય છે. નાટકો, વર્તમાનપત્રો અને મુગ્ધગતી પુસ્તકોના સપક્ષથી તેમની વાણીમાં રામ્દો, કહેવતો અને કદિપ્રયોગોની સપત્તિ વધતી જાય છે, કથનમાં સ્વાભાવિક મુગ્ધતા અને ઊર્મિ-આવેશની સાથે શબ્દધારા લગતા તેમના વાણીપ્રવાહમાં ભબક અને લયપ્રવાહ આટની નાની વયથી પણ ઊભરાતા જોવા મળે છે

સાત માસ બગી મુબઈ રજાથી અને મેનેજર આશાગમભાઈના તથા મુબઈના મેનેજરિયમવાળા સર આદમજી પીરભાઈના પુત્રોની પાસેથી અમદાવાદ-મુબઈની કોલેજના જીવનની બધનરહિત વાતો સાલત્યા પછી કુમારને ગજકુમાર કોલેજના શિક્ષણ ઉપર ધામે ધામે અરુચિ પેદા થવા લાગી છે પોતાની કોલેજના સખત નિયમો, ત્યાં બધિયાર જીવન અને અધનયુક્ત રહેણીકાણા તેમને હવે કંઠવા લાગે છે કેમ જલદી જલદી મેટ્રિક ચર્ચ મુબઈની એન્કિન્સ્ટન કોલેજમાં લણવા જવાય તેના મનસૂમાં તેઓ ઘડે છે પોતાની કોલેજના અભ્યાસમાં માત્ર પરીક્ષાઓ પાસ કરવા જેટલો જ રસ હવે તેમને રહ્યો છે તેમને ખરો આનંદ તો મિત્રો સાથે ટોળાખા, ટેનિસની રમત, સાહિત્યવાચન, કંઠપનાવિહાર અને કુરત સાથેની દોસ્તીમાં આવે છે કુદરતનું સૌંદર્ય માણવાનો અને શાત રાત્રિએ આકાશ સામે જાણે તેમાં ગૂઢ રહસ્ય પામવા મથતા હોય તેમ જોવા કરવાનો જદ તો તેમને ઘણા સમયથી છે એવામાં, ઈ સ ૧૮૮૮ના ઉનાળાની રજાએ ગાળવા મિત્રો ગીગાવાગા તથા વડિયાના ગજકુમાર બાવાવાળા સાથે તેમને મહામજેશ્વર જવાનું યાપ છે વચમાં થોડાક દિવસ આખો બનાવવા મુબઈમાં ગાળી નાકીની આખી જન ત્રણે મિત્રો મહામજેશ્વરના સૌંદર્યધામમાં ગાળે છે મહામજેશ્વરની લવ્ય અને રમ્ય શૈવિધ્યસભર પ્રકૃતિને સુરસિ હજી મુબઈ ઉત્સાહથી આસ્વાદે છે તેમના મુકુમાર અને સૌંદર્યસિક્ષ હૃદયમાં એથી ઠોઈ અનેરો આનંદ જનકાય છે એમની મૃતિ, એ સૌંદર્યદર્શન અને આનંદને સદા માટે અકબ્ધ જાગવી રાખે છે

૫૬૨મું વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલા, આમ, આ ભાવિ કવિનું માનસ કંટનાક સસ્કારો અને અનુભવોથી સમૃદ્ધ બને છે કિશોરજીવનના નિર્દોષ મઝની, ઉદનાસ અને બેટ્રિકરાઈ, કુકુબજીવનની કગવીમીડી, માતાના મૃત્યુ અને વ્યવહારની વિષમતાથી જન્મતો નિર્વેદ પ્રકૃતિસૌંદર્યનું દર્શન અને સાહિત્યનું વાચન-અવણ માતા, અગત શિક્ષક અને મુમિત્રોના સહવાસ તથા જ્ઞાનનો લાભ—આ બધું સુરસિહના રુચિ, દષ્ટિ અને વનજીને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ રીતે ઘડે છે

૫. લગ્ન અને પ્રેમાતુરતા

આમા લગ્ને છે એક મોટો અનુભવ એ સુરસિદના લગ્નને.

માતાના મૃત્યુ પછી બરાબર દોઢ વર્ષે કચ્છના રોહા સરદાનની બાનીસ વર્ધની અને કોટડા-સાગાણીની સત્તર વર્ષની એમ બે કુવરીઓ સાથે એક જ દિવસે સુરસિદજી ખાણથી પરણે છે.^{૧૩} કાન્તની માફક એમનું ય મનોમ ધારણ એવું છે કે પ્રેમના પાત્ર થવું અને પ્રેમનું પાત્ર મેળવવું એ તેમને માટે અનિવાર્ય છે પ્રેમવિહોણી એક લાણ એમના જેવી વ્યક્તિ માટે યુગ જેટલી લાખી અને અકળાવનારી બની જાય છે આના પુષ્પો પ્રેમના વાતાવરણમાં જ પ્રકૃત નહી શકે અને પાગરી શકે

માતાના પ્રેમથી તરમતગ રહેલા કુમાર માતા જતા પ્રેમવિહોણા ને રાક મની ગયા હતા, પણ લગ્ન પછી નારીનો બીજા પ્રકારનો—પ્રેમી તરીકેનો—મુખદ અનુભવ સાપડે છે અને તેમનું હૈયુ ફરી કન્તાનતુ બની જાય છે જે નારીએ આ અનુભવ કરાવ્યો તે છે તેમના કન્દ-રોહાવાળા પત્ની રાજબા એમનાં બીજા પત્ની કોટડા-સાગાણીવાળા આનદીયા બોળા ને અણધર હોરાથી તેમનું મન આકર્ષી શક્યા નથી,^{૧૪} પણ રાજબા ઉપર તો તેમની સાથેના પ્રથમ મિનનથી જ સુરસિદ એટલા બધા મુગ્ધ બની ગયા છે કે લગ્ન પછીના તેમના એક માસના લાગિનિવાસ ફરમિયાન રાજબા સાથેના રગરાગમાં જ તે મશગૂન રહે છે.^{૧૫}

૧૩ ઈ સ ૧૮૮૮ના ડિસેબરની પહેલી તારીખે તેમની ૫૬૨ વર્ષની ઉમરે સુરસિદના લગ્ન થયા.

૧૪ આનદીયા સુરસિદથી બે વર્ષે મોટા હતા અને તેમનું અસન નામ ફસર કુવરબા હતું સુરસિદ ઉપર તેઓ ખાસ ગપ પાડી શકેના નહિ (શ્રીનદી ખાસગીવાવાની મુનાકાતને આધારે) ‘નાનામોટાનું જે અભિમાન તમારા બેનના (કોટડાવાળાના) મનમાં છે તે હવેથી રહેશે નહિ ‘ગીખામણી કામ નહિ થાય, તો બીજે ઉપાય નેવાશે માટે ગાદી સંપ વિના બીજું ચાવશે નહિ ‘ તમે જે કોટડાવાળા વિશે નમ્યુ તેનો દુ બરોબર બ દોબસ્ત ગીગ (રમાને પદ અપ્ર ૮, ઈ સ ૧૮૯૦)

૧૫ તા ૧૧ ૧૨ ૧૮૯૦ના કાન્ત પરના પત્રમાં ક્રાપી નખે છે ‘દુ સોજ વર્ષનો હતો, પણ હજુ દુ સ્ત્રીપુત્રપતા પ્રમને સમજતો ન હતો એ ક્યન શકારપદ જલાય છે, એકે ૫૬૨મે વર્ષે તે પરણે છે તે તરત જ તા ૨-૧-૧૮૯૦થી શરૂ થતા રમા પરના તેમના પ્રગ અને અપ્ર ૧૫ પરો સૂચવે છે કે તેમનામાં વિવચનાગના આગવી નાની ઉમરથી તીવ્ર દત્તી એ જ પદમાં તેઓ જલાયે છે

“લગ્ન થયા પા મને તે મદારા અભ્યાસમાં નડનાર ને અનુચિતર હતા એ ક્યન ચિત્ય છે, મારનું કે એ સમજ તો તેમનામાં ૧૮૯૨ પછી આવી ત્યારે દત્તી નહિ

રાજ્યા તેમને ગમી હત્ય તેવાં પણ છે તે હીક હીક લખેલા છે અને સુરસિદ્ધની સાથે રસિક પ્રેમગોષ્ઠિ ધરી વળે છે તે પદો અને ગીતો આરા ગાય છે એમ તો તેમને પદો ગ્યતા પણ થોડુંક આનંદે , સાહિત્ય, સંગીત અને ચિત્રનામા તેમને સારો ગસ છે તે ચતુર અને મીમોતા છે તેમની દેહલગ્ન બિલગની છ અને આખો ને ચહરો વગરમાન છે તેમનામા અનેક મદત્તમાદાઓ છે અને તેને પાર પા વાની કુનેદભરી કુશળતા પણ છે માત્ર પદર વર્ના તરુણી પત્નીમા આટલુ બધુ ? હા કામ્ય તરુણી રગભગ સાત આઠ વર્ષે તે મોટા છે

તરુણુ ધ્યાન હવે પુસ્તકો પરથી ખસી રાજ્યા ઉપર વિશેષ કેન્દ્રિત અને છે હવે મ્હારા મનના અને પ્યારના મે ભાગ ધાય છે પેના તો ચોપડીઓ એ જ રહને શાન કરતી પણ હવે એનુ પરાક્રમ તમે છીનવી લીધુ છે "૧૬

ત્યારે તો કલાપી નવપરિણીતના અનુભવોમા મગ્ન હતા 'વગ્નવૃદ્ધ ચર દત્તા પા માધીને લીરે ગુચિર વાગતા અવો સ્વ નવવરામ ત્રિવેદીએ તેમના કલાપી પુસ્તકના પૃ ૪ મે દોડાવેલો તર્ક પણ નિરાધાર હો છે વરના કે રમા તર મ ન કલાપીનુ આકર્ષણ રમાના વિગિહ વ્યભિત્વને લીધે પ્રથમથી જ મગ્ન થયેલુ અને મનાપીની ગમા પ્રવેની મુ ધમાવ અહોભાવ-સ્નેહભાવની દષ્ટિ ન્યારથી ઘટવા લાગી ત્યારથી જ શોનનાએ એમના ચિત્તમા ગ્યાન લેના મા મુ રમા તરક તેમને ખરેખરી વ્યાસન્નિ ૧૮૦૩ મુધી રતી અને ૧૮૦૪મા શોભના માટેની વા સલ્વદષ્ટિ પ્રાપ્ય આકર્ષણથી રગાર્થ ગઈ મ્હાપી અ જ પત્રમા લખે છે ન્યાય રાપવામા મેમ કરતા વધારે માટુ હૃદય રોકાયુ દુઃખ એ ક્યન પણ વાસ્તવિક કરતા ભાવનામય વિશેષ છે, એમ ૧૮૦૩ મુધી મ્હાપી રના વિના એક પગ પા આનંદમા ગાગી ગકતા નથી એવા તેમના એકરાશો તેમના અપ્રમટ પત્રો અને કાવ્યોમા મળે છે

એ રે કલાપીએ માન પર લખેલો આ પત્ર વાસ્તવિક બનાવેલુ નહિ તેમ્હ તેમની ભાવનામયતા અને મૈતુ ત્રિય ભાનનાવાદ (romantic idealism)ની પીટ જાયેલી પ્રદેનિતુ પ્રતિબિબ પાડે જે નેન તેનનુ આ મક્યા મક મનાનુ ખ કાવ્ય હૃદયત્રિપતી કલ્પનામિશ્રિત છે, તેમ કાન/સપાહિત કેકારવ'મા હપારેલા તેમના પત્રોની કેટલીક વિગતો ને હકીકતો પા કલ્પનામિશ્રિત છે ગણુ સરતારસિદ્ધને એક લાંગો (અપ્ર ઠ) પત્ર છે જેમા તે પાવે છે આ પુસ્તક (કેકારવ) મળ્યુ ત્યારે આ પત્રો રા બહે પ્રકટ કર્યા તેથી ધમેદ ખેદ થયો હતો વધાર ખેદ ચવાનુ કારણ કે આ પત્રોમા મ્હાપીએ નહન સચતા રૂવક તેમની ક્યા કહી નથી કલાપીના પરમ મિત્રો સ્વ વાજસુરવાળા અને સ્વ સચિત પણ આવો અભિપ્રાય ધરાવતા (જુઓ સ્વ વાજસુરવાળાના સ્મરણો ('કૌમુદી' પૌષ ૧૯૮૧)

રાજકોટમા લણુવાનુ ચાનુ છે, પણ કોલેજ ઊંચડે છે ત્યારથી જ રજાઓ પડવાની આતુરતા સેનાય છે “અહો વડનલા! આ સાડા ત્રણ માસ કચારે વીતી જશે કે જ્યારે હુ તમને આવી આવિગન કરૂ”^{૧૭}

હારી છોડે છે ત્યારથી જ રાજમાને મળવાના કેટલા દિવસ રહ્યા તેની ગણતરી ચાલે છે દિવસે ‘વિરહની જ્વાળા’ અને રાત્રે ‘સ્વપ્નમા ધુમાડાના આયકા જેડુ મિનન’ આ પદર વર્ષના ઊગતા તરુણને સતાવે છે એથી દુતાશની પર લાડી આવવાને મેકનોટન સાહેબની રજા મેળવવા તે આકાશપાતાળ એક કરે છે, પણ તેમા સફળતા મળતી નથી અને વિયોગના દિવસો લખાય છે

પોતાથી વિયોગ સહો જતો નથી, પણ એવા વિયોગમા ધીરજ નહારવા, દુખી ન થવા, આનંદમા રહેવા પોતાની વડનલાને તો એક મુઝ, દક્ષ નાયકની જેમ સાહિત્યસસ્કારપ્રેરિત વાણીમા તે શિખામણુ આપે છે “વડનલા, હવે બહુ ઝાઝા દિવસ રહ્યા નથી વાસ્તે આનંદમા રહેજો”^{૧૮}

“તમને લાગશે કે આટલા દિવસો કેમ જશે ? પણ પ્યારી, એ તો શુ છે ? નળદમયતીનો દાખવો જુઓ રામ અને સીતાએ વિગ્નેગ કેટલો સહન કર્યો ? કામસેન ને રસિકાને માથે શુ થયુ ? દુષ્યત અને શકુતના કેવા અને કેટલા હેરાન થયા ? પુરુરાએ ઉર્વશીને માટે અને ઉર્વશીએ તે રાજને માટે કેટલુ દુખ સહન કર્યુ ? સૂર્યની પણ એક દિવસમા ત્રણ ગતિ થાય છે તો આપણે કોણુ માત્ર ! તો આપણી એક સ્થિતિ કેમ રહે ? વેળા કોને માથે નથી પડી ? વાસ્તે આ વખતે દદ મન રાખી પરમેશ્વર ઉપર આસ્થા રાખની કે એ જ સાડ કરશે”^{૧૯}

આવી વાણીનો ધોધમાર પ્રનાહ દર આતરે દિવસો લખાતા પત્રોમા પૂરપાટ વહે છે કચિત તો દિવસમા બે બે પત્રો અને રાજ્યા તરફથી પત્ર ન મળ્યાથી તેમની કુશળતાના સમાચાર પુછાવતો તાજ પણ રનાના થાય છે

આવા પત્રોમા પરસ્પરની પદરચનાની વાનગીઓ પણ પીરસાય છે^{૨૦} તેમની વિરહી મનોસ્થાનુ બધાન કચારેક ‘મેઘહૂન’ની અસર તમે પદમા

૧૭ એજન

૧૮ રમાને પત્ર, તા ૨ ૧-૧૮૬૦, ૨ પ્રકટ

૧૯ રમાને પત્ર, તા ૩૦-૧-૧૮૬૦.

૨૦ “પ્રાણુધ્યાગી, તમારો લખેલો દોહરો મને જોડો પ્યારો લાગે છે કે વાયવાથી ધરાતો નથી.”—રમાને પત્ર તા ૨૫-૧-૧૮૬૦, અપ્રકટ

થાય છે

“ ખરે દિવનના તાપથી રાત રાતે
 ઉના અશ્રુના આપ્તથી ઓઘ થાતે,
 યજુ હેમનુ આ કંકુ સર્વ મેલુ,
 દીમે રગનું નૂર એનું ગયેલું
 સરી જાય કાઠ યજી દાઘના એ
 પડયાં જ્યાં ચા'ગ વણા દોર પામે
 દબાવા વિના ચાલતુ થાય પોતે,
 યયે એટલો પાતંગો સત્ય જાતે ”૨૧

રાજમા પણ પોતાના પત્રોમા મોર'ા, દોહગ, ગરખી અને પદોના ઢાળમા પોતાના પ્રેમ અને વિગ્દહુ અ સુરસિદને ઉત્તરરૂપે પામે છે

પણ આ નમપરિણીત તરુણને વિયોગ ઉપરાત ખીણ્ય ચિતાઓ છે 'માવગ' તરુથી થતી ખડપગે અને બને પત્નીઓ વચ્ચે પરસ્પર ચાલતો અટરાગ આ ઊર્મિ'લ, ભાનનારસિક તરુણુ કાળજી વયોવી નાખે છે તેમની ધ્વજા બને સ્ત્રીઓ પરસ્પર પ્રેમથી બે બાંહેનાની જેમ દળીમગીને રહે અને મોગ, ભલેના અને સમજી રાજમા નાના આનદીયાને કેળવે તેવી છે, પણ રાજવીઓના અત પુરમા એવો મેળ કદી સાલજ્યો છે ખરો? વગી, એજન્સી તરુથી તેમના ગૃહસ્થજીવનના નિર્વાહ માટે મુકાયેનાં આર્થિક બધનો પણ આ ખર્ચાળ, દાની, શોખીન, ઉદાર અને લહેરી મિલજના પતિને આકર્ષા પડે છે એમને આ અરસામા કોઈ પાસેથી ત્રણુ ઢળર રૂપિયા ખાનગી રીતે ઉછીના લેવા પડ્યા છે૨૨ અને પત્નીઓની ખર્ચી'મા અને તેમની માગણીઓમા કાપ મુકવો પડ્યો છે, એથી પણ મુઘાવરથાના આવેશમા તેમનું ચિત્ત ઉરકેરાટ અનુભવે છે

આમ છતા, જાણના જેવું તો એ છે કે રાજકોટમા તેમના પ્રથમ વિયોગ કાળના જન-ચુઆરીથી એપ્રિન સુધીના ચાર મહિના તેમને એકવા પત્નીરમજીમા કે આવી તમ મનોદશામા જ વિતાવ્યા નથી પોતાના અભ્યાસમા પણ મન પરોવવા તે એટના જ મથે છે કોનેજમા મોડા દાખન થયા હોવાથી તેમને ઘણી મહેનત કરવી પડે છે સાત મહિના સુધી મુબઈ રહ્યા અને ત્યાર પછીય આંખોનું દર્દ વારે વારે ઊપડી આવતું હોવાથી વર્ગ સાથે અભ્યાસમા નિયમિત રહી શકતા નથી આથી પરીક્ષાની તૈયારી કરવા તે “સવારના ચાર વાગ્યેથી

૨૧ રમાને પત્ર, તા ૨-૩-૧૮૮૦, અપ્રકટ

૨૨ રમાને પત્ર, ઈ સ ૧૮૮૦, અપ્રકટ

રાતના દસ સુધીમા માત્ર નિત્યનિયમ સિવાય એક મિનિટ પણ વાચ્યા સિવાય બેસતા નથી.”^{૨૩} અલખત, તેમનો આ પરિશ્રમ આનંદનો નથી, જવાબદારીના તીવ્ર ભાનનો છે. તેમનો ખરો ખુશાલીનો વખત તો ‘પ્રાણવલ્લભા’ને કાગળ વખવામા જાય છે, એ જ છે.^{૨૪}

૧૮૯૦ની ૧૬મી એપ્રિલે કોલેજમા વેકેશન પડતા આ પ્રેમદેવો પતિ લાડીએ આવી જ્યારે રાજમાને મળે છે ત્યારે તેને સ્વર્ગનું સુખ પ્રાપ્ત થયાનો આનંદ થાય છે. પ્રેમકથાઓ અને કાવ્યોમા પોતે વાચેલા-સાબળેલા શૃંગારવર્ણનોનો સ્વાનુભવે સાક્ષાત્કાર થતા સુરસિદને ઊંડો રોમાચ થાય છે. તેમની બોગવૃત્તિ અને રસિકતા ઊભરાય છે જે લાડી, પરંપરા પહેલાના વેકેશનોમા તેમને ખાવા ધાતુ તે તેમને હવે સુખદ બન્યું છે માતાની ગેરહાજરીમા જેમનો પ્રીતિદોર તૂટી ગયો હતો તેવા આ સ્નેહઝંખુ અને ઊર્મિશીત તરુણનો પ્રીતિદોર માતાને સ્થાને હવે, પોતાથી મોટી ઉમરના ને માતા જેવા જ જન્મમાન ને હૃદય દેનાર ગજબા મળતા બરાબર સંધર્ષ જવા પામે છે અદૃશ્ય થયેલી માતાની કુશળતા, મમતા, ગ્લાણુ અને ધૈર્યનું પુનશ્ચંવન, સુરસિદને હવે રાજબામા પ્રત્યક્ષ થતું જણાયું છે રાજબામા તેમની માતાનો પ્રભાવ, જન્મવલ્લ્ય, ચતુરાઈ, અગતા અને સ્નેહ છે પણ ખરા રાજબા, સુરસિદના મનોરથો, તરંગો, જાગણીઓ, રુચિ-ભાવો અને સાહિત્ય-કલા તથા કુદરત-પ્રેમની વૃત્તિને પ્રીતી અનુમોદેય છે તેથી જ તો સુરસિદ પોતાની તમામ વૃત્તિઓ, તરંગો અને ઊર્મિઓ રાજબા આગળ નિઃસંકોચ પ્રગટ કરે છે.

૨૩ મહારાજ સર ભાનસિદહી રચિત સાત માટા પુસ્તકોમા રાજકુમાર કોલેજના દરેક વિદ્યાર્થીનીની સ્વચાસ તથા ઇતર પ્રવૃત્તિઓ વિશે વિગતપૂર્ણ નોંધો છે. પૃ ૨ અને ૩મા આપેલી લાડીના કુમાર સુરસિદહી વિશેની એવી નોંધો હુ જોઈ ગયો છુ, પણ એમા સુરસિદહીએ અભ્યાસ કે કોઈ અન્ય પ્રવૃત્તિમા ખાસ નોંધપાત્ર ઉલ્લેખણ પ્રગતિ બનાવી હોય એવું જણાતું નથી ટૅનિસમા આકર્ષક રમત બતાવવા માટે, નાટકમા એક વખત ભાગ લેના માટે અને એક નાર ૧૮૫૨-૬ ઈચની લ બાઈના કુદકામા પ્રથમ ઇનામ મેળવવા માટે તેમનો ખાસ ઉલ્લેખ તેમા થયો છે, પણ અભ્યાસ બાબતમા તેમની કારકિર્દી ખાસ ઉલ્લેખણ હોય તેવું જણાતું નથી. તેમને મુકાબલે તેમના મિત્રો મુડેગીના કુમાર ગિવસિદહી, વલિયાવાળા બાનાસાહેબ અને હડગાલામી વાજમુરનાળાની ગભ્યાસ તેમ જ ઇતર પ્રવૃત્તિમા કારકિર્દી ઉલ્લેખણ છે શિવસિદહી પ્રથમ વર્ષમા ઉત્તીર્ણ થઈ ઈડર અને ગોડવવા ઈનામો પતેલા, વાજમુરનાળા પ્રથમ વર્ષ મેળવી ફર્ન્યુસન ચંદ્રક મેળવવા બાન્ધરાળી થયેલા, પણ મુરસિદહીને વર્ગ-ઇનામ સિવાય ખાસ કોઈ ઇનામ મળ્યું જણાતું નથી

આથી જૂન માસમા દોલેજ ઉપજા સુરસિદ્ધ રાજકોટમાં જન્મ છે ત્યારે પ્રથમના નિયોગદાન કરતા જમણા વેગથી રાજ્યાના સગરગ ચાલે છે, અને એ સ્થિતિ એની મનોદશાએ આની પલેચે છે કે “.. આ લખતુ એ જેતુ લાગે છે દિવસ અને રાત, સના અને ખેસતાં, લખતું કે વાંચના તમે જ મને કનડો છો આખો ઉઘાડી હોય કે બધ હોય પણ તમે જ દેખાઓ છો ” “ આ દોલેજમાં એક દિવસ રહેતુ એ એક યુગ જેતુ લાગે છે ”^{૨૫} તેથી તે પોતાના ‘સગા ને શુભેચ્છક’ લીબડી કાકોગમાદેમ દ્વારા ‘ભાલા ને’^{૨૬} “લાડી ગામ ખટપગીઉ છે, તેથી દોલેજમાં રહેવાથી સુઝાતુ પડે છે—હાલ વાડીમાં રહેતુ બહુ જ જરૂર છે”—એતુ અસ્પષ્ટ સમજાની દોલેજમાંથી સદા માટે છુટી મળી જન્મ તે આરુ ખેરવી કડે છે^{૨૭} એટલુ જ નહિ, તા ૨૬-૮-૧૯૦૧ (૨મા પરના અપ્રકટ) પત્રમા તે જણાવે છે તેમ, ભાલા પામેથી દોલેજ સદા માટે છેડવાની રજા સહેનાઈથી ન મગે તેમ હોવાથી આખોની દવા કરાવવાના બહાના દેખ મુબઈ જઈ જો મેકનોખ પામેથી એવી જાતતુ સર્ટિફિકેટ મેગવતુ અને રિપોર્ટ કરાવવો કે ‘હવે મારાથી વચાતુ નથી તેથી દોલેજમાં જતુ નમામુ છે’ એવા પ્રકારની તરખીમ ગોઠવે છે અને ખીજા એક પત્રમા જણાવે છે કે “હવે મારી આખો ખરામ છે એવા ખમર મગે તો ચિતા કરશે નહિ, કારણ કે તે માત્ર યુક્તિ છે ”^{૨૮}

આમ, રાજમા માટેનો ત્રીન તનસાટ ભણતર છોડી દેના માટેની તરખીમો તેમને સુઝાડે છે રાજમાની વિરહવેદના આ જોગનમસ્ત કામુક તરુણને એટલી બધી લાગેની છે કે ગૃહખગ્પટની અનેક વાતો રાજ્યાના પત્રમાં લખાતી હોવા છતા નિખાનસપણે તેઓ એકરાર કરે છે કે “ પણ તેનો વિચાર મને મિનકુન આવતો નથી વિરહતુ કુ ખ તમારા સમાગમનો જ વિચાર મનમા રહેવા દે છે ”

૨૫ રમાને પત્ર તા ૧૨ ૭ ૧૯ ૦ અપ્રકટ

૨૬ પ્રિન્સિપાલ મેકનોખ

૨૭ રમાને પત્ર તા ૧૨ ૭-૧૯૦ અપ્રકટ એ પત્રમા કવાખી આ ૧૫ જણાવે છે :

“લાડીને માવતી વખતે ઉલ્લે સાહેબને મળવા જઈશ ત્યારે ખૂબ સખત રીતે કડીશ અને પાક દોલેજમાં ગરાવવાટ ન કાય તેમ કડીશ નહિ તેટ ધ માસના મારી ને તમારી શી અવસ્થા થશે ?

૨૮ જેકે સુરસિદ્ધનો માત્ર હસરો જ હતો તે આવી યુક્તિ રચી રાજમા કે કેમ તે જાણના મળતુ નથી

राणी राज्या (रमा)

એ સમયમા, સૌરાષ્ટ્રના નાના મોટા તમામ સરચાનોના રાજનીઓના અંત-પુરા વિશે લોકો ગમે તેવી વાતો ફેલાવતા અચકાતા નથી. 'ફલાણી રાણીએ કુંવરીને બદલે કુવર બદલી લીધો, ઢી કણી રાણીને દિવસ હતા જ નહિ પણ તેણે ઢોગ કરી સમય થયે અમુકનો તાન્ને જન્મેલો દીકરો ગોદમા લઈ પોતાના તરીકે જાહેર કર્યો' -આવી વાતો એ સમયે તો સામાન્ય થઈ પડી છે. તેથી આ ખગરદાર તરુણ રાજ્યાને પ્રસૂતિ આવવાની છે એવું જાણતા જ તેનો સનામતીભર્યો પ્રમથ કરે છે

“તમે જાણો છો કે લારી ગામ બહુ ખટપટી છે ને ખોટી વાતને ખરી, ને ખરી વાતને ખોટી કરવા ખટપટ કર્યા વિના રહે નહિ ને આપણી આગરને લાઠન લગાડતા વાર ન લગાડે વળી સરકારમા આપણા ખોટા ભનાડ કરે તેથી મે વિચાર કર્યો કે એ હરામખોરોના મોઢા બધ કુવા, ને, તેટના માટે પ્રાતના સાહેમ ફેરીસને મે એક કાગળ લખ્યો છે તેમા એમ લખ્યું છે કે ‘એક આમરદાર મઝમ (નસ’) લારી મોકલાવો ને અમારી દેશી રીતે પ્રમાણે અમારી દેશી સુધાણી બધુ કામકાજ કરશે બાકી જે મઝમ મોકલે તે તો માત્ર જો લય કર સ્થિતિ હોય તો તેવે વખતે તમારી તદુરસ્તી પર ધ્યાન આપે-આનુ બાનુ કરી મઝમ બોનાવી છે તે મઝમ આગરે એટલે દરરોજ તમારી પામે એક આટો ખાઈ જશે અને પ્રસન્ન થવાનો પ્રસંગ પામે આવે એટલે તમારી પાસે સૂઈ રહેશે આપણી ખરી બાબત ને તમારી ભાર ઉપાડવાની સહન-શીનતાની મહેનતને દુનિયામાં શકા વળી શા માટે થવા દેવી ?”૨૮

પણ આ બાબત, પરિણામે તો રાજ્યાના આ મુગ્ધ પિયુને અગ્નિચર અને ચચળ ચિત્તવાળો બનાવી મૂકે છે આવી યોજનાથી રાજ્યાના મનમા એની શકા જન્મે છે કે જાની માસ્તરના શીખવ્યાથી અને પોતા તરફના અવિશ્વાસને લીધે વિવાયતી મઝમ દ્વારા પ્રસૂતિ કરાવવાનો વિચાર સુરસિદમા જાગ્યો છે અને તરગી સુરસિદને એવી શકા ઉદ્ભવે છે કે પોતાની વચ્ચલામા આવી શકા રોપનાર મેનેજર આશારામભાઈ છે આથી રાજ્યાને જાની માસ્તરનો સુગસિદ સાથેનો સહવાચ પસદ પડતો નથી અને સુરસિદને આશાગમભાઈ પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને પૂર્વગ્રહનો ભાવ જન્મે છે ૩૦ પરિણામે, રાજ્યા જાની માસ્તરને કઢાવવા

૨૮ રમાને પત્ર, તા ૬-૭-૧૯૦૦ અપ્રકટ

૩૦ “હવે ‘ઓવીવ ટ’-હાવનો પોલીટીકલ એજ ટ-ને બાબો બને મિત્ર છે તો કામદારને બદલાવતા પણ વાર લાગશે નહિ અને બાવો મીયા આવે તો વધારે સાર કે

સુરસિદને લાભે છે અને સુરસિદ આ મેનેજરને ધ્યાને ખીન્ને મેનેજર બદલવાનો ધરાવે એવે છે ૩૧ આશારામભાઈને સુરસિદજી તાકાત તો હતી કરી શકતા નથી, પણ જ્વની માસ્તરને એ જ વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં ત્રણ મહિનાનો પગા આપીને કોનેજના પ્રિન્સિપાલની મારફતે તે છૂટ કરાવી દે છે ૩૨ આથી સુરસિદજી ખરેખર “સ્વન ન અતે વાજગી સતાદ આપનાર વિનાના” થાય છે, પણ એ જ્વનમગ્ત પ્રેમીને પોતાના પ્યારમાં રાજગાએ એના તો જટ્ટી લીધા છે, એમના ચિત્તમાં પોતાની ગુનેગી, રાજ્યનદીરતની સમિત અને જ્વેદ વિશે એવો તો વિશ્વાસ જમાવી દીધો છે કે વસ્તુચિતિને અમજવા પ્રવલ્લ છે તોય આ પ્રેમી નિર્ભેળપણે તેમ વિચારી રાકે તેમ નથી

પત્ની પ્રત્યેની આની ડાઠી ને અતન્ય આસમિત સુરસિદજીની પામે કોનેજમાય ગેક ચગરમ કરાવે છે તાજ પચોના કુમારને હોગીમાં પેર જવાની છૂટ મગી જોઈએ એવી આગના સત્રમાં દરેની દિનચાનમાં તો તે અડ્ડ થયા નહિ, પણ પચોના કુમારને કોનેજમાં ફરજિયાત રહેવાનું બધન ન હોતું જોઈએ અને તેમને તેમની પત્નીએ સાથે શરમા સ્વન ન બગનાઓમાં રહેવાની છૂટ મગવી જોઈએ એવી આ સનમાં શરૂ કરેની કું મેથમાં તમના પોતાના પૂરતી ફતેહ મજે છે ફેરિસ સાહેબને મગી પચોના રાજકુમારોની મુશકેનીએ તે સમજવે છે અને આખરે નિયમ તરીકે તો નહિ પણ સુરસિદજીનાં આખો સારી નહિ હોવાના કારણને આગળ ધરીને કોનેજની કમિગી એક અપવાદરૂપે કોનેજની પામે જ આવેના એક અનાયદા મગન—ની બડીના ઉતારામાં—પત્ની સહિત રહેવાની તેમને છૂટ આપે છે

આ છૂટને લીધે ૧૮૯૦ના સપ્ટેમ્બરમાં જ્વને પત્નીએને સાથે રહેવા તે રાજકોટ જોનાવે છે સુરસિદને આનદીયા વિશે રાજબા જોટની પ્રીતિ નથી, રાજગાએ તેમની વિરુદ્ધ સુરસિદના મનમાં નફરતનું ઠીક ઠીક વાતાવરણ પણ જીતુ કયું છે, જ્વને શોકથી નાની નાની બામતોમાં પરરપર ઝપડે છે એમ

આશારામ જ હોય તો સાદે એને વિચાર કર્યા પછી જેમ ઠીક લાગશે તેમ કરીશ ' (તા ૧૦-૧૨-૧૯ જુનાઈ, ૧૮૯૦ના રાજ રમાં પર વખાનેવા પત્રો અપ્રકટ)

૩૧ “વળી આહી ખ પટ કરે તેકુ કોઈ નથી માસ્તર પણ થોડા દિવસ છે (તા ૧૯ જુનાઈ, ૯૦નો રમાંને પત્ર-અપ્રકટ)

“ ને માસ્તર પર હવે મારો વિશ્વાસ નથી માસ્તર ઈચેજ માત્ર ચાર પાંચ ચોપડીએ બલેવ છે અને ખીજ કટનીક બાબતો આપડી નથી તેથી કરીને સારી રીતે શીખવીશકે તેવા માસ્તરની ગોડવા કરવી જોઈએ

૩૨ “હામેર શ્રી સુરસિદજી કેઠલાક સસ્નરણે શાહ મૂગવ હલાઈ આશારામ

સુરસિદ્ધ જાણે છે, રહેવાનો ઉતારો બે સ્ત્રીઓના ઝનાના માટે અનુકૂળ નથી, ત્રણેએ માત્ર એક જ રસોડાથી ચનાની લેવાનું છે—આવી અનેક પ્રતિકૂળતાઓ આનદીમાને રાજકોટ બોલાવવામા રહેની હોના છતાં સુરસિદ્ધજી તેમને રાજ્યા અને પોતાની સાથે રહેવા બોનાવે છે એમા તેમની ન્યાયબુદ્ધિનું દર્શન થાય છે અનમત, તેમણે પહેલેથી બનેને ચેતવણી આપી દીધી છે કે ‘અહીં સ પ વિના ખીજું ચાનશે જ નહિ’ અને, અહીં ‘કનેશ ચાનશે નહિ જેના તગ્મૂંથી કકાસનો ધશારો પણ બેવામા આવશે તેનું મારે કામ નથી તે બને લાડીમા મુખેથી રહે’ ૩૩

ત્યારે, મોળામે વષે’ સુરસિદ્ધજી બે પત્નીઓ અને રાજ્યાને અવતરેથી મહિનાની દીકરી સાથે રાજકોટમા લાણુતા લણુતા ઘર માડે છે એક વૈભવશાળી રાજા તરીકે નહિ પણ સાદા ગૃહસ્થ તરીકે જીવન જીવવાનું તેમણે નિર્ધાર્યું છે અને તે સિદ્ધ કરના એક બે સૃષ્ટિ પણ રાખી છે તેમના રસાનામા એક ખવાસ અને ત્રણ ‘છોડીયું’ છે અને ‘છોડીયું’ મા નવ વર્ષની રાજ્યાની ખવાસણ દાસી ‘મિચારી મોઘી’ ‘તેમની ખાસ ઇચ્છાથી રાજકોટ આવી છે

આ મોઘી વાને ગોરી અને ચહેરે સોહામણી છે એની સુકુમાર કાયાના અગે અગે લાવણ્ય ફૂટે છે એની અધમીડાતી, મદીની છતાં શરમાતી આખોમા નિર્દોષ મધુરતા છે પણ તેની સૌથી મોગી સમૃદ્ધિ તેા તેના સુરીયો કક છે તેના નાજુક દેહ ઉપર મોટો ચણિયો અને લાન મગજ મૂકેનું સફેદ અગરખું પહેરી અને માથે નાની સુદ્ધી ઓઢી રમાની ચિડીચપાની લઈ સુર પાસે જ્યારે જ્યારે તે આવે છે ત્યારે સુરમિહનું હૃદય પ્રસન્ન આ દૃષ્ટી લરાઈ જાય છે સુરને આ મોહામણી કન્ઠી બાના ખૂમ ગમે છે નવરાશના સમયમા તે તેને શુદ્ધ ગુજરાતી બોનતા—વાચના ને લખતા શિખવાડે છે અન્ય દાસસેવિકાઓ કરતા તેની નજાકત, મીઠી વાણી અને મજુન મૂંને લીધે મોઘીએ સુરસિદ્ધના મનને વિશેષ લાવ મેળવ્યો છે સૌ દાસદાસીઓમા ઉમરે નાની હોવાથી તેમનું કામ કરવાના

૩૩ તા ૧૭ અને ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૦ના રોજ રમા ઉપર લખાયેલ અપ્રકટ પત્રોના આધારે

૩૪ શ્રી નવરામ ત્રિવેદી ‘સ્વાપી’મા ‘ત્રણ બે સો’ રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો, એમ જણાવે છે પણ સ્વાપીનો મર્મ તેઓ સમજ્યા જણાતા નથી મરકરીમા રમા અને આનદીબાનો પણ બે સ તરીકે નિર્દેશ કરે છે—અને એમ બે પત્નીઓ અને એક બે સ મળી ‘ત્રણ બે સો’ કનાપીની નજરમા છે

(જુઓ તેમના જ શબ્દો ‘સાથે એક બે સ લેતા આવશે એવે અહીં ત્રણ બે સુ યઈ રહેશે (—રમાને પત્ર, અપ્રકટ-૧-૯ ૮૦)

તેના ઉમગથી રાજ્યાની તે માનીતી બની હોવાથી સુરસિદ્ધ પણ પોતાનું વાત્સલ્યપૂર્ણ વહાલ તેના પર ટોળે છે ૨૫

કથારેક, રાજ્યા અને સુર શિયાળાની રાતે સગડી પામે તાપતાં બેગ છે, બે માસની બાળકની ચેટાઓ જોઈ આન દે છે, જમીને પાન ચાવતાં, હીચતાં, બાગીમાંથી નીતરતી ચાંદની રાતનું સૌન્દર્ય માણે છે, આગવના ઘેનથી ભારે બનેલી આંખોએ પરસ્પરને નિદાણી રહ્યાં છે, રાજ્યા હીચતી હીચતી ગાય છે અને પામે બેઠેતો સુર હારમોનિયમ વગાડે છે, આવેગથી એક માંબને આનિ ગે છે—ચૂમે છે, ત્યારે—કથારેક, આ મીઠી બાળા મોઠી આ પ્રેમી પખીને હીચકો નાખે છે, ઝીણા, મીઠા કંઠની દલકથી કચ્છી ગીતો સભાગાવે છે, તો કથારેક, જતા આવતા ધડીક જમી રહીને આની રગીન ચેખાઓ કુતૂહલથી અર્ધ સમજ, અર્ધ અણુસમજમાં છુપાઈને નિદાણે છે એમ નિદાણવામાં તેને રસ પડે છે અને ક્વચિત્ સુર કે રાજ્યાની નજરથી એમ કરતી પકગઈ જાય છે ત્યારે ઘરમાઈને ખીબ ખડમા દોડી જાય છે સુરના હૈયામાં એનો મોહામણો, નિર્દોષ, ઘરમાગ, મીઠો ચહેરો જગઈ જાય છે અને તેના પરનો તેમનો વાત્સલ્યભાવ વિગેરે છે

૬. વાચન-મનગોખ :

સુરસિદ્ધને હવે વિયોગ સનાવતો નથી, એટલે તેમનું ચિત્ત સ્વસ્થ અને ઉરકેરાઈતુ છે તે રોજ છ કલાક કોનેજમાં બજુવા જાય છે આખોની પીડાને લીધે દરિશ કર પડ્યા નામના તેમનાથી ચાર વર્ષે મોગ અને મેટ્રિક વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા એક વાચક (Reader) તેમને મેકનોટન સાહેબ તરફથી આપવામાં આવી છે એનાથી તેમને ખેવડો લાલ થયો છે એટલે તે આખોને શ્રમ આપ્યા વિના તે પુસ્તકોની સતત સોમત રાખી શકે છે અને ખીબે, દરિશ કર પડ્યા તેમનાથી આગળના જિયા વર્ગના હોશિયાર અને સાહિત્ય રસિક વિદ્યાર્થી હોવાથી તેમની પાસે પુસ્તકોમાંથી માન વાચતા જ નથી, પણ અદરના અધરા વિચારો, સિદ્ધાંતો અને સૂક્ષ્મ રસતરત્વો—રહસ્યો સમજાવતા જાય છે તેમની પાસે વિવિધ ભાષાના ઉચ્ચ સાહિત્યની વાતો કરે છે અને એમ સાહિત્યનું રસપાન કરાવી તેમની રુચિ વિશાળરગી કરે છે અને હૃદય ભાવ સમૃદ્ધ બનાવે છે

૨૫ કલાપીના રમા પરના એક અપ્રકટ પત્રને આધારે તેમ જ ૮૦ વર્ષના એક લાડી નિનાસી મહાજન શ્રી પ્રમુદાસ વિદ્યામની મુલાકાતને આધારે મોખીનું એક સેવાકાર્ય ઉનાળાના ઉકળાટમાં ધત પરના મોઠા પ ખાની દોરી કુવાવવાનું હતું

પણ હરિશંકર પણ જેવા વાચક અથવા કહે કે ઉપશિક્ષક, તે અમુક સમય પૂરતુ જ સુરસિદ્ધની પાસે હોય અને રમતો, તોફાન, ગપ્પા, હાસ્ય વગેરે આખો દિવસ તે ચાલે નહિ એટલે પછી મૂ સાહેબ, (સરદારસિદ્ધના પિતા રાણા રવાભાઈ), તે સમયે હાઈસ્કૂલમાં ભણવા માટે રાજકોટમાં રહેતા મામાના દીકરા રાણા સરદારસિદ્ધ કે પોતાથી ઊંચા વર્ગના તેજસ્વી સહાધ્યાયીઓ શિવસિદ્ધ, ગીગાવાળા કે એવા કોઈ હોશિયાર કુમારની પાસે પોતાને ગમે અને સમગ્રજ એવું પુસ્તક સુરસિદ્ધ વચાવે છે, પોતે સાબળે છે અને પુસ્તકનો કંઈ ભાગ અગત્યનો લાગતા વીનવીને ફરી વચાવે છે આ પ્રમાણે જે જે વચાવે છે, તે સુરસિદ્ધ વિચાર્યાવાગોળ્યા કરે છે આથી ઘણા ગુજરાતી પુસ્તકો અને એમના સહાધ્યાયીઓ કરતા વિશેષ અગ્રેજ ચોપડીઓ એમના ભણવામાં આવી ગય છે, એમની પ્રહણ્યશક્તિનો પણ સારો પરિપાક તેથી થતા પામે છે 'ગુજરાતી', 'પ્રિયવદા' જેવા સામયિકોના વાચનથી તેમના વિચારોમાં પણ અર્વાચીનતા પ્રવેશતી ગય છે આખોની દવા નિમિત્તે વારે વારે મુ મર્ઠ જર્ઠ ના મિત્રોની સગતે તેમનું દષ્ટિવર્તુલ પણ ઊડડા લાગે છે ૩૬

જાની માતરને નિદાય આપ્યા પછી મેકનોટન સાહેબ સુરસિદ્ધને નરહર આનંદશ્યુ જ્ઞેશી નામના એક ણી એ, એન એન ણી થયેના સુધારક વિચારોવાળા વિદ્યાન્યાસગી અને સાહિત્યરસિક દક્ષિણી શિક્ષક રખાવી આપે છે આ શિક્ષકની પામે સુરસિદ્ધ કોલેજના પાઠોનો અભ્યાસ કરે છે, નિત્ય સાંજે બે કલાક તેમના મિત્ર ગીગાવાળા સાથે કાવદા અને અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે-૭ અને બાકીના

૩૬ પ્રો બ ક ઠાકોરના વ્યાખ્યાન 'ઊર્જિમૂર્તિ' કલાપી ને આધારે

૩૭ સુરસિદ્ધે કોલેજના અભ્યાસક્રમને અનુવક્ષીને નીચેના પાઠ્યપુસ્તકો અને હતર વાચનના પુસ્તકો વાચ્યા હોય એમ લાડી રાજમહેવમાના તેમના પુસ્તકાલયના કબાટામાં તેમની સડી ને નિશાનીઓવાળા પડેતા પુસ્તકો પરથી જાણી શકાય છે પાઠ્યપુસ્તકો —

- 1 English Word-book by John Graham
- 2 Moral Class-book (Chamber s Educational Course)
- 3 First Steps to Eng Composition (by Mordie)
- 4 Physical Geography (Archibald Geikie)
- 5 Physics by Prof Balfour
- 6 Astronomy (J Norman Lockyer)
7. English Composition (John Nichol)
- 8 A New Grammer of the English Tongue (E J Howard)

સમયમાં તેમની પાસેથી સાહિત્યનું રસપાન કરે છે જોશી સાહેબ એમને અગ્રેજ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનાં સિદ્ધ રસમય પુસ્તકોના ઉત્તમ રસિક ભાગોના આગ્રવાદ કરાવે છે થોમ્સન, રોલી અને વર્ડ્ઝવર્થના તેમ જ દાનિદાસ, બાણુ, બનભૂતિ અને હર્ષના કાવ્ય—નાટકોમાંથી આકર્ષક ફકરાઓ, સભાગાવતા અને સમજાવતા એમની રસિક વાગ્ધાર વલ્લે જાય છે અને જુવાન, મુગ્ધ સાહિત્ય, પ્રકૃતિ અને પ્રણયરસના ગસિયા સુરસિદ્ધ તેનું આકર્ષક પાન કર્યે જાય છે સુરસિદ્ધનું રસનું અને શુદ્ધિતત્ર આને લીધે વિશેષ ખીયનાં ચાને છે સુરસિદ્ધ તેમની પાસેથી સંસ્કૃત જીવોનું, શબ્દ—સમાસોનું, કલ્પનાતરંગોનું, પ્રકૃતિચર્ચનની રીતિઓનું, ભાષાના અધ્યયન અને ચમકદાગ વિચારોનું ભાધુ બેગુ કરતા રહે છે સુરસિદ્ધના જણાતા 'મેઘદૂત' અને 'કાદબરી'ના સંસ્કાર નરહર જોશીના દીધેના છે

સુરસિદ્ધ ખીજી રીતેય પોનાનું કવિમાનસ અને ભાવિ કવિનું ઘડતર દાખવે છે મોગ વર્ષ સુધીમાં તે તેમણે શગારરસને પૂરેપૂરો અનુભવ પ્રાપ્ત કરી લીધો છે સયોગવિયોગની વિધવિધ ભાવોમાંથી એના વહેણમાં તે જાતે ઘસડાયા છે અને તેની પ્રત્યેક તરંગનદરીની અનુભૂતિને કુરસદના સમયમાં એમને રથને બેસાને તાજી કરતા રહ્યા છે એમનું ચિત્ત તે ઊર્મિલતાના કોમિએ પહોંચી જાય તેટલું સવેદનશીન છે જ, જે સદા વિશ્વસૌન્દર્ય અને હૃદય માધુર્ય તરફ ખેચાતું રહે છે એમાં તેમણે કેળવેલી વાણીની જટા અને મેળવેલી ભાષાની પકડ બંને છે પરિણામે સુરસિદ્ધનું શરૂઆતનું ગદ્યનખાણ દેખાડે છે તે પ્રમાણે પ્રવાહી ભાષાની સમૃદ્ધિનાથ, વાણીની વિધવિધ જટાઓવાળું અને ઊર્મિના રંગવાળું બન્યું છે

-
- 9 Elements of Geometry (J Hamblin Smith)
 - 10 How to Tell the Parts of Speech (Rev Edwin A Abbot)
 - 11 Natural Philosophy (Theodore Cooke)
 - 12 First Year of Scientific Knowledge (Pani Bert)
 - 13 The Children's Garland from the Best Poets (Golden Treasury Series by Coventry Patmore)
 - 14 Goldsmith's 'The Traveller & The Deserted Village'
 - 15 Easy Lessons on Money Matters
 - 16 A Child History of England by Charles Dickens
 - 17 The Children's Treasury of Lyrical Poetry (F T Palgrave)

૭. અપ્રકટ પત્રો ને આગંભનું ગદ્ય :

અલગત, એ લખાણનું એક માત્ર સ્વરૂપ પત્રોનું અને તેનો એક માત્ર વિષય રાજબાના સમાગમની અભિનાયા અને વિયોગે થતી વિહવગતા જ છે પરંતુ સુરસિદ્ધમા રહેની સાહિત્યભક્તિ એ વૃત્તિનું સાદુ બયાન કરી વિગ્મી નહિ જતા અનેક અનકારો, તરંગો અને પ્રકૃતિચિત્રો વડે તેનું રંગીન વર્ણન કરે છે મનમા ડાંટી આવેશમય વૃત્તિઓ અને ચિત્તની કામુકતાભરી ગ્રિથિતના ઝીણવટભર્યા ઇન્દ્રિયોત્તેજક ચિત્રો રાજબા પરના પત્રોમા તે વેગથી દોષે જાય છે એ ચિત્રોમા તેમના સાહિત્યવાચન અનુભવ અને શ્રવણનો પાસ વિગેષે લાગ્યો છે સુરસિદ્ધ જે કઈ મુગ્ધકર વાચે શ્રવણ કરે કે જુએજાણે તેનો પોતાની વાતચીત કે લખાણોમા તત્કાલ વિનિયોગ કરી દેવાનો તરુણમહાજ મોહ રાકી શકતા નથી એથી સાહિત્યનાચનના તેમ જ ચિત્ત પર બાહ્ય બજોએ પાડેના સરકારોની છાપ તેમના સર્વ લખાણોમાથી ઉત્પટ માત્રામા આરભથી જ મળી આવતી જોઈ શકાય છે સુરસિદ્ધની યાદશક્તિ પણ તીવ્ર છે અને આદમ્તા તથા અનુગ્રહણશક્તિની મૂડી તો તેમને મગેની કુદરતી શક્તિસ છે

આથી આગની મોળ વાંતી તરુણુ નયે તેમણે રાજબા પર લખેના ૬૬ જેટલા પત્રો ૩૮ તેમને એક આશામ્પૃ ગદ્યમરરૂપે પ્રગટ કરે છે શરૂઆતના એ પત્રોમા પણ એમનો કથનપ્રવાહ અને વર્ણનવેગ અઅનિતપણે વહે જાય છે આય શમ્લોની તાણુ તેમને પડતી નથી વિચાર, તરંગ કે જાગણીના લયના વર્ણનો કમશ તેમા વધતા રહે છે તરુણસહજ આનકાગિક ડોળનાતુપણ, શિલકપણુ અને મૌઘ્ય તેમના આરભના ગદ્યના સહેજે તરી આવે તેના લક્ષણો છે એમના આવેગપૂર્ણ મનનું તથા તરંગી ચિત્તવૃત્તિનું અનુસધાન એમના પ્રારભિક પદોમા નથી થતું તેવું તેમના આરભના ગદ્યમા થતું જણાય છે

“વસત કે જે પગેશ્વરે માણુસના સુખના માટે જ મોહની છે તે વિગ્હીને મહાદુ ખ આપનાર છે પણ ખાખરાના ઝાડને પાદ આવના નથી એમા મધુર વસતનો શો દોષ છે ? ધ્રુવ દિવમે દેખતુ નથી એમા દિનકરનો શો દોષ છે ? આનકના મુખમા વરસાદનું મિન્દુ પડતુ નથી તેમા સૃષ્ટિનું પેલણુ કરતા મેઘનો શો દોષ છે ? ” (તા ૨૩-૧-૧૮૯૦નો રમા પરનો પત્ર અપ્રમટ) લાધાનો

૨૮ કનાપીએ ૧૮૮૦ સુધીમા લખેલા પત્રોમાથી માત્ર રમા ઉપરના જ પત્રો મળી આવે છે રમા ઉપરના ૧૮૮૦ સુધીના પત્રોમાથી માત્ર ત્રણ જ પત્રધારા મા પ્રકટ છે બાકીના ૬૩ પત્રો અપ્રકટ છે ૧૮૮૦ના જન્મસુઆરીની બીજી તારીખથી લખાએવા રમા પરના પત્રો પ્રાપ્ય થઈ શકે તેમ છે, શ્રી મનુભાઈ જ્ઞેધાણી પાસેથી

લય, વાણીનો વિનાસ, કાન્યાલાસી અવકાર છટા અને દષ્ટિની સમતા આપ્તી થોડી પકિતઓમાથી પણ ઊપસી આવે છે જોકે એમાંની અનકારમાળા અને વિચારકણી ભૌતિક નથી, પણ નૈવ વદિ કરીરવિગ્ને દોષો વસતસ્ય કિમ્ । ” થી શરૂ થતા સસ્કૃત મુલાપિતનો આ ભાવાનુવાદ છે સસ્કૃતમા કેરનુ ઝાડ છે તેને બદલે અહીં મુરસિદહજીએ ‘ખાખરો’ એટલે જ ફરકાર કર્યો છે

“ તો આપણે કે જેને પરમકૃપાળુ પગમેશ્વરે દામ, દામ ને દામ આપેન છે, તેણે ખીજના દુખ તરફ નજર કરી, આપણે તેઓના કળા તો સુખી છીએ, એ વિચાર મનમા લાવી સુખી થવા શા માટે પ્રયત્ન કરવો નહિ ? પ્રયત્ન કરીશુ તો કોઈ ટ્વિસ વસ્તુ કૃણીભૂત થશે પ્રયત્ને કરી પાડવાને ગાદી પ્રાપ્ત થઈ, પ્રયત્ને કરીને જ નિકમ પગ્દુ ખલજનની પત્ની પામ્યો, પ્રયત્નથી જ ધરત્રેનેએ આપણને ગુનામ બનાવ્યા પ્રયત્ન નહિ કરવાથી જ પેશ્વાએ રાજ્યનક્ષત્રી ખોઈ ” (એજન) નરી ભાષાતરિયા વાક્યગ્યના શામળ ભટ્ટની છાપામાંની પદ્ધતિ નમંદેશીનીની નિરૂપણરીતિ, પોષગિયા વિચાર કત્યાદિ દોષો આવા આરભના ગઘમા ઠોવા છતાં એમા ગઘછટા અને સૈનાના અશો તો સદગ્રપણે વરતાય છે

મુરસિદના આરભના પત્રો પણ લાક્ષણિક રસિકતાવાળા છે પત્રવેખનમા અનિવાર્ય હૃદયના વિવિધ પ્રકારના ભાવઉછાળા અને વાતચીતિયા શૈલીની કાવ્ય ભિન્ન પ્રકૃતિને લીધે તેમને આવડી નાની ઉમરમા સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે ‘ મને દુખ કોણુ આપે છે ? પ્રેમ ? ના ના પ્રેમ તો સુખખાઈ છે ’ ‘ પણ એ વૈદ્ય હુ પરાધીન હોવાને લીધે કયાથી કાઢવો ? ’ જેવા વાક્યોમા પણ જેમને ઉદ્દેશીને લખાયો છે તે વ્યક્તિ ખૂબ નિષ્ટ અને પ્રત્યક્ષ ટોચ અને પત્રનેખક તેની સમક્ષ પોતાના હૃદયને ઉત્સાહપૂર્વક અને ઉકટતાથી વ્યક્ત કરતો હોય એવી ભિન્નપ્રાણિત અભિન્યક્તિ મુરસિદના પ્રથમ પત્રથી જ પ્રાપ્ત થતી રહી છે આટની નાની વયે પણ મુરસિદનુ વ્યક્તિત્વ વિનાસી, વાસનાગદ્ગ, વૃત્તિવશ, કરુણરસિક મુગ્ધપ્રેમીનુ, મસ્કરા, ટીખળી, લહેરી જુવાનનુ, સરવ, નિખાયસ, શુદ્ધિમાન, વિવેકશીલ જવાનદાર ગૃહસ્થ પતિનુ તથા સાહિત્યરસિક પ્રકૃતિપ્રેમી, સંવેદનશીલ કવિનુ—કેવુ વિવિધતાથી ઊઘડી રહ્યું છે, તે આ સમયના રાજ્યા ઉપરના તેમના પત્રો બતાવે છે આ સમયના પત્રોની શૈલીમા મુરસિદ પ્રારભિક અનુકરણજીતિથી અને શબ્દભલમના મોહથી મુક્ત ન જ હોય કયાક નમંદની તો કયાક નદશ કરની ગદ્યશૈલીનું અનુકરણ કરવાનુ વનણુ તેમા દષ્ટિગોચર થાય છે, તથાપિ એમાંનુ ભિન્નત્ત્વ, એમાંનો કથનઆવેગ તો મુરસિદના પોતાના

જ છે પત્રોની ભાષા ધરગથ્ય, રાજના બેનાતા અને સસ્કૃતના ગુજરાતીમાં પરિચિત એના કાવ્યોચિત શબ્દોથી સજ્જ છે એમાં આવતા દૃષ્ટાંતો ને રૂપકો, જેટલું તેમના શ્રવણ કે વાચનનું તેટલું કલ્પનારસિકતા અને સાહિત્યદૃષ્ટિનું પરિણામ છે એથી તેમના પ્રાગ્ભના પત્રો જેમ તેમના તત્કાલીન માનસને તેમ તેમની પ્રારભની ગચ્છેની અને તેમના ખીનતા જતા સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વને પ્રકટ કરે છે એ મોળામાં વર્ષે સુરસિદ્ધમાં ખીજરૂપે દેખાતી સાહિત્યશક્તિનો અને તેમના કવિમાનસના ઊગમરૂપે આવિષ્કાર પામતી વિચારદૃષ્ટિનો એકમાત્ર પરિચય અત્યારે તો તેમના રાજ્યા પરના આ પ્રગટ-અપ્રગટ પત્રો જ કરાવી શકે તેમ છે

૮. પ્રાચલિક પદો :

સુરસિદ્ધના પ્રારભિક ગદ્યની તુલનામાં તેમની પ્રારભિક પદ્યરચના અણુપડ અને ઘણી કથાવચાળી છે એની પદ્યભાષા એક સરખી નથી એમાં તરગો ગોશ્વવાની દાવજ સુરસિદ્ધને આવી નથી કથનની અભિન્યક્તિ કરવા જતા પ્રાસ, કાવ્યોચિત શબ્દો અને યોગ્ય જડની તાણુ તેમને અનુભવવી પડે છે મનનો ભાવ પદ્યમાં ઉતારવામાં ઘણો શ્રમ એજે જાય છે હજી જદ ઉપર દાઘ બેઠો નથી નાટકના ગીતોના રાહ કે દલપતરામે પ્રચારેલ જદો હજી તેમના આદર્શ-સ્થાને છે પણ તેમ જતા સુરસિદ્ધની કાવ્યો રચવા તરફ પ્રીતિ ઘણી જડી છે ગદ્ય જેટની સુરેખતાથી લાગણીઓ-વિચારો પદ્યમાં નહિ રજૂ કરી શકતા હોવા જતા પદ્યરચનામાં મનના તરગો કે ભાવોને રજૂ કરવાનો તેમને ઘણો ઉત્સાહ છે કાવ્યો નખના માટે જરા જેટનીય રુચિ બનાવનાર અન્ય વ્યક્તિને તે વધુ ને વધુ કાવ્યો લખના ઉત્તેજે છે મવિતાના જ્ઞાન માટેની પૂરતી તૈયારી કરવા જોઈતા પુસ્તકો અને શિક્ષકો પણ તેમની પામે આગના વર્ષથી મોજૂદ છે, એટલે કાવ્યો રચનાની તેમની પ્રવૃત્તિ તેમના પદ્યમાં વર્ષથી શરૂ થઈ ગણીએ તો ખોટું નથી અન્યત્ર તેમની પ્રારભિક કવિતાનું પ્રેરણાબળ અને તેના વિષય-વિચાર તો

૪૮ અવી શૈલીનો એ નમૂનો

વિરહ અને કામ બંને મિત્રો હોવાને લીધે કામે પણ એનું બાણુ મારા પર શરૂ કર્યું છે પણ એના તીરમાં તો ફૂલ છે એમ કહેવાય છે તો તેણે તો મને સુખ થવું જોઈએ કુવનો તીર બનેડો છે, એ તો ખરૂ, પણ તે ફૂલની અદર મહાએરી કાઠા છે જે મારી છાતીમાં લાગી મને બેશુદ્ધ કરી નાખે છે વસતી મદ પવન કે જે કુલની વાડીમાં થઈને આવે છે અને એવિરહને મારવાને બદલે ઉત્તેજન આપે છે, તે જ પવનથી હાવતી આડની ડાળી ને પાદડા મને આનંદ આપવાને અદલે મારા કંઠા દુરમન કામને વિરહના દહીયારનું કામ કરે છે.' (તા ૨૫-૧-૯૦, અપ્રકટ પત્ર)

નર્મદની જેમ તેમની અંદર ધૂમી રહેલો એકમાત્ર ‘ ધરુકડો ’ અને તેમના પત્ની રાજ્યા જ છે. તા. ૩-૮-૧૯૦૦ના પત્રમાં તેઓ રાજ્યાને લખે છે :

“ બનશે તો હવેના ઠાગળમાં એક એવી કવિતા જોડી મોકલીશ કે જે રાગથી મેં મારા કાનને પ્રિયાના મુસ્વરથી કૃતાર્થ કરેલ છે. હે પ્રાણ, તે રાગ સોરઠું છે. પ્યારી, ખીજા કયા રાગ તને પસંદ છે તે મને લખજો કે જેથી તે રાગમાં દેટલીક લીટીઓ બનાવી આ દુઃખમાં પણ જેટલું મળી શકે તેટલા મુખનો અનુભવ કરું.” (અપ્રકટ) તા. ૫-૯-૧૯૦૦ના પત્રમાં તે રાજ્યાને લખે છે :

“ કવિતા કરવાને હાલ મને શબ્દો જડતા નથી. તેમ હાલ કરીશ તો પણ તમારી તબિયત સારી નહિં હોવાને લીધે લાંબું લાંબું વાંચતાં દંટાળો આવશે માટે લખતો નથી.” (અપ્રકટ)

આમ, પ્રથમ તો સુરસિંહની કવિતા રાજ્યાના આરાધનાથે અને પોતાના મનને આનંદ આપવાને જ માત્ર લખાય છે. કવિતા દ્વારા તેમને રાજ્યા માટેની પોતાની જાંડી આસક્તિ, તેમની સાથે ગાળેલી રાત્રિઓની સ્વપ્નમાં ભોગવેલી રસક્રિયા, રાણી રાજ્યાનાં રૂપ ને ભાવ્યેષ્ટાઓએ પોતા પર કરેલાં કામલુ કે પત્નીવિયોગે પોતાના મનની થતી વ્યાકુળ સ્થિતિનું વ્યાન કરવું એ જ છે. ગદ્યમાં પણ તેમણે તે જ ક્યું છે પણ જેવું સહજપણે તે ગદ્યમાં વ્યક્ત કરી શક્યા છે તેવું પદ્યમાં રજૂ કરી શક્યા નથી. પદ્યમાં હંદની મુસ્કેલી નડે છે; લાગણીઓની ગોઠવણી અને પ્રાસ મેળવવાની ઉપાધિ નડે છે; અમુક પ્રિય શબ્દોને તેમાં બેસાડી શકાતા નથી, તેને મચડવા પડે છે કે હંદને તોડવો પડે છે અને એવા ખીજા અંતરાયો પોતાનાં હૃદય અને મનોદશાને વ્યક્ત કરવા આડે તેમને અકળાવે છે. એથી સાહિત્યસાધનાની તેમની પ્રારંભિક અવસ્થામાં જેવું તેમને ગદ્ય કાવ્ય છે તેવું પદ્ય કાવ્ય નથી અને શરૂઆતથી આવી ગયેલી એ ગદ્ય કાવ્યે જે ભાષાપ્રભુતા આપી તે પછીના સમયમાં કવિતામાંય તેમને કામ લાગે છે.

૧૮૯૦માં તેમણે રચેલાં નવેક કાવ્યો મળી આવે છે. એમાંના ઘણાં તો બે-ચાર પંક્તિઓનાં છે. આ વર્ષમાં તેમણે રચેલું લાંબામાં લાંબું કાવ્ય ૩૮ પંક્તિનું છે, જેમાં તેમણે ગીતિ, દોહરો અને શાહુલ એમ ત્રણ હંદોનો વિનિ-યોગ કર્યો છે. આ ઉપરાંત તેમણે અન્ય કાવ્યોમાં નાટકનાં ગીતોના ઠાળ, આર્યા, ભુજંગી, શિખરિણી અને સોરકાનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ આરંભના તેમના

પા છદો કૂતરા ખડ ખાતા હોય તેવા કક્કશ લાગે છે. એમાં અશુદ્ધિનો તો પાર
થી. એમનો પ્રારંભનો શિખરિણી જુઓ : ૪૦

“ અહો પ્યારી મારી, શોક ન કરજે જરી હવે,
દિવસ તેર રહ્યા છે, મળવા પ્રિય મારી તને
લોહચુબક લોહાને ખેચે છે ન્યમ નિગલણી,
તેમજ પ્રીતિ તારી, ખેચે મુજને તુજ લણી ”

એમનો આ સમયનો શાહુલ જુઓ ૪૧

“ પ્રીયા મુજને પાઈ પ્રીત પછીથી, પાછી જતી કા રહી,
આવે તુ જ્ને કદિ હવે મુજ કને, છોડુ નદિ કામની,
ચિતા જગરણુ કરી નયન તો, રાતી વિશેષે દીસે,
પ્રેમ પ્રાણુ પડી જશે, પ્રીયપરી, પા અધરામૃત પ્રીયે ”

ગીતિ છંદમા રચેલી એક લાખી રચનાનો ભાગ જુઓ ૪૨

“ આવ આવ મુજ પ્યારી, કઈ આલીગન હર્ષ થકી આજે,
મુજને નવ રહેવાયે, વિરહાગ્નિ મુજ દિલમા ખડુ લાગે
ચાહતો હતો તુ ને હુ, તનમન ધનથી હે મળપ્રાણુ પ્રીયા
દેખતો દર સ્વપ્નામા, પાસે ઊભેલ તુજને હે પ્રમદા ”

આમ, મુરસિદની ઈ. ૧૮૯૦ની કવિતામા તેમના મનની વિરહ મનો-
દશાની વ્યાકુળતાતુ જ પ્રતિબિંબ પડે છે એ દશા આલેખના કવિ જૂના, ચવાઈ
ગયેના, રૂઠ રૂપકો જેવા કે મેહ-ખરોચો, ચદ-ચકોર, મદિરાક્ષી, મૃગનયની, વિરહા-
નળ વગેરેનો ઉપયોગ વાર વાર કરે છે

તેમની જ દરચનાઓમા ચાલ લગાતી અને શખ્દો કિચૂક કિચૂક વાગ્યા
કરે છે, તથાપિ ચિત્રનિરૂપણની તેમની શક્તિતુ આણુ ખીજ તેમના કોઈ કોઈ
આરભના કાવ્યમા પણ જોવા મળે છે

“ અધઃ હોઠ અગુલી વડે, ઢાકી વારંવાર
રિ મુજ ચુબન મા કરો’ એમ કર્યો ઉચ્ચાર,
જટા થકી ધોલી હાંધી, અટકાવ્યુ મુજ કામ
સુદર પાપણુચુકત એ નયન ફેરવી આમ

૪૦ રમાને પત્ર તા ૨-૧-૮૦-અપ્રેલ કવાપીએ રમા ઉપર લખેલો આ પ્રથમ પત્ર-

૪૧ અપ્રેલ રમા પરના પત્રમા તા ૭-૬-૯૦

૪૨ એજન. તા ૮-૯-૮૦

ઉચ્ચું કરવા હું ગયો નીચું તારું મોહ
પ્રમત્તથી પણ નહિ થયું ચુંબન એતું દોહ : તોય.”

‘અટકાવ્યુ મુજ કામ’ જેવું કાવ્યત્વને ધાતક પાદ્યરણુ જેને પ્રેમી મુર-
સિહની કવિતારચનાની અણુધડતા દેખાડે છે, તેા દોદરામાં વ્યક્ત થયેલ પ્રેમ
એષ્ટાના અનુભવતુ સમગ્ર, તાદશ રસિક ચિત્ર ભાવિ કવિ મુગસિહના પ્રિય વર્ણુ-
નરસની તેમ જ ચિત્રસર્જનની શક્તિના અંકુગની પ્રથમ પિછાન કરાવે છે.

આ સમયમા તેા કવિ મુરસિંહ માટે એટલુ જ કહી શકાય તેમ છે કે
તેમને કાવ્યો રચવાનો ગોખ જાગ્યો છે, તે માટે જબરો ઉત્સાહ પણ તેમને
હોવાથી જેવા આવડે તેવા શબ્દો જદોમા પોતાને જે જે લાગણીઓ, વિચારો,
વૃત્તિઓ ને અનુભવો થાય છે તેને તરત જ ટપકાવી દેવા તે મથે છે. નૂતન
પ્રેમઅનુભવની સાથે જ કાવ્યરચનાનો નૂતન અનુભવ પણ તેમના ચિત્તનું એક
મોહુ કૌતુક બન્યો છે પ્રેમમયમા જે રાજમા યુગુ છે, તેા કાવ્યરચમા
નરહર જોશી યુગુ છે પ્રેમઅનુભવની તૃપ્તિમા જે રાજબાએ તેમની ઉત્કંઠા
અને ઉત્સાહને સંતોષ્યા છે, તેા કાવ્યમાર્ગમા તેમના રસજિજ્ઞાસા, જદ્જ્ઞાન,
શબ્દસમૃદ્ધિ, વગેરેમા પોપણુ આપવાનુ કામ જેથી માત્તરે ક્યું છે અને
આમ, મુરસિંહ પોતાના એ પ્રિય વિષયો પ્રેમ અને કાવ્યમા પ્રસ્થાન આ વર્ષ
એટલે કે ઈ સ ૧૮૯૦થી શરૂ કરે છે

પણુ તેમના પ્રેમમગ્ર કવિજીવડને કોયેજમા લખવાનો અને તેના નિયમ-
બધનમા રહેવાનો હવે તેા પૂરેપૂરે ક ઠાળો આગ્યો છે એમના સ્વભાવ, રુચિતત્ર
અને હૃદયરસને પ્રેમ અને સૌન્દર્યના સામ્રાજ્યમા નિજજીવથી રહેવામા અને
માત્ર માહિત્યના વાચન-મનન-આસ્વાદ અને અન્ય સાહિત્યકારો જેવુ લખવાના
પ્રયાસો કરવામા જ આનંદ આવે છે કોયેજનુ બણુતર પોતાને પ્રિય સાહિત્ય-
ધ્યાનમાં અને પ્રેમના નિરકુશ મજ્જનમા ઊનટાને અતરાય કરે છે અને તેથી
પોતાનો હૃદયાનંદ ખજિત બનવા પામે છે એવુ વધારે ને વધારે લાગતા આખરે
ઈ ૧૮૯૧ના આગસ્ટની ૧૪મી તારીખે કોલેજ-અભ્યાસ અધૂરો રાખીને મુર
સિંહ સદા માટે કોલેજ છોડી દે છે (જુઓ • પરિશિષ્ટ-૧)

પ્રારંભિક પઘરચના અને ગઘલેખન (ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨)

“ દેશે દેશે નવીન નિરખી ધૂમતો'તો પ્રિયે હું,
ત્યા ત્હોયે હા ! વિરહભટકે દાઝતો'તો પ્રિયે હું
(“ વિરહ સ્મરણ ” “ ક્વાપીનો કેકારવ ” પૃ ૪૩)

“ નહીં કિસીસે દુઝ લેના, નહીં કિસીમે દુઝ દેના,
પુદા દિવમે રહે હરદમ, યુગી દુનિયા ફકીરીમે ! ”
(“ યુશી દુનિયા ફકીરીમે ” “ કેકારવ-પ્રસ્તાવના ” : પૃ ૬૪)

(૧) કારમીરદર્શનની અભિલાષા :

સુરસિદહજી મન દોલેજમાથી બડી ગયુ છે પોતાના શિક્ષક નરહર જ્ઞેશી અને દોલેજના મિત્રો-હડાળાકુમાર ગીગાવાળા (વાજસુરવાળા), મુન્ડેરીકુમાર શિવસિદહ અને વડિયાવાળા કુમાર બાવાભાઈ સાથે ખૂબ મગી ગયુ છે

પણ જ્ઞેશી સાહેબના સાહિત્યશોખીન, અને પ્રકૃતિપ્રેમી અને બહુશ્રુતાભર્યા વ્યક્તિત્વે એમના ચિત્તને વિશેષે ખેચ્યુ છે એકવાર નિયમ પ્રમાણે કાયદા ને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા પછી ચોમાસાની એક સાળના પાય વાગ્યે લીબડીના ઉતારામા સુરસિદહ તેમના ઉપયુક્ત મિત્રો અને જ્ઞેશી માસ્તર સાથે ત્યા પીતા ખેસ છે અને એકાએક આલમાથી વરસાદ ઝરમર ઝરમર વરસવો શરૂ થાય છે ગાઢા વાદળો ચઢી આવે છે પાસે જ દોલેજની વિશાળ વાડી હોવાથી સૌને પ્રકૃતિનું વાતાવરણ સુખદ અને રળિયામણુ લાગે છે અને એટલામા તો જ્ઞેશી માસ્તરના ઘેરા કઠમાથી કાળિદાસનો એક શ્લોક રેવાવો શરૂ થાય છે સુરસિદહ એના શ્રવણપાનમા મગ્ન બની રહે છે શ્લોકની માધુરીના ઘેનમાથી કળ વળતાં સાહિત્યગિજાસુ અને પ્રકૃતિરસિયા સુરસિદહ જ્ઞેશી સાહેબને પ્રશ્ન કરે છે

“આવા કવિઓ ક્યા દેને ગોલાવે છે?” જવાબ મળે છે “કાસ્મીર્માં” અને એ જવાબ દેાની સાથે જ જોશી સાહેબ કાસ્મીર દેાનું વર્ણન સરૂત મ્લોમ્લો બોલી કરના વાગે છે સુરમિહના કૌતુમ્પ્રિય માનસને એ વર્ણન સાંભળી કાસ્મીરને પ્રત્યક્ષ આપે નિહાળનાનું મન થાય છે અને ત્યારથી કાસ્મીર જવા માટે એ રસિમ રાજકુમારનું મન ઉશ્કેગટ અનુભવવા વાગે છે^૧

મૂળેય કુદરતના પ્રદેગોનું આકર્ષણ સુરમિહને ઘણું છે દિવમના અધ્યયનને અતે ઘણીવાર તે જોશી સાહેબને સાંજના સમયે કુદરતસ્થાનોની પોતાની રખડપટ્ટીમાં સોમતી બનના આગ્રહ કરે છે, કારણ કે એમનો સગ રખડપટ્ટીમાં તેમને આનંદ આપે છે જોશી સાહેબ ફરતાં ફરતાં તેમની તેજીલી સ્મરણમંદિરમાંથી અગ્રેજી-સરૂત કવિતામાંથી કેનાય રસિક કૃદરાઓ લખાયે જાય અને તેમના રસિમ ચિત્રો તેમની રસિક કથન-વર્ણનશૈલીમાં પોતાને સમજાવતા ગદે એ અનુભવ સુરમિહના ચિત્તને એક અનેરો લદાવો છે બીજી બાજુએ ગાજોટની પામેના રદાર તમાવની આસપાસ કે તેની આજુબાજુની ટેકરીઓ ઉપર અને નજીબના ગામ માં લટારો લગાવતાં, આટની નાની વયે ત્યાની પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ અવગોહન રસદર્શન અને વિવેચન કરવાની તથા વર્જનધર્મની જેમ પ્રકૃતિમાં તન્મય બની તેના ભક્તિભાવમાં ડૂબી જવાની સુરમિહની અજન્મ શક્તિ-ચિત્તિ નિહાળી જોશી સાહેબ પણ સુરસિહ તન્મય સાનદાશ્વય નિહાળે છે^૨

આથી કોલેજ ડોહતા સુરસિહ કાસ્મીરના અને ત્યાથી અમસ્ત હિંદના પ્રવાસે જવા માટેની પોતાની ઇચ્છા મેકનોટન સાહેબ પાસે વ્યક્ત કરે છે મિત્ર ગીગાવાળા પણ કોલેજમાં અગિયાર વર્ષ અભ્યાસ કરી હવે યાં અનુભવવા વાખ્યા છે તેથી મેકનોટન સાહેબ આ બને મિત્રોને એજન્સી મારફત હિંદના પ્રવાસે મોખતા ગોવણ કરે છે કેળવણીના આખરી તમજા લેમે કુમારે માટે આ પ્રકારની મુસાફરીઓ યોજવી એ રાજકુમાર કોલેજની પ્રણાલિમ પણ છે, તેથી સુરસિહને તેમની મનમુરાદ પાર પાડવામાં કશો અતરાય આડે આવે તેમ નથી

(૨) પ્રવાસે •

અને એમ ઈ સ ૧૮૮૧ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે મિત્રો ગીગાવાળા, રૂપશ કર ઓઝા (‘સચિત’), કુમાર શિવસિહજી વગેરે સાથે ભારતના પ્રવાસે જવા

૧ ‘કાસ્મીરનો પ્રવાસ - રૂપશ કર ઓઝાએ પ્રકટ કરેલી આરુત્તિમાં કલાપીની છૂપાયેલી એક ડાયરીનોધને આધારે

૨ કાસ્મીરનો પ્રવાસ’ની પહેલી આરુત્તિ સમયે એન બી જોશીએ અગ્રેજીમાં બંધન કરેલ ઉદગારોના આધારે

મુરસિદ્દી રાજકોટથી નીકળે છે કાશ્મીરના પ્રવાસની એમની છબી તેવા જેવી છે મુરવાળા, પહેરણુ, બાકીટ અને પોનીસો પહેરે છે તેવા મોજા-ખૂટ ચડાવ્યા છે ગમે મફત વીટાળેતુ છે, માથે ભરત ભરેલી કસમી ટોપી પહેરી છે અને તેમાંથી ચારે બાજુએ વાળના ઝુલ્ફા ઝાડ્યા કર છે ગાળા દાઢમાં એમના નેટી બિચારીનો એક દડ પકડ્યો છે અને મનકાતા મનકાતા ચાને છે ૩

પ્રવાસમાં વાની તરીકે વડિયા રાજ્યના મેનેજર વડવાણુવાળા રા બા પ્રાણુશવન વિશ્વનાથ દાકરને એજન્સીએ પસંદ કર્યા છે અને મુરસિદ્દીની અગત સલાખ લેનાર તરીકે તેમના મામા સ્વાહલાઈ જાવા (રાણુ સરદારસિદ્દીના પિતા) નેડાયા છે

નોકરચાકર-સોઈયા મળીને સોળ વ્યક્તિઓનો પ્રવાસસઘ હવે રાજકોટથી અમદાવાદ આવે છે અમદાવાદમાં હુન્નરઉદ્યોગ અને કનાકારીગરીથી આડપણિના ભાનનાશાળી મુરસિદ્દીના હૃદયમાં સ્વદેશભક્તિ બેભરાતા પોતાની દેશદાઝ તે નર્મદાનીની ઠાપનાની વેગવતી શૈલીમાં ડાયરીમાં ટપકાવી દે છે

“અરે હિદુસ્થાન! તુ ઉદ્યોગ ડર કુદરતની કૃપાનો ઉપયોગ કર બીજાની મદદ તરફ દષ્ટિ ન રાખી પોતાની મહેનત પર આધાર રાખતા શિખ જુતુ એજ સારુ એ ધૂન મનમાંથી કાઢી નાખ દુનિયા અગાડી વધે છે તુ કે જે એક વખત શિરોમણિ હતો, તેને આવી રીતે પાછળ નમાના ઘર્ષ પડી રહેતા શરમ નથી આવતી? જે તુ થોડી મહેનત કરીશ તો કુદરત તને પ્રમાણુમાં વધારે ફળ આપવા તૈયાર છે તો તુ પણ કમ્મર કસી તૈયાર થઈ જા ભાઈ, બેનો, દીકરી, દીકરાને કામ કરતા શિખવાડ અને શીખ જે કોઈ અમદાવાદમાં જાઓ તેમણે આ કારખાતુ ખસસ જેવુ અને જેઈને વિચારતુ કે ઉદ્યોગના પરિણામ કેવા છે? આ ગાલીચાના કારખાનામાં ૧૦-૧૧ વર્ષના છોકરાઓ કામ કરે છે મેટ્રિક્યુલેશનના પરીક્ષા આપવા કરતા છોકરાઓને આવા કામ શિખવાડો આથી મ્હાડ કહેતુ એમ નથી કે વિદ્યા નકામી છે, પણ વિદ્યા મેળવ્યા પછી આખરી જ કરવી એ પ્રિચાર ખરામ છે ૪ ”

શુવનયાત્રાએ નીસરતા જાણે સોળ વર્ષની બેઝરતી વયમાં જ દષ્ટિની વિશદતા અને વિચારની સત્યદિશા દાખવતુ ચિતનભાથુ તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધુ

૦ સ્વ રૂપા કર ઓષ્ટા (સચિત)ની ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ ની આલ્પ્તિમાં આપેલી ઢબિને આધારે

૪ ૧૮૮૧ના ઓક્ટોબરની ત્રીજી તારીએ અમદાવાદની મુનાકાત લેતા કનાપીએ વ્યખત કરેનો વિચાર બલાપીની ડાયરી માથી

છે આજસ, પરમસખન અને અજાનમાં અટવાતી પ્રભને ઉદ્દેશ્યને કવમાં તેમની સ્વદેશપ્રેમની સાગળી ને નેમ્સો કેવા ઉત્કટપણે વીઝાઈ ગયાં છે !

(૩) વિરહદશાનું દુઃખ :

અમદાવાદથી પ્રવાસીસય જમપુર, અલવગ, રાવળપિટી ધર્મને આક્રોશરની આખરે શ્રીનગર પહોંચે છે પણ એ એક મદિનામા નો આરા મળી ગિન્યારોના તણખા વેગતા ચિતનથીસ રાજકુમાર તેમનુ પ્રેમાશ્મિનુ પોત આગતા વાનેય ટપી જન્ય એટલુ ધટ બનાવે છે પ્રવામે નીકળ્યાને એક જ દિવસ ધયો છે, ત્યાં તો “આ શરીર પડી જન્ય તો આત્મા પર દયા અને પ્રીતિ ગખજો” એમ રાજ્યાને વીનરી “આ દુખી, અજીવિશ્વાસથી પ્રાણપાન કવા તૈયાગ, પ્રીતિની ચકાથી જીવનથી કટાળી જઈ દેહ છોડવાને કજ્જતો દુનિયાથી કંટાળેનો અને છેતને પ્રાણને મગવાને ખાનગ મુરસિદ્દય તરીકે પોતાને જાહેર કજો છે ” એમના ઊજળતા આસખ હૃદયની સ્વાભાવિક અભિતાસને અધીરાઈ એની એટલી મોટી પરાકાઠાએ પહોંચી જન્ય છે કે રાજ્યાનેા પન ટપાલમાં ન આવતા કે બે નાગ દિવસનો તેમના પત્રને નિસ બ થતા તે બેમાન ધર્મ જન્ય છે અને તેમાંથી કજ વગતા ધુમકે ને ધુમકે રડના લાગે છે એમને આ ગીતે ગતા જોઈને એમના મિત્ર ગીગાવાગા તો એમને દિસ્તિરિયાના દહીં માને છે *

આપી મનોદગા પ્રવાસના સમગ્ર ગાગામા કજો કજો દેખાતી રહે છે તા ૧૮-૧૧-૧૮૮૧ના રાજ્યા પત્રના પત્રમાં (અપ્રકટ) તો તેમને મગવાની આતુરતાની તે અવધિ બતાવે છે *

“હે મિત્ર, હજી સુધી આ દેહ જીવ ધાગણ કરી રહ્યો છે પણ તે કયા સુધી? વહાની, આ હૃદય, હવે એટલુ પીડાય છે “એટલુ પીડાય છે” એ જ મારા સમ્બો છે કારણ કે ‘કેટલુ પીડાય છે’ તેનુ માપ કેવી રીતે કરવુ? પ્યાગી, આ એક માસ વધ્યો છે તેણે તો હદ વાળી છે વહાની, હવે મને મગ મગ નહિ તો મરવા દે ” અને આની ઝિમ્મિનુ એક માત્ર કારણ તે જણાવે છે “માગી નમોમા કામગિથિત વોહી વહે છે ”

૫ રમાને પત્ર તા ૨-૧૦-૮૧ અપ્રકટ

૬ રમાને પત્ર તા ૧૪-૧૦-૮૧ અપ્રકટ

૭ રમાને પ્રસૂતિ આવવાના માસની ગણતરીની બજને હીવે એક માસ કરી લખાયો તેથી

૮ રમાને પત્ર તા ૨૫-૧૧-૮૧ અપ્રકટ

પ્રવાસસમયની તેમની કાવ્યરચનાનો વિષય અને રસ પણ આવી મનોદશાને જ બુધા વ્યક્ત કરે છે ધરથી નીકળ્યાને બીજે જ દિવસે તે શાર્દૂલમા આઠ લીનીઓ રચી રાજ્યાને પત્રમા મોકલ્યે છે, તેકે આગના વર્ષ કરતા આ વર્ષનો તેમનો શાર્દૂલ ગણમેળની દષ્ટિએ સુધરના પામ્યો છે

“જલ્લે કે નિન એ ઘર્ષ મન રિગે, પાડી પ્રતિમિખમા,
એનુ છે ચિત્તુ મને રૂપ શકે, છે કોતયુ ચિતમા
રોપી છે મુજ અતરે જડી નિધી, છે વળના લેપથી
ખોદીને મનકુ ઉડી ઉડી પ્રિયા દાગી દીધી છે મહી
જલ્લે એ જ પ્રિયા બધા મદનના પાચે શરોથી કરી,
અગે અગ થકી જગયલિ દિમે આ ચિત્ત મધ્યે પૂરી
ચિતા જે નિત્ય વ્યાપતી શરીરમા તે રૂપી દોરાવડે
પ્રાણાધાર શકે ગુઘાર્ષ ગર્ભ છે, આ ચિત્ત મારા વિશે” C

તા ૭મી ઓક્ટોમરના પત્રમાના ‘વિધાતા વેરણુ ઘર્ષ માડી’-એ રાગમા બનાવેના દસ લીનીના ગીતનો સૂર પણ એવો જ છે

‘ જી દગી દુખિયારી મારી (ર)

પ્રાણુ લર્ષને પ્રાણુ ગર્ષ, ના પ્રાણુ જશે આદિ-જી દગી૦
હુ દુખિયાના અ પ સુખો તે હણી લીધા પત્રમાહી
પ્રીતિદોરને પ્રિયોગ પ દો સાને છે મનમાહી
આશાદોરથી દુખ વધે છે જનાન ઉઠે મનમાહી-જી દગી૦ ૧૦

તા ૧૦મીના પત્રમા તો ચિત્તમા ચાનતી કામવાસનાનુ પ્રચડ તોક્ષન જ આવેખાયુ છે

આવી કામાતુરતા અને વિયોગદુખથી મુસાફરીમા અગાડી જવા મન થતુ નથી મુસાફરીમા કટાણો આવે છે પોતાની પ્રિયાને ખુશ કરવા લાહોરથી ઉદ્દેશમા લેરની પર એક ગઝન બેડીને પત્રમા ખીડે છે જે એ સમયનાં નાટકો, મહેફિલો કે ગાનારીઓના જલસાઓનો તેમનો શોખ બતાવે છે

(બને કી હુર્ષ ખમર દિનમે, મને કુર્ષ ફિકર-એ રાગ)
કુજમે કાતીન સીના માર ગર્ષ - ટેક -

C રમાને પત્ર તા ૨-૧૦-૧૯૧ અપ્રકટ
૧૦ એજન

જનના ને ખેંચેમે ઉક્ત નાં હૃ ઐમી
 અન્નમે દિન મેરા ખજર લગા તૂ ગર્ભ - ૧
 સ્હેરે મટેતાગમે દિવામ ચિગગ બુઝા થા
 ચરખોં સે દુગ ગયે દય, દય લગા આગ ગર્ભ - ૨
 રાધે મિદાખીનમે તું દતમિત મેવી અખિયોમે
 જગન મિયામાન તેરા કિદાન છોઃ તું ગર્ભ - ૩
 રાવે દિવાના દુ મે દામી મેરે દોસ્તોમે
 દિખા રૂપ રાધે તું છ જલા તૂ ગર્ભ - ૪ ૧૧

અને આમ, રાજ્યા સાથે ગાલેદી ભૂતકાળની ક્ષણોને તાજ કરવામા મુર
 સિદ્ધ પોતાની તત્કાલીન વાસનાને ક્ષણિક તૃપ્ત કરવાનો યત્ન કામ્યો-પત્રો
 મારફત કરતા રહે છે આ અમયના તેમનાં કાવ્યોનુ પ્રયોજન પણ એ જ રથુ છે

(સરવા)

એક સમે પ્રિય પ્રાણુની સાથ દૂ વાત કરી દસતો રમતો'તો,
 એક સમે પ્રિય પ્રાણુની સાથ દૂ પાન મધુતુ કરી જમતો'તો
 દાન દવે ભટકુ વનમા તનમા, મનમા દિન દાદ ઉઠે છે,
 દાન દવે ભટકુ વનમા પ્રિય પ્રાણુ વિના દિલકુ સગમે છે ૧૨

(૪) ગાદીત્યાગનુ વિચ્યાન્વીજ

પણ આવી પ્રણયાતુર, વિગ્ધી મનોદશામાં એમ બીજી મનોદશા પણ એમની
 જ બળવાન દેખાય છે રાજ્યાના વિરહ ઉપરાંત આ હૃદય કાર્મિક બીજી વ્યથાથી
 પણ અકળામણુ અનુભવે છે “જીવન, ત્હારા વિયોગના દુ ખ સાથે મ્હારા મન
 પર કાર્મિક બીજી જ વાદળ છવાઈ રહેતુ છે, કાર્મિક બીજી જ વિચાર મનમાં
 ધોળાયા કરે છે કેટલીક બામતનો નિશ્ચય કરાવે છે અને તે જ પ્રમાણે વર્તવા
 ઉકેરે છે, ત્હારી મ્હારી પ્રીતિ વધારે નિર્મળ કરે છે” ૧૩

આ ધોળાતા વિચારો તે રાજ્ય અને સસારવ્યવહારના ત્યાગના છે અને
 નિશ્ચય તે રમા સાથે શદા માટે કાશ્મીરવાસ કરી જીવન શાંતિ અને સુખમાં
 વિતાવવાનો છે હજી તે શ્રીનગર તો પહોંચ્યા નથી તે પટેનાં રાવગપિરીથી જ
 તેમનુ ચિત્ત પ્રૃતિના રમણીય સૌન્દર્યમા વિહાર કરવા લાગે છે, પ્રૃતિને ખોલે

૧૧ રમાને પત્ર તા ૧૧-૧૦-'૬૧ અપ્રકર

૧૨ એજન

૧૩ મ્વાપીની પત્રધારા તા ૧૬-૧૦ '૬૧ પૃ ૪૮૨

નિંદગી વ્યતીત કરવાની કલ્પનાઓમાં ઊડવા લાગે છે અને વધુ આર્દ્ર ને વ્યથિત બની તરફગટ કરવા લાગે છે.

તા. ૧૩-૧૦-૯૧ને રોજ રમા પરના પત્રમાં લખે છે :

“ જાની, હજી તો હું કાશ્મીરમાં ગયો નથી. તે દેશ હજી જરા દૂર છે, પણ અહિંથી જ દ્વિમાલ્યના બરફવાળા સફેદ અથવા વાદળાથી આસમાની અને સંધ્યાકાળે ગુલાબી એવા રંગ બદલતા પર્વતો ક્ષિતિજ પર નજરે પડે છે. ઝાડી બહુ સુંદર દેખાય છે. ઊંચા પર્વતો, નજર ન પડે તેવી ઊંડી ખીણો અતિ રમણીય છે. તેમાં મોટા અવાજ કરતી વહી જતી નદી અને નાનાં મોટાં નાળાં સુંદર દેખાય છે. આણે ખરેખાત મારું અંતઃકરણ ધોઈ નાખ્યું, વધારે કુમળું કરી નાખ્યું, ને પાણી પાણાને પણ ધસીને ગોળ કરી નાખે છે તો પછી મારા હૃદયને ધસી નાખે તેમાં શું નવાઈ? સતલજ અને ચિનાબ એ બે નદી હું ઝોળાંઝો. જીવન, આજકાલ ચંદ્ર પણ કેવો ખીલે છે? ” (અપ્રકટ)

પણ આ બધા દેખાવો જોઈને તો ઊલટાનું તેમના મન સામે લલિપ્યના ક્લેશકારક, વિસંવાદી જીવનનું ચિત્ર ખડું થાય છે અને તેથી તે સામે બમણા વેગથી પોતાની ઇતરાજી તે વ્યક્ત કરે છે.

“ એક બાજુથી કાઠિયાવાડની ખટપટ યાદ આવે છે. મારું દિલ્લુભાગ્ય મને સાંભરી આવે છે. મારી પહેલાંથી જ આ દેશ પર પ્રીતિ તો હતી જ અને હવે વધારે (જોવાથી) ગાંઠ બંધાતી જાય છે. પાછું અહીંથી કાઠિયાડમાં સ્વર્ગ મૂકી નકંમાં જવું પડશે. એવા વિચાર મનને ખિન્ન કરી નાખે છે. પ્યારી, તું જ અહીં આવ.”

સુરસિંહને રાજ્યા અને મનોહર પ્રકૃતિના ખોળામાં શાંત જીવનનિર્ગમન —ઉભય પસંદ છે. રાજ્યાના સાથ વિનાની પ્રકૃતિમનોહરતા તેમને અધૂરી લાગે છે અને આવા શાંત મધુર પ્રકૃતિજીવન વિનાનું રમા સાથેનું ગૃહસ્થજીવન તેમને શુષ્ક અને ખિન્ન લાગે છે. એમને કાશ્મીરની કુદરત અને રમા — ઉભયના સહ-ચારમાં નિંદગી વિતાવવી છે, કારણ કે તેમના હૃદયની એ ઝખના છે. દોહત, સત્તા, રાજપદ, વૈભવ કે અન્ય ભૌતિક સુખ માટે તેમને આકર્ષણ નથી, બલકે તિરસ્કાર છે. એમને આસક્તિ છે માત્ર રાજ્યા અને કુદરતમય જીવન તરફ. અને એવું જીવન જીવવા તે અત્યારથી અધીરા પણ બની ગયા છે, કેમ જાણે સૃષ્ટિ વહેલું આવવાનું છે એવા લજ્જકાર તેમને પહેલેથી જ આવી ગયા હોય ને!

“જીવન તને વસ્તીમાં રહેવું વધારે પસંદ છે તો હું લાચાર, કારણ કે અહીં તો જંગલ છે. હું રાત દિવસ તારી સાથે જ રહિશ... જીવન, ઝાંઝું જીવવું નથી.”^{૧૪} રાજ્ય એટલે સત્તા અને દોહન. સત્તા એટલે કોઈનું બુલું કરવાની શક્તિ. તને વચ્ચિના ઉતારામાં રહેવાનું ન ગમતું અને મને દાકિયાવાડ છોડી કાશ્મીરમાં રહેવાનું મન થાય છે તે માત્ર ઇન્દ્રિયસુખને માટે જ - પણ નીચ વૈભવ માટે નહિ... તું અને હું પ્રીતિથી બંધાયેલા છીએ અને આ કુદરતી ગાંઠી તોડવા અથવા છોડવા મારો ધરાદો નથી. તેમ કરવામાં તેજ પણ નથી કારણ કે હૃદય એ સમાધી છે અને સમાધી એ પ્રીતિ જ છે. શેરામ્ય એટલે ચિંતન. ચિંતન પ્રીતિ વિના હોય જ નહિ... દોહત વિના જીવાય નહિ, કારણ કે દોહત વિના અનાજ પણ પાકતું નથી. માટે દોહતને આપણે આપણા મનના શુદ્ધ નિરપરાધી વિચારો અને વૈભવ દ્વારા ભોગવી શકાય તેટલો સંચય કરીશું. કોઈને નુકસાન આમાં કરવાનું નથી રાજ્યસત્તા માત્ર મગરૂરી જ છે. જેવી રીતે એક ટુકડો લગાઈમાં જીવવાથી આનંદ માની મગરૂર થાય છે અને પોતાની સત્તાથી કુલાય છે તેવી શી આ મોહભળ રાજ્યસત્તા છે. ...આર્થી મારા મનમાં તો એવો વિચાર દૃઢ થયો છે કે કાકિયાવાડને સાષ્ટાઘ દંડવત કરી, કાશ્મીરવાસી ધર્મ વાનપ્રસ્થ જેવી જીંદગી ગાળવી.”^{૧૫} રાવળપિંડીથી તા. ૧૮-૧૦-૯૨ના રોજ રાજ્યાને પત્રમાં લખે છે. “કાકિયાવાડમાં રહેવા કરતાં હિમાલયમાં બરફ, ઘોળા રીંછ અને સાવજ દીપડામાં રખડું અને તંબુમા રહેવું એ વધારે સારું છે.” (અપ્રકટ)

આમ સોળ વર્ષના આ તરુણને લાહીની રાજગાદી ને વૈભવ-સત્તા છોડી રાજ્યા સાથે આખું જીવન કાશ્મીરમાં ગાળવાના વિચારો આવે છે. દ્રવ્યને તે મોગશોખનું સાધન ગણે છે પણ પોતે યુવાન છે તેથી ઇન્દ્રિયવિકાસ માટે એ સાધનને ઉપયોગ દોષકારક લેખતા નથી. એના આ વિચાર સુખ માટેની જ તેમની જંખનાતું પરિણામ છે. એમને ઇન્દ્રિયસુખની ઇચ્છા છે, પણ મિથ્યા આડંબરી વૈભવ અને ખાલી દાં કે દબદબા માટે ભારે તિરસ્કાર છે, પ્યારી પત્ની સાથેના સમાગમની એમને સતત અલિલાય રહ્યા કરે છે, બધકે તેમના પત્રો જોતાં એવા સુખાનુભવની તૃષ્ણા વધે જતી લાગે છે. એવા સુખવિકાસ માટે તેમને દોહતની પણ અપેક્ષા છે. માત્ર એમને નથી ખપતાં તમોચ્છી રાજસત્તા, અનાવશ્યક ધનના ઢગલા અને જીવનવ્યવહારમાં સ્વાર્થ લુચ્ચાર્થ કે દંભ. એમને કીર્તિનો મોહ નથી, ઇશ્વરભક્ત દ્વારા દેહતું દલ્યાણ સાધી પ્રિય પત્ની ને સંતાન સાથે કુદરતમય જીવન વિતાવી, વિદ્યાવ્યાસંગી બની દુઃખિયાંની શક્ય તેટલી સેવા કરવાનો તેમને આટલી કુમળી વયે મનોરથ છે.

^{૧૪}. મૃત્યુનો વિચાર સુરસિંહને વારંવાર આવ્યા કરે છે.

એટલે, સુરસિંહની વૈરાગ્યભાવના શુદ્ધ નિર્મોહી સંન્યાસીના જેવી નથી, પણ સત્વરાગી, વિદ્યાસી યોગબ્રહ્મ રાજવીના જેવી છે. એમના ત્યાગભાવના મૂળમાં વૈરાગ્ય છે પણ એ વૈરાગ્ય લુપ્તજો નથી, રસિક છે. આત્મજ્ઞાનીનો નથી, શાંતિપ્રિય, સૌન્દર્યજંપુ કવિહૃદય ગૃહસ્થનો છે. સત્તર વર્ષના કિશોરમાં નિર્મોહી સંન્યાસીનો નિર્વેદ હોય પણ ક્યાંથી?

ચૌદ વર્ષની ઉંમરથી સુરસિંહજી સંસારી રીતરસમોથી ઘઝી બિટયા છે. અને ત્યારથી તેમને જંગલમાં જઈ કુદરતના ખોળે જીવન વિતાવવાના વિચારો આવે છે. ૧૫તેમની શૃંગારી મનોદશામાં પણ તે ફરી ગયા નથી. કોલેજ છોડતાં, મુંબઈ રહી મામાના દીકરા રાણા સરદારસિંહની સાથે ભણવાના, મૅટ્રિક-બી. એ. થવાના અને તેટલા સમય દરમિયાન રાજ અને રૈયતની સંભાળ એજન્સીને ભણાવવાના તેમના વિચારનું મૂળ પણ વિરક્તિ ભાવમાં જ છે. અદ્યત્ત, એમની એ કિશોર અભિજ્ઞાપા ઉપર આંખોના દાકતર મેકેનોડીએ “આપે આંખ સાચવવાની છે, અભ્યાસની પાછળ ઝુકાવીને ખોવાની નથી” એમ કહી ઠંકું પાણી રેડ્યું એ જુદી વાત. ૧૬હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નીકળતા એમના હિતેષ્ઠ વડીલ અને સંબંધી લીંબડી ઠાકોર જસવંતસિંહજી અને તેમનાં માનીતાં રાણીને મળવા રોકાયેલા, ત્યાં પણ એમણે આ પીઠ સજ્જનો આગળ પોતાના આવા મનોરથ દિલ ખોલીને જણાવ્યા છે. “મહને ગાદી સત્તા બોગ વૈભવ આકર્ષતાં નથી. મ્હારે ભણવું છે, જેવું જાણવું અનુભવવું છે, વિદ્વાનો અને સાધુઓના સત્સંગની ખ્યાસ ઘણી છે, કવિઓની સુંદર અને ભગતોની ભવ્ય બક્ષવાળી બાનીના જેવો આનંદ મને બીજે ક્યાંય પડતો નથી.” ૧૭અને ત્યારે જ જસવંતસિંહજીના સમજાવ્યાથી જ તેમણે એ મુરખીના પ્રૌઢ અનુભવને નગી સ્વીકાયું” છે કે “ભલે, આપ કહો છો તેમ હજી બાળક છું. રાજ કરવું આવી આવી ખ્યાસને પ્રતિકૂલ ન થે હોય, આપને પ્રતિકૂલ નથી પડ્યું, અનુકૂલ જ નીવડ્યું” છે, એ આપનો અનુભવ સાચો. તો મ્હારા હવાઈ ખ્યાલોને જતા કરીશ.” ૧૭

તેમની એ વિરક્ત વૃત્તિ ફરી પાછી પ્રવાસ દરમિયાન સળવળી ઊઠે છે. રમાના વિરહની વ્યથા અને નવનવા પ્રદેશોના પ્રકૃતિસૌન્દર્યના દર્શનાનુભવની અસર તેમના વૈરાગ્યભાવને તાજે કરે છે. પણ એથીયે વિશેષ તો તેમણે પ્રવાસની શરૂઆતમાં કરેલું ‘સરસ્વતીયંદ્ર ભાગ પહેલાંનું’ પુનઃ પુનઃ વાચન-મનન તેમની આવી મનોદશા ઉપર સવાર ઘઈ જાય છે.

૧૫. “કલાપીની પત્રધારા”-૫. ૪૫૩.

૧૬. “ઉર્મિમૂર્તિ કલાપી” એ બ. ક. ઠા. ના વ્યાખ્યાનના આધારે.

(૫) સરસ્વતીચંદ્રની અમર અને પ્રીતિનું બંધન :

“ આ નિશ્ચય “સરસ્વતીચંદ્ર” વાગવાથી વધારે દહ થયો છે તે ચોપડી થોડા દિવસમાં તને મોકલીશ તું ખરૂંમ વાચજે ”^{૧૮}

તા ૧૪-૧૦-૮૧ના પત્રમાં રાવળપિઠીથી લખે છે

“ સરસ્વતીચંદ્રની ચોપડી વાચતાં તે આજે ત્રણ વખત રાત્રી સરસ્વતી ચંદ્ર જ જાણે તે હોઈ નહિ, તેના વિચારો જ જાણે કેમ મારા ન હોય, તેને સસાર છોડનાથી, પ્યારીને મૂકનાથી જે પશ્ચાતાપ થયો તેથી માત્ર મન ધમ્ધવા લાગ્યું તેમ ન કરના મે નિશ્ચય કર્યો પ્રાણુ હું તને-તને-મારા જીવનને કદી મૂની સરસ્વતીચંદ્રની માફક ચાલ્યો જઈશ નહિ તેની માફક હું મારા મિત્ર શિવુભાને છોડી જઈશ નહિ આ બધું હાન તો નવાઈ જેવું લાગતું હશે, પણ તું વાચજે મે નિશાનીઓ કરેલી છે તે પરથી અને વારના પરથી તે કયા રોયો હાઈશ, મે કયા આશુ પાડયા હશે તે તને જણાશે મારા મનમાં ઘોળાયા કરતું હતું તે વધારે જોગભોગ આવે છે. વૈરા યને ને મારે દોરતી થાય છે અમારા બેની મૈત્રી વધારે ગાઢ થાય છે ”^{૧૯} (સુરસિદ્ધ પોતાને સરસ્વતીચંદ્ર, રમાને કુમુદ અને મિત્ર શિવસિદ્ધ (શિવુભા)ને ચંદ્રમન્ત કહે છે) સરસ્વતીચંદ્રની વૈરાઅપ્રેમી અને રખકુ ચિતકની મનોદશા તમનામાં એવી સજ્જત ચોની ગઈ છે કે તેની જીવનનું તે બંધ અને મનની બેખરવાઈ જતાવતી બે ત્રણ ગજનો પણ તેમની શૈનીમાં તે લખી નાખે છે ^{૨૦}

(કાશી હરિગીન- સોરનાં ગઝલ)

“ કયાહા મુજ પ્રાણુ પ્યારી તું વને છું એકનો હું હું

ફર છું હું જીવનમાં મને છે એકવી તું તું

“ મને છોડી ગઈ તું તું જીવું તો શું, મરું તો શું ?

વન છું એકનો હું હું જીવું તો શું મરું તો શું ?

હૃદય કાટે હું બે મારું જીવું તો શું મરું તો શું ?

ગઈ કયા તું જીવું કયા હું જીવું તો શું મરું તો શું ? ”^{૨૧}

કાશ્મીર પહોંચ્યા પછી પણ ભગવા રંગ પ્રત્યેનું એમનું વલણ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની અસર મદ પડયા નથી “ આ સન્યાસીને ભગવા લેવા પડે તેમ

^{૧૮} રમાને પત્ર તા ૧૩-૧૦-૮૧ અપ્રકટ

^{૧૯} રમાને પત્ર- અપ્રકટ

^{૨૦} તા ૧૮-૧૦-૮૧ ના રમા પર લખેલા પત્રમાં-અપ્રકટ

^{૨૧} રમાને પત્ર તા ૨૬-૧૦-૮૧ અપ્રકટ

નથી તો પછી આ દેહનો અત જ છે, કારણ કે મારા મિત્ર વિના જીવતુ વૃથા છે અને માગ પીન્ને મિત્રરગોતવો નથી હવે તો રોતુ જ રથુ સરસ્વતીચદ્ર આવા મતનજલુ કથુ છે “રથુ જ્નેવુ, રથુ રોતુ, મર તો શુ, જીવુ તો શુ ?” ખરે મારી બામતમા પલુ એમ જ છે સરસ્વતીચદ્ર માત્ર એક નાની બામનમા સન્યાસી થયો તો મારૂ મન તે તરફ વગે તો તેમા મારો શુ દોશ ? હવે હુ ખના ડે(દે)રા પર ઇં ચડી ચૂધુ”^{૨૩}

કારમીરથી મધ્ય ભારત તરફ મુસાફરી કરવાના દિવસોમાય તેમના વૈરા અનો દોર દીનો પડ્યો નથી પોતાનો પુત્ર છે નહિ તેથી સુરસિદ્ધ રાજ છોડી દે તો લાડીની ગાદી કોઈ અન્યના હાથમા પડે એવી રાજમાની દલીલના જવામ મા તો ગ્વાનિયરથી તા ૧૨મી મિએમરના રાજ તેમને લખે છે

‘હાન દુનિયામા માણુમેઠ ઘણુ છે મારા વારમે જ મારૂ રાજ્ય લોગવ વુ જ્નેઈએ એવો નિયમ નથી તેમ થાય તો પલુ તેથી શુ કાયદો ? દીકરા મોટા થઈને મામાપને લાલ આપશે એ આરા નિરર્થક જ છે સુખ આપનારા દીકરા નથી પલુ ઈશ્વર છે માટે ગયા પછી રાજ્ય કે સગા યા દીકરા કે લાઈ બહેન, કોઈની સાથે સબધ નથી જીવ વિનાના દેહ માત્ર લાકડા અને ઘાસ જેવા છે તેને દાટી દે, કાગડા કુતરા પાસે ખવરાવી દે, જગતમા ફેડી દે, નદીમા તણુતા મૂંધી દે અથવા બાળી દે તેથી કઈ લાલ હાની નથી રાજ્ય-ખટપટમા આયુપની સહીસનામતી માટે એક પુત્રની જરૂર છે ખરી, પલુ ખરૂ જ્નેતા એ પલુ પાગળા છે કારણ કે “જ્નેને રામ રાખે તેને કોઈ ન ચાખે” “બહુ તાતર મળિયુ”-એ વિચાર આ ઠેકાણે ખોટો છે કેમકે દૈનની ગતી અગાધ છે”^{૨૪}

એટલે, વૈરાગ્યની ઇચ્છા સુરસિદ્ધના મગજમા સદા સળવળી રહી છે પોતાનો આ પ્રિય નિશ્ચય રાજ્યા ઉપરાત તેમણે રમાના પ્રલાવશાળી ફાઈ લીબડી-વાળા રાણીને પલુ પ્રવાસમા પત્ર લખીને પુન દર્શાવ્યો છે, પલુ તમાથી જવાબ મળે છે “તારા વિચારોને મળતી છુ પલુ આ વિચારો હાલ ન જ્નેઈએ”^{૨૫} ખીલુ બાળુથી રાજ્યા પલુ આવા વિચારોને ગોડા ગણી કાઢી નાખે છે વળી રાજમાના મનતુ બધારણુ સુરસિદ્ધથી સાવ નિરાણુ છે સુરસિદ્ધને જગનમાં

૨૨ (રમા સિવાય)

૨૩ રમાને પત્ર તા ૧૬-૧૧ ૮૧ અપ્રકટ

૨૪ રમાને પત્ર અપ્રકટ

૨૫ રમાને પત્ર તા ૨૧ ૧૦-૮૧ અપ્રકટ

રાજમા સાથે રહેવાનું મન છે, ત્યારે રાજ્યાને મહેલમા ને ગજ્યમા રાજ્યાનું માનસ-રુચિતંત્ર રાજસી છે, ત્યારે મુગસિદ્ધનુ સાત્વિક “ પ્યારી, તુ જ અહીં આવ ગજ્યમા તુ મુખ માને છે, પણ દશ તને શાન્તિ અને મુખ શુ નેની ખમર નથી જીવન, તને વસ્તીમા રહેવું વવાર પસદ છે તો હુ વાચ્ય, દા જુ કે અદિ તો જગન છે હુ રાતદિવસ તારી સાથે જ ગદિશ ” ૨૬

આમ, તેમના વૈરાગ્ય, રાજ્યત્યાગ અને રાજ્યા સાથેના દારમીરનન દના અભિનાયને અન્ય સૌ કોઈ જુવાનીના તગ્ગ ગણી દાઢી નાખે છે પણ તેમના ચિત્તમાં તો એના જ વિચારો પ્રસંગે પ્રસંગે ઘોઘાતા રહે છે માઢી લેવી કે નહિ એની મધામણુ આટલી વહવી શરૂ થઈ ચૂકી છે એમના સાત્વિક ભાવોથી બરેલા ચિત્તને રાજસી રાજકાર્ય પહોંચેથી જ પ્રતિકૂળ લાગ્યું છે એમના જ વિચાર પ્રમાણે જન્મ સાથે જ ફરેક માણુમને એક ઈશ્વરી બક્ષીમ મને છે કોઈમન સાત્વિકતા વર્ધને જ જન્મે છે ” એ સત્ય તેમના પોતાના જીવનમા પ્રવીન થતુ શરૂથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. ૨૭

એ વૈરાગ્યનો નિશ્ચય મોઢૂક રહે છે તે સૌ રાજનો, વડીનોના સમન્નબાથી તો ખરે, પણ વિરોધે તો રાજનાના પ્રીતિમધનને લીધે

“ રાજકોટ પર મારી જે પ્રીતિ છે તે પણ તારાથી જ, રાહે આનીય એ પણ તારા માટે જ અને લાઢીમા વસીશ એ માત્ર લાલજ સાઠ જ આ જિદ ગીની કે દેહની ગને થોડી જ દરકાર છે અને તે પણ તારે અને લાનજ માટે જ ખરૂ જ્નેતા હુ સર્વ કામ પ્રીતિમધનથી મારે માટે જ કર છુ કોઈને પેસાનો લોભ હોય છે, કોઈએ રાજ્ય સાથે પ્રીતિ હોય છે કોઈનું વંબરમા મન લાગેનુ હોય છે, પણ આ દુન્ય તો માત્ર તારાથી જ રાગી છે નહિ તો એ ખીનકુન વૈરાગી થયું દન અને કાઠિયાવાડના ફરી ઈશન કરન નહિ મારૂ મન પ્રીતિ અને દયા સિવાય સ્વતન છે એ બધન મરણુ સુધી છુટવાના નથી તે સરસ્વતીચદ્રની ઝોપડી વાચી હશે તેથી લખુ છુ કે પ્રીતિમધન હુ તોહુ તો મારી સ્થિતિ સરસ્વતીચદ્ર કરતા પણ વધારે ખરામ યાય ” ૨૮

‘ લીબડી શુષ્ક મનથી હુ લખતો, સાચુ લખતો, ઝોકખુ લખતો જે કોઈએ મારા કામગને સાચો અર્થ કર્યો હોત તો તેમા એમ જ હતુ કે હજુ સુધી હુ દુનિયામાં છુ તે તારે માટે જ અને તારાથી જ ” ૩૦

૨૬ રમાને પત્ર : તા ૧૩-૧૦-'૮૧ અપ્રકટ

૨૭ “ કલાપીની પત્રધારા ”-પૃ ૪૮૩

૨૮ કલાપી અને રમાની પ્રથમ પુત્રી

૨૯ મધુરાથી રમાને પત્ર તા ૩-૧૨-'૯૧-અપ્રકટ

૩૦ રમાને પત્ર-અપ્રકટ • તા ૧૬-૧૧-'૯૧

(૬) આપઘાતનો વિચાર :

આમ છે, તેથી પ્રવાસના રમણીય અનુભવોમાં અને આનદોમાં પોતાની પાસે રાજ્યાસયોગનું સુખ નથી એવો હૃદયમાં ન્યારે ન્યારે તણખો તેમને ઉડે છે ત્યારે ફરી ફરીને ક્યાં તો રાજ્યાનું રટણ ચાલે છે કે ક્યાં તો વેરાચ વૃત્તિના વિચારો આવ્યા કરે છે રાજ્યા વિયોગે તેમનું માનસ એટલું પોચું ને નિર્માળ બની જાય છે કે પ્રવાસ દરમિયાન ખે વાર આપઘાત કરવાની વૃત્તિ પણ તેમને થઈ આવે છે “મરવા માગતો, જિલ્લીથી કટાણેલો, તાગે ગેરવિશ્વાસ જોઈ દુ ખી થતો”-એવા પોતાને માટેના વિશેષણો તો શરૂઆતથી જ પત્રોમાં આવ્યા કરે છે

તા ૨૭-૧૦-૯૧ના પત્રમાં “મ્હારા શરીરને જરા પણ દુ ખ નથી પણ મારા હૃદયના હજાર ટુકડા થઈ જાય છે, સળગી જાય છે, મને મુઝી દે છે મને અનર્થ કરવા ઉસ્કેરે છે”-એમ આપઘાતનું સૂચન થાય છે ૩૧

તા ૫-૧૧-૯૧ના પત્રમાં ગજમાને તે લખે છે

“જે વખતે મજબુત શરીર હતું અને આપઘાત કરવા મન થતું તે વિચારો હવે ઉડી ગયા છે”

પણ તા ૧૬-૧૧-૯૧ના પત્રમાં લખે છે

“મારા હાથથી મારા દેહનો અંત આવે તો મારા પર દોશ મૂકશો નહિ કોઈ મારા પર ગુસ્સે થશો નહિ હવે તો મારે માટે કોઈ ખીજી જ મુસાફરી નિર્માણાયે-ની હોય એમ મને લાગે છે”

તા ૨૫-૧૧-૯૧ના દરદારથી લખેલા પત્રમાં વિયોગ અને મર્નના આ-કમણને લીધે દરદારની ગગામાં ફની મરવાનો વિચાર આવે છે. છ દિવસ બાદના (તા ૧-૧૨-૯૧ના) એક પત્રમાં લખે છે “હવે મારો અતકાળ નજદીક આવ્યો મને લાગે છે આ નસીમમાં બાર માસ જ સુખ હતું જે આપણામાં ખરી પ્રીતિ હશે તો એ મહામુખ આપણને વધારે મગનાર નથી કારણ કે દૈવ એવો ઉદાર નથી માર તો મૃત્યુ જ દેખુ છું”

આમ, સુરસિદ્ધના મન પર રાજમાના વિયોગે અને પોતાના પ્રેમ પ્રત્યેના તેમના ગેરવિશ્વાસે^{૩૨} આપઘાતના વિચારના વાદળા આવે છે ને વેરાચ છે, જીડી

૩૧ “કલાપીની પત્રધારા -૫ ૪૮૭

૩૨ “અરે મે જે પ્યાર તમારા પર રાખ્યો તેટલો ઈશ્વર પર રાખ્યો હોત તો આજ તરી ગયો હોત તો હવે મારે આ જ જાળ જેમાં હું ખેટો, ગેરવિશ્વાસુ અને કદર વિનાનો ગણાયો તે છોડી દઈ એક પરમાત્માની સાથે જ લગની રાખવી એ જેવું ખીજું કંઈ ઉત્તમ નથી (રમાને પત્ર અપ્રકટ)

બધ છે અને આવે છે અને આ હૃદયપુષ્ટ હૃદયના આવી વેદનામા એવા તો
 દુઃખગો-પાતળો બની બધ છે કે એના “દાથમાં વીજળીની વીજી અને જે ટેસ-
 ણીયુ પહેરે છે તે દાથ નીચો રાખતાં એની મેજે નીકળી બધ છે” ૩૩

પ્રવાસ દરમિયાન જીવનની પરત નતા, વાગીની ખગપટ, રાજ્યાનો વિયોગ,
 પોતાની માદગી, પ્રવાસમા રહેવા કરવાની ખગમ ગો'વણુ, ખાગખમ્યાની હુદાર્થ
 —આ સર્વ દુ ખના વિચારો જમતા ને સુતા, ફરવા'જતા ને મુદર રથગો જોતાં
 તેમના મનમા વારે વારે આવે છે ૩૪ અને ધણી વાર તો એવા વિચારોમાં તે
 થન્ય બની રહે છે

(૭) દાસી મોઘી :

અને તેમ જતા, રાજકોટ નિવાસ દરમિયાન પોતાની સાથે નવ માસ રહેની
 પેની નવ મર્પની દાસી મોઘીને મુરસિહજી વીસરી ગયા નથી એમના મગના
 પરના દરેક પત્રમા મોઘીને યાદ કરવાનું આવે છે તા ૧૧-૧૦-૯૧ના પત્રમા
 લખે છે ‘ મોઘી, બેગ કહી તને કે દી મોનાવીશ ? પાણી પા દાથ ધોવરાવ
 ટુવાન લાવ એમ તને કે દી કહીશ ? મે તને કહી રોવરાવી નથી, હેરાન કગી
 નથી, પણ કદાપી લણાવના માયામા ટપની માગી હોય તો મને માફ કરજે ”
 તા ૨૪-૧૯-૯૧ના પત્રમાં લખે છે “ મોઘીના અક્ષર વાચ્યા ” ત્યાર પછી
 ખીજે દિવસે લખેલા પત્રમા કહ્યું છે “ મોઘીના અક્ષરો જોઈ મને ધણ જ
 દુ ખ થાય છે અહો, એ ખિચારી મને સભારે છે ! ”

તા ૧૬-૧૧-૯૧ના રાજ લખે છે ‘ સોરઠા અને મોઘીની લખેલ ચીટ્ટી
 પણ પહોચ્યા ”

તા ૨૧-૧૧-૯૧ના રાજ્યા પરના પત્રમાં મોઘી પર પણ નીચેની એક
 ચીટ્ટી ખીડે છે

“ મોઘી બેટા,

તારી ચીટ્ટી મે વાંચી છે હમણા સુધી એ મારા મનમામા હતી હમણાં
 તેને ફાટી નાખીશ તુ લખે છે એ ખુશીની વાત દુ રોહૈ આવીશ ત્યાર પહેલાં
 પહેલી ચોપડી પુરી કરજે નાથીખાઈથી વધી ગઈ છુ એ ધણ સાર સૌની સાથે
 છુ તે આખો દિવસ રમતી હમણે હમીર બોનવા શીખ્યો હશે એને કચ્છી
 શિખવશે નહિ એ સા પેસાને બદલે ગુજરાતી શિખવને

જીવરામ અને જ્ઞેશ કરને મારા સનામ કહેજે માજીઓને તાજીમ કહે શરમાઈશ નહિ હમીરને બોનાવજે

લી રખડો માપુ સુરસિંહ”

તા ૧-૧-૯૨ના રમા પરના પત્રમા પણ મોઘીનો ઉત્તેજ છે કે ‘મોઘીની ચીઠી પહોચી એને કહેજે કે આ ચીઠી સારી વખાણી છે”

આમ, સુરસિંહની પ્રણયોત્કટતામા મોઘીય કોઈ કોઈ વાર સ્મૃતિરૂપ બની રહે છે સુરતુ હૃદય તેના પ્રત્યે અત્યંત કોમળતા ધારણ કરે છે દોઢ વર્ષ મુઘી તેને તેમણે વહાનને વાત્સલ્યથી લણાવી છે, પછી એનો મધુર ચહેરો, ચીકો કઠ અને શરમાળપણ સુરને પ્રવાસમાય યાદ કેમ ન આવે? જ્ઞેમ રાજકોટમા રાજમા સાથે તેની ઢાઙરીમા તેમને અપૂર્વ સ્નેહાનંદ લાધતો, તેમ પ્રવાસમાય મોઘીની યાદ તેની કાની કાની ભાનાનાળી ચીઠીઓ અને તેની લણવાની, અને “રખડો આપુ” કહે તે બધુ જ બિનટમેર કરી બતાવવાની હોશ તેમને પ્રેમાદ્ર કરી મૂકે છે

(૮) પ્રવાસના પત્રોતુ ગદ્ય :

પ્રવાસ દરમિયાન સુરસિંહે રાજમા પરના નખેના પત્રોમા એકની પોતાની દેઠેદિલી કે અસ્વસ્થ શુગારી મનોદશા જ ગાઈ છે એતુ નથી તેમના મુસાફરીના રોમાયક અનુભવો, પ્રકૃતિદર્શનો અને જીવન પ્રત્યેની વિચારદષ્ટિને પણ રાજમા સમક્ષ તે આવેખતા રહ્યા છે એ પત્રો સુરસિંહતુ વૈવિધ્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ દાખવે છે એ પત્રો તેમની વ્યાવહારિક સજ્જતુ, તેમના મસ્કરા સ્વભાવતુ તેમની દિના વરીતુ તેમની ઈશ્વરશ્રદ્ધા કોમળતા અને સદાચારપ્રીતિતુ તેમની સૌન્દર્યસંસ્કૃતિતુ, જીવનની નાની મોઠી સર્વ આમતો અને પદાર્થો પરના તેમના વનણતુ અને તેમની મધુર પ્રવાહી ગદ્યશૈલીન સ્વસ્થ દર્શન કરાવે છે એ પત્રોમા મોળ સત્તર વર્ષની ઉમરનો આ પ્રણયરસિક બિમ્બમુગ્ધ તરુણ તેની ઉમરના પ્રમાણમા ધણુ બીચુ ને આશ્ચર્યકારક જણાય તેતુ હૃદયસંવેદન અને ગદ્ય બનાવે છે

‘ આજ રસ્તામા લીના જાડની ઘટા જેની વચમા ફૂન લાગ્યા હતા અને વેનાઓ ચડ્યા હતા, તેમા એક મુકુ કાળુ પડી ગયેતુ જાડતુ હુંહું હવુ આ મિચારા પર વિજળાં પડી હશે એમ મને લાગ્યું અહો આ વૃક્ષની એક વખત કેની સ્થિતિ હશે ! બીજા જાડની માફક તેના પર પણ લીના ચમચતા કોમળ પાન અને નાના મોટા પુષ્પો લાગી ગલા હશે તેના પર ચારે બાજુએ કોમળ લીની નાણક લીસી જાગીવાગી પુષ્પવતી વેની લાગી રહી હશે તેને પણ નાના મોટાં નવરંગી પક્ષિઓ મુશોભિત કરતા હશે”૩૫

“કેદારવ”નો સવેદનલીન, સમલાવશીલ, મુગ્ધ કવિ જ આ બોલી રહ્યો
 હોય એમ નથી લાગતું ?

“ ઘોડા ઉટથી ભડક્યા અને ખાઈ તરફ વળી ગયા એ માણ્યે સગા
 જાડની એટલી ગીચ જાડી છે કે નજર પહોં પડે નહિ ગાડી ખાઈમાં ચાલી અને
 જાણ્યું કે હવે રામ રામ હૃદયની હૃદયથી જ સગું ભાગી ગયેતું એક જાડ
 સગની પાસે જ હતું તેના થડમાં ગાડીનું પેડ ભરાયું, અને તેથી ખાઈ ઉપર
 ગાડી લટકી રહી એક પૈડું સડક પર અને ખીલું જાડના થડ પર. ઉતરાય પહો
 નહિ કારણ કે રસ્તો ન મળે ગાડી તો એમ જ ઉભી રહી ઉટ ચાલ્યા ગયા
 એટલે અમે નીચે ફૂંદી પડ્યા ગાડી ઉપાડી સડક પર મૂકી અને ઘોડા ચાલતા
 ન હતા એટલે પછી લીધા ગાડી ચાની, એટલે ચાલતી ગાડીએ એમી ગયા ઘોડા
 વારવાર અટકતા હતા, અને અમે પાછા પછી ઈર્ષ્યેમી જતા હતા એકા અગાડી
 ચાલ્યા ગયા હતા એટલે માણસ કોઈ ન હતું જે એ સરનું જાડ આ ન આન્યુ
 હોત તો આપણે મળત નહિ અગાડી પાછું એક ગાં જાડગાં ભરાયું અને
 ખાઈ તરફ દુકો મારી સડક પર પડ્યા ઘોડા ફૂંદા માર્યો પટો વૂંટી ગયો રાડનું
 બાધી પાછું ચાનવાનું શરૂ કર્યું પછી તો રસ્તો બહુ જ ખરાબ ચાલ્યો અમે
 ચાનવા લાગ્યા પહો અડવમાં કેટલું ચાલી શકાય ? ત્રણ ગાઉ ચાલ્યા પછી
 પાછા બેઠા કાત તો પછી લઈ લઈ હાથ દુ ખવા ચાલ્યા અને ચાનવાથી માર્ગ
 ગયા અમે અડધા મનાકમાં મરી પહોંચી ગયા ત્યાંથી એક કેડી હતી રામો અમને
 લેવા આન્યો હતો પહો જાનસ તેની સાથે નહોતું અમારો બગરો માઉન્ટ
 પેન્ટ ત્રણ ગાઉ રહ્યો અધાર ઘેર મજૂર કોઈ ન મળ્યો રામો ઘર્ષને અમે
 છ માણસ થયા અમે પેંગો માથે ઉપાડી મે મારો લખવાનો ઈસ્કોતરો માથે
 બાધી લીધો અને એક કપડાનો ગાંડો વામે બાધ્યો એક હાથમાં ઘોડો લઈ
 ચાનવા લાગ્યા અધારી રાત તેમાં વાદળો ડુ ગરના રસ્તો સાકડી કેડી અને એક
 બાણ્યે સાત હજાર ફીટ ઉડી ખીલ્યું એક ખીલની પછાડી પછાડી ચાલ્યા
 ગીગાવાળાના પાસનાનો પગ લપટયો ખીલમાં પડતા માડ બચ્યો મારો પગ
 એક ખાડમાં પ ચો તેથી હું પહોં થો વખત પછી પડ્યો આ બધી મુશીમતોની
 વાત જૂદી પહો દેખાવો તો સ્વર્ગ જેવા જ છે ન્યા ત્યાં પાણીના ધોધ રસ્તામાં
 જાડની ઘટા, સરના જાડ મુક્યા કરે છે અહિ આરે કોર બરકથી અગતી ટેકરીએ
 દેખાય છે અહિ રૂના પહેવ જેવો બરક રાતે પડે છે અમે જે દિવસથી નાહી
 શક્યા નથી. મે એક ડગ્ગન કપડાં પહેયાં છે, તો પહો હજુ ટાંડ બહુ વાય છે

અરફ કોઈ વખત વાદળાથી આસમાની દેખાય છે, કોઈ વખતે ગુનામી, કોઈ વખતે સફેદ કાચ જેવો દેખાય છે”૩૬

મુસાફરીના ભય તેમ જ આનદપ્રેરક અનુભવોનું કેવી રાચક, વિનોદી ન સ્મૃતિયાળ, અસ્ખલિત કથનશૈલીમા સુરસિંહ વર્ણનચિત્ર દોરે છે । એમની સાહસિક, ટીખળી ને માણેનાનું મધુરતાથી સ્મરણ કરવાની મનોવૃત્તિનું ય એમથી કેવું યથાર્થ દર્શન થાય છે ।

“શ્રાદ્ધ કર્યા પછી, જન્મ્યા પછી, હાથ ધોતી વખત આગળા ધોયા તેમા નજર નખ પર ગઈ તે ગુનાન વગેરેથી લાન તે પરથી મારી પ્રાણુના મેદીવાળા આગળા યાદ આન્યા”૩૭

સુરસિંહની પ્રણયપરસ્તી અને ક પનારસિમ્તા પણ કેવી કાન્યાત્મક ને રગદર્શી છે ।

આમ પ્રવાસની શરૂઆતના સાડા ત્રણ માસના ગાળામા સુરમિહે રાજ્યા પર લખેના પત્રો તેમણે “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” લખ્યો તે પહેલાની તેમની વેદન શાનતા, સરસ કથનકના, મનોરમ વર્ણનજટા, પ્રવાહી ગદ્યશૈલી, મુગ્ધ ને ચચા મોહશા, યાતનાભરી આતરન્યથા અને તેમના વ્યખિતવના અન્ય વિવિધ પાસાની તાદશ પિછાન કરાવે છે એમના આ પત્રો એ પણ મતાવે છે કે પ્રવાસ દરમિયાન તેમની દહીંલી ચિત્તાવસ્થા, એ તેમની એક પ્રકૃતિનું લક્ષણ હશે, અને લખવાને સમયે એ લક્ષણ ખૂબ તીવ્ર સ્વરૂપે પ્રમ્તુ હશે, પણ બાકીના સમયમા તો સુરસિંહના વૃત્તિ-વનણુ અને દષ્ટિવિચાર પ્રવાસમાના નવીન પ્રદેશો અને રમ્ય પ્રકૃતિસ્થળોને, લન્ય ધમારનો અને સુદર સ્થાપત્યકામોને, લોખ્સમાજ તથા દેશની નિયતિને અને પોતાના પ્રવાસઅનુભવો તેમ જ રોમાચક કે રમૂજ પ્રસંગોને સમગ્રતાથી અવનોકનામા તેમનું ચિતન કરનામા તથા તેમને ઉચિત ગદ્યમા આનેખવામા પ્રવૃત્ત રહે છે

(૯) પત્રોમા વ્યખિતવ દર્શન :

આ પત્રોમાથી સુરસિંહનું આતરન્યકિતવ પણ કેવું સાફ દેખાય છે । ધડીકમા તેમા સુગસિંહ રિરદવેલનાથી તરફે છે તો ધડીકમા તે રાજ્યા સાથેકાશ્મીરમા વસવાના સ્વખા સેવતા જણાય છે ધડીકમા તે પ્રકૃતિના રમ્ય-અન્ય સૌન્દર્ય-દ્રશ્યો નેવામા ત નીન ઘઈ ગયા છે તો ધડીકમા તે મિત્રો સાથે તોફાન ને વિનોદના રંગો ઉગાડતા જેવાય છે ધડીકમા તે અમગન શમથી નિરાશ ઘઈ

આપઘાત કરવા તત્પર બને છે તો ધડીકમાં ઇશ્વરના નિર્માણમાં શ્રદ્ધા રાખી સમતા અનુભવતા દેખાય છે : ધડીકમાં મોટા દ્વિલસ્યકની જેમ જંગલ વિચારો તારવવા-બેસી જાય છે, તો ધડીકમાં પોતાની વર્તમાન દશાથી દિગ્ભ્રમતા ફરે છે : ધડીકમાં જીવનનો ઉલ્લાસ માણતા હસમુખા ને પ્રસન્ન મનના ટીખળી તરુણ તરીકે તે પ્રકટ થાય છે, તો ધડીકમાં મૃત્યુને કિનારે આવીને બેઠેલા શાંત, ઉદાસ, ચિંતન-શીલ વૃદ્ધ સ્વરૂપે તે જોવા મળે છે. આવી રીતે, સુરસિંહજીતું પરસ્પર વિરોધી વ્યક્તિચિત્ર તેમના અપ્રકટ પત્રોમાંથી ઊપસતું રહે છે. સુરસિંહની પ્રસન્નરસિકતા અને ઉદાસીન ગંભીરતા સાથોસાથ તેમાં પ્રકટે છે અને તરલ ચિત્તનો આ તરુણ એક અવસ્થામાંથી બીજામાં પલવારમાં ઘસડાઈ જાય છે. તે અંતર્મુખ છે, આત્મ-પૃથક્કરણશીલ છે, હેમ્લેટના જેવો કિંકર્તવ્યમૂઠ અને અસ્વસ્થ મનોદશાવાળો છે. દિલની પ્રત્યેક સ્થિતિ-ઉલ્લાસની કે વ્યથાની-તે આવેશપૂર્વક અને ગાઠપણે કલા વિના રહી શકતો નથી. એના ચિત્તમાં વારેવારે નિર્વેદ ઊભરાયા કરે છે, તોપણ તેને જીવનનો આનંદ માણવાની અભિશાયા ધણી છે. નિરાશાની, મૃત્યુની, અમંગલની પહેલેથી કલ્પના કરી તેમની યાતનાઓમાં સમજવાનો શોખ તેને છે, તેથી તેનામાં ઊર્મિદાસ્ય વિશેષ પ્રમાણમાં અનુભવાય છે. પણ તેમ છતાં તે વેવસો કે કાયર નથી, એ ઊર્મિદાસ્ય એની જન્મજાત નિર્વેદપ્રિયતા, મૃદુ ચિત્તતંત્રી અને સુકુમાર પ્રકૃતિનું જ પરિણામ છે.

(૧૦) પ્રવાસમાં ચિંતન :

કાશ્મીરના પ્રવાસમાં જૂની કોતરણીવાળાં મકાનો, ખડિયેરો, પડી ગયેલા કોટ-કિલ્લાઓ અને મહેલો, દેવાલયો અને મસ્જિદો-સર્વ સ્થૂળોનું બારીક અવ-લોકન તે કરે છે. તે તે સમયનો ઇતિહાસ જાણે તે સાક્ષાત અનુભવે છે અને પ્રત્યેકનો સાર ખેંચે છે. આગ્રામાં દીવાને-આસમાં જે શિક્ષા ઉપર મયૂરાસન રહેતું તેના પર બેસીને અને દિલ્હીના કિલ્લામાંના અનેક વિદ્યારભવનો જોઈને તે તે સમયની દિંદની સ્થિતિ અને જાહોજલાલીનાં ભવ્ય વર્ણનો તે મિત્રો સમક્ષ કરે છે. પણ એ બધો તો બાહ્ય વ્યવહાર છે : તેમનો માનસિક વ્યાપાર ઇતિહાસ અને પ્રકૃતિસૌન્દર્યનાં સ્મરણોમાં રૂબી જવાનો છે.

કાશ્મીરની મુસાફરી સુરસિંહના જીવનનું એક મોટું ઘડતરબળ છે. તેમની માનસિક સ્થિતિનું વ્યવસ્થિત દર્શન તેમના “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” એ પુસ્તકમાં મળે છે. એમની નિંદગીનો સ્વતંત્ર પિંડ અહીંથી જ બંધાય છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, જનસ્થિતિ, સંસારવ્યવહારની વિવિધતા તથા મનુષ્યસ્વભાવની સંકુલતાનું વિશાળ

પાયા પર નિરીક્ષણ કરવાની તક તેમને અહીં જ મળે છે એમને વડ્ઝવર્ધ માં પાછળથી જે રસાનદ મળ્યા તેનું એક આજ કારણ આ પ્રદેશનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે એમના લખાણેના કેટલાક કાવ્યો—“કુદરત અને મનુષ્ય”, “મનુષ્ય અને કુદરત”, “પાય-પખીડુ”, “કાશ્મીરનું સ્વપ્ન” વગેરેમાં પણ પ્રવાસની સૌન્દર્યમુશ્વતાના ઝરણુ વહેતા જણાય છે મહાબળેશ્વરમાં રાપાયેના અને જ્ઞેશી માસ્તર પ્રતીપ્ત કરેના સૃષ્ટિસૌન્દર્યના સંસ્કારો કાશ્મીરદર્શનથી વિસ્તરવા લાગે છે અને એ રસની એટની બધી તો લગની પાછળથી તેમને લાગે છે કે ‘મેવ દૂત’ આદિ કાવ્યોનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીજી પામે કરવા બેસે છે ત્યારે એમના વાચનમાં પણ તેમને કાશ્મીરનું રમરણુ વારેવારે ધર્ષ આવે છે ૩૮

આ પ્રવાસમાં મુગસિહ જે કંઈ જુએ છે અને અનુભવે છે તેની તેના જીવન ઉપર પ્રભાવ અસર થાય છે શીતન, રમણીય, કારીગરીવાળા સ્થાનો જોઈને તેના હૃદયને સુખ થાય છે કાશ્મીરમાં “ચક્ષ્મે શાહી” ની રમણીય જગ્યા આવતા તેની પાસે બેસી તેના શીતન અને સ્ફટિક સમાન સ્વચ્છ જલની સાથે તે બાવચેષ્ટા કરવા લાગે છે પુષ્કળ પાણી જોઈ કોઈ કોઈ વાર ત્રણ-ચાર વર્ષ પહેલાની તોફાની વૃત્તિ અદરથી જીલ્ળી આવે છે હરદ્વારની, કાર્તિક માસની કડકડતી ઠંડીમાં, સ્વચ્છ અને શીતન જલના વિસ્તારી પટથી હૃદય ખેચાઈ આવતા તેમાં સ્નાન કરવાની જિમ્મિ ધર્ષ આવે છે અને તેમાં નાહવા માટે રૂપક કર ઓઝાને હાથથી ધસડી આગળને આગળ ચાલે છે બનેમાથી કોઈને તરતા આનંદનું નથી, તેથી જેમ જેમ અદર જલના જિગણુમાં તે ઓઝાને ખેચે છે તેમ તેમ ઓઝા ગભરાય છે પાણીનું તાણુ વધે છે બનેના પગ સ્થિર રહેતા નથી—બને પડી જાય છે મુગસિહ પાણીમાં ડૂબકી ખાઈ જાય છે પણ એમાંથી જલા ધર્ષ પાણી બહાર નીકળતા—“વાહ! કેવી મજાહ! કેવું ટાડું પાણી! કેટલું સ્વચ્છ! બહુ ગમત આવી! ભના, કદાચ થોડું તણાયા હોત તો કેવો આનંદ આવત! કેવો અતુલવ યાત!”—એમ ખડખડાટ દસતા દસતા બોને છે પણ, ઓઝાનું હૃદય ઘડકે છે—ગભરાટથી શ્વાસ પણ માતો નથી ૪૦

પ્રવાસમાંથી પાછા ફર્યા પછી કુદરતના અગા રામાચક્રને નિર્દોષ આ નદની અભિનાસ તેમને સનત રહ્યા કરી છે ગીગના વિશાળ જગવની મુસાફરીએ તે નીકળે છે, વસત અને વર્ષા ઋતુમાં પ્રકૃતિ ન્યારે પૂરબદારમાં હોય

૩- જુઓ ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’માં “કપકપાપસ દાર”- સ્વ રૂપક કર ઓઝાનો લેખ

ત્યારે તારકો જગમગે તેવા પ્રભાતે એક બે મિત્રો કે પરિવારકો સાથે અવારંક થઈ બહુ લાંબે સૂઈ તે ફરવા નીકળે છે ધીટ વૃક્ષોની ધરા, પાણીના વહેણ કે સારા રમણીય વનોઉપવનો ગોધી ઠાઠી ત્યા વારતહેવારે ઉગ્મણીએ નીકળી પડે છે ગોપનાથ, મદાનગેશ્વર, વોધા, માથેગન-એમ દરેક ઉનાગે આવા કોઈ ને કોઈ પ્રકૃતિધામનો સગ બે બે મહિના તે એવે છે શ્રમ વેગિનેય તુડસી-સ્થામના ગર્ભમા જઈ તે સિદ્ધ જ્ઞેઈ આવે છે ૪૧

કાસ્મીરમા ૫૬૨ દિવસ રહી તે અને તેની પ્રવાસમડગી લાહોર, હરદ્વાર, દિલ્હી, મયુરા, ગોકુલ, વૃદાવન, આગ્રા, ગ્વાનિયર, જાસી, અદ્દહાનાદ કાશી, અથોખ્યા, ગયાજી અને કનકતા થઈ કુટક આવે છે કનકતાથી કટકની તા ૧૫-૧-૯૨થી ૧૮-૧-૯૨ સુધીની સ્ત્રીમનોચની મુલાફરી દરમિયાન આ તરુણે “પ્રિય માસ્તર સાહેબ જોશીજી” પર કાસ્મીરના પ્રવાસઅનુભવોનું વર્ણન કરતી એક લાંબી પત્રમાળા લખી ચારબી છે, જે કટકથી જગન્નાથપુરી આની ત્યાના છ દિવસના રોકાણના ગાળામા ખૂબ વેગપૂર્વક લખાય છે અને પુરીથી કાસ્મીવરમ્ પહાચતાં સુધીમા તેા પૂરી થઈ જાય છે ૪૨

આટલી ઝડપથી અનુભવો અને સૌન્દર્યચિત્રોનું છટાદાર વર્ણન કરતી પચાશીનેનું પાનાની લાંબી પત્રમાળા આ સત્તર વર્ષનો જીવરતો તરુણ જે જમાનામા ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના શિક્ષણને શિક્ષણક્રમમા સ્થાન હતું નહિ તે ન્યારે પ્રત્રાસવર્ણનોના ઝાઝા નમૂના ૪૩ તેની પામે હતા નહિ ત્યારે શી રીતે લખી શક્યો હશે ?

તેના જવાબ માટે આપણે તેની માનસિક ને સાહિત્યિક પૂર્વતૈયારી જાણવી પડશે ૧૮૮૮ના ડિસેમ્બરની એકત્રીમમી તારીખે ન્યારે એણે રમાને પહેલો પત્ર લખ્યો ત્યારથી તેનો ગણસાહિત્યમા પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો છે એ પત્રોમાં જે નાના નાના પ્રેમદર્દનાં જોડકણા રચાય છે તેમ જ કોનેજના દિવસમા તેના પરમ મિત્ર મુડેગીના કુમાર શિવસિદ્ધજી ઉપર જે બે ચાર દૂમ પઘો ૪૪ તેણે-

૪૧ એજન

૪૨ સ્વ વાજસુરવાળાએ ઉતરાવેલા સ રમરણોને આધારે

૪૩ “કલાપીનો પ્રવાસ”-પુસ્તક લખાયું તે પહેલા, માત્ર “ઇએડમા પ્રવાસ”, “લિદમા મુલાફરી”, “માર્કો પોતો” કે પછમા “શ્રી કૃષ્ણ જ્યોતિ પ્રવાસર્ણન” ના પુસ્તકો જ ગુજરાતી ભાષામા પ્રગટ થયા છે

૪૪ સ્વ રપશકર એજા સપાદિત “કાસ્મીરનો પ્રવાસ” ના “ઉપક્રમોપસ હાર”ને આધારે

એડ્યાં છે ત્યારથી તેની કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગઈ છે. સાહિત્યચર્ચાનો રસ એને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ લાગેલો છે. આત્મભાન પણ એનામાં લગભગ તેર-ચૌદની ઉંમરથી જન્મી જાય છે. પોતાના આત્મદર્શનનું નિવેદન કરવાની વૃત્તિ પણ તેનામાં પંદર-સોળની વયથી સતત જીઠ્ઠી રહી છે અને ત્યારથી તેણે પત્રોમાં અને કાવ્યોમાં પોતાના હૃદયને ઠાવવ્યા ક્યું છે. પોતાનું આયુષ્ય ઘણું ટૂંકું ૪૫ છે એવું ભાન જોણું તેને પહેલેથી જ રહ્યા કરતું હોય એમ પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિ-લખવા, વાચવા, જોવા-જાણવા અને મનન કરવાની તથા તેમાંથી છવન રહસ્ય સોધવાની-તેની કિંગોરવયથી જ તેણે આરંભી દીધી છે. આખમાં ખીંચ, ગૃહકલેશ, રાજ્યખટપટની પીડા અને નવે દારપરિગ્રહે ચિત્તને પત્નીસંગની સતત દમતી ઝખના છતાં પુસ્તકો અને જ્ઞાનચર્ચાના આ આશકે ૧૮૬૨ સુધીમાં “ગુર્જર લાપાનાં સારા પુસ્તકોમાં એવું લાગ્યે જ નીકળશે કે જેનું મનન ન ક્યું હોય. ૪૬ પ્રેમ અને પર્યેષક પુસ્તકો એને અતિપ્યારા છે. પ્રેમ વાચવો એ એને આનંદ અને આસુ લાવે છે. ૪૭ પુસ્તકોનું વાચન જ નહિ, તેનું મનન પણ તેનો પરમ શોખ બની જાય છે “સરસ્વતીચંદ્ર”, “કાદંબરી”, “વૈરાગ્ય અને નીતિશતક”, “નર્મગદ્ય” અને “મેઘદૂત”નું તો એ પુનઃ પુનઃ મનન કરે છે.

લખવું પણ તેનો પ્રિય વ્યવસાય છે. તા. ૧૦-૧-૯૨ના (અપ્રકટ) પત્રમાં રાજ્યાને લખે છે. “જો ફેર ચડશે તો કેબિનમાં પડ્યો રહીશ, નહીં તો લખ્યા કરીશ.” લખવા માટે તેણે એક ઇસ્કોતરોય મુસાફરીમાં સાથે રાખ્યો હતો. સ્થળદર્શને કે મુશ્કાકાતે જવાનું ન હોય, નિત્યકર્મ અને મિત્રો સાથેની ગંભીરતાથી પરવાર્યો હોય, સઘ કોઈ મુશ્કામે યાક ખાતો હોય ત્યાં આ ઉત્સાહી તરુણ-કથારેક તો સ્ટ્રીમલોચમાં કે ટ્રેનમાં પણ-કલ્પને કે કાગળ લઈ બેસી જાય છે અને પત્રો તથા પ્રવાસગાયરીમાં પોતાના અનુભવોને અભિપ્રાયો ટપકાવે છે, તેના વર્ણનચિત્રો આલેખે છે, વાચ્યેવાં પુસ્તકોમાંથી વિચારો ટપકાવે છે, પોતાને થતી લાગણીઓ વર્ણવે છે અને હૃદયસરત કરી શબ્દો ગોઠવવા મથે છે.

૪૫. “આ દેશી છંદગીમાં હું કોઈને શા માટે ખી કવું ?” તા. ૨૬-૧૦-૯૧ રમાને પત્ર-અપ્રકટ.

૪૬. “કવાપીની પત્રધારા”-પૃ. ૪૦૬.

૪૭. એજન.

પ્રવાસ દરમિયાન રાજ્યા, ૪૮ આનદીયા, રાણા સરદારસિદ્ધ, રૂપશંકર ઓઝા, બેશી માત્તર, શિવમિંદ્રજી, આશારામભાઈ અને અન્ય સ્વજનો-મિત્રો પર પત્રોનો વરસાદ વરવીને તેણે પોતાની કવમને પ્રવાહી અને વેગવતી કરી મૂકી છે. નાના નાના ત્રીસ-ચાવીસ પદ્યોય બેઠ્યા છે. એટલે “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” ની પનમાળા આટલી શીઘ્ર ગતિએ આવા પ્રવાહી અને વેગમય ગદ્ય મા સુરસિદ્ધથી લખાવા પામે એમા કશું અણધાર્યું આશ્ચર્ય થતુ નથી.

(૨૨) પ્રવાસમાં પદ્યરચના :

પ્રવાસ દરમિયાન મુગસિદ્ધે આગવા વર્ષથી શરૂ કરેલી પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ ગઈ છે અને તેમા આશારૂપદ વિકાસ અતાવ્યો છે ૧૮૯૦ની કવિતા કરતા આ સમયની કવિનામા મુગસિંદ્ધને પોતાની મનોદશા વ્યક્ત કરવામા કઈક ફાનટ આવતી હોય એમ લાગે છે. આ સમયમા તેમણે રચેલા શાહૂંલ, મનહર, સોરઠા, ગીતિ, સવૈયા અને ગજવમા તેમનો હાથ બેસતો જણાય છે. પ્રવાસના છ માસના ગાળામા જ છંદપકડમા તેમનો કેવો વિકાસ થયો છે ! તા ૨-૬-૯૧ના પત્રમા તેમણે રાજ્યા ઉપર વખી મોકલેલ શાહૂંલ જુઓ અને પાચેક મહિના બાદ લખેલ “કાશ્મીરનુ સ્વપ્ન”માના શાહૂંલનો પ્રવાસ નીરખો તા ૧૨-૧૦-૯૧ના રોજ તેમણે લખેલી ઉદ્ધુ ગજવ વાંચો અને થોડાક માસ પછીની “ખુશી દુનિયા ફકીરીમે”ની મજા માણો તા. ૧૬-૧૧-૯૧ના રોજ રમા પરના પત્રમા લખેલ ‘કાશ્મીરમા વિયોગ’નો મનહર અને થોડાક માસ બાદ લખાયેલો “સુપુત્ર પ્રિયાનુ દર્શન”નો પ્રવાહી મનહર વચ્ચેનો બેદ તપાસો. તેમના સોરઠા, સવૈયામા પણ આ વર્ષે સધાતો લય જુઓ. તરત જ માત્રમ પડી આવશે કે સુરસિદ્ધે છંદની સાધના સફળતાથી કરવા માડી છે.

૧૮૯૦ની કવિતામા વિષય માત્ર ‘પ્યારીનુ’ રટણ અને શૂગારસુખની અભિલાષા જ હતો. પણ હવે તેમાં પ્રકૃતિ, વૈરાગ્ય, બોધ અને વિનોદ પણ બળે છે “કાશ્મીરનુ સ્વપ્ન”મા પ્રકૃતિદર્શન, “પ્રીતિની રીત”મા જીવનબોધ, “ખુશી દુનિયા ફકીરીમે”મા દિવની મસ્તફકીરી, “બીડી અને બીડીનો પીનાર”મા હળની પળોની વિનોદવૃત્તિ અને “મરસ્વતીચંદ્ર”ની ગજવોના અનુકરણમા લખાયેલી ગજવોમા વૈરાગ્યનો ભાવ-આમ, થોડો વિન્તાર સધાતો આવે છે.

૪૯ પ્રવાસ દરમિયાન કલાપીએ રમા પર લખેલા બધા મત્રોને કુલ ૮૫ પત્રો અને મળી ગમ્યા છે જેમાથી ૧૦ “કલાપીની પત્રધારા”મા પ્રકાશ થઈ ચૂક્યા છે. બાકીના ૭૫ અપ્રકાશ છે.

૧૮૯૦ની તેમની કવિતામાં ઊર્મિ કે તરંગ, કાવ્ય બનવા જેવાં ઘટ્ટ ને ઘૂંટાયેલાં નહોતાં, જ્યારે આ સમયની કવિતામાં ઊર્મિ કે વિચારનો વણાટ ઠીક-ઠીક યુગ્મી દેખાય છે. “કાસ્મીરનું સ્વપ્ન”માંની છેલી પંક્તિમાંની લાગણી પ્રકૃતિ-અવધવાના સુરેષ્ઠ ને વીગતપૂર્ણ ચિત્રની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં કેવી સહજતાથી ભળી જાય છે! “પ્રીતિની રીતિ”ના સોરઠામાં વિચાર ને વક્તવ્ય કેવા યોગ્ય શબ્દોના લયમાં ગોઠવાઈ ગયેલ છે! ચંદનવૃક્ષ અને સર્પનાં, રત્ન-પથ્થર અને કુંદન-કંથીરનાં, સાગર અને મોતીનાં દૃષ્ટાંતો કેવી સચોટતાથી કાવ્યના કેન્દ્રવર્તી વિચારને વ્યક્ત કરે છે. “પુશી દુનિયા ફકીરીમે”માં અગાઉનાં તેમનાં બે ત્રણ ઉર્લૂં કાવ્યો કરતાં શબ્દો અને વિચારની ભરતી સારી સધાઈ છે. “લગાઈ ખાક કચા તનસે, નહીં જો ધરક હૈ મનમે” અને “અગર કાયમ રહે જો દિલ પુશી દુનિયા ફકીરીમે”—એ પંક્તિઓમાં નિરૂપણનો પ્રવાહ અનાયાસ વહેતો જણાય છે.

આ સમયની કવિતામાં સુરસિંહની કાવ્યકળાનો પણ ઉદાઝ થતો દેખાય છે. શબ્દોની કાવ્યક્ષમતાની આછી પિછાન તેમને થઈ છે. દૃષ્ટાંતો, રૂપકો અને ઉપમાઓ તથા વર્ણનોમાં ચિત્રાત્મકતા અને નિરૂપણમાં કંઈક શિષ્ટતા-એકાગ્રતા સંધાતાં આવે છે. “કાસ્મીરનું સ્વપ્ન”માં માત્ર વિગતોના જ આલેખનમાંથી ઉપર આવી લાગણીને કંઈક કલાત્મક રૂપમાં આલેખવાની શક્તિ બતાવતા તે માલુમ પડે છે. “બીડી અને બીડીનો પીનાર”માં છેલ્લા શ્લોકમાં બીડી વિશેના વિચારમાં નિષ્ફળ પણ કંઈક પક્ષટો સાધવાનો પ્રયત્ન થતો લાગે છે. “પ્રીતિની રીતિ”માં આકૃતિની સુરેષ્ઠતા અને કાવ્યોત્તે મધ્યવર્તી વિચારનું યતું સમગ્રતયા નિદર્શન પણ તેમની કલાદૃષ્ટિમાં કાવ્યની કેવી સૂઝશક્તિ હવે આવતી જાય છે, તે બતાવે છે.

અને આમ છતાં સુરસિંહે હજી ખરેખરો કાવ્યકસબ સિદ્ધ કર્યો છે એમ કહેવાય એવું નથી. હજી તેમની દૃષ્ટિ અનુકરણ કરવામાંથી દૂર ગઈ નથી. “કાસ્મીરનું સ્વપ્ન” અને “કાસ્મીરના વિયોગ”માં નર્મદશૈલીનું, “બીડીનો પીનાર”માં દલપતશૈલીનું, “પ્રીતિની રીતિ”માં મધ્યકાલીન બોધક ભજનિકોની શૈલીનું, ગઝલોમાં “મરસ્વતીચંદ્ર”માંની ગઝલોનું અને કેટલાંય ગેય કાવ્યોમાં નાટકનાં ગાયનો અને ગરબીઓનું ચોખ્ખું અનુકરણ થયું છે. હજી, કવિ તરીકે સુરસિંહનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ઊગ્યું નથી. મોટા ભાગની કવિતા ૧૮૯૦ની જેમ માત્રામેળ છંદો અને ખાસ કરીને ગીતો તથા નાટકોના ઢાંગમાં જ રચાઈ છે. અણુધસ અને બખરુ શબ્દોને સ્થાને કાવ્યોમાં તે શિષ્ટ અને સુધસ શબ્દો વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે છે—પણ તેમની કાવ્યભાષા એકસરખી પ્રવાહી અને પ્રૌઢિવાગી

બની નથી. હજી તેમનું કવિમાનસ બાધ્યાવરથામાં છે. પ્રવાસ સમયે નિરખેલા સૃષ્ટિ' સૌન્દર્ય અને અનુભવેલી લાગણીઓની અસર, ગુજરાતી, અંગ્રેજી કવિતાની વાચનશ્રવણની અસર, જોશી માસ્તરના સાહિત્ય-સંસ્કારની અસર, “મેઘદૂત”, “કાદંબરી” વગેરે સંસ્કૃત સજ્જનોની છાપ, કાવ્ય વિશેની તેમનામાં વધતી આવતી સમજ અને નિયમિત કાવ્યાભિષ્પનની ચાલતી કસરત તેમના યુગ્મિત્રને, તેમના માનસને, તેમના કાવ્યકસબને અને તેમના કાવ્યાદર્શને ખીલવતાં ગયાં છે. તેમનું રસતંત્ર પહેલાં કરતાં કંઈક વધુ સુધક બનતું ચાલ્યું છે. તેમનું અવલોકન, અનુભવ, અભ્યાસ, કાવ્યાસ્વાદ, સૌન્દર્યદષ્ટિ, લાગણીતંત્ર ખીલતાં ચાલ્યાં છે. તેમના વિચારોને પ્રવાસ દરમિયાન સારું પોષણ મળ્યું છે. તેમની દષ્ટિમાં નવા નવા કાવ્યવિષયો પ્રવેશવા માંડ્યા છે. આ સર્વ બાબતો તેમનામાં રહેલા કવિને તૈયાર કરવાની ભૂમિકા રચે છે અને કાવ્યરચના માટેની તેમની માનસિક તૈયારીની સળવટ કરે છે. આથી, આ સમયનાં કાવ્યો ભણે તેમના ગદ્ય જોટલાં આકર્ષણને પાત્ર ન દરે તોપણ સુરસિંહમાં રહેલી કવિ તરીકેની શક્તિઓને ધીમે ધીમે બહાર આણવામાં તેમની કૃતાર્થતા રહેલી જ છે અને એટલે અંશે તે સુરસિંહની સાહિત્યસાધનાના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર બની રહે છે.

૪૮. “કાશ્મીરનો પ્રવાસ”ના પ્રકાશન-ઇતિહાસ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (૨).

૫૦ સ્વ. રૂપશંકર ઓઝા સંપાદિત “કાશ્મીરનો પ્રવાસ”માંના “ઉપક્રમોપસંહાર”ને આધારે.

૫૧. જુઓ પરિશિષ્ટ (૨)

કવિપદ અને રાજપદની તૈયારી

(ઇ. ૧૮૯૨-૯૩)

‘ મેં પણ તને ઘણી વાર પુસ્તક હાથમા લઈને કોઈ વિચારમા મગ્ન થઈ બેઠેલો જોયો છે હું તને પૂછતી કે તું શું કરે છે ? ઊંઘમાથી ઉઠતો હોય એમ તું કહેતો કે “ મને સ્વપ્ન આવે છે ” તું સ્વપ્નામા યોગીઓની જમાતો અને જંગનો જોયા કરતો કોઈ વખત વળી તું અપ્સરાઓ વગેરે દિવ્ય મહેલો અને બગીચા આનંદથી આકાશમા આખ ખોટી રાખી નિહાળતો પૃથ્વી પર ન હોય એવા પદાર્થોના તને આમ જાગતા અને નિદ્રામા સ્વપ્ન થયા કરતા તને ચિંતા, ફિક્કર કોઈ પણ કાવનો ખોજો બિનકુલ ગમે નહિ એવો તારો વિનાસી સ્વભાવ જોઈને મને બહુ દુઃખ થતું અને તને સુધારવા બહુ બહુ રીતે યત્ન કરતી, પણ બધું ફાકટ ભાઈ, આવતી કાલે તને અદારમુ વર્ષ પૂર્ણ થશે પણ હજી સુધી એ જ તારા વિનાસી સ્વભાવમા કોઈ જ ફરક ન મળે ”

(‘ મેનાવતી અને ગોપીચંદ ’)

(૧) પ્રવાસનો અર્થ :

જગન્નાથપુરીથી મદ્રાસ મદુરા, રામેશ્વર, બેંગલોર, મૈસુર અને ધારવાડ શહેરો જોઈ પૂના થઈ અતે પ્રવાસમડગી તા ૮ની રાત્રે મુબઈ આવી પહોચે છે આમ, પ્રવાસીઓ ભારતની ચારે દિશાએ ફરી વળી કળા અને સૌન્દર્યના ધામ, ઐતિહાસિક સ્થળો અને ઇમારતો, કારીગરી અને હુન્નરઉદ્યોગના કારખાના, રાજ્યોની રાજધાનીઓ અને યાત્રાસ્થાનોના અવશેષોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવે છે પણ મુરસિહજી તો કવિમાર્ગના મુસાફર છે કાળિદાસ, આણુ ગોવર્ધનરામ અને વડજવર્ધ-શેનીના પથના પ્રવાસી છે એમના સાહિત્યરંગ, વૈરાગ્યરંગ અને શાગરંગ પ્રવાસ દરમિયાન પાકા બન્યા છે તેથી કાશ્મીર છોડ્યા પછી મુસાફરીમાં

તેમને જાઓ રસ રહ્યો નથી છ માસના એકધારા પ્રવાસથી અને તેની મુરકેલીઓ અને એકવિધતાથી તેમના અનમસ્ત શરીરને થોડો, પણ મગગને તો ખૂબ થાક લાગ્યો છે શ્રીનગર છોડ્યા પછી પ્રવાસ દુઃખવાની તીવ્ર હઠ્ઠા તેમને થયા કરે છે કારણ કે પ્રવાસ મદ્રાસ આન્યા પછી નીરસ લાગે છે પ્રવાસમાં મગગ પણ આગળ જવાની વૃત્તિ થતી નથી મુરસિદના સૌ સાથીઓમાં થોડે ધણે અંશે આની વૃત્તિ પ્રવર્તે છે, પણ મુરસિદમાં તો એ તીવ્રતર છે એટલે એક બીજા ય કારણ છે પ્રવાસ પૂરો થાય કે પગનોય વિનબ કર્યા વિના આ વિરહીને કંઈ-રોહા જઈ “પ્રાણુપ્યારી” ગજવાને મગગુ છે તેથી જેટલા દિવસો પ્રવાસના ઘટે તેટલા તેમને મન મોનાના છે મુખર્ષ આન્યા પછી પ્રવાસનો માર્કમ તો હજી અધૂરો જ છે નિયત કાર્યક્રમ મુજબ તેમને દેખાદ ઉજ્જૈન વગેરે મગગોમાં ફરવાનું છે પણ મુરસિદને તો યેનકેન પ્રકારે પ્રવાસ લખાવવો જ નથી તેમણે મદ્રાસથી જ એ માટે એ તરખીમ રચી મૂકી છે ‘મુખર્ષ એ આટો જઈ આવીએ અને ફરી ત્યાંથી નીમ્ળી બાપી રહેના રથજો નેઈશુ’ એની તેમની વરખાસ્તથી બના પ્રાણુજનવભાઈ પ્રવાસીસઘને લઈને મુખર્ષ આવે તે જ દિવસે રોહાથી કુવરી લાવવાની બિમારીનો એ તાર મુરસિદને એક તાર પ્રાણુજનવભાઈને એક તાર પ્રાત સાહેમને અને એક તાર રાજકો મોટા સાહેમને મગગે એવી ચતુરાર્થ મગગામાં તે સંજ્ઞ થાય છે અને તેમને સીધા કંઈ-રોહા જવાની રજા મળી જાય છે

પણ આ બનાવટ મુરસિદને માટે અયમા ફરવાઈજાય છે તે રોહા પહોચે છે ત્યારે દીકરી લાનગા ખરેખર બિમાર છે તેને માતા નીકળ્યા છે અને મુરસિદના રોહા પહોચ્યા પછીના ત્રીજા જ દિવસે તે મૃત્યુ પામે છે કેટકેટલા મહિનાથી કેવી કેવી મગગનાઓ અને મનોરથો ધના મુરસિદ રાજ્યા અને બાગપી લાવવાને મગગાને અધીર હતા! સગલાં રાજ્યા લાવવાને તેડીને પોતાની પ્રતીક્ષા કરતા મુદ્દારે ઉભા હશે! ત્રિયાના મોગામાં મૂદતી—એવ મરતી એ મીઠી કાનીધેની બોધીમાં સૌને આનદ આપી વા સન્યત મુખ આપતી વાવગા બીજી બીજીને પોતાને વગગશે અને એમ પત્ની અને પુત્રી સાથે પોતે મુખસાગરમાં ડૂબી જશે! આવી કે કે ક પનાઓના સાક્ષ્યના ચિત્રને બદને અહીં તો પુત્રીની માદગીનું તેના રોગની લયાનમ્તાનું અને તેના મરણનું ચિત્ર જોવાનું વિધિએ તેમને માટે નિમ્બુ” હતુ આ અનુભવ ને તેનું સવેદન મૃત્યુ કાવ્યમાં પછી વ્યક્ત થયું છે

“પોહ્યુ હતુ મુજ કને દિન એક કાડ

સૌએ રડી કળીકળી કુલ તે ઉપાડ્યુ

લોકો કહે “મરી ગયું”, સમજ્યો ન હું તો,
 ચા'યા લઈ “કુસુમ”, પાછળ હું ચ ચા'યો.
 જેને કહે જન “સ્મશાન” તરી ગયા મૌ,
 મ્હારી પ્રિયા પણ હતી જનસાથમા ત્યા
 ત્યા કાષ્ટના ઢગ પરે કુચ તે સુરાડ્યુ
 લોકે કહ્યું “શમ” ભલે, “કુન” મે કહ્યું ‘તુ’
 મે તો કહ્યું, “અગર, લાઈ જરાક થયો’
 આ વાડકું કહિન અગ્નિ વળી ન યાગો”

(“મૃત્યુ”-૫ ૨૫)

આ ઘટનાથી રાજ્યાને આટલે મહિને મળ્યાનો આનંદ ઉડી જાય છે. “આ સસારમુખ દેડું કાણુલચર છે,” એવો નિવેદ દ્વીને તેમના ચિત્તમા જનમૃત થાય છે બનાવટ કરી પોતે ભના પ્રાણુજીવનભાષને છેતર્યા તેનો હૃદયમા બેડો ડખ લાગતા પશ્ચાત્તાપના આમુ ઊભરાય છે

પણ રાજમા થોડાક દિવસોમા બીજી કુવરીને^૧ જન્મ આપે છે અને એ નિવેદને રથાને વળી આનંદની વહરી ફરકવા લાગે છે રાજ્યા સાથેના પુન-સયોગથી વળી પાઠો જિ દગીમા રસ જણાવા લાગ્યો છે “જગતવાસી થવું નથી, દુનિયાને દાહ લગાડવો નથી, સત્તાધીશની અવગણના કરની નથી પ્રેમીને તરછોડવો નથી”^૨ આ નિર્ધાર, ને આનંદ તે પોતાના મિત્રો ઉપશ કર ઓઝા અને વાજસુરવાળાને^૩ પત્રો દારા વ્યક્ત કરે છે

આવી ઉન્વાસપૂર્ણ^૪ મનોદશા સહિત દોઢ માસની બાળકી, રાજમા અને તેના રસાવા સાથે પ દરમી મે, ૧૮૯૨ ના રાજ તે વારી જવા નીકળે છે અને બાવીસમીએ લારી પહોચે છે શેઠા નિવાસના બે માસના ગાળામા તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યના લગભગ તમામ પુસ્તકો વાચી નાખ્યા છે “સરસ્વતીચંદ્ર” બીજો ભાગ, ‘સ્નેહમુદ્રા’, “નનનમ્રયાનગિ”, “નવલરામનું જીવનચરિત”, “બાળવિનાસ”, “નારીપ્રતિષ્ઠા”, ‘અસ્તોદન્ય’, “જટિલપ્રાણુપદનધ”, “કુસુમાવનિ” “ધંદ્રજિતવધ”, “ચંદ્રપ્રભાચરિત”,^૪ નથુરામ સુ દરનું “ઋતુનર્ણન”, “અમઝ

૧ ૧૮૯૨ ના એપ્રિલની બીજી તારીએ રમણીકુ વરબાનો જન્મ

૨ “કલાપીની પત્રધારા’ સચિતને પત્ર તા ૩૦-૫-૮૨-૫ ૨૩૦

૩ પ્રવાસ દરમિયાન મથુરા-દાઉલમા ગીગાવાળાએ ધર્મવિધિ કરીને પોતાનું નામ વાજસુરવાળા ધારણું કર્યું હતું.

૪ જટારા કર વૈદ્યે શકરવાવ શાસ્ત્રીના સંસ્કૃત પુસ્તકનો કરેનો આ અનુવાદ બાણુ ને ગોવર્ધનરામના ગદ્યની અનુકરણશૈલીમા કર્યો છે

શતક 'નો અનુવાદ "કનાન્ત કવિ', 'ટૅમિંગ ઓફ ધિ સ', વગેરે પુસ્તકોના વાચનમાં આ નવરાશનો સમય તેમણે વાપર્યો છે વાચવાની, લખવાની તેમ જ સૌન્દર્ય અને ગ્રેમના વિવિધ અનુભવપાનથી ચિત્તને સુખ આપવાની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે અહીંનો સમય વીતાવ્યો. સાસરિયાના માયાભર્યા આતિથ્ય, રનેહભર્યા વાણી-વર્તન અને ચતુરાઈભરી વ્યવસ્થાથી સુરસિદ્ધ મુગ્ધ બની ગયા રાજ્યા અને તેમનાં દુઃખીજનોમાં આત્મીયજનોનું દર્શન તેમને થયું તેમની પ્રકૃતિ જ એવી સરન ઉદાર અને રનેહભૂખી કે સામેની વ્યક્તિ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર માન બાલાચારમાં પણ મીઠાશ અને લાગણીનો દેખાવ કરે તો પણ એ તેને વશ બની જતા રાજ્યાના સંગાવહાના પ્રથમથી જ તેમના વિશ્વાસુજનો હતા તેમાં તેમના આ મે માસના રોહા નિરાસથી વિશ્વાસમાં વધાગે થયો રાજ્યાની દામી મોઢી તેમના વાતસલ્યભાવનું સવિશેષ લાગન બની રહી રાજ્યાની પ્રસન્નિ દરમિયાન સુરસિદ્ધના અતરને પોતાના નિર્દાપ હાવ-ભવ અને મી. મધી તેમ જ રાજ્યાના પ્રિય સદેશાઓથી મુગ્ધિત પ્રવાન મમ એ રમતિયાળ છોટ્ટી સતત કરતી રહી મ્દપનારસિક સુરસિદ્ધે રાજ્યા અને મોઢીને પોતાને પ્રિય અનુક્રમે રમા અને શોભના એના રસિદ્ધ નામ પણ આપ્યા.

પણ સુરસિદ્ધ લાડી પાછા ફર્યા ત્યારથી રાજ્યમાં અને ગૃહમાં વળી પાછા ખટપટના વાદળ જામવા શરૂ થઈ ગય છે સુરસિદ્ધને ગાદી ન મળે તે માટે દાનપેય રમાતા રહે છે આથી સુરસિદ્ધ નાહીને રાજ્યજળણશિરોમણિ', હુતારપુર 'પ્રપચપુર ૫ જેવા નામ આપે છે આશારામભાઈને લાડીમાંથી જવું પડે છે અને તેમને સ્થાને લાહીના મેનેજર તરીકે એદલજી કામ આવે છે સુરસિદ્ધને આખોનો વ્યાધિ ફરી પાછો શરૂ થયો છે આખોમાં નાનાશ અને નમળાઈ છે તેથી નખના વાચવાની અશક્તિ આવે છે.

આમ છતાં સુરનો જીવ આતદમાં જે વ્યય ચિત્તવૃત્તિ દૂર ધણી દૂર-અદસ્ય થઈ છે ૬ આનું કારણ 'રમાની કૃપા આજકાન અનહદ છે રાજ્યાજ અને મેવકો અથરા મીજ કોઈ બામતમાં તેનો હાથ નથી અન તેમ પ્રવુ પોતાને પસદ નથી આ રિવા / સર્કાગ વરતશે એથી જ મને અને તેને સુખ છે પતિપત્ની એક છે સત્તા સુરસિદ્ધની નધા રાજની છે જેની સાથે ને કરશે સબધ નથી આ બન્નએ વાતચીતથી નક્કી કરેલ છે વનજુકયા અનુભવેન છે અને અનુભવાશે ૭

૫ તા ૩૦-૫-૬૨ ના અને તે પછીના સચિત પરના પત્રો જુઓ કલાપીની પત્રધારા

૬ એજન- તા ૪ ૧-૬૨ નો પત્ર કલાપીની પત્રધારા -૫ ૨૩૪

૭ એજન

આમ આ સ્નેહાધીન ને સંરન પતિને “પોતે રાજ્યખટપટને તિરસ્કારે છે, પોતાને ખરો રસ તો સુરસિદ્ધ સાથેના પ્રેમજીવનમા જ છે”—એવા રમાના વચનોમા જીડો વિશ્વાસ છે અપર માતાઓ તથા રાજ્યના અન્ય વિરોધી માણસો તરફથી પોતાને રાજ્ય ન મળે તે માટે થતી ખટપટો વિષે સુરસિદ્ધને જરા પણ ચિંતા નથી, અહકે તે તરફ એ સાવ ઉદાસીન પણ છે પણ તેમનો જીવ અકળાર્થ તો ત્યારે જીઠે છે કે જ્યારે રમા પરની તેમની પ્રેમનિષ્ઠામા રમા જ અવિશ્વાસ બતાવે છે અને જ્યારે પોતાના કંપેના પ્રેમમય મનોરાજ્યના આદર્શથી રમાને નીચે ઊતરી પડી સામાન્ય રાજ્યખટપટ અને સસાર વ્યવહારની કુટિલતામા ખરજતી તે જુએ ૭

(૨) ડ્રીને ગાદીત્યાગ માટે તૈયારી :

પરતુ ઉપર્યુક્ત આનદની સ્થિતિ લાભો કાળ ટકતી નથી, કારણ કે રમાના સુખિ વૃત્તિ અને માનસ તેને સસારજળતુ જ પાકુ માછનું બનાવી રહે તેવા છે સુરસિદ્ધને વાગીમા આન્યા પછી ત્રણેક માસમા એ સમજાય છે “આવા કટાણેના માણસને પ્રેમી તરફથી પણ સતોપ ન હોય તો તે બીજું શું હશે ? આ દુનિયાથી હું જુદે માર્ગે જનારો છું તેથી મને જોઈએ તેનું સ્નેહી હજુ લાખ્યુ નયાં પત્ની, જે મારી મિત્ર છે તેને ઉચિત કરવા યત્ન કરૂ છું પણ ત્યાં મેળા મળતો નથી ન જ મળે સ્નેહ જ નથી એમ માઝ કહેવું નથી પણ એક જ વિચાર એક જ મત, એક જ માર્ગ, તે બની શકે તેવું નથી એકને રાજ્ય, પૈભવ લક્ષ્મી, સત્તા વગેરેનો લોભ તો બીજાને તેમાનું દ્રશ્ય નહી બીજા રાજ્યો અને કેટલાક ગૃહસ્થો કરતા હું મુખી છું તેમા તો કાર્ષ શકા જ નહી પણ જે મારી ઉમેદ તે બર આપતી નથી ” ‘જેને હું “સ્નેહી”ની વ્યાખ્યા આપુ છું તેને અને આ મારા સ્નેહીને ધણુ છેદુ છે’ એટલે હૃદયની સમાનધર્મા જે પત્નીને માની હતી, તે આશામા પણ નિરાશા મળતા વળી પાઠા પૈરાગ્ય-ગાદી ત્યાગના વિચારો સુરસિદ્ધને આવવા લાગે છે

પ્રિયવદા” અને ‘સુદર્શન માના લખાણોમાં આકર્ષાઈ તેના તત્રી મણિનાવ નબુમાઈ દ્વિવેદી સાથે તેમને પત્રવ્યવહારનો સબધ ઈ ૧૮૮૨ ના ઓક્ટોબરથી બધાય છે અને મણિનાના પહેલા જ જાગણા, ઉત્સાહ અને બોધભર્યાં પત્રથી સુરસિદ્ધનું મન તેમને ગુરુભાવથી પૂજવા લાગી પોતાની અદરની સર્વ વાગણાઓ, મસારગૂઓ અને મધામળો તેમની સમક્ષ રજૂ કરવામા બાર હજવો થતો અનુભવે છે ૧૮૮૨ના ઓક્ટોબરના “સુદર્શન મા તેમનું

૮ અને ૯ મણિલાલને પત્ર “કલાપીની પત્રધારા” પૃ ૫૬-૮

કાવ્ય “કૃષીરી હાલ” પ્રગટ થાય છે.^{૧૦} ત્યારથી સુરસિદ્ધ મણિવાદના સિધ્ધ થઈ ચૂક્યા છે “આપના સિધ્ધવર્ગની છબિઓ સાથે મારી છબિ પણ લટકેવી લ્લેઈ મને આનંદ થશે, માટે તે આપ સીકારશે” એમ લખી સુરસિદ્ધ મણિવાદને પોતાની છબિ મોકલવી આપે છે અને ત્યાર પછી બીજા જ પત્રમાં પોતાના ચિત્તની આવી મનોદશામાથી “આપ કાઈ માર્ગ લાંબો એવી આશાથી” મણિવાદ પામે તે હૃદય ખુલ્લું કરે છે

“ પરતુ જે જે પ્રસંગો વીત્યા છે તેણે મને કાઈકે દિનગીર અને રાત્રી તેમજ દુનિયા તરફ એકરકાર કર્યો છે મેં પાપ નથી કર્યું છતાં હું મુખી નથી. અર્થાત વ્યવહાર ઉપર મને કંટાળો આવે છે અને દિલ જગનમાં જવા ઉશ્કેરે છે ૧૧

જે રમા તરફના પ્યારના બંધનને લીધે સુરસિદ્ધે પ્રવાસ દરમિયાન ગાદી ત્યાગના વિચારને મનમાંથી હાલેવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે રમામાં પોતાનો પ્યાર છતાં તેની પ્રકૃતિ, વર્તન અને માનસવનજ્ પોતાથી સાવ ઉંડા નિહાળી સુરસિદ્ધ વ્યગ્ર રહેતા થઈ ગય છે અને વળી પાછી તેમના ચિત્તમાં ગાદીત્યાગની લાગણી ઊભળી રહે છે રાત્રીપદ, સત્તા અને સક્રિય વૃત્તિ-વર્તન સામે તેમને જ-મથી જ નફરત છે એથી જ પોતે પૂરા અંદાર વર્ષના-ગાદી માટે પુખ્ત ઉમરના-થયા અને વિરોધીઓના તેમાં આડખીની નાખવાના અનેકવિધ ઉપાયો છતાં તે ગાદી મેળવવા પ્રયાસ કરના નથી, એટલું જ નહિ પરતુ આની સ્થિતિમાં અન્ય ગાદીવારસો કરે તેવી ઉચ પ્રવૃત્તિનો વિચાર સરખો તેમના ચિત્તમાં ફરકતો નથી ! ગમે તેમ પણ એ પોતાના “મલિના” ને ઓળખે એટલું આત્મમાન તેમને થઈ ગયું છે

આનું કારણ સુરસિદ્ધની શાંત અને સાહિત્યક પ્રકૃતિ ઉપરાંત તેમના દંડમૂન ધર્મવિચારોમાં છે ‘રાજ્ય થવ તો બરાબર થવું પણ જે વિષય પર આટલી અરુચિ તેમાં બરાબર કેમ પ્રવૃત્ત થવાય ? ચિતારો લુહાર કેમ બની શકે ?’^{૧૨}

૧૦ સુરસિદ્ધ, પહેલા પત્ર સાથે “કૃષીરી હાલ” નામની ગઝલ, બીજા પત્ર સાથે “બોળા પ્રેમ” અને “એક (નિરાશ) પ્રેમ” નામની બે ગઝલો અને ત્રીજા પત્ર સાથે વસ્તુવત્તિવસ્તુ કહેણ “અનુકરણ” કાવ્ય સહિત જણાવે મોકલે છે, જે ‘નુસ્તાન’ માસિકમાં મણિવાદ ‘મજેલું’ એવી સજ્જાથી પ્રગટ કરે છે હવે, બીજા પત્રમાં મોકલાયેલ ‘એક (નિરાશ) પ્રેમ,’ તા ૧૪-૧૨-૨૨ના રોજ લખાયું છે તે જોતા ત્રીજા પત્ર તા ૧૭-૧૮ની આશપાસ લખાયેલ હોય એવું અનુમાન થઈ શકે

૧૧ એજન - પૃ ૪

૧૨ એજન - પૃ ૫

એમના મનનો પ્રયત્ન નિશ્ચય આ છે: “રાજ પ્રબળની માફક સ્વતંત્ર છે ? જે હોઈ શકે તો ટુંકી આયુષ, વિદ્યામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગાળી નાખવી અને તેથી આત્માને કાંઈક ઉન્નતિ આપવી.”^{૧૩}

ત્યારે રાજ્યત્યાગનો વિચાર તે અમલી કેમ બનાવતા નથી ?

એના કારણમાં તે ગણાવે છે: “આમ કરવામાં કાંઈક સ્વાર્થભુદ્ધિ નજરે પડે છે.”^{૧૪}.. “આવી અરુચિને લીધે જ સુખની ઈચ્છાથી મ્હારી પ્રબળ જેણે મ્હારું બરણ્યોપાણ્ય કયું તેને છોડી જતું રહેવું તે ધર્મ નહિ અને સ્વાર્થભુદ્ધિજન.”^{૧૫} આથી ક્ષણ “જનકવિદેહી” થવા તે યત્ન કરે છે. “જેથી દુનિયામાં રહી દુનિયાથી તે દૂર રહે.” પણ પ્રકૃતિની મર્યાદા એ છે કે “ઉડુગણુ સૂર્ય ન બની શકે.” તેમ એમનાથી તેમ થતું નથી અને તે પોતાને હસે છે.”^{૧૬} સુરસિંહ પ્રબળ પ્રેમ તરફ નજર કરી તેને છોડવાના વિચારમાં રહે છે, પણ જ્યારે લાડીની રાજ્યખટપટ તરફ નિદાળે છે ત્યારે “લાડીશુભેચ્છક” થવા કરતાં “દેશશુભેચ્છક” થવાનું વધારે પસંદ કરે છે. લાડી અને દેશ-ઉભયની પ્રબળ દુઃખી છે, તો અરુચિથી લાડીની સેવા કરવી તેના કરતાં આનંદથી વિદ્યાનો સંગ કરી તેનો સમસ્ત દુનિયાને લાભ આપવો અને દેશનું દિત કરવું એમાં સુરસિંહ પોતાના હૃવનની વધુ કૃતાયતા જુએ છે. પરતંત્ર “રાજના ધંધા” કરતાં સ્વતંત્ર અને સ્વમાની “લેખકનો ધંધો” તેમની પ્રકૃતિને વધુ અનુકૂલ જણાય છે. તેમની આવી વૈરાગ્યયુક્ત મનોદશા સમજવામાં “કેકારવ” નાં ૧૮૯૨ નાં કાવ્યો ઠીક સૂચક બની શકે તેમ છે. એમાં તે મનોદશાનું પ્રતિબિંબ ઠેરઠેર પડેલું જોવાય છે.

- (૧) “પરેશાની જ છે રાહત: ક્ષીરી હાલ મ્હારો છે !” (“ક્ષીરી હાલ”-૫ ૧)
- (૨) “લાડુ-લાડકાનો મ્નેહ, પ્રેમી પદાડ પાણો છે !” (“બોળાં પ્રેમી”-૫. ૩)
- (૩) “જા જંગલે નિડર તું પડ વૃક્ષ ખોળે,
આંસુઝરો જલઝરે જ વરાળ ખોળે !” (“અશ્રુસ્થાન”-૫. ૫)
- (૪) “પ્રેમશુદ્ધ ચૂમ્યાં ધણાં, ખાર બોંકાયા મને !
દઈ-ખૂન દિવા દઈ-કર્તા સ્ત લાખ્યું ના મને !” (“એક પ્રેમ”-૫. ૫)
- (૫) “રખે કાંટો તને લાગે, કમળ જાણી તને રાખ્યું,
પરંતુ તું જ કાંટો છે, ઉડી જા તું: ગળી જા તું !” (“દિલને રજા”-૫. ૬)

૧૩. એજન - ૫. ૫.

૧૪.-૧૫. એજન. ૫. ૪-૫.

૧૬. એજન - ૫. ૪-૫.

આ કાવ્યોર્માનું દર્દ પોતે ક'પેવી પ્રેમમૂર્તિ' રમા વાગ્તવમાં તેની ન જણાવી જન્મેલી નિરાશાથી તેમજ સંસારના કુટિલ વ્યવહારથી દાઝી ઉઠેલા દૈવાનું છે જેમને લગ્ને એ સ્ત્રીઓ આપી હતી, જેમને નજીકના ભવિષ્યમાં રાગનું પદ ચેલન અને સત્તા પ્રાપ્ત થવાના હતા અને જીવનની અનેક મદસ્ત્રવાકાંક્ષાઓનો જામ જેમની પામે પડ્યો હતો તેવા આ જુવાન રાજકુમારને ઝગકથી જામાના શમણા આવવાને બદલે—અતરનો “કરીરી દાય” વર્ણવવાનું મન થાય એ આપણા વ્યવહાર-પદ્ધતિ ગુજરાતી માનસમાં એક અજામ ભાત પાડેનો અમરકાર નથી ?

સુરસિદ્ધના અતરમાં આ સમયે ચાલતી ગડમથન અને આંતરધર્મજી તેમજ તેમના અતિમ વર્ણોમાં લખેલા “મેનાવતી અને ગોપીચંદ” સવાદમાંના મેનાવતીના પાત્રની વાણીમાંથી પણ પડવાય છે.

મેનાવતી—તને ચિતા, કિકર, કોઈ પણ કાષ્ટનો બેજો બિનકુલ ગમે નહિ એવો તારો વિવાસી સ્વભાવ જોઈને મને બહુ દુઃખ થતું અને તને સુધારવા બહુ બહુ રીતે યત્ન કરતી, પણ બહુ કોઈ ભાઈ, આવતી કાલે તને અઠારમું વર્ષ પૂર્ણ થશે પણ હજી સુધી એજ, તારા વિવાસી સ્વભાવમાં કાઈ જ ફરક ન મને

મેનાવતી—માતૃ તુ રાજ્યમાં જન્મ્યો પણ રાજ્ય રહેવાને નહિ રાજ્યમાં તારા લક્ષ નથી કે યસો નહિ, અને રહે એ બહુ મોટી દાનિ છે તારે માટે જે ઉત્તમ છે તેને તુ મહાતા સીખ

મેનાવતી—તારે તને આ રાગ અપકવ યોગમાંથી લાગ્યો છે, હુ કે તુ એ જાણતા નથી, પણ ત્રિકાળદર્શી દેવ જાનકર એ જાણે છે પેના કપિ જે એ મચ્છને ક્રિયા કરતા જોઈ કોઈ યોગમાંથી ચળી ગયા તેના જેવી જ કાઈ તારી પણ હકીકત છે, તેમાં કાઈ જ શકા નહિ તુ રાજદડ લઈને આવ્યો નથી, પણ માત્ર એ વાત લઈને આવ્યો છું એક પેની યોગીની જમાત અને બીજી, તે સ્વપ્ન માહેની અસરાઓ”

કહેવાની જરૂર નથી કે મેનાવતીના પાત્રમાં સુરસિદ્ધનું જ અતર બોલે છે

(૩) મણિલાલનું માર્ગદર્શન :

પણ ઈ ૧૮૯૩ ના આરભના મહિનાઓમાં ચાર-પાચ માસ લાગીની મણિલાલની શિખામણો અને સનાહની અસરથી સુરસિદ્ધનો આ વિવાહ દર થાય છે કૃષ્ણ “ગીતા” ના બોધથી જેમ અજ્ઞાનનો મોહ નષ્ટ કર્યો અને વસિષ્ઠે “યોગસાધન” ના બોધથી રામનો વિવાહ દર કર્યો તેમ મણિલાલે સુરસિદ્ધના

ગાદી ત્યાગના વિચારને ચિત્તમાથી ખસેડાવી અભરાઈએ મૂડી દેવડાવ્યો જેમને આ વિષયમા સમજવવામા મિત્રો, પત્ની રમા, લીમડી ઠાકોર સાહેબના ગેહાવાળા રાણી વગેરે સફળ થયા નહોતા તેમને અનેક હૃદયસ્પર્શી વિચારો-દનીષોથી તેમનેા સચો છવનધર્મ સમજાવી કર્તવ્યનિષ્ઠ કરવા તરફ વાળનામ મણિનાનને સફળતા મળી મણિનાયે તેમને પ્રબોધ્યુ "જગનમા જઈ રહેવુ અને પ્રજાકવ્યાણુને બદને કેવળ આત્મસુખની જ પ્રવૃત્તિઓ કરવી તે સ્વાર્થ છે રાન્ય ખટપટના અને પ્રપચી વર્તનના જે બનાવો આસપાસ બનતા રહેતા હોય તેથી ડરુ નહિ, પણ તેના સામનો કરવો પ્રજાહિત જ રાજની મોની અને ચૌથી પ્રથમ ફરજ છે પુત્ર જન્મે, તે પુખ્ત ઉમરનો યાય અને તેને સારી કેગવણી મળે તેમ જ પ્રજા વત્સન ગજવી બનવાની તે આશા આપે ત્યારે "પ્રજના કાડા તેને મોપી" શરીર માવ દેશહિતમા ગાળી શકાય ત્યા સુધી તૃષ્ણુઓનુ નિયમન કરુ, ઈશ્વર સ્તુતિ કરવી, ધ્યાનપૂજન કરવા અને રાજ્યતુ સૂત્ર સમતાપૂર્વક ચનાવવુ-એ જ ધર્મ ધ્યાધર્મ અને બ્રહ્માહિત પણ પ્રથમ તો ધરથી જ શરૂ થાય છે તેથી પટેના લાગીમેવા અને પછી પ્રાત, ઈનાકો, દેશ, દુનિયા અને બ્રહ્માડની સેવા સુધી શક્તિ પ્રમાણે મેવા-પ્રેમને વિસ્તારવા હજી તમારી વય, જ્ઞાન, અભ્યાસ તમારા વિચારના અમન માટે અપકવ છે માટે ધીરજ ધારી પકવ સમયની ગહ જેવી" સુરસિદ્ધ અને મણિનાવ વચ્ચે લાખો પત્રવ્યવહાર આ સબધે ચાલ્યો અને આખરે સુરસિદ્ધના ચિત્તને આ સદ્બોધથી શાંતિ વગી 'મને કોઈએ સમજાવ્યો નહોતો આપે મને સમજાવ્યો મ્હારો જ ધર્મ મને બતાવ્યો હવે કદી રાજ્ય છોડવાનો વિચાર હુ કરી શકીશ નહિ"૧૭ "તા ૧ નુ આપતુ પત્ર મળ્યુ, જેથી શાંત તો થયો જ હતો પણ વિશેષ શાંત થયો અને જગન એકાંત નામના જ દેશહિત તરફ મુગજલને જવ જાણી આ હૃદયમુગ સ્વવિનાશથી અજાણ્યુ દોડતુ હતુ તેને એકદમ જોર કરી, વાળી, આપે બતાવેયે મારો હોયુ" છે હુ આપને ખાત્રીથી કહુ છુ કે હવે મ્હારા બધા ઉધામા બેસી ગયા છે મ્હારો ધર્મ આપે મને સમજાવ્યો છે"૧૮ આમ પ્રથમ જેમ રાજ સુરસિદ્ધને તેમ પછી પ્રેમી સુરસિદ્ધને પણ તેમની મૂઝવણમા માર્ગદર્શક બનેના મણિનાન ગૃહ, રાજ્ય ને ધર્મની બામતમા સુરસિદ્ધના હિતસ્વી ગુરુ બન્યા

(૪) ગોવર્ધનરામ સાથે પત્રવ્યવહાર :

સુરસિદ્ધ આ અરસામા 'સરસ્વતીચંદ્ર' થી આકર્ષાઈ ગોવર્ધનરામ પ્રત્યેની પૂજ્યશુદ્ધિથી તેમની સાથે પણ પત્રવ્યવહાર શરૂ કરે છે ૧૮૯૨ના ઓક્ટોબરમા

૧૭ મણિલાલને પત્ર - "શ્લાપીની પત્રધારા" - પૃ ૮

૧૮ 'શ્લાપીની પત્રધારા' પૃ ૧૦

સાથે “સરસ્વતીચંદ્ર” અને “સ્નેહમુદ્રા” વાચતા, ત્યારે તે મ્હારું પુષ્પ મ્હારે ગળે બાકી કરણીમા ડૂબી રહેતું ૧’ આહા ! આ આનન્દ ! આ સુખ ! સાથે બેસી પુસ્તકો વાચવા જેવો, પ્રેમ વધારનાર એકે પયોગ નથી તું અનુભવજે દશ વર્ષના સયોગ કરતા, એક પુસ્તકનું વાચન શ્રેષ્ઠતર નીવડશે” ૨૦

ત્રિપા સાથે પુસ્તકવાચન કરવામા સુરસિદ્ધ કેવો રોમાચ અનુભવે છે !

૧૮૯૨નું વર્ષ આમ, સુરસિદ્ધના કવિમાનસના ઉદાઠ, સાહિત્ય સાધનાના ઊગમ, અને જીવન ઘડતર માટે ખૂબ નોંધપાત્ર ગણાય તેમ છે આ વર્ષમા સુર-સિદ્ધ પ્રવામના અનુભવથી પોતાના જ્ઞાન, અનુભવ અને દર્શનને વિસ્તૃત બનાવે છે આ વર્ષમા તે “કાશ્મીરનો પ્રનાસ” લખી ગદ્યકાર તરીકે પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરે છે આ જ વર્ષથી મણિનાથ અને ગોવર્ધનરામ જેવા માર્ગદર્શકો રાજ્ય ગૃહ અને સાહિત્યની બાબતમા તેમના સહયોગ બની રહે છે અને ‘સચિત, વાજ-સુરવાણા, સરદારમિદ્ધ અને આનંદરાય દવે જેવા વિદ્યારસિક મિત્રો સાથેના પત્ર વ્યવહાર તેમના માનસને નવી નવી દિશામા વિચાર કરતો કરી મૂકે છે આ જ વર્ષમા તેમના “કૃષ્ણીરી હાલ” અને બીજા કેટલાક કાવ્યો ‘સુદર્શન’મા પ્રસિદ્ધ થાય છે આજ વર્ષથી અગ્રેજી પુસ્તકોનું રીતસરનું વાચન તે શરૂ કરે છે અને ગુજરાતી પુસ્તકોના વાચન-મનનથી તેમની સાહિત્ય તેમ જ જીવનદષ્ટિનું કિરણ પશુ આ વર્ષથી ઊડવા માડે છે તેમની વિચારણામા નરી મુગ્ધતાને બદલે કષ્ટક ગાલીચને પ્રવેશ થતો જાય છે અને તેમની દષ્ટિ રમાના દેહસૌન્દર્ય ઉપરથી તેમજ વિવાદમગ્ન મનોદશાથી રંગાયેલા તરંગો જ માત્ર ઊડાડ્યા કરવા માંથી ખસતી ખસતી પ્રેમની ભાવપ્રધાન દિશા તરફ અને રાજ્યકાર્યમા કર્તવ્ય-નિષ્ઠ બનવાના વિચાર તરફ વળે છે તે પશુ આ જ વર્ષના અંતે

(૫) કવનારભ કાળની ગુજરાતી કવિતા •

સુરસિદ્ધનું કવિ તરીકેનું સ્વરૂપ ઉવડા પામે છે તે પશુ આ સમયથી એટલે તેમણે જ્યાંથી શરૂ કર્યું, જેનો વાલ તે પામ્યા અને જેમા તેમણે પોતાના

૧૯ શ્રી સુદર્શન તેમના ‘કલાપી વ્યાખ્યાનમા કલાપીના આ વાચ્યનો ઉપયોગ રોબનાના મદર્મમા કરે છે તે કવિત નથી કારણ કે અહી કલાપી રમા સાથેના આનંદની વાત રે છે રોબના ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ કે ‘સ્નેહમુદ્રા’ સમજી શકે એવી વયે કે સમજે દષ્ટ સુધી પહોંચી જ નથી રોબનાના વર્ગમા બાબનારા એક માર્ગે બાઈ (જે આજે લગભગ ૮૦ વર્ષના હયાલ છે) તે જાણાવે છે કે ગોપીબા આ સમયમા ગુજરાતી બીજી-ત્રીજીમા હતા અને ઉગરે દસ વર્ષના હતા

૨૦ “કલાપીની પરધારા”-આનંદરાય દવેને પત્ર-તા - -’ ૯૨

સર્જનથી ગળુનાપાત્ર ઉમેરેા કથો તે ગુજરાતી કવિતાની તેમના કવનાગ્લકાળની રિથિતિ તથા સુરસિંદ કવિ ઉપર તેજે પાડેલો પ્રભાવ જ્ઞેર્ક લઈએ.

નર્મદાશંકર અને દલપતરામની કવિતાનો યુગ પૂરે થયો હતો. યુનિવર્સિટીના દ્વય અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ફારસી સાહિત્યના અભ્યાસને મુનિશ્ચિત સ્થાન મળી ચુક્યું હતું. એક બાજુ, નવશિક્ષિતો કાલિદાસ, ભવમૂર્તિ બાલુ, માધ, દર્શ અને ભારવિનાં કાવ્ય-નાટકોનો પરામર્શ કરતા હતા તે બીજી બાજુ શેકસપિયર, મિલ્ટન, પોપ, થોમ્સન, વડજવર્થ, ડોક્લરિંગ, શેક્ષ્પીર, ક્રીડસ, બાયરન, આઉનિંગ, સ્વીન્ટનઆદિ અંગ્રેજી કવિઓની કવિતાનું રસપાન કયેં જતા હતા. અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ અનેલા કાવ્યાદર્શોનું વિવેચન તેમજ સાહિત્ય-સિદ્ધાંતોની ઊણાવટ પણ ઠીક ઠીક થયે જતી હતી. ઈ. ૧૮૭૫ પછી સૌ શિક્ષિત કાવ્યરસિકોની રુચિ પણ અંગ્રેજી ઊર્મિ-કાવ્યોથી વિશેષે ઘણી જતી હતી અને તેમની કાવ્યભાવના પણ એ સ્વરૂપને લક્ષમાં રાખીને અધાતી જતી હતી. નવા થતા આવના લગ્નેલા કવિઓમાં ઝખના અંગ્રેજીમાં છે તેવાં ઊર્મિ-કાવ્યો રચવાની જ વિશેષે રહેતી. ઈ. ૧૮૮૫ની આસપાસ નરસિંદરાવે પાદ્યેવની “ગોદકન ટ્રેઝરી” ના ચોથા ભાગનાં કાવ્યોનું ગુંજન ગુજરાતીમાં વહેતું થયું. ગોવર્ધનરામે “સ્નેહમુદ્રા”માં થોમ્સનની “ઉમન અને મુસીકોરા”ની પદ્યકાર્તોનો વૃત્તાંત ગુજરાતીમાં આલેખ્યો. રમણુભાઈ, કાન્ત આદિ આ સમયના કવિઓ પણ દલપતરામની કાવ્યશૈલીમાંથી વહેલા વહેલા મુક્ત બની અંગ્રેજી ઊર્મિ-કાવ્યોની રીતિના અનુસરણમાં પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. નવા કવિઓએ કાવ્યની વિષય-સામગ્રી અને ભાવનિરૂપણની પદ્ધતિ અંગ્રેજી ઊર્મિ-કાવ્યોમાંથી ઉપાડ્યાં પણ પદ્યભાષા, છંદ ઈત્યાદિ કાવ્યના બહિરંગમાં તે તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યોની જ મદદ લીધી. આમ, કાવ્ય સ્વરૂપ અને રીતિનો આદર્શ પશ્ચિમની કવિતાનો અને પદ્યભાષાનાં ગૌરવ અને સૌજ્યનો આદર્શ સંસ્કૃત કવિતાનો ઉપાડી લઈને ગુજરાતી કવિતા ઈ. ૧૮૮૦-૮૨થી એક નવા વહેણમાં વહેતી થઈ. જે કે ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી બીમરાવ, હરિલાલ, દોક્લતરામ જેવા કવિઓ સંસ્કૃત શૈલીનીય કવિતા રચતા રહ્યા ખરા.

કાવ્યસાહિત્યના પ્રવાસમાં ઈ. ૧૮૭૫થી એક બીજુંય વહેણ દાખલ થયું હતું. ફારસી ગજલનો પ્રકાર તથા જદોબદ્દ કાવ્યોમાંય સફીશાઈ મસ્તી અને અફસાણીની માનસરંગ તથા રંગીન વાતાવરણ બાલાશંકર કંધારિયાએ ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યાં હતાં. તેમની કવિતામાં અંગ્રેજીના કરતાં સંસ્કૃતના અને ફારસી સાહિત્યના સંસ્કાર જ વધુ પડ્યા પાડતા હતા. તેમની કવિતા એમાંની ભાવમસ્તી,

અક્ષરસૌન્દર્ય, અને શબ્દ-માધુર્યને લીધે કાવ્યરસિકોને આકર્ષી શકેલી. એમને પગલે મણિલાલ નબુલાઈ, ગણાલાઈ દેરાસરી, ગોવર્ધનરામ, વગેરે પણ પોતાના વિચાર તથા લાગણી ગઝલના પ્રકારમાં દાખ્યે જતા હતા. આથી ગઝલનો કાવ્યપ્રકાર પણ નવા કવિઓ તથા કાવ્યરસિકોમાં પ્રિય થઈ પડેલો.

તથાપિ, દલપતરામની કાવ્યશૈલીના પ્રભાવમાં પ્રત્યેક ઊગતો કવિ આવ્યા વિના રહી શકતો નહિ. દરેક નવા કવિને દલપતરામનું અનુકરણ કરવું ધણું મુશ્કેલ પડતું હોવાથી તે પોતાની કાવ્યઆરામીની શરૂઆત દલપતરીતિમાં જ કરતો. નરસિંહરાવ, કાન્ત, રમણલાઈ, આજાશંકર, હરિલાલ ધ્રુવ, ભીમરાવ, મણિલાલ કે આ સમયના અન્ય કોઈ પણ નૂતન શૈલીના કવિની કાવ્યપાટીમાં પહેલો કડ્ડો તેો દલપતરામની કવિતાના અનુકરણથી જ ધૂંટાયેલો. મુરસિંહ એમાં શાના અપવાદ હોય ?

(૬) મુરસિંહે ઝીંઝેલી અસરો :

મુરસિંહે કાવ્યો રચવાનો આરંભ દલપતરીતિથી કર્યો. શરૂઆતના ડઝનબધ કાવ્યોમાં તેમણે કરેલો મનહર, દોહરા તથા આર્યા છંદનો ઉપયોગ, તથા એમાં તરંગો, તર્ક કે અક્ષરકારની યતી ગોઠવણ દલપતરીતિના અનુકરણને જ આભારી છે. “ખીડી પીવાના ફાયદા,” “કાસ્મીરનું સ્વપ્ન,” “કાસ્મીરમાં વિયોગ” વગેરે કાવ્યોમાં એ રીતિ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

“કદી મન્જ જુદો થાનાં પાણી અતી ધણું-રોએ,
કદી ચન્દ્રકાન્તના વિયોગે ચન્દ્ર પીડાએ,
કદી મેઘ તણે મને મસુરની પ્રીતિ વસે,
લાલ તેથી થાય શું વિયોગમાં એ ત્રણેને?” ૨૧

અથવા

“કોમળ વગરચુંદેલને તાળ કુલનું જેમ
મધ લે સુમી ભ્રમર ખૂન ઉત્સુકે હું છું એમ
તુજ અંધરામૃત પાનમાં, તુજ તૃષ ઉની ટાળ
તૃષા પાઈ રસમુંદરી, થઈ લગાર દયાળ” ૨૨

જેવાં કાવ્યોમાં દલપતરીતિની જ છાપ છે. મુરસિંહના પ્રકટ-અપ્રકટ કાવ્યોમાં આવી છાપ ૬. ૧૮૯૩ લગી થોડે વત્તે અંશે રહેવા પામી છે, ને તેમનાં

૨૧. તા. ૧૪-૧૧-૦૧-અપ્રકટ.

૨૨. તા. ૨૫-૧૦-૦૧-અપ્રકટ.

પાણ્ડવી પ્રમિદ દરવામાં આવેલાં દાન્વેમાં કળી શકાય તેમ છે. દક્ષપતરામનાં રીતિ, વિચાર, જંદ, અસંધારનું ગદ્ય સુરસિંદમાં તેમના પ્રારંભકાળે હોવા માટે ઉપયુક્ત વાતાવરણ ઉપરાંત શિક્ષક જ્ઞની માસ્તર પણ દમે. જ્ઞની માસ્તરમાં અભ્યાસ થોડો અને નીનિયાતુરીયુક્ત દાન્વના તે આગલી, તેથી સુરસિંદને આ રીતિ જંદ-વિચારગ્યોગના તરફ તેમણે ઠીક પ્રમાણમાં ખેંચ્યા હોય. એના પ્રભાવ સુરસિંદ ઉપર એટલો અધી પડ્યો કે જ્ઞની માસ્તરને વિદાય મળ્યા પછી અને જ્ઞેષી માસ્તરના મર્ગમાં આવ્યા પછી પણ સુરસિંદથી દક્ષપતરીતિ જ્ઞણે અજ્ઞણે ત્યજી શકાઈ નહિ. તેમની સમગ્ર કવિનામાં જે અનિવંચાણ અને વારંવાર નીનિચ્છનો ઉચ્ચારવાની જે લક્ષણ આપણને જોવા મળે છે તેમાં દક્ષપતરીતિના પદ્ધા ઠોકરને સમજાવ તેા નવાઈ પામતા જેવું નથી.

પરંતુ શરૂઆતમાં સુરસિંદમાં એક બીજી અમર પણ કામ કરતી હતી અને તે નાટકનાં ગાયનોની નાટકના ગીતો, ગરબીઓ, લાવણીઓ વગેરેનું આકર્ષણ એ સમયની આમજનતામાં હોય એ આવ વ્યાભાષિક, પણ એમાં ઠોકર ઠોકર વાર પ્રગટ થતા દાવ્યતત્ત્વ તરફ શિક્ષિતોનું વક્ષ પણ ખેચાતું. આર્ષ-સુખોધ નાટક મડળી અને મોરબી આર્ષ-સુખોધ નાટક મડળીના ગીતો તે સમયે ખૂબ લોકપ્રિય નીવડેલા અને ધણાખરા ગેગના કવિઓ તેમના શરૂઆતના કવન કાળમાં એની રીતિ-વલ્લુમાં ગીતો રચવા તરફ વચવાના પણ ખરા કાન, મણિનાલ, રમણભાઈ, હરિવાલ ધ્રુવ વગેરેની પ્રારભસમયની અપ્રકટ ને પ્રકટ રચનાઓ તેની સાક્ષી પૂરે છે સુરસિંદજી તેા નાટકના ભારે રસિયા નાટકના જ નહિ, ગવૈયાઓના ને મુજરા કરનારીઓના જલસાના પણ શોખીન તેથી તેમની પ્રારભકાળની અપ્રકટ દાવ્યવ્યનાઓમાં ગીતોના ઢાળ, શબ્દોની રચના અને નિરૂપણ, નાટકનાં ગીતોની લક્ષણના છે મોરબી નાટકના “રાજસિંદ”ના ગીતના શબ્દમાં તે “વિરહના જ્ઞતમ”ની ફરિયાદ કરે છે “વિધાતા વેરણુ ધર્મ માડી” ના રાગમાં તે “પ્રીતિદોરના વિયોગ”ને ગાય છે ભૈરવી પર નરી ગઝન બનાવી “જ્ઞનેષી હુઈ ખખર દિનમે, મરે હુઈ ફિકર”ના રાગમાં “દિન ગયે વરનકે દિવદાર જવાવે અખી રાધે ગઈ” જેવી એક પ્રેમની ગઝન ઉઠ્ઠાં રચે છે. તેમણે શરૂનાં કાવ્યોમાં “ગીતિ”નેા કરેલો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રયોગ પણ તે સમયના નાટકગીતોની અસર દેખાડે છે. આમ સુરસિંદ કાશ્મીરના પ્રવાસે જાય છે ત્યાં સુધી તેમની દાવ્યદષ્ટિ, રીતિ અને કાવ્યરચનામાં નાટકના ગાયનો, ગરબીઓ અને ગાયિકાઓની ગઝલો, હુમરીઓ, દાદરા, ભૈરવીઓ વગેરેના પદ્ધા

પણ સભળાય છે રૂં જો ક્રે આવી રચનાઓ સુરસિદ્ધની અત્યાર સુધી પ્રાપ્ય
 થયેની કવિતામા ઝાઝી નથી

સસ્કૃતમા “કાદબરી”ની અસર જો ગદ્યમા, તો પદ્યમા, “મેઘદૂત”ની
 અસર સુરસિદ્ધ પર ઈ ૧૮૯૦થી છે તેમજ અત્યાર સુધીમા પ્રાપ્ય સૌ પ્રથમ
 કાવ્ય “મેઘદૂત”ના શ્લોકો અણુનડ ભાષાતર છે

“સરી જાય કાઝા ચકી હાથના એ,
 પડ્યા જ્યા ચાકા ઘણા દોર પામે
 દબાવા વિના ચાલતુ થાય પોતે,
 થયો એટલો પાતળો સત્ય જાતે ”

તા ૨-૩-૧૮૯૦ (અપ્રકટ)

“કાશ્મીરમા વિયોગ”, “કેલિસ્મરણ” “પ્રોપિતભર્તૃકા”, “સુપુત્ર
 પ્રિયાનુ દર્શન” વગેરે તેમના કાવ્યોમા “મેઘદૂત”ની અને ભર્તૃહરિના ‘શગર-
 શતક”ની અસર સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે તેમ છતાં સસ્કૃત પદ્યભાષાનો સમુચિત
 વિનિયોગ તો તેમના કાવ્યોમા માત્ર ઈ ૧૮૯૩થી થતો જોવાય છે ત્યાં સુધીના તેમના
 કાવ્યોની ભાષા અન્યવચ્ચિત ૩પરાગી નજારુ અને શિથિલ છે અને સસ્કૃતશૈલીની
 કવિતા લખવા તરફ તો તેમણે વનણુ દાખવ્યુ જ નથી

પરંતુ સુરસિદ્ધને ગઝલ પર મળ્યે જ આકર્ષણ થયુ છે ગાયિકાઓના
 મુખથી ગાતી કે નાટકોમાની ગુજરાતી-હિંદી ગઝલોનુ આકર્ષણ જો તેમને ઈ.
 ૧૮૯૦-’૯૧મા, તો ગોવર્ધનરામ મણિનાથ, બાનાશકર-ની ગઝલોનો રગ
 તેમને ૧૮૯૨થી લાગી ગયો છે “સરસ્વતીચંદ્ર” તો તેમની પ્રિય મૂર્તિ છે
 તેના જેવી તો તેમની સમગ્ર મનોદશા છે, તેથી “વને છુ એકવેા હુ હુ છુ
 તો શુ મરૂ તો શુ ?” જેવી ગઝલો તે સરસ્વતીચંદ્રના અનુકરણમા લખે છે
 “ફકીરી” તેમની રુચિ અને પ્રકૃતિનો એક આગળ તરી આવતો અશ હોનાથી
 તેમની ગઝલોમા ફકીરી તરફની આસક્તિ શરૂઆતથી જ જોવાય છે “અગર
 કાયમ રહે જો દિન, ખુશી દુનિયા ફકીરીમે” આ ફકીરી તેમના પ્રારભના
 મોરખમા પણ જોતરી આવે છે “એકજ રગ નિભાવવો નિત્યે, નવર ગી નવ થાવુ”
 એ જ ફકીરી તેમના પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કાવ્ય ‘ફકીરી હાવ”નો પણ પ્રિય છે
 મણિનાથની ગઝલોનો ખુનદ પડ્યો શરૂઆતથી જ સુરસિદ્ધની ગઝલોમા સભળાય
 છે “અહા! હુ એનો દુનિયા ખીયાનામા મુનો ભટકુ” એ મણિનાથની ગઝલ-

૧૩ આવી શરૂઆતની રચનાઓ ઉપર મણિનાથના પ્રેમજ્વલ -માની ગઝલો કુમગીઓ,
 દેરીઓ અને મદાઈની અમર હોય તો હોય

પમિતની અસર સુરમિહના “ કૃપારી હાન ” મા “ કૃ નાગો મિયામિતે ’ મા અને “ નિગશા એ જ છે આશા ” નો પડથો “ પરેતાની જ છે રાહત ” મા અમા પન્થો છે આપીની ગજનોમા પડ્યો સુગસિહની પોતાની નિવેદવાગી મનોદશાનો પશુ હજો

આ બધી અસરોને મુકાવે અગ્રેજી કાવ્યરીતિ અને વિચારનો પ્રભાવ સુરસિહ પર જરા મોડો પડે છે પણ પડે છે ત્યારે એ જ સુરસિહના ચિત્તને સમગ્રપણે કમળે લઈ લે છે ઈ ૧૮૯૨ સુધીમા સુરસિહે “ અમરુશત્ ”, “ કનુસહાર ”, ‘ મેનદન ’, “ શાકુતન ” આદિના લાપાતરો નામ્યા છે તેની સાથે અગ્રેજી કવિઓના પ્રેમ અને પ્રકૃતિવિષયક છૂટા છૂટા કાવ્યો વાચવાનું પશુ આરબ્યુ છે ૨૪ અનમત્ હજી અગ્રેજી લાપાનુ તેમનુ જ્ઞાન એનુ મધુ સર્જીન નથી, પણ તેમ જતા નેશી માસ્તર દીવેના કાવ્યવાચનના સરમારના પરિણામે તેઓ અગ્રેજી કવિતાનો મર્મ પકડી, તેનુ રસસૌન્દર્ય માણી શકે છે “ નર્મ-કવિતા ’, ‘ એહમુદ્રા ’ અને “ કુસુમમાગા ” ના વાચને પણ તેમને અગ્રેજી કાવ્યરીતિની થોડી ઘણી પિછાન ૧૮૮૨ સુધીમા કરાવી દીવી છે એટલે, સુરસિહની કવિતામા ૧૮૮૩થી અગ્રેજી કાવ્યશૈલી અને વિચારપદ્ધતિના ઓગા પડવા રહે થાય છે અગ્રેજી કાવ્યોના અનુવાદો કવોની શરૂઆત પણ તેમણે ૧૮૮૩થી કરી છે કેમરવ’ નુ પૂણ અગ્રેજી પદ્ધતિ-રીતિનુ પ્રથમ મૌલિક ભર્મિમાન્ય “ કૃદુપ્રેમ ” ૨૫ છે અને તે તા ૨૮-૪-’૮૩ના રોજ રચાયુ છે ત્યા સુધીમા સુરસિહે કેનાક પ્રવલ્નો કર્યા છે પણ તેમા અગ્રેજી ભર્મિકા યોનુ પૂરુ પ્રતિનિધિત્વ ભીનરુ નથી

આમ, સુરસિહની કવિતા તેના આરભકાળે આસપાસના કાવ્યપ્રવાહો, રીતિ અને પ્રમોગના હાથડે હાથડે ડગ ભરતી વ્યય છે ૧૮૮૨ સુધી સુરમિહનું કવિ તરીકેનુ સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિત્વ હજી બધાયુ નથી અરે, ૧૮૮૩ લગી સુરસિહ વિષય, હદ, અનમાર રીતિ પ્રકાર અને પદ્ધતિ-માન્યના એ સર્વ અગો પરત્વે કોઈન કોઈ કવિની કવિતાને નજર સામે રાખીને પોતાના વિચાર, લાગણી અને મનોદશાને પદ્ધતિ ગોઠવતા જણાય છે એમ મહંતુ જ યોગ્ય છે

૨૪ ઈ ૧૮૯૨ સુધીમા સુરમિહને નીચે મુ / બ અગ્રેજી કાવ્યસમૂહો વાચ્યા જણાય છે

૧ ‘ The Children s Garland from the Best Poets ’, by Coventry Patmore

૨ Goldsmith s The Traveller અને ‘ The Deserted Village

૩ Golden Treasury Series - ‘ Lyric Love

૪ ‘ The Children s Treasury of Lyrical Poetry ’ by F T Palgrave

૨૫ એની પ્રથમ પકિત ‘ અશુ દ્વે નયનના નયને જલે હો ! ’

(૭) પ્રવાસોત્તર કવિતા :

ત્યારે, સુરસિદ્ધની પ્રવાસોત્તર ૧૮૯૨ની કવિતા કેવીક ડ ? “ ફકીરી હાન ” “ ફકીરી પહેવાના કાચોમા વિપય માત્ર પ્રણયઅભિનાયા અને પ્રવૃત્તિઅનુભવ છે પણ “ ફકીરી હાન ” વી સ સારની રૂઢ પ્રણાની અને પ્રેમીની તેના કરતા નિરાળી ઝ ખનાઓ વચ્ચેના વિરોધનો સુર સુરસિદ્ધની કવિતામા પ્રવેશ પામે છે “ ફકીરી હાન ” મા સ્વ “ સાગર ” જે અર્થો જોયા છે રૂઢ તે તત્કાલે સુરસિદ્ધના ચિત્તમા હોય એમ લાગતુ નથી સુરસિદ્ધની આ સમયની મનોદશા જોતા તો કાન્યનુ તાત્પર્ય બીજુ જ નીકળે રમામા સ્નેહીનો જે આદર્શ રાખ્યો હતો તે ન સતોપાતા અને પ્રપત્ની રાજ્યખટપટથી દાઝેના ચિત્તમા જન્મેના નિવેદના પરિણામરૂપ ૧૮૯૨ના “ ફકીરી હાન, ” “ મધુકરની વિરાપ્તિ, ” “ હૃદયકમનની જૂડી આશા ” “ ભોળા પ્રેમી ”, “ પરિતાપ ”, “ અચુર્યાન ”, “ એક પ્રેમ ” “ દિનને રજા ” અને ૧૮૯૩ના ‘ દ્વારો સ્નેહ ’, “ સ્નેહશ કા ” “ કટુ પ્રેમ ” અને ‘ મરણુવીન પ્રેમી ’ કાન્યો છે “ જે જે પ્રસંગો વીત્યા છે તેણે મને કાઠકિ દિનગીર અને રાજ્ય તેમ જ દુનિયા તરફ એકરકાર કર્યો છે મે પાપ નથી ક્યુ ” જના હુ મુખી નથી-અર્થાત મુનહાગ હેપ અને કટાગો આવે છે અને દિન જગનમા જવા ઉસ્કેરે છે . ‘ પ્રેમી પહાડ પાણો છે ’ તે શા માટે ? આના કટાગેના માણુસને પ્રેમી તન્કથી પણ સતોપ ન હોય તો તે બીજુ શુ કહે ? પત્ની, જે મ્હારી મિત્ર છે તેને ઉચિત કરના યત્ન કડ છુ પણ ત્યા મેગ મગતો નથી ૧૨૭ “ જેને હુ “ સ્નેહી ” ની વ્યાખ્યા આપુ છુ તેને અને આ મારા સ્નેહીને ધણુ છેદુ છે ” ૧ “ પણ મ્હારી આસપાસ આવી જ દુનિયા જેહી છુ અને તેથી

- ૨૬ ક્લાપીનો કેારન ’ ગિપણુ પૃ ૫-૧૦ (સાગર સ પાદિત ગાવૃત્તિ)
 ૨૭ મણિનાવને પ૪, ‘ ક્લાપીનો પત્રધારા ’ - પૃ ૪-૫ ૬ “ પત્રધારામા મણિનાલ પસના પત્રોમા તાગીખ-સાન આચેવ નથી, પણ ક્લાપીના દ્યવનપ્રસંગો જાગેની સાવ અને અન્ય પસના પત્રોમાતુ રહસ્ય જોતા તારીખ તો નહિ, પણ સાવ નહી કડી મનાય તેમ છે અ પ્રમાણે રરતા ૧ થી ૫ પત્રો ૧૮૮૨ના, ૬ થી ૧૮ ૧૮૯ ના, ૧ થી ૨૪ ૧૮૯૪ના, ૨૫ થી ૫૬ ૧૮૯૫ના, ૫૭ થી ૫૨ ૧૮૯૬ના, ૫૩ થી ૫૪ ૧૮૯૭ના, અને ૫૭ થી ૫૮ ૧૮૯૮ના અનુમતી ગણાય આમા કેવાક પત્રોની તો તાગીખો અને સાવ પણ પત્રોના પરસ્પર સદર્શ વિચારતા તથા શ્રી ધી-માઈ કાકરને ત્યા બેસી મણિલાલની આમંજ્યા વાચતા ચોક્કસ મગી રાકી છે, તે આ પ્રમાણે .
 પત્ર ૭, ૧૨-૧૮૮૬, ૮, ૨૨-૪-૧૮૯૬, ૫૬, ૨૬-૫-૯૬, ૪૦, ૩-૬-૯૬, ૪૨, ૧૧-૬-૯૬, ૪૩, ૧૦-૮-૯૬ ૪૪, ૧૭-૯-૯૬, ૪૫, ૧ ૧૦-૯૬, ૪૬, ૧૩-૧૦-૯૬, ૪૭, ૭-૧૧-૯૬, ૪૮, ૨૨-૧૧-૯૬, ૪૯ થી ૫૨, ૨૩-૧૧ થી ૫૦-૧૧-૯૬, ૬૨ અને

શ કાઓથી કે પૂર્વ અનુભવોના સ્મૃતિગમે મોટું અને ગભીર રૂપ આપી એના દુ ખથી તરુણ સુરસિદ્ધ વિકન અને છે અનબત્ત, યોગીનું લક્ષણ પણ એવું જ હોય છે કે સસારના સર્વ બનાવો, અનુભવોને ક્ષણભંગુર અને અસાર માની, જગનમા સર્વનું દુ ખ જ નિહાળી તેમાંથી ચિત્ત ઉઠાવી લેવું સુરસિદ્ધનું માનસ જ્ઞાનની દિશામાં છે, છતાં ઘણું અપકર છે સુખમાં એ દુ ખનો ઓળો જુએ છે, પણ યોગીની જેમ સર્વ સ્થિતિને સમાન માની તે મનકાતા નથી, એ તો આવ નારા કે અદર રહેના દુ ખના જ્ઞાનથી સહદેવની જેમ વધુ દુ ખી અને છે કૌતુક—
—પ્રિય આર્દ્રપરાયણ—Romantic Idealist કવિઓનું એવું જ હોય છે સુરસિદ્ધની આની માનસિક સ્થિતિ આજકાલની નથી—ન ગૌદવર્ષના હતા, ત્યારથી છે વરસ જતા તેમનું આવું વનણું વધુ ને વધુ ઉત્કટ અને છે અને નિદ્રાગીના હેડના બેએક વર્ષમાં જ તે પનગર્ભ સમસ્થિતિ ધારણ કરે છે, એ તેમના માનસનો સરસ વિશ્વાસ સૂચવે છે

સુરસિદ્ધ કવિની ૧૮૯૨ની કવિતા તેમના માનસના પડારૂપે છે, પણ એ પડારૂ હજી અણુધ છે, અન્યન્યથિત છે, તાનમદ્ધ નથી તેમનું ઊર્મિમથન હજી મુખ્ય દશાનું અને ઝાંચુ છે, બેકુ નથી અતિ સામાન્ય અને ચાર્ધ ગયેની પ્રેમ વૃત્તિના ઉભરાને પત્રોમાં ને પદ્યોમાં અતિશયનાથી ગાવાની તેમને ટેવ છે તેમનું ચિત્ત હજી આવેગપ્રધાન છે, સ્વરથ અને સ્પષ્ટદર્શી નથી એથી અનુસરણની આન દશાથી વિશેષ ચમકાર તેમની કવિતામાં જોવા મળતો નથી તેમનામાં રસિકતા છે, પણ તેમની ગમરુચિમાં હજી સ્થૂળતા ખૂબ છે

પણ આજ અન્યથામાં કોઈ પણ કવિનો કાન્યમ્સન દેવોક હોય ? ગજનમાં ઉદ્ભૂ શબ્દોનો કેવળ ગમ્ભોહને કાગળે અર્થ સમજ્યા વિના ઉપયોગ કરવાનું વનણું જણાય છે “કૃત્તરી હાય” મા ઉક્ત, “એગમ”, “દિવનર”, “લાઝિમ” વગેરે શબ્દો અન્યા અર્થમાં વપરાયા છે ‘લૂડી’ જેવો શબ્દ સુરુચિમ ગણાય છે ‘હતુ જે પ્રેક્ષિત ધર્મ જ્ઞાનનમ’ ‘ન પરવા છે કિસ્મતની’, “બુનબુન મદારે દુહુ” વગેરે પકિતઓમાં મકાર્ધનું” નું ગજનમાંપ અશુદ્ધ છે ૧૮૯૩ની “સ્નેહશદા” મા પણ ‘કાપી દઉ તે નાખી હુ ન છે તેની મને પગા!’ જેની પકિતઓમાં પણ ગજનનું માપ અનિયમિત છે ગજનમાં આવશ્યક “કાફિયા” ને ‘મદીફ’ નો ખ્યાન કદાચ સુરસિદ્ધને આ કાગે દશે પણ નહિ, એમ તેમની

અધારા પદા પાઠજ નાઈ પુસ્કતુ, કાઈક બય કાઈક ડોળા મદતુ દષ્ટિગોચર થાય છે શુ છે તે ઈશ્વર જાલે સુખની તો કલ્પના પણ થતી નથી
(“ખાપીની પત્રધારા” - ૫ ૨૧૫ “સચિતને પત્ર તા ૮-૧૦-૯૩)

તોઆહ તોઆહ પોકારે છુ.” ૨૮ આમ, ૨૯ મણિનાથ પર લખા
 ૧૮૯૦-૯૩ના પત્રોમા મુરમિહતી મનોદશા, મથન અને લાગણીની
 ચિતાર મળે છે અને “પરેશાની જ છે ગદન,” “હુ તારો છું” મ્હાડયા
 “લાડુ-વાદગનો સ્નેહ”, “જન જગતે નિડર તુ પડ વહ ખોગે”, “પ્રેમ
 ચૂમ્યા વણા. ખાર બોકાયા મને!”, “હવ મારું અગીમો, છે ઉધારી તું ભને
 તે”, “દેયુ કઠોર પ્રિયનું કુમળુ અરે આ!” વગેરે પકિતઓ પણ મુનસિફ
 હૃદયમા તે વખતે ચાનતી મનોદશાના અને ઊર્મિધર્મણુના જ આનિબ
 છે ૧૮૯૨ અને ‘૯૩ના ઘણાખગ કાવ્યોમા મનેહીની નિષ્કુન્તા, અવિશ્વા
 સ્વાર્થપરાયણતા, સમ્પ્રિયતા અને ઉપાતલથી દાર્ઝી ઊઠેના પ્રેમપરા
 કવિચિત્તનો પ્રનાય અલગાય છે

મુરમિહજના ૧૮૯૦થી ‘૯૦ વર્ગીના ગમા પગના પ્રમ્ત-અપ્રમ્ત) પ
 અને કાવ્યો ત્રીણુનટથી તપાસતા જણાય છે કે તેમના માનસમા કાવ્ય વિ
 પણ દુ ખના મૃત્યુના અને અમગન લાનિના લલ્લુમરા પ થા કરતા હોવાથી
 એમનું ચિત્ત પ્રસંગ બન્યાય પડેના, અગાઉથી જ કાઈ જાતના તેના ચિહ્
 ધગારાય વિના કાવ્પનિક દુ ખના ખ્યાવમા મૂઝાતુ મૂઝાતુ રિયાતુ ૨-૩
 છે દુ ખ જાણે કે એમને પ્રિય વાગે છે એનો જાણે કે એમને શાખ થયે
 છે કેમ જાણે પ્રકૃતિએ જ સુગસિદ્ધ રુદનગસિદ્ધ-દુ ખરસિક હોય ને ૨૨ વર્તમા
 સ્થિતિ મુખી હોય તેમ છતા એના મુખાનુભવના આનદમા નહિ રાચતા એની
 પાછગ રહેવા કે આવનારા કે દુ ખ આનને જ એવી શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ યર્થ હોય તેમ, તર્કો
 વડે તે વિગેના ખ્યાનો કરી વર્તમાનમા દુ ખી થવામા જ એમને મોગ આવતી
 જણાય છે આથી ઘણી વાર તો નાની અમથી, ત્રીણી વાતને પણ તકથી, ખોગી

૬૩ ૭૦-૧૦-૯૭, ૯૨, ૬-૧૧-૯૭ ૯૧, ૨૫ ૨ ૯, ૯૪, ૧૧-૩-૯૮, ૯૨

૧-૪ ૯૯ ૧૦૧ ૯-૭-૯૯, ૧૦૨ ૧૮ ૭-૯૯

‘કલાપીની પત્રધારા મા પત્રોના ક્રમાંક ગણ્યા છે, તે શુદ્ધ પ્રકારના જણા
 નથી દા ન ૬૨મો અને ૬૩મો પત્ર એક જ છે (જ્યો “૧૮૬ પત્રો)’
 ૬૬ ૭૦ ‘પત્રધારા’ મા ક્રેટલાક પત્રો નાસ્થક અધરા ૧૬ થયા છે દા ત પ
 ૯૨મો ‘કલાપીના ૧૪૪ પત્રો મા પર્લા છે, જે પત્રવારા મા અપૂર્ણ છે “૧૪
 પત્રો’મા ‘પત્રધારા’ના પત્રો ન ૬૩ ને ઉરતી તાગીપ મળે છે (વધુ મા
 વાચો ‘સન્કૃતિ’ ના અકમા મારો ૨૫)

૨૮ એજન પૂ ૮

૨૯ “ ત્યા પાણુ કાઈક ભય લાગે છે અ ભય સાચો નહી જ હોય, પાછળ દા
 કરતા દુ.ખ દુ ખ દેખાય છે વર્તમાન તો દુ ખ દુ ખમા વણો ભય છે ભવિષ્યનો

શ કાઓથી કે પૂર્વ અનુભવોના સ્મૃતિમળે મોટું અને ગભીર રૂપ આપી એના દુ ખથી તરુણ સુરસિદ્ધ વિકટ અને છે અનખત, યોગીનું લક્ષણ પણ એવું જ હોય છે કે સ સારના સર્વ ખનાવો, અનુભવોને ક્ષણભંગુર અને અસાર માની, જગનમા સર્વ ન દુ ખ જ નિહાળી તેમથી ચિત્ત ઉઠાવી લેવું સુરસિદ્ધનું માનસ જ્ઞાનની દિશામા છે, છતા ધણુ અપકર છે મુખમા એ દુ ખનો ઓળો જુએ છે, પણ યોગીની જેમ સર્વ સ્થિતિને સમાન માની તે મનકાતા નથી, એ તો આવ નારા કે અદર રહેના દુ ખના જ્ઞાનથી સહદેનની જેમ વધુ દુ ખી અને છે કૌતુક—
—પ્રિય આર્તપરાયણુ—Romantic Idealist કવિઓનું એવું જ હોય છે સુરસિદ્ધની આની માનસિક સ્થિતિ આજકાલની નથી—ન ગૌદવર્ષના હતા, ત્યારથી છે વરસ જતા તેમનું આનું વનણુ વડુ તે વધુ ઉત્કટ અને છે અને જિ દગીના છેદના બેએક વર્ષમા જ તે પચગર્ભ સમસ્થિતિ ધારણુ કરે છે, એ તેમના માનસનો સરસ વિકાસ સૂચવે છે

સુરસિદ્ધ કવિની ૧૮૯૨ની કવિતા તેમના માનસના પડધારણે છે, પણ એ પડના હજી અણુડ છે, અવ્યવસ્થિત છે, તાનમદ્દ નથી તેમનું ઊર્મિમથન હજી મુગ્ધ દશાનું અને કાનુ છે, ઊડુ નથી અતિ સામાન્ય અને ચવાઈ ગયેની પ્રેમ વૃત્તિના ઉભરાને પત્રોમા ને પદ્યોમા અતિશયતાથી ગાવાની તેમને ટેવ છે તેમનું ચિત્ત હજી આવેગપ્રધાન છે, સ્વસ્થ અને સ્પષ્ટદર્શી નથી એથી અનુકરણની બાલ દરાથી વિશેષ ચમકાર તેમની કવિતામા જોવા મળતો નથી તેમનામા રસિકતા છે, પણ તેમની ગસરુચિમા હજી સ્થૂળતા ખૂબ છે

પણ આજ ભ અગ્યામા કોઈ પણ કવિનો કાન્યકસમ દેવોક હોય ? ગજનમા ઉડું શબ્દોનો કેવળ શબ્દમોહને કારણે અર્થ અમળ્યા વિના ઉપયોગ કરવાન વનણુ જણાય છે 'કૃષીરી દાન'મા 'ઉક્ત', 'મેગમ', 'દિવસર', 'લાઝિમ' વગેરે શબ્દો અગ્યા અર્થમા વપરાયા છે 'લૂડી' જેવો શબ્દ સુરુચિમ ગ આણે છે 'હતુ જે મેદિસ્ત યર્ષ જ્ઞદાન્નમ' "ન પરવા છે કિસ્મતની", "ભુનભુન મ્હાડ હુડુ" વગેરે પકિતઓમા "મકાઈલન"નું ગજનમાપ અશુદ્ધ છે ૧૮૯૩ની "સ્નેહશ કા" મા પણ "કાપી દઉ તે નાખી હુ ન છે તેની મને પગા" જેની પકિતઓમા પણ ગજનનું માપ અનિયમિત છે ગજનમા આવસ્થક "કાકિયા" ને "ગદીક" નો ખ્યાન કદાચ સુરસિદ્ધને આ કાજે હજો પણ નહિ, એમ તેમની

અ ધારા પદા પાદળ કાઈ ધુરકતુ, કાઈક બચ, કાઈક ડાળા માદતુ દષ્ટિગોચર યાય છે શુ છે તે કંચર નાણે સુખની તો કલ્પના પલા થતી નથી '
("કલાપીની પત્રધારા" - ૫ ૨૮૫ "સચિતને પત્ર તા ૮-૧૦-૧૯૩)

ગઝલો જોના જણાય છે. “તારામનક” કાવ્યમાં અનુપ્રુષ અને ગઝલની ખાચડી કરી નાંખી છે. “મદિરા નેત્રનખરાનો પી પી લાન બૂંધ્યો” જેવી પંક્તિઓ તો નથી શુદ્ધ અનુપ્રુષ કે નથી ગઝલ, “એક પ્રેમ” ગઝલમાં “માથુક” અને “મિસ્કીન” શબ્દોમાં ખતાવાયેલો વિરોધ ભામક છે. શબ્દોના અણુઅણુ, વર્ણ-સમાર્ષ અને પ્રાસનો ગોખ પણ અતિશય છે. “પ્રેમગિદુ”, “પ્રેમસિન્ધુ”, “પ્રેમ ઈન્દુ”, “પ્રેમ લીલુ” વગેરેની પ્રાસપનટલુ દાસ્તામ્પદ નાગે છે. “નથી તૂટી તણી બૂટી” જેવી પંક્તિઓ પણ ખાનિશ છે. “તારામનક” માં “થયો હુ હોયો” તે હોના! થયો તે હુ! થઈ તે હુ!” જેવી પંક્તિઓ ખાની રામ્દગગગટ જેવી છે. આમે, કાવ્યકસમની દૃષ્ટિએ સુરસિદ્ધની ૧૮૯૨ની કવિતામાં પ્રારભશાની ઘણી ક્યારો છે.

આમ છતાં, ૯૦-૯૧ની કગતા '૯૨ની કવિતાએ સુગમિદના માનસ તેગ જ કનમનો કેટલોક વિકાસ દાખવ્યો છે તો ખરો જ.

‘કૃષ્ણી દાન’ એ ગઝલ તેમની દદેદિધી અને વગઅરમનો પામ મૂખી જાય છે, જે તેમની ૧૮૯૦ની તથા '૯૧ની ઇસ્કર ગી ગઝલો માં તા વ્યક્તિવનો નિરાગો અને મબીગ સૂર ઉચ્ચારે છે. “મધુરના વિગમ્પિ” માં ‘આ તો સ્વપ્ન દૂક છે’ વગેરે પંક્તિઓમાં કવિ પોતાની સ્વપ્નશીલતા, પોતાની દૂકી ગિદગીનો ભણકાર અને એના દૂકા જીવનમાં ગુજી વેનાનો, ખીવા જવાનો અભિધાય-જે તેમના હૃદયનો પ્રધાનસૂર છે-ભ્રમર અને પુ'પના પ્રતીક દ્વારા અરગતાથી ગૂંઠ કરી જાય છે. “હૃદયકમનની જૂની આશા” કવિને શાફલવિકાગિન પર પૂરેપૂરો હાથ આ વયે એમી ગયો છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. હૃદયમાં કમતનુ ડપક આરોપી ઉભયની પ્રતીક્ષા અને વિયોગદુખનાં સ્થિતિનુ સરન પણ સ્વચ્છ વિચ સુરેખતાથી તેમાં દોરાયુ છે. સુરસિદ્ધનાં રમાં તગ્દનાં મદનાયેનાં ચિત્તસ્થિતિનો પડયો આ કાવ્ય ઠીક ઠીની ખતાવે છે. તા ૧૩-૧૨-'૯૨ના રોજ નખાયેન ‘અશ્રુસ્થાન’ કે તા ૧૪-૧૨-'૯૨ના રોજ લખાયેન ‘એક પ્રેમ’ કરતા તા ૨૨-૧૦-'૯૨ના રોજ લખાયેન એ જ વિચયને સ્પર્શતા કાવ્ય દિનને રજા માં તેમના હૃદયની દાનત વિશેષ ચોટપૂર્વક વર્ણવી શમાર્ષ છે. ‘રખે કાટો તને નાગે કમન જાણી તને રાખ્યુ, પરતુ તુ જ કાટો છે, ઉડી જા તુ ગળી જા તુ’ કે ‘દુનિયા છે તને ખારી, દવે છે તુ મને ખાર’—જેવી પંક્તિઓ એ વાતનાં સાક્ષી પૂરે છે. તો પણ તેમના ઈ ૧૮૯૨ લગીના કાવ્યોમાં “કેલિસ્મરણુ” એમાંની ઇદશુદ્ધિ, રામ્દ ચિત્રો, અવકારયોજના, રાસક એટલાજુનો, અનુભવની રજૂઆત તથા કાવ્યની સુરેખ તથા ધારીની આકૃતિની દૃષ્ટિએ સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર છે. '૯૧ના અતકે '૯૨ના આરભમાં રચાયેન સુપ્રુપ્ત પ્રિયાનુ દશન’ કરતા એ જ વિચયને નિરૂપના '૯૨-

ના આખરના આ “કેલિસ્મરણ” મા કવિની કાવ્યદષ્ટિ તથા કાવ્યકસબ વિશેષ મહોર્થા છે, એ સ્પષ્ટ જોડે ઉભય કાવ્યો ઉપર નર્મદના ભોગપ્રધાન શૃંગારકાવ્યોની અમર જણાય છે નર્મદના “વિરહિણીનુ ઋતુવર્ણન”માની

“ગાયા ગનાડયા નવ ગીત આગે, તાનો થકી સોરઠ મેવ રાગે,

થેવી બની મગ્ત ન નાથ ચાપ્યો, લલાવો ન લીધો ઋતુના સુખોનો”

જેવી કેટલીક પદ્ધતિઓની માથે કલાપીની

“પ્રિયા ન એવી નિરખી, અરે મે પ્રિયા ન એવી રીઝી અરે મે ।

પ્રિયા ન એરી લીધી ઉર, રે મે વસત કેવિ ન કીધી, અરે મે ।”

જેવી પદ્ધતિઓ સરખારી જોવાથી તેની પ્રતીતિ થશે તથાપિ સુરસિદ્ધની કવમનો ઉપાડ “સુપુત્ર પ્રિયાનુ દર્શન” કરતા “કેલિસ્મરણ”મા વધુ જોવાય છે આગવા કાવ્યના “મનદર” કરતા પછીનામા “ઉપેન્દ્રવજ્ર”ની પસદગી તેમની ધડાતી રુચિ ને વિકસની કાવ્યદષ્ટિનું પરિણામ છે આગના કાવ્યના કરતા પછીનામા સ્થિતિચિત્રો અને સૌન્દર્યગો પણ વધુ સુરેખ, ગતિશીલ અને ભાવોદનાસવાળા બન્યા છે. આગનામા દનપતરામની જેમ ચિત્રરચના ગોશ્વી ગોશ્વીને કરી છે, જ્યારે પછીનામા ચિત્રો તેની અમસ્ત સૌન્દર્યરેખાઓને ઉપસાવતા કેવિસમયની અનુભવરસિક વિવિધ ભગીઓવાળી આકૃતિ ખડી કરે છે

દા ત “સુપુત્ર પ્રિયાનુ દર્શન” ના

ધટ જવધર જેવા નિતબની પાસ નાની

કટિ શ્રમસુરતથી શ્રાત થઈ પડી છે” -

એ સ્થિતિચિત્ર કરતા “કેલિસ્મરણ” નું

‘શિથિલ બાના મુકુમાર કાયે સ્વદસ્ત ઢીવા જરી ના હવાવે,

નિતબ ભાગે લયકી પડે છે કટિ સ્તનોના ભગથી લડે છે”

- માનુ ચિત્ર વધુ સુરેખ, ચિત્રાત્મક, શંગારસયુક્ત અને હૃદયગમ બન્યું છે અહીં એકબીજીવાન પણ નોંધવાની છે “કાન્ત” અને “સાગર” સ પાદિત “કેકાગ્વ”ની આકૃતિઓમાં “કેલિસ્મરણ” મા “ભર”ને સ્થાને “ભય” શબ્દ જાપાયો છે “ભય” થી ભય પામીને “કીર્તિ”દાને કમળના પત્રો” લખનાર સ્વ બદુભાર્ષ ઉમરવાડિયા છેડાઈ પણ પડયા દતા પણ એમાનો મૂળ પાઠ ભય” નહિ ‘ભગ’ છે એ ધ્યાનમાં આવતા ચિત્રની રચિકતા અને વ્યજના મધુર બની રહે છે

સુરસિદ્ધની કાવ્યક્ષેત્રે ઊઘડતી કવમ આવા રમ્ય ચિત્રો સજાતી વિકાસપથે આગળ વધે છે

(૮) રાજ્યપદ માટેની તાર્લામ :

મણિપાલે સમજાવ્યાથી સુરસિદને નિવેદ કામચનાઉં છુ થાય છે આખરે “સર્વ જાણ અસ્ત-અસ્ત થઈ” જાય છે અને રાજ્ય મેંપરાનો સમય પહેલી માર્ચ ૧૮૯૩ હરે છે એ આથી મણિજ્ઞાનના માર્ગદર્શન પ્રમાણે સુરસિદજી હવે સારા રાજવી ગનવા માટેની તૈયારીમા પડે છે કારીમા જ રહવુ કુશળતાથી પ્રજાનાં હિતોનુ રક્ષણ કરવુ, તેમનો મરામત ન્યાય તોગવો અને રાજ્યની આવક વધારી પ્રજાને મુખી કરી એવો માનસિક નિશ્ચય કર્યા પછી સુરસિદજી નિવ્ય જીવનમા પણ હવે નિયમિતતા વાવે છે અને દેવ લાવના ને સ્વપ્નની દુનિયામા રહેવાને બદલે વ્યવહારની ધરતી પર જીવવા પ્રયત્નો કરે છે કારણ કે “શરીર અને મન પરનાં વાળાં તો મિનકુલ ઉડી ગયા પણ ઝેટ પર હજી ધણા વાળા છે” મન પરનુ વાળુ રમા અને તેમના વિશ્વાસુ માણુમોની દુનેદ તથા ખમર કારીથી જડી ગયુ છે તેથી હવે ઝેટ પરના વાળા ઉઠાવના ને ‘આખ કાન ઉઘાડા અને મ્હો બધ’ નો અભ્યાસ મુખી રાખેવો મિદ્ધાત ત્વજી દર્, માત્ર જોઈ સાલણી, અનુભવ મેળવવાનું જ નહિ પણ એને આધારે નિશ્ચયો લેવામા તથા કામ કરવામા પણ પ્રવૃત્ત થવાનો નિર્ધાર કરે છે

સારા રાજ થવા માટે સુરસિદજી હવે રાજકામનુ લગતુ વ્યવસ્થિત વાચન આદરે છે “મહાભારત”નુ ગુજરાતી ભાષાતર વાચવુ આમના વર્ષથી શરૂ કર્યું છે અને આ વર્ષ નિયમિત બે કલાક “અનુશાસન પત્ર” અને રાજ્યવહીનને લગતા અન્ય પર્વાનું વાચન તે ચાલુ રાખે જ કાયદાનો પણ રોજ બે કલાક અભ્યાસ કરે છે અને પિનન કોડ ક્રિમિનન પ્રોસિજર કોડ વગેરે પુસ્તકો કારીના ન્યાયાધીશ માથે વાને છે રાજ્યોને ઉપયોગી અગ્રેજી પુસ્તક “એન્ડ્રે-અર્સ” એક ટેનિમેકસ” એક કલાક તે વાચે છે આમ નિયમિત પાંચ-છ કલાકનું વાચન તેમણે આ વર્ષમા જરી રાખ્યુ છે મણિજ્ઞાનના લેખો અને તેમના પરના પત્રો તથા ‘સુદર્શન’, ‘ગુજરાતી’ વગેરે સામયિકોમાના લેખો તેમ જ, ‘દિદ અને ટ્રિગનિયા’ જેવી નવલકથાઓ પણ સુરસિદને રાજ્યમગ્ધુ વિરે મીક મીક જાન પડુ પાડે છે આવા પ્રકારના વાચન દ્વારા આદર્શ રાજના ધર્મો અને આદર્શ ગાંધીવાદ સબધે સુરસિદ પોતાનો ખ્યાન બાધવા જાય છે અને તેવા ગળ બનના તથા તેવો રાજ્યવહીવટ સભામના પોતે શી રીતે લાવકાત મેળવવી તે માટે નિષ્ઠાપૂર્ણ પ્રયત્નો આદરે છે રાજ થવાને યોગ્યતા પણ જોઈએ, એ ખ્યાલ એમણે પહેરેથી જ આપ્યો છે અને એ યોગ્યતા મેળવવા પ્રથમ અભ્યાસ અને પછી કાર્યકૌશલ સાધવા તે કમર કસે છે, કેમ કે ‘પ્રવૃત્ત થવા પહેલા પારગન કેમ થવાય ?’

રાજ્ય થવું એટલે રાજ્યકાર્યમાં જી ડો અને પૂરેપૂરો રસ લેવો એમ સમજવું. પછી દિવસનો અમુક સમય મેનેજર એકનજી કડાકા પામે એવી તેમના દામદાન્ સુરસિદ્ધ નિદાણે છે અને જુદી જુદી રાજકીય આમતો પ્રિયે તેમની સાથે ચર્ચા ચનાવે છે અવગત, આ પ્રકારનો કાર્યક્રમ તેમની રુચિ કે હોગના પશ્ચિમમરૂપે નહોતે પણ કર્તવ્યપાનના બાન અને જવાબદારી મળવવાની અનિવાર્ય ઘડેલા હતો એમા અતરનો ઉમગકો નહિ, પણ પ્રગ્નવાતસર્યની નાગણી હતી પ્રગ્નની રાજ્ય પ્રત્યેની પ્રીતિ અને વિશ્વાસને છેદ ન દેવાઈ જાય એવી તેમા કાગજ હતી. રાજ્ય બનવું જ છે તો તેમા પણ કુશળતા મેગવરી જોઈએ એવું ધર્મભાન તેમા હતું.

ઓગણીસમી સદીના એ યુગમા રાજ્ય-પ્રગ્ન વચ્ચેના ધર્મજીવન સરખું નહોતું એજન્સી તરફથી પણ પ્રગ્નની ગભીર ફરિયાદોના ખુનાસા રાજ્યઓ પામે મગાતા નહિ પોતાનો રાજ્ય ગમે તેવો હોય પણ તેના પ્રત્યે માન અને રૂચનની લાગણીથી જોના પ્રગ્ન ટેવાયેની હતી જે ખટપટો થતી તે રાજ્યકુટુંબોની અદરોઅદર પન્સપર દ્રોષ, અમૂયા કે અસતોપને લીધે હતી એ વખતે ધર્મજીવને સ્થાન હોય તો તે રાજ્યના ભાષાતો કે ગન્નના મૂળ ગરાસિયાઓના દાવપેચ કે હક-અધિકારોના અસતોપના પરિણામ રૂપે જ હતું, જે બહારવટામા પરિણમતું મેનેજર, કારભારી કે દીવાન સાથે પ્રગ્ન કચારેક અથડામણમા આવતી ખરી, પણ રાજ્ય વિશેના તેનો પૂર્ણભાવ તો એવો ને એવો જ રહેતો આથી સુરસિદ્ધને રાજ્યના અમનદારો કે તેના વગવસીનાઓ સાથે અણુરાગ કદી થતો પણ પ્રગ્ન સાથે તો તેમનો મેગ સદા મીઠો જ રહ્યા કર્યો છે.

(૯) રાજિદો જીવનક્રમ :

રાજ્યને માટેની આમ તૈયારી કરવાની સાથે સાથે સુરસિદ્ધ તેમના રાજિદો જીવનમા પણ પ્રવૃત્તિ અને જીવનઉન્નતિ સતતાવે છે સવારમા વહેલા જીગી નિત્ય દૂર દૂર સુધી ઘોડા પર ફરવા નીકળે છે અને ફરતા ફરતા પ્રકૃતિના સૌન્દર્ય અને શાંતિપાનની સાથે સાથે અત્યુખ્મ બની જીવન-જગત ને આત્મા વિશેના વિચારોની ગડમથનમા જી જી જીનરી પડે છે કચારેક ગામડામા જઈ ગરીબ પ્રગ્નજનોના સુખદુખ પૂછે છે, તેમની ફરિયાદો સાલજે છે અને તેમનું ભાવભર્યું આતિથ્ય માણે કે 'ટપમા રચાયેતુ "આમમાતા" એ અનુભવના જ પરિણામ રૂપ છે ધણી વખત તો આવી પ્રભાલની સુસાફરી ૧૫-૨૦ માઈનની પણ તે કરી નાખે છે એમાથી પાછા ફરી ખૂબ ઘાટું કઠિયેતુ દૂધ-કેટનીં વાર તો પાય શેરથી જ શેર જેટલું-પીએ છે ૩૧ એ પછી અધી કનાક મેન્ડોના

ડ્રમેસની કમરત કુ છે એમના શરીરનો પ્રત્યેક સ્નાયુ એવો તો ઠેંગવાયેવો અને એતનથી તરવરતો મશકત બની ગયો હતો અને એવી ત દુગ્ગતી તેમણે ઠેંગવી હતી કે આજે તો એ માત્ર આશ્ચર્યની જ દખીકત બની ગઈ એમની ચામડીનો રંગ એમની બાલાવગ્યામા કઈક જાંનેરાન હતો પણ અદારની ઉમઘી કસરત અને શરી-આ-ધ્યને પરિબ્ધામે ગૌરતા અને દેદમૌષ્ટ્ય સધાર્તા આવતા હતા અને છેવટના વર્ષોમા તો બળે એમના સાધક આત્માની જ્યોત પણ બળે અદર્ગથી અંદરા પર ઝગારા ભારતી દોષ એવુ કાવણ્ય વિનસતુ હતુ ૩૨ એક માત્ર આખોની નમગાર્ત એ કાવમનુ દર્ દર્ અને બપોર તથા રાત્રે હવા અન્વર્ષાને સુવુ પડતુ

બપોરના લોગ્ન અને વામકુક્ષિ પછી વાચરાની નિયમિત ટેવમા અપવાદ જવળ્યે જ આરનો લેાય છે ૧૮૯૩માં શિલક કોર્ટ રોડ્યા નથી, પણ ધીમે ધીમે આપમેજે સ્પોગના મે જ્યાક અગ્રેજ કમિઓ ટેનિસન, કીટસ થોમસ મૂર અને ખાસ કરીને ગેનોનાં કા-યો વાચવામા ગાગે છે

(૧૦) અભ્યાસ-પિકાસ :

વચમા ઉનાગામા એકાદ મદિનો રમા સાથે ધેલ્વાને દરિય યંત્રી રાત્રીઓ ગાગે છે અને થોડાક દિવસ ત્યા તેમના ભાયાન મિત્ર રાજ્યા સઘદારસિદને મોનારી કાન્વગોા નો આનન્દ કરે છે સરદારસિદની મદથી તે મહાકવિ ગાન્ટે અને મિદનના કેટલાક કાવ્યો અને શેકસપિષગના “ મેમિયો-લુનિયમ ”, “ ઓથેનો ” જેવા કટુણાન નાટકો ત્યા વાચે છે લાગી જતા પહેલા પણ “ કામીમળ પાકી દિનગીરી ” જેવી સાસારિદ, દુ આન્તવાગી નનનકથાઓ^{૩૩} વાચવામા મગ્ન રહે છે “ કેન્ટરમરી પોએટસ ” ની પુસ્તકમાળા મુ મર્ધથી સુરસિદ ખાસ મ ગાવે છે, જેમા પણ કવિનાનો સૂર કટુણુગ જીર છે આમ, સુરસિદના ચિત્તમા કટુણાત જીવનની ગદરી છાપ પડે છે તત્તમા પ્રકૃતિ પણ સર્વ તર્ક મુણુ પરિણુમો જ્નેનારી અને તેમા વગી આ સર્વ અગ્રેજ મદિઓના કા-યોનો ધ્વનિ પણ તેવા તેથી સુરસિદને પણ પ્રેમજીવનની નિષ્ફળતા અને કોમળ હૃદયને માટે સર્વત્ર

૩૨ દરનાર શ્રી વાજસુરવાગાના સ સ્મરણોને આધારે
 ૩૩ નવય ગ્રથોના વાચન વિશિષ્ટ તેમણુ અદારનો ઉ મરે પણ મ તલ્ય બલણુવા જેવુ છે “ નવલ ગ્રથો વાચવાથી તમે લખો છો તે જ રિધતિ થાય છે, હૃદય નરમ, દુનિયાદાગીના અપાગમા ખેટરકાર અને વિરક-સારિવક થાય છે અને તે જ ગદારા હૃદયના સવ્ય હોનાથી, ગાવા પ્રેમમય નવવપુસ્તકોનો રમ તેમા દુધ તાકરની માફક મળી બય છે ’

દુ ખ અને રુદન જ જણાય છે “ મદાર હૃદય જ કરુણાનુ બન્યુ છે અને તે રસ જ પ્રેમ છે પ્રેમ એ અભાડનુ છાન છે ” “ પ્રેમના દુ ખની પગમથા છે અરેરે ! જેના મગજમા કાર્મ પણુ કાવ્યશક્તિ હશે એ મધા જ દુ ખી હશે ? રતો શૈની રડતો દીટસ રડતો ડેની રડતો મૂર-મધા જ રડતા ? મિચારાના મ્પનાના પ્રેની તેઓને સ્વર્ગમા પણુ નહી ધાવે ? તો એમ જ માનુ છુ કે ‘ પ્રેમ ’ એ ાનુ જ છે પ્રેમી મગતા નથી અને મજે છે તો તુરત એક પાખ તુની જાય છે-’ ૩૪ આ પ્રકારના વિચારો ને અભિપ્રાયોમા સુરસિદ્ધ પોતાનીય પ્રકૃતિ વનણુ અને દષ્ટિ વ્યક્ત કરી નામે છે ૩૫

અગ્રેજી અન્ય પુસ્તકોમા સમાર્ષ સના ‘ ડ્યુગી ’ “ કેરેન્ડ ” વગેરે ‘ એમિનન્ ધનિયન્સ , ડિફ્ટી એનિએ મેન ”, મધવનુ ‘ હિન્ડી ઓફ સિવિનિએશન વગેરે પુસ્તકોનુ મનાકે કનાકે પુન પુન વાચન-મનન ચાને છે ગુજરાતી સાહિત્યમા પણુ મણિનાનનુ માળવિનાસ અને સુલ્કાન ”, ચદ્ર ’, ભારતીજુપણુ વગેરે એ મમયના ઉચ્ચ શેટિના સામયિકોમાના કાચો-વેળોનુ મનન ચાનુ છે હાશીઝની કવિતા સાલળના અને તેનુ ગુજરાતી કરવા મન તનપી ન્યુ ઈ ’ પણુ ભારતી-જુપણુ ’ મા માનાશ મ્પ કચારિયા હપ્તે હપ્તે હાશીઝનુ ભાષાતર પ્રમ્પ્ટ કરતા ગહે છે તે જેમ્પ હવે ‘ સાદી મ્પવિની મ્પિતાનુ ભાષાતર કરવા નિચાર થાય છે ૩૬

૩૪ મનાનીની પત્રધારા પૃ ૨૬૬ ર ૭

૩૫ શુભ ક પના પા મગજમા આનતી નથી પરાણે વાલુ છુ અને પાછી ચાવી જાય છે નવી નરી ધારતી પેદા થાય છે, ત્યા પા કાર્મક ભય વાગે છે એ ભય સાચો નહી જ હોય પા જ દષ્ટિ મરતા દુ ખ ત ખ દેખાય છે તત્માન તો ત ખ દુ ખમા વહો જાય છે ભવિધ્યના અધારા પડદા પા જ કાર્મ ધૂરકનુ કાર્મક ભય કાર્મક ડોળા કાદનુ દષ્ટિગોચર થાય છે શુ છે તે ઈશ્વર જલ્લે સુખની તો કલ્પના પણુ થતી નથી ’

(સચિતને પત્ર કવાનીની પત્રધારા પૃ ૨૪૫)

૩૬ કવાપીએ ઈ ૧૮૮ મા ગેખ સાની સિરાઝીના પુસ્તકનુ વાર્કે અગ્રેજમા કરેલુ સરળ ભાષાતર The Bustan પાનુ વાચક એ પુસ્તક અમને એનુ તો ખી ગરેડ કે તેનુ ગુજરાતીમા ભાષાતર મરવા તેઆ નરાના પુસ્તકમા Justice, Equity, Adm nistration of Government Love Humanity Education Prayer Repentence Thanks Contentment— વગેરે વિરોડે કપર એક સત કવિના જેવા હૃદયની વિશાળતા ધરાવતા વિચારો છે કવાપીના આ વિરોડે પરના વિચારો પર કે તેમની જીવનદષ્ટિ ઉપર આ પુસ્તકની પણુ ઠીક ઠીક અસર થઈ ગણારો

આ વધુ મુરસિંદની ભાષાંતર પ્રવૃત્તિનો કાળ છે. એમના ચિત્તને ગમી જાય એવું કાંઈક તે વાંચે છે—સાંભળે છે અને ગુજરાતીમાં તેનું ભાષાંતર કરના તેમનું મન લલચાઈ જાય છે. જે કાવ્યોમાં તે પોતાના પ્રિય મનોભાવો દેખાઈ જાય વાંચે છે તેનું ભાષાંતર કરવા પણ તેમનું દિલ તડપી જાય છે. આટલી નાની ઉંમરે તેમની માતૃભાષા પ્રત્યેની ભક્તિ, કવિ કે સાહિત્યકાર બનવા માટેની યત્ની પૂર્વ તૈયારી અને સાહિત્યના સુંદર દુકાને આત્મસાત કરી તેનું પ્રતિનિર્માણ કરવા તરફનું તેમનું વલણ, તેમની આ ભાષાંતર પ્રવૃત્તિ દેખાડી આપે છે. મુરસિંદ સ્વતંત્ર, મૌલિક કાવ્યો લખવા તરફ જતા તે પહેલાં કાવ્યસાધનાના એક ભાગ તરીકે ભાષાંતર પર ધ્યાન અગ્રભાવે છે, એ નોંધપાત્ર છે.

(૧૧) અનુવાદ—પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ :

મુરસિંદ અંગ્રેજીમાંથી “ફિક્શન મેલિબ્રેટ મેન”નું ભાષાંતર કરે છે. બકલનું ભાષાંતર કરનાર કોઈ નર જાણે છે તેથી તે કામ પડતું મુક્યું છે. ટેનિસનનાં અનુક્રમે “Idylls of the King” માં આવતી Elaineની કથામાં ઈલેઇને ગાયેલું ગીત અને Vivienની કથામાં વિવિયેને ગાયેલું ગીત—એમ બે ગીતો પરથી “પ્રેમ અને મૃત્યુ” અને “પ્રેમ અને શક્તિ”, થોમસ મૂરના એક કાવ્ય પરથી “ચ ચવ પ્રેમમુખ”^{૩૭} કૃતિના ‘The Happy Insensibility’ નામના કાવ્ય પરથી “મુખમય અજ્ઞાન” અને શેલીના ‘Alastor of the Spirit of Solitude’ ના પ્રારભના ભાગ ‘Invocation to Nature’ની શરૂઆતની સત્તર પંક્તિઓ પરથી “રમેન્જા”—એમ અંગ્રેજી કાવ્યોના ભાષાંતરો કરવામાં કવન પ્રવૃત્ત કરી છે. ફારસીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાંથી હાકીક અને સાદીની ગઝલોનું ભાષાંતર કરવાનો વિચાર તેમને જાય છે ભાષાંતર કરવામાં તે નિત્ય અટકી ક્યાક ગાળે છે. મિત્ર આનંદરાય દવેને લખે છે. “કાવ્યના યથાશક્તિ ભાષાંતર કરી મોકલવીશ” (“કલાપીની પત્રધારા”—૫ ૩૬૫, તા ૭-૬-૮૩) અંકવાડિયા પછી તેમને લખે છે “તહે જે કાવ્ય ‘Thomas Moore’ ના મોકલ્યા તેમના ભાષાંતર તૈયાર છે. ૩૮ અવકાશે હું કેટલાક કાવ્યનાં ભાષાંતર

૩૭ “મુરસિંદ” માં આ કાવ્ય “ચ ચવ પ્રેમ” એ નામથી પ્રમટ થયું હતું અને તેનો રાગ તેમાં સૂચવ્યા હતા “જે જય છે હી હી નિરા ધીમે વીની” કાવ્યનું મૂળ અર્થાપિ મળી શક્યું નથી

૩૮ આ ભાષાંતરો તે મૂર્નાં, અનુક્રમે ‘Love Analysed’ અને ‘The Deceived Lover’ એ કાવ્યો પરથી “પ્રેમનું પૃથક્કરણ” અને “પ્રેમીની આશિષ”. “કેકારવ” માં આ અને મળ્યાં મૌલિક તરીકે ખપાવ્યા છે, તે બરાબર નથી આનંદરાય દવેએ મુરસિંદને “The Poetical Works of Thomas Moore”

કરીશ ” (એન્જન-પૃ. ૩૬૭)

(૧૨) અનુવાદનો આદર્શ :

ભાષાંતરપદ્ધતિ અને ભાષાંતરના આદર્શ વિશેનો સુરસિદનો વિચાર પણ જાણના જેવો છે

“આપણે કાઈ ખરાબર તરણુમો કરવો નથી, પણ એના વિચારોમા આપણા વિચારો મેળવી કાઢ્યો કરવાના છે માટે અહીં આવો ત્યારે સાદી અને હાકિંઈ અને લાનગો ”

(“કથાપીની પત્રધારા”-પૃ ૨૮૩ સરદારસિદને પત્ર.
તા. ૧-૩-’૯૩)

અક્ષરશ તરણુમો કરવાનો આગ્રહ નહિ, મૂળ કર્તાના ભાવ કે વિચારને યથાર્થ ગુજરાતીમા ઉતારવા અને એમા પોતાના વિચારો ભેળવી દઈ ભાષાંતરને રસિક તેમ જ પ્રવાહી બનાવવું, એ સુરસિદનો ભાષાંતર માટેનો ખ્યાલ તેમનું મધુકરના જેવું રસભોગી માનસ અને તેમની ભાષાંતરરીતિ સૂચવી જાય છે તા ૨-૮-’૯૪ના પત્રમા-ય વાજસુરવાળાને તે લખે છે

“અંગ્રેજ કોઈ પણ કવિના વિચારો લેઈ કાઢ્ય કરતા, લક્ષમા રાખાવું એટલું જ છે કે તે કાવ્યનુ - તેના ઉગ્ર હૃદયધ્વનિનુ - પૂરું અવલોકન કરી, તેમા તન્મય બની, તેના પાતાગનો નાદ સમજી તેને ખીનવવું - તેને વધારે રસિક - વધારે સ્પષ્ટ કરવું આ હેતુ ન હોય તો કાવ્ય ગમે તેટલું રસિક અને પણ તેની જિદગી ટુટી સમજવી, કારણ કે આપણે તે કાવ્યો-ઇંગ્રેજી મૂળ કાવ્યો - વાચનાર આગળ આપણુ યતન રખૂ કરવાનું છે.

(૧૩) અનુવાદકક્ષા :

ભાષાંતરપ્રવૃત્તિ આ વર્ષે જેરોશોરથી તેમણે ચાલુ રાખી છે. તેમનાં ભાષાંતરો શબ્દશ નહિ પણ મુક્ત, સારગ્રાહી, વિચારસ્પર્શી ભાવાનુવાદો છે જદો ઉપર હવે કાબૂ આવી ગયો હોવાથી અને ભાષાસમૃદ્ધિ પણ વધી હોવાથી તેમના પદ—
—ભાષાંતરો સરન પ્રગાહી અને મૂળના કર્તાની સાથે અનુવાદકના વ્યક્તિત્વનુ પણ

(1888) એ પુસ્તક મુબઈથી તા ૨૬-૭-૮૩ ના રાજ નીચેના શબ્દો સાથે મોખેનુ : “To my chand

By his affectionate humble

કુમુદ

“The Charms of Women મન્ય પાસેના હાસિયામા આન દરાયે સુરને ઉદેશીને લખ્યું છે ‘ ભાઈ moore તો મને તારા જેવો જ ધેનો લાગ્યો ।

દર્શન કરાવનારા છે “પ્રેમ અને મૃત્યુ”, “પ્રેમ અને ત્રદા”, “ચયન પ્રેમગુણ” “પ્રેમીની આશિષ”, “પ્રેમનું પૃથક્કરણ”, ‘રમેન્ડા’ અને “મુખમય અજાન” —આટલાં એમનાં આ વર્ણનાં અનુસાદકાન્વેયો ટેનિઅન, મૂર, ગેરી અને ક્રાઉસનાં અગ્રેષ્ઠ કાન્વેયાના મુક્ત અનુવાદો છે સર્વેનો વિષય પ્રેમ છે કલાપીના જીવનનો સર્વોપરી ધર્મ અને મુગ્ધ પ્રેમ જ છે પ્રેમની ચર્ચા કરવામાં તેનું અગ્રણ્ય આયેખવામાં, તેની મીમાસા કરી તેનો મદિગા ગાવામાં અને કુરંત તથા મતુષ્ય તરફના પ્રેમથી પોતાના હૃદયને ભરી દેવામાં આમેય નુન્વિહજને ખૂબ આનંદ આવે છે એટલે તે તેના આરભકાગની અનુસાદપ્રવૃત્તિમાં આના કાન્વેયો પર પસંદગી દોગે તે શ્વાભાવિક છે ગેરીના “રમેન્ડા” કાવ્યમાં તેા મુરસિહની પોતાની જ મનોવૃત્તિનો પડાવ જાણે કે સભાગાય છે

આ પાંચે અનુસાદકાન્વેયામાં “રમેન્ડા” ખૂબ હૃદયસ્પર્શી અને કના મનની શમ્બુ છે શૈનો, હૃદયવાદ આકૃતિની સુરેખતા વિચારની ગિનાતરી અભિવ્યક્તિ અને નિરૂપણની પ્રામાદિકતાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની મુખ્ય રસાનુસાદની કના ધ્યાન પાન છે મુક્ત એમના માટે કે સરનનાથી કેટલા પન્નિઓનો અનુવાદ ધર્મ શકે તેવીનો જ અનુવાદ તે કરે છે જે પક્તિઓને ઉતારતા વ્રમ પડે તેને તે જતી કરે છે અને કેટલીક વાર પોતા તરફથી નવું કાષક ઉમેરી પોતાની રસિક કલ્પનાને પણ તેમાં ઔચિત્યપૂવક વણી લે છે આથી મુગસિહના અનુવાદકા પો મુગ કૃતિને શબ્દશ વકાદાર નહિ પણ અત્ય અગ્રેષ્ઠ જાણી ગુજરાતી વાચકો પરદેશી કૃતિનો વિના કષ્ટે પ્રાસાદિકપણે આસ્વાદ્ય નર્મ શકે એવા બને છે અને છતાં મુરસિહની વિશિષ્ટતા કે સિદ્ધિ તેમાં એ છ કે અનુસાદ મુખ્ય હોવા છતાં તેમાં મૂનની મૌરલ તે સાચવી રામે છે અનુસાદપદ્ધતિમાં પુખ્ત મધુ આખી તેનું ગ્રહણ કરનાર મધુમર જેવા તે છે તેમને પોતાની હયાતીમાં પોતાનું મ્વિનામ “મધુ કરે” અને પોતાના કાવ્યપુસ્તકનું શીર્ષક મધુકરનો ગુજરાત’ રાખવાનું મન હતું એ હકીકત તેમના કવિમાનસ અને મવ્યપદ્ધતિના રહસ્યને બગાડર મૂચવી જાય છે તેમના અનુસાદકાન્વેયો અને મૌલિકકાન્વેયો, અરે, તેમની સઘળી સર્જન-પ્રવૃત્તિ—એ “કલાપીનો કેકારન” નથી પણ “મધુમરનો ગુજરાત” જ છે.

આમ જ્તા અનુસાદકાન્વેયને મર્ચાદાઓ નડી નથી એમ નહિ એમનું અગ્રેષ્ઠ ભાષાનું જ્ઞાન અવૂરુ એમની ગ્રહણશક્તિ અને સૂઝને હાંધે જ તેમનું અગ્રેષ્ઠ સારું બાકી, એમનો વ્યવસ્થિત અને તત્સ્પર્શી અભ્યાસ અગ્રેષ્ઠમાં નહાતો એથી અનુસાદમાં પણ જ્યાં ન સમજાય, અનુવાદ કરતા અવરુ લાગે કે યુદ્ધિ અને અગ્રેષ્ઠ ભાષાની પકડનો જ્યાં વિશેષ અભ્યાસ અપેક્ષિત હોય ત્યાં તે મૂળની સરસ કલ્પના છોડી દે છે દા ત ‘રમેન્ડા’ કાવ્યમાં જ “with sunset and

its gorgeous minister"નો ભવ્ય ભાવ "સન્ધ્યા-પ્રભાત- રવિના દિરણો રૂઝાથી રંગેન વાન પડ્યા નખના સુનેરી" મા આવી શકતો નથી હા, એમા કવિએ પોતા તરફથી નવો ઉમેરો કર્યો, પણ એવા થીગડાથી વિશેષ શુ ? મૂળના 'Brotherhood' નો અર્થ બ્રાતૃભાવ ડ્યો છે તે પણ ઉચિત નથી તેને બદલે "સ્નેહીવર્ગ" વધુ ઠીક થાન, કારણકે મૂળમા 'Natural Picty to feel your love' છે કાવ્યની તાજી ડડીમા વસત, વધાં અને શિશિરના લક્ષણોમા પણ મૂળના શરદ, અને વસતના વર્ણનનો ક્રમ નિરર્થક ઉનગાવ્યો છે અને મૂળની ખૂબી પણ તેમા ઊતરી શકી નથી કડી ઇનો અત પણ અતિનામ્ય બની ગયો છે સુગંધિહ મૂળના ક'પના, ભાવ કે વર્ણનને સરળ કરવા ગતા કેટનીકે વાગ કેવા અતિવાચ્ય બનાવી મકે છે તેના આ દૃષ્ટાંતો છે પરંતુ સરસ મુક્તાનુવાદના નમૂનાય આ પકિતઓમા છે "Dewy morn" "Odourous noon" અને "Solemn midnight's tingling silentness" નો સુવિસ્તૃત રસિક કોમળ પડથો તેમણે બીજી કડીમા પાડી બતાવ્યો છે

“પુષ્પો પરે ટપવતા સુતુપારમિન્દુ,
ને સિન્ધવ પાખ કુનની મકરન્દબીની,
અન્ધારધોર વિધુહીન નિશાની શાન્તિ,
વા શ્વેત દૂધ સમ રેન રૂડા શશીની ’

ચોથી પકિત સુરસિદ્ધનો નવો ઉમેરો છે અને ચારે પકિતઓના વસંત-તિનકાના મનોહર જ દોનયમા જે આદોલગતિ છે તે તો લનાલના કુશળ કવિઓને પણ દાતમા આગળા પકડાવે તેવી છે "અન્ધારધોર વિધુહીન નિશાની શાન્તિ"મા "ધ", "ર" "ન" અને "શ" વર્ણોના સામીપ્ય અને દીર્ઘસ્વરોથી નિપજ્જ સગીત ન્હાનાવાલની ઉત્તમ કાવ્યમાનીની હરોળમા આવી એસે તેવુ સમર્થ છે એગણીસ વધનો એક ઉછરતો કવિપદ પ્રાથી પહેલે જ ધગકે કોઈ કોઈ વાર તો ઉત્તમ કવિપ્રતિભાના ચમકારા કેની સહજતાથી વેરી જમ છે તે 'રસેન્જા'માની કેટલીક પકિતઓ દર્શાવે છે

(૧૪) જે અનુકૃતિઓ :

આ વર્ષે સુરસિદ્ધે અગ્રેજી કાવ્યોમાથી ભાષાતરો ઉપરાત મે મુજરાતી કાવ્યોના અનુકૃતિ કાવ્યો પણ આપ્યા છે એક "વનમા એક પ્રભાત" જુઓ અને બીજુ, "કમનિની"

૪૭ આપ એક નવુ કાવ્ય સંબંધે જ્જનુ 'એક પ્રેમમય પ્રભાત' વાગરો અને તેને કથો ન બર આપો છા તે લખરો ' (પત્રધારા -૫, ૧૧૪-વાગસુર-

“વનમાં એક પ્રભાત” રવિ દરિવાલ ધ્રુવે રચેલા “વિકરાળ વીર કેસરી” કાવ્યના અનુકરણમાં તખ્તાયુ છે અને કવિઓનાં કાવ્યોનો ૭૬ એકમરખો-સંગ્રહ. અને કાવ્યોની આરભની પકિતનો પરથી પણ એક સમાન

દરિવાલનું સમગ્ર કાવ્ય ઓજસપૂર્ણ બાનીના ઘોષ સભળાવે છે અને વીર રસને ધોપક અનેક ઉત્પ્રેક્ષાઓ, નર ગદીયા તથા કેસરીના સ્વરૂપ ને સર્વ લક્ષણોને મૂર્ત કરતા તેજસ્વી ચિત્રાથી તરવટે છે સુરસિદ્ધના કાવ્યનો થોડોક ભાગ એવી ઓજસપુકત શત્રી અને વીરરસને ઠગિય ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષાઓ તથા તકનો બેરી નાદ સભળાવે છે

“તારો વૃદ્ધો નભેથી ખરર ખગ્નો, તોપગોજો વહૂટયો
રાતો વહિભઠ્ઠકો ભડભડ બગતો આળમાં ઉડી ચાલ્યો
ગગાનો ધોધ ફાટયો ગિરિશિર પરથી, રામનુ બાણુ છૂટયુ,
તેનો તે શગવાજો મૃગ જન ઝરણુ ફાગથી છુટી ચાલ્યો”

હગિયાનના કાવ્યની અસર તમે રહી સુરસિદ્ધ પણ સિદ્ધનું વર્ણન કરે છે -

ઉમો ત્યા સિદ્ધરાજ યરયર યરરે, જોરથી ત્રાડ દેતો,
ડોનાન્યા કુગરોને, રવિ પણ અમકયો લાલ અગાર જેવો,
પક્ષી બોને ન ચાલે, દુમ પણ ઘણુબ્યા, પૃથ્વી કુશ રહી આ”

આ તે બ્રહ્માડ! ફાટયુ પ્રનય ઘર્ષ ગયો? શબ્દો સખ કૃકયા!

‘તોપગોજો વહૂટયો’ દરિવાલના ‘ગેમી ગોગો વહૂટયો’ માંથી સુરસિદ્ધશબ્દો લીધુ છે અને અહી નહા વપરાયેલા શબ્દો પણ તેમના કાવ્યમાંથી વીણી લીધા છે ઉત્પ્રેક્ષાઓનાં બીજા બનેનાં સમાન છે તથાપિ બનેના શૈલીબદ્ધતાં બનેના માનસરુચિનો એક પણ સમગ્રજાળ્ય છે દરિવાલ સિદ્ધના અગતુ તાદશ્ય વર્ણન કરે છે, સુરસિદ્ધ સિદ્ધની ગર્ભનાની માત્ર ઉત્પ્રેક્ષાઓ જ ધરે છે, સુરસિદ્ધ વાતાવરણ પર વધુ લક્ષ ધરે છે, દરિવાલ સિદ્ધના સ્વરૂપ પર સુરસિદ્ધના ઓજસનર્ણનમાં ય તેમની કોમગતા ઢાળી રહેતી નથી દરિવાલના કાવ્યમાં શુદ્ધિનો અને શબ્દવૈભવનો રણુમાર છે સુરસિદ્ધના કાવ્યમાં તેમના હૃદયમાધુર્યનો રણુમાર છે ઓજસપુકતા સુરસિદ્ધના સ્વભાવ કે પુચિતત્રમા જ નથી, ક્યારેક આવે છે તે એક સચારિ ભાવ રૂપે, અનુકરણ રૂપે કે વૈવિધ્ય ખાતર અને એવા પૌરુષના પડ હેતુજ કોમગતા વહેતી તો હોય જ છે બાકી તો સુરસિદ્ધનો આત્મા સ્નેહતરસ્યો સુકમાર અને કરણના ભાવોથી ભરેલો હોવાથી ડુઠતા, ભયાનમ્તા, ભૌતિક સમામની

-વાળાને પત્ર- તા ૨૯-૩-૬૦) સમ્બંધ રૂપનું એક પ્રેમમય પ્રભાત’ એ જ
ના વનમાં એક પ્રભાત’ ધણે ખાતે ‘કાન્તે’ કારક’ માં આ નવીન
નામ આપ્યું

ભીષણતા અને કલેશથી વેગળાંજ રહેવાનું પસંદ કરતો હોય છે. તેથી જ્યારે સુરસિંહ ઓજસયુક્ત બાનીમા પીરરસ પીરમે ત્યારે શબ્દો ઢાલ પત્થરના ઘોષ જેવા નહિ પણ ધાળીવેધણના ધ્વનિ જેવા સંભળાવાના. કાવ્યછંદના ટુકડા પણ એજ કોમળ લયનું ગુજન કરાવવાના. આમ, બંને કાવ્યોમાં કેટલીક સમાનતા હોવા છતાં અને સુરસિંહજીએ આ કાવ્ય હરિયાવના કાવ્યની અનુકૃતિરૂપે લખ્યું હોવા છતાં બંને કવિઓના ભિન્ન વ્યક્તિત્વની ભિન્ન લાક્ષણિકતાઓનો પરિચય કરાવે છે. બંનેના કાવ્યશીર્ષકો પણ એ તફાવત સૂચવે છે.

છંદ રીતિ, સિદ્ધ, ભ્રમર, ધૃત્યાદિનું વર્ણન, અવકાર, કાવ્યસ્વરૂપ વગેરે બાબતોમાં સુરસિંહ પર હરિયાવનનું રજૂ થતા, આવા અનુકૃતિ કાવ્યમાં ય સુરસિંહનું મૌલિક કવિત્વ ઉજળ્યા વિના રહેતું નથી. અર્ધખીલેલા કમળમાં ગૂંજતો પ્રેમી ભ્રમર, કંપતા જલમાં કોમળ કિરણો ઝંખેળતો આવરવિ, કમલિનીને લાડ કરતો પ્રિયતમ રવિ, કુમુદ અને ક્રીડા પડતા જતા ચંદ્રનો વિપ્રબલ, આજા કિરણો વડે રગાયેલુ કોમળ ઘાસ ચાવતુ હરણુ, નસ્તટે વૃક્ષોના ઝુંડ પર ઢગડી રહેલી વેનીઓ ઉપર વિવિધ પ્રકારે વિદ્સતા પુષ્પોના પુજ, કુજમાં લીલાથી જોડતું બુનબુન, આકાશમાં સ્થિર પડેલો ધનકટકો, મૃગની લાખી કાળ અને સિંહની ભયાનક ગર્જના-આ બધી પ્રકૃતિસામગ્રીનો સુરસિંહે કાવ્યમાં રસિજ્ઞતાથી વિનિયોગ કર્યો છે. “ ઢગડી રહેલી વેવડી ” “ આ રૂપાળા લલ્યા ”, “ બાવાકં ઘેલો ”, “ મકર ચળકતા ”, “ સ્થિર ધનકટકો ” વગેરે શબ્દોમાં રહેલા અર્થસૌન્દર્યની સાથે તળપદા શબ્દોનું સુગંધ-મિશ્રણ અને નાદ અને વર્ણની મજબૂતા કલાપીની મૌલિક શક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે અને આ સર્વ આકર્ષણસ્થાનોથી ય વિશેષે કલાપીના આત્મચક્રિત્વની લાક્ષણિકતાનો પરિચય તે કાવ્યની અતિમ પકિતઓ કરાવે છે.

“ આલિંગે ભવ્યવીયા નદસરજલને પ્રેમમાં મસ્ત ડોલે,

હડી બાઝે સુસ્નેહી હૃદય હૃદયના સત્ત્વને જેમ પ્રેમે

ઘેયો હુ એ રમુ છુ ! તનમન લપટયા ! રમ્ય છુ, એક હુ છુ :

વેલી, વૃક્ષો, નદી ને ગિરિ, નલ, ઝરણો લીન હુ સર્વદા છુ ”

પ્રકૃતિની રમણીય અને ભવ્ય લીલાસુદરતામાં કવિ તન્મય બની જઈ જે અનુભવ કરે છે તેમાં આ કવિના હૃદયના જીવનભર સતત ગુંજ્યા કરેલા પ્રકૃતિ સાથેના તેના સમરસનો જ આવિષ્કાર છે એમાં વર્ડઝવર્થના વિશ્વનૈતન્યવાદ (Pantheism) ની યાયા જ્ઞેનારા કદાચ ધાપ ખાય છે, કેમકે સુરસિંહે વર્ડઝવર્થનો રીતસરનો સળગ અભ્યાસ કર્યો તે તો ૧૮૬૪માં તે પહેલા “ We are seven ” જેવું કોઈ રડ્યું ખડ્યું કાવ્ય તેમણે કોવેજના અભ્યાસ દરમિયાન વાચ્યું હશે તે

જ. તેથી વિશેષ વડઝવર્થની છાયા ૧૮૯૩ મુખી તેમનાં કાવ્યોમાં છે નહિ (કદાચ “કુસુમભાળા” દ્વારા આવી હોય તે હોય.)

આમ, એ દરે આ કાવ્ય સુરસિંદહની વિકસતી જતી આશારપદ કાવ્ય-શૈલી અને કાવ્યગાનીની આગાહી આપે છે; ખીલતા જતા કવિત્વનું દર્શન દરાવે છે. તેમના કોમળ, રસિક, મધુર અકિત્તવનો પરિચય દરાવે છે. કેટલીક જામતોમાં હરિલાલના મગજસંચાલિત કલ્પ કરતા આ કાવ્ય, પ્રેમી અને રસિક હૃદયનાં ભાવોમિંને વિવિધ પ્રકૃતિ ચિત્રોમાં આલેખતું હોવાથી વાતાવગ્નની પ્રસન્નતાથી ચિત્તને વિશિષ્ટ પ્રકારે ભરી દે છે

“વનમા એક પ્રભાત” ને ૧૯-૩-૯૩મા અનુકૃતિ ૩૫ રચાયું છે, તે “કમલિની” અનુકૃતિ ૩૫ ૧૦-૧૧-૯૩મા સુરસિંહે રચ્યું છે. આ આઠ માસના માગામાં સુરસિંદહની કંપનાશક્તિ તથા સર્જકનાએ કેવો વિકાસ સાધ્યો છે તેનો નમૂનો આ કાવ્ય છે.

“હસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ”ના ૧૯૧૬ના જુનાઈના અકમા હીરાવાવ દેશાઈએ “કમલિની” શેલીના “The Cloud”ના અનુકરણમાં લખાયું એમ કહ્યું છે. પણ “કમલિની” શેલીના કાવ્યની નહિ, પણ તેની અનુકૃતિ ૩૫ લખાયેલ નરસિંહરાવની “ચંદા”ની અનુકૃતિ છે. “ચદા” અને “કમલિની” ઉભય વિષમ હરિગીત છંદમાં રચાયા છે. “કમલિની”માંની પંક્તિ “તેને સુવાડું રાત્રિએ”, “ચદા”માંની “સુખમાં સુવાડું રાત્રિએ”નો જ પડઘો છે

“ને કુંભ અમૃતનો ભરી ઉદધિ થકી ચદા કુદે,

તે વાળ ખંખેરી રૂપેની મુઠા છવકાવી હમે,

“કુમુદી ન્હાની બેનડી મુજ વ્હાય ચદા પગ ધરે,

ચદા કુળા છ ર્પશ મૃદુથી ફેગ્વે મુખમાં પડે,

“ને શુકની ચેાડી હતી ગમણીય મીલી લાનમાં,

હ રાક્ષમીનું પણ રચ્યું તેમાં હૃદય અનિ કોમળું”

વગેરે તરગવીના “ચદા”માંની આવી તરગવીનાના જ પડઘા છે ગવિને બ્રાતકંપવો, તેને કુમુદના વાળ ઓળાતો કલ્પવો વગેરે સજ્જવાનેપણ “ચદા”ને મળતુ છે. “કમલિની”ના સ્થાનનું વર્ણન પણ “ચદા”ના સ્થાનને મળતુ છે. આમ, નરસિંહરાવના કાવ્ય “ચદા”ની જ અનુકૃતિ “કમલિની” છે. શેલીના ‘Unpromethius Bound’ માંથી “ધિક્કા પડેયા તારના મેદા મમા વિખરી પડ્યા,

ગોવાત્ર-રવિના માત્ર દર્શનથી ડરી ન્હાસી ગયા !” જેવી પંક્તિ-ઓનો સુરસિંહે અનુવાદ કર્યો હોવાનું અનુમાન પણ સાચું નથી. કેમકે “કુસુમભાળા”

મા "પ્રમાન" માન્યતા નનમિદગણે આ અપ્તન અગગપણે ગણીમાથી ઉનાયુ છે, તેથી "કમનિની મા 'Unpromethius'નો નવિ પ | નનમિદગરનો પડ્યો મુગમિદ હ્યમે કીદો એમ કહેવા યોગ્ય છે એવે નુગમિદ અગ કુમુ, પ્રમગ, ગવિ આમત, બુન, ઉસા કન્યાની પ્રકૃતિ-અવધવેમા કનુ માનરભાવનુ આગપણુ "અગ" અને નનમિદગરના "કુમુમગાગા માના અન્ય પ્રકૃતિ મન-સાન નનુ સામે ગણીને વ્યુ' છે કાન્ય "અદા ની માક્રમ કમનિનીની નિનવ સાના અવમુમ કહેવા નિવેન-અપે વ્યાયુ કે સાયકાગથી 13 મ્તી બીજા નિવમની ગવિ મુધીની પ્રકૃતિની માતેમા વળવલકાઈ છે

કાન્યના વિસય, ૨૬, કૌની આકૃતિ અણવાગપણ કેટલીક તગગવનિ, વર્ણના અને ૧૧૦ની પશ્ચિનગયા 'અદા પ્રેગિન છે, એમા નુનમિદ પગવન મી ગિમ્ય મવિ ૨ અને 'અદા' ના નમનાનુ માન્ય વ્યસાના ઉમાદ નર્ન બેદા ૭ પગુ અવિસયમા મને મા યોમા ગોક આઠે તકાસન માત્રમ પડે ૭ "અદા મા તે નાનિન્ય ને તાડ ૭ ને કોમગ કુમાગિમના ૭ કમનિની મા શુગાગમત પ્રેમિમના નાનિન્ય ને તા. ૭ અગની વિનામિના અવ-અદ મની નનુપટપાણ, રમનિયાગપણ-મધુર નિર્વા કન્યાના ભાવેના નનન પ છે કમનિનીની વિનામિના, ગમિમના અનુભવનિવેન અગાગ-મિમ નાધિમના ઉત્સાદ ન આવેગના પગિણુમ ૩૫ કે એ નાધિ-મા નુગમિદતા ત કાનીન મનોભાવે સ્તિ-આવેગો ને માનમનુ અપટ પ્રનિમિમ પડે છે મન પાનપોતાના વિયોમા ગ્દીન કનપના અગાવે છે પણ અગ મા ભાસનનની જે મોદમના ને માનન્ય છે અને વિસયની એકાગ્રતા છે તે કમનિની મા નથી નરમિદરાવના માન્યમા વિસય અદાનો હોસાથી વાતાવગા! આભાવિમનાથી મોનામા મુગધ પડે ભગી વનય ૭ વગી, મરિ ગમે તેવો કનામ્યમ કામે નગાડે તાપા કમનિનીના વિસય આરી ક પનારીતિ માટે અગના જેટલો આકર્ષક ન નીવડે અદાના વિસયમા આકાન અને પૃથી મુધીને પ્રદેશ અમાર્ક વડે કમનિનીનો વિસય એ દષ્ટિએ મ તદિન અને મુરમિ હે જો કે માવ્યમા વિસયોની અદાના જેટલી ગમિઠ વિવિધતા મનારી છે તેમ જ એના આનેખનમા આશાઅપ મનાચાતુરી કમી કે તેપણુ કુમારિમવઅમા ગખન થતી, છતા બાનિકાના અભિયાગપણાને ટકાવી ગખનાર અદામા વસની જ દુચિગતા છે તે કમનિનીમા ન આવે તે આભાવિ- છે

તથાપિ એગણીમ રાનો આ જગનો કવિ એવા અનુકૃતિઅપ ગવ્યમાય પોતાની અવત્ર અપના અને મરિત્યમને એરી કેટલીક મુગમ્ય અને સૌન્દર્યરસિક વિનાવનિ આનેજે છે જેની એ જમાનાના સુપ્રમિદ અને અગણી કવિ નરસિહ રામમા જેની પણુ દુર્નભ મને છે એના રણુનચિત્રો અને અનકાશે કનાપીર્મા

દરપકતા અને અર્થદશકિત દેટના વર્ણના ઉદ્ય પાન્યા છે તેની પ્રતીતિ દગવે છ પ્રકૃતિની પ્રમન્ન રમમય લીનાને દરપનાતરગોના વર્ણજામા મુનસિદ મુશ્વતા અને વિનામથી અર્થ જતાવે છે. દમતિનીનુ મનોદગચિત,

“કાનુમ ઉપાગા, દ્રાલગસના ભમ દે ભલુ સમી,

દુ તો ગુ જનલેરીઓની ઉપગ ધીમે તીચતી,

જેવા ઉપમાનો દાગ ગુ થાય છે ચાથી દડીમાં મુનસિદ ગસિક દરપના વડે હનગમ ચિત્રો ખડા દુ છે ચદાતા વલુનમા,

“ભુરખો નવો મુખ પર ધરી ગના ભુ નજુ વાગ, ને

મુમાઈ ફેટે ફર તે ત્યા મ્વેનિન્દુડા ખરે,

તિન ગાન પગો, ઘનુર બુ ને રયામ દાગળા નયનુ,

દીરાગતિ મ્હોગા ચરીસામા વુવે દરી ડોમ્પિયુ’

પગમી દડીના પતગિયાનુ અખગઓ તરીકે વર્ણન કવિની માવિક કાચીનાલ મુકા છે અદારમી ધીમા અર્થના વળાપ્રતિમિ મે ઉપવતવેના વતુલોમા કમનિની કેવો વિદાર કર છે તેનુ સગમ આનકારિષ વર્ણન છ

“ઝીલી ઉપેરી માળી દુદી ઉદી જનમા પડે

રવિમિબ તો પ્રભુ ગુ ન ચકર પાણીમા અને

દગ મુખ્તાદાગમા ધીરા તણા વમ્દા ચમી

નાજુક ઉપાગી હામ્ચર ની એક પન રુ ડોનતી!”

અડી ઉપમા કેની ઉચિત અને મનોગમ છે!

પછીની બે દડીઓમા કમનિનીથી મુકન મ્હોનગમા સદન મ્હતી હસજોડીતુ કેવુ ઉપમાસિક મુધતિત ચિત્રાત્મક વર્ણન છે!

“ગખ ન્યમ લપમી પડે કો વા- મણિના ઉપ-

ત્યમ હસજોડી ધવન મ્હમ ચડ જેવી ત્યા તગ

પાખ જનથી આફજે ને તરગો ગહે હખળી

એ પૃથ્વીના પક્ષી નહી છે વિવ દેવી કો નખ!

તી ડોમ તેઓની ડડી ડોનરતણી માના સમી,

ને દિમ પરત શૂગ પરના બધ્થી ધોગી ઘરૂી

છે નાન ચચુ લાન કે મ્હમનણી જેવી કળી,

તે પનવેગે જનપરે શી ચમ્મતી ચારી મ્હઈ!”

અને મધ્યાહનુ વર્ણન પણ “ને એક ચમગી ચીસ પાડી શાલિના પડને ચારે” જેની પકિતથી કેવુ તાદશ ઉદાર પામે છે! અને ત્રણેક દડીઓ પગી સધ્યારભનુ વર્ણન તો કોઈ કુશળ પ્રતિભાશાગી ચિત્રમગની પીછીતુ જ સર્જન છ

“કોટિય તાળી ક્રીડી સમો ગ્મ દાખનો યાગ્યો પળે,
ને ચળકતા કુસુમ ગુલાબી વેરિયાં નભમડો,
ત્યા ગાગ આઠી ચોકમા કીપી રૂડી કેમગતણી,
પણ લાલુ તે કૂખી ગયો ને શાત સધ્યા રહી ગઈ”

છે, ગત્રિના ભયાનક વાતાવરણનું નિરૂપણ લુઓ.

“અધારપડે ધાર્ઠ લીધુ વિશ્વ પોણુ ઠાણુ મઠી !
વાંસકૃદો આરડે ને પવન હાફે નેરથી,
ને આખ છે અગાર જેવી સિદ્ધની ત્યાં ચળકતી”

ગત્રિમા સિદ્ધની અગાર જેવી આંખ, વાંસકૃદો અને પવનનાં “આરડે” અને “હાફે” જેવા મધુચિત અને તળપદી બોધીના અનુષ્ટમ ક્રિયાપદો—આ બધી ખૂબીઓ નગમિહરાવની “ચદા”મા જડે તેમ નથી કથાપીની કાવ્યભાષા પણ કેટલી મીઠી, કોમળ અને કચાક કચાક વ્યજનાપૂર્ણ છે !

“અખરાઓ નિત્ય આવી સગકિનારે ખેવતી” જેવી પકિતઓમા પતંગિયાની વ્યજનાનું રસમય દર્શન થાય છે કાવ્યની પ્રથમની બે પકિતઓમા વર્ણવિન્યાસનો કેવો ગમ ગયાયો છે ! આમ, મુગસિદ્ધના “ચદા” ની અનુકૃતિ ૩૫ કાવ્યમા એની ઘણી રસસામગ્રી છે, જે “ચદા”મા નથી ચદામા તળગવાવિત્ય અને લાવિત્ય લગાવનાર શૈલીની મધુગતા છે, “કમચિની”ની ઉપગની કેટલીક પકિતઓમા રસવાલિત્ય અને લાવિત્ય લગાવનાર રસિક માનસની કોમળતા છે અર્વાચીન દવિતાકવાના ઉચ્ચકાળે એક ઉગતા કવિની કૃતિ માટે તે આશ્ચર્યજનક નથી ! કેમ કે નગમિહરાવે તેમની કાવ્યશૈલી અને કૃપના ઘડાઈ ચુક્યા પછી “ચદા” રચેલ છે, ન્યાયે મુગસિદ્ધે તેમની કાવ્યપ્રવૃત્તિના આગલકાળમા ‘કમચિની’ લખ્યું છે અને તેમ છતાં કનાપી આવી મધુગ વર્ણનખૂબીઓ પોતાના અનુકૃતિકાવ્યમા પણ બતાવી શકે છે

કથાપીના કાવ્યને તેમની કિશોરાવસ્થા અને અપકવ દષ્ટિક્ષણની મર્યાદાઓ નહીં નથી એમ નહિ ‘આ આલને આસમાની પડદે કિરણુ સૌ ઝળી ગયા’ મા “આસમાની” આગળ અને “ચડી તે પર, મુગખ સાડી ધરી, આવી ઉપા રૂડી” જેવી કોઈ કોઈ પકિતઓમા છદોનય જળવાયો નથી, સાનમી કડીમા “શાન્ત રસ દવલો હતો”—એ હકીકત અનુભવ વિરુદ્ધ છે “શાન્ત” ને બદલે “મસ્ત” ૪૦ વિગેપણુ ઉચિત ગણાત પણ આવા દોષો કથાપીની સર્જકતાની

૪૦ પ્રો ઠામર “કવિના શિક્ષણ” મા નોવે છે “મ્યુ (વિશેષણ) વધારે બધ મેસદું તે પણ એકાએક મુઝે એમ નથી”

અશક્તિના નથી, તેની વચના અને ઉત્સાહ કે નિ:પણુવેગના છે. એની ઝડપ અધીર છે તેથી આની ઝીંગી ઝીંગી ધામતો તરફ તે પ્રકૃતિથી જ ભેષવવાદ છે. પોતાના મનની ધૂનનો તો આ કવિ એવો મામ છે કે “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” ની જેમ “કમલિની”નો અત પણ અનુચિત ધ્યાને માનવદુ:ખનો વિચાર મૂકી કથગારી નામે છે પ્રો કાકોરે ઉચિત જ દ્યુ છે કે “કલાપીએ કમલિનીનો જે અત યોગ્યો છે, તે આ મોટે ભાગે આ જ ગગનો હોવો જોઈએ એવા વિષયને માટે જગ પેઠે પડી જાય એવો છે. આવો વિસવાદ “અદા”મા નથી” ૪- ગરિના ભયાનક વાતાવળુદસ્યથી પ્રેગર્ધ કવિએ માનની અને કુદ્ગત વચ્ચેનો તક્ષવન ખનાવના જતા “પ્રકૃતિનું જગત મુખી, માનવ જગત દુ:ખી”, એવો નગસિદ્ધવનો (મુગ વડંજવર્ધને) ૫૦ પ્રિય વિચાર, કાનમાના અમઝ સાતિયપૂર્ણ મનોરમ ગનિક વાનારણને પડે આયેખવામા થાપ આધી છે અન્યત્ત, મુગ્ધિદતુ માનમ અને જગતદર્શન પણ આ જ વિચારનું છે—અને તેમા નગ્નિદ્ધવનો કાવ્યગીતિની નો માત્ર પ્રેક્ષા જ હશે તથાપિ પોતાના માનમને, ઉચિત-અનુચિત ધ્યાને પ્રકટ કર્યા વિના કવિ ગદી ગકના નથી, એના આ મમગ ઉઠાદગ્ગો છે એમની પ્રકૃતિ જ એની વિવાદ-મઝ છે કે કાવ્યમા વિરાદ અને કડબતા આયેખવા તેમને પ્રિય નામે છે, પડી તે માટેની પશ્ચાદ્ભમિકા કાનમા ગમે તેવા ગગની. વિત્યની કે ગમની હો તપ્પેઅગ્તપ્પે કવિ પોતાની અગત મનોદશા, વિચાર કે નાગણી કાવ્યમા આરોપી ને કે કાન્યનો અત કમલિનીની મધુગ અપ્પનિદા અને ભ્રમર માથેના તેના આશ્લેષુખથી આવી શક્યો હોત અથવા તો “મન” જેવા કુશળ મપાદક અન્યત્ત જેમ અદી પણ કાવ્યના વિષય તથા રમને અમગત ડેવી ૭ પકિતઓ ઉપર કાનર ચનાવી કાવ્યતુ ગ્ગતત્તવ ગ્ગી શક્યા હોત જોકે “અદા”ના અનુકરણરૂપે દગિયાન ધુવે એવ ‘નૂતન ચાળી’, જોટાદરે એવ “શર્વરી” અને ખમગારે રચેવ કાવ્ય કગ્તા મુગ્ધિદની “કમલિની”મા પ્રપનાસમૃદ્ધિ આગી અને પ્રકૃતિનીના નથા મુગારસના ચિનો વિશેષ હલ્યગમ છે

(૧૫) ચિત્તક્ષોભ :

મુગ્ધિદની, કવિ થવાની તૈયારી શોખથી, અતગ્ના ખગ ઉમગકારથી થતી હોવાથી ગગત થવાની તૈયારી કગ્તા વિજેદ કલાપી નીરડે છે મુગ્ધિદના ભાયાનમિત્ર મગ્ગમિદ તેમને અનાદ આપે છે કે “કવિ થવા કરતા સાન્યમર્તા વધારે બાહોગ થતુ જોઈએ” અને મુગ્ધિદ તેના જ્વાખમા તે તરફ ગતિ કરવા નિશ્ચય કર્યો

૪૨ “કવિતા શિક્ષા” —૫ ૪૯ (ઈ સ ૧૯૪૬ની આવૃત્તિ)

૫૦ કાસના મુગ્ધિદ ૯ વડંજવર્ધનેદ કાવ્યોના એટલા બધા પરિચયમા આવ્યા નથી

છે” એમ પણ જણાવે છે, તે માટે મિયની “ગન્ધ્યનીતિ” વાંચવાનો વિચાર પણ ગમે છે, તેમ છતાં મુગસિંદનો અંતગત નો લેખન-વાચન ને મનનમાં જ યોગાયેલા છે. ગન્ધ્ય મોંપાવાનું મોકું થયું તેને માટે કચવાટની કંઈ પણ યાગણી તેમના હૃદયમાં છે જ નહિ. એ વિશે તે અગ્રામિંદને વખે છે : “એ કાંઈ બહુ જરૂરની આપત નથી, અથવા જરૂરની છે તો તેની મદને જરૂર નથી મદને મત્તાનો લેલ નથી. સત્તા એ મુખ નથી પણ દુ.ખ છે. ૩૯ કાગળ કે “એવ્ય અને એવકભાવ કરતાં, સ્નેહ-પ્રેમ-ઐક્ય પ્રીતિ-આવ જ મદને ઇષ્ટ છે.” ૪૦

અને આવી પ્રીતિજંખનાનો આદર્શ તેમજે ગ્રામા, મિત્રોમાં સ્વજનોમા રાખ્યો છે. એ જખના જ્યારે કળાની નથી કે તેથી ઉત્પદું જ પ્રેમીજનોમા જોવા અનુભવવા મળે છે, ત્યારે તેમનું કેમળ અને પ્રેમવૃષ્ટ્યુ હૃદય કપી જીઠે છે. અને કવિતામા દયવાય છે.

(૧) “હૃદય ધવય અવે” દુઃખ જાણી કુલાયે,
 યુવગપય ગમેથી ઉતરી આગ આજે !
 મરપશિષ મહિને પ્રેમ પ્રેમી તજો આ
 વિપગગ ગગ વ્યાયે પ્રાપ્ત થાયે કદી ના !” (“શ્ગારો સ્નેહ”)
 -૧-૧-૯૩

(૨) “કરી મહાઃ હૃદય ત્હાઃ હવે ગ કા પ્રિયે, ગાની ?”
 (“સ્નેહગ કા”-૯-૧-૯૩)

(૩) “બકુ છુ દુ તમે માનો નિગરમા ધા મને ઉડા !
 ઉમળકા આ હૃદયના હા ! કહો કયા કાવનુ કાડી !”
 (“કુમુદિનીના પ્રેમોપાવહ”- ૧૫-૨-૯૩)

(૪) “કિતાઓ દરકની જોવી ઉથામ્યા પ્રેમના પોથા
 વિધમ જે ડખ પ્રીતિના વિકટ છે સ્નેહજ્ઞતા ત્યા !”
 (“મન્ત દરક”-૭-૪-૯૩)

અને એથી કવિ હૃદયને ડકોર, કાણુ યનાવવાનો પરાજો પ્રયાસ કરે છે.

“હૈયું કકોર પ્રિયનુ કુમળુ અરે આ !
 આ પુષ્પ, એ અરકનેરો કડકો અરે છે
 આ યોગ એ વિધિયવે નિગમ્યા અરે રે !
 ગળી પડે પણ પ્રિયા પય ના વિમાઃ
 અશ્રુ હવે નયનના નયને જગ્ને હો !

નિશ્વાસ આ હૃદયના હૃદયે રોડો દો !

આશા બધી દિવ તાગી દિવ ત્યાગને હો !

આનંદ આનંદ તમે જ્યાં પડો દો ! ” (“ વૃદ્ધપ્રેમ ”)

(૧૬) મૌલિક-કાવ્યો :

મુગ્ધિહારા ઈ સ ૧૮૯૩ના મૌનિક કાવ્યોમા મુખ્ય વિષય તેમને ગમતો પ્રેમ છે. તેમના પ્રેમનિરૂપણમા એ રંગ છે એક, તેમની દાનની મનોદશાને સૂચક પ્રેમમા કૃષિયા, ગ ઠા, એવકાર્ધ, કે કટુતા અને વિપ્રયભવુ દર્શન કંગવતો અને ખીન્તે પ્રેમના માર્ગમા અતગમ્ય ધૃતા પ્રેમીઓને આશિષ ઈ પ્રેમીઓની મન્તી બતાવતો

પ્રથમ રંગમા હૃદયની વ્યથાને અનેમવિધ દૃષ્ટિતો રૂપકો, ઉપમાઓથી આયેખવા તે મથે છે

(૧) “ વન ગડગડ ગાન્થો આતકુ ચિત કુવે,
પથગત કરાનો મેઘ આની મત્યો'તો ” (“ હાગે મ્નેહ ”)

(૨) “ આહી તો કદિ દામ્ય થાય પ્રિયથી, વા હન્તમેગા મને
જાગી ના ગતિ કોપના હૃદયની ત્યા મૃત્યુ આવી મજે ! ”
(“ મરણુશીત પ્રેમી ”)

(૩) “ અરે ડે ! યોગ ધાશો મા ! ઘયો તો સ્નેહ જામો ના !
મૃદુથી ખેપરવા યા ખેદગકા પ્રેમી જડાગો મા ! ”

(“ કુમદિનીનો પ્રેમોપાનલ ”)

ત્યારે ખીન્તે રંગ, આશા આનંદ અને આશિષનો છે

(૧) “ બનિહારી આવા મુરુર રસરાગા હૃદયને !
અહો ! સાધુ દૈયા ! વિમન શુભ ન્યાને ચિન્ ગહો !
પ્રભુ ! આની પ્રીતિ જનહૃદયમા વાસ કરજો !
હો પૃથ્વી હનો મુગ, જન બનો દિવ્ય અરખા ! ”

(૨) “ હોજો વિભુન સાક્રી મગકની પ્રેમાદ ” દૈયા વિગે !
અર્પે દર્પ જગી જ હો હૃદયને તો સર્વવ્યાપી બને ! ”

(“ મરણુશીત પ્રેમી ”)

(૩) “ મને જે ના તને દાગે ગગાની કાચ્યો કાગો.

બન્યુ રો મન્ત મન્તાનુ અખગનદમા ગચી । ” (“ મન્ત દરક ”)

પ્રેમની વ્યથા, દર્દ, ફરિયાદ, સાહસ્યની નિરાશા—એ કવિનો હાથનો ધ્યાયી ભાવ છે આશિષ અને મન્ત ખેપગવાઈના ભાવોનું મળ પણ એ પ્રેમગની નિષ્ક્રમતાના દર્શના જે છે મુગ્ધિદનુ કવિમાનસ જેમ તેમના પ્રકૃતિકાવ્યોમા અને અનુવાદ-કાવ્યોમા તેમ આ મૌનિક કાવ્યોમાય વગ્ની શકાય છે પાઠ્યથી કવિમાનસમાં પ્રેમના ધર્મણુનો જે ઉંકાપાત મચી ગ્હેના જે તે ભવે પાત્ર પગ્વે ભિન્ન પ્રકારનો હોય, તેનું પગેરુ તો અહીં ૧૮૯૨-’૯૩ના પ્રેમકાવ્યોમા પણ કાઠી શકાય છે અહીં પણ ‘૯૫-’૯૬,ની જેમ જે “ મ્નેહશકા ” થી, પ્રેમપાન તન્કથી ચોન્ન પ્રન્યુત્તરના ગ્હેતા અભાવથી, કવિ અને પત્ની—ઉભયના હૃદયના રસદુચિના અનૈક્યથી મનુષ્યજગતમા પ્રેમનો આનન્દ—અનુભવ શક્ય જે નથી, એવા ગર્થી બધાઈ ગયેના ખ્યાન કે અનુભવથી કવિ પીડાય છે એટલે, પ્રેમઅનુભવના સિદ્ધિમાર્ગમા આવતા અતગયોથી થતી યાતનાઓ સુગસિદ્ધતાના સમન્ત હવન અને કવનનો (પાઠના બે વર્ગો સિવાય) ભાવ ન્હો છે એમ કહાયે તો તેમા કશું અલુગતુ નથી “ મરણુશીન પ્રેમી એમના હૃદય અને માનસને સમર્થપણે વ્યક્ત કરે છે આ વર્ષમા જેમ કવિતાની આત્મસામગ્રી તેમ કવિતાની દેહસાધનામા પણ સુરમિહે સારો વિકાસ સાધી બતાવ્યો છે આ વર્ષમા તેમણે અદાકે કાવ્યો અને સચિન વગેરે મિત્રોને સમોધીને નખેના

“ વદને નીઠ ભગય સખે ।

મનના રથ તે મનમા જે વહયા (‘ કનાપીની પત્ર ધારા ’ -૫ ૨૪૬)

જેવા કેટલાક પ્રાસંગિક મનોગાને વ્યક્ત કરતા નાના કાવ્યો ગયા છે કાવ્યપદિતઓની દૃષ્ટિએ ‘ પ્રોપિતભનૃકા ’ અને ‘ કમનિની હીઠ હીક વામા છે ૧૧૨ પદિતનુ “ કમનિની એ પદિતસખ્યાની દૃષ્ટિએ કવિની પ્રિતાએ આરભમા મતાવેનો સારો વિકાસ કહી શકાય હદોમા, બે-ત્રણુ તોટકમા, બે શાહુલમા એક માનિનીમા, એક સ્વધરામા, બે શિખરિણીમા, બે વસતનિનકામા, એક પીતુ રાગમા અને બેહગિતમા હે આગવે વર્ગે “ અશ્રુચ્ચાન ”-મા વન્તતનિનકા પાગરો દતો, તે ‘ એન્જ ’ મા કેવો મધુર ભવવાહી બન્યો છે આગના વર્ષના “ હૃદયકમનની જૂલી આશા ’ મનિ શાહુન “ મરણુશીન પ્રેમી ” મા નિગેન પ્રવાહી અને મજુન બન્યો છે “ શિખરિણી ” પણ આ વર્ગે એના ધીરમલીર સગીતને વહાની શક્યો છે.

વર્ષ સુગમિયાનના કાવ્યોમા છદોર્ધવિધ્ય કવિએ સાનુ બતાવ્યુ છે “ પ્રૌચિ-
તભનૃદા ” (કાન્ને “ કેકાગ્ય ” મા નદિ લીધેતુ) કાવ્યમા નાદન, મદાકાન્તા,
ઉપેન્દ્રવજ અને માયિની-એમ ચાર હદોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી કાન્ને તખત
કેની એક જ કાવ્યમા વિવિધ રીતે મેગવવાની રીતિનો સુગમિદ સો પ્રથમ
વિનિયોગ આ કાવ્યમા કર્યો છે, એમ હદી-રાકાષ મિથિ, ભાવ અને વર્ણન પ્રમાણે
તેમ રૂપવટા કવિએ આપ્યા છે નણેક ગઝલો પણ કવિએ આપી છે

પણ, હજી તમા કાવ્યોમા કરાની મુગમતા, સહવાનામા એકાત્રતા કે સમગ્ર
નિરૂપણનુ મામર્થ્ય જણાવુ નથી પ્રામનો મોદ હજી નેમને નહે છે. “ ન્નેદ
રાગ ’ ના ‘ ન યા ન્યાગી ન યા વેની ન યા ઝેમી ન યા મેત્રી ’ જેવી
પદ્ધિઓમા મ્વિનો મિથ્યા પ્રામગોષ્ઠ જ દેખાય છે “ કાપી દડ ને નાખી હ
ન છે તેની મને પગા ’ મા, નેની પગાની પકિતમા અને ગાનની ઉપાન્ય
પકિતમા ગઝલનુ માપ તુટે છે ‘ હોં ને પ્રાણ, જિનમા ટ્યા ન્દી તુગને હજી
નકા ? ” અને પગેની પકિતનો આવેગ લાગ્યાગ્પદ અને છે “ દુમ્મિનીનો પ્રેમો
પાનભ ’ પણ એનુ નિર્મળ કાવ્ય છે એમા પણ છે તેથી ત્રીજી પકિતમા ગઝલનુ
માપ અનિશ્ચિત છે “ ન તાણો પ્રેમની દેરી, જુ તાણ્યે જગે તૂની ’ જેવી
પકિતઓ કાવ્ય વોમ્પ્રિય બની હને, પણ મલિકાન્તાની ગઝલોની વિગેર અમક
એમા નથી એ જ પ્રમાણે આ વર્ષના તેમના અગ્રકટ કાવ્યો પણ નામાન્ય છે
કાન્ને “ કેનાન, મા તેમને ધ્યાન નથી આપ્યુ તેમા તેમનો સ્વવિવેક જ છે
“ પ્રૌચિતભનૃદા પણ નર્મની અધકવ્યગી વિપ્રતભશગાર નિરૂપણરૂપીનુ નિષ્ક્રમ
અનુકરણ છે

પણ કીટસના ‘ Happy Insensibility ’ ના મુકતાનુવાદરૂપ કાવ્ય
“ સુખમય અજ્ઞાન ” ના હદોનર અને પ્રચારી નિરૂપણ વેતા “ મન્ને “ કેકાગ્ય મા
તેને ધ્યાન કેમ નહિ આપ્યુ હોય એવો પ્રશ્ન સાર્થકે જોકે છે “ મનુએને તો
આ પગમ સુખ માગ્યુ નહિ મને ’ જેવી તેમાની પકિતઓમા સુગમિદનો પ્રિય
વિચાર પણ નેવા મને છે

એમની ગઝલોમા મલિકાન, માનાગ કરની ગઝલોની જેમ હૃદ અને કારમી
ગમ્ને તથા હવાનો ભગપર ઉપયોગ થયો છે મનમ્વિના, ઉદ્ગતા, નાગધૂનીના
ઉગ્રાગા, ઇસ્કપગ્ગતી, જગત તગ્મની જેપગ્વાર્ધ વગેરે અન્યની ગઝલોના વક્ષણો
આ કરિની ગઝલોમા છે ‘ હગમા કપાયેન “ એક પ્રેમી ’ અને “ કુદ્રીગી લાન ”
કરના ‘ હટની “ મન્ત ઇસ્ક ” મા શમ્દોના ઉપયોગમા અને કથનના ઉજાગટમા સારો
વિમાસ કવિ બતાવી શક્યા છે જોકે મલિકાનની ‘ ઉઘામ્યા ધર્મશામ્બોને-જણાયો

ગ્રાંની પદિનમાં” જેની પદિતઓનો “કિતાઓ હરકની ખોળી ઉથામ્યા પ્રેમનાં પોથા” જેની પદિતઓમાં પડ્યો છે અને “આશક આ પડ્યો બેહોશ મરી નવશે હિન્દરાઈ” જેની પદિતઓ અગુધ્ધ માપની રહી નવા પામી છે, તોપણ હરકે હકીકીના રૂપની આ ગઝલ કવિની ગઝલગીતિનો વિકાસ સૂચવે છે. ગઝલની પહેલી બે પદિતઓ નોટદાર છે

“અથે કાતીન! મીને તુ મતુ ગહેજે પડ્યુ ગહે તુ .

નથી તકમીઠ ત્હાની એ . ગુનેહગારી હમારી છે .”

તેકે “મતુ રહેજે” નો જ અર્થ પડ્યુ ગહે તુ ” મા પુનગવર્તન પામ્યો છે અને ‘કાતીન’નો ગેઝઅર્થ થયો છે એ પણ નોવવા જેવું ખુદ કે મુરસિદને જેટલી અમૂલ્ય વસ્તુમા કાવટ આરી છે. તેટલી ગઝલોના છંદમા સફળતા મળી નથી.

આમ, આમવા વર્ણ કરતા કાવ્યપ્રવૃત્તિ વેગવતી છે ૯૦-૯૧મા તેમની કવિતા માન ગુગારી કે વિપ્રનભ મનોદગાને જ વ્યક્ત કરતી હતી ૯૨મા પ્રકૃતિગાને કહક વિશેષ રૂપ દાખવ્યું અને કવિની વેગગી મનોદગાનુ પ્રતિબિંબ પણ તેમા પડ્યું પણ, ૯૩મા કવિએ કાવ્યમાદિત્યની પ્રવૃત્તિમા ખરેખરી અભ્યામપૂર્ણ નાંવના આગળી અગ્રેહ દાખવના મક્તઅનુવાદો અને ગુજરાતી કાવ્યોની અનુકૃતિઓ દ્વારા તે “અન્યની કવિતાનુ ધુટામણુ”^{૫૧} કરી કાવ્યભાષા નિઃપણશીલી અને ભાન-વપનાને ઘાટ આપવાની સાધના કરે છે અને એમ કરી કવિ થવાની યોગ્ય તાલીમ સરસ દાખોના અભ્યાસ અને અનુવાદ-ઉલ્લેખ દ્વારા મેળવે છે ૯૭ તેમની દષ્ટિ કાવ્યમર્જનમા પૂરેપૂરી સ્વતંત્ર બની નથી અગ્રેહ-ગુજગતી કવિઓનુ અનુકરણ કરી તેમના જેવી કવિતા રચવા માટેના તેમના આ વર્ણના પ્રયત્નો જે આ વર્ણના તેમના અદાર માયોમા સાત અનુવાદકાવ્યો, બે અનુકૃતિ કાવ્યો અને બાકીના કોઈને કોઈ નામી કવિઓની કવિતાની શૈલીના જ પડના રૂપ છે, એ જેના હજી સ્વતંત્ર કાવ્યકથાનો પ્રાદુર્ભાવ સુન્મિહમા થયો નથી પણ ૧૮૯૩મા કવિનુ સ્વવર્તુળ મોટું થયું છે વપનાવિનાસ વધ્યો છે અને ભાવ-નિરૂપણમા નાનિય આવ્યું છે હ્રદપ્રભુતા વગભગ આવી ગઈ છે અવકારગીતિમાં સફળતા પ્રાપ્ત થતી નવથ છે વર્ણનચિત્રોમા ચારુતા પ્રવેશે છે, એ જેના આ વર્ણ કલાપીની કાવ્યસાધકરી રમતી જગી ઉન્નતતાનુ દર્શન કરાવે છે

(૧૭) યોગસાધના :

ગઝલ અને કવિ થવાની નૈયારી સાથે યોગ સાધવાની અને વેદાત સમજવાની દક્ષિ-પ્રવૃત્તિ પણ મણિનાનના બોધને કારણે આ અરસામા શરૂ થઈ છે સુરસિંહની

બુદ્ધિ આ ઉમંગ્ય કેવી જાગૃત દત્તી, તે આ મનાવે છે મહિનાવે તેમને દુનિયામા ગ્દીને ગાઝકાર્ય સભાગતા સભાગતા હચર-મક્તિ ડગ્વાની સનાદ આપી છે તેના જવાબમા, તે મહિનાવાવને કષ્ટે છે “ઈશ્વરબક્તિ” કેમ કગી? દુનિયામા પ્રપચમા ગ્દી-ગ્દીને કનાક ભર્યા જ રહેતુ? મુર્તિ બધ તેનુ ચરન પુપાન્દિ ક્રિયા વડે પગલ ડગ્વુ, એ અને જગગ વાગવુ નથી એક જડ વગ્વુ પ્રત્યે આગ્યાગદિન તેવી ક્રિયા શુ ક્વલાર્થી? આની પગલ નકામી છે તેમ જ કુનેનો નથી, પણ મને તેમા ગ્દી વાગનો નથી મે “મિધ્ધાતમા” નુ મનન જનાગ વ્યુ છે પણ તેમાથી નો મને “પ્રેમ” અને “અપ્રેમ પ્રવૃત્તિ” —અર્થનુ ભનુ ઇચ્છુ અને યથાશક્તિ ભનુ કગ્વુ એ જ મુખ્ય “ધર્મ” જડયો છે “પત્રધારા”—પૃ ૯)

આમ, પ્રેમધર્મ જ મુગમિદનો ઇવનધર્મ જ-યો છે તે મિવાયની દિનસુકીમા તેમને શ્રધ્વા ચોટની નથી છતા પોતાના પ્રગજન પોતાને નાગ્તિદ જવો ન ધારી વે અને “યથાગજ તથા પ્રગ” પ્રમાણે પોતાની કૈયતમા એવા ભ્રમથી નાન્નિપ્તાના વિચાર ન ફેનાય તે માટે જ્ઞાન કર્યા આ આશરે ચરો કનાક એક આગ્યામા એમી મુનસિદ મહાભારત વાયે છે અને એને “પૂજા” તરીકે આગ્યામા છે હયોગ કે મિદ્ધિ-ગ્દીની વાનચ પર તેમને પૂજે તિગ્દી છે પણ પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ અને આ માની ગતિની ગિરાસા અને તે વિશે મહિનાને જે ઇર્ષ સમનવેતુ તેમા પ્રામાણિક શ વાઓ થાય છે તે નિખાનમપણે પ્રમ્દ કરે છે “મ્દારા મનમા બીજી શકા એ છે કે મોક્ષ અનુભવનાગ આમાને કરી પ્રવૃત્તિ છે કે નહિ? કેનાએક મોક્ષ એટલે પૂર્ણ નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનો તદ્દન અલાન એમ કહે છે—૬ દ્વાતીતતા—ત્રિશુભરહિતપણુ આપિ તો કે જ એમ હુ માનુ છુ પણ મ્દારા માનુ એ કે કે મોક્ષ ગ્ધિતિ અનુભવનાગ આતમા પણ પ્રવૃત્ત જ છે સ્લાડમા એકે પદાર્થ ગ્ધિગ-ગતિગદિત નથી જે પદાર્થ અગાડી ન વધે, ઉચો ન ચડે, તે પછાડી જન્ય, નીચો પડે, પણ ગ્ધિગ તો ગ્દી શકે જ નહી મ્દારો મિધ્ધાત એવો છે કે મોક્ષ એ મનની પૂર્ણ નિવૃત્તિ-કનેશનો અભાવ અને પૂર્ણ પ્રેમ-અદ્વૈત પ્રેમ અભેદ પ્રેમનય પ્રવૃત્તિ આ એ મતમા કયો સાના છે તે લખશો”

(“પત્રધારા”—પૃ ૧૨)

એગાગ્દીસ વર્ના વિનાસથી ગગાયેના તદુબુમા મોક્ષ અને પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિ વિશે કેની અષ્ટ મુજ અને મર્મદષ્ટિ છે! પ્રેમમા નિરાશા અને વિરા અનુભવના આ કાગી ઉમગ્ના ગાગ્દીમા તર્કની પ્રામાણિપ્તા અને મુમુક્ષુપણ કેવા ગયા છે! એના પ્રનો એની શકાઓ, એના તર્કો અને એની શ્રધ્વા એની ઉમગ્ની વ્યક્તિઓમા કેવા અસાધારણ છે! એનો અગ્રેજ-સમૂતનો અભ્યાસ સાધારણ છે,

પણ એની પ્રદલગમ્ભિ ને અમજગમ્ભિ અમામાન્ય છે એણે મોગ ભાગનું જ્ઞાન શ્રવણ, વચન અને મનન કરીને મેળવેનું છે પ્રાપ્તિ યુગ્મ જે અપાનીનું પણ જેટનું પ્રાપ્તિ યુગ્મ છે, તેટનું આ તરુણ તર્કશુદ્ધિમા ઉતારતો અને દષ્ટિમા પચાવતો ગયો છે

(૧૮) સાહિત્યસંસ્કાર અને ગદ્યછટાઓ :

આ અમયમા મુરસિદની વિચારણા પદ્ય બની એમ ઠહો શકાય મણિનાનના “મુશંને”, બાનાગ કઠના “ભાગીભૂરણે”, મણિનાને તેમના પગ વખેના પત્રોએ અને મણિનાનના “સિક્કાતસાર” આદિ પુસ્તકોએ મુરસિદમા આર્યધર્મની જીવન ક્ષિપમુશીના, વેદાતના, પ્રતિ-નિદાતના, મોક્ષના, અદ્વૈતપ્રેમના વિચારોના બીજ રોપ્યા અને પ્રસંગવ્યા હોય એમ જણાય છે ૪૧ ૧૮૯૩મા પદર વિવસ મુખર્ષ તે જન્ય છે ત્યારેય આ જીવાન, મૈત્રી અને માર્ગદર્શન રોધે છે મન સુખગમ ત્રિપારી અને ગોરુધર્નગમ ત્રિપારી જેમા સમર્થ પડિતોનું હગ્વિચાર મુવ સાથે પણ તેમને આ અગ્સામા થોડોડ પત્ર-ન્યવહાર થયો છે અને “જનકવિદેહી” થયાનો આશ્ચં તેા તેમના ‘૯૨-’૯૩ના પત્રોમા વાગ નાર સભગાય છે ૪૨

મૂર અને રોષીના વાચનસસ્કારેય મુરસિદના મગજ ઉપર પ્રેમ અને જીવન દષ્ટિ વિષયક કેટલીક જીડી ગ્રપ આ અરસામા મૂડી દીધી છે “રોષીમય જગત મને એ હાન તો અપ્પ પણ શા માટે ગખનું ‘ત્યારે હાન તો ગડનું જ,” ૪૩ એવી વિચારમગ્ન મનોગા મધાર્ષ ચૂડી છે “અરે! વિચારા માનનીહ્મય! દુ ખ દુ ખ-દુ ખ ગરીમજ મગજ પગડી દષ્ટિ કરે તો દાહ, વર્તમાન તો એશિયવ ટેન, ભરિખમા-તે અધારમા-કાષ્ઠક ધૂરકતુ કાર્મિક ડોગા ફેરવતુ કાષ્ઠક રજુ દેખાય-સર અતીચદ્રની “મદ્દાગતિ” ૪૪ આમ, વિષાદ્યેચા વિચારા રેરા હ્રદય અપશંથી અને ભર્મિ નતાથી થયા છે!

એમના વાચનસસ્કારે એમના ગદ્યમાય સાહિત્યની સચોટ મુદ્રા, કહેવતોનું બાહુલ્ય અને વિચારનો વણાટ આપેન છે ઉદાહરણ તરીકે એક જ પત્ર “કનાપીની પત્રધારા”મા ૨૮૭, ૨૮૮ અને ૨૮૯ પૃષ્ઠ પરનો જીઓ ૪૫ ૧ ‘આધ્યુ’ અધવચ રહે અને ધણીએ ધાયું હોય તે થાય ૨ વાળીનો કૃતમે વાટનોએ નહિ રહે અને ધાટનો પણ નહિ રહે ૩ ‘Where there is a will, there is a way’ x *Where there is a will, there is a way* ‘કનાપીની પત્રધારા’

૪૧ જીઓ “સચિત” મણિલાલ અને સરદારમિહ ઉપગના ૧૮૮૩ના પત્રો

૪૨ જીઓ પત્રધારા ‘ પૃ ૪ ૧૮૯ ૨૯૩

૪૩ જ્ઞાન દરાયને પત્ર - કનાપીની પત્રધારા ‘ -૫ -૬૮, તા ૭-૧ -૯૦

૪૪ એજન- પૃ ૩૬૮- તા ૮-૧૦-૯૦

૪૫ ‘ સાણા સરદારમિહને પત્ર’ -તા ૧૬-૫-૯૦

ના ગદ્યમાં એમણે વાપરેલા -દ્વિપ્રયોગો પણ તેમની લેખનાર્થીના સપદ અને વાચનપ્રમ્ય સાદિત્યઅન્કાર નાખવે છે. “આમશયલોની લાગી મર્” (૫ ૨૪૩) “નાના ઉડી નવા”, યાગ ધણા, આવા પર મવાગ મેંદુ — આમ સ્મિત અન્નનિદવગે- પગના પત્રોમાં સાદિત્યના નુરામક અવતરણો, યોદ્યા પીની કહેવનો અને ર્દિપ્રયોગોનો વિપુલનાર્થી ઉપયોગ થયો છે. મુન્સિંક, જે કાર્ક નવુ સાદિત્ય વાન છે અથવા યોદ્યપદની કહેવનો વોગ તે નખી લે છે તેનો પોતાના પત્રોમાં કે સાદિત્યમાં વિનિયોગ ત કાત મી દેતા નાયમ પટે છે. આર્થી એમની બારામાં નાગની, સ્વતલા અને મોમના આવે છે એમના દુષ્ટિનો, -પકો, અર્થાન્નગ્ન્યાનો અને એમના ગદ્યનુ નમગ્ર વ્યમિત્ય એમના ત્રવગન્વાચન તથા અવયોકનનુ ન પરિમાન ૭ મનાપીની પનધાર”ના એના યોમ્યધ ઉગાદરણો મને ,

૧ તુ નાગમ ગયો આર્થીની કળા લોન્યા જેવી ન તારી નિશ્ચિતિ થઈ પાડે મન મળ્યા તન કન્વમંડ કોમાર્થી (અવતરણુ વિનન) બાધી લીરા છે.”

(૫ ૨૩૫)

૨ હાન નુ કોમને ચુનાગના કૃત્થી પણ નથી મારતો પણ — નામ્ડીનો ઉપયોગ પણ કરવો પણ એ નર્ક મન્કેન નથી સુદ્ધાચતાર પડી ખી અવતાન થાય એ ન્વાભાવિષ છે (૫ ૨૪૩)

૩ હવાની સ્વુ ચાગ ચાગ મામે બદનાય છે તેમજ નમીમદવા અને ગ ન્યદવા પણ બદનાયા કરે છે પણ તે સ્વુ કાર્કિક અનિયમિત અને લાખી છે હવાનો ફેગ્દાર જ્યમ ચામડી ઉપર અસર કર છે, તેમ નમીમદવા અને ગન્યદવા મન પર અસર કર છે (૫ ૨૭૦-૨૮૦)

૪ ‘લુમિતિના પ્રાપોઝિશન - યુક્તિ પ્રયુક્તિ અન્નભાવી કાર્થ સાધવા ત પર ગહેવુ, પણ ‘- a bird in hand is worth two in the bush’ એ યાજ નખી હાથમાંનો ના ફ ન પડેના વાક માટે ન ખોઈ નાખવો અને આશા પર મવાગ ગહેવુ પણ તેને નવાગ ન થતા દેવી - મળવાનુ હશે તે જ મળશે’ જવાનુ હશે તે જ જશે” આ મોટુ સુન મનમાં ગાખીજનમ્ પિદેલી જેવ જેટનુ થરાય તેટલ થય (૫ ૨૯૨-૨૯૩)

આમ અગાઉના ત્રણ વર્ગો કળા એમનુ ૧૮૯૩નુ ગદ્ય તેમનો સાદિત્ય સન્કાર જ્યગ ઉત્સાહથી પ્રમટ કરે છે ઊર્મિલ ચિતન અને વહે કાર્થી ગદ્યની મુદ્રા એના વિવિધ વગોકોમાં અસરકારકતાથી ઊપસી આવી છે. મ્વિની નમિમ્તા ઊર્મિ અને કપનારીનતા પ્રકૃતિથી જ તેમને મળેલી છે પણ તેમાં આ વર્ગો જેવા વિચારોનો વણાટ પણ ગદ્યમાં સારા પ્રમાણમાં નેના મળે છે

(૧૯) વિકાસગીલતા :

એમની મનો-શામા વિપાદપ્રિયતા છે, પણ બાહ્ય ઉજાગટ હવે ઓઠો ઘર્ષ ગયો છે હવેનો વિપાદ કોઈ વિચારક અને અતમુખ, જાગૃત વ્યક્તિનો છે, રમા-લક્ષ્મી, વિનાસી જેમનમસ્તનો નથી અગ્રેજ કવિઓ તેમ જ મણિનાન-ગોવર્ધનરામ વગેરે વિચારગ્રીન કર્તાઓની કૃતિઓના વાચનથી એમનું મગજ અને ચિત્ત વિવિધ કોગ્નિના વિચારોથી ઊભગય છે કેવળ બોધાત્મક, કે ભોગપ્રવાન શૃંગારસયુક્ત પ્રમગોના વાચનને બંને હવે તેમનું વાચન, ચિત્તને ગસના અન્ય પ્રદેશોમા પણ વિસ્તરે છે “ઓવેનો”, સોની અને મૂના કાવ્યો, ગોવર્ધનરામ-મણિનાનના દેશ, ધર્મ, ગૃહસ્થવન અને તત્ત્વનાનવિષયક વિચારો અને અગ્રેજી શિષ્ટચર્યા તેમના વાચનનો અને મનનનો વિષય ન્હા છે, તેથી તેમનું રમવર્તુલ પણ હવે વધ્યુ છે એમની લાગણીઓ અને જીવિત ન એથી મુન્ધતા ને ચ્યૂગતામાથી થોડેક અશે મુક્ત બની જોડો વિચાર-પ્રકાશ મનાવવા નાગા છે એમની નુ નુ જાણવા, વાચવા, જેવા, અતુ ભવવાની નિરામાવૃત્તિનો તો પાગ નથી એમની દષ્ટિ પણ જાગનુક અને મર્મત્રાહી ગદેવાથી મમાનોચ મનવા માડી છે વૃત્તિમા પણ જીવાનીસુનભ જાતીયવેગ હવે ધમ્વા નાઓ છે ગગ તો ઉત્કટ છે પણ તેમા હવે જ્ઞાન તથા ભાવનાની સૂક્ષ્મતાના અગોની વૃદ્ધિ થવા ના છે સોદ્યભક્તિની સાથે સાદિત્યમ-ગ્રાહ લખવાથી તેમનું ગદ્ય પણ મમૃદ બનતુ જાય છે અગ્રેજી કાવ્યોના આખ્યાદ અને ગમગદ્યુમા મનના ભાવો ધનીમૂત મનવા પામે છે અને રુચિત ત્ર સૂક્ષ્મતા અને શિષ્ટતા પ્રદણ કરતું જાય છે મનાદકારો અને મિત્રમ-ગમા પણ વિદ્વાન અને નામી પુરુગોની સખ્યા ઉમેગર્મ છે ગન્ધ્ય ધર્મ-તત્ત્વનાન અને ગૃહના પ્રશ્નોમા મણિનાન અને સાદિત્યમા ગોવર્ધનગમનુ માર્ગદશન મેળવાય છે જીવનના અનેક ક્ષેત્રોની મુક્ત ને નિષ્પાનમ-પણે ચર્ચા ‘મચિત’, “સુમન”, મગ્ગમિદજ અને આનદગય દવે સાથે પનો દ્વાગ તેમજ પ્રત્યક્ષ સપર્ક દ્વારા થતી ગદે છે અને તેમાય મગ્ગમિદ અને આનદગય અગ્રેજી સાદિત્ય મામનમા તેમને પ્રેરક બની ગદે છે, તો અભ્યાસ, ગૃહ અને કુટુંબ જીવનની આંક મામનોમા આ ઓગણીસ વર્ષનો તરુણ એ બનેનો સડાય ગુરુ કે સનાદકાર પણ બની ગદે છે

આમ, આ વર્ષો મુગ્ધસિદ્ધનું સાદિત્યિક વ્યક્તિત્વ વધુ ખીલવા પામે છે. ૧૮૮૨ લગીના જાતીયવેગને વધુ મદત્ત આપતા કાર્ષિક વેવતા, અખ્યમ્, અજ્ઞપદ વિચારો અને તાગી મનો-શાચાગા તથા છીછરી દષ્ટિ અને એકાગી અભ્યાસચાગા મુગ્ધસિદ્ધ કરનાં ૧૮૯૩ ના મુગ્ધસિદ્ધ કાર્ષિક વિગેર અખ્ય ચિનચાગા, સમનોમ

તકંવાગા, ભાવનાનક્ષી, ત્રીમુરત્યાર્થા ત્રિચારો, શિષ્ટ સ્વદુષ્ટિ અને વિવિધ ચિત્રોવાર્તા
 દર્શનાશક્તિ ધરવાનારા અને વડુ અતમુખતા, ભગદુહ, મનનશીલ હૃદયના દેખાવ છે
 એમની જન્મજન્મ વિસાદપ્રિય, સૌંદર્યપ્રિય, દર્શના-સિક્ક અને ગિરજાસુ પ્રકૃતિમાં
 તેમ વસ્તુ આવે છે. ૧૬૫ની ઉંમર, મોહના ચક્ષુ અને માનસની કોમળતા
 શુભાચના વિના છુદ્ધિને, વનાદૃષ્ટિને, ચિત્તનર્ન અને અનુભવની આખને તે દેખાતા
 માત્રમ પડે છે તેમની ગદબ, મૃતિ, અનુગ્રહ અને અવનોદનની શક્તિ અગ્રમ
 ૬. એમનુ માનસ પશ્ચિમ નથી પણ અદ્યતુ, મોહીતુ તથા ચિત્તપ્રિય, મુમુક્ષુ
 ગમિક પુરુષનુ છે.

વાચનથી એમની છુદ્ધિશક્તિ અને વિચારદૃષ્ટિ વિદગી છે, મનન-વિવેચનથી
 એમની વિવેકદૃષ્ટિ અને ઝવનદૃષ્ટિમાં સમનોનના અને ઊનાર્ત ચવાતી આવે છે
 અનુભવની અતમુખતા આની છે અને સ્વવિલેયો વધ્યા છે ભાસતગથી ભાસ,
 ૭૬, વિચાર અને અભિ-નન્તિમાં ગિષ્ટતા, પ્રીતિ અને એકાગ્રતાની દક્ષણ થાય છે
 એમ તેમની ગદ્યશૈલી આ વર્ષમાં મીઠ પદ્મ અને છે તેમજ કાવ્યશૈલીમાં પામતી
 વ્ય છે, જે '૬૪-૬૫ મા તે સૌંદર્યસ્વરૂપ પ્રકર કરે છે

આ વર્ષમાં મુગસિદે પત્રો, દા-થો અને કેલામ અથેટ મુક્તકોમાંના ભાગોના
 ભાસાત સિવાય અન્ય કશુ જ લખાણુ કયું હોય એમ જણાતુ નથી તેમના
 પત્રોમાં તેમનુ વ્યમિત્વ પૂરુ ઊત્થુ છે એમના ચિત્તના અનેમ્વિધ પ્રતિભાવો,
 આહના-વ્ષો અને ઊર્મિની ઉંમરપૂર્વક તે તેમાં દર્શી વ્ય છે એમનુ માનસિ-
 વનણુ પ્રકૃતિ, રુચિ, અરુચિ લાગણી, વિચાર, અભિનાસ તરંગો, નક્ષત્ર, વાચન-
 મનન તે લેખનવિરો, ગિરજાસાઓ, અભિપ્રાયો, સ્વવિષયો અને વિવેચન—એ બધુ
 જ્ઞચવાતુ આવન હાન તે તેમના પત્રો ગિરાય મીડુ વ્યુ નથી ૪૬ છતા આ પત્રો
 એ અર્થ અક્ષર કરનાને સમર્થ છે કનાપીઝવનના મ્યુગ પ્રમ ગો તે ઝાઝા નહિ પણ
 તેના આનરઝવનની ઘણી દક્ષિણેના આ પત્રો પૂરા પાડે છે એ પત્રો મુગસિદના
 વ્યમિત્વનુ થતુ જતુ ઘણુ પણ સ્પષ્ટી ગહે છે વળી, મુગસિદની વિકસની જતી
 ગદ્યશૈલીનો પણ પરિવચ આ પત્રો જ આપી શકે તેમ છે ૧૮૯૦ ના મુગસિદનુ
 ગદ્ય સાલનનાના ડોગને ચાળે ચલ્યુ હતુ, પણ ૧૮૯૩ નુ તેમનુ ગદ્ય—ઉપર આપેના
 કેટલાક નમૂના એના જણાવે કે—આભાવિમ્તા તરફ સૂકે છે પોતાના નભાગી, વિચાર
 કથન કે અભિપ્રાયને સ્વ કવ્વા માટે સરસતાની માથે સવોદતાનુ વનણ પણ તેમાં
 વરતાઈ શકે છે '૬૦ મા સચિતને 'આર્ત કા બગી'ની ભાસા શૈલીમાં પત્રો નખાયા
 છે, '૬૦ મા એ જ સચિતને નખાવેના પત્રો મુગસિદનો ભાસાપત્રો દેખાડે છે

૪૬ મુગસિદે લખેલી આ મહયાને હવે તેા નાશ યઈ ચૂક્યો છે

રાગ ને ત્યાગની વચ્ચે

(ઈ. સ. ૧૮૯૪-૧૯૫)

“રાગ ને ત્યાગની વચ્ચે ઢેણું એ સૂવણું હતું”

(“ભરત” • “કલાપીનો કેકારવ”-૫, ૨૦૦)

“તું રાજદંડ લઈને આવ્યો નથી, પણ માત્ર બે વાત લઈને આવ્યો છું.

એક પેલી યોગીની જમાત અને બીજી, તે સ્વપ્નમાહેની અપ્સરાઓ”

(“મૈનાવતી અને ગોપીચંદ”)

“મીઠા લવાટ યજ્ઞી સુમ્બન એ સધું”, ને

મીઠા કપોવ હપરે સરજી પડ્યું, હા !”

(“સુગનવિમ્બન” • “કેકારવ”-૫ ૪૫૬)

(૧) રાજપદ પ્રત્યે ઉઠાસીનતા :

સુરસિદ્ધતા ચિત્તમા રાગન થવા વિરોધે ચાલતો આતમકવદ આગવે વર્ષે મહિષાસુરની સનાહ-અભગ્નવટથી દુઃખ થયો, પણ સુગમિહની ધર્મશુદ્ધિ, ડહાપણ-શુદ્ધિ જ તે અમલ શક્તિ, એમની હૃદયવૃત્તિ નહિ. “બધા ઉધામા બેસી ગયા” એમ જણાવ્યા પછી પણ ગગન થવા માટે આવશ્યક સપ્તાર્થ, મામ-દામ-દંઠ-બેદ કે મત્તાનો કડક ઉપયોગ પોતાથી ધર્મ શકશે કે નહિ તેની પતીજ સુગસિહને પોતાને પડતી નથી ને મહિષાસુરને જણાવે છે : “તે દુઃખ-તે વનમા જવાની કઠણ હવે મને હેગન કળ્તા નથી, તોપણ મને વાગે છે કે હજુ મારામા ધર્મી નબગાર્થ છે. “દડ-શિક્ષા” એ મને બહુ ખેદ આવે છે. એક માણુબને ૭ વર્ષની દેદ આપવી એમ કળ્તા મને ત્રામ આવી જાય છે. “શુ આ સુન્દેગાર આટલી શિક્ષા વિના ન મુરંડે ? થોડી શિક્ષા મનુષ્યજાતિ માટે બસ નથી ?” એ વિચારો જ મ્હાગ ખેદનુ કાગળ છે પછી વગી આવા વિચારો આવે છે : “આ ક્યા માગમા થોડો વખત જ ગ્દેશે, તે છોડની અને ગમતી નથી. કેમજ વામણીઓનો નાશ થયો, માણુમ પગની વ્યા જતી ગ્દેવી, એ દાર્ઠ ઓછી શિક્ષા છે ? ૧...મ્હાગં

૧. “એક હચા” એ કાવ્ય કલાપીનો આ જ પ્રકૃતિરંગ જતાવે છે.

આ બ્રાહ્મી આંશુ દવે માગ્યો દર જમો. દુ' પૂજાનું બાપુ' કરી સમીપ, પણ માણું હૃદય દર્શિત ધર્મ જ્યાંથી દુ' તે બાપુ' દર્શાવે અને જે સતોષ થયો તેને ઈએ, અને થયો, તેનો ખર્ચ બોક્ષા નદિ ધર્મ અર્ક. ઝું ગભનએ માટે આપું જ ગિર્મીયું છે ? આ વિચારો અને કેમ દુ:ખ ન આપે ? બીજી તરફ "દુ' ગભન માટે કાપક પુ' કે નદિ ?" એ તો માગ મનમાં દર્શ શંકા-નંદારી શંકા છે જ." ૨

તેમના દોષદર્શ અને વિદ્યાવિદ્યાની ચિત્તને ગભનના બોજ ધણે દર્શિત લાગે છે : "પ્રવનનો વિચાર કરીએ તો તે પણ અભાષુ છે. તેને માટે પણ બધું જ ગભનએ દર્શવાનું છે. આ કામ કેટલું મુશ્કેલ છે ?" ઈ... "પ્રેમ, સના અને દંડ એ ત્રણે જુદી જુદી દિશાએ આસનારાં તરવો સાથે વાગી ગમવાં એ કેટલી મુશ્કેલ ?" ૪

મણિવાન, ઉત્તમ રાજ્ય થવાની, કુમાળનાથી કારખાગ ચક્રાવવાની, ગભનમાં વિશ્વાસ અને સાગં માણુગો ગમવાની, એજન્નીનાં માણુમેને ગભ આપી દેવાની, શિક્ષા યુગેયોને જ દર્શવાની, પ્રવનના દક અને દિનતું વ્યાજ દર્શવાની અને એવી બીજી ઘણી ઘણી શિખામણી સુઝિંદને પત્રો દ્વારા આપના ગણે છે. ૧) સુઝિંદ પણ "આરી પડ્યું એ ઉપાડ્યું-ધુરકો નથી," એમ જણાવી મણિવાનની શિખામણેને માથે ચઢાવી તે પ્રમાણે વર્તવા નિર્ધારિ છે, પણ થોડા થોડા દિવસોએ એ રામ એનાએ. અત્યંત સવેદનશીલ ચિત્તવાળો આ ક્ષિત્તવ્યમદ કવિજીવડો સમયને આંતરે આંતરે મણિવાન પગલા પત્રોમાં પોતાના સ્વભાવ મુજબ ગભ થવામાં દોષને દોષ ગૂચ, મુશ્કેલી કે પેતાની મર્યાદા બતાવ્યા કરે છે.

તથાપિ યત્ને કરીને પણ સુઝિંદજી પ્રવનશુભેચ્છક ગભ બનવા માટે દમર કમે છે, અનિચ્છાએ પણ વ્યવહારકુશળ ગૃહસ્થનું જીવન જીવવાની સાધના આદરે છે. વ્યવહારજીવન, આંતરજીવન અને પોતાની કંપનાનું લાવનામય જીવન, એ ત્રણે વચ્ચે તેમના અંતરમાં કપલ મચેલો છે. ક્ષિત્તવ્યશુદ્ધિ અને હૃદયવ્રતિ વચ્ચે સતત સંઘ્રામ તેમના મનમાં ચાલ્યાં કરે છે, અને આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેના સમાધાન સામે હૃદયનું બંડ સનત થયા કરે છે, જતાં ગૃહગ્ર્ય અને રાજ્ય તરીકેના પોતાના ધર્મો નદિ બળવવા એ કાવરતા છે, એનું લાન સર્પ રહેતું હોવાથી તે હૃદયની સામજીને જ્યાંથીને પણ ક્ષિત્તવ્ય કરવા તરફ જને છે. આથી તે "એજન્નીના નકારે માર્ગે" હમેશાં સત્તા વાપરવાની ટેવથી મગર જની ગયેવાં માણુમેથી બને

૨. "હતાપીની પત્રધારા" પૃ. ૧૬-મણિવાનને પત્ર.

૩. એજન-પૃ. ૧૭.

૪. એજન-પૃ. ૧૮.

તેના દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મહિનાનું કામ છે તે “બહુ મુશ્કેલ” લાગે છે, પણ તેની સાથે “મહારાને સુખી કરવાની હવે તો હોશ પણ બહુ છે” પ તેથી ઈસ ૧૮૯૩માં શરૂ કરેલો રાજકારણનો અભ્યાસ ‘૯૪-’૯૫ માં પણ તે ચાલુ રાખે છે તત્કાલીન રાજકારણની બાબતો માટે “કૈસરે હિંદ”, “ગુજરાતી”, “ડેલી ગેઝેટ”, “પત્રિકા”, “India” વગેરે સમકાલીન સામયિકોમાંથી રાજકારણને લગતા સવાનો જેવા કે “મરકારી નાણા સંબંધી મુઝમલુ”, “પાર્લિમેન્ટના ફેરફાર” વગેરે સમગ્રવા કોશિશ કરે છે, અને “એડવેન્ચર્સ ઓફ ટેનિમેક્ટમ” જેવી “પોનિટિકલ નોવેલ” વાચે છે

લાડીમાં રહેતું અને રાજ્ય સભાનું એવો માનચિહ્ન નિશ્ચય કર્યા પછી સુરસિંહનું જીવન લગભગ નિયમિત બની જાય છે. ઉનાળામાં ઘણું ભાગે તે રમણ સાથે ગોપનાથ રહે છે અને ત્યાં મિત્રોને આમત્રે છે. પોતાને દરિયે પણ અવાર નવાર સહેનગાહે જાય છે હડગો, વડિયે મિત્રોને મળવા વર્ષમાં એકાદ બે વખત જાય છે એ મિત્રોને વાતોમાં પણ દેતથી જોનાવે છે, અને મજબૂતોનું મધુર વાતાવરણ સર્જે છે. વેદાંત કોંગ્રેસની પરિષદો, સમાજસુધારા આયોજનોની ઉજવણી, સ્નેહ અને ધર્મ, સ્ત્રીપુરુષમાનતા અને રાજ્યમાં થતાં જોઈતા સુધારા— એમ અનેક પ્રશ્નો ‘સચિત્’ વાજસુરવાળા આવાનગા, રાણા સરદારસિંહ, આનંદરાય દવે અને કવચિત્ મુશ્કેલ લાગી આવતા મહિનાનું સાથે ચર્ચાય છે અને આદર્શ રાજ્યમાં આનંદ સર્વ સ્થિતિ વિશે પોતાના વિચાર સુરસિંહજી ધડી રાખે છે તેમનું હૈયું પ્રજા ત્યાગ માટે તો આતુર છે. માત્ર એ કલ્યાણ કરવા માટે રાજ્યની લગામ હાથમાં નહીં, રાજ્યનું પ્રત્યેક ખાતુ ઝીણી નજરે સભાનું, પોતાના મંત્રીઓના વહીવટ ઉપર સતત ચોકી રાખી, અમનદારોની ખટપટોને દૂર કરી, ગુનેગારોને સજા કરી અને તુમારી ખાતામાં અહર્નિશ મન પરોની રાખી તેમાં પોતાના અમય અને કાર્યનો મોટો ભાગ રોકવો ને તેનો રક્ષક બનવો એ સુરસિંહજીની આજ્ઞા જોઈ તેવી પુષ્પકોમળ પ્રકૃતિને માટે અતિ મુશ્કેલ કાર્ય હતું.

(૨) રાજ્ય થયા :

આખરે તો ૨૧-૧-૧૮૯૫ ના ૬ દિવસે સુરસિંહને ગાદી સોંપાય છે, તે પ્રસંગે મહિનાનું નમુનાઈ અને સુરસિંહના સર્વ મિત્રો તથા સ્વજનો લાડીમાં હાજરી આપે છે. રાજ્યાભિષેકનો વિધિ દમદમ્બાહારી રીતે જાજવાય છે. કોઈ દિવસનું

૫ એજન-૫ ૧૮

૬ કલાપીના જ એક પત્રને આધારે—જુઓ “પત્રધારા” પૃ ૩૧૩

જેવો જારે બોજ પોતાના ઉપર લેતા તેવો એવો આધાર મુસ્લિમોને પડીને અનુભવે છે. તેમના મુકબ્બર હાથને રાજ્યપત્રમાં પડેલા આકરો લાગે છે. રાજ્યકાર્યમાં અંતરથી રસ પડતો નથી, પણ શું કરે ? “મારે પશુ રિશ્તેવા”ની મારક મખિસાત નવુમાર્કને મુસ્લિમોને મળી તે રાજ્યની સંભાળ લેવા જાગે છે, રાજ્યનીતિને વિચારવા જેવી તે લેખ છે, પણ એ રાજ્યનીતિનો અમલ અને કે કમને કયા વિચાર તેમને છૂટકો નથી. રાજ્યકોષ્ટને માર્યે એજીરસીનાં મુકેસાં આકરો બંધન તેમને અસહ્ય અને અગત્યે મારે મુક્તામગીરીના ખત સમાન લાગે છે.

“રાજ્યકોષ્ટના દાષપત્ર સરકારે અન્નદ આંધી લીધા છે એવું” મને લાગે છે અને બહુ લાગે છે...શું” મને પચાંદ ન દોષ એવા કામદાને પણ અદલી ન શકું. દરદ મેનેજમેન્ટ લાંબું ગાળ્યું દોષ તે મને વધારે સતોષ રહેત. દામ નો દામ કહું છું. પ્રવ્રતિ પળી છે પણ મારા કામદારને અમલવવાં હું થાકી જાઉં છું. આપને શું લાગ્યું ? રાજ્યકોષ્ટ વિચારા કાંઈ નથી કરતા તેને મારે તેજો દપદને પાત નથી પણ જ્યાંને પાત છે.”^૭ તથાપિ, રાજ્યકાર્યમાં રસ લેવાનો મુસ્લિમો શક્ય નેટલો પ્રયત્ન કરે છે. રાજ્યને વ્યવસ્થિત અને અમલની દૃષ્ટિએ નિયમિત કરવા તે મથે છે. રાજ્યનું બજેટ દાષમાં લઈ તેનું નાણાનિતિ વિકસાવવાનું દાષમાં લીધું છે. રાજ્યનું વધી ગયેલું ખર્ચ ઘટાડવા અને રાજ્યમાં અન્ય મુલાગ કરવા તરફ વલણ દાખવે છે. ગામનો વેપાર વધે, રાજ્યની જમીન મુધરે, લોકોને મદન શિક્ષણ મળે, પ્રવ્રતને એકા અર્થે સાચા ન્યાય મળે, અમલદારોની સાંચ-મુસવન અને જગતા પ્રત્યેની તેમની સખ્તાઈવાગી નીતિમા ઘટાડો થાય, મદાજનની માગણી-એને સતોષ મળે એટલું તે પોને કરી શકે, કવું જ જોઈએ—એવી દર્નવ્ય-સુદ્ધિથી દોષાર્ક મુસ્લિમો પોતાનો રાજ્યવદીવટ સંભાળે છે. જેકે એમના મનોરથ તે પોતાની પ્રવ્રતને ‘યોક્તનિયસ’ કે ‘પોલિટિશિયન્સ’ જનાવવાના છે, પણ એમણે કરવા ધાયું છે, તેમાંથી ય કેટલું થઈ શક્યુ છે વારુ ?^૮

તે મખિસાતને લખે છે : “આ રાજ્યના કામમાં મને ધીમે ધીમે આનંદ આવવા લાગ્યા છે. તે પ્રવ્રતિમાં, શિક્ષામાં—દરમાં પણ પ્રેમભાવના જોતાં શીખું છું.”^૯

(૩) રાજ તરીકે મર્યાદા :

પરંતુ, મુસ્લિમોનું મન રાજ્યકાર્યમાં ધણું દીપું-પોયું છે. ગળ થયા પછી પણ તે કોઈ બાગતનો પાકો નિર્ણય લઈ શક્તા નથી, નિર્ણય લે છે તે.

૭. એજન-પૃ. ૧૮, ૧૯

૮. એજન-પૃ. ૧૯, ૨૨.

૯. એજન-પૃ. ૨૦.

તેનો તાકીદે અમન કરાવી શકતા નથી, અમન થાય છે નોપણ તે એવો દીનેા ને નિર્મળ હોય છે કે તેના બે લાભ થવા જોઈએ તે પ્રગ્નને મળતા નથી. તેમજો ફરેયા કાયદા તેમના જ માણુઓ ઉચનારી દે અને જના નેમને ને કશું કહી શકે નહિ ! એજન્સીએ નીમેના મેનેજર એદનજી કડાકાને અનિચ્છએ પોતાના પહંના કામદાર તરીકે ચાતુ રાખ્યા અને પોતાના માગીતાગ્માના માણુસને કામદારપદે નીમી ન શકયા એટલે ઉપ્યુગી કામદારનો નવો હોદ્દો તેને માટે કઠાવવો પડ્યો, એ તેમના રચલાવની નિર્મળતા જ

એમની રાજી તરીકેની ળીજી મર્યાદા આ પણ ખરી કે ગમે તેવા માણુસ ઉપર, તેને નાણી જોયા મિત્રાય અતિવિશ્વાસ તે મૂકી દે છે એદનજીને ગ્માના તથા ઉપ્યુગી કામદારની ખટપટને લીધે માન સાડાસાત મહિનામા જાગીમાથી જવું પશું લાગે એ જ ઉપ્યુગી કામદાર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ મળી તેને કામદારપદ મોપ્યુ, તે તેમની આ મર્યાદાનુ જ પરિણામ આ ખટપટી કામદારને ઓળખતા તેમને વખત લાગ્યો, તેને કામદારપદેથી દૂર દરમામા તો તેથીય ત્રિગેય સમય લાગ્યો, તે પણ એમની વધુ પડતી દીવી કે ઉદાર પ્રકૃતિનુ જ પરિણામ તેમને “ પ્રેમ અને ફગજને એક કરી દેવા ” હતા, “ મનુષ્યજીવનનુ તાત્પર્ય ” પણ એને જ તે મગજતા ૧૦ જીવન મગમિયાન તેમ કરવા તેઓ સતત મથ્યા, ળતા કરી ન શકયા, એ એમના જીવનની મોટી કરુણતા તેમની મગ્યનીતિ કોઈને સતોપી ન ગડી, તેનુ કાગણુ આ

આરી નીતિને ઢારણે સુરમિહજીને તેમના પગ મિત્રો આનદરાય તથા સર રમિહ રાણા સાથે આ વર્ષોમા ઊંચા મન જેનુ રહ્યા કરે છે રાજ્યમા નીમેના માણુઓની આગમમા, કામદાર-ઉપ્યુગી કામદારની નિમણૂકની આમતમા, માણુઓની ફેરબદલીના સબધમા, ગ્માના અને તેમના માણુઓની રાજ્યકાર્ય તથા રાજ્યના અમનદારો વચ્ચે ન ખાતી આડખીની સબધે, રાજ્યના નાણા અને સુગમિહજીની યોજનાઓના દુમેળની આમતમા તથા આમપામ વીટગાયેના સ્વાર્થી, અપાન માણુઓ ઉપર સરન, બોળા રાજ્યએ મૂકેના વિશ્વાસની આમતમા આનદરાય અને સરદારમિહ એ જો મિત્રો સુગમિહ સાથે લગભગ દોઢ વર્ષ મુધી ચડમડી ગહે છે ૧૧ મરદાગસિહ અને આનદરાય મને સુરસિહના મિત્રો, શુભેચ્છકો અને નાગી રાજ્યના રહીરો. સરદારસિહ તો સુરમિહજીના ભાયાત અને તેમના પિતા સ્વામાઈ તો લારી રાજ્યના એકે કાર્યકર્તા પણ ખગ સુરસિહ તેમને નાના ભાઈ

તરીકે ગણ છે, તેમને ભળાવવામાં આર્થિક સહાય કરે છે, પ્રેમથી તેમને અનુભવનું સ્થાપણની શિખામળો આપે છે અને અગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસમાં પોને એમન મદદ લે છે. આન દરાય આમ તેા મુગ્ધિદની રૂચન પણ તેમના અભ્યાસ નીડરતા, સયપ્રિયતા અને પ્રેમને લીધે મુન્સિદ તેમને ખૂબ ચાહે છે ૧૨ મુન્સિદ અને પામે પોતાનુ હૃદય ખુનુ મુકે છે અને પોતાની અમહાય પરિસ્થિતિ પ્રકૃતિમર્યાદા, મનની નમગાઈ અને હૃદયનુ તીન કુ ખ વ્યક્ત કરે છે ૧૩ “મ્દાગી પામે કોઈ પણ હોય, તેનુ “ઇન્ડ્યુયન્સ” મ્દાગ પ૨ ચામે, તેનુ મ્દાગ મન છે અને કેટલીક વખત “ઇન્ડિસ્પોન્સિવન” માણુમેલી વાનો પગથી હુ ગુચવાઈ નહિ છુ પણ કોઈથી આધગાની માફક દોગાનાની મ્દને જન્મથી ટેવ પાડવામાં આવી છે, તે નીકળી જને મ્દાગમાં “મેલ્ડ કોન્ફિડન્સ”ની બહુ જરૂર છે” ૧૪

“વિચારની આરી ગિથિતિ મે હજુ મુધી અનુભવી નથી, તેમ મ્દાગી નમગાઈનુ આન ભાન પણ હજુ મુધી થયુ નથી મ્દાગ હૃદયના હુમે કાં પછ ધાન્તી મિના અભવવા ચલ દર છુ, પણ ટેવ ન હોવાથી, જા મુકેની પડે છે” ૧૫ “તુ નહો છે કે કોઈ માણુસને વદનુ એ મ્દાગ સ્વભાવથી કેટનુ બનકુ છે હુ જેને વહુ તેના કગતા એ વહુનું એ મ્દને પોતાને વધાએ મોટી શિક્ષા છે.” ૧૬ “મને ગન્થ કેળવવા સળધે હજુ મુધી શુ કેળવણી આપવામાં આરી છે” ૧૭

“મારી ઉછેગણી અને વિદ્યા તમ્દ જરા દષ્ટિ કરી, પગી Expectation આધના હો તેા વીક પડે” ૧૮

૧૨ પાઠગથી તેઓ ભાષનગરમાં પોસ્ટમાસ્ટર હતા

૧૩ જુઓ વિષયાન ‘એ કાવ્ય-’ કેમરન -૫ ૪૪

૧૪ “કલાપીની પત્રધારા -૫ ૩૧૬ સરદારસિદ્ધને પત્ર, તા ૧૮-૨-૧૯૫

૧૫ એજન-૫ ૩૧૪

૧૬ એજન-૫ ૩૧૮

૧૭ એજન-૫ ૩૨૨

૧૮ આન દરાયને પત્ર-’ પત્રધારા -૫ ૩૭૧

વિશેષ નોંધ • “પત્રધારા” મા ૫ ૩૨૩ મે કલાપીનો પત્ર, સરદારસિદ્ધ પરનો હોય તેવા ક્રમમાં છપાયા છે પણ તે સરદારસિદ્ધ પરનો નહિ આન દરાય પરનો છે એમાના સદર્ભો એતા આ વાત સારી લાગશે દા ત ૫ ૨૨૪ મે ૧૧ મી પકિત વાંચો “સા હને કૃપા કરીને સ ને તેના કુટુંબને સર્થ જવાની ના લખ ” એ પકિત આન દરાયને ઉદ્દેશીને લખાઈ છે ‘સ ’ અટલે ‘સદુભા એટલે સરદારસિદ્ધ એજ પ્રમાણે, એ પૃષ્ઠ ઉપર પ ૨૦-૨૧ પણ જુઓ. ત્યા પણ ‘સ ’ ને ઠેકાણે “સદુભા’ વાંચો વળી સરદારસિદ્ધ મુન્સિદ ઉપર નારાજ થઈને પોતાના કુટુંબને લાડી રાખ્યની ખહાર ફેરવવાના હતા, એ હકીકત છે

સુરસિદ્ધ આમ, પોતાની પ્રકૃતિમર્યાદા બળે છે અને તેનો એકગર આ બંને મિત્રો સમક્ષ તે નિ સકોચ રજૂ કરી તેમની સહાનુભૂતિ અને દામા ઇચ્છે છે.

“તમે તો સાગર જેવું પેટ ગળી, મ્હારી ભૂખો જ સુધાગવાનું અને દામા રાખી દરગુજર કવાનું ગળો, ત્યારે જ મ્હારા જેવા માથે ગૈની પોપાઈ શકે”

(“પત્રધારા”-૫ ૩૭૧, તા ૨૧-૩-૬૫)

સુગમિદ્ધ પોતાના સ્વભાવની મર્યાદા ઉપગત રાજ્યવ્યવસ્થામાં નડતી ઉપાધિઓ, તંત્રને બરાબર ચનાવવા માટે નેહતા માર્ણ્યો, યોગ્ય સમય અને વાતાવરણની પ્રતીક્ષા-ઈત્યાદિ પ્રતિજ્ઞતાઓ અરદારમિદ્ધને સમન્નવે છે, અને એકદમ ઉતાવળથી પોતાના મિત્રો નિર્ણય ન માધી જેવા તથા રીમે ભગઈ આવેશમાં તેમના કુટુંબને હાલિ રાજ્યમાથી ખમેડી ન લેવા વીનવે છે “પણ જગ દુનિયાદાર થા, મિનકુન નિશામિયો થા મા” ૧૮

પરંતુ આ બંને મિત્રો—મદદાગમિદ્ધ અને આન દરાય—ના મનમાથી સુગમિદ્ધની નિર્મળ-ઉદ્ધાર ગાજ્યનીતિએ જન્માવેનો અસતોપ કદી જતો નથી અને સુરમિદ્ધએ અનેક ખાતરીઓ, વચનો આપ્યા અને વિનતીઓ કીધી છતાં રાજ્યપ્રાપ્તિ છેવટ નહીં મળ્યાની જ અત્તા અને દ્રમામ પરોક્ષ રીતે આનતા હોનાથી અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે જ ગાજ્યઅમન થતો હોવાથી રાજ્યપ્રકરણમાં ઉભયના મનનું સમાધાન કરાવવામાં સુરસિદ્ધ ડેવટ સુધી નિષ્ક્રમ રહ્યા છે

(૪) વધતું વાચન :

ગજ થવાની તાલીમ અને રાજ્યપ્રકરણમાં ધ્યાન, સુરસિદ્ધને માટે ગોજ સગાન ડે પણ વાચનું, તેનું ફરીને મનન કરવું એ તો એમનો પ્રિય વ્યવસાય ૧૮૯૩ માં એમણે ગોવર્ધનરામને જણાવ્યું ડે “વિદ્યાને માતાને આને રાખવા કરતાં અંતિ આને ગળીને એ જ ઉત્તમ અને માઝ આખું આયુષ્ય વિદ્યાપરાયણ રહે એ જ હું ઈશ્વર પામે માયુ છું આ રાજ્ય (કાઠિયાવાડી રાજ્ય) ખટપટમાં ઉત્તમ મિત્ર, વિદ્યા જ ડે અને મુમાર્ગ ખતાવનાર પણ, પુસ્તકો સિવાય બીજું ભાગ્યે જ મળી આવે છે” ૧૦

“ભર્ગાશિ નહિ જનોર્યા, મિત્ર, સ્ત્રી બાગકોથા,
શ્વપીશ, બની શકે તો એકના પુસ્તકોથી” ૨૧

૧૯. સરદારસિદ્ધને પત્ર : તા ૨૬-૭-૬૫. “પત્રધારા”-૫ ૩૩૦.

૨૦. ગોવર્ધનરામને પત્ર તા ૧૧-૧-૬૩ “પત્રધારા”-૫ ૪૧૦.

૨૧. “સુખમય સ્વપ્ન” “કેકારવ”-૫ ૨૨૩ એનો બીજો પાક છે—“નહિ ભળીશ

એ એમની પદ્ધતિઓ: સીધી એમની આ દૃષ્ટિનો જ નહોતો ઉદ્દેશ્ય છે ૧૮૯૪ માં રાજ્ય મત્યા પાઠશાળા અને ૧૮૯૫ માં રાજ્યપદ્ધતિ આપ્યા પછી તેમનો વાચવાનો ગોખ જગ પહોં ઓછો થયો નથી ગજલરજીના પુસ્તકો ઉપરાંત સાહિત્યના અને ખાસ કરીને દ્વિવિતાતા પુસ્તકો તે ૧૮૯૪-'૯૫ માં વિરોધ વાચે છે

“હાન એ વર્ષ તે આગ જ દાહવા અને યની ગઠે તેટલો પુસ્તકોમાથી આનંદ લેવો એનું મેં તે નહીં ઠ્યું છે અને થોડા વિવચના એક શાસ્ત્રી રાખી અમૃતનો અભ્યાસ શરૂ કરીશ હાન કરિનાનો અભ્યાસ વ્હરી છે હમણા આનો ઉડું “લાઈટ ઓફ એગિયા” પૂરું થયું” છે હવે “એનોની” શરૂ કરીશ અને સાથે વડાંઝરથ વાચતો વ્હરશ સવારના હમેશા રાજ્યનું કામ કરું છું અને ત્રણથી સાડાપાચ સુધી વાચું છું” ૨૨ તે બાદના બીજા પત્રમાં તે મણિતાને લખે છે

“એનોની” એ મને બહુ લાલ આપ્યો છે એ પુસ્તક હવે એક વખત વાચી વ્હરશ ” મણિતાને પ્રખટ -૩૧ “ગીતા”નું ભાષાનું અને તેની પ્રસ્તાવ નાનું તે મનન કરે છે એમનો નિત્યક્રમ પણ એવો જ પ્રદર્શિત થયેલ છે

તા ૨૦-૬-'૯૫ ના રોજ તે પોતાના એક વખતના ઉપશિક્ષક (Reader) હરિશ્ચંદ્ર પડચાને લખે છે ૨૩ ‘ મરાઠા સ્થાન કમલ વગેરે કરી આડથી અગિયાર સુધી રાજ્યકામ, જગતુ -એકથી ત્રણ સુધી દ્વિવિતા, મરાઠાજીથી આડચાર સુધી એન્સરની દિલોસોફી, સાડાચાન્થી સાડાપાચ સસ્કૃત લખતું -એક શાસ્ત્રી રાખેન છે-પછી ટેનિસ પછી ફસ્કુ પછી વાચતું, પછી મર્મ જતું આ પ્રમાણે સમાસાત વના કામ કરું છું હમેશા રાજ્યકાર્યના ત્રણ કતાકમાથી થોડો વખત મળે છે તે ટપાન જાખવા માટે રાખેન છે ’

તા ૩-૧૨-'૯૫ ના રોજ વાગ્ધ્યુનાગાને લખે છે

‘ એ આનંદ રાચનનો -એન્સરનો ‘દ્યોત્યુશન’ પૂરું કર્યો અને તે પુસ્તક જેમ અને તેમ જ નહીં હવે પૂરું મરા વિચાર છે -વિતા ઘણા વિવચથી વચાઈ નથી અને તે વિના બહુ લખું વાગે છે મરાઠા અમૃત અને મહારાજનો સમાગમ, અપેરે વાચતું અપેરે પછી શેરજ અને સહીના મગજો ’ ૨૪

અગ્રેજી કા પોનો ગયા વર્ષે શરૂ કરેનો અભ્યાસ આ વર્ષે તેમણે રસાન્વાદની તેમ જ વિવેચનની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ ઉન્સાહપૂર્વક વિસ્તાર્યો છે ૨૫ માં આરબેય શેતીની દ્વિવિતાઓનું વાચન ૨૬ માં પૂરું થાય છે, ૨૬ માં વાચના વીધેન “કેન્દરમરી” દ્વિવિઓ આ વર્ષે પણ તેમના ચિત્તનો કબજો છોડતા નથી,

૨૨ મણિલાલને પત્ર ‘પત્રધારા -૫ ૧૯

૨૩ ‘પત્રધારા -૫ ૪૬૩

૨૪ એજન-૫ ૧૫૭

શેલી પછી કીટ્સ અને તે પછી વર્ડઝવર્થનો સાગોપાગ અભ્યાસ કરવા તરફ મુરસિદજી આ વર્ગે વળે છે શેલીના દર્પનાનગરોની ખીટ્સના દૃન્દિયપુમ્ધ વર્ણનચિત્રોની અને વર્ડઝવર્થના ભાવનામય સાપ્તાવાગા જીવનમદેશની ઝાંઝેરી અમર મુરસિદના ચિત્ર ઉપર અને તેમની હવે પરીની પ્રિતા ઉપર આથી ગ્રામ્ય ભવ્ય છે ઉદાહરણ તરીકે, 'પુ પ મન્યમા શેલીની પશ્ચિમોની પશ્ચિમો મુરસિદે અનુમાનિત કરી કે હવેના કા યોમા વર્ણન અને ભાવચિત્રોગા કીટ્સની જોગ મુરસિદની દૃન્દિયપુમ્ધ ગ્સપ્રતિનુ દર્શન થાય છે "કુચ્છ અને મનુષ્ય" જેવા કાવ્યોગા વર્ડઝવર્થના જીવનદ પડયા મલાગાય છે આ દરિઓ ઉપગત બન્સં, કોનગિજ, બાયરન મેથ્યુ આનોર્ડ અને આઉનિંગ દપતીના પુસ્તકોની સરદારસિદ માગદન યાદી મેગરી પુસ્તકો મગાવનાગા આવે છે આ ગીતે, અગ્રેજી કવિતાનો સારો એવો પરિચય આ વર્ગે મુરસિદ મેગરી લે છે મુરસિદજી પ્રવિતામાન વાચે કે જોગ નથી પણ વિવેચનની ભારકની અને પ્રિની દૃષ્ટિએ વાચેનુ વિચારે-વાગોગ્રે પણ જ મન્ય કે દરિનુ મન્ય આગ તેના પર પોતાના અગત અભિપ્રાયો પણ આપે છે અગ્રેજ પ્રિઓ ડી પરગ્પર તુનના પ્રી તેમની ગ્યના ગા, ભાવનિરૂપણની ગીતિ ચિંતનસમૃદ્ધિ અને કાવ્યશૈલી વિગે પોતાનુ દૃષ્ટિમિદુ તે કેળવે છે આ એમના કોર્ષ કોર્ષ દરિના કા યોના કોર્ષ કોર્ષ તન્વો એવા તો તેમને ગમી ભવ્ય છે કે તેમના ભાવાનુસારો મન્વા તે પ્રેગાય છે

આ ઉમરે તેમનો વાચનખ્યાલ અને વાચનપદ્ધતિ કેવા છે, તે પણ સમજવા જેનુ છે

વાજ્ઞમુરવાગાને તે લમે જ જે હાથમા ઝાનો તે અથથા દતિ સુધી વાચો—મુ જ ધીમે ધીમે ઉતારાગ પ્રરી અથથા પાના જનદી ફેરવવાની હન્જા ગખ્તી એ જન છે જે ડીગી આખ નીચે છે તેનો પૂઠો ગમ પીધા પરી જ ખીજી લીગી પર આખ મધે અને તેમ ગતા પ્રતા ચાલ્યા ભવ ૨૫

'અચિત ને તે જપુવે છે વાચનાનુ ડમ જન વધાર નિયમિત ગ્યાય તો તેમા પૂરો સ્વાં આવશે અને બ આન" મગરો તૂટ્ત તૂટ્ત વાચનને હુ વાચન જ પ્રકેનો નથી તેમ વાચનાથી પ્રિનુ હૃદય ડી અમજ શમશે નહિ ૨૬

(૫) મુરસિદજીની કાવ્યમર્મજ્ઞતા અને રસમીમાસા :

મુરસિદજીમા આટની વીમની વયે મન્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની સમજ અને કા યોની અવનોમનશક્તિ કેરી પ્રિમમ પામી છે તે વાજ્ઞમુરવાગા સચિત અને સરદારસિદ પર ડહમા લખારેના તેમના પ્રતોભાથી જેવા મળે છે

“આપનું નાનું કાવ્ય વાંચી મને ખુબ આનંદ થાય છે. કાવ્ય કોમળ હૃદયમાં વાગવાનું આવ્યા કરે છે, કોઈ તેને કવિતાના રૂપમાં મૂકે છે અને કોઈ તેનો મીઠો અનુભવ કરીને તેને જલ્દી થવા દે છે. આપ બીજા ભાગે ચાલ્યા છે અને ધાગ્યો તો પહેલા ભાગે ચાલી શક્યો, કાવ્યો વખી શક્યો, કેમકે તેમ કરવામાં જે આનંદ છે તે આપમાં છે જ.” ૧૭

મિત્રને માફ ન લાગે તેમ તેની કવિતામાં જેની મર્યાદાનો નિર્દેશ કરી તેની કવિતાની મધુર અસર બતાવી મિત્રને કવિતાની પ્રવૃત્તિ વડું સમગતાથી અને શુદ્ધ રીતે કરવા સુગમિદશ્ય દેવો પ્રેમભર્યો પાનો ચઢાવી પ્રેરે છે!

એવું જ એક બીજું ઉદાહરણ જુઓ.

“કરમાયેતુ કુસુમ” અને પત્ર મત્યા તે કાવ્યની છેત્રી નીની વાન્યા પહેલાં વાન્ય બીજું હતું અને તે વાન્યા પછી જુદું જ થઈ ગયું છે ૧૭- અક્ષરોએ શેનીને પણ મહાત મ્યો છે અને તેને માટે ધન્યવાન્યો ૬ ” “હવે, “વિશ્વવિચાર” લેન્ને આપના બધા કાવ્યો ઉત્તમ છે, કારણકે તેમાં કાઈ નવું છે પણ ‘વિશ્વવિચાર’માં તે નથી એટલે તે વાન્ય નથી તેની છેત્રી મે લીધી એ જ કવિતા છે વગી આપ હમેશા વિશ્વ નમાનું છે એમ માનો છો આ વિચાર બિનકુન જૂઠો છે ઈશ્વરને આપ આ વિચારથી અપમાન આપો છો કુદરતની ન્હાનામાં ન્હાની કૃતિ પણ નકામી નમાની નથી આપ કુદરતનું (કુદરતમાં જનહૃદય પણ ચાલી જશે) સૌન્દર્ય જોતા રીખો આપનું ગજન તપામો ત્યાં પણ તે જ નિગરા ને શિથિલતા લાગશે કુનિવાનો અભાવ ત્યાં પણ રજૂ છે આપ ન્યા સુધી પ્રહાસનું સૌન્દર્ય જોતા શીખશે નહિ, ત્યાં સુધી કવિતાનું ખરું અર્થ જોઈ શકશે નહિ આપનું ગજન ગોમ ચારુ કાવ્ય છે તેમાં નવું છે, પણ વિચારને આપ વખો છો તેમ પ્રવાહ મગી શક્યો નથી” ૨૮ “ ગજનમાં ધણુ કરીને જાત લાગણીઓ પ્રતા Outbursts of Heart (હૃદયના ઉભંગ) બહુ સારા લાગે છે શેની વડજવથ કરતાં ગજન સારું ગાઈ શકે અને વડજવથ વૃત્તો આરા ગાઈ શકે તેમ કહેવાય ભાર્તનું ગજન લાગણીઓ છે પણ તે ધીમે ધીમે ગોવધાર્તને મદાર નીખી છે ગજનમાં નો “ડીલા” એક ઉગમણો તો બીજા આથમણો એમ ઉડવા જોઈએ” ૨૯

૨૭ એજન-૫ ૧૧૮

૨૮ એજન ૫ ૧૧૮, ૧૩૧, ૧૦૨ ને ૧૩૩

૨૯ એજન-૫ ૧૩૫

સુગન્ધિહુતની કાવ્યપારખુ દષ્ટિનો આઠો પરિચય આ અવનરાગના ધાય છે. ગઝનના કાવ્ય સ્વરૂપની તેમની સમજ પણ કેટલી અપહ્ત ને યોગ્ય દિશા તરફ છે! કવિ તથા કાવ્યના મર્ગ અને વ્યવહારને જોવાની તેમની ખરી દિશાની દષ્ટિની આખી એમના વાગ્વવાગા પરના પત્રો ઠીક ઠીક ઠગવે છે

“શીઘ્રકાવ્ય” એટલે શુ ? કવ્ય અને તુર્ત વખતુ (એ-ત્રણ મિનિટમા) એટલી જ “શીઘ્રકાવ્ય” એ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂરી થતી નથી “શીઘ્રકાવ્ય” એટલે હૃદયના બિહા નાન વિના—કાર્ષ્ણ્ય પણ નાગણી વિના કેટલીક વીગી જેડી દાદરી, એને “શીઘ્રકાવ્ય” બોલો કહે છે હુ તો “શીઘ્રકાવ્ય” કાવ્ય જ કહેતો નથી લાગણી વિનાનુ કાવ્ય એ બને જ નહિ, લાગણી જોમા નહિ, તે કાવ્ય નહિ દનપતરામ, ઘણુ કૃતિને, એક શીઘ્રકવિ છે અને તેથી તે કવિ જ નથી આપ વિચારજો તો જ્ઞાણજો કે દુનિયામા જેટના કવિ (કાનિદાસ જેના કે રોકસપીયર જેવા-શેની જેવા) મળી ગયા તેથી ઘણા ખીજા અબ્બરયા મરી ગયા છે .હૃદયની કોમળા એ જ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે. આમ છે, તેથી જ કેટલાએક કાલિદાસ કવ્તાં ભવભૂતિને મહોટો કવિ કહે છે. કેટલીક બાગતમા ભવભૂતિના હૃદય જેવુ દુનિયાના કોર્ષ કવિનુ હૃદય કુમગુ નથી આપ મણિભાર્તુ “ઉત્તરરામ” નુ ભાષાતર જરૂર વાચજો એ ભાષાતર આપણી ભાષામા એક ઉત્તમ ભાષાતર ગણાય છે આમ છે, તો “શીઘ્રકવિ” કવિ નહિ અને “શીઘ્ર કવિતા” કવિતા નહિ “કવિતા” એટલે શુ ? “કવિ” શુ ? આપ જોજો તો નાગજો કે-કવિ એક આ, આ ખીજા કવિથી સારો છે એમ કહેવાય જ નહિ દરેક દરેકના વિષયમા ઉત્તમ છે કાનિદાસ સારો કે ગોકસપીયર સારો, શેની સાગે કે વડઝવર્થ સારો એ કાર્ષ્ણ્ય જ કહી શકાય નહિ બધા જ સારા અને સરખા સારા આનુ કારણ કહી શકાય નહિ બધા જ સારા અને સરખા સારા આનુ કારણ શુ ? કવિ—ખરો કવિ એ એકાંતિક છે તે ઉત્તમ છે દરેકનો વિષય જુદો છે, જતા એક છે અને તે ઉત્તમ જ છે એટલે અમર રહેવાનો તેમા કાર્ષ્ણ્ય નવુ છે જોમા કાર્ષ્ણ્ય નવુ છે તે જ કવિ. જોમા કાર્ષ્ણ્ય નવુ છે તે જ કાવ્ય આગ ચાર લીગીનો અક્કોકો શ્લોક લખનાર અમતુ પણ મહોટો કવિ કહેવાય છે લાણુ જ લખતુ જોઈએ, એ કાર્ષ્ણ્ય કવિતામા નિયમ નથી ”૩૦ “લાખી કવિતા લખવી તેમા કેળવણી ઘણી હોવી જોઈએ એક રસનો પ્રવાહ ટકાવી રાખવો એ બહુ મહેનતનુ કામ છે” ૩૧

રસ વિશે તેમણે દર્શાવેલા મતબો અત્યંત પણ નોંધપાત્ર છે “વીરરસ”

૩૦. એજન-પૃ ૧૩૦-૧૩૧.

૩૧ જુઓ સચિતને પત્ર : તા ૨૪-૬-૬૪ ‘પત્રધારા પૃ. ૩૦૭

એટલે શુ ? શુ ગાર નહિ, પણ “ પ્રેમગ્ન ” એટલે શુ ? પદના રસમા વ્યક્તિ વ્યક્તિથી દૂર જવા ચલન કર છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિથી-કે પ્રલયથી-એટલે કદવા મનુષ્ય ગમે છે-દારમ કે પદેનામા પ્રવાન જ્ઞાનના કોવની છે, બીજામા કામગાનાની વીગમા અમક આને વ્યવહારવાયુ પ્રેમ રહે છે અને તે કયાં કયાં તેા ઉત્તમ પ્રેમનુ સ્વ-પ ધાગણુ કરે છે, એ બધુ ખરૂં નીચા-શૌચમા ઉભા અવાવ અને અસ્વ ત્યાગ સુધી માણુગ નીચ રહે છે તોપણ દુનિયાના સુધાગ આથે નીચગની પત્ની અને પ્રેમગ્નની ચડતી થી નેઈએ વીચસ મહન કરનુ સમજતો નથી નીરકદ્ય ઉદ્ધત અને કોઈ વાગે મિત્રનુ પણ એક જગ કોમ આનતા માથુ કાપવા તૈયાર થાય પ્રેમી હૃદય, માથુ કાપતાં સુધી દ્રવુ જ ગે પહેને ગ્સ ઉતાવળિયો અને બીજે ધીરો ઠ જગનમા નીરના તત્ત્વો વધવાથી કંગો લાલ નથી, પ્રેમના તત્ત્વો વડનાથો નાભ જ છે હલુ જગતમા વીચગની જર છે પણ તે ઝોગી થી જવાની મહાભાગત યુદ્ધ થયુ ન હોત તો નાભ હતો પણ કાનિદ્યમ ન થયો હોત તો નુમ્સાન હતુ પ્રેમમા છુપો વીર-અને ને જ ખગે નીર, ખરુ શૌચ છે-ગદે જ છે આ ગદતા હૃદયમા દુનિયાને મહાત કંગાર કેની પ્રમન શક્તિ છે ? એ જ ખરો નીચસ છે ” ૩૨

ઉપરના કે ના પ્રે અવતરણોમા સુગસિંહની ષ્ટ-નીક માન્યતાઓ આનુ પ્રવાદથી લિન્ન જણાન છે, તથાપિ એમા રહેલી તેમની દષ્ટિ કેવી વેધક અને વગ્તુના સમગ્ર મર્મને સહજપણે સ્પર્શનારી છે તે સમગ્રવ્ય કે સુરસિંહ તેમના જન્માનાના સાક્ષરગ શુની જેમ દ્રવપતંગમને મિ તરીકે આન આપતા નથી શીધમ-એને થથાથ રીતે જ માન્ય ગણુતા નથી તેના કરિને મિ તરીકે મીકારનાની ના પાડે છે કામગ હૃદયના ક્ષોભને જ મ્વિતાનુ મુગ લેમે છે ખરો ક્વિ એકાતિમ (એટલે સુરસિંહના સદ્ભ પ્રમાણે અનન્ય અન્યથી નિગળો, લિન્ન અને નવીન દષ્ટિવાળો— હોવે નેઈએ, એમ માને છે, અને દૂ મ ભિમિમા-એ પ્રતા નાખી મ્વિતા જાથી તે યુદ્ધ સાધનાના પારિષકમ છે, એનુ મતન્ય ધગવે છે વીચસ પ્રતા પ્રેમગ્નને ઉત્તમ લેખે છે અને પ્રેમરસમા નીચસરસ મમાર્થ જાય છે, તેથો વીચસ ધગ્તો જવાનો, એમ પણ લાખે છે હૃદય દ્રવતુ હોય એ જ તેમને મન જનનામે પ્રેરનાર, પનનાવનાર ઉત્તમ કવિનાનુ જનમ બા છે અને ખરા વીચસનુ દર્શન પણ એમા જ તેમને થાય છે

અનન્ય સુગસિંહનુ ગ્સનુ વિવેચન એક દાર્શનિક દષ્ટિથી મે છે, સાહિત્ય શાસ્ત્રીની દષ્ટિથી નહિ તેઓ ‘ શુગાર ’ અને ‘ પ્રેમ ’ ને લિન્ન પ્રમાણે છે

અને તેમનો "પ્રેમ" નો આદ્ય ધર્મો વિશાળતા તથા ઉન્નતતાવાળો છે વાદ્યીક્રિયું આર્પદર્શન અને ભવમૂલિની દરુભામય દષ્ટિ-ઉભયને તે "પ્રેમ"માં સમાવી લે છે. "સીર"માં ભૌતિક શૌર્યને બિનમદ્દરી અને અદ્ય્યાબુકારી ગગના હોવાથી "વીર"નાં આગા વક્ષણો ક્રેષ્ણે આત્માના નૈતિક શૌર્ય, ધૈર્ય અને દરુભાને જ તે ગણાવે છે અને જલ્પન તરફ પ્રેમમય દષ્ટિ વિના ને શુદ્ધ મંભવે નહિ, માટે "પ્રેમ"ને તે "વીર" હતા શ્રેષ્ઠ ક્રેષ્ણે છે. સુરસિંહનું રમ વિગેનું આ દષ્ટિબિંદુ રમસાસ્ત્રના પાયા પર ગ્યાયું નથી, પણ ઉપનના નૈતિકમૂલ્યાને આ રાષ્ટ્રે યદાયું છે. મુગ્ધિદને ગન આદિત્યના રમ કરતા આત્માનો અનાનન રમ વધુ મદાન છે. ઉપનના ક્રોધ કરતા ક્રોધગતા જ વધારે જરૂરી છે અને વિશાલોન્નત પ્રેમદષ્ટિ-ભાવના-રમમા ઉપન કે આદિત્યના સર્વ ઝો મમાર્ષ જન્ય છે, એવો પરમ ને અમ ખનિ જ તેમની વિચારણામાં સદા રમનો ગદે છે, જેવો વીસમી સદીમા ગાંધીજીની વિચારણામાં સર્વદા મંભળાનો હતો એ જ પ્રમાણે "વાયુ અખનુ, એ દવિતામા નિયમ નથી," એમ સ્વીકારીને પણ સાળી દવિતા લખવી અને તેમા એક રમનો મવાદ ટકારી રાખવો એ કેટલુ મુરકેવ છે, એ જલ્પની દૂકા બિગિંકાળો કરતા વાગ્યા કથાકાવ્યો અને મદાકાવ્યોનુ મત્ય કેવુ ઉત્કૃષ્ટ છે તે મુગ્ધિદજી સૂચવે છે જે જમાનામા ધુરધર વિવેચક આજમાર્ષએ ચિતલોભને જ સર્વ કાવ્યોનુ પ્રેરકમય માનેવ અને મદાકાવ્ય કરતા બિગિંકાવ્યને શ્રેષ્ઠતર માનેવુ, એ જમાનામા આ વીચ વર્ણનો બિગ્ગનો યુવાન દવિ વાગ્યા કાવ્યોની વિશિષ્ટતા અને મદત્વ ગતાવે છે એ તેની કાવ્ય વિગેની બિડી ને મારી સમજ ગતાવે છે

(૬) શેલી અને વર્ડ્સવર્થ વિશે સુરસિંહ :

મુગ્ધિદની મમમ પ્રકૃતિ અ શ્રેષ્ઠ દવિ શેલીના જેવી કોતુકપ્રિય ભાવનામયતાથી રગાયેથી છે શેલીની જેમ સુરસિંહ પણ ધગ્ની પર બિલતા અને વાન્તરને માણતા છતા પોતાની દષ્ટિ, સતત બિચે જ રાષ્ટ્રે છે તેમની અતરની આખ વાન્તવથી તૃપ્ત થતી નથી અખમા, કખનામા, પ્રિય ભાવનામા-પોતાને કશુ કચગકતુ દેખાય છે તેમા કશુ ક શોધ છે અને વાન્તવિવ જગતમા તેની નિષ્ક્રમતા મળતા કુ ખી થાય છે અને જમણા વેગથી એ અખમય જગતની કખના કરે છે તેથી સુર-સિંહને શેલીના કા ચવિચારો, ભાવના, તર ગો અને Ariel જેવા માનસમા પોતાનુ જ પ્રતિબિંબ પડતુ જણાનાથી તે શેલીમય બની જાય છે તેમનુ મન પોદારી બેઠે છે, "નથી મુજ તત્ત્વો વિશ્વથી મેળ વેતા," અને "અમારા મીઠા તે રુદનમય છે ગીત સધળા". આમ, શેલી તેમનો પ્રિય કવિ ઘર્ષ પડે છે. "તમે

શેલીનું “દલીન મેળ” વાંચી છે. પણ તેને કેટલા દિવસ થયા? તે એક દાન્ય પૂરું કર્યો તો પછી અને ખાતરી છે કે લાર્ડ રોલીને દાયમાર્થી મુક્યે નહિ”^{૩૩} ૨૮-૧-૧૯૪૫ના મરનામિહને લખેલા પત્રમાં^{૩૪} શેલીમાર્થી વાચુ અવતરણ આપી શેલીના વિચાર તેમને અમળવવા મુગ્ધિતે પ્રયત્ન કર્યો છે. વડંજવર્થ ઉપર તો શેલીથીય તે વધુ આદરીત છે “શેની ખરે પણ વડંજવર્થ નહિ વડંજવર્થ તો વડંજવર્થ—પણ વડંજવર્થ રોલી નહિ થઈ શકે તે તો બન્નેનો પૂબરી, હાલિંગ બન્નેને સમાન પ્રેમથી પૂજુ છું”^{૩૫} “તે ખરે મહાત્મા છે અને સુંદર આનાપની દરમત ન રાખી મૂગે રહી આશુડા ગેર્યા કરે છે તેનો ખરે બોગી જ તે ઝીની શકશે તેનું વાચન શરૂ કરે ત્યારથી તે પૂરું કરે ત્યાં સુધી અસુક વતની સમાધિમા લીન રહેતું પડશે શેની વાંચવો સહેતો છે, કેમકે તે સ્વર શક્તિનો પૂગે ભક્ત છે, અને તેથી તે વાચતાં રસ ઉઠાગા માગે છે, પણ ઉડા-ઉડા અતિ ઉડાઉતરશે તો શેની એક ગાગક અને વડંજવર્થ એક બુઝર્મ માંડુ દેખારો દરેક પર્યેપદ ઠકડો તપાસતા જગ્ને અને તેમા સસાગ અન વખતે તો આખા બહાડતું જીકુ મીકુ અવધોમન બ્નેશો”^{૩૬} ‘Goody Blake’ ગીછર વાચનાગ્ને રસહીન-ગિનકુન નમાતું—નાગમે ઉડા વાચનારને-બ્નેકે આ દલિતુ કાર્ષ ઉત્તમ દાન્ય નથી તોપણ-બહુ રસ આવશે “આનરડીની કહુવા નાગવી?” “નિઆસો લાગવો” અરે! એથી માણસ કેવું કુખી થાય છે? Harry કેવો ઠકો થઈ જાય છે? કુદરતને વડંજવર્થ બહુ જ નમન-જનન પણ કદિનતા મહન ન કરી શકે તેવી ગણે છે અકૃપા ન્હાની સરખી પણ કુદરત સહી શમ્તી નથી અને Blakeના શાપથી Gill ઠકો થઈ જાય છે કાપદો જેને શુનોહ નથી ગણુતો તેને કુદરત મ્હોટો શુનોહ માને છે આપણે કાપદો તો શુ પણ આપણી “દલિવટી”થી પણ વડંજવર્થની “દલિવટી” બહુ જીવી છે અને તેથી જ તે કેટલાકને નીરસ લાગતો હશે”^{૩૭} “વડંજવર્થ” અને શેલીના હવ્યની સરખામણી કરજો ન્યારે શેની Statesmanના માધા પગ અને પાદરીઓ પર માજના ધોવે છે, ત્યારે શાન્ત ઠાકો ૨૭૪ મે પાને Statesmanને કેવા નરમ લાવથી બોધ આપે છે! ખરેખાત, વડંજવર્થ ઠકી શુસ્સે થતો નથી દુનિયામા દલિમડળમા વડંજવર્થ જેવી શાન્ત મૂર્તિ કોઈ જ નથી અને તેથી જ તે કેટલાકને નીરસ લાગતો હશે.

૩૩ “પત્રધારા”—પૃ ૨૫૨

૩૪ “પત્રધારા”—પૃ ૩૦૦ થી ૩૦૨

૩૫. “પત્રધારા”—પૃ ૧૨૦

૩૬. એજન—પૃ ૧૨૩

૩૭ એજન—પૃ ૧૨૫-૧૨૬.

તે રડે છે કે તે હસે છે; તે દુઃખી છે કે સુખી છે તે જાણી શકાતું નથી.”^{૩૮} શેક્ષ્પીની જીવનદષ્ટિ વિશે પણ સુરસિંહની સમજ જોવા જેવી છે. “શેક્ષ્પીનું હૃદય જોજો. તે, તિરસ્કારમય, કેટલીક વખત નિરાશામય દેખાશે, પણ આ બધા બહારના દેખાવ છે. ઉંડી ઉંડી તે આશા—અતિ ઉત્તમ આશા—નેનાં કાવ્યોમાં ચમકાઈ રહી છે, અને જે તિરસ્કાર દેખાવ છે તે માત્ર “માણસ ભાઈ છે અને તે કૂર છે કે દુઃખી છે” આ વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુકરણ જ છે અથવા પ્રણયપ્રકોષ છે. શેક્ષ્પી જેવો મનુષ્યજાતિને વિકારે કેમ?”^{૩૯}

આ પ્રમાણે પોતાના પ્રિય કવિઓ શેક્ષ્પી અને વર્ડઝવર્થની કાવ્યરીતિ અને જીવનદષ્ટિની પરસ્પર તુલના કરી તેનો જાડો મર્મ સુરસિંહ પોતાના મિત્રોને સુજતાપૂર્વક પત્રોમાં બતાવે છે. બંને કવિઓને કેવી રીતે વાંચવા, તેમના કાવ્યોમાં મુગ્ધનોંધપાત્ર પંક્તિઓ કયાં છે, તેમાંથી કેવું વાતાવરણ, રસદર્શન થાય છે વગેરેની સમજૂતી સુરસિંહ ઘણા ઉલ્લાસપૂર્વક આપે છે. સુરસિંહની સમજાવવાની અને સમીક્ષા કરવાથી રીતિ સરળ અને રસિક છે. તેમનું કવિહૃદય એમ કરતા ઉજાળા અનુભવતું હોય એમ તેમના નિરૂપણ પરથી જણાય છે.

(૭) વિકસતી વિવેચકશક્તિ અને જીવનદષ્ટિ :

સુરસિંહની વિવેચનદષ્ટિ કેવી ગુણદર્શી છે તે તેમણે જ વાગ્સુસ્વાગાને પત્રમાં જણાવ્યું છે : “અવલોકન કરવામાં મારી દષ્ટિ જોઈએ તેવી તીન નથી, કેમ કે, “રસ” એ જ મહારુ” લક્ષ્ય હોવાથી હું તેમાં ઘસડાઈ જાઉં છું—ઘણી વખત. “દોષદષ્ટિ”—અરે! તેની જગતમાં જરૂર છે—અમુક અંશે—પણ તે મહારામાં બિન્નકુલ નથી.” પોતાની અવલોકનદષ્ટિ માટે સુરસિંહનું મતવ્ય તદ્દન ખરું છે. સુરસિંહનું વિવેચન Stopford Brooke, ન્દાનારામ કે મેધાણીની જેમ રસદર્શી છે : દોષ કરતાં ગુણોનું વિશેષે દર્શન કરાવે છે. એમના રસદર્શનમાં કવિનો ઉજાળાટ અને શિક્ષકની સમજૂતી છે : કાવ્યના ઝવેરી કરતાં કાવ્યના પ્રશસ્ત્ર ભોગીનો પડથો એમનાં રસદર્શનોમાં વધારે પડે છે. મુગ્ધતા, હૃદય પર પડેલી જાપનો અતિશય ઊલ્લેસ અને પોતાના સંવેદનોનું નિરૂપણ તેમનાં અવલોકનોમાં વિશેષે જોવાય છે.

વીસમે વર્ષે સુરસિંહ કાવ્યની પરીક્ષા કરવામાં જે રહસ્યગામી અને તુલનાત્મક

૩૮. એજન—પૃ. ૧૨૭.

૩૯. એજન—પૃ. ૧૩૨-૧૩૩.

દૃષ્ટિ માખવે છે, અભિપ્રાય બાંધવાની, નિબંધો લેવાની, આગ્વાદની માત્રાનું પ્રમાણું દર્શાવવાની અને કવિ કે કાવ્યની આગવી વિશિષ્ટતા બતાવી તેનું મૂલ્ય આંકવાની જે દષ્ટાંટી બતાવે છે તે એક સારા કાવ્યરસિક, ગનનશીલ, અભ્યાસીની નીપજ છે એમ દર્શાવે છે. કાવ્યનું અવલોકન કરતાં મુંડસિંદ શબ્દ, અર્થકાર, કાવ્યપ્રકાર કે જાંની સંચામાં બનરતા નથી, પણ અર્થનું રહસ્યતત્ત્વ કે વાચકના ચિત્તને સ્પર્શવાની તેની શક્તિ વિશે કીક કીક ચર્ચા કરે છે અને તેને આધારે કવિની શક્તિ તથા વ્યક્તિત્વ વિશે મતંત્વ બાંધે છે. તેમાં તેમની કાવ્યના રસનત્ત્વ વિશે, કાવ્ય-માંથી બીજા થના કવિના વ્યક્તિત્વ વિશે અને કાવ્યની ગુણશક્તિ વિશે પાયાની સમજ છે. તેમની કાવ્યેલાવના પણ તેમના સમયના વિદ્વાન વિવેચકો કરતાં ધણી વિશાલ, સાચી દિશાએ પગ માંડતી અને પ્રગનિશીલ છે. (જુઓ : “કેકારવ” માંનું કાવ્ય “લવિપ્પના કવિને”) કાલિદાસ, લવભૂતિ, શેકસધિચર, શેલી અને વડઝવર્થનાં પ્રશિષ્ટ પુસ્તકોના વાચન-શ્રવણથી તેમની કાવ્યદૃષ્ટિ સાચે માર્ગે ઘડાય છે અને પ્રસ્થાન કરે છે.

શેલી અને વડઝવર્થ વાંચ્યાનો મુંડસિંદજીને બીજો લાભ એ થાય છે કે તેથી તેમની જીવનદૃષ્ટિ એ બંનેની હાયાથી અંકિત બને છે. તેમની અને શેલી-વડઝવર્થની પ્રકૃતિ તથા હૃદયવૃત્તિ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય તેમના જન્મગળ મંરકારથી જ છે. પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપાની કોમળ વૃત્તિ વડઝવર્થ અને મુંડસિંદમાં સંગાન છે, અનુભવનો અજ પો, સ્વપ્નશીલતા અને અગમ્યની ઝખના શેલી અને મુંડસિંદ—ઉભયમાં સરખી છે. શેલી-વડઝવર્થનાં કાવ્યોનાં વાચન પછી મુંડસિંદને પોતાનાં માનસ-હૃદય તેમાં પ્રતિબિંબિત થયા લાગ્યાં હોવાથી તે આ બંને કવિઓની જીવનદૃષ્ટિની અસર પૂરા વેગથી ઝીલે છે, અને પોતાના તમામ લખાણોમા વ્યક્ત કરી બતાવે છે. મુંડસિંદનું સમગ્ર જીવન અને સર્ગન આ દૃષ્ટિના જ પરિણામ રૂપ છે, જેનું સ્પષ્ટ દર્શન ઈ. ૧૮૯૪ અને તે પછીનું તેમનું સાહિત્ય કરાવે છે.

આમ જેતાં, મુંડસિંદ ૩-૧૧-૧૯૪ ના પત્રમાં વાગ્ગુસ્ત્રવાળાને લખે છે (હિંદુઓના બેસતાં વર્ષના દિવસે) : “આ વર્ષ મ્હારુ તો મુખમાં ગંધુ,” તે બહુ સૂચક છે. જે મુંડસિંદને ૧૮૯૩ સુધી કુખ, નિગણ અને ઉપાધિરૂપ જીવન લાગતું તેમને ૧૯૪ નુ વર્ષ મુખમય લાગે છે. તે નિરાસાના કેટલા વિગેથી બન્યા છે તે જુઓ. મણિજ્ઞાનને તે લખે છે. “ઓહ! અત્યારે મને એક વર્ષ પહેલાંની મારા મનની સ્થિતિ સાંભરે છે. કેટલું કુખ! કેટલી મુંજવણ! એ બધા પડદા આપ ચીરી મને અજવાળા પામે લઈ ગયા એ કેટલું બધું?” ૪૦ ૧૯૫ માં તેમને

લખે છે “હવે તો હોશ પણ બહુ છે—મ્હાગને સુખી દરવાની”^{૪૧} હા કોઈ કોઈ વાર ‘હજના એપ્રિનમા સચિતને મુળબંધી લખે છે તેમ પ્રકૃતિજન્ય ઉદ્દગારો તેમનાથી નીમ્ની વ્યય છે કે “મ્હને તો આ જિન્દગી પર હગણા તો દર્ષકડરા વિચારો આવે છે”^{૪૨} પણ એક દે તેમના ‘હજ-’હપ ના વર્ષો માનસિક યાતનાથી મુક્ત રહ્યા હ આ મને વર્ષો રાજ્યમર્ષાની તૈયારી અને તેના અમનના, વાચન, અધ્યયન અને માનનાં તથા મિત્રો, પત્નીઓ સાથેના આનંદો છે ઘોષા, મુળબંધ વગેરે મધ્યે સુગંધિત વચગા જર્ષ આવે છે અને ચિત્તને પ્રકૂલન રાખવા મધે છે તથા નવા વાતાવરણમાં નવા મિત્રોના સસગનો વાલ વર્ષ આવે છે રાણા સરનામિલને પોતાની આશાવાદી, પ્રસન્ન અને દામમત્તમા સ્ફૂર્તિવાળી મનોદશાનું અને મ્હાર દર્શન કરાવે છે “યત્ન ન્યા મિના નિરાશ થતુ એ કોઈને જાગતુ નથી વગી નિગાશ થતુ એ તો ક્યારે પણ હોતુ જ જોઈએ નહિ નિષ્ક્રિયા સાથે નિરાશા આવવી જ જોઈએ એ મર્ષ જરૂરનો નિયમ નથી”^{૪૩}

“કેમકે યત્ન કરતુ” એટલી જ મિના ક્ષનપ્રાપ્તિ માટે ગસ નથી—ક્ષનપ્રાપ્તિમાં તો કેટલાક ખીજ યોગ પણ હોના જોઈએ—તે-ધર્મિગધીન છે “A human being with heart of flower and iron is a man—એક પાસા પુષ્પ, ખીજ બાજુ વજ્ર એતુ હવ એ જ માણસનુ હૃદય હોતુ જોઈએ” “They learn in suffering what they teach in song—શીખ્યા મિના શીખતાતુ નરી દુખ મિના શીખાતુ નથી”

ગામ પત્રોમાં અને આપણે જોઈએ કે મલ્લોમાં પણ પોતાની જીવનદષ્ટિનો વિમાસ આ મે વર્ષોમાં સુગંધિત દાખવે છે મન્તીતોક્ષન-મગાસકિત-વિરહ-વ્યાકુળતા-દુ ખવિપાદ-નિગાશા-એપગવાઈ-નિવેદ-કર્તવ્યભાન-પેરાગ્ય, વૃત્તિ-રાગ અને ત્યાગ તરફ સરખુ ખે ચાણુ-આના ક્રમે સુરસિહતુ માનમ ઉત્તરોત્તર અથડાતુ પણ આખરે ચાતુ જ્યુ છે હૃદયની અદરતુ પડ આર્ અને મીણુ જેવુ ટપમ્ચા કચે છે, પણ વાચન મનન સત્સગ કુદગતપ્રીતિ અને મિત્રો સાથેના સહવાસથી ઉપરના પડ ઉપર તો આ ખે વર્ષ શ્રદ્ધા સમાધાન અને પ્રસન્નતાનો ટોગ ચઢી ચૂંચો જણાય છે

૪૧ એજન પૃ ૧૮

૪૨ એજન-પૃ ૨૪૮

૪૩ હજ વપના ‘કેકારવ ના કાવો નૈરાશ્યવાદી નથી પણ શ્રદ્ધા દષ્ટિના પરિભ્રમ રૂપ છે જુઓ મૃધુ’ પુષ્પ મ્હારુ કમુતર ન્યા તુ ત્યા હુ ‘સારસી’, ‘શામમાના’ ‘જિ નમ ૧૧ વિરહ સ્મરણ વગેરે

(C) પ્રસન્નતાનું કારણ-પ્રજ્વલોદ્ગમ :

એવું દાખવું સુરસિદ્ધતા જીવનમાં એક જ દાનવનો પ્રિયો, ૯૪ થી ભક્તવાણી સહ થયો તે છે "એકા મોઘી" તરફ '૯૩ મુખી મુન્સિદ્ધની જે વા મત્સ્યદેવિ દત્તી, પોતાના માનીતા ગણી ગત્યાની કામગ બાવવાગી અને મનુષ્ય કલાગી દામી મોઘી પ્રત્યે ગળનાભરી તેમની જે શક્તિ દત્તી તે આ વર્ષમાં ધીર ધીરે અને '૯૫ માં જડપથી ૩૫ બદલાવા શાગે જે પોતાના આત્મવિશ્વમાં અને મનોગત્યમાં સુરસિદ્ધ ગત્યાને ગમાનું અને મેઘીન ગામનાનું અભિરામ આપે છે

સુન્સિદ્ધ પીસ વરંના અને મોઘી ગર્કે કામના તેજ વર્ણની મોદાત્તી ખવાસનું બાગા છે સુગીરે દીક મીક ગ્યુગતા ધાન્યુ દરી બેરેના ગમ્યા આ સમયે અગ્રામીક વરંના છે ગમાયાના દેહનુ આકર્ષણુ દુવાન સુરસિદ્ધતા ગન પરથી ઘટવાનુ હવે શરૂ થયામાં છે વગી ગમાયાનુ ગત્યખખટમાં ગ્યુ-પન્યુ રહેનુ ગત્યો દિન પણ માત્તિનુ હૃદયલાગે અને મીદ્યની ને અનુપ પાની વાગી ઓગા જ તરમોગ કામગ હૃદયવાગા સુરસિદ્ધતા દેયાને હવે બગાજ બીજવી કે સ્પર્શી શકનુ નથી સુરસિદ્ધની ગમા પ્રયેતી મન્ય અદોભાપુક્ય મનોદશા પણ હવે તે Adolescence-ક્રિયાગવરથાની-વીસીની ગિચતિમંથી મુક્ય થતા જતા હોવાથી મદ પડવા લાગી છે બીજી બાબુ ગમાની ખીજતી દારી જેની વડારણુ મોઘીની ઊધડતી મુદ્દતા, સગતા અને ગ્નેહાગતા સુરસિદ્ધતા સ્નેહ-સૌદ્યંતરસ્થા આત્માને આકર્ષતી થાય છે કામેન ગમા ધોડુ કે સુરસિદ્ધની રસિકતા ઓગખી લઈને અને ધોડુ કે એને ધ અન્ય જવાન ગત્યો જેવા વેવના, વિનાસી કહપી લઈને તેમના ઉપગમે કામુ અછિન્ન ગખવા પોતાની આ નાનકડી વડારણુને એકાંતમાં સુરસિદ્ધ પામે એક મા બીજે બદાને મોખનતા દોષ અને એમ કરીને સુરસિદ્ધનુ શોભના પ્રયેનુ આકર્ષણુ પોતા ગરેતા દોષ, એવુ અનુમાન કરવાને પૂરતો આધાર છે ૪૪ સુરસિદ્ધને એની લાનિત્યભરી દેહછટા, મીઠા કલા સુર અને દેહપ્રશંભા પ્રત્યક્ષ થતા રોમાયના અનુભવ દ્વારા કર્ષના-પ્રિનાનુ વાસ્તવિક સ્વપ્ન ખડુ થતા અપાર મુખાનુભૂતિ થાય છે હવે સુરસિદ્ધને શોભનાની મીઠા અવાજવાણી વાણીમાં સ્નેહનુ આહવાન સભગાય છે તેના હવનચનનમાં અભિસારિકાના જનુ જણાય છે, અને જનુએ-અજનુએ થઈ જતા તેના સ્પર્શમાં અપૂર્ન રોમાયમુખ થાય છે '૯૪ મા વખાયેન 'પુષ્પ' કાન્ય, "અહો! મીઠા આત્મા! રસિક કુમળુ મ્હો તુગ હસે," શોભનાને ઉદ્દેશીને જ વખાયુ છે "દિસે

૪૪ પ્રેા કાકોરતા વ્યાખ્યાન "બિમ્બૂતિ" કલાપી તથા શોભનાના વર્ગવિધાયિની માકુબા સાથેની વાતચીતને આધારે

તુ સાક્ષાત પ્રણય, રતિ ને મૃતિ મુખની । ” “ ન તાગ જેની મે નિગ્ખી ખુશખો કો કુસુમમા ” વગેરે પદ્ધિઓ શોભનાપુષ્પને સખોધીને લખાઈ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે જેની કડીમાના “ મઢી આશા ” અને “ મધુપ તુજ વ્દાનો કા મને ” જેની ઉક્તિઓ કાવ્યના વાચ્યાર્થની અદ્ભુત કઈ બીજી ઇગિત ગોપન્યુ છે, એ સ્પષ્ટ સૂચવે છે અને કાવ્યને અન્યોક્તિ બનાવી પદતરે કવિએ શોભનાને જ સખોવન કયું છે, એમ કૃપવાની કૃત્ય પાડે છે રમાયા પણ સુરસિદ્ધના હૃદયનુ આ ગાન આડમા રહીને સાભળે છે અને તેમને પોતાનો ઈતુ સિદ્ધ થતો જાણી ગુપ્ત ખુશી ગોપજે છે સુરસિદ્ધ પણ શોભનાને જોતા હવે વિહ્વળ મની જાય છે તેમની આગોમા પ્રણય અને શત્રુ જીભરાય છે ૪૫ મોઢી એકાંતે મગતા હવે તેમના રોમે રોમમા આનદ યાર્ધ જોડે છે ઈ ૧૮૮૪ નુ નનુ વર્ષ સુરસિદ્ધના જીવનના આ નવોદિત પ્રણયના પ્રાગભના મેમાચતો સમય છે અને તેનાથી તેમનુ ચિત્ત અહર્નિશ આનદિત રહે છે

(૯) ઘોડી સમયચર્યા :

પણુ તો પછી ' કાન્ત ઉપરના સુરસિદ્ધે લમેના પેના બુ જાણીતા પત્રમા લખ પછી બીજે જ દિવમે મારા મહેન નીચે ચાની જતી છ સાત વગસની મધુર નિર્દોષતાની મૃતિ જેની છોકરી ને જોઈને માત્ર પાચ મિનિટમા સુગમિહનુ લ્ય તેમના શરીરમાથી નીકળી જઈને શોભનામા ભરાઈ બેઠું—એવો

૪૫ સ્વ વાગસુરવ બાહુ એક સ્મરણચિત્ર જુઓ

લાઠીની મ્હરી એક મુનાકાત દરમિયાન મે એક દશ્ય જોયુ કઈ સાવ હરો એ બરોબર યાઁ નથી પણ રમણીકુવરણની ઉમર એક દોઢ વરસની તે વખતે હરો અને એમને જન્મ ૧૮૮૩ મા હોય* તો આ ૧૮૯૪ના અરસાની બિના છે ઠાકોર સાહેબ અને હુ બેકા હતા એ દ મિયાન રમણીકુવરણને તેમને ઉપર આપણે જોરેતુ છે એ, કાન્તી રમાબાની સાથે આવેલ ખવાસકન્યા મોનીબાઈ અમારી પારો આવી ઠાકોર સાહેબની આખમા એ ખવાસકન્યા તરફ એવુ એક ગાકર્ષણ દીકુ કે જે મે અગાઉ કહી જોયુ નહોતુ હુ વિસ્મય પાગ્યો એ ગયા પછી મે ઠાકોર સાહેબને કહ્યુ ' બાપુ ! એક સવાલ પૂછુ ? ' એમણે જવાબ આપ્યો શુ પૂછુ છે એ હુ જાણુ છુ પૂછવાની કરી જરૂર નથી '

રમણીકુવરણનો જન્મ થયો ઈ સ ૧૮૯૨ ના બીજી એપ્રિલની રાત્રે (જુઓ ' પત્રધારા -૫ રજી સરકારસિદ્ધને પત્ર ન ૪) હવે, દોઢેક વર્ષની રમણીકુવરણને લઈને મોઢીબાઈ આવી એમ ગણીએ તો આ પ્રસંગ હડના અતમા કે '૯૪ ના પ્રારભમા બન્યો, એમ સ્વીકારી શકાય

ઉત્તરે જ છે, એ હમીદનું શું? સુસિદનું સન તો ૧૮૮૯ માં થયેલું. સ્વ વાગસુન્નાગાએ તેમની સુસરખોમા આમ નોંધાવ્યું છે “સાગરુઆગ ઠાનેની નિદાર્થી અવરમાના હંદવા નિરોગાં લીબીના ઉતાગમા નિવામ દરિયાનુગમાગની ચપાની સર્કને ખવાસન્યા મોથી દામર સારેમ પામે આવતી એ સમયે દામર સામેને એના તન્દ દશુ આમ્પેળુ હેપ એવું વ્તળુ” નથી ” તા, સુ સિદ મોથીને ખલાસમા, તેને અન્ધાર આપવામા, તેના તગ્દ દેમગ નિતો પક્ષપાત બનાસમા પદેનેથી સારો ગ્ય લેના, એટલું જ નહિ, તેના તગ્દ મમતા અને વાસ વભાવ બનાસમા તથા તેના મધુર દઠે બનાવા મીનો સાભગમા પડુ ઉત્માદ બનાસના હીક મોથીને માને મીની લપદા મા તા તોપમુ તે વસના પૂરકે દહીક તેના લાગિ વગ સુધી વાત દાદી તેને ચીદતા તે ખજુ નિ ૧૧ મલકમા જ નમા પગના પ્રમટ અને અપ્રદટ પતો વાવતા અદેને દળી શમય છે કે ઈ ૧૮૯૨ સુધી તો મુગસિદની પ્રીતિનું લાગન ગમા જ છે ઈ ૧૮૯૩ ના અત નગીના “દેકાગ”ના અને અન્ય અપ્રદટ નાઓ તપામીએ તો મુગસિદના મોભના પ્રત્યેના પ્રગુ વિમેનો હમો મીધો કે પદેત ઉત્તરે જ કે નિર્નય મશી શકતો નથી એવું મુચન કઈક અરો આગ ત્નેસુ તેમ તા ૨૦-૨-૯૪ ના રોગ લખાયેન “પુપ” દાન્યમા જ પહંવતેતુ પ્રાપ્ત થાય છે આ વડુ બનાવે છે કે શોભના પ્રત્યેની મુ સિદની વાસસ્વદષ્ટિ ‘૯૩ ના ઉત્તગધથી શિયિન થતી ગઈ દમે અને ત્યાથી પ્રણયદષ્ટિનો અકુર ફૂટના તારો હમે ‘૯૪ ની સાન આગ વધે છે તેમ મુગસિદના હૈયામા શોભના પ્રત્યેના પ્રણયખાર ચિગ્રખણે બમનો વ્યય છે મુસિદ-શોભનાનો પ્રણયપ્રા ભ ઈ ૧૮૯૦ થી નહિ પણ ઈ ૧૮૮૪ થી ગણવા માટે કેદનાક કાગળો કે શમ્યતાઓ નીચે મુજબ છે —

૧ શોભના મુસિદથી ઓખમા ઓછું માન વરો નાની કે ૪૬ ‘૯૦ મા મુસિદને અગર વરના, તો શોભના અગિયાર વરની “સાન્ત” પગા પેના વ્તળીતા પવને જ પ્રમાણુ મારીએ તો સુરને મોભના માટે ૯૦ થી જ પ્રેમ થયા દહેવાય એ જ ૧૧-૧૨-૯૭ ના પવમા સુર લખે છે ‘ આગથી પાય વર્ પહેના ગોક સુબન હદય હદયને તુત સમગ મયુ અને બને વૃત્તિએખીઇને આપીન બની ” એને કે ૧૮૯૦ મા આ પ્રસગ બન્ને, જે વખને શોભના અગિયારની આ અધુ સામાન્ય દષ્ટિએ વધ બોતા અસલાવિત લાગે છે ‘૯૦ સુધી તો મુગસિદને રમાવિયેગ ખૂમ અકગાવનારો રહ્યો છે, એ હમીત છે એટલે આ પ્રસગ ૯૨

૨૧ જુઓ 'કાન્ત' પરનો પત્ર-તા ૧૧ ૧૨-૯૭ 'લાખીના' "૧૪૪ પને

માં નહિ 'હજ માં બન્યો હમે એવું' અનુમાન કર્યા વિના આત્મે તેમ નથી. ૪૭ પ્રણયાદર્શનું બીજા શોભના વયમાં આવતાં નંબાયું. રમાનું આદર્શણ તેના ગરીબ અને સ્વભાવને કાળે કંઈકે ઓછું થવાની શરૂઆતે એ બીજા પર વલસિંચન થયું. કિંગોગવચના-Adolescence-ના સમયનો મુખ્ય અહોભાવ અને ઉંચકે મોટી છતાં પ્રિયની વ્યક્તિપૂજનો ભાવ અદસ્ય થવા બાબો તેમ તેમ એકાદા મુરના હૃદયમાં તેમનાથી આક વર્ષે મોટાં અને વગરમાન રમાને અદસે રમાથી પંદર વર્ષે નાની નમણી અને કૃષ્ણાગ્રી શોભનાના ખીલના સૌંદર્યે ધ્યાન લેવા માહ્યું હોય એ આભાવિક છે.

૨. માનસગાત્ર પ્રમાણે અગિયારથી ઓગણીસ વર્ષની વય સરકોઈ વ્યક્તિ માટે મુખ્ય તરંગી, વ્યક્તિપૂજના ભાવવાગી અહોભાવયુક્ત કાગણીવાગી અને વિચિત્ર મનોદશાવાગી છે. ચૌદ વર્ષની વય મુધી મુરમિહના હૃદયમાં વગરમાન માના માટે પૂજ્યભાવ, અહોભાવ, મુગુદર્શી પદાપાતવાળો ભાવ ગ્લો પદગની વયથી ગાતાલુ ધ્યાન આવે તેની પ્રભાવગાગી વ્યક્તિત્વવાગી આક વર્ષે પોતાનાથી મોટી રમા માટે એવા ભાવ, લાગણી ને વૃત્તિ સુગ્મા શરૂ થયા. પણ એ Adolescence નો-કિંગોગવચનો-સમય ઓગણીસે બધા પુરે થયો કે અત્યાર મુધી માના અને રમાથી સચાવિત થનુ હેયુ-માનસ તેમથી મુકન બની, પોતાથી વય અને સમગ્રમાં નાની કોઈ પ્રિય વ્યક્તિને પ્રેરવા-તેનામાં પોતાના લાગણી, વિચાર, ભાવના અને સ્વપ્ના લગવા જખતું થયુ. ૪૮ પાને જ પડેયુ તેનુ પ્રિય પાત્ર શોભના મુનસિહને મગી જતા, માનસ અને હૃદયમાના ક્રમિક વિકાસ અને પચટાના આવબન માટે તે યોગ્ય થઈ પડયુ આમ, મુરમિહ રમા તરફના મુખ્ય અહોભાવમાથી ખચતા વર્ષ શોભનાના પ્રેમીના ભાવમાં પ્રવેશતા ગયા અત્યાર મુધી રમામાં આસક્ત, ગન્યગાદી ત્યજ જ ગનમાં એકાને રહેવાના મનસૂયા ઠગનાર, માહિત્યઅધ્યયન અને દવિતાસાવનામાં મગન મુનસિહ શોભનાના એકમા કેમ સરી પડયા તેનો કઈકે ઉકેવ અને તેની ક્રમિક કડીઓ આ રીતે સમજ શકાશે.

(૧૦) મુરસિહ અને મણિલાલ :

એક બાજુ મુરસિહ શોભનાના રાગમાં ગામે જાય છે, તે બીજી બાજુ મણિલાલના માર્ગદર્શન હેઠળ પોતાના આધ્યાત્મિક શોખને તે કેળવતા રહે છે. ૧૮૯૫ મા મુરસિહના રાજ્યાસિંધક વેળા મણિલાલ લારી આવે છે. તે અગાઉ

૪૭ વિશેષ માટે જુઓ-પ્ર ૧ની પાટીપ ન . ૧૩.

૪૮. માનસગાત્રના પુસ્તકો તારુહ્યકાળ વિશે જે લખે છે તેને આધારે આ અનુમાન દોયું છે

માન એક જ વાર 'હજ માં મુબઈથી લાવી જતાં નવિયાદ એકાદે દેન ડાની મ્હી તેટલો સમય અને વચ્ચે પ્રત્યક્ષ મનાદાત ધર્મ છે, તેમનો ત્યા મુબઈનો માદ પગિયમ માન પનો દાન જ છે ઈ ૧૮૯૫ માં મુગસિદના ગભ્યાભિષેકમા દાનગી આપ્યા પછી થોડામ માસ બાદ મણિનાન ઉભયના પગિયત પ્રદનાદછ માનદન પત્ર દ્વાગ લાગીની નીવાનગીગીના હોદ્દે આનના ઇચ્છા "શવિ છે એ સમયે લાવી ॥ પ્રપચી દાગગને બદનવાનો હતો મણિનાત લાવી ગભ્ય સબધ પહેનેથી માર્ગદર્શન આપતા ગયા હતા આથી મણિનાન પ્રદનાદછ દ્વાગ મુગસિદનો દાણો ચાંપી જએ કે પણ મુગસિદ તેમને ખુમ નમ્રતાપૂર્વક જવામ આપે છે "મણિભાઈ માટે આપે જે નખ્યુ તે આ નાન્યના વ્યાજાથે" મગમ છે, પરંતુ તેમા એમ બધુ મોટો વાધો મને લાગે કે એમના તરફ મારી એમની ભમ્તિ છે કે એમના ઉપગિ તરીકે તેા શુ પચુ એમના મિત્ર તરીકે પ । એમની સાથે મ્હી દાઈકદામ દરી શકુ નહિ વગી એમના આવાચ્વત ન આત્માને દામ્યાવાડી ગભ્યમા નાખ્યુ એ મને પાપ જેવુ નાગે છે ત્યા મણિભાઈ અને દયા દામ્યાનાડુ બિચારુ ચારે તરફથી ઉપગિ મતાએથી દમારેતુ એમ ગભ્ય ! મ્હાગથી બની શકે તેા હુ એમને નિર્વાહની ઉપાધિ ટગી વચ એમા બનાવી માન દેશદિનને માગે લખવાને જ રાખ્યુ અને એમની ભમ્તિમા આ જિદગી પૂરી કરુ "૪ મુગસિદના આ પનને તેમની દલતા કે પ્રિયેળી મીવી સામર વાળીના નમના ૩૫ મણિનાને ગળ્યો છે પચુ મુગસિદના મણિનાન પ્રત્યેના માન અને ભમ્તિ જ્ઞેઈએ તેા આ પત્ર મુગસિદની દેશહિતચિત્તમે અને મગમ્વતી ॥ પુત્રોને ગભ્યખટપટના હવથી નહિ રગી દેવાના અને મિત્ર-સુરુ જેવા મણિનાતને નોમ જેવા હનમ પદે નહિ ગખવાના ઉચ્ચ આગયથી જ લખાયેનો છે મણિનાનને આથી માહુ લાગે છે, પણ રા ન્યમથ' અને જીવનધર્મ વિશે મુગસિદના મુમ્તુ અને મનનવીન આત્માની પૂનજાને તથા તેમની આતરિક અને કૌટુમિત્ર મુજવશોને સાચા માર્ગ દર્શક-મરખીની નિષ્ઠાથી હન કરવાનુ તે બધ કરતા નથી

(૧૧) મનન અને મુમુક્ષા :

મણિનાનને મુગસિદછ પોતાના વાચન મનન અને અભ્યાસમાંથી ઉદ્ભવેના ઘણા પટ પ્રશ્નો પોતાના ચિત્તના સમાવાન માટે પનોમા અવારનવાર પૂછે છે, જે શોભનાએમી બન્યા હોવા છતાં મુગસિદના ચિત્તના બીતરનો ખરો જોક એ સમયે પણ મ્હ દિશામા વહી રહી છે તે દર્શાવે છે

“અનીતિથી મેળવેના દ્રવ્યનો વ્યય પણ અનીતિમાં કરવો એ શા માટે ? પણ ત્યારે મહાભાગત જેવા ઉત્તમ પુસ્તકમાં આવી નીતિ કેમ પસંદ કરી છે ? ગમ જેવા નીતિવાન નગને પણ અનીતિ કરની પડી છે ! ધર્મ પણ ગિચાગે ધુળી શક્યો નથી ! મમાગમાં ગહેડું તો મમારી થયું હું તો ઠાઈ અમગતો નથી ” ૫૦

“અહીંને યુદ્ધ ક્યું તેમાં હું નીતિ માનનો નથી જ્ઞાન-પૂર્ણ જ્ઞાન આવેા મહાર કરવામાં કેમ હોય ? તેણે નિમિત્ત પણ થયું ઘટતું ન હતું યુદ્ધ એ જેની ફગ્ગ હતી તે ક્રતા આટલા બધુએનો વિનાગ એ બહુ મ્હેડું પાતક અને તેથી તેમ ન કરતું એ વધારે મ્હેડાની ફગ્ગ હતી નીતિનો માર્ગ છોડવો તે રાજ્યના પણ અહિત ક્રતા વધારે જ્ઞેખમી છે ” ૫૧

“પ્રેમ અને ફગ્ગ એક કરી દેવા એ જ મનુષ્યજીવિતનું તાત્પર્ય છે, પણ જ્યાં નીતિ અને ફગ્ગ-માનેથી ફગ્ગ માગસામાં અથડાતા હોય ત્યાં કેમ વર્તવું એ ફગ્ગ છે ? ” ૫૨

“માણસમાં અને દરેક વસ્તુમાં, મ્દને તો જે ગુણ લાગ્યા છે ખેચનું અને ધક્કો માગવો અમુક હદ સુધી પ્રેમ ખેચતો હજે અને પછી ધક્કો મારતો હશે ” ૫૩

(૬૨) બાહ્યદષ્ટિએ પ્રસન્ન ચિત્ત :

આ સમયે મુરસિ હતી મનોદત્તિ અને હૃદયવનણુ કેવા આનંદમય છે, તે તેમના જ શબ્દોમાથી જાણી શકાય છે “સૌમા-વેલામાં, પ્રભુના પ્રેમમાં-બીડું બીડું બીતરી જનુ-એ વિશેનું રસયાન કરતું એ આ વખતે મ્દને બહુ પ્રિય ચર્ધ પડયું, છે જુદા રહેવું અને સૌમા પચી જનુ, એ શીખવું મ્દને બહુ ગમે છે ” ૫૪

એમનો આદિવમોનો આનંદ-પ્રમોદનો કમ પણ એટલો જ પ્રસન્નતાલયો છે

“ગથા શનિસારે અમે ‘ પેપર એક ” અને “ પિકનિક ” વ્યાં હતા

કાગળના કટકાના ચાર ગાંડા મ્હેડા લેઈ મા આ જમાદાગ અને ખે સવારને ૨૦ જ ગિનિગ્નો વખત આખી દોડવા દીધા હતા અમે તેઓને રામેશ્વરથી ૨૪ માર્ચન દોડી પકડયા-૫ઠી લુગ્ખીએ દિવસ આખો રહી સાગે ઘોડા પર જ પાછા

૫૦ એજન-૫ ૨૧

૫૧ એજન-૫ ૨૧-૨૨

૫૨ એજન-૫ ૨૨

૫૩ એજન-૫ ૩૨૧

૫૪ એજન-૫. ૧૫૧

અહીં આપ્યા તે દિવસે અમે ૩૦ માર્ચના “ગાર્ડ” હ્યું. આ રમત મને તો બહુ પસન્દ આવી છે. હવે આપણે મુશીબાં અહીં દે તની તુલાને એ રમત કરીશું.”૫૫

એમનો ઝેનિટો નિયકમ પણ એવો જ ચોક્કસ બની ગયો છે મારમા વહેતા જીવને ઘોડા પર ફરવા જન, પાન ફરી ખૂન વનુ દહેતુ મનાઈવાયુ દ્ધ પી શકાય નેટુ પીતુ, એ પડી અધો દવાદ મેન્ડોની હબમેમની દમગત કરી, ત્યાં જા તેન આગી આન વરુ, એ પડી નાન્થનુ દાય વરુ, પડી અગન ગમેમનો તેય તો નેમની માથે, નદિનઠ કુટુ બ માથે ભોગન તેન, જમ્યા પડી વાગકુનિ—ઈ ગાત્ર આપેના ખીન એટને આખોમા દવા અબનીને સુઈ વરુ,—વામકુનિ પડી વાયન શઠ ધાય વાયનઅમયમા દોઈ દોઈવારે વાગસુવવાળા, ૩પગ દર, શિરમિદછ, અગનસિદ, આન દગાય, મજિનાન, જમિન અને ૧૮૯૭ થી લનિન, “વન્ત”, જોવનનરામ, પ્રો દાકોર, અતમિ વિનુનન પ્રેમશ કર અને અન્ય દાન્યનિનાગી મિત્રોનથાભાટ, ચાગલ મારોટો ખીનનમગ પ્રથામરોગથી દેટના ની મડળી વગે અને જાનગોઈનિની, લગન—સગીતની મેનો—ગઝનો—સુલાપિતો—દહેવનોની દાન્યચર્યાની, દયામદાળીઓની મો મૌના સાહિન્યગનનની એમ દર્ધ મ્ઈ મનનિમે આને અને ગગન જમાવે વળી એ વખતે દવાગેક દાન્યોનું સમદવાચન પણ ધાય, મૌ દવિઓ પોતપોતાની સામગ્રી રજૂ કરે, ધણુ ખરુ વાગસુવવાળા કે ૩પગ દર અગ્રેજી સાહિન્ય, દિવસૂકી કે એના ગબીર ખુન્તકોનુ સમદવાચન કરે સુગમિદ આખોની ખીમારીને વીધે ઠઈ મિગનમમા વાચના નદિ વાચન વેગા વન્થે નન્થ ચર્યા મડાય, ચર્યાના પ્રમગમ સુર પોનાનુ મતવ્ય કે નિચાં રપજ્જતાથી પણ નમતાપૂર્વક વિવે અને મીમાઈથી રજૂ કરે પણ ખીજાઓ પર વાદવાની બપ્ટા સરખી કરે નદિ દોઈના અભિપ્રાય માથે નેઓ સમત ધાય તો ‘ભાઈ ટો છે તે બનામ છે’ ‘આનુ હીંક દહે ડે’—એમ સગતિ દશવિ પણ દોઈ પોતા ાથી જુદો મત મનાવે તો મૂગા જ પણ તેનો ઉમ વિરોધ કદી ન બતાવે, એની આગેની ચર્યામા ય ન જાનરે પણ પોનાનુ આગનુ મતવ્ય ગનમા તો બાધ જ આ પ્રમાણે લગભગ કમ જેવ બની વન્ય છે સાગ્રે ટેનિમ રમવાનો પણ નિન્યકમ તે શોખ ઉક નાનપણથી નમગી આખોને લીધે ક્રિકેટ ખાસ ન રમે—કોનેજમા પણ ક્રિકેટનો શોખ હોય તેમ જણાતુ નથી ઉબણીઓ પર જવાનો તેમને ભાગ શોખ વારે વારે ‘પિમ્નિકો’ ગોવાય ત્યા પણ વાચન—સગીતનો માર્કમ અચૂક રખાય વાચન વગગના એક

પણ દિવસ પસાર થાય ત્યાં જોમને જોયેની જણાતી હોય જોમ લાગે “ડિક્સ-નેરી”-શબ્દકોષ-જોવાની ખાસ આદત ઠેગવેલી-કોઈ પણ નવો શબ્દ આવે કે તુગ્ત જ જોનો અર્થ શબ્દકોષમાં નોંધ વધે જો શબ્દને પોતાનો કરી લે

આમ, ગળત થયા પછી તેમનો નિત્યક્રમ તે બહાંગામ ન ગયા હોય તે નિશ્ચિત જ રહ્યા કર્યો છે અને અતરમા ચાનતા ધમમાણુના દિવમોમા કે આધિ-ઉપાધિના અમયમા પણ આ કાર્યક્રમમા ખામ કમો ફેર પડ્યો નથી અને ચિત્તની પ્રમન્નતા ગુમારી નથી

(૧૩) પણ અંતરમા રાગ-ત્યાગનું મધન :

બાહ્ય દ્રષ્ટિએ ચિત્તની પ્રમન્નતા ગુમારી નથી, પણ તેની બીતરમા જોઈએ તો એક મોગી ધમાચકડી સુરસિહના અતરમા ચાની રહી છે એક બાબુથી હૈયુ જોલનામા વરાં ને વધારે ખેચાતુ રહે છે અને હાજણા જ જોયુ તેમ ભૌતિક ગગગમોમા વધુ ને વધુ પ્રસન્ન ગહે છે પણ ખીલ બાહુ શેનીના જેની હૃદયની ઊડી વિરા ને વિગમવૃત્તિ આ બધુ છોડી દઈ એકાતવામમા જેમી ઈશ્વરજન વરના જગતનુ રહસ્ય શોધના અને અતીન્દ્રિયનુ ચિત્તન દરવા તેમને પ્રેરે છે ‘ઈમિટેશન ઓફ શટ’, મણિનાન કૃત અભેત્રોમિ અને ‘ગીતા’ જેવા પુસ્તકો અને એમર્સનના નિમધાનુ વાચન, તથા ગેન અડધો કનાક ધર્મ સખધી મનન સુરસિહને અધ્યાત્મગિરાસાના રસપ્રવાહમા ખેચે છે ગાદીત્યાગ મારેની વૃત્તિ તો પહેલેથી જ હતી રાજ્યમર્થમા દિનથી રસ તો કદી આ-ચો જ નથી, સસારની ઉપાધિઓ અને વ્યવહારની કૃતિતાઓથી તેમનુ ચિત્ત મર્દા દાગતુ જ નહિ છે અને ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોના મનન અને મણિ વાનના પનોએ તેમની અધ્યાત્મગિરાસને વધારી છે આમ સુરસિહનુ હૃદય જોલના અને અધ્યાત્મ ગગવિનાસ અને ફપીરી ઉભયમા રાવ છે સસાર-વ્યવહાર અને રાજપદના પિજનમાથી મુક્ત થવા અતરગાના ભગવા પખીનો ફડફડાટ અને જોલનાના મ્નેહ-સૌન્દર્યના રસપાનમા એ જ અતરના ગુનાખી પખીને મગતો મુક્તવિહાર-આમ ઉભય પ્રમરની તીન મનોશામાથી સુરસિહ ‘૮૪-’૮૫ મા પસાર થતા જણાય છે તેમના આ વર્ષેના કા થો પણ તેમની ચાની મનોદશાનુ સમોટ પ્રતિમિબ પાડે છે ‘૮૪ ના ‘ મહારુ કબૂતર ’ મા મ્ખૂતરના પટતરે ઢવિએ પોતાના ત્યાગપ્રિનમાથી રાગી બનતા જતા હૈયાને જ સજોધ્યુ છે

“અરે રે! પૂયું કા? જડ કન- પ્યારુ ન તુજને,
સુવણે લોલાયા કૃપણુ શાં એ તો જન અમે,

તને નીની વ્હાલી ઘટ વનઘટા નીનમ ઝમી,
ગળે મોતી હાગ વિભવગમના તુચ્છ મધમી ૫૭
તને ટ્રેડી કાધુ ! હૃદય ! મમ પ્રેમે ન મગજ્યુ !
હતુ અચ્છદી તુ પગવશ ક્યુ' મે અહ પ્રમુ !”

(“ મનારુ કબૂતર ” “ દેશાવ ”—પૃ ૩૦)

‘હપ ના “ માગ્મી ”, “ મિલ્લમગમ ” અને ‘હપ ના “ ભગત ’ આદિ કાવ્યો
હાગ કવિ જાણે સોજના માટેની આમકિત ત્યજી દેવા જાતને ધોન આપવા માન
કરતા હોય, એમ જણાય છે આમ ગગ તરફ ધસડાયે જતા પોતાના હૃદયને
તેમણી પાછુ વાગી અને નેમ કરી આમકિતમાથી છૂની જના મુગમિલ અત્યાર
મુધી પોતે જે કાર્ક પ્રનુપ્રીતિ અને નીતિ ધર્મ વિશે વાચ્યુ-વિચાધુ” છે તેને
પોતાના મનને મમજવવામા ઉપયોગ કરવાનો અને કાવ્યો પત્રો અને આલમનન
દ્વારા તેને ગગ કરતા ત્યાગના ઉન્નત પથે ચકાવવાનો મમગ પ્રયત્ન કરે છે

(૧૪) કાવ્યસાધના અને ‘હૃદય કાવ્ય સરવૈયુ :

આવી દ્વિધા મનોવૃત્તિ જા મુગસિહનો કાવ્યાભ્યાસ અને મન્યસાધના આમગ
જ ચાને છે કાવ્યાભ્યાસમા અગ્રેજી કવિઓના ઊર્મિવિચાર તેને રજૂ કરવાની
તેમની પદ્ધતિ અને તેમના કવ્યનાચિત્રો મુગસિહના મનનના મુખ્ય પ્રિય અને
છે સોની વડંકવધથી તેમના ઊર્મિ-ભાવના અને વિચારને આરુ બગ મગ્યુ છે
‘હૃદ મા, “ પુષ્પ ” કાવ્યમા શેરીના ‘Skylark’ ના કવના ભાવ મુગસિહજીએ
મૂથી કીધા છે “ તુના ” કાવ્યના પ્રકૃતિવર્ણનમા શેરીના કાવ્યતરંગો (Fancies)
ની ચોખ્ખી અસર છે ‘ મન્યુ ’ કાવ્યતુ સમગ્ર અવગમ-તેનો પ્રારભ, વિષયપ્રવેશ,
ચિત્તનું નિરૂપણપદ્ધતિ અને કાવ્યનો અત-વડંકવધ ગીતિતુ છે “ કુદરત અને
મનુષ્ય ’ તે વડંકવધના હ વનુ આમેદમ મુગગતી રૂપાનર છે ‘ સમુદ્રથી જટાતુ
બાનક ’ મેથ્યુ આર્નોડના Gypsy Child’ નામના કાવ્યતુ ઉચિત મુધાગ
સાથેતુ રૂપાનર છે મુગસિહના શબ્દો જ એ મતાવે છે “Gypsy Child’
એ મથાળાને બદને મહે તે-‘સમુદ્રથી જટાતુ બાનક’—બાનુ મથાળુ ક્યુ’ છે
વાદી કે એવા રખડના પોકેના બચ્ચા કરતા કોર્ક નિચ માનક મે તે કાવ્યુ
છે’ ૫૮ ‘ અમા તુ ત્યા હુ ’ ટોમ્સનના કાવ્ય Seasonsનાની Danton અને

૫૭ પ્રો સંવજ મારુ કબૂતર’ મર આડપરદે સોજના વિશે વાત હોય , એમ
“ કલાપીનો કાવ્યકલાપ ’ ના ઉપોદ્ધાનમા પૃ ૨૫ મે જણાવે છે એની સમગ્ર વ્યજના
જેતા તે વાત કલાપીના પોતાના હૈયા વિશેની જ હોવા વધુ સભવ છે

Musidoraની પ્રભુવદ્યા પછી સીધી ગ્રેગ્રા વર્ધને રચ્યુ છે અને તેમાનાં શૃંગારસિક ચિત્રો મૂળ કાવ્યને જ આભારી છે આમ અગ્રેજી કાવ્યોનો અભ્યાસ સુરસિદ્ધની કવિતાસાધનામા એક મોટું પ્રેરક બળ છે. “પાન્ય પ ખીડુ” કાવ્ય-મા “ભેદદત”ની સન્ક્રાંછાપ પણ ઝીનાઈ છે

પણ એનો અર્થ એવો નથી કે સુરસિદ્ધમા પોતાની વિશિષ્ટતા હજી સુધી અકિત થઈ નથી અન્ય સિદ્ધ કવિઓની અસર ઝીવતી વેળા પણ તે હવે સ્વક્રીય તેજ બતાવે છે, કેટલીક વખત તો તેમના કરતા પણ એ વધુ બતાવે છે. ઘાત શેનીના Skylark માના વિચારોને ‘પુષ્પ’ કાવ્યમા અપનાવતા આપણો કવિ એક ચક્રો કાવ્યશિલ્પીમા હાય તેવી કુશળતા બતાવે છે ‘Skylark’ની પુષ્પને બધેમેસતી હોય તેટલી જ પદાનનિઓતુ તે સીડુ ભાગાતર કરે છે અને જ્યાં તે ઉચિત ન લાગે ત્યાં પોતાની ભૌતિક પકિતઓ ગોપની દે છે

‘Skylark’ પોતાના મન્ત્રમીઠા ગીત દ્વારા જગતને આનદનો સદેશ આપે છે પણ પુષ્પને ગાતુ કદપતુ ઉચિત ન બને તે માટે સુરસિદ્ધે શેનીથી લિખિત ઝડપના પોતાના કાવ્યમા ગૂંથી છે

“Teach me half the gladness,
That thy brain must know,
Such harmonious madness
From my lips would flow,
The world would listen then,
as I am listening now”

આ પકિતઓનો ભાવાર્થ સુરસિદ્ધ માત્ર એ જ પકિતઓમા મિતાક્ષરિતાથી રચી દે છે

“મહને દે તુ દીક્ષા, મધુપ તુજ બહાલો કર મહને,
અભેદાનદો હુ શિખનીશ પછી આ જગતને !”

અહીં મૂળના ભાન-વિચાર હણાયા નથી, ઊનટાના પુષ્પને માટે તે વધારે યોગ્ય જણાય છે સુરસિદ્ધની આ મિતશૈલીયુક્ત પકિતઓમા અર્થનું બળ વિશેષ નથી જણાતુ ? પુષ્પનો રસ ચૂસનાર મધુપતુ પોતાને માટેનું રૂપક પણ કેવું યથાર્થ છે !

એ જ પ્રમાણે ‘Gypsy Child’ના અનુવાદમા Gypsy શબ્દ છોડી દીધે છે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે આર્નોલ્ડે પણ ગિપ્સી બાનકને દિવ્ય બાલક

જેવું જ ચીનરવા પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આ એથી વધુ ચરિયાનો નામનો “ત્યાં તું ત્યાં હું” કાંઈયમાંથી આંખી શકાય તેમ છે. આ કાવ્યમાં મુરસિંહે એક દર્શનાચિત્ર દાગિદાસમાંથી ઉપાડ્યું છે. “આંસુના પડા વની નયન તો મ્હારા ચયાં આંધળાં” એ પંક્તિમાંની દર્શના મુરસિંહે પોતાના પ્રિયતમ કાવ્ય “મેઘદત”માંથી ઉપાડી છે. “મેઘદત”માં મક્ષ મેઘ સાથે પોતાની પત્નીને કહેવડાવે છે :

“આંસુ આવી નયન ભરનાં, દષ્ટિને રૂધી લે છે,
ના જોવા દે તુજ નયનને, ફૂર એવો વિધિ છે”

(“મેઘદત” : કીર્તીભાઈ ધનરાયભાઈ)

પણ મુરસિંહ દાગિદાસની દર્શનાથી વ આગળ વધે છે :

“લૂછ્યાં ના પણ ઉપ્પુ શ્વાસ દિલને અશ્રુ મુકાવી દીધાં”. એ પંક્તિ મુરસિંહની મૌલિક છે અને તેમની દર્શનાશક્તિનું તેજ તેમાં દાગિદાસ કરતાં વ વિશેષ જણાઈ છે. આમ પરપ્રેરિત કાવ્યોમાં પણ મુરસિંહ પોતાનો રસવિવેક અને કવિત્વજળ લીલાપૂર્વક નાખવે છે.

‘દહનાં એમનાં મૌલિક કાવ્યો નેઈએ તોપણ આ વાત એટલી જ સાચી કરશે. “મૃત્યુ” કાવ્ય સમયતાની દષ્ટિએ કેંઈ શિથિલ લાગવા સંભવ ખરો, પણ,

રે ભાઈ મૃત્યુ! ગત કાવ અધો જ તારો,

ભાવી તણા તિમિરમાં ઉજળો તું દીવો :

“જેવી મૃત્યુને ગિરદાવનારી અને તેના વિશેના જનોના ખ્યાલને ભયાનકને બદલે પ્રેરણામર્તિ યનાવનારી આટલી સચોટ ને જીભને ટેરવે ચઢી નય તેવી પંક્તિઓ મુજરાની કવિતાસાહિત્યમાં વિરલ જ ગણાય. વીમ વર્ષના તરુણે મૃત્યુ વિશે જે ચિંતન કાવ્યમાં પીરમ્યું છે, તે તેના કવિની ચિંતનપરાયણતા અને જ્ઞાનદષ્ટિના પગપાકના એક સારા નમૂના રૂપ પણ છે

પરંતુ ‘દહ નુ મુરસિંહનું સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યસર્જન તો ‘ હમારા રાહ ” છે. આ ગઝલને “કાન્ને” “ભાવ્ય” કહી વખાણી છે કે તે ખૂબ લોકપ્રિય છે માટે નહિ, પણ એમાંની મન્ત્રીનો તોર, જીજ્ઞાસી કામળીને તેવા જ જીજ્ઞાતા શબ્દોમાં તેમાં મળેલો આધાર અને કવિના વ્યક્તિત્વનો તેમાં જીતકેલો આગ્રહજીવ રંગ. આ કાવ્યને વિશિષ્ટતા અર્પે છે. મુરસિંહે અત્યાર મુઠ્ઠી મણિયાકાની છાયામાં રહી ગઝલો લખી છે, પણ આ પહેલી જ ગઝલ તેમને હાથે એવી કાવ્ય છે કે જેમાં “ધરકે હકીકી” કવિનું સ્વતંત્ર પોત જોવા મળે. આ ગઝલની સફળતાનું એક નોંધપાત્ર કારણ મુરસિંહની આ સમયની તીવ્ર મનોદશા છે. પ્રિય શોભનાને

દિલના અનુરાગથી ચાહનાં પ્રણયી એ જ વખતે ફકીરીને પણ મોંઝથી અંતરનાં ઊંડાણમાં ઝંખતો હતો. એનાં મનોરાજ્યમાં શુંગારના ઝરખા ને અટારીઓની સાથે વૈરાગ્યના ચોતરા અને ધૂણી પણ રમતાં હતાં. એથી ગજબમાં ઊડવો જોઈતો “એક ઉગંગળો ને ખીજો આઘમળો ડીબો” આ ગજબમાં ચોટપૂર્વક ઊછળે છે.

“ગર્મીનો જ્વમ પી હરદમ, ધરી માચકા તને ગરદન,
ન ખંજરથી કર્યા દુકડા! ન જ્વમે ઈરક પાયો વા!”

જેવી પંક્તિઓમાં જે તીવ્ર વેદનાનું બળ આવે છે તે સુરસિંહના સ્વાનુભાવમાંથી પેદા થયેલું છે. સુરસિંહની કલ્પના પણ એટલી જ બળકટતાથી આગળ ચાલે છે :

“ગુલો મેં બાગનાં તોડી દીધાં સૌ ધૂળમાં ચોળી,
ખિજાનું ખારનું કીધું, ઉપર લોટી રહી તે હું.”

‘૯૨-’૯૩ ની ગજબોમાં કવિની ઘડાતી કલ્પના હજી કાચી હતી. “ફકીરી હાલ” અને “મસ્ત ઈરક” જેવી ‘૯૪ પહેલાંની ગજબોમાં ફારસી છંદ ઠોકરાતો હતો : કવિના ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિત્વનો આટલો અમકારોય ન હતો. “ન કર મુક્ત અફસોસી : મળશે દાદ ન અહિંયાં” જેવી અધકચરી પંક્તિઓ આવતી હતી. પણ “હમારા રાહ”ને સુરસિંહની વિકસેલી ગજબકલાના નમૂના રૂપ ગણાવી શકાય. એમાં લાગણીની અભિવ્યક્તિનો એક સરખો ઉછાળ અને મસ્ત મનોદશાની એક સરખી ઊંચાઈ કાચ્યના અંત મુધી રહી શકે છે. ગજબના કાવ્યપ્રકારને લડાવવામાં પણ કવિને હવે હથોટી આવી ગઈ છે, એમ આ ગજબ અતાવે છે. આમાંની કેટલીક-“ગુલામો કાયદાના છો..”, “હતાં મહેનો અને મીરાં, ખરાં ઈંદની ખરાં શૂરાં”, અને “તમારા રાજ્યદારોના ખૂની લપકા નથી ગમતા” જેવી પંક્તિઓ તો શુજરાતી સાહિત્યમાં અમર પંક્તિઓ બની ચૂકી છે. આ બધું જોતાં ગણના-પાત્ર કવિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા સુરસિંહને આ ગજબ અને “મુલુ”, “મહાડું કબૂતર”, “પાન્ય પંખીકુ” અને “કુદરત અને મનુષ્ય” જેવાં કાવ્યોથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમની સ્વતંત્ર કાવ્યશૈલી પણ આ વર્ષથી જ અંધાવા પામે છે.

‘૯૩ કરતાં આ સાલની કવિતામાં છદોર્નિપુણ્ય વિશેષ વરતાય છે. સંખ્યા-દષ્ટિએ આ વર્ષમાં માત્ર નવ કાવ્યો લખાયાં છે, એમાં એક લાપાંતર છે અને ત્રણચારમાં અંગ્રેજ કવિઓની છાયા વરતાય છે. આમાં બે કાવ્યો વસંતતિલકામાં, ચાર શિખરિણીમાં, બે શાઈલવિકિટીતમાં અને એક ગજબ “મકાઈલૂત”માં છે.

અગાઉ દેખાતા મનદર, દગિગીત, આર્થા વગેરે અદ્વૈતનામેળ આ સાતમા જળાના નથી, એ મૂલ્યે છે કે સુરમિદનુ માનામેળ તરફનુ વતણુ ધરી જઈ દવે જ્ઞાનેશરચના તથા ગજતના પ્રકાર તરફ વધના વાગ્યુ છે જ્ઞાનેશની આગના વર્ણોગા દેખાતી ક્યાગો પણ દવે લગભગ ગગાર્જ જ્યા પામી છે સુખ્યા દષ્ટિએ કાન્થો માન નર છે, પણ કાન્થોમા પશ્ચિ-સુખ્યા આ વર્ણો વિસ્તરની જન્ય છે. '૯૩ મા લાગા કાન્થો માન નાનુ—“વનગા એક પ્રખાત”, “કમનિની”, અને “અચન પ્રેમસુખ”, પણ નવે લગભગ અનુકરણુ જેવા '૯૨ સુધી તે કાન્થો દૂર્કા દૂકા જ પણ આ વર્ણો લગભગ દરેક કાન્થ લાણુ ગણાય તેનુ રચાય છે કાન્થો લાગા જનવાના કાગ્લોમા એક તેા, સુરમિદમા દવે છદ્મસુખ આવી ગયુ તે, ધીલુ, અજેજ કા યોના અધ્યાસથી વિચાર અને ભાવની ભગની કવિમા સારી આવી છે તે, નીલુ, આગના વર્ણો કરતા કાન્થોની ધુટાર્ક કલમ કસગત દવે સદજ ટેવરૂપ જનવા પામી તે, અને ચાથુ, '૯૪-૯૫ મા કવિના હૃદયમા રાગ અને ત્યાગની દિડોગદશા તીવ્રપણે ચાને તેથી લાગણીઓ અને વિચારો ચિત્તમા ખૂમ જલરાય છે તે છે

આ વર્ણો કવિની અભિ-ચક્તિ પણ કેક વિશેષ ચિત્રાત્મક, સનાદ અને પ્રવાહી જની છે અને જિમ્નિનિષ્પણુમા કેક પકવતા અને કોશન સધાતા આવે છે જિમ્નિ-વિચાર કાન્થવના રગે રગાર્જને વ્યક્ત થતા આવે છે મનના ભાવને અન્થોક્તિના આડપડામા લડાવીને કવવાનુ કવિને ખૂમ કારી ગયુ છે

“અરે! કા ખ્યાનામા શરમત લયુ તે પડી ગયુ,
હયુ પાણીમા તે ઉદ્ધિવીચિ માહી મગી રજુ,
ન પીવાયુ, ખોયુ, પણ નવ ગયુ પૃથવી પરંથી,
રજા તરવો મીકા ઉદ્ધિ કડવામા ભગી જઈ”
(“મહારુ કપૂતર” - ‘કેકારવ’-૫ ૩૦)

પ્રકૃતિનુ અવનોકન અને રસદર્શન ગયા વર્ણો સુરમિસની જો મોની મૂડી હતી, તેા સહદવતાપૂર્ણ કોમગ અને કરુણામય હૃદયનુ ચિતન-મનન આ વર્ણો તેમની મોની મૂડી જની છે

“વિના અથુ જોશે જનદુ ખ જનો જ્યા સુધી, અરે!
કવિતાના મોક્તા સુખમય રસીના નદિ જને’
(“કુદરત અને મનુષ્ય” ‘કેકારવ’-૫ ૪૧)

“દોરાય કો ગતિ અનન્તથી વિશ્વ આણું,
ચીલો પડેલ પણ રાહ તણો દિસેના.”

(“ મૃત્યુ”, ‘કેકારવ’)

એટલે, આ વર્ષે સુરસિંહનો ચિંતનપ્રદેશ વિસ્તર્યો છે. અબ્યાસ, અને દષ્ટિ પણ વિસ્તૃત બન્યાં છે, હૃદયની ક્રામળતા, આર્દ્રતા વધુ મુલાયમ બની છે, જેનો પોતાના વિકસેલા રસવર્તુલને સારો લાભ મળ્યો છે. આથી કાવ્યોમાં રૂપ-રંગનાં અમીર્ના સાથે ચિત્તની સંવેદકતા પણ ઉત્કટ રીતે ઊપસતી આવે છે. પ્રકૃતિપ્રેમ, પ્રાણીમાન તરફ ઠરુણાનો ભાવ અને માનવવ્યવહાર તરફ અરુચિ-તિરસ્કાર એ આ વર્ષનાં કાવ્યોમાં વ્યક્ત થતી કવિની જીવનદષ્ટિ છે. કવિની સ્નેહભાવના અને શૃંગારરસિકતામાં કલ્પનાતરંગોની મોહકતા હવે મુલગપણે ભળી બળે છે. સાદું અને સરળ, પણ તલસ્પર્શી નહિ તેટલું વ્યાપક કે અનુભવગમ્ય જીવનચિંતન તેમનાં આ વર્ષનાં કાવ્યોને પ્રથમ વાયને તો ખૂબ આસ્વાદ્ય બનાવે છે. તેમની કલમમાં પ્રવાહિતા અને વેગીલાપણું આ વર્ષે વધ્યાં છે. કાવ્યવિષયોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રણયની સાથે આત્મલક્ષી ઊર્મિ-ચિંતનથી ઉદ્ભવેલા કટલાક પ્રસંગો પણ વિષયમૂલ બન્યા છે. પ્રકૃતિકાવ્યોમાં તેમને પ્રિય વર્ડ્સવર્થનો વિશ્વચૈતન્યવાદ આ વર્ષે આરંભાયો છે. પ્રણયકાવ્યોમાં રતિભાવની મલમલની સાથે સૂક્ષ્મ સ્નેહભાવનાનાં શીકર ગોડવા લાગ્યાં છે પ્રભુપ્રેમ, તેની સૃષ્ટિરચનામાં માંગલ્ય ને સહેતુકતા જ્ઞેવાની દષ્ટિ અને વિધિનિર્માણમાં શ્રદ્ધા, એ તેમનું આ વર્ષનું જીવનદર્શન છે. ઊર્મિકાવ્યોનું સ્વરૂપ કંઈક શિથિલ, અસંયમી ઘાટઘૂટ વાળું હતાં ઊર્મિનું નિરૂપણ તેમાં ઉત્કટ, કાવ્યાત્મક અને સતતવાહી રહેવા પામ્યું છે. આત્મલક્ષી ભાવો અને ચિંતનની ક્રામળતા તથા મધુરતા તેમનાં ઊર્મિકાવ્યોની કીર્તિસન્નિતા અને શિથિલ કલાવિધાનને ધરીલર વિસરાવી દે છે. નિરૂપણમાં વિશદતા, રંગદર્શિતા અને પ્રાસાદિકતા તેમનાં ઊર્મિકાવ્યોને વધુ વાયકવર્ગ પૂરો પાડે છે. આમ, '૯૪ ના વર્ષમાં સુરસિંહની કવિતા આગલાં તમામ વર્ષો કરતાં સારો વિકાસ દાખવે છે અને તેના ઉબ્બવળ ભાવિતું દર્શન કરાવી તેના કવિમાં રહેલી કાવ્યશક્તિનાં તેજકિરણોનો સ્પર્શ-દરાવે છે.

તા, એ વાત ખરી છે કે ૧૮૬૦ થી સુરસિંહ મુખ્યત્વે ક્યાં તે અગ્નિ, નિરાશા અને વિરહના દર્દનો કે ક્યાં તે ઇંસારવ્યવહારની કુટિલતાને અવગણી પોતાના પ્રેમના રાહ પર મરતાન થઈ કુદરતના શાંત પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવાનો એકનો એક ભાવ ગાયા કરે છે. પરંતુ હૃદયની ભાવસ્થિતિ કે તેનો વિષય એકનો એક દોષા હતા તેની અભિવ્યક્તિમાં કવિ પ્રતિવર્ષ શ્રેવિષ્ણુઓ વિદાસ દાખવતા રહ્યા છે. તેમની મોટા ભાગની કવિતામાં પ્રેમનું દર્દ અને તેના આંકુ જ દોષા હતા 'હા થી કવિનું પ્રેમી હૃદય સદનગીલતા, ઉદ્ધરતા, ક્ષમા અને ત્યાગશક્તિના ખમીરવાળા ભાવ પળ એ દર્દ-આમુખમાં બેજવે છે. પોતાને માટે કારુણ્યનો "આ યોગ એ વિધિબલે નિરખ્યો, અરે રે!" એમ કહી મેના નિઃશ્વાસ નાખનાર કવિ પ્રેમીએને માટે તે આશિષનાં જ વચન નાખે છે : "હો જે વિદ્યુત સાંકળા ચમકતી પ્રેમાઈ દેખા વિશે!" એટલું જ નહિ, "બધ્યાં જૂતે જૂતો, લય નથી થયું એ કબૂતરે" જેટલો અભેદ ભાવ પણ એમાં જોઈ શકે છે.

૧૮૬૨માં સુરસિંહે ગજ્જની કસરત કરી. ૧૮૬૩ માં માત્રામેળ હોદો કરતાં અક્ષરમેળ વૃત્તો ઘૂંટવા તરફ વિશેષ વલણ દાખવ્યું અને એક જ કાવ્યમાં વિવિધ વૃત્તોનો ઉપયોગ કરી કાંતના કાવ્યમાર્ગનું અનુસરણ કયું. એ જ વર્ષમાં ભાષાંતરો દ્વારા તેમની કલમકસરતે તેમની કવિતાના રેઢને પુષ્ટ બનાવ્યો. '૬૪માં વર્ષેજવર્ષને અનુસરીને કાવ્યોમાં વૃત્તમેળ હોદોનું અને ચિંતનનું પ્રમાણ તથા કાવ્યકલ્પનું લંબાણ વધાર્યું તેમ જ વિશ્વસ્થન્યવાદ (pantheism) ની અસર વ્યક્ત કરી, તે '૬૫ માં કાંતની ખંડકાવ્યકલાથી આકર્ષાઈ સુરસિંહજી ખંડકાવ્યોનું રચનાવિધાન પ્રથમ વાર અજમાવે છે.

कलापीनां स्नेहराज्ञा
मंथीप्याह (शालना)

પ્રાણુય, મંથન અને દર્દ

(ઈ. સ. ૧૮૯૬-૧૯૭)

“અરે! ખૂબી સ્થિતિ અનુકૂળ નહીં પ્રેમ કરવા,
સ્થિતિમાં જન્તુ તે જનસ્થિતિ ન પામે પલટવા.”
(“ટુકારવ” : “અતિ મોકુ”)

“હીનાના રંગથી પ્હાની સનમની રંગતો’તો હું,
જુકીને બાલમાં તેના ગુલોને ચૂંથતો’તો હું,
મગર એ દાંતની મિસ્સી સનમના હાથમાં દેતાં,
અરે રે! ડાઈ વા વાયો; સનમ, બો, રંગ સૌ ફીટયાં.
મને એ ખ્વાળની ખુશબો, મને એ સોબતી મારો;
મને એ હાથનો ખ્યાલો, ફરી કો એક દિન આપો.”
(“ટુકારવ” : “એક ફેરફાર”)

(૧) મિત્રો સાથે મનદુઃખ :

ઈ. ૧૮૯૫થી મણિલાલની સલાહ પ્રમાણે મુરસિંહે રાજ્યવહીવટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તે કે એમની ભીતરની ઉદ્ધારીન અને નિર્વેદ્યુક્ત વૃત્તિ રાજ્યકાર્યના કડવા અતુલવોને લીધે ક્યારેક નેર કરવા લાગે છે^૧ તથાપિ એકંદરે આદર્શ અને વાસ્તવ-સ્થિતિ વચ્ચેના ભેદને ખ્યાલ હવે આવતો જતો હોવાથી મન સાથે કેટલુંક સમાધાન તે કરી શક્યા છે. તા. ૬-૧૨-૧૯૬ ના પત્રમાં મણિલાલને તે લખે છે : “રાજ્યકાર્ય સરળ રીતે ચાલ્યું ગય છે.....

૧. “આપ મને રાજ્યકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા કહો છો. હું યઈશ, પણ એ વેષ હું ભળવી સીધા નહિ દુનિયામાં મને કરી રસ આવવાનો નથી.” (મણિલાલને પત્ર— તા. ૭-૧૧-૧૯૬ : “પત્રધારા”-૪૫, ૩૨)

લાગ્યા હોય અને પોતે કદપેલ માનપાન કે શાલદુશાલા તેમના તરફથી ન મળ્યા હોય, એ કારણે પણ મણિલાલનું મન દુભાયુ હોય.

૩. અથવા, મણિલાલે મુરસિહ તરફથી મદદ તરીકે વધુ પૈસાની માગણી કરી હોય, જે મુરસિહ તેમની નાણાકીય તરીકે લીધે ન મ તોપી શક્યા હોય.^૨ ગમે તેમ, મુરસિહને મણિલાલની આ રીસ અને પનમાના ઠટાક્ષવચનોનું કારણ સમજાયુ નથી, તેમ છતાં તે મણિલાલના હૃદય માટેનો પોતાનો પ્રેમભાવ, શુભલાવ જરા પણ ઓછો કર્યા વિના કે મણિલાલના વ્યક્તિત્વની મદદ પણ કિમત ઓછી આક્યા વિના એક સાચા સત્યનિવેદક અને અદિસક્તની જેમ પોતાની જાતને જ દોષગ્રસ્ત ગણે છે. “એ લાગણી આપના કાગળથી ઉત્પન્ન થઈ છે પણ કાગળ વાચતા-વિચારતા એવી લાગણી થવાનું તેમથી કદાચ કાગળ નીકળતું નથી. હું માનતો હતો કે મારી નબળાઈ કેટલેક અંશે દૂર થઈ છે, પણ તે હવે મને સાચું લાગતું નથી. માર એટલી જ વિનંતિ કરવાની કે ગોડાથેલો પણ નિભાવી લેરો.”

એ જ પ્રમાણે આગલે વર્ષે ગિસાયેલા મિત્ર આનંદરાય હજી આ વર્ષે પણ પોતાની મુરસિહ પરની રીસ માણુ રાખે છે. મુદદારસિહના મનનું ચોક્કસ સમાધાન તો મુરસિહ આગલા વર્ષના અતમા કરી શક્યા છે, પણ સ્વમાની, જહ્કડી અને મમતવાળા સ્વભાવના આનંદરાયનો રોષ ઘટ્યો નથી એટલે તેમને પણ મુરસિહ લાગણીના બળવાળી અને દનીલોલી મનાવવા યત્ન કરે છે.

મણિલાલ અને આનંદરાય પર લખાયેલા પત્રોમા મુરસિહની લિન્ન લિન્ન લાક્ષણિકતા જેવા મને છે. મણિલાલ પૂના પરમા ભક્તની દીનતા, શિષ્યની વિનમ્રતા અને હૃદયની આર્દ્ર પ્રમળતા, તે આનંદરાય પરના પત્રમા ઠિમ્મિના બળવાળી તથા શુદ્ધિના તેજવાળી દર્શાવે કરનાર, મનબેદથી દુખી છતાં નિસ્પૃહતા બતાવનાર, સ્નેહી છતાં માની અને નિર્ભય, સ્પષ્ટ વક્તા, ચિત્તનશીલ મિત્રનું વ્યક્તિત્વ મુરસિહ બતાવે છે. મિત્રોના હૃદયમા સ્થાન પામવાની મુરસિહની સતત ઝખના છે, પણ સત્ય વસ્તુ છુપાવીને, મિત્રોને ખોટી રીતે ખુશ રાખીને કે રાજપણાનો પ્રભાવ પાડીને નહિ.

(૨) “કાન્ત”-ઠાકોર સાથે મૈત્રીના પ્રારભ :

આવા સરસ, સ્નેહાળ, ઉદાત્ત હૃદયવાળા યુવાનને તત્કાલીન વિકાસ અને કવિઓ સાથે મૈત્રીના લાભ પણ રીક રીક પ્રમાણમા પ્રાપ્ત થાય છે. મણિલાલ,

^૨ જે કે મણિલાલે ‘વીલ’મા જણાવ્યા મુજબ ક્લાપીએ કડકે કડકે બધી મળીને રૂ ૧૨૦૦૦ની મદદ તેમને કરેલી ૧૮૯૬ પહેલાં પણ બાલાચ કરને અને તેમને ચેરિક મદદ આપી હતી.

મોવર્ષનરામ, "જટિલ", "અચિત" વગેરેની સાથે મુગસિદની મૈત્રીમાં ઉલ્લેખ "કાન્ત" અને પ્રો દાદરા પલ્લુ જોડાય છે મુગસિદના નિખાલસ, હોશીયાર, વિદ્યામય, સાહિત્યપ્રેમી, ઉદાર, પગલું અને દલ ઠ મોટાઈરડિન સ્વસ્થાવથી દાણ ન આપ્યા? 'હજી'દલમાં મન મુખગમ ત્રિપાળી અને છેક 'હૃદયી'દગિલાલ કુવ આવે પણ આગ ઝોળાખાળુ-પગિય તેમને મયેલા તે પણ આવા સ્વસ્થાવે કીને જ.

મુગસિદ અને "કાન્ત"ના વનન પામે પામના નામમાં એટલે "કાન્ત" ઘઈ ઘઈ વાગ મુગસિદની ગાડીનો વનનથી સ્થેશને ક્રે મેલનથી વનને જલ માટે ઉપયોગ કરતા મુગસિદ પુણ્યા તારે "કાન્ત" લાગી આવેલા અને તેમણે "વચત-વિજય" મળ્યદભાઈ આનાગમને નજાગાવેલુ એવુ તેમના ત સ્મરણોમાં છે પણ મુગસિદ-મળિત કુ વચ્ચેનો ખરા મૈત્રીસબધ બધાય છે ઈ ૧૮૯૬માં, મુળઈમાં ૩ 'દ ના એપ્રિલમાં ૫૬-નીસ દિવસ માટે મુગસિદ આજોની ઠવા સારુ રાજ્યા સાથે મુળઈ આવે છે અને તેહ આદમજના મેનેટોરિયમને બનરે છે ત્યા મળિશ કર અને પ્રો દાદરા બે-નજી વખત મુગસિદજને મળે છે અને એમની મુલાકાતો સારા સનેદન બધમાં પગિજુમે છે ગઈ એક શનિવારે મેથુ આનોડના ઠા-ચોમાથી એના પિતા ઉપરનુ પ્રશન્તિકા-ય- Rugby Chapel-પ્રો દાદરા મુગસિદજને વાચી તલગાવે છે વાચન પુરુ થતા બને મર્યા કુ છે અને ત્યા મળિશ કર આવતા થો । વાગ પછી ત્રણે, વિશ્વનાથ વેઘને સાથે લઈને એમના ઠાકા જયકૃષ્ણ ત્યાસની કથામાં પહોચે છે કથા-સમાપ્તિ પછી ચામજી કઈક વેદાન્તચર્યા દજાનગપે મારે છે અને તે દૂઠામાં નહિ પતે એવુ જણાતાં મુગસિદ અધીગ યઈ જા છે તે ત્યાસજી પામી જાય

૩ જુઓ સરદારસિદને લખેલ ૩૦ ૪-૯૬નો પત્ર તેમ જ આન દરાય ઉપરના આ અરજાના પત્રો પ્રો ઠાકોર તેમના આજ્ઞાન 'હર્ષિ'કલાપી મા ઈ ૧૮૯૩ ક્રે ૯૪માં આ મૈત્રીપ્રારબ યથી જિમ નોરે છે પણ '૯૪માં કલાપી મેથિયનરી રાઠ ઉપર આગાખાનના બજલા પાસે આવેલા મનમોહનદાસ રામજના બજલામાં બિતર્થા દતા, આરે પ્રો ઠાકોર રોક આદમજના મેનેટોરિયમમાં કલાપી બિતરેલા એમ નોરે છે, જ્યા તે ૯૪માં નહિ પણ ૯૬ની સાલમાં બિતરેલા (જુઓ 'પત્રધારા', પૃ. ૩૦૬ અને ૨૬૬) આ ઉપરથી કલાપી અને મન્ત ઠાકોરની મૈત્રીનો પ્રારબ પ્રો ઠાકોરે જણાવુ છે તેમ ઈ ૧૮૯૩ ૯૪ મા નહિ, પણ ઈ ૧૮૯૬માં ઉપરના બે પત્રોની સદઈમાં આ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કલાપીના કાન્ત ઉપરના પત્રોનો પ્રારબ પણ ૯૭થી થાય છે બે એ બે વચ્ચે મૈત્રીનો આરબ '૯૩-૯૪થી થયો હોય તો ઉભય વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર '૯૫થી જ શરૂ થાય ઈ

છે અને મુરસિંહને સહજ સવાલ કરતાં તે સરલ રાજવી સાચી જ વાત જણાવી દે છે કે રાતે સૌ સાથે નાટક જોવા જવાનું છે,^૪ તેથી જરા ઉતાવળ છે. આ સમયથી મુરસિંહ અને મણિશંકર વચ્ચે એક બાજુ પૂજ્યલાલ અને બીજી બાજુ વાતસત્યની ઠાંટવાળી પણ સમભાવી મૈત્રી^૫ શરૂ થઈ જાય છે. આ મૈત્રી મુરસિંહને મન જીવનની ધન્ય ભેટ હવે બની રહે છે અને ત્યારથી “કાન્ત”નાં લખાણો, ઠાવ્યો અને વિચારોની અસર મુરસિંહ ઉપર ફીક ફીક પડતી જાય છે. મુરસિંહને પોતાનો સમાનધર્મી કવિ, સહૃદય વિચારક અને સ્નેહી મિત્ર જડી જતાં ખૂબ આનંદ થાય છે અને આ મૈત્રીનું બીજા પાંગરતાં મુરસિંહને ધર્મ, કવિતા અને સ્નેહનું રસમય જ્ઞાન આપનાર “કાન્ત” તેમને પશ્ચિમ અને પ્રાચીન ગ્રીક ફિલસૂફીના તેમ જ સ્વીડનબોર્ગ, બાઈબલ અને ભાગવતના અભ્યાસ તરફ પણ પાછળથી વાળે છે.

આથી મુરસિંહનો વાચનપ્રદેશ પણ હવે ઝડપથી વિકસવા લાગે છે. એમર્સનનાં ચિંતનાત્મક પુસ્તકો, મણિલાલનાં “ગીતા લાપાન્તર”, “ઇમિટેશન એન્ડ શંકર”, “અભેદોર્મિ” વગેરે ધાર્મિક-તત્ત્વચિંતનાત્મક પુસ્તકોનું સુરસિંહજી વારંવાર મનન કરે છે. એમર્સન વાચી રહ્યા પછી માર્ટિનોનાં પુસ્તકો પણ વાંચવાનું તે વિચારી રહ્યા છે. રાજ્યપ્રકરણના જ્ઞાન માટે મણિલાલનો “કારભાર” નામનો વિસ્તૃત લેખ તે વાંચે છે. ‘૯૪થી થરૂ થયેલ વર્ફીજવર્થનાં ઠાવ્યોનો અભ્યાસ તો ચાલુ છે જ. આ વર્ષમાં તે વર્ફીજવર્થનાં ઠાવ્યોનું છટું અને સાતમું વોલ્યુમ અભ્યાસપૂર્વક વાંચે છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ ગોખાય છે, સંસ્કૃતની પહેલાં ચોપડી ખરી કરી છે. ફારસી શીખવા “એક આરબ રાખ્યો છે”,^૬ જેની દ્વારા ફારસી વિશેનું પોતાનું જ્ઞાન પાકું કરવા તે મથે છે અને દોઢ વર્ષ સુધી તેનો અભ્યાસ ચાલે છે. તે માટે “ફારસી તાલિમનામુ” તે મુબઈથી મંગાવે છે. “સાદી અને હાફિઝ પૂરા ઢોઈ સારી ટીકાવાળા આરબને માટે” તે મંગાવે છે અને અંગ્રેજીમાં “ફાઉસ્ટ” વાંચવાની તો કચારની ય હોંશ થઈ છે.

(૩) રાજધર્મ :

વાચન-મનનની સાથે મુરસિંહની રાજ્યપ્રવૃત્તિ પણ ફીક ફીક ધમાલવાળી રહે છે. ન્યાયવિભાગમાં આવેલી ફરિયાદો અને તેના ઢેચો તે નિયમિત ઊંચુ-

૪. જુઓ “પત્રધારા”, પૃ. ૧૬૬.

૫. પ્રો. ઠાકોરના “ઠામિંમૂર્તિ કલાપી” એ વ્યાખ્યાનને આધારે.

૬. જુઓ “પત્રધારા”, પૃ. ૩૪૮.

વટથી જુએ છે. રેવનુ અને ન્યાયખાનાં તે “ છેક ઉડાણમાં ગતરીને ” તપાસે છે અને ફરિયાદોને દાદ આપવામાં તો જે રસ આવે છે તે આનંદ ને રસ ઠાઈ પણ કાવ્ય લખવામાં કે વાંચવામાં પણ આવ્યા નથી”, એમ જણાવે છે. “ માસમાં બે વખત મુકરર કરેલા દિવસોએ કારખાનામાં કામદાર સાથે જોવા જવું. માસમાં બે વખત મુકરર કરેલા દિવસે ષોડા ઉપર એકલા ફરવા જવું” અને ફરતાં ફરતાં ઠાઈને પણ તેની સ્થિતિ સંબંધી જુદી જુદી વાતો પૂછવી. આ વખતે ગામમાં પાનું ફરી આવવું. ત્યાં જરા બેસવું. પટેલો સાથે કાંઈ વાતો કરવી. ડિરેપેન્સરી, સફલો, ઓફિસોની ઓશિંતી મુલાકાતો લેવી. વર્ષમાં એક વખત બધાં ગામોમાં એકલા જઈ લેવાની અરજી લેવી.”

આટલું જ નહિ, “ રાજ્ય સંબંધે રાજ્યચક્ર જાણું ફરવાના વિચારો ઠાક આવ્યા કરે છે.” રાજ્ય સંબંધે મળિલાલના “ વિચારો જે કંઈ હોય તે સત્તર અમલમાં મૂકી દેવાનો” મનસૂબો સુરસિંદ ધરાવે છે, કારણ કે તેમના નિગરની બંડી હોંશ “ મ્હારી પ્રજા મુખી જ થવી જોઈએ” એ લાગણીમાં રહેલી છે અને તે માટે “ મુખની બધી આશાઓ છોડી “ એકસપેરિમેન્ટ્સ” ક્યાં કરવા” તરફ વિચારો વજો છે. ૮

અને આમ રાજના બે કલાક, રાજ્ય સંબંધે વાચન, વિચાર, મનન કરવા છતાં સુરસિંદજીને સંતોષ થતો નથી. તા. ૨૮-૧૦-૧૯૭૧ના રોજ તેઓ “ કાન્ત”ને જણાવે છે : “ જે કાર્ય મ્હારે કરવું જોઈએ તે હું જ કરું છું : અપીલો જાતે સાંભળી જાતે ચુકાદા આપું છું. પણ એ કામ અહીં કેટલું હોય? કામ પૂરા બે કલાક ઉમેગાં પહોંચવું નથી.” રાજ્યકર્તા તરીકે સુરસિંદ પોતાની મર્યાદા સમજે છે : “ હું પોતે રાજ્ય તરફ લક્ષ આપવામાં બહુ પહાત છું એ મ્હારે કમ્પ્લ કરવું જોઈએ.” તેમ છતાં તેમની રાજ્યકાર્ય અને રાજના ખરા ધર્મ વિશેની દષ્ટિ મર્મગામી છે. “ મ્હારી પ્રજા મને ફરજ બખતવામાં પહાત ગણે છે પણ તેથી મ્હારી પ્રજાનું કાંઈ પણ મુખ ઓછું થવું હોય એમ હું માની શકતો નથી....હું કાંઈ વિરોધ કાર્ય કરું તો તે રાજ્યને પ્રજાને લાલકર્તા થવા કરતાં હું લોકપ્રિય થઈ શકું તેટલું થાય. એટલું ખરું કે રાજ્ય લોકપ્રિય હોય એ પ્રજાને એક જાતનો ઉવાઈ લાલ છે. તેમાં કશું સંગીન નથી.....” ૯

પરંતુ આખરે તો સુરસિંદ “ ભવ્ય પણ વ્યર્થ સ્વપ્નનો આદમી” છે. તે મૂલગામી વિચારો આવે છે, આદર્શ રાજ્યની કલ્પનાઓ ને યોજનાઓ કરે છે,

૭. જુઓ મળિલાલને પત્ર : “ પત્રધારા”, પૃ. ૪૦.

૮. એજન, પૃ. ૫૧-૫૩.

૯. “ ૧૪૪ પત્રો”. “ કાન્ત”ને પત્ર : તા. ૨૮-૧૦-૧૯૭૧.

પણ પ્રકૃતિથી જ “કુકીર અને ગળનમા જેટલો તફાવત હોય તેટલો” તેમનામા અને ગળનમા ફેરફાર છે. તે ઢાઈના ઉપર શકા લાવી શકતા નથી, ઢાઈની પરીક્ષા કરી શકતા નથી, જ્યાં શ્રદ્ધા ખેરી હોય ત્યાં અશ્રદ્ધાની દષ્ટિ ગાખી શકતા નથી. અને એ સૌની ઉપગત જે ગળને બહુ જગતુ છે તે તે કરી શકતા નથી : તે તરત નિર્ણયો કરી શકતા નથી એમને ગળ થયુ પડયુ છે તે ઉવે કઈક ટવાયાથી ભાગ્ય નવી લાગતુ, પણ તેમને પ્રયચોમા કશો રસ નથી. જે દુનિયા પુસ્તકોમા—એમની માગુકના સ્વપ્નમા—એ જુએ છે તે તેમને આ જગતમા દેખાતી નથી ઘણી વખત દુનિયા ખોતે જ અરુચ્છી થઈ પડે છે. ચનાચ્ચે જલુ, પતાની દેલુ એવી આજસુ પ્રજા બહુ યતને પણ લાગ્યે જાય તેની છે ૧૦ મનને સ્થિત કરવા, ચિત્તને ચર્ સ્થિતિમા ચમતોન ગાખવા આની તે ધ્યાન, જપ અને ઝંકારના મનનનો આ પ્રય લે છે

એટલે આ વાચનરસિયો જીવ ગબ્યકાર્યની ફજળ બજાવીને તરત ખોતાને પ્રિય પુસ્તકો અને તેના મનનમા લાગી જાય છે. ખોતાનો મ સ્તૂત અબ્યામ આગળ વધારે છે શેનીના “એપિસાક્ટિડિઓન” વગેરે કાચો વાચે છે મહિલાલુ “ગુલાબમિહ” તેના મળ “કેનોની” સહિત તે વાચે છે શાસ્ત્રીજી પામેથી ગીતાનો અબ્યાસ વધારે છે “કાન્તે” મોકલેલા સ્વાડનખોર્ગના પુસ્તકોનુ ગમતર્વડ વાચન આદર છે મગગમિહે મોકલેની અચ્ચે નવલકથાઓ જેઈ જાન છે ૧૧

પર તુ મુરસિહ આ વર્ષોમા વાચવા કરતા મનન કરવાનુ અને લેખનનુ કાર વધારે કરી ખનાવે છે “લાન - કાઈ વાચી શકતો નથી હુ Autobiography (આત્મજીવન) લાન લખુ છુ જે વીતી ગયુ છે તેને ફરી સ્મૃતિમા લાવના જે ગમ આરે છે તેના પર જ લાન તે આ જિન્દગીનો આધાર છે” ૧૨

(૪) પ્રણયદર્દ :

એલુ તેા મુરમિહની જિન્દગીમા શુ વીતી ગયુ છે કે વીતી રહ્યુ છે, જે લખવામા તેમને રસ આવે છે અને જેના પર તેમની જિન્દગીનો આધાર છે એમ તેઓ ગણે છે એ છે રોલના અને રમા માર્ટેનુ પ્રણયમથન

૧૦ એજન

૧૧. નવલકથાના વાચન કરતા મળીર ચિત્તાત્મક પુસ્તકોનુ વાચન તેમને વિશેષ પ્રિય છે જુઓ તેમના જ શબ્દો. “નેવેસ વાચવામા સમય કાઢવા કરતા જીવી વિશેષ સગીન મઈ વાચવામા સમય જાય તેને હુ વધારે સારુંક ગણુ છુ.”

૧૨ “કાન્તે ખત”, તા ૧૩-૧૧-૬૭

શોભના પ્રત્યે 'લક્ષ્માં પ્રાગ્વદષ્ટિ રોપાઈ, 'લક્ષમાં રમાનાં ઉપાસલ.
 દટાક્ષયેભુ, રીસ અને રોપથી સુરસિંહનું સ્નેહી અને નરમ હૈયું ધવાકું.
 શોભનામાંથી મન એન્ની લઈ ગ્રેય કરતાં એવની સાધના કરવા તરફ મનને
 પરોવવા યત્ન કર્યો. નીતિ, પુણ્ય, સમાજલાવના, ન્યાય અને રાજ તરફકું
 દર્તવ્ય—એ બધું યાદ કરી શોભનાને વીસરી જવા—જાતને દોરવા તે મધ્ય.
 પણ હૃદયમાં આ બધું ગિલટાનું દર્દરૂપે સંચય થતું હતું. ન્યાય, નીતિ અને
 દર્ભવ્યબુદ્ધિ સાથે હૃદયની અંખના, ખાસ અને તરફકાટનો ધોર સંભામ યાદને
 હતો. ચિત્તમાં વિહવળતા વધતી જતી હતી. રમા તરફનાં વાણી-વર્તનકું
 "વિષપાન" છતાં "એકને દિવ અધ્યું" તે બીજા કોઈ નહીં અને"—એકે
 નિશ્ચય કરવા તે મથતા હતા, પણ રમાનો પ્રેમ તેમને સુકાતો જતો જાયતો
 હતો. દયા-પ્રેમના બદલામાં રમાની આંખમાંથી તેમને હવે તિરસ્કારનો અગ્નિ
 પ્રગટતો દેખાતો હતો. "હતી બ્યાં વસ્ત્રની જ્વાલિય, મળ્યું" ત્યાં અહેરતું પ્યાકું"
 —એવું 'લક્ષમાં સુરસિંહનું દર્દ હતું. એક બાજુ રમા તરફ વળતાં તેનો ખાર
 હવે અદમ્ય થતો લાગ્યો—આથી પ્રભુપ્રેમમાં મનને વાળવા સુરસિંહ મથ્યા.
 પણ રમા પોતાની રહી નથી, રમા તરફનાં એથી બાહ્ય શાંતિ, સ્વસ્થતા મેળવવા
 શોભનાને પોતાની કરી શકાય તેમ નથી. એથી બાહ્ય શાંતિ, સ્વસ્થતા મેળવવા
 તે ગમે તેટલું મથ્યા પણ અંતર તો સળગતું જ રહ્યું. એ અંતરની ભારેલી
 આગના ભડકા ૧૮૯૬ અને '૯૭માં તે અપાટાબંધ બહાર નીકળવા લાગે છે
 અને સુરસિંહની સમસ્ત જીવનશાંતિને ભરખી ખાવા આગળ ધપે છે.

વિચાર સરખો થ કરે તે એમના જમાનામા ટાઈ સાખી શકે નહિ, તા સત્તાકાઠી, મહત્વાકાઠી, વ્યવહારપ્રિય ગમા તો કેમ આખી ગક ? રોલના, ગમાની દાગી હતી. રમાની સમતિ વિના એની સાથે મુગ્ધિહવી લગન બની જ ન શકે. દાગી ઉપર તેની રાગીનો અધિકાર. તેના મગાવડાવા ઉપર તેનો કાબૂ. પોતાની વડારણોને ઠયા પગણાવની એની યોજના પણ તની રા'ી જ કરી શકે. મુગ્ધિહવા દાય હેઠા પડ્યા. રોલના સાથે લગન રાક્ય નથી અને તે ગિવાય રોલના માથેનો મળધ પાપ છે એવું જાન હોવાથી મુરસિહ ગમા તરફ વળ્યા, પણ હવે ગમાના મનમા મુગ્ધિહ પ્રત્યેની મહાનુભૂતિ ગહી નહોતી, ગિવટાનુ પોતાની દામીનો ઉપયોગ પોતાના ધાર્યા પરિણામ પ્રમાણે આગ્યો નહિ તેથી ઉત્પન્ન થયેની ચાંદની અને સમતથી ગમા રોલના અને મુરસિહ બનેના ઉપર પોતાનો દાબ બેગાડવા લાગ્યા. મુગ્ધિહ દાગી કરે તેવા ગમાના વૃત્તિ-વર્તન વધતા ગયા. ખીજા બાજુ, રોલના સાથે લગન નહિ થઈ શકે એવી લાચારીથી તથા રમાએ રોલના માથેનો તેમનો મેગ્જોવ બધ કગવી દીધાથી રોલના વિગ્ધે મુગ્ધિહના દિનનુ દર્દ વધતુ ગયુ ગમા તેમને સકુચિત, સ્વાર્થી, ધન અને સત્તાલોભી લાગ્યા.

“નજરથી દુર પુ થાતા, અગર દૌલત ઉડી જાતા,
જબાથી ખોનરો શુ તુ “હતી ચાહતી તેને””

(“તુ નહારી હતી” . “કુદરત”-પૃ. ૫૩)

૧૮૯'ની શરૂઆતથી આ દર્દ તીવ્રતર બનતુ જાય છે. “બેકદના વસ્ત્રમા : બેકદ માર્યો ગયા !”

“ગેવુ થયુ હામિન છે આ ખૂનને ટીપે ટીપે,
હમતી ભલે એ બેકદ ! દુ બેકદ રોતો ભલો !”

(“બેકદદાની” “પ્રધાગ”-પૃ. ૮૧-૮૨)

મુગ્ધિહ ગોલના માટેની ગ્દે યદયા છે એવું સમજીને રમા તેમને રોલના માથી મન વાળી લેવા ખૂબ અમગ્નવે છે “વ્હાના, તમે પીડાએા છે તેના વિના તને દુ ખી થાએા છે તમારો પ્રેમ આમ ખીજા પર થશે એ સ્વપ્નમા પણ ન આવતુ પણ તે બન્સુ. અને હવે તમારા હૃદયનો કમજો ગખી શકા તેમ નથી તો આનદમા રહો. દુ તમાગી ધવ્હા પૂર્ગ કરીશ. માત્ર દિન ચીરાઈ જશે, પણ હાલ આપણુ બન્નેને પીડા છે તે કરતા માત્ર દુ બ સગ્ન્યુ હશે તે બોગનીશ અને તમને આનદમા જોઈ રાજી રહીશ. દુનિયા તમને ધિક્કાર દેશે, તમારા લાઈબ ધો તમને છોડી દેશે, એની મને બહુ ફિકર થાય છે દુ

શોભના પ્રત્યે 'લ્હમાં પ્રબુવદ્વિટ શોષાઈ, 'લ્હમાં રમાનાં ઉપાસંલ, કટાક્ષવેળ, રીસ અને શોષથી સુરસિંહનું સ્નેહી અને નરમ હૈયું ધવાણું. શોભનામાંથી મન એવી સર્થ પ્રેય કરતાં એયની સાધના કરવા તરફ મનને પરોવવા યત્ન કર્યો. નીતિ, પુણ્ય, સમાજભાવના, ન્યાય અને રાજ્ય તરીકેનું કર્તવ્ય—એ બધું યાદ કરી શોભનાને વીશરી જવા—જાતને દોરવા તે મથ્યા. પણ હૃદયમાં આ બધું ગ્રહણનું દર્દરૂપે સંચય થતું હતું. ન્યાય, નીતિ અને કર્તવ્યશુદ્ધિ સાથે હૃદયની અંખના, ધ્યાસ અને તડકડાટનો ધોર સંત્રામ ચાલતો હતો. ચિત્તમાં વિહ્વળતા વધતી જતી હતી. રમા તરફનાં વાળી—વર્તનરૂપી "વિવપાન" જતાં "એકને દિલ અચ્ચું" તે ખીજા દેવું નહીં બને"—એવો નિશ્ચય કરવા તે મથતા હતા, પણ રમાનો પ્રેમ તેમને સુકાતો જતો લાગતો હતો. દયા—પ્રેમના બદલામાં રમાની આંખમાંથી તેમને હવે તિરસ્કારનો અગ્નિ પ્રગટતો દેખાતો હતો. "હતી બ્યાં વસ્ત્રની ખવાદિશ, મચ્ચું ત્યાં અહેરનું પ્યાણું" —એવું ૧૮૯૫માં સુરસિંહનું દર્દ હતું. એક બાજુ રમા તરફ વળતાં તેનો પ્યાર હવે અદૃશ્ય થતો લાગ્યો—આથી પ્રભુપ્રેમમાં મનને વાળવા સુરસિંહ મથ્યા, પણ રમા પોતાની રહી નથી, રમા તરફનાં કર્તવ્ય, ન્યાય અને નીતિને કારણે શોભનાને પોતાની કરી શકાય તેમ નથી, એથી બાલ્ય શાંતિ, સ્વસ્થતા મેળવવા તે ગમે તેટલું મથ્યા પણ અંતર તો સળગતું જ રહ્યું. એ અંતરની લારેલી આગના લાડકા ૧૮૯૬ અને '૯૭માં તો અપાટણ'થ બહાર નીકળવા લાગે છે અને સુરસિંહની સમસ્ત જીવનશાંતિને ભરખી ખાવા આગળ ધપે છે.

૧૮૯૪માં રમાએ શોભના—સુરસિંહના પ્રબુવસંબંધને પોતાની સ્વાર્થશુદ્ધિ કાળે ઉછેરવાનું કામ કર્યું તો ખરું; પણ 'લ્હમાં તેને સમગ્રઈ ગણું કે આ પ્રેમસંબંધ કેવળ સ્થૂળ જેવુંવાસનાની ક્ષણિક વૃત્તિમાં જ સંતોષ લેવાને બદલે વધુ સૂક્ષ્મ અને દૃઢ સ્વરૂપ લેતો જાય છે. રમાએ તો ધારેલું કે રજવાડામાં સાધારણ બની ગયેલા છૂપા દેહવ્યવહારથી વિશેષ આ ઉછેરનું પરિણામ આવશે નહિ, પણ તેમના ધાર્યા કરતાં એ પ્રેમસ્વરૂપે અનાવિદ્ પડ ધારણ કર્યું. સુરસિંહ ધણખરું રમાના જ આવાસે જમતા અને રાત્રિ ગાળતા. બ્યારે તેમના હૃદયનો જીંડો ઝાંક શોભના તરફ સતત ઢળતો રમાએ જોયો અને શોભના સ્પર્થેના લગ્નની કચ્છા પણ મનમાં ડીંડે ડીંડે સુરસિંહ ધરાવવા લાગ્યા છે એવું તેમને લાગવા માંડ્યું કે તરત ૧૮૯૫માં રમાખાએ પોતાની દારીનો વિવાદ એક ખવાસ દોમના ગાલા નામના છોકરા સાથે કરી દીધો. રાજ પોતાની દારી સાથે છૂપો વ્યવહાર ગમે તેવો રાખે, પણ તેની સાથે લગ્ન કરવાનો

વિચાર મરખો ય કચે તે એમના જમાનામા ડાઈ સાખી રકે નહિ, તો સત્તાકાળી, મહત્વાકાળી, વ્યવહારપ્રિય ગમા તો કેમ માખી શકે? રોલના, ગમાના દાગી હતી. રમાની સમતિ વિના એની આવે મુગસિહવી લગન ખની જ ન શકે દાગી ઉપર તેની રાગીનો અધિમાર તેના મગાવહાના ઉપર તેનો દાખ. પોતાની વડારણોને કયા પગાવની એની યોજના પણ તની રાગી જ કી શકે મુગસિહના હાથ હેમ પડયા રોલના સાથે લગન રકચ નવી અને તે ગિવાય રોલના આવેનો સખ ધ પાપ છે એવુ જાન હોવાથી મુરસિહ રમા તરફ વળ્યા, પણ હવે ગમાના મનમા મુરમિહ પ્રત્યેની સહાનુમૂતિ રહી નહોતી, ગિલટાનુ પોતાની દાગીનો ઉપયોગ પોતાના ધાર્યા પરિણામ પ્રમાણે આગ્યો નહિ તેથી ઉત્પન્ન થયેની ચીઠથી અને મમતથી રમા રોલના અને મુરસિહ બનેના ઉપર પોતાનો દાખ બેસાડવા લાગ્યા મુરસિહ દાગી ગેકે તેવા રમાના વૃત્તિ-વર્તન વધતા ગયા ખીજી બાજુ, રોલના સાથે લગન નહિ વઈ રકે એવી લાચારીથી તથા રમાએ રોલના આવેનો તેની મેઝાલ બધ કરાવી દીધાથી રોલના વિગે મુરસિહના દિલનુ દર્દ વધતુ ગયુ ગમા તેમને સકુચિત, સ્વાર્થી, ધન અને મત્તાલોલી લાગ્યા

“નરથી દુ ધાતા, અગર દૌલત ઉડી જતા,
જખાથી ખોનરો શુ તુ “હતી ધ ચાહતી તેને”?”

(“તુ નહી હતી” “કમારવ”-પૃ ૫૩)

૧૮૯ ની શરૂઆતથી આ દર્દ તીવ્રતર બનતુ બધ છે “બેકદના વસ્તમા ધ બેકદ માર્યા ગયો!”

“શેવુ થયુ હામિલ છે આ ખૂનને દીપે દીપે,
હમતી લલે એ બેકદ! ધ બેકદ શૂતા લલો!”

(“બેકદદાની” “પુનધારા”-પૃ ૮૧-૮૨)

મુગસિહ રોલના માટેની રહે ચઢયા છે એવુ સજીને ગમા તમને રોલના માથી મન વાળી લેવા ખૂબ અમજાવે છે “હાલા, તમે પીડાઓ છો તેના કિન્તા તને દુ ખી આજો છો તમારો રેમ આમ મીજી મર જશે એ સ્વપ્નમા પણ ન આવતુ પણ તે બન્યુ અને હવે તમારા હૃદયનો કખતે ગખી શકે તેમ નથી તો આનદમા રહો ધ તમારી કમજા પૂરી કરીશ માર કિન ચીરાઈ જશે, પણ હાલ આપણુ બનેને પીડા છે તે કરતા માર દુ ખ સગબ્યુ હશે તે ભોગવીશ અને તમને આનદમા જોઈ રાજી રહીશ દુનિયા તમને ધિક્કાર દેશે, તમારા ભાઈબધો તમને છોડી દેશે, એની મને બહુ કિરક થાય છે ધ

આ વાત છૂપી રાખીશ પણ આખરે રહેશે નહિ.....તમે તેને માઠો તેમાં મને વાંધો નથી પણ તમને ડાંધો લાગે છે અને મ્હારાથી તે છુરવાતું નથી. તમે તમારું દુઃખ કાં સમજીને મુકી દેશો અને કાં કબ્જા પૂરી કરીને મુકી દેશો.”^{૧૩} આમ રમા મુરસિંહને બહુ સમજાવે છે—શોભના, એક ઢલપી ખવાસણુ, રાખના પ્રેમને લાયક નથી એવી ઘણી શિખામણો આપે છે, પણ શોભના વિના મુરસિંહનું હૃદય તો પીડાયા જ કરે છે :

“યુવાનનો એ માનુ ના રહે કદી
ગળી જતો ચોપ ધીમે ધીમે જ એ,
વણા દિનો કં કૃશ અંગ એ ચણુ,
જવરે ઝવાયો બહુ કાળ પીતતાં.”

(“હૃદયત્રિપુટી” : “કુકારવ”-પૃ. ૧૨૭)

રમાનાં—“હું આ વાત છૂપી રાખીશ પણ આખરે રહેશે નહિ”— અને “તમે તમારું દુઃખ કાં સમજીને મુકી દેશો અને કાં કબ્જા પૂરી કરીને મુકી દેશો” એ બે વાક્યો ગર્ભિત છે તથા રમાનાં માનસ તથા સંસ્કારને સમજાવે છે. વિના લગ્ને શોભના સાથે પોતાનો પતિ સંબંધ રાખે, એમાં એ સમયની રાજરાણીઓની માફક રમાને દરકત નથી એટલું જ નહિ, આડકતરી રીતે એવા સંબંધ માટેનું ગર્ભિત સૂચન પણ છે. અને બીજા વાક્યના ઉત્તરાર્થ “કાં કબ્જા પૂરી કરીને મુકી દેશો” માં પણ દેહસુખની વધિ માણી લેવાતું મુરસિંહને સૂચન છે. રમા તેમની સંસારી, રજવાડી, સામાન્ય લોકદષ્ટિએ જ મુરસિંહની લાગણી વિશે વિચાર કરે છે અને તેનો ઉદ્દેશ બતાવે છે.

પરંતુ એવો કેવળ દેહસુખનો માર્ગ મુરસિંહ સ્વીકારી લે તેવો તેમનો હૃદય-સંસ્કાર નથી. તેઓ મહિલાલક્ષને એક પત્રમાં જણાવે છે : “શરીર શોભના સાથે બ્રહ્મ યજુ” નથી. તીવ્ર પથાત્તામથી બની ગયું છે.” જો કે એમનું શરીર “કેઈજ જ પ્રકારે” શોભના સાથે બ્રહ્મ યજુ” નથી, એમ તો નહિ જ કહેવાય. કારણ કે તેમણે ચોતે જ કાન્ત પરના એક પત્રમાં જણાવ્યું છે તેમ “હૃદયમાં અકવમાં શરીરનો સ્પૃહ સંબંધ પણ પુષ્પરૂપ જ બની રહે છે.” અને “મેં એ દાશ જાણ્યો અને મ્હારાં મેઝ એ મુખમાંથી કાંઈ નવીન જ શુદ્ધ લાગ્યાં. એક સુખ-હૃદય હૃદયને વૃત્ત સમજી ગયું અને બંને વૃત્તિ એક બીજીને આધીન બની.”

(૫) મનોમથન :

ગમે તેમ, લગ્ન વિના શોભના સાથે રખાત તરીકેનો દેહસંબંધ આજુ

ગખતા મુગસિંહનું સસ્કારી અને વિવેકશીલ મન પાછું પડે છે. તો પણ હૃદયના ઐક્યની માથે દેહના ઐક્યની મિમલા ગહા તો કરે જ છે અને તેથી દિવની બેચેની—વેદના ખૂબ વધવા માટે છે સાચે સાચે ગમાના દિવને તેમની આ કૃતિનો ધા પડે છે, રમા તરફ પોત કૃતમ્મ બને છે, તેને અન્યાય આપે છે, નીતિ અને આચાર તોલના માથેના મળધમા સમતિ નથી આપતા— એવ તેમના હૃદયમા સતત ભાન પણ આ વેદનામા વધારે છે

“પણ આ—શોભના તરફ હૃદય ગળવા લાગ્યું ત્યારથી એક નવાલ ભાગા હૃદયમા અહર જ રહ્યો છે શરીર મળધી જેને દુનિયા વ્યલિચાર કહે છે તે પ્રેમમા કાઈ અગત્યનું તત્વ છે? એવી કશા શા માટે થાય છે? હૃદય તેને પાપ માને છે શા માટે માને છે? તુ તે ખરે જ પાપ છે? ગોભનાને ખેન-પુની તરીકે ચાહુ ત્યા મુધી ગમાનો અપગધી થાહુ છુ એમ મને નથી લાગતુ પણ બ્યારે બ્યારે હૃદય કામદષ્ટિ કૃષ્ટે છે ત્યાં રમાને લાનક નથી એમ શા માટે લાગે છે?” ૧૪ પણ એની સામી બાબુએ એમના તર્કબુદ્ધિ આનાથી નિગળી જ દવીન એમના ચિત્તના ખડી કા છે

“બે મિત્ર બેટ છે તો કાઈ પણ આ પુગ્ય પ્રમ થતા બ્યા મુધી સાધન છે ત્યા મુધી શા માટે પામે ન આવે? જે અહી પાપ હોય, લાગણીની જે નમગાઈ ગણાતી હોય તા મિત્રોનુ બેટવુ એ પણ તેવુ કા નથી ગણાતુ? પ્રેમ હોય ત્યા અતર ગખવો એ શુ ધર્મ ગખાન? એ લાગણા તે ઉનખી નીચ છે કે દવી છે? પ્રેમ સાચે સળધ ગખનારી છે ક મોહ માચ મળધ ગખનારી છે? એ પણ હૃદયની જ એક લાગણી છે પ્રેમના અતિ તીન સ્થિતિએ ઉત્પન્ન થાય છે તે લાગણી જે દાપ હોય તા પ્રેમ પોતે જ દાપ કેમ નહિ?” ૧૫

આમ મુરસિંહ પોતાના તર્કશક્તિ અને દવાનગળથા પોતાના નીતિ-નમ્મર દારેની મર્યાદાવીગિને જ સવા તરફિયા મારે છે, છતા હૃદયના બીનગમા તોલનાના સ્પર્શે જે ક્ષોભ થાય છે તેન તે અવગણા શકના નથી ‘એક વખત પણ માર્ડ હૃદય એમ નથા માની નકયુ કે ત પાપ નથા બુદ્ધિને તો કાઈ અવમથ જ ન હતો બુદ્ધિ તો પાપ નથા એમ માનતી હૃદય જ ખેચાતુ અને હૃદય જ પાહુ પડતુ ! આ મુચવાડો કુ? હૃદય વધારે ઉચુ ક્યારે હતુ? ખેચાતુ ત્યાં કે પાહુ પડતુ ત્યારે? પાહુ પડતુ ત્યારે રસ્ત અદા મ્મતુ હોય એમ લાગતુ ! ખેચાતુ ત્યાં પ્રેમમા આનદ્યા ધમ્મણુ ઢાલ તો બ્યારે હૃદય પાહુ પડતુ ત્યારે જ ઉચુ હતુ એમ માનુ છુ પણ ત હુ ચેક્કસ

૧૪ ‘વનપારા’, પૃ ૨૭

૧૫ એજન, પૃ ૨૭ ૧’.

ગીતે જોઈ શકતો નથી . પાછું પડતુ ત્યારે પ્રેમથી જ પાછું પડે છે, એમ લાગતુ પણ એમ થવામા સમાજ, ગમા, કીર્તિ, મિત્રો એવી ઉપાધિઓ પાછી પડવાના કારણુ હતા કે પ્રેમ જ હતો ? સાળા વખતથી પાપ મનાયુ છે તેથી હૃદય તેને પાપ કહેતુ ? - ખરૂં પાપ જ હતુ ? ત્યા એક બાજુ પણ લાગણી આવતી રોલનાના પ્રેમમા છુટથી પડ્યા પછી ગમાને હુ હમણાં ચાહુ છુ તેવુ ચાહી શકીશ ? દુષ્યન્ત નકુન્તલાને પગ્યા પડી પોતાની પહેવાની ખીને પહેના જોટકુ જ ચાહી શકતો ? વિભાગ ક્રીધાથી પ્રેમ ન્યૂન નથી બનતો એ તુ સાચુ હતો ? મારો અનુભવ તેથી ઉલટુ કહે છે શુ ગમ અન્ય ખીને ચાહી શકે ? દુષ્યન્ત મમાન ચાહી શક્યો હશે ? વગી ભોક્તા એની વધાએને ચાહે છે, તેવા નાટક-લખાણો ઘણા છે પણ ભોલ્ય તો એકને જ ગમ વળગી ગહે છે ?” ૧૬

પ્રણયનીતિના કુલા સૂક્ષ્મ અને મુજવપુલ્કર્ષા પ્રશ્નો આ પરમા સુગમિહે ઊભા કર્યા છે । એ એમના ચિત્તના વલોણામાથી ઊઠ્યા છે અને જુદ્ધિ અને હૃદય—૨ નીતિભાવના અને ઉત્કટ હૃદયાવેગ—પ્રેમ અને કર્તવ્યભાન—એ સંદોના નુમુન સઘર્ષમા બોગાઈને કલ્પ દ્વારા વ્યખ થયા છે એક ખીને વિચાર પણ આ સમય તેમના ચિત્તમા પ્રોજાયા કરે છે “૧ અન્ય ખીને હૃદયમા અવકાશ જ આપવાનો ન હતો, એ મારો નિશ્ચય તૂટી ગયો મારા ગમા સખ ધે ખીન નિશ્ચયો નહિ લાગી પડે તેની ખાતી તી ? આ વિચારથી માંક હૃદય તો સીગઈ જાય છે પણ જોવુ છે તેવુ જ ગહેરો એ રમા તી ગીતે સમજુ શકે ? “હૃદયનિપુટી” મા દોષ યુવાનનો જ છે તેણે પ્રથમથી જ ઉગના કાગને ડાબી દેવા જોઈતો હતો, યુવાનની જ નળજાઈથી આ ઘણુ વળ્યો છે પણ આવી શિખામણુ હુ આપી ગકુ છુ ” ૧૭

સુરમિહના ચિત્તમા ચાલતુ આ મનોમથન તેમનુ ચાગિત્ય સ્પષ્ટ ગીતે સૂચવે છે સુગમિહ સ્વપ્નાનો આદમી છે વિચારશીલ, આત્મપૃથકરણુલીલ, હૃદયમા અટવાતી ઝીણી વાતોને પપુ ગભીરપણે મોટુ સ્વરૂપ આપીને જોનાર ઊર્મિજીવી પુરુષ છે એનામા હેમલેટ અને અરસ્વતીચંદ્રની તેજાયાનુ પ્રતિબિંબ પડ્યુ હોય એવુ જણાય છે તકજુદ્ધિ અને હૃદયસ સ્કાર વચ્ચે જે ધોર સઘર્ષ તેમના ચિત્તમા ચાવી ગ્હો છે તે તેમની સસ્કારિતા, તેમના આત્માની સૂક્ષ્મ ચેતના અને પગે પગે પોતાના વૃત્તિ-વર્તન સામે રહેતી હૃદયની જગરકતા ને ચોખ્ખી નિશાનીરૂપ છે અવળત, તેમનુ હૃદય ગ્રામળ સવેદનશીલ, કરણામય હોવા

છતા કર્તવ્ય બળવવા તરફ અશક્ત છે. તેમની નિશ્ચયશક્તિ—will power—
ધણી મદ છે. વિચારધૂમગીમાથી મુક્ત થઈ તે આગળ જઈ શક્તા નથી. પણ
પ્રેમહૃદયનના પાયાના પ્રશ્નો તેમણે સવેદનપૂર્વક ખડા કર્યા છે. પ્રેમ એ અસવમા
સામાજિક તત્ત્વ છે કે નૈસર્ગિક એવો મળ્યુત પ્રશ્ન તેમણે ઉઠાવ્યો છે.

(૬) કાવ્યોમાં દર્દેદિલી :

આ અમયના “હૃદયનિપુટી” ઇત્યાદિ કાવ્યોમા પણ મુગ્ધિહના ચિત્તમાં
ચાલી રહેલા વિચારધર્ષણનું જ પ્રતિબિંબ મોટા ભાગે પડેયુ છે. ‘દ’-‘દૃ’ની
તેમની કવિતા મુખ્યત્વે એનો જ નાદ મલગાવે છે.

સોલનાની મૂર્તિ દિલમા એની અતરાઈ ગઈ છે કે ગમા તેમા બાગ ખામીઓ
ખતાવે પણ દિલમા તે વચ્ચે તેમ નથી. સોલનાને ત્યજી નહિ દેવાનો પાકો
નિશ્ચય મનમા છે

“ચાહીશ તો ચાહીશ બેયને હુ,

ચાહુ નહી તો નવ ડાઈને હુ ” (“ચાહીશ બેયને”)

“ચાહુ નહી તો નવ ડાઈને હુ ” જો ગોભનાને મુખપણે પોતાની ન કરી
શકાય તો રમા પણ પોતાના દિલમાથી અદસ્ય થઈ જાય અને પછી મસાર-
ત્યાગ જ પોતાને માટે બાકી રહે એવો એ પક્તિનો ધ્વનિ છે મુગ્ધિહને
ગોભનાના પ્રેમની પ્રતીતિ પણ થઈ છે

“અતિ મોડ મોડ વદન તુજ “ચાહુ ” કહી શકયુ,

અને મ્હાઈ હૈયું સમજી નવ વ્હેતુ કઈ શકયુ,

હતી તુ તો શિષ્યા, રમતમય એ ચર્ણુ તુજ સૌ,

અહો! ડાડે હેતે હૃદય મમ એ લાડ પૂરતુ.

મને—ના જાણ્યુ કે—હૃદયમમોમ્તા કરીશ તુ

ચડાઈ મોડી ને અગ્ગ । દિલ વ્હેતુ વશ કયું

વિના વિચારે દૈ વગી ગિગર ને અર્પા જ દીધુ ।”

(“અતિ મોડુ”)

ગોભના—મુગ્ધિહના પ્રેમનો પરમ્પર એમ્ગ છે, તો પછી મુગ્ધિહી શી છે ?

“અરે! મ્હારી નિચિતિ અનુકૂળ નહી પ્રેમ કરવા,

સ્થિતિમા જન્તુ તે જનસ્થિતિ ન પામે પલટવા,

વિના ઇચ્છા! રે! રે! મુજ ગિગર તો કુ બનને!”

“તને ચાલું દિનુ મુજ પ્રણય તું જોઈશ નહિ,
અરે! મૃત્યુવેળા નયન તુજ હું ચાંપીશ નહિ.”

(“અતિ મોહુ”)

શોભનાના વિવાદ રમાએ અન્યત્ર દરી દીધાથી જે સામાજિક મુશ્કેલી
બંનેનાં મિલનોમાં હવે આવી છે તેને પડથો આ પંક્તિઓમાં પડથો છે.

સુરસિંહના દેવાની વ્યાકુળ અને દિકર્તવ્યમદ દશાનું જ્ઞાન નીચેની
પંક્તિઓમાં મળે છે :

“પ્રણય ઘસડે તોડી દેવા અહો સદૃ પિંજરાં!
ફરજ ઘસડે ટૂંદી યાવા અને મરવા દુઃખે!”

(“હૃદયત્રિપુટી”)

તર્કબુદ્ધિ તેમના હૃદયને સમજાવવા મળે છે : “વિલાગે કીધાથી પ્રણય
ન કદી ન્યૂન બનતો.” પણ હૃદયમંસ્કાર પોકારે છે : “હૃદયનું ખરૂં વિશ્રામ
સ્થાન શું આખી જિંદગી અને આખી દુનિયામાં એક જ નથી હોતું?”^{૧૮}

ત્યારે, પ્રીતિ અને ફરજનું અકચ ટેમ સાધી શકાય એ પ્રપ્ત મનમાં અતલ
થોળાયા દરે છે. એ સ્થિતિ સુલભ નથી, પણ ચિત્તમાં શ્રદ્ધા છે :

“છે માર્ગ તો અટપટો વળી ના દોડેલો!
એંચાણુ છે ગજબ ને ઉપરે જવું છે!
તો પાંખ સાવધ કરી ઉડ, લાઈ! ઉંચે.”

પણ “શોભનાને હૃદયમાંથી કાઢી નાખતાં આપું જગત, રમા અને બધું નીકળી
જાય છે. શોભના ખસે અને ખીલું કાંઈ રહે એ બની શકતું નથી. રમાને
હૃદયમાં રાખતાં શોભના પણ હૃદયમાં ભરાઈ જાય છે. કાં તો પ્રેમ છોડી જઈ
તો તે બની શકે તેવું છે અને નહિ તો પરાણે એકને ત્યાગ અને ખીલવ પર
પરાણે પ્રેમ એમ કરવાનું છે.”^{૧૯}

રમાને પોતામાં પુનઃ વિશ્વાસ રાખવા, પોતાના હૃદયને સમભાવથી જોવા
કવિ વીનવે છે :

“મહારી યા તું ફરી ઉજળને રેતાનાં એ પડોથી,
હું સંયોગે કદુ યષ્ટય તું ત્હો ય હું નાય ત્હારો,
રે રે વ્હાલી ! નવ મળી શકે અકચ ટે અન્ય સ્થાને.”

(“નદીને સિન્ધુતું નિમંત્રણ”)

^{૧૮}. “પત્રધારા”, પૃ. ૨૯.

^{૧૯}. મણિલાલને પત્ર, તા. ૧૧-૬-૧૯૬; “પત્રધારા”, પૃ. ૩૦.

આમ છતાં શોભનાના પ્રેમમાં તો તે ખાવરો જ છે :

“ અક્કલ કહે છે ઊડવા, હૈયું કહે એ ના બને,

અક્કલ ગુમાવી દિવ ખાબુ ધસ્કનો હું ખાવરો.” (“ખાવરો”)

એ પ્રેમલગ્નનીમાથી કોઈ ચળાવી શકે તેમ નથી :

“ આ ચમ્મણુરજે જે ચડ્યુ આલમ બધી નિહાળવા,

એ ચસ્મ પર પાટો તમે વીંટી હવે શકશે નહિ.” (“ત્યાગ”)

આ નિશ્ચય અને રમાના અમહકારથી થતું ચોતાને દુઃખ રમા જાણી-સમજી શકતી નથી એની ક્રિયાદ તેમને છે. “રમા મહારી તોયે દરદ મમ જાણી નવ શકે.” કારણ, રમા આ નિશ્ચય અને લગ્નને કેવળ રાજહક જ ગણી કાટે છે. એથી તેમની ગણતરી પ્રમાણે શોભનાને મુરસિંહની દષ્ટિ સામેથી દૂર કરવામા આવે તો મુર શોભનાને ખૂલી જગે એવા ખ્યાલથી શોભનાને મુરની નજરે ન ચઢવા સખ્ત દરમાન કરે છે. આ વાતની જાણ બ્યારે મુરને થાય છે ત્યારે તેના હૃદયમા ખૂબ દર્દ થાય છે :

“ અહો ! એ ખ્યાબના ગુલની ગઈ બો ખ્યાબની સાચે,
મગર, એ ખ્યાબના કાટા કહી છપા રહી બોકે.”

“ હીનાના રગથી ખ્દાની સનમથી રંગતો’તો હું,
બુકીને ખાલમા તેના ગુલોને ગૂથતો’તો હું.

મગર એ દાનની મિસ્સી મનમના હાથમા દેતા,

અરે ઝે ! કોઈ વા વાયો, મનમ, બો, ગગ, સૌ ફીટયા.”

(“ એક રંગાર ”)

મુરસિંહની સ્વપ્નમાળ તૂટી જાય છે અને લગ્નહૃદયી પ્રેમી તેની ચિત્તંત્રી-માથી પછી તો એક એકથી વધુ દર્દીલા સૂરો વ્યક્ત કરતો રહે છે. લગ્નનું ખ્યાબ તો મદા માટે ખૂ સાઈ ગયું છે, પણ હવે શોભનાનું દર્શન પણ દુર્લભ બન્યું છે અને તેમ કરનાર રમા જ છે એની જાણ થતા મુરસિંહ ચોડા માસ તો અન્નનો પણ ત્યાગ કરે છે અને માત્ર દૂધ અને ફળ ઉપર દિવસે શુનરે છે. રમા શોભના જેવી ચોતાની વડારબુને ચોતાની સખતની તરીકે કહી શકે તેવી ઉદાર છે નહિ—એ જમાનાની કોઈ રજપૂતાણી એને માટે તૈયાર ન જ હોય—એટલે મુરસિંહની વેદના શાંત કરવાનો ઉપાય શોભના હવે મુરસિંહને કદી મો જ ન બતાવી શકે તેવા રખાયો છે, પણ રમાનું આ દુઃખકારક પગલું મુરસિંહને માટે ખૂબ અસહ્ય બને છે :

“મને એ ખવાળની ખુશબો, મને એ સોળતી મારો,
મને એ હાથનો પ્યાલો, ફરી દો એક દિન આપો!”

(“એક ફેરફાર”)

શોભના—મુરસિંદ પરસ્પર મળી ન શકે તેવા ફરમાન પછી રમા શોભના-
ના ગાલા સાથેના લગ્નની તૈયારી કરાવવાનું વાતાવરણ શરૂ કરી દે છે. આ
યોજનાની વાત યતાં મુરસિંદ “કાઈ સાગ્યશાળી માનવી શોભનાને પોતાની
કરશે, પોતે—અભાગીઓ શોભનાને માટે લાયક નથી, હવે એની સાથેના સંબંધનો
વિચાર ન કરવો જોઈએ”, એમ મનને મનાવવા મથે છે.

પોતાને મુખર્થન નહિ કરાવી શકતી શોભના હવે પરાયાની બનશે, પોતાની
મદી જશે, એવી લાગણી મુરસિંદને અકળાવી મૂકે છે ખરી, તથાપિ અંતરના
દર્દને દળાવીને પણ હૃદયનો આશીર્વાદ ક્ષમાથીલ પ્રેમીની અદાથી તે શોભનાને
આપે છે.

“અરે ના, ના, અરે ના, ના, કંઈ ચે વહુ” નથી,
ભલે જ તું ભલે જ તું, પાછળે પડવું નથી.
મુખે જ તું ઝાલી ! તુજ દિલ તને બ્યાં લઈ જતું,
બહુ ઝાલો નેને, ગિગર તુજ જેમાં ફરી શકયું.
નહિ આવું આંદ, અહિત તુજ ધમ્યું નવ જરી,
નડે આ ફુલાંગી પ્રીતિ, તુજ પ્રીતિને નહિ કદી.”

(“વિદાય”)

તા. ૧૩-૮-૯૬ ના રોજ મુરસિંદ શોભના સંબંધે મણિલાલને લખે
છે: “મેં તેને મારી સાથે રહેવા સંબંધે શી દબ્બા બતાવે છે તે પૂછવું હતું.
ઉત્તર એવું આપ્યું કે તે પોતાની માતા જેવી રમા તરફ બેવકા થઈ શકશે
નહિ અને લોકોની અપદ્રાર્તિ મેળવી શકશે નહિ.” આ કારણે થયેલા દુઃખ-
દર્દથી નિરાશ બનીને પણ ઉપરની પંક્તિઓના ઉદ્દગાર ઉંચાવરાળરૂપે પ્રકટ
થયા છે. દરિદ્રસાહેબ તરફ પોતાની કથી સ્નેહવૃત્તિ હેરાવેના શોભના સ્વમુખે
મુરસિંદને ધન્કાર કરે તે મુરસિંદની આ હઠ શાંત થઈ બધાં એવી રમાબાની
સુક્રિતએ શોભના પાસે ઉપરના ઉદ્દગાર કહાઆ અને તેણે વર્તન કરાવ્યું તેથી
મુરસિંદના ચિત્તમાં શોભના પ્રત્યે નિર્વેદનો અને ત્યાગનો ભાવ આવે છે.
શોભનાને તે ઉદાર અને ક્ષમાભરી સ્નેહદષ્ટિથી જુએ છે. સમય જતાં શોભનાનો
પતિ કદાચ તેના તરફ એરકાર રહે, વહેમ, અજ્ઞાન અને આમુરી પ્રકૃતિને લીધે
ધરમાંથી કાઢી મૂકે તે “તુજ ભાઈની ખૂંપડી” વાદ કરવાનું

“તુજ પ્રીતમને હૃદયે વસતાં,
હસતાં, રમતાં, બહુ કાલ જતાં,
કંઈ એ કરતાં હરિદ્યાપ થતાં,
તુજ રૂપ વિરૂપ સહુ બનતાં,
પિયુનો સહુ પ્રેમ કમી જ થતાં,

પિયુ એ ત્યજીને કદી દૂર પળે, જગમાં નવ ટોઈ સહાય રહે,
અહા ! તોપણ ના રડજે તું પ્રિયે ! તુજ ભાઈની ઝૂંપડલી સ્મરજો !”

પ્રેમની વેદી ઉપર, આમ, સુરસિંહજી પોતાની ધ્વજા, હૃદયવૃત્તિ અને સુખનું બલિદાન આપવાની કલ્પના સેવે છે : દિલની આરઝૂને બળાત્કારે દારી દઈને બાહ્ય દષ્ટિએ સુખ-શાંતિથી સમય પસાર કરી રહ્યા છે, કારણ કે હવે તેમને ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે “હવે જુદાં થયાં જાણી ! મળીશું” કયામતે ડો’ દી.”

ઈ. ૧૮૯૭ ના એપ્રિલની પહેલી તારીખે આ ભારેલા દર્દથી કંટાળી એકાંતે, કુદરતના ખોળે રહેવા તે એકલા મહાબળેશ્વર જાય છે. અગાઉ રમા સાથે એક વાર મહાબળેશ્વર જઈ આવ્યા છે અને ક્યારેય તે પ્રવાસે એકલા ગયા નથી, પણ આ વખતનું દર્દ તેમને એકાંતમાં રખડવાની ફરજ પાડે છે. ત્યાં તે એપ્રિલથી જુન સુધી રોકાય છે, પણ એમના આ અઢી માસના નિવાસ દરમિયાન તેમના જીવનમાં મોટા આઘાત પહોંચાડે તેવો બનાવ ભાડીમાં બની જાય છે. અલ્પવયસ્ક શોભના પાસે સ્નેહનો ધન્કાર કરાવ્યા પછી રમા એવો આઘાત આપવાની જ—એવી ગણતરી અગાઉથી તેમની છે તો ખરી, પણ તેમ છતાં શોભનાના ગાંભીર સાથે રમાએ કરાવી દીધેલા લગ્નના સમાચાર ‘૯૭ના એપ્રિલમાં તારથી તેમને મહાબળેશ્વર મળતા સુરસિંહજી થોડાક દિવસ તો હૈયાસૂના થઈ જાય છે : હૈયા ઉપર વીજળી પડી હોય એવો આઘાત અનુભવે છે.

“કપાવી માશકે ગરદન હમારી ડોઈને હાથે,”

“જળ્યાં આંખો વગર આવું હમોને લોટવું દીધું.”

“પુદાએ પ્રાથરી આપું કુસોજું આ ષિણજું ત્યાં.”

લઈને પાંખડી તોડી રખાવ્યા માશકે કાંટા :”

“મને ના કયામતે આશા ! પડ્યા આ ના ફેરે પાસા.”

“સનમ રાજ, હમે રાજ, ખુદાની એ જ છે મરજ.”

(“કૂર માશક” : તા. ૪-૫-’૯૭)

શોભનાની અસાધ્ય સ્થિતિનું અને રમાની ફૂરતાનું ચિત્ર એ દારે છે :

“છરી ખુલ્લીથી જો હતલ કરવા હસ્ત ઉપરે, (રમાનો)

દુવા તેની ગાવી, નિરમિત થયું એ જિગરને.” (શોભનાના)

“ગળ્યાં તેણે દેવાં, અરર! સદૃ તે રાક્ષસ હતા.”

“હવે છેલ્લે છેલ્લે મધુર કંઈ એ મદોં કરગરે.”

“નથી આવી દે દી હૃદય પર દે વિદ્યુત પડી.”

“ભલે તરી જનતા મુજ જિગરના સર્વ પડ્યા.”

“અહો ! એ મદોં મુજ નયન પાસે તરવરે!

અરે ! ઉંકું ઉંકું હજુ ય હર એ દૈ કરગરે !”

(“જાગૃતિનું સ્વપ્ન” : તા. ૮-૫-’૯૭)

ગાંભીર સાથે લગ્ન થઈ ગયાં, છતાં હજી મોંઘી જો કહે દે,

“કહે ચાહું છું, ને જગત સઘળું સત્ય જનશે,

હજારો જન્મેની મુજ હૃદય આશા ય ધડશે,

કહે “ના ચાહું છું,” કુદરત પછી જોઈશ નહીં,

ઉઘેડી સૌ શ્રદ્ધા નયન મુજ તું ફેડીશ પછી.”

(“મુદ્દાની સન્દ” : ૩૦-૫-’૯૭)

રમાને સંબોધન પણ એવું જ વ્યથાલક્ષું છે :

“આ ખાક દિલ અંગારમાં ભારી હવે તું શું કરે ?

છેલ્લું થયું વીતી ગયું તેને હવે તું શું કરે ?

બસ કર ! અપી જોગમ ! હવે અંગાર તારો કુંડવો !

એ ખાકને બાળે નહીં ! એ ખાક થાશે ! શું કરે ?”

(“ખાક દિલ” : ૩૧-૭-’૯૭)

“ન લૂછું એક આંસુ વા કહું હું લૂછવાનું ના !

હવે છો ઘોષ આસે આ ! રડી ગેતાં હું પરવાર્યો.

હતો મારો અક્ષાબ્યો ત્યેં જિગરને મારતાં હસતાં !

મરે જોખું તરી શેતો રહમથી હું ય પરવાર્યો.”

(“પરવાર્યો” : તા. ૮-૮-’૯૭)

આમ છતાં શોભનાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસા અને આશા હજી તેમનાં મનમાંથી છેક નાશ પામી નથી. એની પ્રાપ્તિની અલિલાવા હજી ય અંતરમાં, સજાવજે છે એવો પવન તેમનાં ‘હૃદના ઉત્તરાર્ધ’ અને ‘હૃદના પૂર્વાર્ધ’નાં!

“કુંજે એકલાં બે ચાલવા
કદિ સ્મિત કુવારે મહાલવા,
કદિ પાદમાં આજોટવા,
હજુ આ ઉરે હોંશો ભરી.”

(“અયિ દીર્ઘ આશા” : ૧૨-૮-’૯૭)

“હવે ના રોળે તું ! મધુસમય ત્હારા જીવિતનો,
હજુ ફૂટી નીલો તુજ ગૃહતણો બાગ રચરો.”

(“દિલને દિલાસો” : તા. ૨૬-૪-’૯૮)

દિલમાંની નિરાશા ખંખેરી નાખી બેફિકરાઈનો ભાવ લાવવા તે યત્ન કરે છે :

“તારા ચમનના પુષ્પના કાંઠા ચકી તું શું ડરે ?
બોંકાય તો બોંકાય છે એ મામલાથી શું ડરે ?”

(“પ્રેમથી તું શું ડરે” : તા. ૧૯-૧૨-’૯૭)

“અહીં માશક ના દેતી, કદી દે તે નહીં પૂરું !
મગર એ ભીખ માંગીને લિખારી કાણુ પરવાયું !”

(“કાણુ પરવાયું” : ૧૭-૧૧-’૯૭)

“સનમની બેવફાઈથી નથી સુખ કાંઈ એ ડરતાં,
હમે જાણ્યું, હમે માણ્યું, ફિકરને ફેંકનારાઓ.”

(“હમારી પીઠાન” : તા. ૧૪-૧૧-’૯૭)

મહાબલેશ્વરથી પાછા આવ્યા બાદ પોતાના ખાનામા માઈ શકે એવડા કદની રોલનાની એક જખી તેના વિના અકળાતા સુરસિંહ તૈયાર કરાવે છે. એ માટે તે ૮-૧૨-’૯૭ના પત્રમાં વાજસુરવાળાને લખે છે :

“રમાએ રોલનાની હાલની સ્થિતિની જખિ કોઈ સમયે પડાવી આપવા કહ્યું છે, પરંતુ એ બાલભાવો તો આપ જ આપી શકો તેમ છો. એ ચિત્ર મહારી જિંદગીભર શુદ્ધ જ રહે એવી ઇચ્છા છે. આમ છે, તેથી માત્ર મહેરો જ નહિ, પરંતુ એ બધાં અંગોની અપેક્ષા છે. ચિત્રમા વચ્ચે એવું ત્રીણું મુકાય જેથી અંગોની ઝાંચ કાંઈ આછી આછી દેખાય.”

રોલના માટેની સુરસિંહની લાગણી સમજવા આ પત્ર નોંધપાત્ર છે. આગળ એક પત્રમાં કહે છે : “સ્થૂળ શારીરિક સંબંધ-ભોગવિલાસ-એ તો સૂક્ષ્મની કાંઈ ખામીને લીધે છે.” આ વિચાર પણ રોલના તરફની તેમની દષ્ટિ સમજાવે છે.

તા. ૩૦-૧૦-’૯૭ના પત્રમાં મણિલાલને રમા સાથેની પોતાની હૃદયસ્થિતિ સમજાવે છે :

“રમા આપને કદાચ મળ્યો. કદાચ ગુરુ તરીકે આપને પૂજ્યો. પણ એ હૃદય કદિ પણ કયાએ પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ નહિ થાય. એની શ્રદ્ધામાં મને આશા નથી. હું એકલો ધાકી ગયો નથી, તે પણ મ્હારી આવી સ્થિતિથી અને તેની પોતાની ઠાલની સ્થિતિથી છેક ધાકી ગઈ છે. આમ કે તેમ ગમે તેમ કાઈ છેડા લાવવા, આજઠાલમા લાવવા મ્હારું હૃદય પુકારી ઉઠ્યું છે. અને રમા પણ કાઈ ઉનાવળ બતાવે છે. આ વાનનો અંત કયા? વગર વાકે મળેલી શિક્ષાનો છેડા કયા?... રમા પાસે પણ મેં મારું હૃદય ખુલ્લું મૂક્યું છે. વર્ષો ઘઈ ગયા કયા?.. રમા મળી નથી. એક પણ લાગણી મ્હારા વિચાર તરફ વળી નથી નળબાઈની એવી એક પણ ક્ષણે આવી નથી. હવે નહિ આવે. આવશે તો તેને ફટલાક યુગો જોઈએ. યુગો સુધી હવે હું ગાઠ જોવા માગતો નથી, જોઈશ નહિ. મ્હારો સવાલ તો “આજે કાઈ યઈ શકે તેમ છે? કાલે કાઈ યઈ શકે તેમ છે?” એ છે. મને મ્હારી યથેલી તે આપો એ હું કયા કહું છું? મને કાઈ જોની નિરાશા પણ નહિ આપો?”

એ પછી મ. ન. ઠિ. ઉપર લખેલો તા ૬-૧૧-૧૯૭૦નો પત્ર પણ સુરસિહનું આત્મલાન પ્રકટ કરે છે :

“અમે કાલે ગુનિએ અમુક અત પગ આવવાના વિચારોમા નવચાર કલાક બેઠા હતા સહજ વાતોમાથી ગભીર વિચારોમા આવી પડ્યા હતા અને કશા અત પર આવ્યા નથી—આવી શક્યા નથી, હું નથી આવી શક્યો—પરતુ નિકાલનો એક માર્ગ રોધાયો છે. એ માર્ગ, કે સલાતુ એ બિન્દુ રોલના અને હું જુદા પડ્યા તે જ દિવસે મળી ગયેલ હોત, એમ જ થવું જોઈતું હતું, તેને આટલા વર્ષો થયા તેથી મ્હારી એકસ વિચારો પર વિચાર કરવાની શુદ્ધિનું બહુ જ હલકું મત બધાયા વિના રહેતું નથી. મને લાગી આવે છે કે હું ગમે તેવાં સુંદર, ગમે તેવાં ભવ્ય, પણ વ્યર્થ સ્વપ્નોના આદમી છું..... પણ કાળ જવાથી આવતી બાબતમા હું વધારે મુસ્કેલીમા આવી પડ્યો છું. એક બિના એવી બની ગઈ છે જેણે મ્હારી બાલાને અન્યની બનાવી દીધી છે પરતુ કાળ જવાથી કાઈ લાલ પણ થયો છે. અમારા પ્રેમની કસોટી લેવાઈ છે. જે પ્રેમમા બલ વાપરી શકે છે તે જ પ્રેમને લાયક છે. હું શુ કરી શકીશ અને જોને મ્હારું હૃદય અર્પાયું છે તે શુ કરી શકશે, અમે બને શુ કરી શકીએ છીએ તે નિરૂપવાનો અમને સમય મળ્યો છે.

“બધી બાબતોને, બધા સ્વપ્ને કોરે મૂકી “તે મને ચાહે છે” એ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટ ઉત્તર મને મળવું જોઈએ અને “હું તેને ચાહું છું” તેનું સ્પષ્ટ

તર તેને મળવું જોઈએ. એટલું થયા પછી જ કાઈ ગતિ કાઢવી ચોખ્ખી ગણાય. મારા સિવાય અન્ય કોઈ તે ઉત્તર મેળવી શકશે નહિ. મારે એક વખત તેને મળવું જોઈએ રમા તેવી સગવડ કળી આપશે.”

આમ, મુરસિહ એવા નિશ્ચય ઉપર આવે છે અને રમા તેમા અનિચ્છાએ પણ સમતિ આપે છે કે લગ્ન પછી પણ રોલના મુરસિહને આહે છે—એવો એકરાર કરે તો તેનું લગ્ન ફેક કરી મુરે તેને પોતાની સાથે રાખવી અને એની સાથે કાયદેસર લગ્ન કરવા.

અલખત, હવે લગ્ન કરતા કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે ખરો. રોલનાના સગાવહાલા, તેના એક બનેલી વગેરેથી રોલના અને મુરસિહની સલામતી પડી જોખમાય તેથી રોલનાના શરીરને સવામતીમા રાખવું જોઈએ. એના અગ પગ ધસારો કરનારને બરાબર જવાબ મળવો જોઈએ. તેની સાવળી મા કાવના કરાવે તો તેમથી તેને ગ્લણુ આપવું જોઈએ. એનો પિતા વ્યલિચારી અને દારૂડિયો છે. એવી વર્તણૂકના માણસોને પોતાના પ્રેમની આડે આવવા કંગો હક નથી.

પણ દુ.ખ તા એ છે કે રોલના તેના પોતાના રક્તના સબધીઓના રક્ત માથી મુરને મગે—એ પ્રાપ્તિના આનંદમા એક ભારે વ્યથાક્રમ છે. આ વિપાદ અર્જુનના જેવો જ છે વળી, રમા, આ લગ્ન પછી રોલના—મુગની સાથે રહેવાનો દંતકાર કરે છે, તેનું પણ દુ.ખ છે. “મ્હાગ બાળકો અને તે મ્હારાથી જૂદા થશે!”—એ દુ.ખ ખૂબ જીડ છે. ગમાના અશ્રુમાથી મળતી ગમે તેવી રોલના પણ મુરસિહને આખી જિંદગી મુધી ત્યજી દેવા જેવી લાગે છે—તેનો વિચાર જિંદગીભર અહીં સેવા જેવો લાગે છે. પગ તુ મુગસિહને શ્રદ્ધા છે કે ધીરે ધીરે ગમાના અશ્રુ અદસ્પ થઈ જઈ મુગસિહ તથા રોલનામા પ્રેમની દષ્ટિ ગખતા થશે. રોલના તેની દાસી જ રહેશે. તેનું હૃદય રમાને પૂજતું જ રહેશે—એટલી ઉદાર તો રોલના જરૂર રહેશે, એવી મુરને શ્રદ્ધા છે. તેથી રમા—રોલના—મુર ત્રણે મમગસ બની શકશે. “રોલનાનું હૃદય કેમ ઉદાર ન થાય? બ્યા મ્હાગી દષ્ટિ પડે ત્યા તેની કેમ ના પડ? અને પડી રમાના આવા લખને રમા કેટલા દિવસ ત્યજી શકશે? ફરી અમાગ મકાનમા આવી વસવા અમે નિત્ય તેના પગ પગ આમુ રેડશું.” એટલે એ તો થઈ ગયેને પણ “મ્હાગી ગમાને ખાતર મ્હારી રોલનાને જિંદગીભર દુ.ખમા ગખવા મને કરો હક નથી.” અને સમજાવ્યે સમજે તેમ નથી. “હાલ તુરત ગમાને આપ સમજાવી શકશે એવી આશા રાખશો નહિ અને રોલનાના સબધીઓ—રમાના એ નિમમ્દયાલ

પશુઓ--શાઈથી પણ એ સમજે એ આશા પણ રાખશો નહિ. આ સાથે અમલદારને અને એજન્સીની દૃષ્ટિએ પણ ગોલના સાથેનાં લગ્ન વાળી ખરાં કે કેમ તેના વિચારે મુરને આવે છે. કામદાર કદાચ રમાને દુઃખ અપાડે જાણી બેઠિલ માય અગર ચાલ્યો જાય, કારણ કે તે રમાનો માખુમ છે. પણ મુરસિંદને શ્રદ્ધા છે કે તે એમ નહિ ચાલ્યો જાય. તેને પણ તેમના જેવા અનુભવની જાણ છે અને કદાચ તે મુરસિંદનો પણ પણ છે. અને કદાચ કામદાર ચાલ્યો જાય તો ય તેથી શું? રાજ્યમાં તેથી ફેરફાર કરવો પડે તો ય તેથી શું? એજન્સીમાં પોતે અસ્થિર વિચારનો દેખાય તો તેથી પણ શું? "એજન્સી ઈશ્વર નથી, એ એક એવી તત્ત્વવાર છે જે તેનાથી ડરનાર માટે તલવાર જ છે અને જ્યારે તેનો ડર ગયા ત્યારે એક નેતરની સોટી પણ નથી." "રાજ્ય અન્ય કારભારીથી ચાલી શકશે." આમ, કારભારી અને એજન્સી તરફના ભયને તો તે હડસેલી શકે છે, પણ અંધ બધા પ્રશ્નો કરતાં કલાપીને એક પ્રશ્ન સૌથી વધારે મૂંઝવે છે : "અન્યની સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર રાજ્ય પ્રજાને કેમ ન્યાય આપી શકશે?" કામદાર મુરસિંદ મોંઘીને છટાછેડા અપાવ્યા સિવાય પરગી શકે નહિ જ. પણ સમાજના ધારા કરતાં ઈશ્વર મોટા છે. અને ઈશ્વરની દૃષ્ટિમાં પોતે જરા પણ ગુનેગાર ન હરે--એમ મુરસિંદની શ્રદ્ધા છે. તે બાલાના હૃદયમાં ડોના માટે સાચો પ્રેમ છે? ગાંભા માટે કે મુરસિંદ માટે? તે બાલાની ખાતર જાન આપવા દેણું તૈયાર છે? ગાંભા કે મુરસિંદ? "પ્રેમના પદાર્થને શું દુનિયાની ઉપાધિ લૂંટી વશે? મને મારો હક તે બાલા ઉપર વધારે લાગે છે." પણ હજી એક ખીલૂ ગૂંચ. શાલનાને મેળવવામાં મુરસિંદ રાજ્ય તરીકેના અધિકારનો કે સ્થિતિનો ઉપયોગ તો નથી કરતા ને? અન્ય દોષ આ રીતે ખીજની થઈ ચૂકેલી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર કરી શક્ય હોત? પણ હલાપી સમાધાન કરે છે : "જે સ્થિતિએ મને ખરું જોના બધી મુશ્કેલીમાં નાખ્યો છે તે શું એક વખત પણ હૃદયની જાતમાં ઉપયોગી ન થાય?"

આ સાથે એક ખીજે મુદ્દાનો વિચાર તેમને વળી લીધે છે : તે બાલા જ હવે ચાલતી બધ થઈ હોય--ધિકારતી થઈ હોય તો? કદાચ દુનિયાદારોમાં શરમથી હવે તે મુરસિંદ સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર ન થાય તો? તો, એક જ નિર્ધાર, "હું તો કુશીર થઈ રહીશ. બધા સ્થૂલ વૈભવને ફેંકી દઈશ. તેની છપ્પી રમા પાસેથી માગી લઈ દિનરાત પ્રજુવના સ્કેન્ડલ મંચ કરતો રહીશ અને તેમાં શાલનાની મનોહર સ્ત્રીનું દર્શન કર્યા કરીશ."

આવા મનમા ઊઠતા, ઘોળાતા અને યુદ્ધિ તથા અતરાતમા પગની શ્રદ્ધાના બંને ઉકેલાતા અનેક પ્રશ્નો આ અઢી વર્ષમાં સુરમિહના મનને ચગડોળે ચડાવે છે. નીતિ, શુદ્ધ પ્રણય, રાગ, પતિ, કુટુંબના વડા, પ્રબળ, સમાજ, રમા-શોભના એમ અનેકની દૃષ્ટિએ સુરસિદ્ધ શોભના સાથેના પોતાના લગ્નનો પ્રશ્ન લાગી પીથી તેમ જ ખૂરી તટસ્થતાથી વિચારી જુએ છે એ વિચારમા ને વિચારમા અઢી વર્ષ જેટલો ગાગો તે જાઢી નાખે છે અને તેટલામા તે શોભના વિચારોની સ્થિતિ એવી કેદખાના જેવી લાચાર, દુખી અને ઢીળી બની જાય છે. કે સુગસિંહથી તેનુ એવુ દુખિયારુ મુખ સંતુ જતુ નથી. શોભનાનુ એવુ વેદનાપૂર્ણ મો જોઈ સુરને જિ દગી એવી ખૂરી લાગે છે અને હૃદયમા દર્દ એવુ ચોગાતુ જાય છે કે મણિલાલને લાગી તાર ઢરી ખોલાવવામા આવે છે મણિલાલ લાગી આવી રમાને સમજાવે છે અને જો સુરસિદ્ધના આત્માને સુખી કરવો હોય તો રમાએ પોતાની લગ્ન માટે સમતિ આપવી જ જોઈશે, એમ અનેક વિધે તેને ક્યાવે છે આખરે રમા અનિચ્છાએ પણ લગ્ન માટે સમત ધાય છે અને સુરસિદ્ધ ઈ ૧૮૯૮ના જુલાઈની ૧૧મી તારીખે સાડાત્રણ વર્ષથી જેની યાતના બોગવતા હતા તે શોભના સાથે, અનેક મિત્રો-સ્વજનોના વિરાધ છતા, લગ્ન કરે છે લગ્ન કર્યાને બીજો દિવસે તે “કાન્ત”ને લખે છે, “ અને ધીમે ધીમે દર્દ એવુ થતુ જતુ હતુ કે મને એ સાહસ કરવુ જ ગન્યુ ડ્રનુ તે કાર્ય પર કૃપા ને ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જુઓ !”

(૫) કલાપીથી શોભના કે શોભનાથી કલાપી ?

મથનના આ કાળમા મણિલાલ જે વાર લાગી આવી જાય છે. તેમને પનો દાગ પણ આ કિસ્સાના અમત્ર પગિસ્થિતિથી રમા અને સુરસિદ્ધ તરફથી વાગે શ્રવામા આવે છે ઉલવને મણિલાલ શિખામણુ-સલાહ આપે છે. સુરમિહને ખૂબ શાંતિ અને વીજગથી અમયને ચોડાક વહી જવા દઈને જે પગલુ લેવુ હોય તે લેવુ અને અતરની ન્યથા શમાવી વિચારપૂર્વક પગિસ્થિતિને નિહાગવી—એવો આદશ આપે છે હેવટે, તમના અમત્ર-આથી જ રમા લગ્ન માટે સમતિ આપે છે વાજસુરવાળા, રૂપશ કર, શિવસિદ્ધ, બાવાવાળા વગેરે મિત્રો પણ લાગી આવી તેમને આ પ્રકરણમા અમત્રવે છે મિત્રો સમક્ષ હવાનુ પ્રણયમથન અમત્ર કરતા સુગમિહજી ભાયાન મિત્ર અગદગસિદ્ધ અને આનંદરાય પામે તથા જટિલ જેવા કવિમિત્રોને પનો દારા તેનો દશારો અખો કરતા નથી, એ ઘણુ સૂચક છે હડાળા, મુખઈ,

આદિ સ્થગોએ જઈ દિવસો આનંદમાં ગાળવાનો નુગ્મિહણ ઉત્સાહ દાખવે છે. મુખર્ષમાં “કાન્ત”, કાકાગ આદિ વિદ્વાન કવિઓ સાથે મૈત્રીભાવ આરંભે છે મુખર્ષના વીસેક દિવસના નિવાસ દરમિયાન “કુવાહવામાં દિવસના ૧૭ કલાક ૧ કલાકની માફક પસાર કરે છે અને ૭ કલાક ઉધમાં એક મિનિટ જેવા તેમના જન્ય છે.” એ અરમાં મુખર્ષમાં આવેલ વિવાયનના પ્રખ્યાત ટોમિક એન્ટગ ગનરીને સાલળવા મિત્રો સાથે “એસ્પેનેડ”માં જન્ય છે અને એની “લાવ ખતાવવાની ખગી કળામાં આનંદ” માણે છે. મુખર્ષમાં બે દવાકરના અને બે મળના નાપકો જુએ છે ત્યાથી વચમાં એકાદ દિવસ લાનોતી જઈ કુગતતુ મૌન્દર્શન પણ કરી આવે છે ૨૧ ખીન અને મિતાગ શીખવાતુ પણ ઉમગમેર શરૂ કરે છે

રોલના-રમાના પ્રણયપ્રિણુના મનોમથનમાં પહેલા સુરસિહણ બાલ જીવનમાં આમ મુખી, આનંદી અને ઉત્સાહી જણાય છે ગજ્યમર્ષમાં ગમેતા મુજળતુ તેમનું કાર્ય અટકતુ દેખાતું નથી. '૯૮-૯૭ના તેમના જીવન-ઇતિહાસનો પનો પાડના કાયા અને મણિલાલ તથા “મન્ત” ઉપરના આ અમથના પનો આપણે બાલુએ મુખીએ તો કદાચ સુરસિહણના જીવનમાં રોલના સાથેનો પ્રણય સ્ત્રો આટલી ઉત્કટ માત્રામાં લજવાયો હશે કે જેમ તે પણ શકારુપદ લાગે એવા નુગ્મિહણ વાચન, મનન, લેખન, કામચકરી, કસત, પર્યટનો અને ગમેતા મુજળના અન્ય કાર્યક્રમો ચાલ્યા કરે છે, તેમાં કરો વિલેપ પડતો નવી મણિલાલ-કાન્ત સિવાયના સ્વજનો, મિત્રો પરના પનોમાં રોલનાનો નિર્દેશ અગ્રે પણ આવતો નથી આ બધું સૂચવે છે કે સુરસિહણી '૯૮-૯૭ની કવિતામાં રોલનાએ ગમે તેટલો મહત્વનો ભાગ લજ્યો હોય, તેમની '૯૫થી '૯૮ સુધીની ખવિતામાં તેમના રચનુ આલળન લલે ધણુ ખરુ રોલના-રમાં ગલા હોય પણ જીવનમાં સુરસિહણના સમગ્ર હૃદયસને પૂર્ણ કળને રોલના-ગમાં પડાવી શક્યા નથી “કાન્ત” ‘કુકાગ’ની પહેલી આવૃત્તિ સમયે પ્રખટ કરેલા સુરસિહણના પ્રણયઇતિહાસને આલેખતા પનોએ ગુજરાતી વાચકોના દૈયામાં બિહુ આર્પણુ જમાં યુ અને એ દષ્ટિએ તેમના કાયાે રસપૂર્વક વચાવા લાગ્યા, તેથી રોલનાના કિસ્સાને સુરસિહણના જીવનમાં વધારે પડતુ સ્થાન ગુજરાતી પ્રનએ આપ્યું, પણ સુરસિહણના જીવનસમગ્રની દષ્ટિએ વિચારીએ તો '૯૫થી '૯૮માં પણ રોલનાનો કિસ્સો સુરસિહણના જીવનમાં એક પ્રણય-અનુલવના કિસ્સાથી વધારે મહત્વતુ સ્થાન નથી ધરાવતો હા “કુકારવ”ના કાનોની દષ્ટિએ એ

કિન્સો ખૂબ નોંધપાત્ર ગણાય ખરો, પણ સુરસિંહજીની સૌંદર્યરસિક પ્રકૃતિ, વિશાળ રમલાવ, વિદ્યાપ્રેમ તથા ચિતનરોષની તુલનામા રોલનાનો પ્રેમકિન્સો તેમના અનેક અતુલવપ્રસંગોમાનો એક પ્રસંગ જ છે; તેથી વિરોધ સ્થાન સુરસિંહના જીવનમા તેને છે નહિ. એ કિન્સાના તેમના કાવ્યો તેમજ પત્રોમા થયેલા આલેખનમા પૂરેપૂરી વાસ્તવિકતાની માત્રા જોવી એ પણ અયોગ્ય ગણાશે. સુગમિહ કૌતુકપ્રિય આદર્શવાદી પ્રકૃતિના કવિ હતા અને તેમનું એક પણ કાવ્ય કંપનામિશ્રિત હોવા વિના ચલવ નવી. તેમના પત્રોમા પણ જે વિચારો, ભાવનાઓ, લાગણીઓ જાણ્યો છે તેમાય કવિ અને ભાવનાશીલ સુરસિંહનો ઘણો મોટા હિસ્સો છે. એમાની કેટલીક ખાખતો લગલગ બનેલી નહિ, પણ કવિએ કંપનાથી જોયેલા હોય એમ લાગવા સભવ છે. ઉદાદરણ તરીકે, સુરસિંહ મણિલાલ પગના તા ૩-૧-૧૯૧૧ના પત્રમા લખે છે: “હૃદયત્રિપુટી”મા જેલે અગાસી પગ સુવાન અને રોલના મજા છે ત્યા સુધીની બધી હપીકત જે બનેલી છે તે જ વર્ણવેલી છે.” હવે, “હૃદયત્રિપુટી” કાવ્ય તપાસીએ તો સુગસિંહનું આ નિવેદન આસુ નહિ લાગે “હૃદયત્રિપુટી”ની રમા અને રોલના સુગસિંહના જીવનની વાસ્તવિક સ્ત્રીઓ નથી. એ બને પાત્રોના વર્તન કંપનાગતથી જનકતા છે. એમાની હપીકત પણ કાલ્પનિક છે ૨૨

આથી સુરસિંહની જીવનસંગિતાને અવલોકતા તેમા લગેલા રોલનારૂપી એક મોટા ઝગણને એવું મહત્ત્વ નહિ આપી દેવું જોઈએ કે જેથી એક સરિતાના અન્ય ઝરણો ખુલાઈ જાય કે ઉપેક્ષિત બને. વળી, સુરસિંહના જીવનનો પ્રધાન સૂત્ર લાગમય રાગ છે, એકલો ગગ નથી. રાગમા પણ ત્યાગના સ્વમા તેમને આવી જાય છે. ગગના આનંદની પછવાડે તેમને તેના પરિણામરૂપ નિર્વેદના ભણકાર તે ધડીએ પણ સ્પષ્ટ સભળાય છે એટલે રોલનાના સ્નેહમાથી તેમની કવિતા ભલે જન્મી, તેનો સ્નેહ સુરસિંહનું જીવનસર્વસ્વ નહોતું એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ગખવો જરૂરી છે.

રોલનાથી કલાપી કે કલાપીથી રોલના, એવા પ્રશ્નો આપણા ઢાઈ ઢાઈ સાહિત્યવિદ્યાને ડગ્યા છે અને તેની તેમણે કાળી ચર્ચાઓ પણ અગાઉ કરેલી છે પરંતુ જે ઉપર્યુકત દષ્ટિને ખ્યાવમા રાખીએ તો સમજાશે કે આવા પ્રશ્નો સાહિત્ય કે કલાપીના જીવનની દષ્ટિએ ખાસ મહત્ત્વના નથી. રોલનાથી કલાપી એવો તર્ક જ ખાલિશ છે. રોલના સુગસિંહના જીવનમા રોમાન્સ રેડી ગઈ તે

૨૨ વિરોધ માટે જુઓ પ્ર. ૧ અને પ્ર ૩ની પાઠવીષો ન ૧૩, ઉપરાત ‘હૃદયત્રિપુટી કાવ્ય કે ઇતિહાસ’ એ મુનો પણ પ્ર ૯મા વાક્યો

પહેલાના સુરસિદ્ધ કવિ હતા 'હૃદ પત્રીવી નાભના તમની દવિતામાથી અદશ્ય થઈ ત્યાર તો આપને નેરુંજુ તેમ સુરસિદ્ધ ગેઢ આગ પ્રતિભાશાળી પ્રવિ તનીકે દેખાય છે. હા, કહવું હોય અને ચર્ચાનો ગગ મામુસે હોય તો એમ કહેવાય કે કલાપીથી સોલના અગળની ગઈ વ્યાપીએ તમને દાર્ગામાથી ગ િ બનાવ્યા, પોતાના કાચેનુ એક મહુ પાત્ર તેમને બનાવ્યા અને ગિદગીલર સોલના આચરી ગળી શક તેની સમગમમૃદ્ધિ તેમણે તેમને આપી.

બાપી, નવવધ્યાએ કે ચિત્રપટોની કથાઓના નાથોની જેમ 'હ -'હહમા સુરસિદ્ધના ચોવીસે કનાક ગોલના માટેની કૃષીગી, કૃનાગીગી, પ્રનુસ્ત્ર કે હ્ય અને મગળની સન્યમય સ્થિતિમા જ પસાગ થાય છે, સુરસિદ્ધ અહર્નિશ આ પ્રુયના જ વિચારચિતવનમા મગ્ન થઈ પડયા ગ્હે છે, એમ કહેવાય તેવુ નની સુગ્મિદ્ ગળ્યમાર્થ, મિત્રો આવે વાર્તાલાપ, ગાનગોષ્ઠિ અને પન સ્વહાગ ઠા વવાચન અને લેખન, તત્ત્વગાનનો અભ્યાસ, સ સૃતનુ શિક્ષણ રમતગમત, વગેરેમા પોતાનો ઘરો સમય શેકે છે તેમના દિલમા ઠાકે પ્રથુસિદ્ધિનો અલિનાપ છે કંગો નિશ્ચય, કસીક વૃત્તિ-વાસના મનમા પ્રેણાતા ગ્હે છે સોલનાના વિચારવધી ચિત્ત વ્યાકુળ બને છે એ ખડુ, પણ જીવનની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ તો કમ મુજબ એટલા જ ઠસાહથી ચાલે છે એ વિના આ વર્ષમા આટની બધી વિપુલ સખ્યામા મા થો અને પનો લખાત કચાથી? મનનપ્રેરક વિચારો અને અભ્યાસ તે આપન યાથી? કાન્યસત્રાજ વિરોની તમ જ "હમીગ્દ" જેવા મહામા યની ચોળના અને ગ્યનાનો અમલ થાત કચાથી?

(૧૬) હાઈમિકાવ્યો અને પ્રણયજીવન - આતમય ક્ષતા

'ગિત્ત્વમગળ' આદિ સુપ્રસિદ્ધ નણ ખડકા થો ઉપરાંત આટકે હાઈમિકાવ્યો સુગ સિદ્ધજીએ 'ટપના વર્ષમા લખયા છે, જેમા એક મિસિસ ક્રાઉનિંગના માન્યનુ લાપાતર છે ગઝનો હરિગીત અને વૃત્તમેળ ગ્યનામા લખાયેલા આ મા થો સુગસિદ્ધની કલાની કાઈ નવીન દિગા સૂચવતા નથી તેમ હતા તેમના પ્રણયજીવનની દષ્ટિએ મહત્વના છે 'વિરહ અમણુ' તા ૧૪-૨- 'ટપના રાજ લખાયુ છે અને કાગમીરમા માની વિરહ-ચાકુળ સ્થિતિના ચિત્રનુ સ્મરણુ એનો વિષય છે પ્રશ્નણુ ખીજમા રજૂ કરેલ ગમા ઉપરના અપ્રકટ-પ્રકટ પનોમા સુરસિદ્ધના હ્યાની જે સ્થિતિ છે તેનુ પદચિત્ર એ કાન્યમા છે એ િ વિનેયતા એ છે કે '૮૧-૮૨ મા લખાયેલા સુરસિદ્ધના આ જ વિષયને લગતા મા થો 'પ્રશ્મીરનુ સ્વપ્ન' અને 'ગંગામા વિયોગ' કરતામા ય અને કલાદષ્ટિએ આ કાવ્ય અને 'પાન્ય પખીક' વધુ ચઢિયાતા છે, જે આ સાડાનણુ વર્ષમા સુરસિદ્ધની પ્રવિતાકલાએ કેવો વિમસ

સાધ્યો તે બતાવે છે. ખીજુ કાવ્ય “વિષપાન” આનંદરાય, મરદારસિંહ વગેરે મિત્રોએ જે રીસ અને રોષ સુરસિંહ ઉપર કાઢ્યા છે તેના સ્નેહી અને વિનમ્ર સુરસિંહે દીધેલા લાગણીની તરતા જવાબગત છે. ત્રીજુ કાવ્ય “પ્રિયતમાની એ ધાણી”, “મૃત કુસુમ” નામે લખાઈને જટિલને વાચવા અને યોગ્ય લાગે તો તેમા કેરફાર કરવા મોકલાયુ હતુ. (જુઓ : જટિલને પત્ર, તા. ૧૮-૮-૧૯૫, “૧૪૪ પત્રો”) અને તા. ૨૫-૮-૧૯૫ના પત્રમા તેમને લખ્યુ હતુ :

“મૃત કુસુમ” એ “મૃત બાલક” નથી પણ મૃત કુસુમ જ છે. ૧૦ વર્ષ સુધી સાથે ગહી શક્યુ તે બની શકે તેવી વાત છે કેમ કે તે પ્રિયાની પહેલા પ્રેમની પહેલી ભેટ છે. તે એક પેટીમા સાચવી રખાયેલુ છે. પ્રિયા તો સ્વર્ગવાસી બની અને આ મરેલુ કુસુમ પાખડીઓ પાખડીઓ સાથે ચોટી જ ગઈ છે અને એક આકાર માત્રે જ કુસુમ જેવુ જ રહ્યુ છે ”

આ પ્રિયા તે કઈ ? ૧૦ વર્ષ પહેલા સુરસિંહને પ્રિયા હોય તો તે અમ્યે સુરમિહની વધ દસ-અગિયારની હોય એ વખતે સુરસિંહના લગ્ન થયેના નહિ વળી એ પ્રિયા હવે તો અવસાન પામી છે, તો દસ અગિયારની ઉમરે સુરસિંહની આ પ્રિયા ગણુ ? ન બને અને જો તે ખરેખર કાલ્પનિક નહિ પણ વાસ્તવિક પ્રિયા હોય તો સુરસિંહની આ સાથી પ્રિયા ગણાય સુરમિંહે જટિલ પત્રના પત્રમા વર્ણવી છે તે હમીકતનો નિર્દેશ કાન્યમા પણ છે અરે :

“ગઈ તે જ્ઞાલી ને વગ્ન દશ ગાળ્યા તુજ પરે !

વિલાસુ તુ હાવા ! રહુ હુ અવલન્યુ તુ ઉપરે !”

(“કેદારવ”, પૃ ૫૧)

પણ, આ કાવ્યને મિમિન બ્રાહ્મિનિ ગના કાવ્ય ‘A Dead Rose’ સાથે અખાવતા ઘોડાક રંગાર આવે તે અજેલનો ભાવગાહી અનુવાદ દોવાનો અભવ વધુ છે “મુદા આશક”, “આધુનિક પ્રેમ”, “દગો”, “તુ મ્હારી હતી”, એ ચારે ગજલો રમાને વિષય બનાવી લખાઈ છે. સુરમિહની હૃદયસ્થિતિનું ચિત્ર તેમા અપ્પટ પડ છે

“દઈ દિલદારને ધકો, કનના હાથના દલા,

હતી બ્યા વચ્ચની ખ્વાલિય, મન્યુ ત્યા અટ્ટેરનુ ખ્યાલુ ”

“હવા તુજ વચ્ચની પલટી, ચમન મ્હારો ગયો ફીંગી.”

“નજરથી દુર હુ યાના, અગર દૌલત તિડી તના,

જમાથી ખોલને તુ તુ “હતી હુ ચાહતી તેને ” !”

“અયે સનમ ! તું ઘેરડમ કાં યની મિતમગાર ?”

“દુનિયામાં નથી પ્રીતિ, હતી કંઈ તે ગઈ ઉડી.”

આમ; રમાની રીંગ, ગેપ, મહેલ્યાં, અવિશ્વામ, અખોલા, વગેરેથી મુરસિંહનું દિવ તરફડતાં આવા દર્દીલા ઉદ્દગાગે તેમની કવિતામાથી બહાર પડે છે. આ ચાગે ગઝલો લુનથી ઓગમ્મટ મુધીમાં લખાઈ છે અને તેમાં રહેવા દર્દીથી આવેલા નિર્વેદને પરિણામે જ રિએમ્બરમા ત્યાગરાગી “ખિલ્લમંગળ” લખાયું હોય એવા તર્કને માત્રો દરાવે છે.

આ કાવ્યો ઉપરથી મુરસિંહના પ્રણયજીવનમાં હવે વિપત્તિ દાખલ થતી જાય છે તેની કંઈક ઝાંખી થાય છે. મુરસિંહના મનરંજન માટે રોલનને રમાએ 'હડના અતમા સંધાર તો કડી, પણ 'હપના પ્રારંભમાં તેમને સમજાઈ ગયું' કે બનેનો સખંધ પોતે ધાર્યો હતો તે કરતા વિરોધ રૂપમાં વધી ગયો છે, હાથના ક્યાં હવે વાગવાનો સમય નજીક આવ્યો છે. આથી રમાએ પોતાની ઘમ્મી રોલનને 'હપના મધ્યમા મુરસિંહની આખ ગામેથી ખસેડી લેવાનો વિચાર કર્યો અને ખવામ શ્રામના કોઈ છોકરા સાથે તેનો વિવાહ કરી દીધો. મુરસિંહ આશાભંગ થયા અને તેમના હૃદયમા રમા માટે જે ફરિયાદો ને ગેપ પ્રકટયા તેના આવિષ્કાગ્ગે આ કાવ્યો રચાયાં. “સારસી”મા પણ જે પ્રેમ-મીમાસા કવિએ કડી છે તે તેમના જીવનમાં યની રહેલ કિસ્સાના પડઘારૂપે જ છે. આ મથન, ફરિયાદ અને હૃદયનો તરફડાટ 'હપમા એટલો ઉત્કટ નથી, પણ તેની શરૂઆત તો તેના જૂન માસથી થઈ ગઈ છે, એ વાતની ગવાહી આ કાવ્યો પૂરે છે. એ દૃષ્ટિએ આ કાવ્યો દમ્તાવેજી રૂપનાં છે. મુરસિંહની તીવ્ર લાગણી પણ એટલા ઉત્કટ શબ્દો ને ભાવાવેશ સાથે 'હપની ધર્મિકવિતામા વ્યક્ત થઈ રહી છે :

“તમે વ્હાવા ! વ્હાવા ! સમજી મમ કંઠા નવ શકયા”

(“વિપપાન”)

“દશાનો દુવો આ કમ જ સધગો આમ ઉલટયો ?

અરે ! તે દિનોનો પલટી જ ગયો રગ સધગો !”

(“મૃત કુસુમ”)

આ રીતે મુરસિંહની કવિતામા હવે આત્મલક્ષી, અંગત તત્ત્વ પ્રવેશનું જાય છે અને ઊંડી લાગણીના પ્રણય ધક્કાથી તે બહાર આવે છે, જેનો ધોધમાર પ્રવાહ તો હવે પછી ૧૮૯૬ અને 'હજમા વહેવાનો છે.

(૭) “કલાપી”ના કાવ્યકલાપ : ઈ. ૧૮૯૬-’૯૭

તથાપિ, ૧૮૯૫મા, સુરસિંહની કવિતામા રાગ અને ત્યાગ વચ્ચેનું ઘર્ષણ, કુદરતપ્રીતિ અને ઈશ્વરની કૃતિમા શ્રદ્ધાવાદનુ યજ્ઞ જણાવતુ હતુ, ન્યારે ’૯૬-૯૭’ની તેમની કવિતામા રુરુદિધાની લાગણીના આલાપે વેગ વધારે પકડ્યો છે. તત્કાલીન મનોદશા અને લાગણીના વાર વાર ઉચ્ચારણો કરતી, અતરની વેદનાને જુદા જુદા શબ્દો-રૂપરૂપમા આલેખતી અને નિષ્ફળતાના પ્રત્યાઘાતને ગળી જવાના મિથ્યાપ્રયત્નોના વલખા દાખવતી આ સમયની સુરસિંહની કવિતા છે. પ્રણયનું ધમસાણુ ઋદ્ધમા આલતુ હોવાથી પ્રત્યેક ઉત્સાહપ્રેરક સ્થિતિમાય તેના ઓળા પડ્યા વિના રહેતા નથી અને ખીન કે સિતાર બળવતા, ટેનિસ કે ક્રિકેટ ખેલતા, ઘોડેસવારી કરતા કે પિકનિકમા આનંદ કરતા, મોજ કરતા, એમર્સન કે વર્ડ્ઝવર્થ વાચતા સુરસિંહજીના જિગરમા જામટી રહેવી વેદનાના તણુઆ જરાજરામા ઉપર—ચિત્તની સપાટી ઉપર—આવી જાય છે, અને તેમને વિષાદમગ્ન, દુઃખી બનાવી મૂકે છે. આથી આ સમયની તેમની સમગ્ર કવિતા :

“હાલાનો વિરહી બની હૃદયને ચીરી રડ્યો ત્યા હતો,

તે અશ્રુજરાણુ જ સોણિત સમુ તે કાવ્યમા છે ભયુ.”

(“પાન્થ પ ખીડુ”)

ના જેવી છે.

અલખત, મોટા ભાગના કાવ્યોમા ટાઈ ખાસ કટપનાનો આશ્રય લીધો નથી, પણ તેમના વાચનમાથી તેમને કૃટલીક અભિલાષાઓ થઈ આવી છે, તેમા તેનો ઉપયોગ કરવા તે ધારે છે “પેલી દુઝરાયલની અને હેદરની વાત વળી આજે મનમા આવી છે. દુઝરાયલની વાત કરતા હેદરની વાત વધારે સારી ગોઠવી શકાય તેવી મને લાગે છે. તે વાત જ કવિતાના રૂપમા મૂકવાનો વિચાર થાય છે.” (સરદારસિંહને પત્ર, તા. ૧૮-૯-’૯૬)

“The Useful Ideas of Wordsworth” એ કે એવા નામવાળુ પુસ્તક છપાવવાનો તેમને વિચાર છે. વર્ડ્ઝવર્થની કવિતાના પુસ્તકો વાચતા અગત્યના વિચારો, પકિતઓ નીચે લાલ લીટીઓ દોરી રાખી છે. તેવા લાલ લીટીઓવાળા “કકડા” હરગોવંદ કારકુન ખાસે તેમણે ઉતારાવી ગણ્યા છે. એમર્સન તેમ જ અન્ય લેખકો માટે પણ તેવો વિચાર તેમને સૂઝ્યો છે. પોતાના એક પૂર્વજ હમીરજી ગોહેલ વિરો મહાકાવ્ય રચવાની આકાંક્ષા પણ તેમને આ સમયથી થઈ છે. “હૃદયપ્રિપટી”, “વૃદ્ધ ટેલિયો”, “મહાત્મા મૂળદાસ”, “ભારત”, “વીણાનો મૂગ”, “કન્યા અને કૌન્ય”, વગેરે દીર્ઘ કથાકાવ્યોમા સુરસિંહે પોતાના

જીવનની ઘટનાઓ, વૃત્તિસંઘર્ષો અને લાગણીના આવેશોને તથા દુઃખનાશક્તિને શક્ય તેટલે અંશે લગાવ્યાં છે. એવાં કાવ્યોમાં વર્ણવવર્થ, ગેદ્યસ્મિય, “કાન્ત” આદિ કવિઓની શૈલીનો સ્ફુર્ણતાપૂર્વક ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે; પોતાની દુઃખના મુળ્ય કાવ્યોને આકાર આપ્યો છે અને વસ્તુસંકલના, પાત્રદર્શન અને વર્ણનકલાની તેમની શક્તિ દાખવી છે. તથાપિ, એવાં કાવ્યોની સંખ્યા ઘોડી અને ‘૯૬-’૯૭ની સુરસિંહની ઘોડાપૂરે વહેતી કાવ્યસરિતામાં એવાં ઝરણુ તો કયાંય સંતાઈ જાય એ જોતાં આ સમયનાં તેમનાં સ્વાનુભવલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો જ આપણી નજરે વધારે ચઢી જાય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

પોતાના પ્રણયત્રિશ્લુષુના ઇતિહાસ લેખે “હૃદયત્રિપુટી” ઉપરાંત “નદીને સિંધુનું નિમંત્રણ”, “ગુનેહગાર”, “હૃદ” “અતિ મોહુ”, “ના ચાહે એ” “સીમા”, “આધીનતા”, “નિઃસ્વાસને”, “બ્લાડીનું રુદન”, “એક ઘા”, “ગોફણી અને પત્થરથી પટ્ટી ઉડાડતા ઠોકરાને”, “પશ્ચાત્તાપ” વગેરે ટૂંકાં કાવ્યોને સુરસિંહે ગણાવ્યાં છે. પણ એક યા ખીજી રીતે જોઈએ તો આ સમયનું પ્રત્યેક કાવ્ય સુરસિંહના પ્રણય જીવનપ્રસંગ કે હૃદયની દ્રામણ વૃત્તિને અથડાયેલી ઘોઈ ઘટનાના આઘાતરૂપ છે. ૩૮૪ પંક્તિઓનું ખંડકાવ્ય “કન્યા અને કૌન્ય” કવિની સ્નેહરસિકતાના ગુંજારવ સમું છે. યૌવનમાં પ્રેમ-વિકારોની ગરમ હવા ફેવી લાગી જાય છે, તારુણ્યની હવા લાગતાં કિનોરોમાં ફેવું રૂપાંતર થાય છે તેમ જ પ્રણયના ચડકાર, સંવનનભાવ અને પ્રણયપૂર્ણતાની ધ્રુજામાં ફેવાં રસોર્મિ બિજાએ છે તે કરતાં અનુભવતા હોવાથી સરસ રીતે બતાવી શક્યા છે. “પુત્રીમરણથી હસતો પિતા” તો સ્પષ્ટ આત્મલક્ષી કાવ્ય છે :

“તને છાતી સાથે દબવી મમ બેડી પ્રિય હતી,

અને હું બેડો’તો મુજ કર મહીં પુસ્તક લઈ.”

સુરસિંહનું પોતાનું પ્રિય ચિત્ર જ અહીં શબ્દસ્થ બન્યું છે. સુરસિંહ અને નાનાલાલની પ્રિય ભાવનાઓ ફેવી સમાન હતી, તેનું દર્શન પણ કાવ્યમાં થાય છે. ઉભયની અંખના વિશાળ જનસેવાની અને વ્યક્તિમાંથી ઊર્ધ્વ બની સમષ્ટિના પ્રેમમાં રંગાઈ જવાની છે :

“ભપ્પો તુંથી આજે પ્રણય કરવા આ જગતથી,

ત્યજી સ્વાથી અથુ પીગણીશ ઘ્યાના રુદનથી,

અહીં ત્યાં સર્વેમાં અનુભવીશ હું પ્રેમમયતા,

વિના સ્વાર્થે લાગી બનીશ સહુના હું રુદનમાં.”

(“પુત્રીમરણથી હસતો પિતા”)

“હું ખ દર્દ દાસ કીધો, પ્રભો !
સ્વાર્થ લૂટી પગ્મર્થ પહેરાવ્યો, નાથ !
આમુ પાઈ આમુ લ્હોતા શીખયુ
એક બાલાનો પિતા મટાડી
અનેક બાલુડાને પિતા સ્થાપ્યો.”

(“દંદુકુમાર”, અ. ૧, પ્ર. ૪મા જયદેવના ઉદ્દગારો)

સુરસિહની અમર નાનાબાવ ઉપર પડી હતો ? કે મહાત્માઓના ચિત્ત સર્વન અમાન હતો ?

સુરસિહે ગણવેવા કાવ્યો ઉપરાત “ત્યાગ”, “પકવતા”, “હું બાવરો”, “એક દાસ દિવસ”, “વીધાયેલા હૃદયને”, “જરી મોકુ”, “મધ્યમ દશા”, “વૈરની ઉમેદ ધરુ”, “સુખમય સ્વપ્ન”, “એક ચ ડોળને”, “એક આગિયાને”, “એક કેરકાગ”, “વિદાય”, “ખેપગવાઈ”, ‘લગ્નના “હું તારો હતો”, “કુસુમ માટે પ્રાર્થના”, “એક ચિતા”, “આશા”, “પ્રેમ અને ધિક્કાર”, “હમાની ગુનેહગારી”, “એક પ્રશ્ન”, “પાણીનુ પ્યાલુ”, “જગૃતિનુ સ્વપ્ન”, “ખે કળા”, “એકપત્નિપત્નીનત”, “ખાક દિવ”, “પગવાયો”, “હેલ્ની જક્ષ”, “ઝેરી છુરી”, “નિર્વેદ” અને “ચુબન વિધવ” કાવ્યો પ્રણયસભધે સુરસિહના ચિત્તમા થયેલા જ્ઞાનને લીધે ઉદ્ભવ્યા છે, એટલે એમા પણ કવિ કાઈ ને કાઈ જીવન ઘટના કે પરિસ્થિતિના પ્રત્યાઘાતની લાગણીઓ કે વિચાર વર્ણવે છે

આમ, ‘૯૬-’૮૭મા સુરસિહની કા યસગિતામા મોકુ પૂર આપ્યુ છે તે તેમના પ્રણયઅનુભવના વિવિધ સ્પદનોના જ્ઞેશને લીધે “કદારવ”નો અધ્યાએરો લાગ આવા પ્રણયમધનની દર્દના આસુની અને પ્રણયલાવનાની ઝડી વરસાવે છે.

આવા કાવ્યો તેમની તત્કાલીન મનોદશાને, એમના પ્રણયલક્ષી મનોમધનને અને એમની પ્રણયદષ્ટિને સ્ફુટ કરે છે, એમના પ્રણયજીવનનો આછો ઇતિહાસ સીધી બતાવે છે તેમના પત્ની અને પ્રેયસી—રમા—ગોલના—માટેની તેમની વિવિધ લાગણીઓ, વૃત્તિ-વાસનાઓ વ્યક્ત કરે છે, સુરસિહનુ કોમળ, લાવનામગ્ન, પુસ્તકપ્રિય, ચિત્તનશીલ, સૌન્દર્યસિક, પ્રણયપગાયણુ, સગલ, નિખાલસ, મુગ્ધ, અસ્વસ્થ તરુણોના તેણુ જાના જીયા આલિન્જત્યસ સ્કારવાળુ મધુર વ્યક્તિત્વ પ્રખટાવે છે આવા કાવ્યોમા કલ્પનાનો અમતકાગ કે કલ્યાની કારીગરી નથી હોતા, પણ લાગણીનુ પૂર, પ્રિય લાવનાઓનો વેગ, વિચારોનો ચળકાટ, લાપાની પ્રાસા દિક્કતા, જ દોની પ્રવાળિતા, પ્રકૃતિવર્ણનની ચિત્રાત્મકતા, અભિ-ચિત્તની તાલાવેની અને અનુભતિની સચ્ચાઈ તેમા પૂગતી માત્રામા છે. કશી જાતની આળપપાળ

૩ સંઘાય વિના, લાગણીઓને—તેમને ઘાટઘૂટ આપવાનો દર્શી જાતનો દસખ દર્શાવે વિના—મનમાં જેવી આવે તેવી દીડી જીવી, એ આ કાવ્યોના સર્જનનું મુખ્ય બળ છે. તેમજે 'લડના માર્યમાં વાગમુરવાળાને જે લખ્યું' છે : “કવિતા કરવાનું સાંભરે અને રસનું કાવ્ય હોય ને રસમય હૃદય હોય તો ચાવીશ લીટી પાંચ મિનિટનું કામ છે અને તેવા હૃદયના વેગ વિના કૃં કવિતા ઠરતો જ નથી. આ વાત તેમની ૧૮૯૬-૯૭ની કવિતા પૂર્ણપણે સાચી દર્શાવે છે. '૯૬માં-૯૭માં કવિની લાગણી ખૂબ બહુજોડી છે. એમના હૃદયનો સતત ઝોક એ લાગણી તરફનો રહ્યો છે તેથી હૃદય દર્દ, અશ્રુ અને કારુણ્યના રસથી ભરપૂર રહેવાથી રસનાં કાવ્યો મુરસિંહ દસ-પંદર મિનિટમાં રચી કાઢે છે. નાનાંમોટાં મળીને '૯૬ની સાલમાં ૭૫ જેટલાં અને '૯૭માં લગભગ ૯૦ જેટલાં કાવ્યો તે વિના તેમાંથી રચાયાં હશે ?

પરંતુ “કેકારવ”માં પ્રખુચકવિતાનું મોટું પૂર આંધું છે, તો વિચારલક્ષી ચિંતનકાવ્યો, ખંડકાવ્યો તથા ચિત્તના અન્ય લાવરસને વહાવનાં કાવ્યોની વીજળીઓ પણ આ વર્ષોમાં કવિએ થોડી નથી ચમકાવી. “પુત્રી મરણથી હસતો પિતા”માં કવિને શાંત ગંભીર લાવ અને ઉચ્ચ જીવનદર્શન, “આકાશને” અને “કૃતદ્વતા”માં ચિત્તવૃત્તિનો બળકટ શૌર્યલાવ, “બાલક કવિ”માં કાવ્યાદર્શ, “વૃદ્ધ ટેલિયો”માં પ્રાણી, પખી અને દુઃખી જનો પ્રત્યેનો અનુકંપાલાવ, “પ્રિયા કવિતાને”માં કાવ્યપ્રીતિ, “વિધવા બહેન બાંબાને”માં ત્યાગ અને ક્ષમાની વૃત્તિ તરફનું ખેંચાણ, “વૃદ્ધ માતા” માં માતૃપ્રેમ, “મહાત્મા મૂળદાસ”માં જીવવાત્સલ્ય અને દ્યાધર્મની વૃત્તિ, “મૃત પુત્રી લાલાંની જીવી દષ્ટિથી ખેસવતાં”માં ઈશ્વર શ્રદ્ધા, “ત્યાગ”, “ભરત”માં ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને પ્રેમ વચ્ચેના ધર્મજીની પરિસ્થિતિ, “જાણુ”માં જગતક્રમ અને પરમાત્મા વચ્ચેના સંધાનનું દષ્ટિબિંદુ, “એક કાવ્ય”માં અડગતા અને ક્રામજતા ઉભય તરફનું વલણ, “મનુષ્ય અને કુદરત”માં કુદરત પ્રત્યેનું પક્ષપાતી વલણ, અને '૯૭માં “વીણાનો મૃગ”માં કલાનું રહસ્યદર્શન, “પ્રિયા કવિતાને છેલ્લું આલિંગન”માં કાવ્ય તરફની મમતા, “જન્મદિવસ”માં જીવનચિંતન, “નતન સખા પ્રતિ” અને “એક સવાલ” જેવાં મૈત્રીવિષયક કાવ્યો, “લલિતના કવિને”માં કવિની કાવ્યભાવના, “બાલક”માં કવિના જીવન વિચારો, “સુખનવિષ્લવ”માં કવિનો શુદ્ધ સૌન્દર્યરસ, “લાવના અને વિશ્વ”માં પ્રેમમીમાંસા, “ખડાડી સાધુ”માં કવિને પ્રિય પ્રેમની કૃપારી અને “હમીરજી ગોહિલ”માં મહાકાવ્યને પહોંચવાનો પ્રયત્ન—આ બધાં સદેજે ગણાવી શકાય તેવાં છે.

આ કાવ્યો દર્શાવે છે કે સુરસિંહને જોટથી પ્રભુથીની મનોદશા પ્રિય છે નટથી જ કરુણા, દયા, અનુકંપા, ફકીરી, કાવ્યલેખન, ત્યાગ, જીવ વાત્સલ્ય, ઈશ્વરની રચનામા શ્રદ્ધા, પ્રભુપ્રીતિ, મનની અડગતા, પ્રકૃતિ, જીવજગત અને ઈશ્વરનો પરસ્પર સબધ વગેરે બાબતોમા પણ પ્રીતિ છે. વ્યક્તિપ્રીતિની માથે સમષ્ટિપ્રીતિ પણ તેમના ચિત્તમા સચાવક કે પ્રેરક બળ તરીકે મતલ ગુજન કરતી રહી છે અને તેના ચગખાના સતત ફરવાને લીધે કવિનો આત્મા એ વિરોના ઉચ્ચગ્રાહો તરફ પણ એટલો જ મીટ માડીને ખેરો છે ટૂંકમા, કવિમા મુગવાવસ્થાની ચચળ પ્રેમવૃત્તિ છે તો વિશાળ ચિતનને પરિણામે અને જન્મસ્કારે પાકટ અવસ્થામા ઉદ્ભવે તેવી વ્યાપક સમષ્ટિ-પ્રીતિ પણ છે અને તેનુ પણ ગાન આ વર્ષોની કવિતામા વિષય બની શકેલ છે. તેઓ સુરસિંહની કવિતાને માન પ્રેમાશ્રુની જ બેવા ટેવાયેતા છે તેઓએ આ પ્રકારની કવિતા તરફ પણ નજર ફેરવવી બેઈએ.

એની કવિતામા 'દેકની "કૃતસતા", "બાલક કવિ" અને 'દેકની "ચુ બન વિપ્લવ", "જન્મદિવસ" અને "હમીરજી ગોહેન" સમગ્ર ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમા ખામ ધ્યાન ખેચે તેમ છે. આ પાચે કાવ્યો સુરસિંહની વિકસતી કાવ્ય-દક્ષા અને કાવ્યભાવનાના દષ્ટાંતરૂપ છે. 'કૃતસતા'મા કોમળ હૃદયના મવિદેયાની મહનશીલતાની હદ આવી જતા નીપજેલ ગૈય અને કરુતાના ભાવો ઝિનાયા છે. અલબત્ત, એ ભાવો લાખો સમય ટબતા નથી, પણ સુરસિંહજીના હૈયામા ઓજસ યુક્ત આવેશ આવી જતા તેમની કલમ કેવુ પાણી બતાવે છે તેની પ્રતીતિ આ કાવ્ય કરાવે છે. વાણીમા બળકટતા અને લાગણીનો આવેશ એમા ભારોભાર છે પટેથી ખે કડીમા તે દેખાય છે. "ભલે કૂ ઢા કૂ ઢા"થી આઠ પ કિતઓ મુધીનો આવેશ 'King Lear' એ નાટકની યાદ અપાવે છે. 'Blow winds and crack your cheeks'—આવેશની ઉગ્રતામા રાજા સિયર અને સુરસિંહ ઉભય સમાન છે. આવો મનોભાવ માનવીમા બ્યારે જાડી ધિક્કાગની લાગણી પ્રવર્તે છે ત્યારે સ્વાભાવિક છે પરતુ સુરસિંહની વિરોપતા કાવ્યના અત લાગમા બ્યા એવા ધિક્કારની પહવાંડ તે દક્ષાશીલતા, કરુણાઈતા પ્રકટ કરે છે તેમા છે. પ્રારભના રોદ સ્વરૂપને સ્વાભાવિક પનટો કવિએ કાવ્યાતે દ્રામળતા બતાવીને આપ્યો છે. આમ, સુરસિંહની લાગણીનુ ઘનીમૂત થયેલુ સ્વરૂપ આ કાવ્યમા નેવા મગે છે. ચિત્તના ક્ષણિક આવેશને પણ કવિ ફેટથી વચાર્થતા અને સુરેખનાથી કાવ્યમા વગી લે છે ।

એવું જ દષ્ટિની ઉન્મુખતા બનાવતું ખીજું કાવ્ય “બાળક કવિ” છે. તે કવિ લલિતને સંબોધીને લખાયું છે. પણ તેમાંનું દષ્ટિતત્ત્વ કવિતા અને કવિના સમગ્ર પ્રદેશને આવરી લે છે. કવિનો ધર્મ, કવિની દષ્ટિ, કવિનો સર્જનશક્તિ એમાં સુરસિંદને સામથ્યપૂર્વક બતાવ્યાં છે. સુરસિંદની કાવ્યભાવનાના પરિપાકરૂપ એમાં વિચારો છે. અલખત, જગત અને કાવ્યપ્રદેશને જ્ઞેવાની દષ્ટિ એમાં સુરસિંદની જ છે. કવિ નવીનતાનો પૂજક, એની નજર સ્વતંત્ર અને વ્યાપક, રસાત્મા છતાં સંયમી, સૌન્દર્યદ્રષ્ટા અને કુદરતશોખીન, પ્રતિકૂળ વિચારવહેજોમાં અડગ રહીને પ્રગ્નને સદ્બોધનાર વીર અને સાહસિક તથા

“છે યુદ્ધ તો જગવવું : પણ ગ્રેમ રાખી,

લોહી લીધા વગર લોહી દઈ જ દેવું !”નો મંત્ર જીવનમાં જીવનાર મંત્રદ્રષ્ટા અને નવજીવનસપ્તા-આમ કવિનો કેવો ગ્રંથો આદર્શ સુરસિંદને બતાવ્યો છે, જે પાછળથી નાનાલાલ, રવીન્દ્રનાથ અને ગાંધીજી જેવા ચિંતકોએ ફરી ફરીને ચીંધ્યો છે. આમ, આ કાવ્યમાં સુરસિંદની પારગામી, વેધક લવિષ્યને જ્ઞેનારી દષ્ટિનો પરિચય થાય છે.

ત્રીજું કાવ્ય “સુખન વિપ્લવ” કવિની સૌન્દર્યરસિકતા, કલ્પનાદીપ્તિ અને સંવેદનમાધુર્યના ઉન્મેષરૂપ છે. એમાં કવિનું પ્રત્યેક પંક્તિએ થતું ભાવનિરૂપણ રસમય અને ચિત્રાત્મક છે. એમાં શબ્દો પણ કેવા સાર્થ અને વ્યંજનાપૂર્ણ છે? ઉદાહરણ તરીકે એની પ્રથમ જ કડી લઈએ :

“ત્યારે હતી અલક સૌ સર તે રમન્તી
ત્હારાં મૃદુલાલવત બાલક અંગ સાથે,
તું તો હતી ઉર લાગી મુજ આ ચડન્તી,
ને એ લટો સરતી પાદર રોજ જ્ઞેવા.”

‘પાદર’ શબ્દની વ્યંજના કેવી અર્થગર્ભ છે ! સુખન દેતાં થતા ભાવોનો કેવો મધુર ઝંકાર ત્રીજો-ચોથો કડીમાંથી બેઠો છે ! કવિની લાગણી, ભાવના છઠ્ઠી-સાતમી કડીમાં કેવા દિલોળા લે છે ! અને ત્યારે મીઠા લલાટ ઉપરથી સુખન મીઠા કપોલ ઉપરે સરકી પડ્યું સારે જે ઉન્મત્તતા આવી તેનું કેવું ઉન્મત્ત વર્ણન કવિએ કર્યું છે ! બારમી કડીમાં કવિની કલ્પનાસમૃદ્ધિ કેવી ઊંચા ઊડાડે છે !

“એ ક્ષીરસાગર સમી જુઈની બિજાને
હું તો બન્યો અલક ઉપર શેષશાયી,
ઉલ્લાસઉર્મિ પર ઉર્મિ ફૂટી રહ્યા, ને
નાચી રહ્યાં કમલ એ સ્મિતનાં રૂપેરી.”

ચૌદમી ઠડીમાં ચુંબનના આસ્વાદ-અનુભવના કૈકું વર્ણન પણ એટલું જ લવ્ય-મધુર છે. છેલ્લી ઠડીમાં કવિનું મધુર ટામળ ભાવો તરફ ખેંચાતું વ્યક્તિત્વ જોવાય છે. આમ, સમગ્ર કાવ્ય એક મધુર પુષ્પની ખુશબો જેવું છે. કાવ્યની આવી બાની, ભાષાનો આવો પ્રવાહ, કલ્પનાના આવા રંગો અને ઊર્મિના આવા હિલોળા ગુજરાતનાં ઘણાં થોડાં ઊર્મિકાવ્યોમાં જોવા મળે છે.

“ચુંબન વિપ્લવ” જે પહેલ પાડેલ હીરાના ટુકડા જેવું છે તો ચોથું કાવ્ય “જન્મદિવસ”, ચિંતનના રત્નકણ સમાન છે. દુઃખી પ્રણયી, આત્મનિરીક્ષક દિલસૂક્ષ્મ અને કૌતુકપ્રિય કવિ સુરસિંહનું એ દર્શન કરાવે છે. એમાં પોતાના જીવન પરનું કવિએ સાચું ભાષ્ય આપ્યું છે. અંધારમૃત્યુમાં અટવાતા કવિનું મંથન અને જીવનના હેતુની સાર્થકતા તપાસતી કવિની અંતર્મુખ દષ્ટિ સુરસિંહમાં ચિંતન કેવું ગહન છે અને તેની રજૂઆત કેવી કલાત્મક છે તે બતાવે છે.

“કે હું અનન્ત યુગનો તરનાર યોગી,
જનનાર જે હજી અનન્ત યુગો તરીને,
તે આમ આજ દુઃખ ને દિનને ગણુ-તો,
આંહી પડ્યો, અરર! ચેતનહીન છેક ?”

કેવાં વેદના, આત્મપૃથક્કરણ, અંતર્મુખતા અને જીવનદષ્ટિ આટલી ચાર પંક્તિ-એમાં વ્યક્ત થયાં છે! આ કાવ્ય બતાવે છે કે સુરસિંહમાં હવે ચિંતનની ગહનતા અને વ્યાપકતા આવતાં જાય છે. બાનીના પ્રસાદ ને માધુર્યમાં તો એક “કાન્ત”ને બાજુ પર રાખીએ તો ઓગણીસમી સદીનો ખીજો ઢાઈ ગુજરાતી કવિ સુરસિંહની તોલે આવે એમ નથી. ઊર્મિકાવ્યોમાં સંવેદનયુક્ત ચિંતનનો આવો ધોધ ઓગણીસમી સદીના ખીજા ઢાઈ કવિમાં જડે તેમ નથી. અભિ-વ્યક્તિનો સરલ પ્રવાહ તેની સ્વાભાવિક ગતિએ જ વહા કરે છે.

(૮) ઘડાઈ ચૂકેલી કાવ્યકલા :

સંખ્યાદષ્ટિએ આ ખે વર્ષોમાં સુરસિંહે જેટલાં કાવ્યો લખ્યાં છે તેટલાં તેમના જીવનદરમિયાનમાં પણ લખાયાં નથી. લગભગ ૧૭૦ જેટલાં નાના-મોટાં મળીને તેમણે આ સમયમાં કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમાં “હમીરજી ગાહેલ” નામનું દીર્ઘ આખ્યાનકાવ્ય, “હૃદયત્રિપુટી” જેવું ૧૦૭૨ પંક્તિનું દીર્ઘ ખંડકાવ્ય અને “વૃદ્ધ ટેલિયો” “પહાડી સાધુ” “કન્યા અને કૌન્ય” “ભરત” “વૃદ્ધ માતા”- “મહાત્મા મૂળદાસ” “વ્હાલીને નિમંત્રણ” “પુત્રી મરણથી હસતો પિતા”, “એક સ્વપ્ન”, “પ્રતાપ”, “વીણાનો મૃગ”, “અસ્વસ્થ ગૃહિણી”, “જનગૃતિનું સ્વપ્ન”

વગેરે અન્ય કીકકીક લાંબાં લાંબાં કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. “કેકારવની” પૃષ્ઠ ૬૩ થી ૪૬૧ સુધીનાં એટલે કે લગભગ ૪૦૦ શ્લોકો પાનાં આ બે વર્ષનાં કાવ્યો ગ્રંથ છે. આમ, આ હપ્તીકળ બતાવે છે કે આ બે વર્ષોમાં મુરસિંહની કલામ કેવી ત્વરાથી વધી છે, તેમાં કેવો વેગ આવ્યો છે અને પળવારમાં લીલા-પૂર્વક કલાની માનસિક સ્થિતિ જિંબી ઠરી દે છે! એક દિવસમાં બે, ત્રણ, ચાર કાવ્યો ક્યારેક તો મુરસિંહની કબજે રચી નાખ્યાં છે. અને આ બધું રચાય છે સૌજના લેખન પાછળ નિયમિત મુકરર કરેલા બેત્રણ કલાકમાં જ. જે તેમના લેખનક્રમમાં નિયમિતતા કે નિશ્ચિતતા ન હોય તો બે વર્ષમાં લગભગ ૧૦,૦૦૦ શ્લોકી કાવ્યપાંક્તિઓ રચાવી શક્ય ખરી? આ બે વર્ષ મુરસિંહની કવિતાશક્તિમાં મોટું પૂર આવ્યું છે. લગભગ બધા સંસ્કૃત શ્લોકો, ગઝલના ત્રણેક શબ્દપ્રકારો અને “હરિગીત” માત્રામેળ તેમણે આ ગાળામાં ખેડી બતાવી છે. ઉપર અંપૂર્ણ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી દીધું છે. કદાચ અંતરની લાગણી છંદની ગાડી વિના બહાર નીકળતી જ નહિ હોય! છંદો સહજ લીલાથી તેમના હાથમાં હવે તો રમે છે. કવિની પદભાષા પણ હવે તો નિશ્ચિત રૂપ પામી ચૂકી છે. શબ્દોની તાણ પડતી તો નથી, પણ અનુકૂલ શબ્દોની શય્યામાંથી એક મધુર સંગીત-લય નિષ્પન્ન થતાં જણાય છે. બાની (Diction) જો માધુર્ય, શબ્દોની ક્રમબદ્ધતા અને નિરૂપણનો પ્રસાદ તો એવી પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો છે કે પદ્ધતિઓ વાચના-સમજતાં જરાસરખો પણ આપણને શ્રમ પડતો નથી અને અર્થઆસ્વાદ સુષકવ કેરીના રસની જેમ, ચિત્તમાં અનાયાસ લીલાથી થતો રહે છે. “અમેલી”, “ધગધગી”, “છો”, “ચુગે”, “કાંકિડીઓ”, “વાખૂત” જેવા તળપદ શબ્દો પણ સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે મધુર લયપૂર્વક લગી જાય છે.

૧૮૯૪-૯૫માં કવિનું લક્ષ કાવ્યના આયોજન તથા કાવ્યની વ્યાકૃતિને મહારવા તરફ કંઈકે હવું, પણ ૧૯-૯૭માં તો અનાયાસ, શક્તિથી જે કંઈ કાવ્યાકૃતિઓ રચાઈ તેને તેમ ને તેમ રહેવા દઈને તેમને વહેતી ચૂકી જણાય છે. “હૃદયત્રિપુટી”, “હર્મારહ”, “ભરત”, “કન્યા અને કૌન્ય” જેવાં ખંડ-કાવ્યોમાં પણ કવિએ કાવ્યના દેહઔષ્ણ્ય ઉપર નહિ, તેટલું તેમાં નિરૂપાનારી લાગણી ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે. તેમનું લક્ષ હૃદયના મથનને, અંતરના ક્ષોભને વ્યક્ત કરવા તરફ જ મુખ્યત્વે રહ્યું છે. કાવ્યો રચીને તે વાંચવા માટે ય કવિ લાગ્યે સૌકાય છે અને બીજાં કાવ્યો રચવાનું આરંભે છે, એમ પણ બન્યું છે. (જુઓ—જટિલને પત્ર: તા. ૨૯-૮-૯૭) પ્રકૃતિનો જેવો ઉપયોગ “વિશ્વ-મંગળ”માં થયો છે તેવો “હૃદયત્રિપુટી”માં થયો નથી. અધીર, ઉતાવળા,

આવેશપ્રધાન આ કવિને હૃદયમાં ક્ષોભકારક જે કંઈ લાગણીઓ, વિચારો ઉદ્ભવે છે તેને ઉત્કટપણે રજૂ કરી દેવામાં જ મગ્ન આવે છે. આથી લાગણીનું અતિશય પ્રવાહીપણું વક્તવ્યને કૃટલીકવાર હાશમાં પાણીની જેમ પાતળું પાડી નાખે છે. કવિનો લાગણી ઉપરનો અસંયમ તેમની પાસે કાવ્યમાં યોગ્ય સ્થાપત્યકામ કરાવી શક્યો નથી.

પણ આટલો એક દોષ દ્વારે મૂકીએ તો મુરસિંહની સર્જકતામાં કૃટલાક નવીન ઉન્મેષો ઉમેરાયા છે. તેમની અભિવ્યક્તિમાં વેગની સાથે સૌન્દર્ય અને રસનું બળ આવ્યું છે.

“ નદી વહે છે ગિરિથી રમન્તી
કુલો તણાં ગીત હગ્ગર ગાતી ”

જેવી પંક્તિઓમાં અભિવ્યક્તિ સૌન્દર્યસિદ્ધ છે. “ભરત”માંનું મુનિની જટા અને ચક્ષુનું વર્ણન, “કન્યા અને કોન્ય”માં પ્રારંભનું કુદરતચિત્ર, “આકાશને”માં વર્ણનની લવ્યતા, “કૃતમ્મતા”માં આવેશનું ઉત્કટતાલયુક્ત નિરૂપણ, “ઋણ”માં બ્રહ્માંડના અનંત મહેલનું લવ્ય ચિત્ર, “આગિયા”નું વર્ણન, “મનુષ્ય અને કુદરત”માં કુદરતનું મધુર ચિત્રાત્મક વર્ણન—આમ કવિની વર્ણનકુશલતા ‘હૃદમાં ડૂબી ખીલી ઊડી છે। ભાવ અને રસનું દામબળ નિરૂપણ, અલંકારોનું સૌન્દર્ય, લાગણીનો ઘોષ, “જન્મદિવસ” જેવાં કાવ્યોમાં ચિંતનની વેધકતા, “હમીરજી”માં સંવિધાનની કૃટલીક શક્તિ—આમ નવીન ઉન્મેષો આ વર્ણોમાં ગોચર થાય છે. આ વર્ણોનાં કાવ્યોમાં મુરસિંહનું આગળ તરી આવતું લક્ષણ ચિંતનની ગહરાઈ છે. ઊર્મિયુક્ત ચિંતનલહરી તેમનાં સઘળાં કાવ્યોમાં જડે છે. તેમનું જીવનદર્શન પણ હવે સ્પષ્ટ બનવા લાગ્યું છે. દયા, વાતસલ્ય અને સ્નેહની દૃષ્ટિ જ જીવનમાં સર્વોપરી એ તેમનું દર્શન છે. કાવ્યકલકની સાથે તેમનો દર્શનકલક પણ વિસ્તર્યો છે. તેમના ઉપમાઓ વગેરે પણ હવે મહાકાવ્યના બરની લવ્યતા અને ગંધાર્થએ પહોંચવા મથે છે. (જુઓ “ઋણ”, “આકાશને”, “હમીરજી” વગેરે.) ભાવસૌન્દર્ય અને સૌન્દર્યભાવમાં તેમણે સારો વિકાસ ખતાવ્યો છે (જુઓ “ચુંબન-વિપ્લવ”, “હમીરજી”, “હૃદયત્રિપુટી” વગેરે). બદલાતા ભાવોનું આલેખન, ચિત્ર અને ચહેરાની બદલાતી મુદ્રાઓનું નિરૂપણ, પ્રકૃતિનું તેમ જીવમાત્રનું દામબળ કરુણામય દર્શન, પ્રેમની એમની ન્યારી દિલસૂઝી, એ બધું તેમનાં કવિમાનસ, કલ્પના અને દાષ્ટને વિકાસ સૂચવે છે. એમની અનેકપાત્રનિષ્ઠ પ્રેમભીમાંસા ગુજરાતી કવિતામાં નવીન છે. સ્પષ્ટાને જોગવીને સૂક્ષ્મ તરફ ગતિ કરવાનું વલણ, પ્રેમ સંકલ્પિત ન દોલો નોઈએ,

સાચો પ્રેમ હૃદયાશ્રુ વિના અસંલવિત, ખરા પ્રેમમાં સહેવાનું જ છે, જગત દુઃખમય છે પણ પ્રભુનું સર્જન છે, બિંદુબિંદુ અન્યોન્ય આકર્ષાઈ આખરે તે એકબીજામાં અલ્લાહ અને અલ્લા સાથે ભળી જાય છે એ અદ્વિત ભાવ, ભોગવીને ત્યાગી જાણે એ દષ્ટિ—આ બધું સુરસિંહની આ વર્ણની કવિનામાં વણાઈ ગયેલું જીવનચિંતન છે.

આમ, સુરસિંહની કવિતા હવે જાંચાં શિખરો સર કરતી જાય છે : બર્મિ ચિંતન, રસ, અલંકાર, છંદ, પદમાધુર્ય અને સંવિધાનકલામાં પરિણત બનતી ચાલે છે. તેમનું માનસ પહેલેથી જ કવિનું છે, તેમાં કવિને યોગ્ય જીવનદર્શન ભજે છે. અલિપ્તકિતમાં જલકાટ છે, પણ તેમાં સચ્ચાઈ અને અનુભૂતિનું બળ હોવાથી તથા સૌન્દર્યદષ્ટિનો રંગ હોવાથી તે હૃદયંગમ બને છે. સુરસિંહની આ વર્ણની કવિતા ખૂબ લોકપ્રિય બનવા પામી છે તે આ જ કારણે. લોકહૃદય સર કરવાની શક્તિ સુરસિંહની 'હૃદય અને તે પછીની કવિનાએ તેમાંની પ્રજ્વલ્યદર્શની આત્મલક્ષી આંતરસામગ્રી તથા હસ્તસિદ્ધ બની ગયેલી સરળ કાવ્યકલાને બળે બતાવી છે.

હંસગાન : ગાનવિરામ

(ઈ. સ. ૧૮૯૮-૧૯૦૦)

“મુધાની ધ્યાલી આ સહુ તરફ જાણે છલકતી
હવામાં હીરાની અગમગ થતી આ રજ ભરી.”

* * *
“હવે જોવા ચાલ્યું નિગર મુજ સાક્ષાત હરિને,
તહીં તેની ઢાઈ પ્રતિકૃતિ કશો શો રસ પૂરે?”

(“ઉત્સુક હૃદય” : “કૃકારવ”, પૃ. ૪૯૭-૪૯૮)

“ફૂટે, ખીલે, ખરી પડે કંઈ પાંખડીઓ,
ક્ષીરાબ્ધિનું કુમ્ભ એક જ હૃદય માણે,
ત્યાં જંગ જે ય ચક્રૂર મુધા મહીં તે
આ પાંખડી ફૂટી ખરી ન ગણે ન જાણે.”

(“નવો સૈંકો” : “કૃકારવ”, પૃ. ૫૦૮)

(૧) લગ્નનો ઇતિહાસ :

શોલનાના અન્યત્ર લગ્ન થઈ જવાથી લગ્નહૃદયે મુરસિંહ મહાબલેશ્વરથી
'હજના જુનમાં લાડી પાછા ફરે છે ખાસ ફરમાશથી તૈયાર કરાવેલી શોલનાની
મોટા કદની ઓછલ પેષ્ટ-ટ છખી' સામે આંમુલમાં ઠેચે અનિમેષ નયને નિહાળી
રહે છે અને એમ વ્યથામાં દિવસો વ્યતીત કરે છે. ગાનબુદ્ધિ અને મિત્રો
તેમને શોલનાની મનોમૂર્તિથી સંતોષ લેવાને સચવે છે, પણ મુરસિંહ હજ

૧. આ છખી વાજસુરવાળાએ સૌરાષ્ટ્રના ચિત્રકાર વડવાબુવાળા નાનાભાઈ બની
પાસે તૈયાર કરાવી ઠાકોર સાહેબને મોકલાવેલી. જુઓ “વાજસુરવાળાનાં સંસ્મરણો”.

એટલી ઉન્નત પ્રેમદક્ષાએ પોતાનું હૃદય પહોંચ્યું નથી એમ તેમની સમક્ષ જાહેર કરે છે.

“સ્થૂળ શારીરિક સંબંધ—ભોગવિવાહ એ તો સક્ષમની કાંઈ ખામીને લીધે જ છે...પણ. સ્થૂળથી પેદા થયેલા, સ્થૂળમાં વસતા માનવીને સૂક્ષ્મ માત્રથી, ઘણું દરીને, એકદમ સંતોષ થતો નથી મળે તે તો હજુ થતો નથી. જેને એવો નિર્મલ સંતોષ મળે તે ખરેખર બહુ જ ભાગ્યશાળી છે. પણ, સંતોષ ન થાય, હૃદય હિજરાવા કરતું હોય તો સ્થૂળનો અનુભવ પણ મેળવી લેવામાં—જે તે વિચારપૂર્વક થાય તો—પાય તો નથી જ.”

સુરસિંહના વિચાર અને ચિત્તસ્થિતિ આ પ્રકારની હોવાથી પછીના ૭ માસ સુધી તેમને આ દિશામાં વધતું જાય છે. શોભના દાઈની પત્ની બની હતી એથી “અકલ દહે છે છોડવા,” પણ “દેવું દહે એ ના બને”—એ મથન તો ચાલુ જ હતું અને શોભના પર પત્ની તરીકે હક ન થઈ શકે ત્યાં સુધી ગર્ભવંધ તેમના જેવા સંસ્કારી આત્માને માટે અશક્ય હતો. શોભનાને મળી એવું મન જાણી લેવું શક્ય નથી રહ્યું. એના વનજીવનમાં એ સુખી નથી એવી વાતો તેમને ધાને અથડાય છે અને તેની આ સ્થિતિ માટે પાને જ જવાબદાર છે, એવું તેમને લાગ્યા કરે છે.

શોભના સુરસિંહને ચાહતી થઈ તે સ્ત્રીપુટુપના પ્રેમમાં સમજાવી થઈ ત્યારથી. રમાની યોજનાથી તેને એક અલાગ ખવાગ હોકરા જેડે પરણાવી દેવામાં આવી. સુરસિંહને મોં નહિ બતાવવાની કડક આજ્ઞા રમા તરફથી થઈ. શોભના બિચારી દુઃખી બની ગઈ. એનો પતિ અધુષક અને અરની. દાંદર સાથેના એના સંબંધની વાતો સાંભળીને એ ઉસ્કારાએ અને શોભના પ્રત્યે અખત બન્યો. શોભનાના બાપે નવી સ્ત્રી કરેલી. તેનાં સગાંવડાંમાં તેના ઉપર ખડું હેત ગાથે કે તેની ધ્વજ-સ્થિતિ પર દયા બતાવે તેવું દાઈ નહિ. વર અને બાપ બંને તેને દુરમન દેખાવા લાગ્યા. આથી દાઈના હેત વિનાની નિર્જન વનવગડે એકબી ઝૂરતી વિશાલી વેવ જેવી શોભના દુઃખ અને દર્દીયાં લીજરાતી ચાલી. તેને ખાણું પીણું બાવતું નહિ. કામમાં તેનું દિલ ઠરતું નહિ. અશુધ અને બેચેન બની સામ્રે તે નિરાધારીમાં દિવસ કાતી. તેનાં કાંત સ્મિત અને સંગીત હજારાઈ ગયાં. શોભનાની આવી પાતના જાણી સુરસિંહનું દેવું વધારે લીજરાવા લાગે છે.

ફરી એક વાર રમા સાથે વાટાઘાટો શરૂ થાય છે. એ બાબતમાં મણિલાલની સલાહ રમા અને મુરસિંહ બંનેને મળે છે. માત્ર એક વાર શોભનાને મળવા દેવા માટે મુરસિંહ રમાને વીનવે છે. રમા એનો ઇન્કાર કરે છે અને મુરસિંહનું 'દેયું' બમણા વેગથી ઝૂરે છે. 'ચિત્તશાંતિ અર્થે' તે "ગીતા"નો નિત્ય પાઠ કરે છે. પ્રણવને દષ્ટિ આગળ રાખી ધ્યાન કરે છે, તોપણ "હૃદયના તનમનાટમાં કાંઈ જ ફેરફાર નથી" થતો. તા. ૨૦-૨-'૬૮ પછીના એક પત્રમાં તે મણિલાલને લખે છે : "એ પુષ્પ કરમાઈ જશે એ વિચારથી મને દુઃખ થાય છે પણ એવા કરમાઈ જાય એવાને ય આહતાં, મને કશી શરમ જેવી લાગતી કદી આવી શકતી નથી. એ ન ચાહવા જેવું છે એમ દઢ શાન્ત વિચારથી માનવા જતાં એ માની શકાતું નથી અને એ મનાય તો હું ઝિંજીથી જ બાતલ થઈ જઈ એમ મને લાગે છે. આત્માને સ્થૂલથી જુદો હું પાડી શકતો નથી... મારા હૃદયમાં સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો બહુ છે એ તો નક્કી, પણ એ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો પણ પાળી રાખવા જેવી છે એ પણ નક્કી એમ મને લાગ્યા વિના રહેવું નથી."^૩ મુરસિંહ અનાજ છોડી માત્ર દૂધ-ફળ ઉપર રહેવાનો ઉવે નિર્ધાર કરે છે.

આ પ્રકરણને વિધ્નસંતોષીઓ એજન્ડા તરફ પહોંચાડે છે. જુન માસના અરમામાં મોહિલવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ લાડી સ્ટેશનથી પસાર થાય છે ત્યારે દંદારસાહેબને સ્ટેશને આ સંબંધમાં ખુલાસો કરવા બોલાવે છે. આ મુલાકાતના પરિણામ ઉપર મુરસિંહના ભાવિ જીવનનો પણ આધાર છે. એને પારખામે કદાચ ગાદીત્યાગ કરવો પડે તો દંદાર તેમ પણ કરવા મનથી તૈયાર છે. નિયત સમયે સ્ટેશન પર મુલાકાત યોજાય છે. એજન્ટ પૂછે છે : "Well Thakore Sahab, what is this affair about a girl in your household of which I have heard reports?"

દંદાર સાહેબ જવાબ આપે છે : 'Yes, I love her.' સાહેબ પૂછે છે : 'Well then why don't you marry her?' દંદાર ઉત્તર વાળે છે : 'I am going to.' સાહેબ સૂચના કરે છે : 'Then do it soon'. આ મુલાકાત પછી મુરસિંહને માથે તોળાતો એક મોટો ભય ટળી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ માર્ગ સરળ બને છે એટલે ઉવે કામ પાર પાડવું એ જ નક્કી કરવાનું રહે છે. આ મુલાકાત પછી દૂધ અને ફળનો આહાર છોડીને ખોરાક લેવાનું મુરસિંહ ગૃહ કરે છે.

૩. "પત્રધારા", પૃ. ૫૧.

૧૮૯૮ ના જુલાઈમાં મણિલાલને લાઈ બોલાવાય છે. બાવાભાઈ, વાજસુર-વાળા અને રૂપશંકર એકાદને પણ તાબડતોળ બોલાવવામાં આવે છે. એ સર્વે એક સવારે ખેસી મંત્રણા શરૂ કરે છે. એ મંત્રણા ત્રિય અને ટોટકટીલરી છે. સુરસિંહ ઉવે વધુ વખત શોલના વિનાની જિંદગીમાં તરફડિયાં મારવા તૈયાર નથી. એમને રાહ જોવાનો, ધીરજ રાખવાનો બોધ સૌએ કરી જોયો, પણ એ ઉવે ઉપયોગી થતો નથી. સુરસિંહનો જવાબ એક જ છે : “શોલનાની મરજી વિરુદ્ધ મારે આ પગલું ભરવું નથી. એની સંમતિ સાથે જ હું એનો સ્વીકાર કરીશ. એની સંમતિ મળે અને આપ સૌ મિત્રો મને એ વાત મૂકી દેવાની મલાહ આપશો તોપણ હું એ સ્વીકારીશ. પણ પછી તમે મને લાઈમાં નહિ જુઓ.”

સલાહસમિતિ માટે ઠાકોર સાહેબનો આ નિર્ણય બહુ દુપરો હતો. તેમના આ જવાબમાં ખોટી ધમકી નહોતી. ૧૮૯૫માં ગાદીએ આવ્યા તે પહેલાંનો રાજપદ તરફ તેમને અધ્યુગમો હતો. મણિલાલની વારંવારની શિખા-મણુથી અને શોલના પ્રત્યેના આર્કર્ષણથી જ એ રાજપદ સ્વીકારવા કબૂલ થયેલા. એટલે ગાદી છોડવી એમને મન રમત વાત હતી. એમને મન શોલનાનો સ્વીકાર કે ગાદીત્યાગ, એ બે જ વાત આ સમયે હતી. એટલે સમિતિ જે એવો ચુકાદો આપે કે શોલનાને બૂલી સુરસિંહે રાજ્ય ચલાવવું તોપણ એનું પરિણામ તો શન્યમાં આવે એ ચોક્કસ હતું. (પછી તો તત્કાલીન અને તે બાદની સ્થિતિમાં ફેર પણ શો પડવાનો?) એટલે સમિતિ તરફથી બાલુભાઈ (રૂપશંકર) રમાબા પાસે ગયા. “ઠાકોર સાહેબને ગુમાવી દેવાની તૈયારી છે?” બાલુભાઈના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, “માંઘીની મરજી હોય તો મારે ડરકત નથી.” એવો રમાનો જવાબ રૂપશંકર મારકત સમિતિને મળ્યો. શોલનાની મરજી તત્કાળ જાણી લેવાનો દરાવ થયો. એ માટે બે દિવસની રાહ જોવી, એમ નક્કી થયું. પણ ઉવે તો બે દિવસની રાહ જોવા જેટલી ધીરજ રાખવાની પણ ઠાકોર સાહેબની તૈયારી નથી.

તેનું કારણ એ છે કે ઉપર વર્ણવી તેવી સ્થિતિમાં શોલનાએ ઠાકોરને છેલ્લા સલામની એક ચિઠ્ઠી લખી હતી અને ઠાકોર સાહેબે એ ચિઠ્ઠી મળતાં જ રમા ન જણુવા પામે એટલી સંલાળ રાખીને શોલનાને જોઈ હતી. શોલનાને અત્યંત દયામણી સ્થિતિમાં જોઈને તેમનું માથું ઉવે તો ફરી ગયું છે. એ દયા-દુખગો, અનિશ્ચયી માણુસ ચોતાની પ્રિય શોલનાને બિસ્માર હાલતમાં જોતાં જ વજમથ અને નિશ્ચયપૂર્ણ બની જાય છે. “હૃદયત્રિપુટી” અને “ઉમીરજી” તું

મહાકાવ્ય લલકારવામાં, વિરહદર્દને શેવામાં-ગાવામાં હું રહ્યો અને આ મારી હૃદયત્રિયા—મારા જીવનનાટકની મુખ્ય નાયિકા—મારી ખેદરકારીથી આમ ખેડાલ બનીને પડી છે? ક્યાં “હૃદયત્રિપુટી”ની મારી અંતમ કલ્પના અને ક્યાં આ વાસ્તવ જીવનની મારી શોલના?”

શોલનાની મરજી જાણવા માટે તેને સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં મૂકવી જોઈએ. ત્રાસની કે ભયની, રમાની હાજરીની શરમની કે કોઈની ચઢવણીની પરિસ્થિતિ-માંથી મુક્ત કરવા તેને ફૂલવાડીએ^૪ લાવવા માટે કોઈ નક્કર યોજના કરવી જોઈએ, એ હેતુથી મોંઘીના વર ગાંભાને અને તેના બનેલી રામજીને લાકીથી દૂર કરવા હવે સુરસિંહજી પગલાં લે છે. રામજીને દૂર કરવાનું કારણ મોંઘીની નાની બહેનનો એ વર મોંઘીનાં સર્વ સગાંમાં આ લગ્ન થાય તેનો સૌથી ઉગ્ર વિરોધી, સ્વભાવે અનૂની અને અવિચારી તથા તોફાન કરાવવામાં પાવરધો હતો તે છે. (જોકે સુરસિંહના કાકા જશંવતસિંહએ એની ઉપાધિની બાબતમાં સુરસિંહને નિશ્ચિંત રહેવા કહ્યું છે.)

આથી, ૧૮૯૮ ના જુલાઈની નવમી તારીખે સૌ મંત્રણાકારો નિર્ણય કરી લાકીથી વિદાય થાય છે કે તરત ખીજે દિવસે ગાંભો અને રામજી ઠાકોરની યુક્તિથી તેમનો નીચેનો પત્ર લઈ હડાબે દરબાર પાસે આવે છે:—

લાકી, તા. ૧૦-૭-૯૮

“ વહાલા ભાઈ!

આપ પાસે ગાંભા ને રામજીને બટલરીનું કામ શીખવા મોકલેલા છે. તેઓને ખની શકે તો સાતેક દિવસમાં એ કામ શીખવી પાછા મોકલશો. હું ‘ધારુ’ છું, તેથી વિશેષ વખતની તેઓની ત્યાં જરૂર રહેશે નહિ.

અત્ર કુશળ. તન્નાસ્તુ.

સ્નેહાધીન
સુરસિંહ.”

એ સમયમાં હડાબે વાજમુરવાળાને રસોડે બ્રાહ્મણ નહિ, પણ બટલર રાધિતો અને આ બહાના હેઠળ આ બે કાંટાને લાકીથી દૂર કરે તો જ શોલનાને ફૂલવાડીએ લાવવાનું સુરસિંહનું કામ સરળ બને તેમ હતું.

ગાંભો-રામજી હડાબે પહોંચ્યા તેને ખીજે દિવસે એટલે ૧૧ મી જુલાઈએ મરણુતોલ મોંઘીને ઠાકોર સાહેબ ફૂલવાડીએ લઈ જવાનો નિર્ધાર કરે છે. એ

૪. ઠાકોર સાહેબનો લેખન-વાચન-વિલાસ માટેનો બંગલો.

દિવસે શોભનાને જરા નાવ છે, આ સમયમાં દક્ષિણ રમાબા સાથે મુસાફરી બંગલામાં રહે છે એટલે શોભનાને પણ ત્યાં જ રાખવાનું દર્શાવે છે. મુરસિંહ શોભનાની સ્વનંત્ર કચ્છા બળ્લી થકે તે માટે મગવડ ખાતર એ ૧૬૫મ્ રમાબાને એમનાં સૌ માણસો સાથે દરબારગઢમાં રવાના કરી દીધાં છે. શોભના એકલાં ફક્ત નીચું મોં રાખી બેઠાં છે. મુરસિંહ તેને પૂછે છે: “કેમ શું મરજી છે? આવવું છે?” જવાબમાં શોભના સંમતિદર્શક સ્મિત કરે છે. “ચાલો ત્યારે, ગાડી તૈયાર છે.” દક્ષિણ સિગરામમાં શોભનાને હાથ પકડી બેસાડે છે. પાછળની લેન્ડો ઘોડાગાડીમાં પોતે બેસે છે. સિગરામની બે બાજુએ હાસમ અને હાસમ, બે સિન્ધી જમાદારો, પગપાળા ગાડીને પકડીને ચાલે છે. લેન્ડોની એક બાજુએ ઘોડા ઉપર કાકા જસવંતસિંહજી, બીજી બાજુએ તાજ મહંમદ ફોજદાર અને છેક છેલ્લે છે દુકડીના ઉપરી વલી મહંમદ. આમ, શોભના સાથે દક્ષિણ ફૂલવાડીના બંગલે આવી પહોંચે છે. શોભનાની દવા, માવજત અને તેના વિશિષ્ટ ખાનપાનનો બંદોબસ્ત કરે છે. દરબારગઢમાં રમાબાને પોતાનો નિશ્ચય બહાર કરે છે: “આ જે મહારી કે મૃત્યુની છે, ત્રીજા ઘાઈની નથી, તેને બનશે તો જીવાડીને જુ મારી કરીશ. પરંતુ આમ કરીશ તેથી ન સમજવું કે તમારા ઉપરના પ્રેમમાં રજ પહુ ફેર પડશે.” રમા આવી રોલીશાઈ વાત સ્વીકારવાને કે આવો અખતગે થાય તે પ્રત્યે ચલાવી લેવાને તૈયાર તો હોય જ કેમ? છતાં અણુગમતે એ વાનને સંમતિ આપ્યા પછી મુરસિંહથી રિસાઈને મુસાફરી બંગલો છોડી હંમેશ માટે દરબારગઢમાં જઈ રહેવા લાગે છે. મુરસિંહ જમવા ત્યાં જાય છે, પણ રહેવાનું તો મુસાફરી બંગલે જ રાખે છે. આ બીનાથી શોભનાનો બાપ લાઈચી લાગી જાય છે, એનો વર હડાગેથી સીધો રાજકોટ ચાલી નીકળે છે અને ત્યાંથી કચ્છ જતો રહે છે. એનો બનેવી રાજકોટ જઈ ત્યાંથી લાડી પાછો ફરે છે. રમાબાના પક્ષના કેટલાક માણસોએ રમાબાની વહારે ધાવાના હેતુથી અને એ રીતે તેમના કૃપાપાત્ર બની શોભનાનું કાટલું કરવાના ઉદ્દેશો લાગીદક્ષિણ વિરુદ્ધ શોભનાના બાપ પાસે એજન્ડીમાં ફરિયાદ દાખલ કરાવી છે. એ ફરિયાદનો મુસદ્દો રમાબાના વિશ્વાસુ અને શોભના-પ્રકરણમાં રાજનામું આપી ખટખટ માટે ફીક પડે તે સારું લાડી છોડી રાજકોટ જઈ રહેનાર જૂના કામદાર જયગંધરે ઘડી આપ્યો છે. આવો બનાવ લાડી જેવા નાના રાજ્યના રાજવીને માટે ભારે ચિંતાજનક નીવડે છે. જો રમાબાનો આ માનીતો કામદાર જ કામદાર તરીકે આ અરસામાં ચાલુ રહ્યો હોત તો મુરસિંહને ફરી એક વાર કૃદાય શોભનાનો વિયોગ સહેવો પડત, પરંતુ નવા કામદાર તાત્કા-

સાહેબ (ગિરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ) સુરસિંહને વફાદાર તેમ જ એજન્સીથી પણ પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકે તેવા સમર્થ છે એટલે શોભનાનાં સર્ગાવહાલાં અને જૂના કામદારનો ઘા ખાલી જાય છે. ઊલટાનો પ્રેમીઓનો સંબંધ એથી દટતર બને છે.

ફરિયાદને લીધે એજન્સીમાંથી ખરી ઉકીકત જણાવવા માટે લખાણ આવતાં પ્રશ્નનું ગૌરવ તપાસીને નવા કામદાર પોતે જ પ્રાંતસાહેબ પાસે જાય છે અને રવિવાર તા. ૨૮ ઓગસ્ટ, ઈ. ૧૮૯૮ ના રોજ ૧૧ વાગ્યે તેમને બધી ઉકીકત સમજાવે છે.

તાત્યા સાહેબ : “ આ અરજી ખોટી છે. ”

પ્રાંત સાહેબ : “ એ છોકરી ક્યાં છે ? ”

જવાબ : “ ઠાકોર સાહેબ મુસાફરી બંગલે રહે છે, તેને લગતાં ચોરડા-ઓશરીમાં ખીબ્બ ખવાસ નોકરચાકર સાથે રહે છે. ”

સવાલ : “ શેહાવાળાં રાણી (રમા) બંગલો છોડી દરબારગઢમાં કેમ જતાં રહ્યાં ? ”

જવાબ : “ એમાસાને લીધે બંગલામાં એમને શરદી જેવું લાગવાથી. ”

સવાલ : “ ઠાકોર એની (શોભના) જોડે વ્યવહાર રાખી શકે ? ”

જવાબ : “ જી, હા. શેહાવાળાં બાએ તો પોતાનું ચલણ જારી રાખવા એવો ઇશારો પણ કરેલો, પણ ઠાકોર સાહેબ પોતે સંસ્કારી હોવાથી એવું ન કરતા પરણવું પસંદ કરે છે. ઠાકોર સાહેબ એને પરણે એ તો શેહાવાળાંને ખિલકુલ નાપસંદ, કેમકે લગ્નથી એની પક્ષી કાયદેસર બને અને કદાચ પોતાનું ચલણે ય ઘટે. એ છોકરી કુંવારી નથી, પરણાવેલી છે, અને એનો વર છૂટાછેડા કરી આપે તેની ઠાકોર સાહેબ રાહ જુએ છે. વર હાલ લાડીમા નથી, કચ્છ ગયો છે. અને આવશે ત્યારે આનાકાની કરશે, તો એ છોકરી પોતે એની ન્યાતને વીનવીને છૂટી થશે. જો કે આવો કશો વિધિ આવસ્યક નથી. ખવાસ-ખવાસણને તેમના અન્નદાતા સામે કશા ઉક્ક હોતા જ નથી. ઠાકોર સાહેબ પોતે ય પોતાના હુકમથી થયેલું લગ્ન પોતાના હુકમમાત્રથી રદ-ખાતલ કરી શકે છે. પણ આ સંસ્કારી ઠાકોર સાહેબને હીલું ગણાય એવું ડગલું ન જ રુએ. વરની ફરગતીની હમણાં તો રાહ જુવે છે. ”

સવાલ : “ છેડીની ઉંમર ? ”

જવાબ : “ મોટી છે, સગીર હોય ત્યાં લગી બાપ એના દિન માટે અર્જ કરી શકે. સગીર નથી. અત્યારે અર્જ કરવી હોય તો તે ઉક્ક એના વરને ખરો. પણ આ અર્જ વરની કરેલી નથી.”

સવાલ : “ પરબૂતા કેમ નથી વાર ? ”

જવાબ : “ ધાર હું કે પરબૂશે.”

સવાલ : “ ક્યારે ? ”

જવાબ : “ રીતસર છટાછેડા થઈ જવાની રાહ જુવે છે.”

અને આખરે શોભનાના આશક મુરસિંહની મહોબત લગ્નમાં પરિણમે છે. બ્યાં મુધી પોતે શોભનાને પત્ની તરીકે ન અપનાવે ત્યાં મુધી તેની સાથેના સ્થૂળ દેહોપબોગની ઇચ્છા તીવ્ર હોવા છતાં, તેનો અમલ કરવો એ આત્મા અને સમાજની દષ્ટિએ અનિષ્ટ છે એવા સતત નીતિલાન અને હૃદયસંસ્કારને લીધે શોભના સાથે મુરસિંહે દેહસ્પર્શ કે મુગ્ધન સિવાય કશી અણુઘટતી છટ લીધી હતી નહિ. પોતાના શેલીશાઈ, કૌતુકપ્રિય અને અત્યંત લાવનાશીલ માનસથી શોભનાના વિયોગગ્રાણમાં તેની સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ મૂર્તિનું તે જાણે ટાઈ દિવ્ય અપ્સરા હોય એમ, બુદ્ધિભાઈના જગતકિશોરને “લોમહર્ષિણી”માં થતું તેમ, તેઓ દર્શન કરતા. અડધા કલાક ધ્યાનમાં બેસતાં સૂક્ષ્મકારની સાથે શોભનાનું મુખ પણ ભળી જતું અને તે મુખ મુરસિંહને ધ્યાનમાં લગાડપ નહિ પણ રસિક અને સુગમ થઈ પડતું. આમ, મુરસિંહે શોભનામાં ક્યારેક તો ટાઈ Divine Angel-નું દર્શન કરેલું. એવી વ્યક્તિને સૂક્ષ્મ માનસિક રૂપમાં જ નહિ, પણ સ્થૂળ દેહમાં પણ પોતાના સાન્નિધ્યે રાખવાની ઝંખના તેમને હતી. તેની સાથે શારીરિક તેમ જ આત્મિક ઉભય પ્રકારનો સંબંધ કરી જતને પડે છે કે બંધન કે ભય રાખ્યા વિના સદજ જીવનક્રમ તરીકે તેમને બાંધવો હતો. એવા સંબંધે રસ, સૌન્દર્ય, પ્રેમ અને જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિમાં એક પછી એક સોપાન ચડતાં જઈ આત્મા અને દેહનું અદૈત સાધવાના મુરસિંહને ઠાડ હતા.

૧૮૯૮ ના સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે મુરસિંહ શોભના સાથે કૂલવાડીને બંગલે બ્રાહ્મણને બોલાવી વિધિસર લગ્ન કરે છે. ૨૪-૧૧-૧૯૮૮ના રોજ મુરસિંહ શોભના સાથે રાજકોટ જઈ રહે છે અને ત્યાંથી હડાળે, વડિયે જઈ આવે છે.

૫. પ્રો. ઠાકોરના “ભૂમિમૂર્તિ” કલાપી” એ વ્યાખ્યાનના આધારે. આના વિશેષ પુરવા માટે જુઓ કલાપીએ કેપ્ટન એ. બ્રાઉન્ડફીલ્ડ ઉપર મોકલવા ધારેલા પણ મોકલેલો નહિ તેવો પત્ર. “પત્રધારા”, પૃ. ૪૫૮-૪૫૯.

લાગતું હતું તેને “ સાકી, જે શરાબ મૂકે દીધો દિલદારને દીધો નહીં ” અને “ ના રોશની ગાલે ચડી, જરી ના લખે સુરખી ચડી, ઘેરી બની ના આંખડી, દિલ ચારનું જમ્યું નહિ ! ” એવી ફરિયાદ કરવી પડે છે. “ તમારી શેડા માસ પહેલાં હતી તેવી તો નહિ જ પણ કાંઈક તેવી જ સ્થિતિ અત્યારે મહારા મનની છે. સ્વભાવને ધક્કા લાગે એવાં માનવિ ઘણાં આસપાસ હોવાને લીધે હૃદય કાંઈક મુક્કું થઈ જતું હોય એમ લાગે છે. ”

(કાન્તને પત્ર : તા. ૨૨-૩-૧૯૬)

શોભના પરના પત્રો પરથી પણ આ અનુમાન સખળ બને છે. એનો પહેલો પત્ર કેટલો ઉત્સાહપૂર્વક લખાયો છે ! “ અંતઃકરણ સંતોષના પ્રબલ મોઝાંમાં ઝુકી રહ્યું છે, અને સર્વના સૂત્રધાર કૃપાલુ પ્રભુના આભારમાં ઘડીએ પડીએ દૂખી જાય છે. જીવન, જીવન, તું મહારા આવા સુખનો રાશી કાદ બનીશ એવી આશા ન હતી. દુઃખમાં જીવી દુઃખમાં મરવું હતું તેને બદલે પ્રભુએ સુખમાં જીવાડી, મારવાનું પણ સુખમાં નિર્માણ કરી સર્વ પ્રારબ્ધ ફેરવી નાખ્યું હોય તેમ લાગે છે. ”

પણ પછીનો બીજો અને ત્રીજો પત્ર કેવા ઠરી ગયા જેવા આવે છે !

“ શંકામાં, અવિશ્વાસમાં રહેવું એ તો સ્ત્રીના હૃદયનું કાર્ય લાગે છે, પરંતુ તને જે લાગે છે, તેમાં કાંઈ જુદી જ વાત છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં તું મને જોતી હતી અને તું મને અત્યારે જુવે છે તેમાં કેટલો મોટો ફેરફાર છે ? એ ત્રણ વર્ષ મેં મૃત્યુમાં-દર્દમાં-અગ્નિમાં ગાળ્યાં છે..... મહારામાં તને જે

૬. “ પત્રધારા ” માં ઈ. ૧૮૯૭થી ૧૯૦૦ સુધીના પત્રો જણાવાયા છે, પણ શોભના પરના પહેલા જ પત્રનું વસ્તુ જોતાં તે લગ્ન પછીનો હોય એમ સમજાય છે.

રસવાલ : “છાડીની નથી કાંઈ પણ કરવા જેવું નથી. આપણે હજી વધારે જવાબ : “મોઝાઈ. પણ તેમ કરવા માટે તારે બહુ મહેનત કરવી પડશે. પ્રથમ કાંઈ પૂર્ણ પુસ્તકું છેડ. ત્યારે જ મદારામાં તને રસ મળી શકશે.”

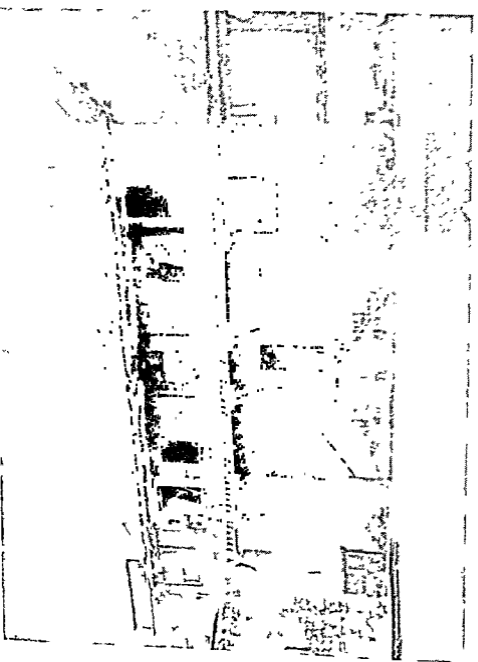
પ્રવાહ : “હું દિવસગીર છું કે પ્રેમને બોલવાનો મહારો ઠાણ ગયા છે નહિ તો જોઈ તને શંકા કાંઈ પણ ન આવે એવું ઘણું લખી શક્યો હોત.”

શોલના સાથેના લગ્નજીવન પછી રોલીચાઈ કલ્પનાઓની સિદ્ધિને સ્થાને ત્રણે પત્નીઓની પરસ્પર ફરિયાદો અને શંકાઓ નું સુરસિંહને સાંભળવાની મજા છે. ક્યાં રહેવું, ક્યાની સાથે ક્યારે રહેવું, ક્યાં ખાવું-પીવું વગેરે બાબતોનું જાતબંધન અમલમાં આણવું પડે છે. શોલનાની પ્રાપ્તિ પછી જીવનમાં જે “ગેમાન્સ” બોગવવાની ઝંખના લાગી હતી તેની સિદ્ધિનો સમય બહુ ઝાઝા ઠાણ ટકતો નથી. શોલનાને પરપયા પહેલાં ‘હૃદ ના માર્ગમાં મણિલાલે મોક્ષેષી “પાક”નું સેવન તેમણે કર્યું હતું. એ પાક મણિલાલે લાંગતું નવ વખત બનાવી તેમાંથી એક ચાટણુરૂપે તૈયાર કરેલો. એ પાક (ચાટણુ) દાઢેનથી વધારે કામોદીપક, વાજકરણુ અને જીવાન માણસને બોગ બોગવવામાં વધુ મદદગાર છે, એવો મણિલાલનો દાવો હતો અને જો તે વધુ વેળા અને વધુ પ્રમાણમાં સેવામાં આવે તો માણસ ગાંડો પણ થઈ જાય, એવી એની ભારે અસર તેમણે જણાવી હતી. એ પાકના વધુ પડતા સેવનને લીધે સુરસિંહને પોતાને પરપયા પછી એવો જામ થાય છે કે પોતાની શારીરિક શક્તિ ઘટી તો ગઈ નથી ને । ૭

આવા વાસ્તવિક અનુભવોને લઈને સુરસિંહનું મન ૧૮૯૯ ના ઉત્તરાર્ધમાં વળી પાછું ખિન્ન બને છે અને એ ખિન્નતા જ હવે તો અસારી રસ પરથી તેમનું ચિત્ત ખરેખરું ખેસવી દે છે. માથેરાનમાં શોલના સાથે સુરસિંહ ઘોડે-સવારી કરે છે, પોતાનાં કાન્યો શોલનાને અમળવે છે, અને એને પોતાની માનસિક-બૌદ્ધિક કોટિએ ઊંચકી જવાનો મનોરથ પાર પાડવાના પ્રયત્નો પણ

૭. પ્રો. ધીરુભાઈ ઠાકરે હપર તા. ૨-૧-૧૦ના રાજ પ્રો. ઠાકોરે લખેલા પત્રને આધારે. તેમા પ્રો. ઠાકોરે એમ પણ જણાવ્યું છે કે મણિલાલે “માન્સ”, “કલ્યાણી” અને પ્રો. ગજજરને આ વચ્ચે વળગાડેલું. વિશેષમાં જુઓ “પત્રધારા”માં પૃ. ૨૦૦ પ્રે પાને વાજસુરવાળાને લખાયેલો પત્ર નં. ૬૩ : “હવે ચ .. મધ્યમ વર્ષનો મોક્ષરો તો ખવાય. બિન્દગીમાં એક વખત એવા પદાર્થનો પણ ઉપયોગ કરાય. તેનો ઉપયોગ પણ હાલ નહિ થાય તો ક્યારે થાય ? તેના અનુપાન સાથે મોક્ષરો.” એ પછી ૨૦૧મે પાને પત્ર નં. ૬૪ વાંચો : “પૂર્ણ ચ .. ખાવાની તો છૂટા નથી-અને મદારા ધારવા પ્રમાણે એ શિયાળામા જ ખવાય છે. તો શિયાળામાં અર્ધ ચ ..નો ઉપયોગ કરશું.”

पश्चिमी घाट

કરે છે. પણ આખરે તો પ્રેમની દુઃખમય અતિનૃપ્તિ જ તેમને જીવનમાં જણાવા લાગે છે. હવે તેમને સમજવા લાગે છે કે વાસ્તવિક સૃષ્ટિની શોભના પોતાની જિંદગીએ જીટી શકે એવાં તત્ત્વોની બનેલી નથી. અને પોતે આવી સામાન્ય, સંસારવ્યવહાર અને રાગદ્વેષથી ખરડાયેલી સૃષ્ટિમાં રહી શકે તેમ નથી. આથી બંને વચ્ચે માનસિક અને સાંસ્કારિક અંતર પડતું જાય છે. શોભનાને મુરસિંહનો પ્રેમ ઠંડો જણાવા લાગે છે, મુરસિંહને શોભનાનો આત્મા સામાન્ય પ્રાકૃતતાથી રંગાયેલો દેખાય છે અને એમ બંનેનો આંતર-જીવનનો સહપ્રવાસ મુશ્કેલ બને છે. આવી સ્થિતિ પરપવાના ચારજ માસ પછી તરતમાં આવતી જાય છે અને ૧૮૯૯ ના અરસામાં મુરસિંહ વાજસુર-વાળા પાસે કબૂલ કરે છે : “ભાઈ! મેં બૂલ કરી.”

આમ, ત્રણ વરસના તલસાટની એક વર્ષથી ય એજા સમયમાં તૃપ્તિ થઈ જતાં હંસગાનનો આલાપ કરનાર અધ્યાત્મજાગૃતો પ્રવાસી

“હવે જોવા ચાહ્યું જિગર મુજ સાક્ષાત્ ઉરિને,

તહીં તેની કાઈ પ્રતિકૃતિ હંશે શો રસ પૂરે?”

જોવા લકિતના રંગમાં રંગાવા માંડે છે.

માઘેરાન જઈ આવ્યા પછી મુરસિંહ ત્રણે રાણીઓને ન્યાય આપવા ત્રણ રાત શોભના સાથે, બે રમા સાથે અને બે આનંદીબા સાથે ગાળવાનું નક્કી કરે છે. પોતાનું રસોડું પણ આથી જુદું થાય છે. રમાની જિવાઈ બંધાય છે. શોભના મુરસિંહનો પોતા પરનો પ્રેમ ઘટી ગયો છે એ ચિંતાએ ઉદાસ રહે છે. મુરસિંહને પણ શોભનાને મળવા જેટલો તરવરાટ, ઉમંગ પરપયા પહેલાં રહેતો તેટલો આ પછી રહેતો નથી. એટલે, પ્રભુલકિત, લેખન, વાચન, ચિંતન અને મનનના પોતાને પહેલેથી જ પ્રિય વ્યવસાય તરફ તેમનું મન હવે બમણા વેગથી દોડે છે.

(૩) જ્ઞાનતરસ :

૧૮૯૮થી મુરસિંહ અધ્યાત્મજ્ઞાન અને ધર્મસિદ્ધાંતો ચર્ચતાં પુસ્તકોના અભ્યાસમાં મશગૂલ રહેવા લાગે છે. ગીતાના છ અધ્યાયનું શાસ્ત્રીજી પાસે બેઠીને બરાબર અધ્યયન કરે છે “પંચીકરણ”નું વાચન પૂરું કરે છે. “Voice of Silence”નું મનન કરે છે. મણિલાલ તેમને ‘મેસ્મેરિઝમ’ ના પ્રયોગો

૬. સ્વ. વાજસુરવાળાએ શ્રી. કપિલ ઠક્કરને ઉતરાવેલાં સંખરણોને આધારે.

શીખવે છે.^૬ મસિહાદાર અને મહાપાન પણ સુરસિંહ ત્યજી દે છે. એમર્સનનું વાચન કરતાં તે એમર્સનની વિચારધારા પર આક્રમીન થઈ જાય છે અને તેને ઋષિનું બિરુદ આપે છે. પણ “એમર્સનથી ૫ દોષ મહાન હૃદય હાથમાં આવ્યું છે” અને તે છે સ્વીડનબોર્ગ. સ્વીડનબોર્ગનાં દાન-તે મોકસેલાં પુસ્તકો “લગ્ન-સ્નેહ” અને “સ્વર્ગ અને નરક” ના વાચનમાં તે આનંદ લે છે. એ પુસ્તકોને તે ગોપનાથ હવા ખાવા જાય છે ત્યાં પણ લઈ જાય છે અને ત્યાંથી સ્વીડનબોર્ગના “સ્નેહ વિશ્વ” ઉપર એક વિસ્તૃત પત્ર પણ “દાન” ઉપર લખે છે. “સરસ્વતીચંદ્ર” નો ત્રીજો ભાગ તે બરાબર ધ્યાનથી વાંચે છે. એમની જ્ઞાનપ્રીતિ કેવી ઉત્કટ છે! : “એક લેખકને હું લઉં છું” અને પછી તેને બહુ કાળ મુઠી હું છોડી શકતો નથી. તેને જે દહેવાનું હોય તે મારી હાલની શક્તિ પ્રમાણે પૂર્ણ સમજ્યા છું એટલી ખાતરી થયા પછી જ હું તેને રજૂ આપી શકું છું.”^{૧૦} અને આવા વાચનરસને લીધે એમર્સન, સ્વીડનબોર્ગ, પ્લેટો, રસ્કિન, કાર્લાઈલ જેવા ચિંતક અને શૈક્ષણિક, કે-ટી, ગ્રુથે, મિલ્ટન, ક્લિલિસ, લવજ્ઞાતિ, જગન્નાથ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ જેવા મહાદેવિઓની પ્રસાદીતું પાન કરવા તરફ તેમનું વલણ રહે છે. “ખીજા” પુસ્તકો વચ્ચે વચ્ચે વંચાયાં જરો પણ મારી દષ્ટિ હું ઉપલા મદિથી એકાદ પર હંમેશાં રાખવા છું છું, અને ખીજા બે કવિ—સાદી અને હાકિઝ—પણ તે બહુ કાળ લેશે નહીં. આથી સારા મહાત્મા મને મળે એમ હું હાલ માનતો નથી. આટલું વંચાય તો હું મને લાઝ્યશાળી ગણીશ.”^{૧૧} વાજસુરવાળા પાસેથી “ઉત્તર ખ્યામ” મંગાવી વાંચે છે. ‘૯૯ માં પ્લેટો વાંચવો શરૂ કરે છે અને “બે પુસ્તકો વાંચ્યાં અને ત્રીજું રિપબ્લિકનું” વાંચવા લીધું છે. પ્લેટો સાથે ચિયોસોરીનું પણ વાંચવાનું આરંભ્યું છે. તેમાં “Theosophical Manuals” ના કેટલાક ભાગો મુખ્ય છે. સુરસિંહને દરબારથી હરિસિંહ(હોર્ડ)ના સંસર્ગથી ચિયોસોરીના સિદ્ધાંતો અને તેના સાહત્ય તરફ આકર્ષણ થયું છે. આથી, મેડમ બ્લેવટ્સ્કીના સાહિત્યમાંથી “Isis Unveiled”, “The Secret Doctrine” અને એની બેસન્ટનું “Building of the Cosmos” મંગાવે છે અને વાંચવાનું શરૂ કરે છે. ત્રણચાર હજાર પાનાંના આ ત્રણેય વાંચવાનું આ ઉત્તરે લાઝ્યે જ દોષ વિચારે, પણ સુરસિંહની જ્ઞાનતરસ એ દિંમત કરી શકે છે. આ સાથે “ફાઉસ્ટ”નો અભ્યાસ પણ આદર્યો છે. “રામાયણ”ના અંગ્રેજી ભાષાંતરનું વાચન તો સાથે સાથે ચાલે જ છે. ટનિસનનું “આઈડિસ

૬. જુઓ “પત્રધારા”, પૃ. ૧૮, પત્ર ૧૦૫.

૧૦. “દાનને પત્ર” - તા. ૨૦-૮-૯૮, “૧૪૪ પત્રો”, પૃ. ૩૫.

૧૧. એજન.

ઓફ ધ કિંગ” પણ પ્રો. દાકારની સ્વનાથી મુરસિંહ વાંચે છે. “એલવિન”નું પુસ્તક પણ વાંચ્યાનું પત્રમાં તે ગણાવે છે.

તા. ૧૦-૧૦-૧૯૯૫થી મુરસિંહ “કાન્ત” અને સ્વીડનબોર્ગની અસર તમે આવી ‘Lord’s Prayer’ (ખ્રિસ્તી પ્રભુપ્રાર્થના) પણ કરે છે. ૧૯૯૫ના ડિસેમ્બરમાં તે યિયોસોફીની દીક્ષા લે છે. યિયોસોફીનાં નાનાં નાનાં ગુજરાતી પુસ્તકો પણ તે વાંચી નાખે છે અને “કર્મ”ની પુસ્તિકા વાંચી “નેસલ-તોરલ”નો સંવાદ રચે છે. એ ઉપરાંત લોર્ડ સિટનની “સ્પેન્સર સ્ટોરી”, બાઈબલ, બ્લેકની કવિતા અને સ્વીડનબોર્ગને લગતી નવલકથાઓ તે વાંચે છે. યિયોસોફીને લગતી નવલો વિશે હરિસિંહજીને પુછાવે છે. અને આ બધું શા માટે મુરસિંહ વાંચે છે તેનું તેમને સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે : “પ્રભુ ખેડારી દષ્ટિ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે એટલું જ હાલ તો તેની પાસે માઝા કરું છું.”

(૪) મિત્રવર્તુળનો સહવાસ :

વાચન ઉપરાંત બહોળા વિદ્વાન મિત્રમંડળથી પણ તેમની જ્ઞાનતરસ વધતી જાય છે અને ચિંતનદ્વારા માનસવિકાસ ઝડપી ગતિએ થાય છે. અલબત્ત, ૧૯૯૮ના ઓક્ટોબરમાં મણિલાલનો દેહાંત થવાથી મુરસિંહ એક માર્ગદર્શક, મિત્ર અને મુરખ્ખી ગુમાવે છે. તેનું તેમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. મણિલાલના જવાથી તેમની જગ્યા લઈ શકે તેવા સમર્થ ગોવર્ધનરામને મુરસિંહ શુરુ, મિત્ર અને માર્ગદર્શક તરીકે સ્થાપે છે. રાજ્યકારભારની બાબતમાં, સાહિત્ય સંબંધમાં અને કૌટુંબિક સમસ્યાઓ તથા અંતરના કૂટ પ્રશ્નોમાં ક્ષણે ક્ષણે ગોવર્ધનરામ સાથે મુલાકાતો અને પત્રવ્યવહારદ્વારા નિરાકરણ—સાંત્વન શોધે છે. ગોવર્ધનરામ જે વખત લાડી પણ આપી જાય છે. ખીજી વખત આવે છે ત્યારે તો જે માસ લગી લાડીમાં રહે છે પણ ખરા અને ક્ષણે ક્ષણે માનસને, અભ્યાસને વધુ સક્ષમ, વિવેકી અને તત્ત્વસ્પર્શી બનાવે છે.

“કાન્ત” સાથે મૈત્રીનો આરંભ ૧૯૯૬માં^{૧૨} થયા પછી મુરસિંહને તેમની સાથેનો સંબંધ ૧૯૯૭માં ઘનિષ્ટ બનવા પામે છે. ગુજરાતી કવિતાના એક કુશળ શિલ્પી તેમ જ પોતાના જેવા જ અનુકંપાશીલ, બિમિંમય, આંતર-મંથનવાળા અને ધર્મ, સત્ય, સૌન્દર્ય અને સ્નેહના શોધક “કાન્ત”ને પોતાના પરમ મિત્ર બનાવે છે. ૧૯૭૬માં “કાન્ત” લાડી પણ જઈ આવે છે. ઉભય મિત્રો વચ્ચે પત્રોમાં કવિતાની સારી તત્ત્વચર્ચા થાય છે. પોતપોતાની કવિતાનાં પ્રેરક બળ, તેનાં ઉદ્દગમકારણો અને સ્વરૂપ વિશે પણ એકબીજાને માહિતી

૧૨. “કાન્ત”ના ૧૯૫૫માં આ મૈત્રીનો આરંભ ૧૪-૧-૧૯૭૬ આશી છે.

અપાય છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનચિંતન સંબંધે પણ ધર્મી બૌદ્ધિક છતાં ગ્રમિયુક્ત ચર્ચા ચાલે છે. “દાન્ત” ખ્રિસ્તી ધર્મ, ખાષ્ટ્યજ્ઞ અને સ્વીડન-બોર્ગનો સ્વાદ મુરસિંદને ચખાડે છે. આમેય ૧૮૯૪માં તૃત્તર્વવિષય પરત્વે, ૧૮૯૫માં ખંડકાચ્યે પરત્વે અને ૧૮૯૬માં અંગની ગીતો પરત્વે “દાન્ત”ની કાવ્યશૈલીની અસર મુરસિંદ ઉપર પડેલી છે. ૧૮૯૭માં પણ બંને દલિઓ એકબીજાને કાવ્યોમાં સંબોધનો કરી પરસ્પર હૃદય ઠાલવે છે. બંનેનો હૃદય-ઝોક સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ સંબંધે સમાન છે. બંનેનાં રુચિત્ર, સંવેદનતંત્ર અને માનસ પણ લગભગ સરખાં છે. મુરસિંદ પોતાનો પ્રચુક-કૃતિદાસ “દાન્ત”ને પત્રમાં કહે છે. “દાન્ત” પોતાના જીવનની વિષમતા મુરસિંદને બતાવે છે. બંને એકબીજાની પરિસ્થિતિને અનુકંપા ને સ્નેહથી જુએ છે.

સમાન હૃદય અને રુચિત્ર ઉલ્લસના સ્નેહનું પોષક છે ખરું, પણ ઉલ્લસનાં પ્રકૃતિ અને વલણ એકબીજાથી ભિન્ન છે. “દાન્ત” બ્યાં આસ્થા લાગી જાય ત્યાં દલીલના દરવાજા બંધ કરી દે છે, મુરસિંદ બિગ્લાસથી નમ્રભાવે અન્યની વિચારધારા આત્મસાત્ કરે છે, પણ શુદ્ધિનાં દાર ખુલ્લાં રાખી તેના પોતાને ગ્રાહ્ય અંશો જ અપનાવે છે અને અગ્રાહ્ય અંશોમાં વિવેકપૂર્વક શંકા બતાવે છે. “દાન્ત” ઉચ્ચ સ્વભાવના છે, મુરસિંદ કોઈ શું તે જાણતા જ નથી. “દાન્ત” નૈરાશ્યવાદી છે, મુરસિંદમાં પ્રામાણિક શંકા અને કડુણ પ્રીતિ રહેતી હોવા છતાં તે શ્રદ્ધાળુ અને આશાવાદી છે. “સ્વીડનબોર્ગ”ના ધર્મવિચાર તથા “દાન્ત” પરના ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ચર્ચા કરતા મુરસિંદના પત્રો એની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ કરાવે છે. આમ છતાં “દાન્ત” મુરસિંદના નિકટના અંગત મિત્ર છે. મુરસિંદ તેમને લખે છે: “હજુ સુધી હું આ આખી દુનિયામાં ચાર માનવી પાસે જ મ્હારું હૃદય ખેંચી શક્યો છું. એક તો મ્હારી રમા, મણિભાઈ, પેલો બોબો કવિ જે અત્યારે લાડીમાં જ છે અને તમે...”^{૧૩} આવી આત્મીયતાને લીધે “દાન્ત” અને પ્રો. દાક્ટર તા. ૧૫-૧૧-૧૮૮૫થી શરૂ થતું એક સરતાહ લાડીમાં મુરસિંદજી સાથે ગાળે છે. શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ, જનિલ, રૂપશંકર ઝોઝા, કારભારી તાત્યાસાહેબ, ભાવનગરથી બે દિવસ કામ માટે આવેલા લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ, “દાન્ત” અને પ્રો. દાક્ટર એ સૌની સાથે મુરસિંદનો આત્મા જાંચે ને જાંચે વિદરે છે અને તેમના ઉદાર, નિખાલસ, મરહૂ, જ્ઞાનનરસ્યા જીવનો સૌને વિરોધ પરિચય આપે છે. (“દાન્તમાળા”ને આધારે)

તે પછી, ૧૮૯૯માં “કાન્ત” વડોદરાની કલાલવન સંસ્થામાં શિક્ષકીની જગ્યાઓમાં કાપકૂપને પરિણામે રાજ્યની નોકરીમાંથી દૂર થયા તથા તે પછી લાવનગરના ઝુળવણીખાતામાં નિમાયા ત્યાં સુધી નોકરી વિનાના હતા, ત્યારે વચ્ચેના ગાળામાં લાકીમાં જ સુરસિંહના સ્વજન લેખે રહે છે અને “ભાગવત”-ના અભ્યાસ તરફ સુરસિંહને વાજે છે. તેમની સાબતે સુરસિંહનું ધર્મક્ષેત્ર ખૂલે છે અને સંવાદો, પર્યેષક ચર્ચાઓ તથા નાની નાની ખોધપ્રદ નવલોનાં અનુકરણો લખવા તરફ તે વળે છે,

ગોવર્ધનરામની જેમ “કાન્ત” અને પ્રો. ઠાકોર પણ સુરસિંહના પુનઃ પુનઃ આગ્રહથી ઈ. ૧૮૯૯ની નાતાલમાં લાકી જાય છે. “કાન્ત” લાવનગરથી ત્યાં આવે છે. આશરે ચારેક દિવસ આ ત્રિપુટી ત્યાં રાનાનંદની લહાણુ કરે છે. ૧૯૦૦ના ઉનાળામાં મહાબળેશ્વરમાં સોફ્ટવેકલીસ તથા પ્લેટોના અગત્યના ભાગોનું પુનરાવર્તન (એરિસ્ટોટલની તે ભાગોની ટીકા સાથે) અને શેક્સપિયરનાં એકબીજાથી અત્યંત લિખ ત્રણેક નાટકોનું પ્રો. ઠાકોર સાથે સુરસિંહને વાચન કરવા ઘણી ઉત્કંઠા છે, પણ તે તો મનની મનમા રહી જાય છે. તોપણ સુરસિંહ તેમની સાથે રોબર્ટ બ્રાઉનિંગનું કંઈક વાચન કરે છે. વાચન થોડુંક જ થાય છે, ટૂંકે એકાદ નવીન પંક્તિ, અલંકાર, શબ્દ કે ભાવ આવતાં જ તે ઉપરથી બને ચર્ચામાં પડે છે અને વખત પૂરો થાય છે. “કાન્ત”ની જેમ પ્રો. ઠાકોરને પણ સુરસિંહે સ્વજન જ ગણી લીધા છે, તે એટલે સુધી કે પ્રો. ઠાકોર સંજ્ઞાચમા રહ્યા કરે તે ઠાળવા સુરસિંહ એમની મોટી ડાયરીનું બીજું વોલ્યુમ જોવાને માટે થોડા કલાક તેમને સોંપે છે.^{૧૪}

આ ત્રણ વિદ્વાનો ઉપરાંત જટિલ, સંમિત, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, લલિત વગેરે કવિઓ અને વાજસુરવાળા, બાવાવાળા, શિવસિંહજી, પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી વગેરેનો પણ સુરસિંહના સાહિત્યદરબારમા ઉમેરો અવારનવાર થતો રહે છે.

(૫) લેખનવિકાસ :

સુરસિંહના અંતર અને માનસમાં ગંભીર, વિચારપ્રેરક પુસ્તકોના વાચન-મનન અને વિદ્વાન ગિત્તોના સંપર્ક—સહવાસથી ત્રિંગણુ અને દૃઢતા આવતા કેવળ સંસારી પ્રણયલાવની કવિતા ગાવાને બદલે હવે તેમનું મન જ્ઞાનના અને ચિંતનના વિષય ઉપર ગદ્ય-પદ્ય લખાણો આપવા તરફ વળે છે. અત્યાર સુધી કાવ્યો અને પત્રોમાં જ તે પોતાનું હૃદય દાલવતા, તેને બદલે સંવાદો,

૧૪. ડાયરી કૃત્વરૂપે કાંતી મળ્યુંત બાવેલી બે ચા કાગળ પર સ્વચ્છ અક્ષર લખેલી હતી, જેમ પ્રો. ઠાકોર જણાવે છે.

નવલો આદિમા પણ તે પોતાની ધર્મદષ્ટિ, જીવનચિંતા અને હૃદયભાવો વ્યક્ત કરે છે. સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર પર પોતાનું મનન દાલવતો એક વિખ્યાત ચિંતનશીલ પત્ર 'લેટના એપિસ્ટોલા' તે "કાન્ત" ઉપર લખે છે આ ૧૮ વર્ષમા "ઉમીરજી ગોલ્ડેન"નો ચોથો સર્ગ રચાય છે (૧) અને સુગંધિત પોતાની "આત્મકથા" તથા નિત્યનોષા લખવાનું કામ આગળ ધપાવે છે 'લેટમા બોગ, ત્યાગ અને વૈરાગ્યની વિશદ ચર્ચા કરતા "ન્દાના ન્દાના ડાયલોગ્સ" "કાન્ત"ના સવાદોથી શ્રેયઃકર્મને તે લખે છે, જે "કલાપી"ના નામથી "સુન્દરિની"મા પ્રકટ થાય છે ૧૫ આ વર્ષમા થોડાક પણ સગ્મ લક્ષિત થયા રચાય છે. ૧૯૦૦મા લક્ષિતકાવ્યો ઉપરાત બે નાની અગ્રેજી નવલોના રૂપાંતરો તે કરે છે અને ૧૯૧૭ તેમની થોળનામા તો ઘણું ઘણું છે લજ્જનના ઢાળેમા પ્રભુલક્ષિતના ગીતો ગાવા છે, તે માટે તે અવારનવાર લજ્જનિંગા, લોકગાયકા, રાવજીવલક્ષ્યાઓ વગેરેને પોતાની ફૂલવાડીએ નોતરે છે ચિચોસોફીના ગ્ડસ્ટો સમજાવતી નવનકથાઓના રૂપાંતરો આપવા છે "ઉમીરજી ગોલ્ડેન"નું મહાકાવ્ય પૂરું કરવું છે પોતાના લખાણો ફરી એક વાર થાત ચિતે તપાસી જઈ તેમા કલાદષ્ટિએ મુધાગવધાગ કરી તેમને વ્યવસ્થિત રૂપમા પ્રકટ કરવા છે

આ વર્ષના તેમના લખાણોમા, કા થો અને સવાદો ઉપરાત તેમના પત્રો ખામ ધ્યાન ખેંચે છે આખે ય સુગંધિતને પત્રોમા પોતાનું હૃદય મૂકવાની ટેવ પડેલી છે, પણ આ વર્ષના પત્રોમા તેમના સુકુમાર, નિખાલસ હૃદયની સાથે તેમનું ચિંતનશીલ મગજ પણ મુકાયું છે વિવિધ વિષય ઉપર પત્રોમા ચક્રત થયેલ તેમના વિચારો એમના હવે પૂર્ણ વિકસેલા માનસને, સુસ્થિર બનેલા ચિંતાને, ગ્રંથકેની જ્ઞાનદષ્ટિ અને સુપકવ બની ચૂકેલ ગર્વશનીને મૂર્ત કરે છે એ પત્રોમા પોતાની તેમ જ અન્યની કવિતા વિરોધિતા ચિંતા અને પ્રામાણિક નિર્ણયબર્ધા અભિપ્રાયો આપ્યા છે અને કાવ્યસમગ્ર વિરોના પોતાના ખ્યાલો સ્પષ્ટ કર્યા છે જીવ જગત અને અલ્લ વિરોનો સબધ અને ત્રણેનું એકચ સાધવા માટેની ટૂંકી સમજાવતી પોતાની દષ્ટિ તેમા વ્યક્ત થઈ છે અને પ્રભુ શ્રદ્ધા સત્યપ્રીતિ અને જ્ઞાનજ્ઞાના બતાવતા તેમના વિચારો તેમા દાખલ થયા છે ઠોડું બિન્દ અને આતરિક પ્રણય તથા રાજ્યજીવનની ટ્રેટીમ્ વિષમતાઓ તેમણે તેમા બતાવી છે અને પોતાના હવે પછીના નિશ્ચયો તેમણે તેમા જાહેર કર્યા છે એમના હૃદયની વેદના અને વાસના, કલ્પના અને કવિતા, શ્રદ્ધા અને

વૃત્તિ, વાયન અને મનન આ ત્રણ વર્ષના ગાળાના પત્રોમા જેટલાં વ્યક્ત થયા છે તેટલા તેમનાથી ક્યારેય થયા નથી.

(૬) બદલાતાં જીવનવહેણ :

અને કેમ ન થાય? આટલા બધા ગંભીર તત્ત્વચિંતકા, કવિઓ અને મિત્રોના મનોરાજ્યમા વિહરવાને લીધે તેમ જ જીવનમા વિકસતી જતી દષ્ટિ, શ્રદ્ધા અને અધ્યાત્મમુશિને કારણે મુરસિદ આત્મવિકાસની સાધના વધારતા જાય છે અને ચિત્તસ્થિતિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાની દિશામા પુરુષાર્થ કરતા રહે છે.

૧૮૯૧-૯૨ના રમા ઉપગના તરવરાટવાળા પ્રેમપત્રો અને ૧૮૯૮-૯૯ના શોભના, રમા અને કોટડાવાળા પરના શાત હૃદયવિચારો વ્યક્ત કરતા પત્રોને બાહુ બાહુમા મૂકી તપાસવાથી તેમના માનસનો વિકાસ સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. એમની પ્રેમદષ્ટિ, સ્નેહસૃષ્ટિ અને પ્રણયમીમાસા હવે કેવા વિશાળ સ્થિર અને સ્થાયી સ્વરૂપના બનતા જાય છે તે સમજાય છે. હવેના પ્રેમપત્રોમા નવપરિણીતા શોભનાને દેહના ભોગ નથી વર્ણવાતા, પણ પ્રેમના રૂપ સમજાવાય છે. “મીઠી પ્રેમમા દદ શ્રદ્ધા અને પોતાના સ્વાર્થ પર વિગગ કે બેદરકારી હોય છે, તો જ સ્નેહ નહી શકે છે. મને તો હજારો રાજ્ય કરવા કરતા સ્નેહમા વધારે દહતાની જરૂર લાગે છે. અને તે એમ જ હોય, કેમ કે, પ્રભુને મેળવવાના માર્ગ સુખલ નથી.”^{૧૬} આવા પત્રો બતાવે છે કે મુરસિદના પ્રેમમા ઓટ નથી આવી, પણ તેમા ગાભીર્ય, વિવેકદષ્ટિ અને ઊંડાણ પ્રવેશ્યા છે.

એમનો દર્ષિવિકાસ સૂચવતો એક બીજો નમૂનો. “રમાથી જુદા થતા મને બહુ દુઃખ થયું હતું. મને હજુ ઘણી વખત બહુ દયા આવે છે, પણ હું સતોષથી જ હવે જીવી શકીશ એમ મને લાગે છે. જે પ્રકારે હું પહેલા સહન કરતો તેમા તો ફરી ન જ જવાય તેટલી મહારી પ્રભુ તરફથી શ્રદ્ધા વધી છે.”^{૧૭}

અને પ્રભુ પરની શ્રદ્ધા મુરસિદના જીવ્યાબા પ્રમાણે “માયેરાનથી કાઠ નવી જ હૃદયમા આવી છે.”^{૧૮} આ શ્રદ્ધા કેવળ ઉપર ઉપરની સ્વાર્થમય લાગણી નથી, પણ અતરના તલમાથી વહી આવતું સ્વવશું અણુ છે. એ શ્રદ્ધાથી હવે તેમને “કંઈક અજવાળું મગે છે.” હવે તેમને તગડકવામા કે સહન કરવામા જીવનનો કરો અર્થ દેખાતો નથી. એને બદલે “પ્રભુ રાખે તેમ રહેતા જિંદગી

૧૬. શોભનાને પત્ર, “પત્રધારા”, પૃ ૭૪

૧૭. “કાન્તને પત્ર”, તા ૩૧-૮-૯૯, “૧૪૪ પત્રો”, પૃ ૪૮.

૧૮. “પત્રધારા”, પૃ ૪૩૫.

પૂરી કરી નાખવાનો ધર્મો ધર્મો વળખે તે જ નિશ્ચય કરાવતો હોય” એવું લાગવા માટે છે.

આથી એમની વિચિત્રતા અને જનનવા પામે છે એમના નિશ્ચયો દાર્ઠ્ય સલામતીના જુએ તેમ નવી વિચારનામા એ દાર્ઠ્યો દોગઈ જતા નથી “દાન” જેવા પા જુએ સ્વીકૃતિઓઈથી એ ચાઈ જ્યા તે સ્વાકૃતિઓઈની વિચ ગણામા પ્રામાણિય દાઓ અને અનુભવવિગેધ નુગ્મિદ પોતાના પત્રોમા ચર્ચિ છે એમનુ માનસ હવે હ્યમત્ર નરી, મનન, જાન, અવલોકન અને અનુભવવી સ્થિત જનનુ આપુ છે. એમનુ અતર હવે અપૂર્ણની અભિનૂતિના નિર્દેશમાવી તીર્થો જઈ સૂમ્મની ભક્તિ અને પ્રાપ્તિ માટે તલમનુ ધયુ છે આત્મપૂયમ્ગણવી ભક્તિ આત્મમાન તમા પ્રપ્ત ધયુ છે પોતાના જીવનમાર્ગ હવે એટલો સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યો છે કે હવે તો તેમા હમ ભરવાની જ માત્ર વાર છે પોતાના હૃદયનુચિ, આત્મધર્મ તમને સમજવા તો હતા હમ ૧૮૬૩થી, પણ તે પ્રમાણે જીવન જીવવાને તેમા પોતાની પ્રીતિનો, સ્વજનોની શિખામણો અને તેમની અતર લાગણીઓનો, મણિલાલ જેવા પ્રબોધમની સૂચનાઓનો અને ખાસ કરીને તો એમના વિનમ્ર અને દયાળુ સ્વભાવનો તેમા અતરગય હતો “પોતે હજી દાચી ઉમરના છે, હજી પૂરપૂર જાન પોતાનામા નવી, વડીલો, અભ્યાગીઓ કહે તમનુ માનયુ જોઈએ, પોતાના લિની દક્ષિણેને એમ ફજજતુ પાલન કરવામાવી લાગાડી દેવી નહિ જોઈએ”—એવુ ઘણુ ધક્કુ તેમણે પોતાના અતરને અગાઉ લીખ યુ હતુ, પણ ત્યારે એ ચિત્તવૃત્તિને દાખવાને—વાળવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા તેનો મૂળ સ્વભાવ જ તો એવો ને એવો જ પામી રહ્યો ત્યારે હવે સુગ્મિદને અપ્પરપણે સમજવા લાગ્યુ કે ‘હવે તો એ જ મારો જીવનધર્મ’ આમ ૧૮૮૫ સુધી દૈગમ્ય માટે, ગાદીત્યાગ માટે દખાવી રાખેલી દક્ષિણે કરીને ૧૮૬૮થી જોશ ઉપર આવી જાય છે લાગી હોડી જ ગલમા ચાત્યા જવાના અગાઉ પાચ પાચ વાર ઉધામા કર્યા છે, પણ હવે આ છડી વારનો નિશ્ચય તે ઉધાઓ નથી પણ નિર્ધાર છે”

“સ્વલાવમા જે શુભ ખીજ હોય તે યાગી નાખી અન્ય શુભ ખીજ રાપવ એમા ત્રિશકુની સ્થિતિથી વિગેષ સારી સ્થિતિની જનુ થોડી આશા છે ફજીનીના હૃદયને રાખનુ હૃદય ખનાવવા મથયુ એ એવુ જ છે મહારી પ્રકૃતિને તપ ગાન્યમા તપવા ક્રતા, જ ગલમા તપયુ વિરોધ અનુકૂળ છે હુ લખીશ, વાચીશ અને પ્રભુનુ લાજન કરીશ એ મહારા સ્વલાવનુ કાર્ય છે અને અન્ય પ્રવૃત્તિ મહારા આત્માને વ્યભિચાર છે

“ ભાઈ દોઈને દુ ખ ગમે છે ? મને પણ નથી ગમતુ. સુખદુખ મળને સનાન છે એ મહારો દાવો નથી હુ સત્તા ખોઈશ, ગન્યપદ ખોઈશ, કદાચ કીર્તિ ખોઈશ, ટટલાક વૈલવ ખોઈશ—તેને માટે ધ્યાની ખાતર ટટલાક મને કહેવા આવરો સત્તા, કીર્તિ, ગન્યપદ, વૈલવ, એમા મળને રસ નથી અને ઉલટો ખોજો છે. એ બધુ હુ ખોતો નથી પણ મળને ગમતુ નથી એટલે રૂની દહિ હુ, મહાગ માર્ગમા વિધન કરે છે એટલે તેને ખસેડી મહારો માર્ગ કમી મહારે માર્ગે હુ ચાલ્યો જાઉં છુ. હુ જઈને તુ કરીશ ? શા માટે જાઉં છુ ? નિલ ત્રણ કલાક વાચવા, ત્રણ કલાક લખવા, પ્રભુતુ ધ્યાન કરવા અને જે ‘એક ગાલ ઉપર લપાટ મારે તેને બીજો ગાલ ધરવા’ રાજની ગીતિએ કલ્યાણુ કવવાના ગુણુ મહારા સ્વભાવમા નથી, ક્રમગી ગીતિએ કલ્યાણુ કવવાના છે તો તેને વધારીશ ”૧૯“ મહારા મનમા દદ ધન્યા છે વહેલીમોડી એની એ વાત અમલમા મૂખવા દદ નિશ્ચય પણ છે અને એ બની શકે તો ત્વગથી ”૨૦

પ્રથમ તો ગન્ય હ મેશ માટે છોડી દેવા તે વિચારે છે, પણ ગોવર્ધનરામનો પત્ર આન્યા પછી તે વિચાર રેરવે છે ત્રણચાર વર્ષ રાન્ય છોડવુ, પછી એમ લાગે કે જ ગલમા વાચવાલખવાનુ તેમ જ રાન્યમા ગન્ય કરવાનુ અરખુ જ સુખરૂપ છે, તો પાછુ આવવુ લાગી જેવા નાના રાન્યને સરકારને સોંપી દેવામા તે કશી હાનિ નથી જોતા તાત્યાસ ટેળને મેનેજર થવા કહી જુએ છે પત્નીઓમાથી જેને સાચે ગહેવા વિચાર ટોચ તેને આવે ગખવા ધન્યા બતાવે છે લાગી છોડ્યા પત્રી પચગની કે નીલગિરિમા રહેવુ એવો વિચાર રાખે છે મેલેજમા દર માસે તમો રૂપિસ મળના તટવા ગાદીત્યાગ પત્રી પણ નિય મિત મળ્યા કરે અથવા તથા પણ થા ડક ઓછા નમે તો મુરસિહ તેનાથી ચલાની લેવા તૈવાર છે કુટુબના નિર્વાહની યોજના પણ તમણે વિચારી ગખી છે (૭) મૃત્યુ -

મુરસિહજી ૧૮૦૦ના એપ્રિલથી ગાદીત્યાગના નિર્ધાર ઉપર આવે છે, પગ તુ વિધિના લેખ કઈ જુદા જ છે જૂનની સાતમીની ગત્રે તમને એમએક દોલેરાના ચિહ્નો પ્રગાય છે આદમીની અવારે બીમારી વધે છે વૈલ ઉપગઉપરી ઉપચારો કરે છે સ્વારે દસે વાગ્યે કળ ન વળતા પુત્રી ગમડીકકુવગળા અને પુત્ર પ્રતાપમિહના હાથ નાના ભાઈ વિન્યમિહજીના હાથમા સોંપે છે વિધિએ નિર્ધાર કરી લીધો છે સવત ૧૮૫ ના જૂઠ સુદ ૧૧ ને શનિવારે અને ઈ સ

૧૯૦૦ના જૂનની નવમી તારીખની વહેલી સવારે ચાર વાગ્યે ફક્ત એક રાતની માંદગી બોગવી મુમુક્ષુ અને આત્મોત્તિ સાધવાની દિશામાં સજ્જ થઈ ચાલી નીકળવા તત્પર બનેલ આ રાજવી કવિ અને ચિંતક મુરસિંહનું ગાન વિરામ પામે છે.

આવા ખડતલ, તંદુરસ્ત જુવાન રાજવીને એક રાતમાં જ મૃત્યુ ક્રમ ચૂંટવી ગયું તે પ્રથમ આજે ય અણુકેલ છે. પણ મૃત્યુનો દેવ સાક્ષાત્ મમ જતે લેવા આવ્યો હોય તોય બારજોથી “ધર બૂલ્યો” હતી પાછો જન્ય એવા છત્વીસ વર્ષના ભરપુવાને મૃત્યુ ઉપાડી ગયું એ ઉપીક્ત છે. મુરસિંહના લાવિ જીવનની અને સાહિત્યસેવાની સર્વ યોજનાઓ આથી તટી પડે છે. વાજ-મુરવાળા એમનાં સ્મરણોમાં નોંધે છે: “એડીસનના પેલા ‘વિજન ઓફ મિરજા’માં માનવજીવનરૂપી પુલનું વર્ણન આવે છે. એ પુલના શરૂઆતનાં અને અંત ભાગનાં દ્વારો સદાય ગાઠ ધુમ્મસમાં છૂપાયેલાં રહે છે. એ મુજબ રાજઓના જન્મમરણની ક્યાઓ કોઈ ગાઠ ધુમ્મસથી ઢંકાયેલી હોય છે.”

એ અંધારાં ઉલેચવા પ્રયત્ન કરીએ. મુરસિંહનો વાજમુરવાળાને છેલ્લો પત્ર “પત્રધારા”માં મળે છે તે તા. ૮-૬-૧૯૦૦નો.^{૨૧} પણ વાજમુરવાળા લખે છે તેમ તેમને તા. ૧૦-૬-૧૯૦૦ના રોજ એક બીજાં પત્ર મુરસિંહ તરફથી મળ્યો છે, જેમાં “વરસાદ વરસ્યો: આપ ક્યારે વરસો છો?” એટલું જ લખેલું છે. તા. ૧૨-૧૩ જૂનના રોજ પ્રાન્તસાહેબ પોન્નિટ્જરનો લાકીમાં મુકામ થવાનો હતો અને તે પ્રસંગે પંજબ તરફની એક ગાનારી સ્ત્રીમળદીને મુરસિંહે પોતાની ગઝલો ગાવા આમંત્રી હતી તથા એ નિમિત્તે વાજમુરવાળા, આનંદરાય વગેરે મિત્રોને તેમણે નિમંત્ર્યા હતા. પ્રાન્તસાહેબ પાસે મુરસિંહને દિવ ખોલીને ગાદીત્યાગ વગેરે વિશે વાતો એ સમયે પણ કરવાની હતી. મુરસિંહજીએ આનંદરાયને પણ આ પ્રસંગે લાગી આવવા આગ્રહ કર્યો હતો. અલખત, પત્રમાં તારીખ નથી, માત્ર “જૂન ૧૯૦૦, શનિ,” એટલું જ છે, પણ એ પત્ર ઘણુંખરું તા. ૨ જૂનના રોજ લખાયો હોય, એમ એનું લખાણ જોતાં કળી શકાય છે.

“અહીં કોલેરા નથી. પ્રલુક્યાથી બિલકુલ નથી. આસપાસ છે ખરું અને સાં પણ ઓછું થતું જાય છે. મૃદને કોઈ પણ જાતની તસ્દી નથી...”

૨૧. “પત્રધારા”માં વાજમુરવાળા ઉપર છપાયેલો છેલ્લો પત્ર નં. ૧૦૫, તા ૮-૬-૧૯૦૦ નો છે, પણ આ તારીખ વાજમુરવાળાને પત્ર પહોંચ્યાની જ હોઈ શકે, લખ્યાની નહિ. વાજમુરવાળાએ આવેલી મૃત્યુ તારીખ-તિથિ પણ મળપંચાંગ સાથે મુસંગત નથી.

આ પત્રો ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તા ૭ જૂન સુધી સુરસિંહના નખમાય રોગ નથી, પરંતુ તેમનું લાગ્ય તા ૭મીએ રાતના રોલનાને લા જતા પહેલા રમાખાને લા જરાક ડોકિયુ કરવા તેમને ખેચી જાય છે ૨૨માને લા તાજ બનાવેલા પેડા તૈયાર છે સુરસિંહને પેડા ખાવાનો રોખ છે, રમાખાના અતિ આગ્રહથી તે એક બે પેડા ખાય છે ઉનાળાની ગરમી હોવાથી પેડા ઉપર મુગસિંહ લાવનગરથી આવેલા બરફનો એકાદ કટકો લે છે લાવનગરમા એ અમયે ટ્રાલેગ ચાલે છે અડધાએક કનાકમા સુરસિંહને આડા શર થાય છે. સાતમીની આખી ગત અને આઠમીનો આખો દિવસ અસખ્ય આડાને લીધે ખૂબ ખેચેનીમા પસાર થાય છે માતમીની રાત્રે તાત્કાલિક કાઈ ઉપચાર થઈ શકતો નથી વૃદ્ધ શાસ્ત્રીજી પ્રભુરામ પ્રલાશકર આઠમીના લળલાખજે તેમની પાસે પહેલા પહોચે છે તે ઘી પાવાની સૂચના કરે છે, પણ રમાખા શાસ્ત્રીજીને ડગ બતાવે છે “તમે જવાબદારી લેવા તૈયાર છો?” બિચાગ શાસ્ત્રીજી એની જવાબદારી લેવાની હિમત તો ક્યાથી કરી શકે? મુગસિંહજી વાજસુરવાળાને બોલાવવા તાર કગવા સૂચવે છે, પણ તાર કગતો નથી એટલામા કામદાર આવી પહોચે છે પ્રભુલાલે ‘વિપુચિકા’ (ગલેરા) જગી દવા શર કરી દીધી છે અને કામદાર તાત્કાલાએખને એ જ રોગનું નામ તે આપે છે દાકતરે બોલાવવા તાર મુકાય છે તા ૮મીએ જેતપુરથી ડોકટર દિનશા બરજેગજીને બોલાવવા તાર મુકાય છે પણ ડોકટરને એ તાર મજે તે પહેલા તો જેતપુરથી લાગી આવતી સવારની ટ્રેન બપોડી ચૂપી છે એ જમાનો મોટરનો નથી એમને બપોડ પછીની ટ્રેનની રાહ જોવી પડે છે અહીં ઠાકોગ સાથેની તખિયત જોવા મહાજન પધારે છે પણ તેમની પાસે કામદાર રમાખા અને પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી સિવાય ગઈને ફરશ્વા દેવામા આવતા નથી ઠાકોગ સાહેબ ચીસે ચીસ નાખે છે અને ઘડીએ ઘડીએ “લાઇ (વાજસુરવાળા) આન્યા?” એવા પ્રશ્ન પૂછે છે થોડીક વારે એમને ઝોખો આવી જાય છે તેમાથી ખજ વળતા કામદાર એમને પૂછે છે ‘બાપુ! છે કઈ પણ કહેવું ફરમાવવું?’ સુરસિંહ માન રોલના વિગે ચિન્તા દેખાડે છે એમને લગતી તો પૂરેપૂરી વિચારણા થઈ ગઈ છે એટલે કામદાર એમને નિશ્ચિત કરે છે કે ‘એજન્સી ગિરવ્તા મુજબ એમની અવસ્થા પણ કરશે’ આમ જતા કામદાર ઓફિસે જઈ વિગતવાર હુકમ લખી લાવે છે, તે ઉપર આગલા દિવસની સાતમીની તારીખ નાખે છે અને ઠાકોર

૨૨ દરબાર વાજસુરવાળાના સસ્મરણના આધારે પ્રો ઠાકોર એમ જણાવે છે કે સુરસિંહ રાતે જમેના સૂતેલા રમાખાના નિમત્રણથી એમને આવાસે જુઓ. બિંમૂતિ ક્યાપી

‘દેટલીક નગરની સન્માન્ય ભરોસાપાત્ર વ્યક્તિઓની મુલાકાતમાંથી મને એ પણ જાણવા મળ્યું છે કે દલાપીના નૃસિંહસમયે રમાએ પોતાની ચૂદડી રોલનનાને ચૂડીકર્મ કરવાને ઓઢાડી હતી; તે પછી રોલના પ્રત્યેની વૈરવૃત્તિ કથા ગ્રીક શોહાવાળા પિથરિયાએ રોલનાનો રમાના માર્ગ વચ્ચેથી કાઢી દૂર દૂરી દેવાના હેતુએ રોલનાને દમ્બ-રોહા પહોચાતી કરી નાખવા ઘણા ઉદામ કાર્યો, જેનો સદા વિગેષ રમાએ કર્યાં કર્યો છે. રોલનાએ પણ રમાની છેલ્લી માદગીમા રાતદિન જેવા વિના સેવા આપી છે, જે બનાવે છે કે રમા-રોલના વચ્ચે દલાપી-રોલનાના લગ્ન પછી પૂર્ણ સખ્ય બધાવા પામ્યું છે.

(૮) બદલાતાં કવિતાવહેણ :

૧૮૯૮થી જેમ સુરસિંહનો માનસવિકાસ ઝડપી ગતિ બતાવે છે તેમ તેમની કવિત્વશક્તિનો ઇન્દુ પણ પૂર્ણિમાના પામે પહોચવા ત્વરિત પગલે ડગ ભગવા લાગ્યો છે. અલબત્ત, સખ્યા દષ્ટિએ આ અઢી વર્ષની કવિતા ઝાઝરી નથી અને તેના બધા જ કાવ્યો સમકક્ષ નથી, પણ કવિની કલ્પનાએ બતાવેલા પ્રમન્ન અને સ્વધન સ્વરૂપ તથા ચિંતન ને તેની અભિવ્યક્તિની ચોટની દષ્ટિએ આ સમયની થોડીક કવિતા સુરસિંહની સમગ્ર કવિતાના કલશરૂપ બની રહે તેમ છે,

આ અઢી વર્ષના ગાળામા પચાસેક કાવ્યો સુરસિંહે રચ્યાં છે. તેમા કોઈ કોઈ કાવ્ય કે તેનો ભાગ પરદેશી કવિની કૃતિઓના અતુકરણ જેવા તેમણે રચ્યો હશે અને થોડાક કાવ્યો અજની ગીતના માત્ર નાના ટુકડાઓ જ છે, તથાપિ “શિકાગીને,” “જીવનહાનિ—એવીસ વર્ષ,” “તુ વિશુ-મેઘલ વાજસુર !” “ઉત્સુક હૃદય,” “સાકીને કપકો,” “સનમને,” “સનમની શોધ,” “નવો સૈકો,” “તમારી રાહ,” “આપની રહમ” અને “આપની યાદી” જેવા કાવ્યો સુરસિંહના દષ્ટિપરિવર્તન, ભાવોસ્લાસના વિકાસ, ચિંતના ઉન્નયન, કલ્પનાની વિશાળતા, ચિંતનઅભિવ્યક્તિના સુ દર ઉન્મેષ અને સમગ્ર વ્યક્તિત્વની પ્રકુલ્સતાની નિશાનીરૂપ બન્યાં છે, એ તેમની કવિતાકલાએ સાધેલો વિમલ બતાવે છે. સ્થૂળ વ્યક્તિ માટેના સ્નેહજન્ય તરફડાટને બદલે કવિ સક્ષમ ભાવરસના સરોવરમા દ્વિલોળા લેતા જણાય છે. રમા-રોલનાને બદલે પરમ તત્ત્વની ખ્યાસ અને ભક્તિ તેમના કાવ્યવિષય હવે બન્યાં છે ૨૪ હવેની કવિનામા આત્મ અને દર્દ કોઈ પ્રણયરસિક સસારીના નથી, ભક્તિરસિક જીવાત્માના છે. “જાદુભરી

૨૪ જુઓ સુરસિંહના પોતાના જ શબ્દો : “આપારે હું કવિતા લખુ છું” અને જે સુ “સુદર્શન”મા વાંચે છે તે રોલનાને સબોધીને નથી લખાતી, કોઈ વ્યક્તિને સબોધીને નહિ, પણ પ્રથમ તરફ દષ્ટિ રાખીને લખાય છે.” (આનંદરાય દવેને પત્ર, વા. ૧૦-૪-૧૯૦૦.

મુલમુલ બળવે વાંસળી, તેની જળામાં કોણ છે ? જાણું નહીં ! ” (“સનમને સવાલ ”) છેલ્લાં દોઢ વર્ષનાં કાવ્યોમાં તો ભક્તિરસ એવો અંખનાથેરો બન્યો છે કે તેમાંથી આધ્યાત્મિક સૌન્દર્યનો ઉજ્જવલ સાક્ષાત્કાર આપણને થાય છે. કવિમાં થયેલું આ પરિવર્તન તેમના માનસનો સ્પષ્ટ વિકાસ સૂચવી દે છે.

૧૮૯૮ સુધીની સુરસિંહની કવિતા ઉલ્લાસ બતાવી શકી નથી. સુરસિંહની જિંદગીમાં હોય તો તે આવી શકે ને ? પણ હવેની કવિતામાં ઉલ્લાસ સુરસિંહજી મધુરતાથી પ્રગટાવી શક્યા છે, જેકે આધ્યાત્મિક જીવનસિદ્ધિની દષ્ટિએ તો તેમને અસંતોષ અને દુઃખ છેવટ સુધી રહ્યા જ કહ્યું છે :

“ બાલ્યા ગઈ જ, ગત યૌવન થયું, ને
મૃત્યુ તણા ય પડ્યા શ્રવણે સુણાતા
હોયે રડે તરસમાં મરતો બપૈયો—
ને પિંજરાહલ્યને ફરિયાદ રેખી.”

(“ જીવનહાનિ ”)

પરંતુ,

“ સુધાની ખાલી આ સહુ તરફ જાણે ઊલકતી,
હવામાં હોરાની અગમગ થતી આ રજભરી,
દિસે તાજું તાજું જગત સહુ રોમાંચમય આ !
જુદાઈના કિલ્લા હૃદયથડકે શું ઢળી જતા ! ”

(“ ઉત્સુક હૃદય ”)

“ ક્યાં શીતઉષ્ણ ? સઘળે જ વસન્ત છાઈ,
ફૂલે પરાગ સહુ એક જ ભૂંગ કાળે.”

(“ જીવનહાનિ ”)

“ જ્યાં જ્યાં નજર મ્હારી ઠરે વાદી ભરી ત્યાં આપની !
આંસુ મઢીં એ આંખથી વાદી ઝરે છે આપની ! ”

(“ આપની વાદી ”)

જેવી પંક્તિઓથી ભરપૂર કાવ્યોની સંખ્યા હવે વધતી જાય છે.

તેમની હવેની કાવ્યબાની તો નાનાલાલની લયમધુર કાવ્યબાનીની હરીફાઈ કરી શકે તેવી સમૃદ્ધ અને અર્થવ્યંજક બનવા જાય છે. કવિની રસાળ ભૂમિ અને બાનીનું સુંદર સામંજસ્ય ઘાઈ કાવ્યોમાં તો મુલભ બની રહે છે.

“ કે શું અનન્ત યુગની મુજ આરસી આ
જાણી શકી ન હજુ વિશ્વતણી ગતિ કે ?
હું આ આહીં પવનવેગ વતી ઉડું તે
છે પાત કે પ્રિય ભણી ચડવું હશે આ ! ”

(“ શંકાશીલ ”)

સાહેબ દુકમનો મળદૂર તથા તારીખ નપારાને સહી કરી દે છે. મુરસિંહની ઉંદલી સહી અને છેલ્લું કાર્ય શોભનાના રક્ષાનુ માટે થાય છે.

દાકાર આવે છે, પણ મોડા પડે છે. તેમની દવાનો મુલ્ય લાગતો નથી અને તા. હમીને મળરકે ચાર વાગતાં “પ્રભુ સર્વનું કલ્યાણ કરો” એવા શબ્દો સાથે સસ્ત્રિમ અને ખુશમિનનનમાં પોતાની આંખો સર્વદાને માટે મુરસિંહજી ગોદેલ ખીટી દે છે.

મુરસિંહનું મૃત્યુ ઢાલેરાથી થયું છે, એવો અભિપ્રાય ડોક્ટર દિનશાનો હતો. લાવનગરમાં ઢાલેરા હતો. લાવનગરથી આવેલા બરફ દાકાર સાહેબે ખાધો એની અસર તરત થઈ એમ તેમનું કહેવું હતું, પણ વાજમુરવાળા નોંધે છે : “લાડીમાં એ વરસમાં દાકાર સાહેબનો એક જ ટુસ ઢાલેરાનો થયો એ પણ વિધિ-નિર્માણુ હશે ?”^{૨૩} દરબાર વાજમુરવાળા, વડિયાવાળા ખાવાસાહેબ, રૂપચંદર ઝોઝા, સરદારસિંહ રાણા આદિનાં લખાણો, મંતવ્યો ઉપરથી એમ સમગ્રતય છે કે એમને મુરસિંહના મૃત્યુમાં ઝેરનો વહેમ પેસી ગયો તે છેવટ સુધી નિર્મૂળ થઈ શકેલો નહિ. પરંતુ પ્રો. દાકાર કહે છે કે એ ઢાઈ મુરસિંહની મૃત્યુથીએ હાજર નહોતા. હાજર હતા માત્ર કામદાર તાત્યાસાહેબ, પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી અને ડો. દીનશા બરજેરજી. મોત નીપળ્યું તે રાતથી હાજર હતા પ્રાન્તસાહેબના શિરસ્તદાર અને ખીજો દિવસે સાહેબ કર્નલ પોટિંગર પોતે. આ ઢાઈને ઝેરનો વહેમ સરખો પડેલો નહિ તેથી “મોત રોગથી જ નીપળ્યું” એમ પ્રો. દાકાર માનતા હતા. બનાવ ઘણો જૂનો થયા પછી પણ પ્રો. દાકારે આ સ્વતંત્ર ખમીરના ત્રણે માણસોને પૂછી ન્નેથેલું, પણ એ ત્રણેએ ચાલતી લોકવાયકામાં લગીરે વજૂદ હોવાનો સંભવ કદાપિ સ્વીકારેલો નહિ.

પરંતુ લોકવાયકા તો એમ જ માને છે કે મોતનું કારણ રોગ નહીં, ઝેર છે. એમ પણ કહેવાય છે કે સોમલ (આર્સનિક) ખોરાકમાં આવી જાય અને ઝેર ચડે, તેની ઘણીખરી દસ્ય અસરો વિપૂચિકા(ઢાલેરા)ના જેવી હોય છે. મુરસિંહ અચાનક મૃત્યુ પામ્યા ! આટલી નાની વયમાં ઢાલેરા કે ઢાલેરિક ડાથેરિયાથી મૃત્યુ પામ્યા ! આવા તંદુરસ્ત, નીરોગી જીવાનને જ ઢાલેરા લાગ્યું પડ્યો ! રમાના ઘરમાં લાવનગરથી આવેલા બરફના કટકાએ ખીજા ઢાઈનું સત્યનાથ વાજ્યું નહિ અને દાકાર સાહેબનું જ મૃત્યુ આપ્યું ! એ બરફનો કટકો દાકારસાહેબે ખાધો, બાકીના બરફનું શું રમતમાં પાગી જ થવા દીધું ? રમાને ત્યાં ખાધેલા પેંડા માત્ર ચોવીસ કલાકમાં જ આવા પ્રાણઘાતકે નીવડ્યા ! એ

૨૩. પરંતુ પ્રો. દાકાર નોંધે છે : “મુરસિંહને આ થયો તે પછી તુર્તમાં લાડી ગામમાં કાચેરા રોગચાળાએ પણ ફેલાયો હતો.” જુઓ “જામિંમૂર્તિ” કલાખી.”

પેડા ને બરફ દાકારસાહેબની સાથે બેગી રમાળાએ કેમ ખાધેલા નહિ ? દાકાર સાહેબ સિવાય બીજા દોષને લાગીમા કેમ દાલેરા થયો નહિ ? આવી શકાઓ લોકહૃદયમા થાય તે સ્વાભાવિક છે. (નેકે લાગીની વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની મુલાકાત અને લોકવાતો ઉપરથી એમ જાણવા મગે છે કે આ સમયમા દોલેગના નયુ કેસો થયેલા કલાપી, જે ગત્ર તેમને આ રોગ લાગુ પડ્યો તે સાજો દોલેગના આવા એકાદ દર્દીને જોવા પણ ગયા હતા) પણ ખીજે પક્ષે એવા પ્રશ્નો પણ ઊરે છે, ગોકચ તરીકે પોતા ઉપર આવેની ખવાસણુ દારી ગોલના ગમાની આખમા ખૂચતી હતી, તેમા દોલોગ સાહેબને એ આવવાનુ શુ પ્રયોજન ? પોતાની દારીએ વિશ્વાસઘાન કર્યો હતો, તે વૈભવાવધી ગમાળા પોતાની દાગીનુ કાસગ દાઢવા તૈયાગ થાય, પણ પોતાના પતિનુ મૃત્યુ પોતાને ઊભે કેમ આણે ? નેકે લોકપક્ષ તે એમ જવાબ આપરો કે અમલ ગજપતાગી ખવાસણુના સતાનોને પોતાના દીકગઓના ભાગતો તરીકે સાખી ન હે, તેથી રોલનાને મતાન ને થાય તે પહેલા એ સતાનજનકનુ મૂળ ઉખેડી નાખવુ, એવી જનૂતી વૈભવાવની વૃત્તિનુ એ પગિણામ સુરમિહ ગાદીત્યાગ કરે અને રોલના સાથે પચગીની રહે, તે પોતાની અત્યાર મુધીની પતિવ્રતા સ્ત્રી તરીકેની પ્રતિધાને લીધે પોતાને પણ રાજકારણુનો રસ અને સત્તા સજી દઈ તેમની પાછળ જવુ પડે, એવી ગણતરીનુ એ પગિણામ દાકોગ સાહેબ પોતાની મના છતા દારીને પરખ્યા, પોતાનુ ચલણુ દાકોગસાહેબ પગથી એણુ થયુ તેથી રાજ્યમા પોતાની લાગવગ ઘટી જશે, પોતાનો કામદાર પણ હવે રહ્યો નહિ, પોતાનુ ધાર્યુ હવે થવાનુ નહિ, એવા અસતોપથી મહત્વાકાંક્ષી અને સત્તાપ્રિય, કડમ અને સ્વાભિમાની પટરાણી રમાળાએ આવા નરમ દિલના રાજની રાણી તરીકે જવવા કરતા ગાદીએ આવનાર પોતાના પુત્ર પ્રતાપસિહની માતા—ગજમાતા તરીકે ગૌરવ-ભર્યો અધિકાર ભોગવવાનુ વધુ હષ્ટ માન્યુ હોય અને તે હષ્ટાનો અમલ કરવાની ચેષ્ટાનુ પણ કદાચ આ પગિણામ હોય

લોકવાયકાની હબે તાણુ દેવાતુ નથી, પણ આ હખીકતેય વિચારવા જેવી છે કે રમાળાએ કલાપીના મૃત્યુ પછી પોતાના મૃત્યુ મુધી ગોલનાનો કદી તિરસ્કાર કર્યો નથી, રોલના પ્રત્યે પોતાની નાની જાહેન તરીકે તે સદા વર્તાઈ છે. જ્યારે રાજમહેલના અને દરબારના સૌ જનો રોલના સાથે ઉપેક્ષાનો વર્તાવ કરતા, તેમને યોગ્ય માન આપતા નહિ, ત્યારે રમાળાએ તેમને ઘટનુ સ્થાન આપ્યુ છે અને સુગસિહના મૃત્યુ પછી એક પતિનિષ્ઠ વિધવાને જાજો તેવુ વર્તન બતાવ્યુ છે એ વિચારતા ઉપરી વાયકાને સમર્થન ન મગે તે એમા કશુ આશ્ચર્ય નથી તેમ વળી, લાગીમાની ટેલીક કલાપીકુટુંબની અને

“ ગઈ છે સૌ ચિન્તા, અનુદ્વલ વિધિ એ થઈ ગયા,
અમારાં ભાષીને વળકર વિધાના વળી રહ્યો. ”

(“ ઉત્સુક હૃદય ”)

“ સૌન્દર્યો વેડકી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે,
સૌન્દર્યો પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે. ”

(“ શિકારીને ”)

કવિની કલ્પના રમ્યતાની સાથે લઘ્યતાનાં શિખર પણ સાધવા મધ્ય રહી છે :

“ લક્ષ્મી તણુ અમર પદ્મની આસપાસ
ફૂટી ખીલી ખરી જતી કંઈ પાંખડીઓ,
વર્ષોનણું શતક તેમ અનન્તતામાં,
ફૂટી ખીલી ખરી જવા વહાતાં હજારો.
ફૂટે, ખીલે, ખરી પડે કંઈ પાંખડીઓ,
કીરાખિધનું કુસુમ એક જ દહેર માણે,
ત્યાં ભંગ જે ય ચકચૂર સુધા મહીં તે,
આ પાંખડી ફૂટી ખરી ન ગણે, ન જાણે. ”

લઘ્ય કલ્પના ઉપક અને ઉપમાના હૃદયગમ ચિત્ર દ્વારા કેવી મધુર અલિપ્યકિત પામી છે ! એના એક એક શબ્દની અર્થવ્યંજકતા, પ્રાસાદિકતા અને લયમધુરતા કવિની કાવ્યશક્તિનો કલશ રચે છે. ખીણ પંક્તિમાં બે બે અક્ષરનાં શબ્દજોડકાંનું નાદ અને અર્થસંગીત કેવી સદજતાથી નિષ્પન્ન થયું છે ! અલિપ્યકિતના માધુર્યની સાથે ધ્વનિસૌન્દર્ય અને આહલાદક વર્ણાનુપ્રાસના સંગીતનું ગુંજન એ આદે પંક્તિઓને ડૈયામાંથી દૂર ખસવા દેતી નથી. કવિની કીરસાગરની અને તેમાં સુખ ભમગની કલ્પના પણ કેવી ઔચિત્યપૂર્ણ છે ! એક ખીણું કાવ્ય પણ એવી જ ઉજ્જવલ કલ્પનાના નમૂનારૂપ છે :

“ જોડે અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુકે સવારી આપની. ”

(“ આપની યાદ ”)

અહીં પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતાનું સચ્ચ નાજુકે છતાં લઘ્ય કલ્પનાના ચિત્ર વડે થયું છે.

“ ફૂટી ગયેલ ઘટની ઘટમાલ જેવાં
મહારાં ફૂયાં વરસઃ જીવનળાગ સુકબો,
એકે ય બિન્દુ નવ ચોવીશ ચકમાંથી,
વા કોઈ એ ન ઘટમાલ સમારનારં. ”

(“ જીવનહાનિ-ચોવીશ વર્ષ ”)

અહીં પણ ઘટમાલનું રૂપકચિત્ર કવિએ કાવ્યમનનાથી કેની પ્રાસાદિક વાર્તામાં આલેખ્યું છે। નિરાશા અને વેદના, અનુરૂપ કંપના દ્વાગ સચોટતાથી અહીં અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે

કવિનું ચિતન ગહનતા અને વ્યાપકતાને હવે સ્પર્શવા માડ્યું છે પાછલા પાચ વર્ષોમાં સુરસિદ્ધ ઊર્મિપ્રધાન હોવાની સાથે ચિતનશીલ પણ રહ્યા છે એ તેનો પુરાવો છે અત્યાર સુધીના કા-યોમા પ્રેમ, નીતિ, કુદરત, મનુષ્ય-ચવહાર, એક કે અનેક પત્નીવાદ, વિધિની કૃતા, સુખની ક્ષણિકતા, વિધિનિર્માણ, મૃત્યુ, ઈશ્વરી યોજના, કના, સૌન્દર્ય, દયા, શ્રદ્ધા, ઝણુભાવ વગેરે વિષયને સ્પર્શતું એમનું ચિતન હતું, પણ છેલ્લા દોઢ વર્ષના કાવ્યોમાં, ટાઈ ગયા શિખરો કૂદતો મનનશીલ અને સવેદનબીનો આત્મા આસપાસની સૃષ્ટિના ચક્રો નિહાળી જીડી સમજ અને વિશાળ દષ્ટિથી તેની મર્મગામી સમીક્ષા કરે અને તેને પરિણામે તેનામાં જેવું પરિપક્વ તીવ્ર ચિતન ઉદ્ભવે તેવું ચિતન આલેખાયું છે એમાં ચિતનની સમર્થ અને સવેદનાર્, કાવ્યમય અને સુષુઠ્ઠ અભિવ્યક્તિ થઈ છે

“હું વિશ્વનો નહિ જ કે ઉપયોગ બાણુ,
 ઝા ખેદમાં ગતિનાણુ ઉગ મૌન ધારે,
 મહારો દિવ્યાખ વિધિપાસ કશો ન લાખો,
 જીવ્યો, મરીશ • જ્યમ તારક ત્યા ખરે છે”
 (“જીવનહાનિ—ચોવીશ વર્ષ”)

“આત્મા અધિપતિ મધુપ અનન્તતાનો,
 આત્મા અમીઝરણના રમનો વિહારી,
 આત્મા ગણે નહિ જ તે યુગને—શ્લોઘાને,
 કયા દેશમન ? નધળ જ વસન્ત જામી”
 (“નવો સંકો”)

પરમાત્માનું સ્વરૂપ રમણીયતાથી કવિએ આલેખ્યું છે।
 “કચ્છ શીતઉખલું ? સચ્ચરે જ વસન્ત હાઈ,
 કૂલો પરાગ સહુ એક જ ભુગ કાળે,
 એ ભુગના જ સહુ વાગસ હો અહીં આ,
 એ યજ્ઞની મધુગતા બધી વાગસો છે”

આત્મા અને પરમાત્માનો સબધ મધુગતાથી કવિએ બતાવ્યો છે :

“દવા જ ન્યાત્યાં જખમી જુવે સદા !
સાધુત્વ જોતું સઘજે જ સાધુતા.
અધીનતા દૈવ પરે નવી જ એ,
તડને, ઘટે ! બાપુ ! મુખો જ સાધર્મા,
જહીં તહીં સામી જ ભાવના મજે—
સ્વર્ગે મજે છે જ્યમ મિત્ર મિત્રને.

”
બોક્તા વિના અર્ધ જ બોલ્ય ભાવો,
નહીં જ હતો પ્રભુ અર્ધ કાંઈ,
મડને મળ્યો તું પ્રભુ સખ્યભાવે,
તુંધી જ પામું સમ પ્રાણુતાને.”

(“મિત્ર પખીને”)

ચિંતન જાણે કે અનુભવની, સાક્ષાત્કારની વાણી બનીને આવતું હોય તેમ આલેખાય છે. “આપની યાદી” તેા મુરસિંહની ભક્તગાનીનાં પ્રતિભાનું જ સુક્ષ્ણ હોય એમ જણાય છે. “શિકારીને” એ આખું કાવ્ય એક ચિંતનપ્રધાન કાવ્ય છે. એમા કોઈ વિશ્વપ્રેમી મહાત્માના મુખમાં સોભે એવી દયા, પ્રેમ અને અદિંસાની વાણી ઝલરાય છે.

હવેના કાવ્યોમાં ચિંતનપ્રધાનતા વધી, પણ તેથી કવિનાં સઘજાં કાવ્યોનું વ્યાવર્તક લક્ષણ ગર્ભિગળ જરા જોટલું ય તેમણે ગુમાવ્યું નથી. કવિને ગર્ભિ-વેભવ જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી એનો એ જ હોવાથી તેમની છેલ્લામાં છેલ્લી કૃતિ ગર્ભિના આંદોલનરૂપ બની છે. આમ છતાં '૯૬-૯૭માં ગર્ભિલ તત્ત્વનું પ્રમાણુ તેમની કવિતામાં ઘેરું રહેવા પામ્યું છે, તેને બદલે છેલ્લાં વર્ષોમાં ગર્ભિ અને ચિંતનના તાણાવાણા સરખા પટે ગૂંથાતા જણાય છે :

“એવા બજ ન પ્રભુની કશી કોઈ દી ચે,
બાકી રહી સહુ ય ચેતનહીન આશા,
તેમાં પરંતુ હરને ફરિયાદ ના કે,
જાયે ગુલાબ કહીં કંટકને રડીને ?”

(“જીવનહાનિ”)

સમાધાનને માર્ગે જેમ તેમનું હૃદય છે, તેમ ચિંતનને માર્ગે તેમનું ચિત્ત છે

“મહાર્ગે હજુ રજુ વધુ વધુ શુષ્ક થાવું,
જાણે ફરી જીવિત પથ્થરમાં વડે આ !

છે વિશ્વમા સહુ ય એક લાગી ગતિમા,
તો મોક્ષ, ગાન, સહુ પથ્થરમૂર્તિઓ શુ ?”

(“ શકાશીલ ”)

છેલ્લા વર્ષોમા કવિના છદ કેવા અનાયાસ પ્રવાહીપણે વહેતા થયા છે ? “ શિકારી ” માનો અનુપ્રુપ, “ જીવનહાનિ ” અને “ નવો સૈંકો ” નો વસતતિલકા, “ ઉત્સુક હૃદય ” નો શિખરિણી, “ તુ વિણુ-મેઘલ વાજમુર ” માનો મોરડો— બધા જ લયમધુર છે, ઔચિત્યપૂર્ણ છે અને કવિ નાનાલાલની સમકક્ષાની સિદ્ધિ દાખવે છે.

(૯) ગઝલો :

આ સમયની તેમની ગઝલો પણ સૂક્ષ્મોની શૈલીનો આમર્થ્યપૂર્વક પડ્યો ઝીલી બતાવે છે એની લાપા સનમ પ્રત્યેના લાડ અને પ્યાગની છે, એના છ દો “ મફાચીલુન્ ”, “ ફાચિલાતુન્ ”, “ મુસ્તદર્ફલુન્ ” અને “ ફહિલુન્ ” એ ચાર છે, જો કે રદીફ-કાફિયા સાચવવા એ સદાની જેમ બેપરવાહ છે. આરબ શિક્ષક રાખ્યો હોવાથી છેલ્લા ત્રણેક વર્ષોમા સુરચિહને ગઝલનો મારી પેડે ખ્યાલ પણ આ-યો હોય તેમ જણાય છે. ગઝલનો અદનો ગલાગ તો સુચિહના મૌલિક કવિત્વની અને આતરવ્યક્તિત્વની જ છાપ પાડે છે :

“ પેદા થયો છુ દૂઢવા તુ ને, સનમ !

ઉમર ગુઝારી દૂઢતા તુ ને, સનમ ! ”

*

“ યારી ગુલામી શુ કઠ તારી, સનમ !

ગાલે ચૂમુ કે પ્હાનીએ તુ ને ? અનમ !

મે દી કદમની જોઈ ના પરા કદી !

આવી ન આવી એમ શુ જાતી સનમ ! ”

*

“ મિટી હતો, તે આપનો બદો બનાવ્યો, શી રહમ !

માગી ગુલામી આપની, બખ્શી મહોબત, શી રહમ ! ”

અને પેવી વિખ્યાત ગઝલ :

“ જ્યા જ્યા નજર મારી દરે, યાદી લગી ત્યા આપની ”

આમ, સુરચિહની છેલ્લી ગઝલોમા “ ઇસ્કે મિઝાઝી ” નુ તત્ત્વ ગળાઈ જઈ “ ઇસ્કે ઢકીઝી ” નુ તત્ત્વ ઊપસવા લાગ્યું છે. પ્રભુદર્શનની પ્યાસ અને પ્રભુલક્ષિત-કૃપાના આનંદ-અહેસાન કવિએ આ અઢી વર્ષની ગઝલોમા જ

ગાવાં છે અને એમાં ભક્ત તથા દેવિ તરીકે મુરસિંહના વ્યક્તિત્વની અને સર્ગકતાની ખુશખો પથરાઈ છે. એમાં પ્રભુના બંદાની શ્રદ્ધા, અધ્યાત્મનરસ, ભક્તિની લાગર અને ટ્રામણ, પવિત્ર હૃદયની વિનમ્ર મધુરતાની મુરખી ભરેલી છે. મુરસિંહનાં અંતિમ વર્ષોની બદલાયેલી મનોદશા અને જીવનદષ્ટિનો ખુબંદ પડ્યો તેમની ગઝલોમાં (અને સંવાદોમાં પણ) સંભળાય છે. છેલ્લા વર્ષની તેમની મોટા ભાગની કવિતા પણ ગઝલના સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈ છે. તેમની મૌનદર્શદષ્ટિ, દૃષ્ટતા અને કાવ્યમયતાના વિકાસને જાણવાનું મોટું સાધન આ ગઝલો છે. “આપની યાદી” તેમાં મુખ્ય છે. એમનું દષ્ટિપરિવર્તન, બદલાયેલું સુચિતંત્ર અને વધતું જતું અનુભૂતિનું બળ જેમ તેમની “ નવો સંક્રાંતિ ” જેવી કવિતાને શોભાવે છે તેમ તેમની “ આપની યાદી ” જેવી ભવ્ય, મસ્ત, બર્મિલ, કલ્પનારંગી, પ્રમન્નતાભરી ગઝલને પણ દીપાવે છે.

(૧૦) ધાર્મિક માનસ અને ગદ્યસાહિત્ય :

પણ આ અમયમાં મુરસિંહજીએ આગલાં પાંચ વર્ષોની જેમ માત્ર કાવ્યો જ લખ્યા નથી, કેટલુંક સરસ અને સ્મરણીય ગદ્યસાહિત્ય પણ આપ્યું છે, જે તેમનો સમર્થ સાહિત્યવિકાસ સૂચવે છે. એ ગદ્યસાહિત્યમાં બે નાની નવલોનાં રૂપાંતરો છે, એક સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો વિરો મનબેદ દર્શાવતો વિસ્તૃત પત્ર છે અને હોરાની કલ્પિકા સમાન ચમકતા ચાર ચિંતનપ્રધાન સંવાદો છે. આ સર્વ ગદ્યકૃતિઓમાં સ્વીડનબોર્ગીય અને થિયોસોફી વિચારણાની અસરનું મિશ્રણ થયેલું જણાય છે. કળા કરતાં વિચારનું નિરૂપણ અને બોધ, તેમનું વિરોધ લક્ષ્ય એમાં જલ્દી છે. કવિની આધ્યાત્મિકતા તરફ ઢળતી જતી અભિરુચિનો, ધર્મશ્રદ્ધાનો અને લાગણીમય છતાં તાર્કિક ગદ્યશૈલીનો આ તમામ રચનાઓમાંથી જીવંત પરિચય મળે છે.

મુરસિંહજી ૧૮૯૯ના ડિસેમ્બરમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં જોડાય છે. થિયોસોફીમાં દીક્ષિત થયા પછી જ માસમા તો તેમનો દેહ પડે છે. આ કારણે નકરી થિયોસોફીની નવલનો અનુવાદ કરવાની તેમના મનની યોજના મનમાં જ રહી જાય છે. તેમણે “ આપની યાદી ” ગઝલ લખી તે પહેલાંથી તેમનું વલણ લજનો લખવા તરફ ઢળેલું છે. તળ કાઠિયાવાડી ભજનિક કવિઓનાં ભજનોની ઢળનાં ભજનો લખવા તેઓ શબ્દસામગ્રી તેમના જેવટના અમયમાં એકી કરે છે. હડાળાવાળા પ્રાગજી મહારાજ અને જલાલાઈ ગઢવી, વાજમુરવાળા સાથે કેટલીક વખત લાગી જાય છે, અને મુરસિંહજીની ખાસ ફરમાશથી વિવિધ ગદ્યકૃતિમાં ભજનો સંભળાવે છે. મુરસિંહજી ૧૯૦૮થી તેમની પાસેથી શબ્દો

એકદા કરે છે. સામંતભાઈ ગઢવી^{૩૦} પણ ઢાઈ ઢાઈ વાર તેમના દાયરામાં આવી ચઢે છે. પિંગળશી કવિરાજ તો તેમની પાસે સદા હાજર જ છે. તેમનું ચિત્ત હવે પ્રભુભક્તિ તરફ વળ્યું છે. “પ્રભુનું લજન કરીશ,” એ વિચાર અમલમાં આણવાની તૈયારી થઈ ચૂકી છે. એ લજનો લખાયાં હોત તો?

મણિલાલના મૃત્યુ પછી સુરસિંહના ધાર્મિક માનસને ફીક ફીક સ્પર્શનાર કાન્ત છે. કાન્તના ધર્મ વિશેના વિચારો, કવિતા અને સ્નેહ વિશેની દષ્ટિ, કાન્તે સાહિત્યસર્જન આદિમાં આપેલી પ્રેરણા અને કાન્તે સૂચવેલાં ધર્મચિંતનનાં પુસ્તકો તેમના ચિત્તને ફીક આકર્ષે છે. સુરસિંહનું છેલ્લા વર્ષનું ગદ્યસાહિત્ય પણ મોટે ભાગે કાન્તની પ્રેરણાને જ આભારી છે. “સ્વીડનબોર્ગના ધર્મ-વિચાર”, “ચાર સંવાદો”, બે નવલકથાઓ— “નારી હૃદય” અને “માળા અને મુદ્રિકા”—વગેરેનું લેખન કાન્ત સાથેના ધનિષ્ઠ સંબંધને લીધે શક્ય બન્યું છે.

પણ તેમ જતાં સુરસિંહનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ કાન્તના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ પછવાડે ઢંકાઈ ગયું નથી. ગ્રહણનો, એમનો વૈયક્તિક ટહુકો તેમના વ્યાપક, મનભર અને સ્પષ્ટ દર્શનની આંખી કરાવે છે. તેમની છેલ્લા વર્ષની કવિતા જેમ તેમના ભક્તિરસનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે તેમ તેમનું છેવટનું સઘળું સર્જન તેમની બદલાયેલી વૃત્તિ, રુચિ, દષ્ટિ અને તરસની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમની કુરુણામયતા, ગર્ભિમયતા અને ભાવમય સરસતા તેમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વના અર્કરૂપે આપણને તેમની જિંદગીના છેવટના ભાગમાં જોવા મળે છે. જે સમયમાં ગાદીત્યાગનો પાકો નિશ્ચય તેમણે કરી લીધો છે તે જ સમયમાં હપ્પનિયાના દુકાળના કાળા કેરથી પોતાની પ્રજા પીડાઈ રહી છે એ જોતાં પ્રબળને રાહત આપવા તે પોતાની તિજોરી દાલવી દે છે અને ખીજોથી પણ મદદ મેળવવા તનતોડ પ્રયત્ન કરે છે. ‘હલ સુધી એમની અશ્રુધારા માત્ર પોતાની જાત માટે વહેતી હતી, તે છેલ્લા દોઢેક વર્ષમાં જનતા માટે પણ વહેતી જણાય છે. તેમના પૂજ્ય દેવો—સત્ય અને સ્નેહની શોધમાં તે તેમની છેવટની અવસ્થામાં વિશેષ જણાય છે, પણ કાન્તની જેમ ઉતાવળિયો ધર્મપલટો તે કરતા નથી. પ્રેમ માટે તરફડતું હૈયું તો છેક લગી છે; પણ પ્રેમ હવે ઢાઈ વ્યક્તિ માટેનો નહિ, પરંતુ ઢાઈ ઉચ્ચતત્વ માટેનો છે. પુસ્તકો, વાચન મનન

૩૦. આ સામંતજી ગઢવી એક પ્રભાવશાળી પુસ્તક હતા. એમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ કથાકાર અને લોકવાર્તાકારનું. “હમીરજી ગાહેલ” માં જે ગઢવીનું ચિત્ર કલાપીએ દેયું છે તે આ સામંતજીના આધારે. કલાપી બાપુ એમની વાતો સાંભળવાના પણ રસિયત હતા.

તેને પહોંચવા માટેનાં સાધનો કે ઉપાયો છે. તે સત્યની શોધ દાન્ટની જેમ પ્રેમ દ્વારા કરવા મથે છે. પણ વ્યક્તિમાં પોતે કહેવેલા આદર્શ પ્રેમની નિષ્ફળતા મળતાં સુરસિંહ અશ્રદ્ધાળુ બની જતા નથી, પ્રેમ પરની શ્રદ્ધા તે ખોઈ બેસતા નથી. દાન્ટે જે ખ્રિસ્તી બનીને મેળવ્યું તે સુરસિંહ કોઈ જાતનો ધર્મપક્ષો ક્યાં વિના મેળવે છે.

આ છે સુરસિંહજી ગોદેલનાં માનસ, હૃદય અને સાહિત્યનો વિકાસ-ક્રમ. તોફાની ક્રિશ્ચિયમાંથી અતિશય રાગી બનતા, ઉત્કટ રાગીમાંથી પ્રણય-વીર થતા, પ્રણયવીરમાંથી પ્રભુના બંદા બનતા, સ્થૂળ શૃંગારના વિચાર-સ્વપ્નમાંથી નીકળી જઈ જીવનની ગંભીર ફિલસૂફી, ધર્મચિંતન, સત્યશોધ અને હૃદયસાધના તરફ વળતા, અંચળ મનોદશામાંથી મુક્ત થઈ સ્પષ્ટ વ્યાપક જીવન દર્શન પ્રાપ્ત કરતા, જિંદગીનાં દર્દીલાં આંસુમાંથી પ્રાયશ્ચિત્ત અને અનુકંપા દાખવી જીવનની જિંદી શ્રદ્ધા કેળવતા તથા વડાલાવડાલીનાં જ્ઞેડકણમાંથી વહેલાં નીકળી જઈ મનોહર ભાવરસિક કવિતાના સર્જક બનતા, કલ્પના અને રસનાં જાયાં જાયાં શિખરો કાવ્યપ્રદેશમાં સર કરતા, કૃત્રિમ આલંકારિક ગદ્યના મોહ-માંથી છૂટી સંવાદો અને પત્રોનું નિર્વ્યાજ, સુંદર, ભાવવાળી ગદ્ય પ્રગટાવતા આ છવ્વીસ વર્ષના રાજવીનાં જીવન અને કવનની આ કથા ગુજરાતના એટલી ઉંમર સુધીના જુવાનોમાં અપૂર્વ અને અદ્ભુત નથી શું?

વ્યક્તિ કલાપી

“આંહી દોઈ યુવાન લવ્ય દિસતો એકો મહાશાંતિમાં,
તેના સ્વેદથી અંગ કેં કસરતે બીનાં થયેલા ઉતાં,
મ્હોટું પુસ્તક દોઈ તે કર કને નીચે પડેલું હતું,
ચોંટી દષ્ટિ રહી હતી જલ્મતણાં ફેરાં ઉડે તે પર.
હતું તેનું હૈયું કમલ સરખું કામલ, અને
હતો તેમાં દૈવી પ્રણયરસ મીઠો ટપકતો.”

(“કેકારવ”, પૃ.૯૮)

ગુજરાતના હૈયામાં જે કલાપી વસી ગયો છે તે કવિ કલાપી, વ્યક્તિ નહિ. ગુજરાતે તેને કવિ અને પ્રણયી તરીકે ચાહ્યો છે તેટલો એક મહાન વ્યક્તિ તરીકે પિજાન્યો નથી. તેનાં પ્રણયકાવ્યો અને દર્દીલી ગઝલોને એણે નેટલાં લલકાર્યાં છે, એના પ્રણયજીવનને જાણવા નેટલી ઉત્કંઠા એણે ખતાવી છે, તેટલી તેના વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્યનાં અન્ય પાસાને જાણવા દરકાર કરી નથી. કલાપીનાં રુદન અને નિઃશ્વાસો સાથે ગુજરાતના કિશોરો અને તરુણોએ રુદન કર્યું છે અને નિઃશ્વાસો નાખ્યા છે, પણ તેના શરીરની અને મનની તંદુરસ્તી તથા તેની વીરતા, અભ્યાસનિષ્ઠા, વિદ્યાવ્યાસંગ, ત્યાગી મનોવૃત્તિ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને દિલાવરીનો સંગ દોઈએ કર્યો નથી.

કલાપીના સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની પિજાન કરવાનો પ્રયાસ માત્ર તેનાં કાવ્યો વાંચીને કરવો એ વ્યક્તિ કલાપીને અન્યાય કરવા જેવું છે. એનાં કાવ્યો સર્વે આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો હોય કે તેની પ્રણયકથાનાં કેટલાંક પ્રકરણો જેવાં હોય, પણ એ કાવ્યો શુદ્ધ સત્ય ઉદ્ધીકતોના આધાર માટે પૂર્ણ શ્રદ્ધેય નથી, કારણ કે તે કલ્પનામિશ્રિત લાવનાકાવ્યો છે. કલાપીએ આત્મકથા લખી છે, પણ

આપણને તે લબ્ય થઈ શકે તેમ નથી. તેમણે પત્રોમાં તેમના હૃદયને મૂક્યું છે, પણ તેમના અંગત મિત્ર રાજ્યા સરદારસિંહનો અંગત અભિપ્રાય એવો છે કે “પત્રોમાં (હમેશાં) કલાપીએ તદ્દન સત્યપૂર્વક તેમની કથા કહી નથી.”^૧

એટલે “કલાપીનું સાહિત્ય તેમના વ્યક્તિત્વનો અરીસો છે” એ ખરું, પણ તે સર્વાંશે નહિ. સત્ય એ છે કે તેમનું વ્યક્તિત્વ નહિ, પણ તેનો એકાદ અંશ જ તેમાં પડેલો છે. આમેય ઘાઈ પણ સર્જકના સર્જનમાં તેના વ્યક્તિત્વનો સમગ્ર ભાગ પ્રતિબિંબિત થતો નથી હોતો, કેમકે સાહિત્યમાં સર્જકનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કારાર્થને, શુદ્ધ બનીને દાખલ થતું હોય છે. તેનું વાસ્તવિક રૂપ નહિ, પણ તેનું ભાવનાસ્વરૂપ તેમાં પ્રગટ થતું હોય છે. સાહિત્યકાર પોતાના આદર્શોના શ્રેષ્ઠ અંશો ચૂંટી કાઢીને સાહિત્યમાં દર્શાવે છે. તેથી તેના યથાતથ વ્યક્તિત્વનો તો અંશમાત્ર તેમાં દેખાય છે. બેશક, અંગત મનોભાવો અને વૃત્તિવલણો કલાપીએ તેમના સાહિત્યમાં નીડરતાથી રજૂ કર્યાં છે, પણ તેના ઉત્કૃષ્ટ અંશો જ તેમાં દાખલ થવા પામ્યા છે.

આમ હોવાથી કલાપીના પૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ઓળખ કરવી હોય તો આંતરસામગ્રી લેખે “કુકારવ”નાં તમામ કાવ્યો, કલાપીના તમામ પ્રકટ-અપ્રકટ પત્રો અને તેમના અન્ય સાહિત્યનો વ્યવસ્થિત તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી તેમાંથી યોગ્ય નિર્ણય તારવવો પડે. એ રીતે બાહ્ય સામગ્રી લેખે કલાપીના નિકટના સાથીઓ નણિલાલ, કાન્ત, વાજસુરવાળા, સંચિત, પ્રો. ઠાકોર, લોર્ડ હરિસિંહ, રાજ્યા સરદારસિંહ, લલિત વગેરેનાં સંસ્મરણો, ભાષણો, મૃત્યુનોંધ વગેરેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી તેમાંથી વિવેકપૂર્વક નિર્ણય બાંધવો ધટે. કલાપીએ પોતે પોતાને વિશે પત્રોમાં આપેલા અભિપ્રાયોથી દારવાઈ જવું જોઈએ નહિ, કારણ કે એ વચનો તેમની સુજનતા અને વિનમ્રતાનાં હોવાથી અપોહિતરૂપ છે. આ રીતે કલાપીના સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની જખી તેમનાં લખાણથી આગળ જઈ અન્ય સામગ્રીની સહાયથી ઉપસાવવી રહી.

(૧) બાહ્યાંગ :

કલાપીની અનેક જખીઓ આપણને જોવા મળે છે, તે સૌમાંથી તેના ફેલની લબ્યતા, ચહેરાની વિચારમગ્નતા અને આંખોની નિર્દોષ સરલતા સર્વ-સામાન્ય લક્ષણરૂપે વરતાર્ધ આવે છે. અને તે અસત્ય નથી, કારણ કે સ્વ-વાજસુરવાળાનાં સંસ્મરણો તથા કલાપીનાં પોતાનાં કાવ્યો-પત્રો ઉપરથી તેમના

૧. પ્રો. ઠાકોરે આપેલ યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાન “હર્નિમૂર્તિ કલાપી” ના ટિપ્પણની ૮મી નોંધને આધારે. (અપ્રકટ) કૌસમાં મૂકેલો શબ્દ મારો છે.

વ્યક્તિત્વનાં એ જ લક્ષણો. આગળ તરી આવતાં જણાય છે. કલાપીની દેહકાઠી ઊંચી, લરાઉ ને લચ્ચ હતી. તે નિત્ય સવારમાં વહેલા ઊઠી લાંબે મુઠ્ઠી ખેતરોમાં ચાલતા ફરવા જતા કે ઘોડેસવારી કરતા. “પેપરવેઇઝ”ને એમને ઘણો શોખ. કેટલીક વખત એવી ઘોડેસવારી ૧૫-૨૦ માઈલની પણ થતી. પાછા ફરી ખૂબ ઘાટું, કહેલું દૂધ પી શકાય તેટલું પીતા. એ પછી અડધા કલાક સેન્ડોના ડબ્બખેલ્સની કે દંડ, ખેટક, જોડી, આસન વગેરેની કસરત અને તે પછી તૈલમર્દન અને સ્નાન. તેમના શરીરનો દરેકે દરેક સ્નાયુ જીવનથી તરવરતો અને સશક્ત હતો. આમડીનો રંગ શરૂઆતમાં કંઈક ભીનેવાન, પણ છેવટનાં વરસોમાં જાણે આત્મજળની જ્યોત અંદરથી બહાર ઊઠી આવી હોય તેમ ગૌર અને સુંદર બનતો ગયેલો. આછી દાઢી રાખવાનો એમને શોખ હતો. ‘હૃદયમાં સિતાર શીખવા ઉત્સાહ બતાવે છે. એમને ખાનપાનનો, સિગારેટનો, લાંગનો અને ખીર પીવાનો^૨ સારી પેઠે શોખ છે. મોટે ભાગે સાંજ ટેનિસની રમત પાછળ એ ખર્ચે છે. આંખોની નળખાઈ સિવાય ખીજે એકે રોગ એમને નથી. એથી બપોરના તાપમાં જ રમવી પડે તેવી ક્રિકેટની રમત નળખી આંખોને કારણે તે રમી શકતા નથી. પોતે સશક્ત, કસરતી અને તંદુરસ્ત શરીરવાળા છતાં લશ્કરી, શિકારી કે ક્રિકેટર આદિ ન બનતાં ખેલાડુ ને ટ્રોમળ પ્રકૃતિના બની ગયા તે તેમના છ વર્ષ લગી વળગેલા આ સખત નેત્રવ્યાધિને લીધે.

(૨) અંતરંગ :

આ નેત્રવ્યાધિએ તેમના તોફાની, ખોડકરા અને રંગીન કિશોર જીવનને પલટાવી નાખવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. પ્રકૃતિએ ઊર્મિલ અને સંવેદનશીલ કલાપી મનનશીલ પણ બન્યા તે આવા અકસ્માતે. પોતે વાંચી શકે નહિ તેથી શિક્ષક ત્રિભુવન બની અને વાંચવા રાખેલ ઉપશિક્ષક (Reader) જેવા હરિશંકર પંડ્યા તેમને રોજના યાદ કરાવવા ઉપરાંત ખીજું બહારનું સાહિત્ય પણ વાંચી સંભળાવે, સમજાવે અને તેમના તેરમા વર્ષથી સત્તરમા વર્ષ સુધી “નેત્રવ્યાધિથી હેરાન” કલાપી બહાર તડકામાં બપોરે જઈ શકે નહિ તેથી આ શિક્ષકાએ તેમની પાસે વાંચેલું—સમજાવેલું તે એકલા પડ્યા પડ્યા યાદ કર્યા કરે—વાગોળ્યા કરે. આથી એમની મહાજીવનને વિકાસ નાનપણથી જ અટકત સારો થવા પામેલો.

એમનું દૈન્ય પણ “કમલ સરખું કામલ” અને “પ્રણયરસથી ટપકનું” દોવાથી ઉદાર, દયાળુ, ક્ષમાશીલ, સરલ, નિખાલસ, મહુરતાથી સભર, વિનમ્ર,

૨. કલાપી ભાગને “કામળ” અને “ખીર” ને “તાર” કહેતા.

૧ સર્વમાં ત્વરાથી વિશ્વાસ મૂકી દેનારું બોણું હતું. માણસના અને
 ૫૩૩. — આ પ્રેમનું એ બુદ્ધ્યું અને કુદરતના, લાવનાના તથા આત્માના
 સૌન્દર્યનું એ તરસ્યું હતું. ઢાઈનું ય દુઃખ તેનાથી સર્વું જ્ય નહિ. ઢાઈને ય
 જાણ્યે—અજાણ્યે દુઃખ દેતાં તેને ચીરે પડે. રાજ્ય થવામાં મોટી મુશ્કેલી તેમને આ
 ઢામળ ને ક્ષમાથીલ હૃદયની જ હતી. “ઢાઈ ગુનેગારને શિક્ષા ગુનેગાર વ્યક્તિને
 નહિ, પણ પોતાને જ થતી હોવાનું દુઃખ” તે અનુભવતા. જ વર્ષની કેદ આપવી એમાં
 તેમને ત્રાસ છૂટતો. આ ઢામળ હૃદયની અનુકંપાથીલ લાગણીઓ કલાપીને એટલી
 બધી પ્રિય કે જે તે ઘટવા પામે કે દિલમાંથી દયા અને સ્નેહ ઓછા થતાં જ્ય
 તે તે તેમનાથી સહેવાય જ નહિ. એમની પ્રભુને પ્રાર્થના હતી આ : “કલિન
 બનગ્ને નહિ હૃદય, એ જ ધ્રુવું પ્રભુ.” એમની ઉદારતાને સીમા ન હતી.
 મણિલાલને બધા મળીને બાર હજાર રૂપિયા તેમણે મદદ કે ભેટ તરીકે આપેલા.
 બાલાશંકરનો અંધ છપાવી આપવાનો ખર્ચ તેમણે માથે લીધો હતો. રાણા
 સરદારસિંહને વિલાયત મોકલવાનો ખર્ચ પોતે ભોગવવા તે તૈયાર થયા હતા. ઢાઈ
 એક લાયાત પણુ નિર્ધન કુમારને લણાવવાનો ખર્ચ પણુ પોતે આપશે, એમ
 તેમણે જણાવેલું. કાસ્મીરના પ્રવાસે ગયા ત્યારે તેમણે ત્યાંથી મિત્રો માટે અવનવી
 બેટા, ભારે કિમતની ખરીદિલી. ૧૮૯૯ના દુકાળમાં પ્રબ્લની રાહત માટે પોતાની
 તિબ્બેરી તેમણે ખાલી કરાવી દીધી હતી. જટિલ, લલિત, મસ્તકવિ વગેરે
 કવિઓને તેમણે કેટલી ય આર્થિક મદદ કરી હતી. નોકરી વિનાના કાન્તને
 આગ્રહપૂર્વક જ મહિના મુધી લાડીમાં પોતાને ત્યાં તેમણે રાખ્યા હતા. ખટ-
 પટિયા, નાટકી અને હરામખોર હજૂરિયાઓની લુચ્ચાઈ તેમની જાણમાં આવે
 તેમ છતાં તેમની આજીજી, કાકલૂદીથી પીગળી જઈ ઉદારતાથી તેમને
 તેઓ નિલાબ્યા કરતા.

આવા ઢામળ ને ઉદાર હૃદયવાળા કલાપીની પ્રકૃતિ ગર્ભિલ હોય એમાં નવાઈ
 નથી. કોઈ એ શી ચીજ છે એ તે જિંદગીલર તેમણે જાણ્યું નથી.* ઢાઈને
 જિંયા સ્વરે તે બોલી શકતા નથી, ઢાઈનું પણુ અકળાવે તેવું વચન કે વર્તન
 નીલકંઠની જેમ તે ગળે ઉતારી જાય છે અને “સામાને માકું” તે નહિ લાગ્યું
 હોય, એનું દિલ પોતાના વચન-વર્તનથી દુઃખાયું તે નહિ હોય” એવી વ્યથા
 તે મનમાં અનુભવે છે. સામાન્ય ઘટના પણુ તેમના અંતરમાં ગંધલપાથલ મચાવી
 દેતી અને મનમાં લડાઈ જન્માવી ધોળાયા કરતી.

* રમાની વડારણુ નાથીના દીકરા હમીરે અન્ય બાળકો સાથે રમતાં રમતાં કલાપીને
 પ્રિય કામતી કાચનો ટીચકો તોડી નાખ્યો હતો, પણુ કલાપીએ ગુસ્સે થવાને બદલે
 હમીરને વડાલથી ગાયકી લીધી અને તેને મારપીટ કરતી તેની માને કપકો આપ્યો.

“દિસે તેવું કિન્તુ હૃદય ન હતું પૂર્ણ સુખિયું”
વિચારે ઉંડામાં ગરક થઈ તે તો વહતું”તું.”

તે આ કારણે.

પણ તેમ છતાં હમેશની તેમની વિનોદી અને ટીપ્પણી પ્રકૃતિ જોનારને તો તેમના હૃદયમાં દુઃખ કે વિષાદ કદીય હશે કે કેમ એવી શંકા થાય. ખુદ તેમનાં પત્ની રમાબાને પણ જિંદગી સુધી એ આશ્ચર્ય રહ્યા ક્યું હતું કે આવા સદાના હસમુખા, આનંદી, પ્રકુલ્લ મુખવાળા કલાપીની કવિતામાં આટલું બધું દર્દ આબ્યું ક્યાંથી? અને શંકા થાય એમાં કશું ખોટું નથી, કેમકે કલાપી મિત્રોની વચમાં એટલા બધા વિનોદહૃદા, મસ્કરી અને મધુર કટાક્ષોથી ખીલી જાહેતા કે તેમની હાજરીથી ગમે તેવું ગંભીર વાતાવરણ પણ હળવું બની જતું.

“હતું તેને મ્હોંએ મધુર સ્મિત કાંઈ ચમકતું.
દિસે તેનાં ગાત્રો પુલકિત થતાં હર્ષમય સૌ.”

અને ખરેખર, કલાપીના વ્યક્તિત્વને એક અંશ આ મધુર સ્મિત અને પુલકિત થતાં હર્ષમય ગાત્રો પણ ખરો, જે અનેક અપરિચિત, માની, વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષોને મિત્રો તરીકે તેમની પાસે ખેંચી લાવતો.

(૩) રાજવીઓમાં નિરાળાપણું :

એમના સમયના સર્વ રાજવીઓ અને રાજકુમારોથી કલાપીતું વ્યક્તિત્વ નિરાળું હતું. જ્યારે તેમની ઉંમરના કુમારોને શિકારે જવાને શોખ હોય ત્યારે તેમને કુદરતમાં એકલા રખડવાને અને પ્રકૃતિસૌન્દર્ય માણવાને શોખ બહુ. જ્યારે તેમની વયના કુમારોને સ્વચ્છંદે હલકી સોબતમાં નાટક-મુજરા, શરાબ, ખાનપાન અને જુગારમાં રંગાવુ ગમે છે, ત્યારે આ કુમારને સાહિત્યના વાચનનો નાહલાગ્યો. જ્યારે તેમની વયના રાજવીઓ હલકી નવલકથાઓનાં ચીંથરાં ફાડે, ત્યારે આ જ્ઞાનરસિક રાજવી પ્લેટા, એમ્સન, સ્વીડનબોર્ગ, ગીતા, ભાગવત અને રામાયણમાં મશગૂલ રહેતો. જે ઉંમરે રાજકુમારોને સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનાં સ્વપ્નાં આવે તે ઉંમરે આ કુમારને જગલમાં જઈ રહેવાના વિચારો આવતા હતા. ટાઈ પણ રાજવીને પોતાની દારી સાથે ગુપ્ત સંબંધ રાખવામાં કશો બાધ આવતો નહિ, ત્યારે આ રાજવી લગ્ન કર્યા વિના તેની સાથે એવો સંબંધ રાખવામાં હલકટતા ગણે છે. કલાપીનાં વાચનશોખ, ચિંતનપ્રિયતા, પોતાના આત્માની વિકાસવાંછા, સમગ્ર જગત પર ફરી વળતી ડામળ, અનુકંપા-

૩. લાઠીકાકાર શ્રી પ્રહલાદસિંહજી સાથેના વાતાંલાપના આધારે.

સારી દષ્ટિ, અનેક સાહિત્યકારોની મૈત્રી, સાહિત્યનો તેમનો જીવંત રમ સાહિત્યસર્જન માટેની ઉત્કંઠા અને તેને વિકસાવવા માટેના તેમના પ્રયત્નો રાજ્યગાદી અને ગત્તા તરફ અતરનો અણુગમો, રાજ્યના આતરિક કાયદા પ્રશ્નસિદ્ધાઓ પ્રત્યે નફરત, એજન્સીની ગુલામી પ્રત્યે અતરનું બહુ, ઓટા દળદળા, મોહ, આડખર અને મિથ્યાભિમાનને બદલે નિષ્કાલસના, સમ્મતા સમાનતા અને સ્નેહ, શુદ્ધ છુદ્ધિ અને સાચી લાગણીથી પોતાના વ્યવહારુ પ્રશ્નો ચર્ચવા, સમજવા ને ઉકેલવા માટેની ધગદા, બ્યારે લાગ્યું કે ગળ તરીકે પ્રગટકલા ગુ કરવાનું પોતાને પ્રકૃતિથી જ કાવે તેમ નથી ત્યારે ગાદીત્યાગનો તેમજે કરેલો નિશ્ચય—આ બધી બાબતો ઠતાપીને અનેક રાજવીઓથી નિરાગા પાડી દે છે અને વ્યવસાયે તે હલે રાજ બન્યા હોય, પણ અતરથી તેઓ કદી રાજ બની શક્યા નહોતા; અંતરમા તો તેઓ કવિ, સ્નેહી ને સાધુ જ હતા.

(૪) કુટુંબવાત્મક :

સ્નેહ એ કલાપીના જીવનનો સર્વોપરી સૂર છે. એ જો રસ્તે જનારને પશુ મળી શકે તો તેમના કુટુંબને શા માટે નહિ? પિતા તો પાંચ વર્ષના તેમને મૂકીને ગુજરી ગયેલા, પણ માતા ઉપર તેમને ખૂબ મમતા. માતાનો પડતો ભોલ તે ઝીલતા અને માતાના મૃત્યુ પછી માતાની કમ્બા પ્રમાણે મેનેજર આશારામભાઈ તથા શિક્ષક ત્રિશુવન જાનીને એમણે નિલાબ્યા હતા જાની સાહેબને જટા કર્યા પછી પણ તેમણે માતાને આપેલા વચન પ્રમાણે તેમની સલાજ રાખી અવારનવાર આર્થિક મદદ આપેલી. મામા-મામી ઉપર પણ તેમને એટલું જ વહાલ. પોતાના સાવકાભાઈ વિજયસિંહજી, જેમના માતાથી તેમને સદા ચેતતા રહેવાનું હતું તેના પુત્ર, પ્રત્યે કેની મમતા ને તેના શિક્ષણ પ્રત્યે કેવી કાળજી એક વડીલ ભાઈ તરીકે કલાપીએ રાખેલી તે “પત્રધારા”નો એ પત્ર સ્પષ્ટ બતાવે છે. (જુઓ પૃ. ૪૦૦થી ૪૦૨) રમાબાના માતા, ફોઈ અને કુઆ પ્રત્યે અત્યંત આદર અને પૂજ્યભાવની લાગણી તેમને હતી “બાબી બેન બાબાને” એ કાવ્ય રમાબાના વિધવા બહેનને સમોધીને જ લખાયું છે. પુત્રીઓ લાલાબા અને રમશીકકુવરબા તથા પુત્ર પ્રતાપસિંહ પ્રત્યે પણ તેમને અગાધ વાતસલ્ય હતું. તેમની જુદાઈ તેમનાથી સહી જતી નહતી જાસ્મીરના પ્રવાસે ગયા ત્યારે કે રોહનાને પગપા પછી ગમાથી જુદા રહ્યા ત્યારે પણ બાળકોથી જુદા પડવું તેમના દિલને ઊગા ધા જેવું બન્યું હતું. સર્વના જીવનવિકાસની, શિક્ષણની, આરામની, તળિયતની અને ડુચિની દરકાર તેમને સતત રહ્યા કરી હતી સગા વહાલાના રીતરિવાજ પ્રમાણે વ્યવહાર, આસ્તા કરિયાવર આદ કરવા વિશે તે રમા-

બાના પત્રોમાં ખાસ નિર્દેશ કરતા જણાય છે. પોતાનાં સગાંને વિવાહમાં અને વ્યવસાયમાં સારાં કામ મળે તે માટે તેમને ઠેકલી હોંશ છે અને તે માટે તેમનો ડેવો વતન છે તે મોરખીના મહારાજા શ્રી લખધરસિંહજી (“ પ્રિય જીજ્ઞુલા ”) પરના તેમના પત્રો પરથી જણાય છે. કુટુંબીજનો પ્રત્યે તે કર્તવ્યનિષ્ઠ હતા. સાવકી માતાનો મોભો જળવાઈ રહે તથા તેમને ઢાઈ વાતે મુશ્કેલી ન આવે તેમાં તેમ જ ઢાટડાવાળા રાણીને ખીયરિયામાં જે કાંઈ વ્યવહારવિધ કરવાના હોય તેની ચોકસાઈભરી સમજ આપવામાં કલાપીની કર્તવ્યનિષ્ઠા તથા વ્યવહાર-કુશળતા જણાઈ આવે છે. મહેમાનોનું આતિથ્ય, કુટુંબીઓ પ્રત્યેની મમતા, પોતાના સમાજ પ્રત્યેની પોતાની વ્યવહારકરને અને પોતાની છત્રછાયા હેઠળ કુટુંબની ઢાઈ વ્યક્તિને કશી જાતની મુશ્કેલી અનુભવવી ન પડે તે માટે તે સદા જાગ્રત હતા. તેમનામાં વ્યવહારની જવાબદારીની પૂરી સમજ હતી અને તેમાં ડેવી રીતે દક્ષતાથી કામ લેવું દેવું તેની જાણકારી પણ તેમની આપણા ઢેટલાક કવિઓ કરતાં સારી હતી. કુટુંબીજનોના ફરજપાલન માટે તેમને ખૂબ આગ્રહ છે. તેમના ભાઈ વજુલાને લખેલા પત્રમાંથી વડીલ ભાઈ તરીકેની તેમની સમજ અને શિખામણ પ્રશંસનીય છે રાણા સરદારસિંહ ઉપર પણ ઢેટલાક પત્રો લખાયા છે તે તેમની સાચી મુરખીવટ દર્શાવે છે. એ મુરખીવટમાં લાગણી અને મમતા છે, પોતાનાં સુખી થાય એ જ્ઞેવાની ધમ્મ છે. પિતા તરીકે પણ બાળકોનાં શિક્ષણ અને સારી ટેવો માટે કાળજી છે. જ્ઞેરાવરસિંહ (ઢાટડાવાળાંના પુત્ર) ઘણુંખરું મોસાળમાં રહેતા. તેમની તબિયત, ટેવો, અભ્યાસ વિશે પણ તેઓ ખૂબ કાળજી ખતાવતા. આમ, પિતા, ભાઈ, પુત્ર, પિતરાઈ, ભાણેજ અને કુટુંબીજન લેખે કલાપીનું વર્તન એક ઉદાર, માયાળુ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, વ્યવહારવિદ, શુભેચ્છક, ન્યાયદષ્ટિવાળા વાતસત્યમૂર્તિ શિરછત્ર તરીકેનું હતું. નોકર ચાકર પ્રત્યે પણ એટલી જ ઉદારતાથી તે વર્તતા. વશરામ, જેસિંગ, જીવરામ આદિ નોકરો વિશેની તેમની મમતા અને કાળજી તેમના રમા પરના અપ્રકટ પત્રોમાં સ્પષ્ટ જ્ઞેવાય છે.

(૩) સતિ અને પ્રજ્ઞા :

કલાપીનું સૌથી વધુ વિવિધતાવાળું અને સંકુલ વ્યક્તિત્વ પતિ અને પ્રજ્ઞાથી તરફિનું છે. ત્રણ પત્નીઓના આ પતિની સમસ્યા કે મૂંઝવણો કાંઈ ઓછી નથી. રમા પ્રત્યે પરપયા ત્યારથી જ પ્રેમ અને આસક્તિ અને ઢાટડાવાળાં પ્રત્યે દિલથી એટલો બધો અનુરાગ નહિ. આમ છતાં ઢાટડાવાળાં પ્રત્યે ફરજની ભારોભાર લાગણી છે. પોતે એમના પતિ છે અને તે એક નાનકડા સંસ્થાનની રાણી છે, એવું કર્તવ્ય-

જ્ઞાન તે કદી જૂઠ્ઠા નથી. રાજદાટ કોલેજમા લખતા ત્યારથી એવું તીવ્ર જ્ઞાન તેમને હતું. કોટડાવાળાને શિખામણ, અમળવટ, તેમના મનની ચંકાઓ ફરવા દેવીશો, બંને રાજીઓએ હળીમળીને રહેવા વિને ગમાના પત્રોમા દશાગ વગેરે બતાવે છે કે કલાપી રમા પ્રત્યે આસક્ત ભલે વિરોધ હોય, પણ પત્ની અને ગણી તરીકેના દરજ્જામા બેમાથી કોઈને માનીતી-અણમાનીતી ગણના ન હતા. ગજદાટમા પત્ની સાથે રહેવાની છૂટ મળી ત્યારે પણ તેમણે બંનેને રાજદાટ સાથે રહેવા તેડાવેલા અને હળીમળીને સંપત્તી બેગા રહેવા તેમને ત અમળવતા. કલાપીની પતિ તરીકેની ન્યાયશુદ્ધિ તથા કર્તવ્યનિષ્ઠાનું એ ઉત્તમ દર્શાવ છે. રોલના પ્રત્યે તેમને બેચાણુ ચાય છે ત્યારે પણ રમાના અલાવ, મનદુઃખ, હૃદયની લાગણી અને તેના હક્ક વિરો પૂરી કાળજી ગણે છે. તેનું વ્યક્તિત્વ ધવાય નહિ, તેનું સ્વમાન હણાય નહિ અને રોલના ઉપર હતો તેવો જ પ્રલાવ લગન પછી પણ રમાનો કાયમ રહે એની ખાતરી રમાને તે આપે છે. “ ગમા તરફની મારી ફજ્જ મૃત્યુ મુધી બળવીશ ” એમ તેમણે મણિલાલને લખ્યું છે. છેલ્લા દોઢ વર્ષમા તે ત્રણે સાથે રાત્રિઓ ગાળવાના દિવસ મુકરર કરે છે, ત્રણેતુ મન અપાદન કરે તેવા વાગીવર્તન દાખવે છે અને ત્રણેને સગ્જુ માન, હક્ક, ન્યાય મળે અને કોઈતુ દિલ દુલાય નહિ તે માટ સતત ધ્યાન આપે છે. અલબત્ત, તેથીજ્જોકે ત્રણેમાથી કોઈને પૂગે સતોપ થતો નથી, પણ કલાપીનું ગૌરવ ત્રણેને સતોપ આપવા તેમણે કંગેલા પ્રયત્નોમા રહેતુ છે. જે જમાનામા અનેક પત્નીના પતિ થયુ તેો સામાન્ય વાત, જે જમાનામા ગમે ત્યારે પત્નીને જિવાઈ બાધી આપી તેને અલગ રાખની અથવા છૂટી કરી દેની એ રોલની વાત, તે જમાનામા ત્રણે પત્નીઓ વિરો દરેકતુ સ્વમાન, સુખ અને હચ્છાઓ સતોપાય એવી કાળજી રાખી તેનો બનતો અમલ કવવા મથયુ એ પ્રશ્નસાપાન નથી શુ ? શુદ્ધસ્થીના સર્વ ધર્મેતુ ઉમગર્ભ પાલન તેમણે કહ્યું છે પત્નીઓના ધરેપૂા, વજો, હાથખર્ચ, પ્રવાસ, નોકર ચાકર વગેરેમા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરી કમીના તેમણે આવવા દીધી ન હતી

આમ જતા રમા પરની વિરોધ આસમિતને લીધે તે પોતાની સાથે પ્રવાસે ઘણુ ખરુ રમાને જ લઈ જતા. એમા એ પણ કારણુ હોય કે ગમાના વિરોધ ચપજ, પ્રલાવશાળી, સસ્કારી રીતભાતવાળા અને શાળા દોવાથી મુસા ફૂગીમા તેમ જ પરગામમા તેમને ખૂબ ઉપયોગી અને રોલાગપ બની રહેતા હોય અને બંને પત્નીઓ, સાથે રહેવામા દલેશ-દકાસ કરતી દોવાથી બેમાથી એકને જ, એટલે પછી તેો ગમાને સ્તો, સાથે લેવાની પગેશ રીતે ફજ્જ પડતી

હોય, પરંતુ મુંબઈ, મહાબળેશ્વર, ગોપનાથ, ઘોઘા, હડાળા, રાજકોટમાં કલાપીની સાથે રમાળા જ હોય.

અહીં એક પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. રમાને આટલી આસક્તિથી ચાહનારનું “...માત્ર તું મહારી રહેજે. તું રહેરો નહિ, તો પણ આ દિલ ખાળી મરી જઈશ પણ તહારો મટીશ નહિ—માટે કાંઈ પણ ચિન્તા શા માટે ?” એવો વિશ્વાસ ૧૮૯૦થી '૯૪ સુધી રમાને સતત આપનારનું શોભના સાથેનું પ્રણયલગ્ન કઈ રીતે ન્યાયી કે વાજબી ગણી શકાય ?

આ પ્રશ્ન નીતિની દૃષ્ટિએ ન વિચારીએ અને કેવળ પ્રણયપરાયણતાની દાષ્ટ્યે તપાસીએ તોપણ કલાપીનું પ્રેમમાં એક પાત્રમાંથી ખીજ પાત્રમાં સરકી જવું દોષરૂપ, કદાચ ઘણાંની દૃષ્ટિએ, જણાશે. એક વ્યક્તિ તેની કિશોરાવસ્થા અને તરુણાવસ્થાના સંધિકાળમાં એક પાત્રને એટલી બધી ચાહે કે તેના વિરહથી અકળાઈ જઈ આપઘાત કરવા સુધી ઉત્ક્રાંત અનુભવે અને એ જ વ્યક્તિ બે-પાંચ વર્ષમાં તેના પ્રેમનું પાત્ર અન્યત્ર શોધી કાઢી જે વ્યક્તિના વિરહે એ ઝૂરતો હતો તેને પોતાના નવીન પ્રેમના વિકાસમાં મોટા વિક્ષેપનું કારણ પણ માનતી થઈ જાય તે વ્યક્તિ શી રીતે પ્રણયવીર કે પ્રણયનિષ્ઠ કહી શકાય, એવો સવાલ સૌના મનમાં જડે તે સ્વાભાવિક છે.

અલબત્ત, એકપત્નીવ્રત કે એક સ્ત્રી પ્રત્યેના વિશુદ્ધ પ્રેમના આદર્શની દૃષ્ટિએ આ ધરાળર છે, પણ આદર્શને સ્થાને વાસ્તવિક હકીકતો લક્ષમાં લઈ આ પ્રશ્ન વિચારવો ઘટે છે. કલાપી રમાને અનન્યપણે ચાહતા તે કાળ તેમની કિશોરાવસ્થાનો. કિશોરાવયમાં સ્વાભાવિકપણે વ્યક્તિ વૃત્તિઓ અને લાગણીઓથી જ પ્રેરાતી હોય. તેના વિચાર આ વયે પાકા હોય પણ નહિ અને વૃત્તિ-લાગણી-વાસનાને પ્રિયકર પ્રવૃત્તિમાં જ તેની વૃત્તિનું ચક્રમણ્ય તે વખતે ચાલતું હોય. માના મૃત્યુ પછી અને રમાને પરણ્યા પહેલાં સ્વજન ગણાય કે પોતાના ઉપર હૃદયનો ખરો પ્રેમ ઢોળે તેણે તેમના મામી સિવાય ખીજું કોઈ સ્ત્રીવદ્મા કલાપીને હતું નહિ. આથી પરણ્યા કે તરત તેમનાથી આઠ વર્ષે મોટાં રમાખાના પ્યારમાં કલાપી રંગાઈ ગયા એટલું જ નહિ. પણ તેમના વાણીની મીઠાશ, દક્ષતા, યૌવન અને કલારસિકતાના મોહમાં તે પડી ગયા. તારુણ્યની વૃત્તિઓ જેમ જેમ જ્વેશ કરવા લાગી તેમ તેમ તે રમાની સંગતમાં જ સ્વર્ગ અને પોતાના જીવનનું સર્વસ્વ માનવા લાગ્યા. તારુણ્ય-વેગમાં વૈરાગ્યની વૃત્તિ કોઈ કોઈ વાર ઊઠવા લાગી ત્યારે પણ રમાથી જ પોને સંસારમાં રહ્યા છે.

રમા વિના તો પોતાનું જીવન દુઃખી અને નીરસ છે, એવું તે ગણવા લાગ્યા. આ વયમાં વ્યક્તિ સર્વને પ્રેમ કરવા લાગે છે અને જરાક દ્વાર્ધએ તેના હૃદયને મુગ્ધ કર્યું છે તે તેના તરફ અહોભાવ સેવવા લાગે છે. વિચારનું તત્ત્વ તેનામાં એ વખતે ઓછું હોય છે. વાસ્તવિકતા કે માનસશાસ્ત્ર ઉલ્લંઘની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો આ વય કુદરતી રીતે જ એક બાજુથી વૃત્તિ, વિકાર, વાસના અને લાગણીઓ અનુભવવાની છે અને બીજી બાજુથી કલ્પના, ઉવાર્ધ સ્વપ્નાં અને શ્રામક ભાવનાઓમાં રાચવાની છે.

એટલે જ્યારે વીસ વર્ષની વયે કલાપી રમામાંથી શોભના તરફ ઢળે છે. ત્યારે એવી મુગ્ધાવસ્થામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે. રમાના ગુણને બદલે દોષ હવે તેમને દેખાવા લાગે છે. રમાનો હવે તેમને માનસિક ભાર લાગે છે. રમાના વૃત્તિરંગો, ડુચિરંગો તો એના એ જ છે, પણ કલાપીની એ રંગોને જોવાની દૃષ્ટિમાં હવે ફરક પડ્યો છે. રમાના અને પોતાના હૃદયનાં રસદુચિ, ભાવના અને દૃષ્ટિમાં મોટા તફાવત છે. જ્યારે નિર્દોષ મધુર કિશોરી શોભનાના હૃદયની સાથે પોતાનો વિશેષ મેળ ખાય છે, એવું અનુભવતાં કલાપી શોભના તરફ વધુ ને વધુ ઢળતા જાય છે. પરિણામે શોભના સાથે એમના પ્રેમની ગાંઠ મજબૂત બનતી જાય છે. એટલે કલાપીના રમા સાથેના પ્રેમને કિશોરવયના મોહનું જ પરિણામ ગણીએ, તો કલાપીનો પ્રથમ સાચો ઉદ્યમાન પ્રેમ શોભના પરનો જ, એમ માનવું પડે. તેથી પ્રણયની દૃષ્ટિએ કલાપીએ રમાનો અપરાધ કર્યો નથી. શોભનાને પરપયા પછી પણ રમાને, દોટડાવાળાની જેમ, પત્નીના હોદ્દા આપ્યા છે, તેમનું માન સાચવ્યું છે, તેમની ઠગ્ગાઓ પૂરી કરવા તે તત્પર રહ્યા છે અને શોભનાની સાથે જ સખીના, મોટીબહેનના ભાવથી રહેવા માટે રમાને તેમણે સમજાવ્યાં છે.

આમ, કલાપીનો રમા માટેનો શરૂઆતમાં પાંચ વર્ષો લગીનો મોહ હતો. તે પછી શોભના તરફનો પ્રેમ હતો અને પચીસની ઉંમરે શોભનાના સ્નેહમાંથી ૫ જ્યારે હૈયુ દોઈ અગમ્ય તત્ત્વના પ્રેમ તરફ ચૂકવું ત્યારે શોભના પણ તેમને રમા અને દોટડાવાળાંની સમાન સામાન્ય બની ગયેલ જણાતી હતી. કલાપીના આત્માનો આ વિકાસ છે. માનવી, ગિમ્મિશીલ-વિચારશીલ માનવી, જડ નથી. કુદરતી વયના આવેશમાં આવી જઈ કંઈક તેણે ઉચ્ચાર્યું હોય, મનમાં સેવ્યું હોય, એ પ્રમાણે વર્તન તેણે કર્યું હોય, તેથી વિચાર પાકા થતાં, ભાવના સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ થતાં, જીવનદૃષ્ટિ બદલાતાં કુદરતી વયના આવેશમાં કરેલી ભૂલો-મુદારવી નહિ કે તેમાંથી નીકળી જઈ પોતાના જીવનવિકાસ, આત્મવિકાસ માટે

કેદખાના જેવી સ્થિતિમાં અસલા દર્દી શી રીતે સહી થકે? તે મરી જતી હતી અ ત્રગેક માસમાં કદાચ મરી જત. કોઈ પણ કાયદાની કે નીતિની ખાતર તે મારી નાખવા જેવું ઔદાર્ય મદારામાં રહ્યું નહિ અને જાણ થઈને પણ તેને ઉગારી લીધી છે... મહેં પરાધે આ કાર્ય કર્યું છે એમ હું કહેવા માગું નથી, પરંતુ મદારા કાર્યમાં પાત કરતાં ઉત્થાનની દૃષ્ટિ મને વધારે પ્રબલ લાગે છે. હું સદન નથી કરી શક્યો અને મહેં આ કર્યું એમ હું માનું નથી અને તેટલામાં જ મદારા અંતઃકરણને સર્વ શાન્તિ છે.”^૫

એટલા સાચા પ્રણયનિષ્ઠ પ્રણયવીર તરીકે આ સંનેગોમાં કલાપીને મા શોભના સાથે લમ જ ધષ્ટ હતું. પ્રિયતમા પ્રત્યેની તેમની ખરી જવાબદારી આ જ હતી અને તે તેમણે લોકનિંદાના, રમાના, શોભનાનાં સર્ગાવહાલાનાં— સર્વના લયને અવગણીને પણ બજાવી.

પરબ્યા પછી પણ શોભનાના બાલ્ય અને માનસિક પરિસ્થિતિના ફેરફાર માટે તેમણે બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. શોભનાને રાજ્યમાં કલાપી, કારભારી તાત્કાલ સાહેબ અને કલાપીનાં કેટલાંક માણસો સિવાય કોઈ આદર આપતું નહિ શોભનામાં કલાપીની જિંદગીએ જઈ શકે તેવું મનોબળ, બુદ્ધિશક્તિ કે માનહોતાં. આથી એક વર્ષ સુધી શોભનાના માનસને તથા સરલ હૃદયને રસ અંગ માનની પોતાની જૂમિકાએ ચઢાવવા કલાપીએ પ્રયત્ન કર્યા છે. મૃત્યુસમયે પણ તેમની ચિંતા શોભના માટેની જ હતી.^૬ પ્રો. ઠાકોરના કહેવા પ્રમાણે કલાપીની છેલ્લી સહી અને છેલ્લું કાર્ય શોભનાખાના હક્કના રક્ષણ માટે હતાં પતિ અને પ્રણયી લેખે પણ, આમ, કલાપી અસામાન્ય વ્યક્તિ છે.

રાજન :

રાજન તરીકે કલાપીના હિસાબનું સરવૈયું બહુ જમાપાસું દેખાડતું નથી. તે દર્શ, દહ મનના, ગુનેગારો સામે કડક હાથે કામ લેનારા, પોતાના પ્રલાભથી ખટપટિયા ત તરફતરો અને નોકરીને નિયમનમાં રાખનારા, પોતાની છત્તાઓની તાકીદો કોઈ સ્વાવનારા કુશળ રાજ્યકર્તા થઈ શક્યા નથી. પણ તેમ છતાં કર્તવ્યોને આધારીથી બળવવા ઉત્સુકને પ્રબળ સદા કલ્યાણ વાંછનાર ઉદાર દિલના રાજવી તો તે હતા જ. આદર્શ રાજન થવા માટે તે અનેક પુસ્તકોનું અધ્યયન કરે છે. રાજનના ખરા ધર્મોનું તે મનન કરે છે. કારભારી પાસે બેસી રાજકાજનો નિષ્ઠાથી અનુભવ લે છે. મણિલાલ અને તેમના મૃત્યુ પછી

૫. “પત્રધારા”, પૃ. ૩૬૬-૪૦૦.

૬. જુઓ “જાનિમતિ કલાપી” એ પ્રો. ઠાકોરનું વ્યાખ્યાન.

ગોવર્ધનરામનું વાર વાર રાજ્યધર્મમાં માર્ગદર્શન મળતું કરે છે. પ્રજાની ફરિયાદોને તે એકચિત્તથી સાલજે છે. પ્રજાકલ્યાણ માટે અનેક યોજનાઓ ઘડે છે. ગભ્ય સુત્રિન અને, ન્યાય સરળતાથી મજે અને પ્રજાનો મર્વાગી વિકાસ થાય તે માટે ગોવર્ધનગમ પાસે અનેક ધાગઓ ઘડાવે છે. અમલદારોની નાગચૂડ, તેમની લાચકુચ્ચવત અને તેમના તરફનું પ્રતીકન દૂર થાય એ માટે શુ કરવું તેનો વિચાર કરે છે. પ્રજાના સુખદુઃખ તથા ફરિયાદો તરફ તે સદા જાગૃત રહે છે. દુકાળમા પ્રજાગણત માટે પોતાની તિન્નેરી ખાવી કગવી દે છે. પોતાના મર્દ અમલદારોને દુષ્ટાણની પ્રતિમા જ રોકયા છે. એટલે એવરના પાસેથી લાખ રૂપિયા ચાગ દકાના વ્યાજે પ્રજાગણત માટે લઈ અને “બધી મુશ્કેલી વેદીને પણ એક માણસ આ ગજનમા ન મરે” તે માટે જનતા બધા પગલા તેમજે લીધા હતા. ગરીબ માણસો માટે જે તળાવ ગળાવવાનું કામ શરૂ કર્યું, આખા ગભ્યમા દરેક ધર્મા ક્રેટલા માણસો છે, તેમા કામ કરી શકે તેવા ક્રેટલા અને ઘેર બેઠા ખાવાનું આપવું પડે તેવા ક્રેટલા તેની નોધ કગવી, અને બળદો તથા ગુમીલોકના જનવગને માટે ધામનો બ દોળસ્ત પણ કગવો. આવી ઉદારતા અને પ્રજાપ્રેમને લીધે કલાપી બ્યારે મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે રાજ્ય માધે ૭૫,૦૦૦ રૂપિયાનું દેવું મૂકતા ગયેલા. પણ કલાપી પ્રકૃતિએ નગમ, દિલે ઉદાગ અને ક્ષમાશીલ, વર્તને વિવેકી અને સમતાવાળા અને દષ્ટિએ પ્રારમ્ભવાદી, એટલે મનના નિર્ણયનો તાકીદે અમલ કગવામા પણ શિથિલ હતા. જે બાબુના અભિપ્રાયો તેમની સમક્ષ રજૂ કરવામા આવે તો તેમાથી ઘાઈ ચોક્કમ નિર્ણય ઉપર આવવામા તેમના હૃદયને મુશ્કેલી નડતી. અને એ નિર્ણયનો અમલ કરવા જતા મિત્રો શુ કહેરો, રમા શુ કહેરો, કાગલારીને કેવું લાગરો, અમલદારોમા કચવાટ તો પેદા નહિ થાય, પ્રજા તેનો વિરોધ તો નહિ કરે—એવા તર્કો કરી વિવબ લગાડતા. એમના આવા નરમ હૃદયને લીધે પ્રપચીઓને રીક અનુકૂળતા મળી જતી. તેમના નિર્ણયનો અમલ જ ઘણી વાર તો થતો નહિ અને આમ તેમની લાવના—અજા નિર્ણય રહેતી. આથી રાજ્યમા રમાનું ધાર્યું ઘણું થતું. સત્તાના સૂત્રો, માણસોની દેરબધવી, અમલદારોની નિમજ્જોકો વગેરેમા રમાખાનું જ રાજ્ય ચાલતું. રમાખાના માણસો ગમાખાને ખુશ ગખીને ગભ્યમા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા પ્રજાને હેરાન કગતા અને તેમને રાજા સુગસિહ કઈ જ કરી શકતા નહિ

રાજા તરીકે તેમની ખીજ ખામી એ છે કે માણસને નાણી જોઈને ઘટે સેટલો જ તેનો વિશ્વાસ કરવો એ તે કદી શીખ્યા નહિ. તેમના સ્વબન જેવી

બનેલી કે તેમણે સ્વચ્છ માની લીધેલી અનેક વ્યક્તિઓ વિષે તેમની વ્યાંખ એકથી વધારે વખત મિત્રોએ ઉઘાડેલી. એવી વ્યક્તિઓને જાણ હૃદયેગ અને પૂરા તિરસ્કારથી તેમને છેવટે દર પણ કરવી પડેલી. તોપણ એ રામ એના એ, કારણ કે લાગ મળતાં જ એવી વ્યક્તિઓ પાછી ઘૂસી જતી, તેમને મહિન જૂતકાળ જૂંસાઈ જતો અને આમ “મેલ કરવત મોઝીના મોઝી” જેવું થતું. પ્રો. દાંદાર યોગ્ય રીતે જ રાજ્ય કલાપી વિશે તેમના વ્યાખ્યાનમાં જણાવે છે : “નિયમો બંધાવે, જાહેર કરે, હુકમો કરે, પણ નાટકિયાઓની જાળમાં કલાપી આવી જઈ એમને પરોક્ષ રીતે મદદ કરે. સુરસિંદની આ પ્રકૃતિ સૌ પામી ગયેલા. નરમ, લાગગીરિપ્રધાન રાજ્ય.”

અને એ પણ ખરું કે કલાપીની અન્ય ક્ષેત્રોમાં જેવી અનુરાગવૃત્તિ તેવી રાજ્યપદમાં નહિ. રાજ્ય થવા માટે કદી તેમને અંતરથી ઇચ્છા જ થઈ નહિ. રાજ્ય થવા કરતાં કવિ, સ્નેહી, દયાળુ સજ્જન, સાધુ, તત્ત્વજ્ઞાની અને શિક્ષક થવા તરફ તેમનાં રુચિ અને વલણ વિશેષ. જાણવું અને વર્ણવવું, એ જ તેમને મુખ્ય રસ. રાજ્ય તરીકે પોતાને કોઈ વિશિષ્ટ અમર્્યાદિત હક જોઈતા નથી. રાજ્યની કાર્ય-ધૂંસગી તેમના નિષ્ક્રિય અને બેમાનુ સ્વભાવને ગમતી પણ નથી. તેમના સરસ, દયાળુ, વિચારશીલ હૃદયને ગુનેગારોને સજ્જ આપવી, અમલદારો પાસેથી સામ, દામ, દંડ, બેદની નીતિથી કામ લેવું, રાજ્યકાર્યની મેલી રમતોમાં ખૂંપી રહેવું, વગેરે અનેકગણું કમલું લાગે છે.

રાજ્યનો પ્રજાધર્મ, રાજ્યનું કાર્યક્ષેત્ર, રાજ્યની દૂરદેશી ને વિચારપૂર્ણ દૃષ્ટિ—નીતિ, રાજ્યનું પ્રજાને દોરવામાં નેતૃત્વ વગેરે વિશે કલાપીની જાડી અને ન્યારી સમજ તેમના પત્રોમાં જણાઈ આવે છે. રાજ્ય તરીકે કલાપીના કાર્ય કરતાં વિચાર ઘણા જાણ્યા છે. તેમની રાજ્ય તરીકે પણ સહનશીલતા એટલી બધી કે તેમનો એક ખવાસ રસોઈયો તેમને “ટીંટું” કહી બેડો એથ તેમણે સાંખી લીધેલું.

રાજ્ય તરીકેનું કર્તવ્ય કલાપી હૃદયથી બળવો શક્યા નથી. “કૃષ્ણીરીના હૃદયને રાજ્યનું હૃદય” તે બનાવો શક્યા નથી. રાજ્ય તરીકેની પોતાની એક-એક મર્યાદા કલાપી જાણે છે.^૭ પણ અન્ય રાજ્યોની જેમ તે પણ પ્રારબ્ધવાદી હોવાથી સામાન્ય પ્રજાજન જે પુરુષાર્થ કરી શકે, જે જવાબદારી કુશળતાથી બજાવે તે કલાપી કરી શકતા નથી. સામાન્ય સુશિક્ષિત, જુદિશાળી માણસની

૭. જુઓ તાત્યાસાહેબ, ગોવર્ધનરામ અને મહિલાવ વરના પત્રો.

તુલનામાં પુરુષાર્થ કરવામાં રાજ્ય કલાપી નળની વ્યક્તિ તરીકે જાહેર થાય તેમ છે. રાજ્ય-પ્રબળના સંબંધ વિશે તે લેખ લખી શકે, પણ એવો સંબંધ તે સ્થાપી શકતા નથી. માત્ર વિચાર-પુરુષનું એ લક્ષણ છે, પણ રાજ્યમાં તે કાર્ય-પુરુષ પણ હોવો જોઈએ ને!

મિત્રમંડળ :

કલાપી રાજ્ય તરીકે લલે નિર્ણય હોય, મિત્ર તરીકે તે ખૂબ દિલાવર હતા. સ્નેહ એમના જીવનનો સર્વોપરી સ્તર હોવાથી અને ઉદારતા તેમના દિલનો મોટો ગુણ હોવાથી મિત્રોથી તે સદા પરિવેષિત રહેતા. પુષ્પથીયે ટ્રામળ આ ટુંકુ જે જે એના સંપર્કમાં આવ્યા તેમના પર મમતા અને વતસલતા વરસાવી ગયું છે. આથી એ સ્નેહમૂર્તિનું મિત્રમંડળ વિશાળ રહ્યું હતું. એ મિત્રમંડળ ખુશામતપ્રિય, વિકાસપરાયણ રાજ્યોની આસપાસ હોય છે એવું નહિ, પણ સંસ્કારી, સાહિત્યરસિક, કલાપ્રેમી આત્માઓ તથા સમાનશીલ વ્યક્તિઓનું હતું. એમની સાથેના એમના હૃદયનો સ્નેહસંબંધ તેમના પત્રો પરથી જણાય છે. એ પત્રો કલાપીનું સ્નેહી મિત્રનું પામું પૂર્ણપણે દર્શાવે છે. એમની રસવૃત્તિને, સાહિત્ય-તત્વજ્ઞાનના એમના અભ્યાસને અને એમના સાહિત્ય-સર્જનને આ મિત્રમંડળથી સારું પ્રોત્સાહન મળતું તેમ જ તેમનાં માનસ, દષ્ટિ અને વિચારને આથી સારું પોષણ મળતું. બીજા પક્ષે, એ મિત્રોને પણ ભાર્મિલ ઉદાર કવિહૃદયનો ઝોઠો લાભ નથી મળ્યો. કેટલાકને કાવ્યવિવેચનનો લાભ, કેટલાકને નોકરીનો લાભ, કેટલાકને પેન્શનનો લાભ તો કેટલાકને તેમની દ્વારા સાહિત્યજગતમાં પ્રવેશવાનો લાભ મળ્યો છે. સર્વ મિત્રોને તેમના હૃદયરંગનો, ઉમળકાનો, હેત અને લાગણીનો, સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનો, જીવનમુવાસનો અને ચારિત્ર્યની ઉદાત્તાનો કંઈક ને કંઈક પાસ લાગતો, તો બીજા પક્ષે, કલાપીને પણ એ મિત્રોનાં કલાસર્જન, જીવનવિચાર અને વિવિધ ટ્રાટિના વ્યક્તિત્વનો કંઈક પાસ લાગ્યો હતો. કલાપીને ત્રણ ટ્રાટિના મિત્રો છે : ૧. મણિલાલ, ગોવર્ધરામ જેવા શુરુપદનું અને માર્ગદર્શકનું સ્થાન ભોગવતા મિત્રો; ૨. કાન્ત, વાજસુરવાળા, શિવસિંહજી, સંચિત, ખાવાલાઈ વડિયાવાળા અને જટિલ જેવા સમાનધર્મી, સમકક્ષ મિત્રો; ૩. રાણા સરદારસિંહ, મસ્તકવિ લલિતજી, આનંદરાય દવે, મેારખીઠાઠાર શ્રી લખધીરસિંહજી આદિ જેમને પોતે કંઈક શીખવે, સૂચવે, રાહ બતાવે અને પરસ્પરના હેતથી સૌ ઐક્ય સાધે તેવા મિત્રો. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર પણ તેમના સંપર્કમાં આવેલા, પણ મૈત્રી મુઠી પહોંચી શકે તેવા એ સંબંધ નહિ.

મણિલાલ અને કલાપી

મણિલાલ કલાપીના જીવનસમગ્રના સલાહકારક તથા માર્ગદર્શક શુરુ હતા. સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકારણ, પ્રજ્ઞ, વૈરાગ્ય એ બધા વિષયમાં તે ખરું જ, પણ રમાને મનાવવામાં, કલાપીને મેક્સેરિઝમ તથા યોગ શીખવવામાં (તેમને અનુભવધર્મિક ચાટણ તૈયાર કરી મોકલી આપી તે કેમ વાપરવું તે બતાવવામાં!) અને એ પ્રમાણે કલાપીના જીવનની નાની નાની ખાનગી બાબતોમાં મણિલાલ કલાપીના મુરજીની, મિત્ર અને સલાહકાર હતા. બંને વચ્ચે ૧૮૯૨ના ઓક્ટોબરથી સંબંધ બંધાયો તે, વચમાં એકાદ વાદળું ૧૮૯૬ના મે મહિનામાં આવી ગયું તે મિલાય, મણિલાલ મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી તે અવિચ્છિન્ન રહ્યો. બંને વચ્ચે આવો સંબંધ અતૃપ્ત રહ્યો તેનું કારણ ઉભયનું અંખનાસામ્ય તથા દુઃખ-સામ્ય હતું. મણિલાલ લખે છે : “ત્રીના અભાવે કોઈ પુરુષની સાથે ખરે ખરે પ્રેમ બંધાય તે તે પણ મને ઠેક ઠેકો. આ જ કારણથી હું મિત્રોની વ્યવસ્થા વારંવાર કર્યું જતો ને બને તેટલી રીતે મારા મિત્રો મારા પર પ્રેમ રાખે તેવા પ્રયત્ન આચરતો.”^૮ કલાપી પણ પ્રેમભરસ્યો આત્મા હતો. કોઈક સમાનશીલ-વ્યક્તિ અને સમસંવેદક દિલ પોતાના મનની વાતો સાંભળે અને પોતાને પ્રેમ અને ધર્મનું સાહિત્ય, રાજ્યકાર્ય અને જીવનનું જિંમું ધરવે, એવી તેમના મનની જાંડી ઠમ્ઠા હતી. મણિલાલ એ વિષયમાં સમર્થ વ્યક્તિ હતા એટલે બંનેમાં અન્યથા લિનન પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિત્વ, તોપણ ઉભય વચ્ચે આમ, સુરુશિષ્યનો સંબંધ છેવટ સુધી ચાલુ રહેવા પામેલો.^૯ કલાપી સાથે મણિલાલ વારંવાર લાડી આવતા. કલાપી પણ બે વાર નડિયાદ તેમને ઘેર જઈ આવેલા. મણિલાલની તેમનાં પાછલાં વર્ષોમાં તબિયત નબળી રહેતી ત્યારે કલાપીએ તેમને પૂર્ણ નિઃતૃપ્ત થઈ થોડો સમય લાડી રહેવા આવવાનો આમ્રઉ કર્યો હતો.

કલાપી ઉપર મણિલાલનું ઘણું ઝણુ છે. પોતાના “સુદર્શન”માં “કૃષ્ણી હાલ” અને તે પછીનાં કાન્ધ્યે પ્રગટ કરી કલાપીને સાહિત્ય જગતમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરાવનાર મણિલાલ. છેવટે તે કાન્ધ્યે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી થયું ત્યારે પણ તેની જવાબદારી મણિલાલે સ્વીકારી હતી ગજલનો સાહિત્યપ્રકાર

૮. મણિલાલની આત્મકથા (વસંત).

૯. એકે કલાપી સાથે સંબંધ ગાઢ થયા પછી મણિલાલને લાડીના કારખાની યવાની અને કલાપી પાસેથી વધુ ને વધુ આર્થિક મદદ મેળવવાની લાલસા ખરી. જુઓ : મણિલાલ પરના કલાપીના પત્રો.

અન્નમાવવાની પ્રેરણા કલાપીને મણિલાલની ગઝલોમાંથી મળેલી. કલાપીની ગઝલો 'સુદર્શન'માં છાપતાં મણિલાલે ક્યાંક ક્યાંક શાબ્દિક ફેરફારો પણ કરેલા. કલાપીને સૂક્ષ્મતા તથા અદ્વૈતના આનંદની ઊંડી સમજ આપનાર મણિલાલ. "ગીતા", અભેદના પ્રેમની, "ઇમિટેશન ઓફ શંકર", "ઝેનોની", "અભેદોર્મિ", "સિદ્ધાંતસાર" વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવાની પ્રેરણા આપનાર તથા તેમાંના કેટલાક અધરા વિચાર કલાપીને સમજાવનાર મણિલાલ. કલાપીના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોમાં અભેદના સિદ્ધાંત તથા સ્વરૂપનો વણાટ આપનાર મણિલાલ. બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડ, જીવ, જગત અને તેને જોવાની દૃષ્ટિ કલાપીમાં સ્પષ્ટ કરનાર મણિલાલ. તેમના પ્રેમરાંજન્યમાં કલાપીને ખરા સૂક્ષ્મ પ્રેમનું દર્શન કરાવનાર, પ્રણય-ત્રિકાણમાં તેમનું શું કર્તવ્ય તે બતાવનાર મણિલાલ. રાજ્યવિષયમાં રાજનતા ધર્મો, તેની શક્તિ, તેની દૃષ્ટિ અને કાર્યપદ્ધતિનો કલાપીને ખોધ કરનાર સૌ-પ્રથમ મણિલાલ અને ગૃહ, કુટુંબ, સમાજ દેલ્યાદિ બાબતોમાં કલાપીના મનનું સમાધાન કરી તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપનાર પણ મણિલાલ. પણ સૌથી વધુ ઋણુ તો કલાપીને વૈરાગ્યની શક્તિમાંથી થોડાંક વર્ષ પાછા વાળી, તેમને ગૃહસ્થધર્મ અને રાજ્યધર્મનું જ્ઞાન કરાવી તેમના હૃદયનો વિશ્વાસ જીતે એવી દલીલો કરી કલાપીના ચિત્તનું સમાધાન મણિલાલે કરાવી આપ્યું તેનું છે. રમા, રમાનાં ફેઈ, કુઆ વગેરે આત્મજનોથી જે કલાપી રોકાયો નહિ તેને મણિલાલે રાજ્ય છોડી જતો રોક્યો એ મણિલાલનો પ્રભાવ કલાપીના મનમાંથી જૂંસાઈ શક્યો નથી. "આપે મને સમજાવ્યો. મ્હારો જ ધર્મ મને બતાવ્યો. હવે કદી રાજ્ય છોડવાને વિચાર છું કરી શકીશ નહિ." "હવે મ્હારા બધા ઉધામા ખેસી ગયા છે. " "અત્યારે અને એક વર્ષ પહેલાંની મારા મનની સ્થિતિ સાંભરે છે. કેટલું દુઃખ! કેટલી મુંઝવણ! એ બધા પડદા આપ ચીરી મને અન્નવાળા પાસે લઈ ગયા એ કેટલું બધું." ૧૦ આમ, કલાપી મણિલાલના કેટલા આભારવશ છે ન મણિલાલે કલાપીના "કારમીરનો પ્રવાસ" માં પણ સુધારવા માટેનાં આકેક સૂચનો કરેલાં. ૧૧

"સુદર્શન" માંનાં મણિલાલનાં લખાણોથી આકર્ષાઈ કલાપી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કરે છે અને એ પત્રોમાં કલાપી પોતાની નિખાલસ, પ્રેમાળ અને સાહિત્યરસિક પ્રકૃતિ બતાવે છે ત્યારથી મણિલાલ પણ પોતાની રાજનીશીમાં તેમને વિષે જાણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતી નોંધ કરી રાખે છે : "એ કુમાર !

૧૦. "પત્રધારા", અનુક્રમે પૃ. ૯, ૧ અને ૧૦.

૧૧. એ પરિશિષ્ટ નં. ૨ માં આપ્યાં છે.

કૃષો પ્રેમાલ હૃદયનો, કૃષો શુદ્ધ ચરિતવાળો, કૃષો વિદ્યાવિલાસી—એને પ્રત્યક્ષ જ્ઞેયો નથી. એણે પોતે પત્ર દ્વારા જાણખાણુ ક્યું છે, પણ પછી તેના પત્રોમાંથી તે એવો સમજાયો છે. એક રાજ્ય તરીકે એનું એ ચરિત્ર વધારે ખીલવાને અનુકરણીય થાય એમ મારી દૃષ્ટા એને લખવાનો ઉદ્દેશ છે.”^{૧૨}

મણિલાલનું મૃત્યુ, આ દારણે, કલાપીની જિંદગીમાં એક આઘાતરૂપ બની બેસ્યો છે. તા. ૫-૧૦-૧૯૮૧ના રોજ તે મિત્ર આનંદરાય દેવને લખે છે : “મ્હારું ગૃહ, મ્હારો ધર્મ—તે સર્વમાં દારનાર મ્હારો તો એક પરમ કૃપાળુ ગુરુ ગયો અને તેની સાથે મ્હારા હૃદયનું સર્વ બળુનાર એક મિત્ર ગયો. કદાચ આખી જિંદગીમાં તેની ખાટ કદિ પૂરી પડશે નહિ.”

તા. ૧૯-૧૦-૧૯૮૧ના રોજ ગોવર્ધનરામને લખે છે :

“હું એમને મિત્ર કરતાં ગુરુ વિશેષ ગણુતો હતો, અને રાજ્યમાં દીવાન પર રાજ્ય હોય છે પરંતુ દીવાન અને રાજ્ય બંને પર રહી શકે તેવા કોઈ પુરુષની મદને જે અપેક્ષા સમજાઈ છે તે એમનાથી પૂરી પડતી હતી.” કલાપીએ પોતાના હૃદયની ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાત પણ મણિલાલને કહી તેમની પામેથી માર્ગદર્શન અપેક્ષુ હતું.

તો ખીજી બાજુએ કલાપીએ પણ મણિલાલને બધા મળીને બાર ઉગ્ગર ઇપિયાની મદદ કરી હતી. “વિલ” નામનું મણિલાલનું પુસ્તક જપાવવા તેમણે તેનો ખર્ચ આપ્યો હતો. મણિલાલની પૈસા સંબંધી તંગીની વાત કલાપી બળજબરી હતા, તેથી તેમને સદા આર્થિક મદદ કરવા તે તત્પર રહેતા હતા. આમ, ઉભય વચ્ચે સ્નેહનો અને ગુરુ-શિષ્યના લાવનો એટલો બધો દૃઢ સંબંધ હતો કે કલાપીનું વિચારશીલ ને ગંભીર વ્યક્તિત્વ તેમની અદાર વર્ષની ઉમરથી જે ત્વરિત ગતિએ વિકસવા લાગ્યું તેમાં મણિલાલનો મોટો હિસ્સો હતો, એમ આપણે ગણુવું જ પડે

કલાપી અને ગોવર્ધનરામ

મણિલાલની જેમ ગોવર્ધનરામ સાથેનો સંબંધ પણ ઈ. ૧૮૯૨ના ઓક્ટોબરથી પત્ર દ્વારા શરૂ થયો હતો. કલાપીએ જેમ મણિલાલ સાથે જીપીની આપને કરી હતી તેમ ગોવર્ધનરામની જીપી પણ પત્ર દ્વારા મંગાવી હતી. કલાપીએ પોતાના ત્રીજા જ પત્રમાં ગોવર્ધનરામને પોતાનાં વાચન, અભ્યાસ અને રુચિતંત્ર વિશે માહિતી આપી હતી અને આગળ હવે શું શું વાંચવું

૧૨. શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર કૃત “ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા, ખંડ ૨” માંથી.

તેનું માર્ગદર્શન 'માગ્યુ' હતું. તેમનો વિચાર મણિલાલની જેમ ગોવર્ધનરામને પણ ગુરુ બનાવી તેમની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન હેઠળ જીવન, રાજ્ય તથા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરવાનો હતો.^{૧૩} એક વાર ગોવર્ધનરામને રૂબરૂ મળી રાજ્યમાં સારા માણસો ગોઠવવાની ઇચ્છા ૧૮૯૩ માં, તેમને રાજ્ય સોંપવાનું હતું તે અરસામાં, કલાપીએ વ્યક્ત કરી હતી. એ જ વર્ષમાં "કાશ્મીરનો પ્રવાસ"ની સંશોધિત નવી આવૃત્તિ બહાર પાડવા અંગે મૂળ કૃતિમાં સુધારા કરવાનું કામ મણિલાલની જેમ ગોવર્ધનરામને સોંપવાની અભિલાષા તેમણે બતાવી છે. આમ જોઈ શકાશે કે કલાપીની ઇચ્છા મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામ ઉભયને ગુરુ—માર્ગદર્શક બનાવવાની હતી, પણ ગમે તે કારણે ગોવર્ધનરામે કલાપી સાથે પછીથી પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો નહિ અને તેમની વચ્ચેનો સંબંધ મણિલાલ જેટલો દૃઢ રહેવા પામ્યો નહિ. પણ મણિલાલના મૃત્યુ પછી કલાપીએ પોતાનાં રાજકાર્યો અને જીવનવિચારોના માર્ગદર્શન માટે ગોવર્ધનરામ પાસે પુનઃ ઇચ્છા પત્ર દ્વારા વ્યક્ત કરી અને ઈ. ૧૮૯૮ના ઓક્ટોબરથી ફરીને તેમની વચ્ચે પત્રો દ્વારા પરિચયની નિકટતા સર્જાતી ગઈ. લાડીના કારભારી તાત્કાલિક દ્વારા પણ તેમની વચ્ચેનો સંબંધ દૃઢ થતો ગયો. ઈ. ૧૮૯૭માં કલાપી ગોવર્ધનરામને ઘેર મળવા ગયા. ઈ. ૧૮૯૮ના ડિસેમ્બરમાં કલાપીના આમંત્રણથી ગોવર્ધનરામ તેમના પુત્ર રમણીયરામ સાથે લાડી આવે છે. રાજ્યના કામ અંગે માર્ગદર્શન આપે છે. કલાપી ગોવર્ધનરામને મુસાફરીખર્ચના રૂ. ૬૦ આપે છે અને ગોવર્ધનરામની નાની પુત્રી જયંતીના લગ્નપ્રસંગે રૂપિયા બસો ચાંદલો મોકલાવે છે. ફરીને, ૧૮૯૯ના ઓગસ્ટમાં કલાપીનો વારવારનો આશ્રય હોવાથી બીમારીમાંથી ઊઠેલા અને હવાફેર કરવાની આવશ્યકતાવાળા ગોવર્ધનરામ બે માસ લાડી આવી રહે છે. સુરસિંહજીના "મુસાફર" બગલે નિરાતે બેઠી તે "સરસ્વતીચંદ્ર"ના ચોથા લાગનાં ફેટલાંક પ્રકરણો રચે છે અને લાડીના રાજ્યતંત્ર માટે ફેટલાંક ધારાઓ ઘડી આપે છે. ત્યારબાદ એ જ વર્ષમાં કલાપી લલિત અને જટિલ સાથે તેમને મળવા નડિયાદ આવે છે અને સરસ્વતીચંદ્રના છેલ્લાં પ્રકરણો વંચાતાં સાંભળે છે. કલાપી ગોવર્ધનરામને "જરૂરીને સમયે આપનો ઉપયોગ હું કરું છું તેમ જ જરૂર જણાતાં વગરસ ક્રાંચે આપ પણ મ્હારે ઉપયોગ કરો" એમ જણાવી નાણા સંબંધે જરા પણ મૂંઝવણ ન અનુભવવા કહે છે. દુબકાળ બાબતમાં પણ તેમની સલાહ લે છે. ઈ. ૧૯૦૦માં બ્યારે ફરીને કલાપીના ચિત્તમાં ગાદીત્યાગનો પ્રશ્ન ઘેળાય છે ત્યારે ગોવર્ધનરામની સલાહ લેવાય છે

દર્શન મેળવી શક્યા હતા તે ગોવર્ધનરામ પાસેથી મેળવી શક્યા નથી.^{૧૫} ઈ. ૧૮૯૩ પછી કદાચ ગોવર્ધનરામ તેમની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સંજ્ઞેગોના વિષય વાતાવરણમાં મુકાયેલા હોવાથી હલાપી સાથે પત્રવ્યવહાર માણુ નહિ રાખી શક્યા હોય. આથી પોતાને મૂંઝવણ રાખ્યાના તથા ગાદીત્યાગના પ્રશ્નો રજૂ કરી દિવને હળવું કરવા સિવાય અને લાડીના ધારાઓ ઘડાવવા સિવાય અન્ય કશું ગોવર્ધનરામ પાસેથી હલાપી પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. તોપણ ગોવર્ધનરામ જેવા મહાન સાક્ષર સાથેનો તેમનો પ્રત્યક્ષ તથા પત્રો દ્વારા પરોક્ષ સંબંધ તેમના ચિત્તને ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપવા માટે બસ હતો. “સરસ્વતીચંદ્રે” હલાપીની માનસમૂર્તિને ઘડવામાં મોટો ફાળો તેમના પ્રવાસ દરમિયાન આપ્યો હતો. “સ્નેહમુદ્રા” વાંચીને તેમનું ‘હૃદય’ ડ્રવી ગ્રહણું હતું. ગોવર્ધનરામે તેમના લાડીના નિવાસ દરમિયાન હલાપીના ચિત્ત, માનસ અને રુચિતંત્રને પ્રભુ તથા અધ્યાત્મ તરફ વાળવામાં મોટો ફાળો આપ્યો હતો. ૧૮૯૯ થી હલાપીનાં જીવન, સાહિત્ય અને વૃત્તિઓમાં જે પરિવર્તન થતું જણાય છે તેમાં ગોવર્ધનરામ જેવી સુચિંતક, કૃતનિશ્ચયી અને પક્ષ ભુલિની સ્વકિતનાં પણ ચાહના તથા વિશ્વાસ હતી જવાં, તેમને દોઢ મહિના મુધી લાડી રહેવા લલચાવવા અને તેમના પ્રેમાદરને પાત્ર બનવું એ માત્ર ચોવીસ વર્ષના યુવાન હલાપીને માટે પણ ઝોઝી ધન્યતાની વાત છે ?

કાન્ત-હલાપી

“શું જે હું ફરિયાદ કરું છું તે જ આપ કરો છો ? કદાચ આપણે બહુ પાસે હશું. આપણી ગત કામની રેવાઓ પણ બહુ સમાન લાગતી જાય

૧૪. જુઓ “પત્રધારા”, પૃ.૪૨૧થી ૪૨૮.

૧૫. સ્વ નવવયસમ ત્રિવેદી તેમના “હલાપી” પુસ્તકમાં (પૃ.૮૧ મે) “હલાપીને મણિભાઈ (દિવેદી) તરફ જેવી સ્નેહની લાગણી હતી તેનો ગાડી જલાવ હતો,” એમ જે જણાવે છે, તે બરાબર નથી. હલાપીએ પોતાના ધરસંસારની બાબતો ગોવર્ધનરામ પાસે મૂકી ન હતી તેનું કારણ તેમના પર સ્નેહનો અભાવ નથી, પણ પ્રારંભમાં તેમની સાથે હલાપીને સંબંધ થયો ત્યારે હલાપીને શુદ્ધસંસારના પ્રશ્નો હતા નહિ અને ઉત્તરકાળનો સંબંધ શરૂ થયો ત્યારે તેમના એ પ્રશ્નો પતી ગયા હતા.

છે. પ્રભુ જાણે." ૧૮૯૬માં કાન્ત સાથે મુંબઈમાં સમાગમ થયા પછી તેમની સાથે કલાપીનો જોવા આત્મીય સંબંધ બંધાવા પામે છે તેવો તે કાઈ ગુરુ મિત્ર સાથે બંધાયો નથી. કાન્ત-કલાપી પ્રથમ વાર જ મળ્યા અને, છટા પડ્યા ત્યારે કલાપી કાન્તને કહે છે: "આપણે બંને અગાઉ કાઈ વાર મળ્યા હોઈએ અને ઘણી વાર સાથે રહ્યા હોઈએ એમ લાગે છે." અને આ "જનનાંતર સૌહાર્દ" તે પછી ઝડપથી પોષાય છે. ૧૮૯૭થી કલાપી કાન્તને પોતાનો મનની ઝીણામાં ઝીણી ગુપ્ત વાત પણ કહે છે. પોતાની બંધી નળખાઈઓ અને ખામીઓ તે કાન્ત સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે અને કાન્ત પણ કલાપીના સમાન ધર્મશીલવ્યસનવાળા હોવાથી કલાપીના હૃદયને નેટલું ખેંચે છે તેટલું અન્ય કાઈ ખેંચી શક્યા નથી. કાન્ત તાત્પર્યનો બોધ કરતા, મણિલાલ કે ગોવર્ધનરામ જેવા મિત્રગુરુઓનો માફક નહિ, પણ કાન્તાની જેમ કલાપીને સહૃદયતા, સહાનુભૂતિ અને સ્નેહથી પોતા તરફ ખેંચે છે. સાહિત્યચર્ચા, રસચર્ચા, કલા અને કવિતાના સ્વરૂપની ચર્ચા, કલાપીના શૈલના સાથેના સ્નેહની ચર્ચા, ધર્મ-ચર્ચા, સ્વીડનબોર્ગનાં પુસ્તકોની ચર્ચા કલાપીના રાજ્યકાર્ય વિશે ચર્ચા—એમ રુચિના, અભ્યાસના, હૃદયના કંઈ કંઈ પ્રશ્નોના જવાબ કાન્ત એવી ઊંડી લાગણીથી કલાપીને આપતા જાય છે કે કલાપી કાન્તના સ્નેહમાં ઊંડે તણાતા જાય છે. પોતાના હૃદયનું અપૂર્વ વિરામસ્થાન કલાપીને કાન્તમાં લાધે છે. કાન્ત પણ કલાપીની સાહિત્યસર્જકતા, વિદ્યાપ્રેમ, જ્ઞાનગિર્યાસા, હૃદયનું ઔદાર્ય અને બર્ધપણું, સ્નેહાળતા તથા ઊર્મિલતા જોઈ કલાપી તરફ ખેંચાય છે અને આમ ૯૭ થી ઉભય વચ્ચેની મૈત્રી કાઈ અપૂર્વ ઊંડા સ્નેહના તારથી દબ થાય છે. કલાપી ક્ષણે ક્ષણે અથડાતા પોતાના જીવનપ્રસંગો અને હૃદયવિચારો કાન્ત પાસે રજૂ કરે છે અને સલાહ-સૂચન માગે છે. કાન્ત મમતા, લાગણી અને ચિંતનપૂર્વક કલાપીને પોતાનાં મતઓ તરફ દોરે છે.

ઈ. ૧૮૯૪માં કાન્તની છંદના લાવાનુસાર પલટાતી કલાને કલાપીએ અપનાવી છે, ૧૮૯૫માં કાન્તની શૈલીનાં ખંડકાઓ કલાપીએ રચવાં શરૂ કર્યાં છે, ૧૮૯૭માં કાન્તને અનુસરી અંજનીગીતો કલાપીએ રચ્યાં છે, ૧૮૯૮થી સ્વીડનબોર્ગ વગેરે કાન્તની અસર તજે આવી કલાપીએ વાંચ્યા-વિચાર્યાં છે. ૧૮૯૯માં કાન્તના સંવાદોમાંથી સીધી પ્રેરણા પી ચાર સંવાદો કલાપીએ લખ્યા છે અને ઈ. ૧૯૦૦માં બે સ્વીડનબોર્ગીય નવલોના અનુવાદ પણ આપ્યા છે. આમ, કલાપીએ સાહિત્ય અને વિચારક્ષેત્રમાં કાન્તની પ્રતિભાને ઝીલવાનો સમર્થ

પ્રયત્ન કર્યો છે, તો બીજો પક્ષે કલાપીનાં સ્નેહ, ઓદાર્ય, હમદર્દી, સાગથી, દર્દ અને ગર્વાભિમુખ હૃદયવૃત્તિથી કાન્ત પણ એવા આકર્ષિત થયા છે કે કલાપીને પોતાના હૃદય સમાન ગણતા થયા છે.

તા. ૨૬-૧૧-૧૮૯૭ના રોજ વડોદરાથી કાન્ત ત્રિ. દાદાર ઉપર પત્ર લખે છે : “ હું દાર્શિવાણથી પરમની રાતે જ પાછો આવ્યો છું...લાડી દાદારસાહેબ એક ઉત્તમ કવિ છે, અને અને પહેલી ક્ષણે જ અન્યોન્ય મિત્ર બન્યા હિયે. એમના વિશે ઘણી ઘણી બાબતો એવી છે, જે તમે જાણો એમ હૃદયું છું.”^{૧૬}

તા. ૨૧-૧૨-૧૮૯૭ના રોજ કાન્ત કલાપીને લખે છે : “...ફરી પણ તમે સરલતા અને વિશ્વાસથી બધું જ મને લખી જણાવ્યું છે. મારું હૃદય તે સમજે છે. “હૃદયત્રિપુટી” થી બેશક ઘણુંખરું જણાયેલું જ હતું. આવી હકીકતો સાંભળ્યા પછી કહેવાનું તો થું હોય! કહેવાનું જે કંઈ હોય તો તે તમને નહીં પણ પરમાત્માને છે. તમારે તો સહેવાનું જ રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. કેવું કહ્યું સહેવાનું છે તે હું સમજું છું. પણ મને આશા છે કે એક ઔષધની મદદથી તમે તે સહી શકશો. એ ઔષધિ હાલ ઘણાખરા જણતા નથી અને ઘણાખરા જિંદગી શકતા નથી. પરમાત્માની ધૃષ્ટા હશે તો એ ઔષધિ યોગ્ય કાલે તમને મળ્યા વગર નહીં રહે.

“ અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમાં આપણે બધા એમ માની લઈએ છીએ કે ધર્મનું સત્ય આપણને મળી ચૂક્યું છે. હકીકત એ છે કે એ સત્ય પરમ દુર્લભ છે અને ઘણા જ થોડાને મળે છે. એ મળ્યા પછી આત્માને એટલી શાંતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાપિ થતો નથી. ‘જે કંઈ થાય છે તે સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ અને વિશ્વના અનંત ઉદેશોની ખાતર જ થાય છે’ એ શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ નિશ્ચલ થયા વગર ધર્મનાં સત્યો આપણી દષ્ટિને દેખાતાં નથી. આ પાર્થિવ જીવનનાં સુખદુઃખ ક્ષણિક છે, અનંત જીવનના કાંટામાં જ તેની યોગ્ય તુલના થઈ શકશે.

“ સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધ અને તેમના ભવિષ્યના જીવન સંબંધી સ્વીકૃતબોગ ઘણું જણવા જેવું કહે છે. ચોપડી (“લગ્નસ્નેહનો વિશ્વકર્મમાં હેતુ”) હજી બંધાઈ નથી, પણ તમારી ધૃષ્ટા હોય તો હાલ જ છૂટાં પાનાં મોકલી આપું. બાકી તો ફરીને જૂના શબ્દો જ સંભળાવું છું કે—

૧૬. કલાપી પણ કાન્ત વિશે ઉચ્ચારે છે : “ (મસ્તિશ્કરતું) હૃદય નિખાલસ અને બાજક જેવું પવિત્ર લાગે છે ” : ગોવર્ધનરામને પત્ર, “પત્રધારા”, પૃ. ૬૨૦.

“નહિ રસ સખે આત્માનો એ કલાપિ કમી થતો,
રસમય લસે આત્મા તો એ ચરાચરમાં છતો.”

કવિતાએ મળી છે...” — મણિશંકર.^{૧૭}

આમ, કલાપીની સ્ત્રી-પુરુષના પ્રશ્નની મૂંઝવણને નિમિત્ત બનાવી કાન્ત કલાપીને સ્વીડનબોર્ગના વિચારો તરફ પ્રેમ અને શુભેચ્છાથી વાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બંને ધર્મજિજ્ઞાસુ છે, સત્યના શોધક છે અને હૃદયધર્મને અનુસરનારા છે. બંનેને પરમાત્માની ઇચ્છા અને હેતુમાં શ્રદ્ધા છે અને બંને ધર્મનાં સત્યોના સાચા દર્શન માટે મથે છે. બંને સ્નેહજંતુ અને સ્નેહી દિલવાળા છે. પ્રેમ અને સત્યનું દર્શન ઉભયની જંખના છે. સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉભયના પ્રિય વિષયો છે અને ઊર્મિયુક્ત વ્યવહાર અને ચિંતન ઉભયના સ્વભાવનું લક્ષણ છે. આથી મુરસિંહ-મણિશંકર વચ્ચે મૈત્રીનો દોર અત્યંત રહેવા પામે છે. તા. ૧૬-૧૧-૯૮ના રોજ કાન્ત પ્રો. દંદોર સાથે લાડી જાય છે અને અહવાડિયું રહે છે. વડોદરાના કલાભવનમાંથી છૂટા થયા પછી ભાવનગરના ડેળવણી ખાતામાં કાન્ત જોડાયા તે દરમિયાન વચ્ચેના છ માસ તેમણે પોતાના વતન તથા કુટુંબ ઉપરાંત લાડીમાં પણ ગાળ્યા છે. તા. ૭-૪-૧૮૯૮ પહેલાં કાન્તે ખાનગીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. તા. ૯-૪-૧૮૯૮ના પત્રમાં તે કલાપીને જણાવે છે : “...હું ખ્રિસ્તી થયો છું..” એ જતાવે છે કે કલાપીએ કાન્તના હૃદયનો ઢૂવો વિશ્વાસ મેળવ્યો છે. ઈ. ૧૯૦૦ના આરંભમાં કાન્તે ખ્રિસ્તી ધર્મનો જાહેર સ્વીકાર કર્યો ત્યારે કાન્તના બધા મિત્રોમાં કલાપીએ જ તેમને ઘટતી સહાય કરી હતી. કાન્તે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે વાતથી જ્ઞાતિના તેમ જ ખીજ સ્નેહીઓએ તેમને બ્યારે ત્યાગ કર્યો ત્યારે આ રોજવી મિત્રે તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. તેમના તરફના પ્રેમથી અને ધર્મવિષયક નિષ્પાલસ ઉદારતાથી “સ્વર્ગ અને નરક” નામના સ્વીડનબોર્ગના પુસ્તકને ગુજરાતી અનુવાદ કાન્તે S. T. G. એટલે કે સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલને અર્પણ કરેલ છે.

કલાપી સાથેનો કાન્તનો સ્નેહ થોડાંક જ વર્ષો લંબાયો. કલાપીના અકાળ અવસાનથી એ મૈત્રીનો અંત આવ્યો. એ ચાર વર્ષના સ્નેહસંબંધમાં પણ કલાપી ઉપર કાન્તના વ્યક્તિત્વની એવી અસાધારણ છાપ પડી હતી કે એ હૃદય કાન્ત પાસે આપોઆપ બિઘડી ગયું હતું. કલાપીએ “નતન સખા પ્રતિ” અને “એક ચડોળને” જેવાં કાવ્યો કાન્ત સંબંધે રચ્યાં હતાં. કાન્ત પણ કલાપીનાં સ્નેહ, નિષ્પાલસતા, વિશ્વાસ, જિજ્ઞાસા અને આત્મચિંતનથી એવા.

પ્રલાપિત થયા હતા કે આ “સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા”ને તેમણે પોતાના “સ્વર્ગ અને નરક” પુસ્તકનું અર્પણ કયું હતું અને મિત્ર કલાપીના શ્રાદ્ધરૂપે ઈ. ૧૯૦૩ માં “કલાપીનો દેહારવ”, ઈ. ૧૯૧૧ માં “હમીર કાવ્ય” અને ઈ. ૧૯૧૨માં “માલા અને મુદ્રિકા” એ ત્રણ પુસ્તકો સંપાદિત કરી પ્રકટ કર્યાં હતાં. સુરસિંહના મૃત્યુનો ગર્ભિણ પ્રકૃતિના કાન્તને મોટો ધક્કો લાગ્યો હતો, જે આઘાત તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી પાછા વળવા માટેનાં અનેક કારણોમાંના એક નિમિત્તરૂપ બન્યો ગણાયો. કલાપીના અકાળ અવસાનથી કાન્તને એટલું બહું દુઃખ થયું હતું કે એ પછી તેમનો શોક અંતરમાં ધણો કાળ અપ્રકટ રહ્યો. દ્વાઈક વાર જ પછી એ સ્નેહની વાત તેઓ બહાર કાઢતા. “સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા” એ તેમનું કાવ્ય આજે પણ બંનેના સ્નેહને અમર કરે છે.

કલાપી-હાકોર :

‘કાન્ત’ની સાથે પ્રો. હાકોરનો કલાપીને કેટલીક વાર મેળાપ થયો છે ખરો અને કેટલાંક અંગ્રેજી પ્રસિદ્ધ કાવ્યોના ભાગોડું સહવાચન તેમણે આદર્યું પણ છે, તથાપિ કલાપી-હાકોરની તદ્દન લિજ પ્રકૃતિ બેતાં ઉભયના વ્યક્તિત્વની પરસ્પર અસરો પડવી જિલકુલ અશક્ય હતી. છતાં કલાપીને ઉચ્ચ કવિતાનો રસાસ્વાદ કરાવવામાં, તેમાંના ઉચ્ચાશયો પ્રહણ કરાવવામાં પ્રો. હાકોરનો ફાળો અવશ્ય છે અને પ્રો. હાકોર એ રીતે કલાપીના ગર્ભિમય માનસ અને અંતરંગથી ઠીક ઠીક પરિચિત બન્યા હતા.

અન્ય સાહિત્યવિલાસી મિત્રો

કલાપીએ જીવીસ વર્ષની ટૂંકી જિંદગીમાં પણ કેટકેટલી જાણીતી સંસ્કારી વ્યક્તિઓને મિત્રો બનાવેલ છે ‘સંચિત’, જટિલ, લલિત, અસ્તકવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર, આનંદરાય દવે આદિ તેમના મિત્રોમાં મુખ્ય છે.

૧. “સંચિત” (રૂપશંકર ઉદયશંકર ઝોઝા ઉર્ફે બાલુભાઈ) : “સંચિતનાં કાવ્યો”ના આ કવિ આમ તો સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાંમાં નોકરી કરતા હતા, પણ દરબાર શ્રી વાજસુરવાળાના તે મિત્ર હોવાથી પછી કલાપીના પણ સ્નેહી બન્યા હતા. કાશ્મીરના પ્રવાસમાં કલાપીના કાકલા સાથે તે પણ હતા અને ત્યારથી બંને વચ્ચે મૈત્રીની ગાંઠ બંધાઈ હતી. કાશ્મીરનો પ્રવાસ સંચિતે અધૂરો મૂકેલો તેથી કલાપી પ્રવાસમાંથી જ તેમના પર સ્નેહ વર્ષાવતા પત્રો લખતા થયા હતા.

એમની સાથેનો સ્નેહ ફેટલો બધો ગાઢ અને સમક્ષ હતો તે “પરધાગ”ના પત્રોમા કલાપીએ તેમને કરેલા “ત્રેમદ્વાપ,” “ત્રિય દુનિયા,” “ત્રેમવત્સલ,” “ચદ્ર,” “પરમ ત્રિય દુનિયા,” “ત્રિય આત્મા,” “સ્નેહી હૃદય,” “વ્હાલા” વગેરે મળોધનોથી જાણી શકાય છે. સચિત ઉપગના કલાપીના પત્રો ઉપરથી જણાય છે કે તેમને વચ્ચે સાહિત્યના રમાસ્વાદની સમાન અનુભૂતિ હતો. “કાદળગી”ની પરિભાષામા તેમને પરસ્પર વાતો કરે છે. મધુકા-શ્રમ, ચદ્ર-કુમુદ વગેરે ઉપદેશમા તેમના સંકેતો આલે છે અને કલાપી પણ બાળશાઈ ગદ્યમા માત્ર સચિત ઉપજ જ પત્રો લખે છે.

સાહિત્યરસની સમાન પ્રીતિ પછી તે કલાપીના ગૃહજીવન સબધમા પણ સચિત જાતરે છે. સાચત અવારનવાર વાજનુરવાળા સાથે કે એકલા લાગી આવે છે અને કલાપીના ગૃહમા પણ એટલા ત્રિય થઈ પડ્યા છે કે સૌ ઠાઈ તેમને આત્મીયગન તરીકે લેખે છે. રોલના-પ્રકરણમા રમાને સમગ્નવવાનું કામ સચિત કરે છે સચિત ચોડાક સમય લાગીમા ડેપ્યુટી કાગલાગી તરીકે પણ કામ કરે છે, પરંતુ મુખ્યત્વે તે પોતાના સાહિત્યસર્જનની બાબતમા કલાપી તેમની ચનાહ લે છે તે ધ્યાનપાત્ર છે સચિત સાચે અંગ્રેજ કવિઓની ચર્ચા, વાજનુરવાળાના કાચોની ચર્ચા, પોતાના કાચોની ચર્ચા વગેરે ચર્ચાઓ દ્વારા કલાપી પોતાના સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વને ખીલવતા જાય છે. સચિત કલાપીના ઠાઈ ઠાઈ કાચો મુધાગી પણ આપે છે અને ‘હૃદ’મા “મધુકાનો ગુજગવ” (“કેકારવ”) છપાવાનો હતો તેના ઘોડાક “મુદ્રગ” પણ તે જોઈ આપે છે કલાપીના મૃત્યુ પછી “કલાપી અન્ધાવલિ”ની એક પ્રમશનમાળા શરૂ કરી તેના પહેલા મણકા તરીકે “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” છપાવે છે, પણ પછી એ “માળા” બધ પડી જાય છે.

આમ, સચિત નાવેનો કલાપીનો સ્નેહ, પ્રીતિમા જે કઈ વાતો થઈ શકે, દિવ જોધડી શકે અને પરસ્પર વિશ્વાસ રાખી એકબીજાનું કામ કરી શકે તેવો મુજ્ત અને નિઃશય છે સચિતના જીવન ઉપર કલાપીના વ્યક્તિત્વે એવી અસર કરી કે કલાપીના મૃત્યુ પછી સચિતે કદી રગીન પાઘડી પહેરી ન હતી કલાપીના જીવન અને કવનમા ત્યાગ, વૈરાગ્યભાવ તથા ચિતન કેવા જળાહરે છે તે સૌ પ્રથમ સચિતે ઈ ૧૯૦૯ની ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે “કલાપીનું સાક્ષ જીવન”મા ખતાયુ છે કલાપીએ તેમના મૃત્યુ પછી પણ સચિતના હૃદયનો કેવો કળાને જાળવી રાખ્યા હતો તેનું એ નિર્દર્શન છે.

૨. “જટિલ” (જીવણુરામ લક્ષીરામ દવે) “જટિલ પ્રાણુપદ્ય”ના કર્તા એ સમયમા કવિ અને ટીકામા તરીકે સાગી ખ્યાતિ પામ્યા હતા તેમણે ફેટલોક સમય કલાપીના મત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. હરિલાલ કુવના મૃત્યુ પછી તે

પ્રભાવિત થયા હતા કે આ “સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા”ને તેમણે પોતાના “સ્વર્ગ અને નરક” પુસ્તકનું અર્પણ કર્યું હતું અને મિત્ર કલાપીના શ્રાદ્ધરૂઠે ઈ. ૧૯૦૩ માં “કલાપીનો ક્રકારવ”, ઈ. ૧૯૧૧ માં “ઉમીર કાવ્ય” અને ઈ. ૧૯૧૨માં “માલા અને મુદ્રિકા” એ ત્રણ પુસ્તકો સંપાદિત કરી પ્રકટ કર્યાં હતાં. સુરસિંહના મૃત્યુનો ગિર્મિલ પ્રકૃતિના કાન્તને મોટા ધક્કો લાગ્યો હતો, જે આઘાત તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી પાછા વળવા માટેનાં અનેક કારણોમાંના એક નિમિત્તરૂપ બન્યો ગણાયે. કલાપીના અકાળ અવસાનથી કાન્તને એટલું બધું દુઃખ થયું હતું કે એ પછી તેમનો શોક અંતરમાં ઘણો કાળ અપ્રકટ રહ્યો. ટાઈક વાર જ પછી એ સ્નેહની વાત તેઓ બહાર કાઢતા. “સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા” એ તેમનું કાવ્ય આજે પણ બંનેના સ્નેહને અમર કરે છે.

કલાપી-હાકોર :

‘કાન્ત’ની સાથે પ્રો. હાકોરનો કલાપીને કેટલીક વાર મેળાપ થયો છે પરંતુ અને કેટલાક અંગ્રેજ પ્રસિદ્ધ કાવ્યોના લાગોતું સહવાચન તેમણે આદ્યું પણ છે, તથાપિ કલાપી-હાકોરની તદ્દન સિત્ત પ્રકૃતિ જોતાં ઉભયના વ્યક્તિત્વની પરસ્પર અસરો પડવી જિલકુલ અશક્ય હતી. છતાં કલાપીને ઉચ્ચ કવિતાનો રસાસ્વાદ કરાવવામાં, તેમાંના ઉચ્ચાશયો મળણ કરાવવામાં પ્રો. હાકોરનો ફાળો અવશ્ય છે અને પ્રો. હાકોર એ રીતે કલાપીના ગિર્મિત્ર માનસ અને અંતરગથી ઠીક ઠીક પરિચિત બન્યા હતા.

અન્ય સાહિત્યવિલાસી મિત્રો

કલાપીએ છઠ્ઠીસ વર્ષની ટૂંકી જિંદગીમાં પણ કેટકેટલી જાણીતી સંસ્કારી વ્યક્તિઓને મિત્રો બનાવેલ છે! ‘સંચિત’, જટિલ, લલિત, મસ્તકવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, શાસ્ત્રી પ્રબુલાલ પ્રભાશંકર, આનંદરાય દવે આદિ તેમના મિત્રોમાં મુખ્ય છે.

૧. “સંચિત” (રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા ઉર્ફે બાલુલાઈ) : “સંચિતના કાવ્યો”ના આ કવિ આમ તો સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાંમાં નોકરી કરતા હતા, પણ દરબાર શ્રી વાજસુરવાળાના તે મિત્ર હોવાથી પછી કલાપીના પણ સ્નેહી બન્યા હતા. કાશ્મીરના પ્રવાસમાં કલાપીના કાફલા સાથે તે પણ હતા અને ત્યારથી બંને વચ્ચે મૈત્રીની ગાંઠ બંધાઈ હતી. કાશ્મીરનો પ્રવાસ સંચિતે અધૂરો મૂક્યો તેથી કલાપી પ્રવાસમાંથી જ તેમના પર સ્નેહ વર્ષાવતા પત્રો લખતા થયા હતા.

૪. મસ્તકવિ (ત્રિભુવન ત્રેમશકર કવિ) : “વિલાસવરી સ્મરન” અને “સ્વરૂપ પુષ્પાજ્વલિ”ના આ કવિએ કલાપીના સસ્મરણુમા “કલાપીનો વિરહ” કરુણપ્રશસ્તિરૂપ એક કાવ્યપુસ્તક અર્પ્યું છે. આ ત્રથમા તેમણે શાકરવેદાન્ત ભજનના ઢાળોમા સમજાવી કલાપીના ઉદ્ધમનશીલ આત્માને તત્ત્વ-જ્ઞાનની કાવ્યબાનીમા ખરા કવિ-હૃદયની અજ્વલિ આપી છે. તે ખૂબ ભોળા અને સગવ હૃદયના હતા. કલાપીએ પોતાના મનની ઊંડી ને ગુપ્ત વાતો કાન્ત, વાજમુગ્ધાળા, મણિલાલ ઉપરાત તેમને પણ કહેવી. તેમના ભાજનોથી અને નિખાલસ હૃદયથી કલાપી ખુશ રહેતા અને કલાપીના તેમના ઉપરના સ્નેહ અને ઔદાર્યથી મસ્તકવિનું ઠિમ્ઠિલ હૃદય ભીળઈ જતું. કલાપી મસ્તકવિને માસિક દસ રૂપિયાનું પેન્શન આપતા અને વડિયાના બાવાવાળા તથા ભાવનગરના મહારાજ પાસેથી તેમને ચોકુ ધણુ પેન્શન અપાવતા. મસ્તકવિનો પરિચય આપતા કલાપીએ લખ્યું છે . “ઢાઈને પણ સખ્ત સત્ય કહી શકે, કદી પણ અત કરણની ઉચ્ચ ભાવનાથી નહીં એવું ચર્ચિત્ર આ કવિમા દુનિયા દારીમા મે પ્રથમ જ ન્નેયુ છે. અને તે ગરીબ બ્રાહ્મણુ, ઢાઈ પણ રાજાનો મિત્ર થવા યોગ્ય છે એમ મને અમનનયુ.”

૫. કુડલાના પ્રશ્નોરા નાગર પ્રભુલાલ પ્રભાગંકર શાસ્ત્રી કલાપીના આશ્રિત અને ખાનગી મત્રી ન્નેવા હતા. કલાપી તેમની સાથે સસ્કૃત કા યો વાચતા અને તેમની પામેથી સસ્કૃતનું જ્ઞાન વધારતા કલાપીને ભાગવતનું ગસદર્શન કરાવનાર બે પ્રશ્નાગ : એક કાન્ત અને બીજા શાસ્ત્રીજી. તેઓ મેઘદૂતના ઘનપાદી પણ હતા કલાપીને મહાભારત, ભાગવત, રામાયણ અને ગીતાનું સસ્કૃતમાથી અર્થદર્શન કરાવ્યું શાસ્ત્રીજીએ શાસ્ત્રીજી કલાપીના રાજવૈદ્ય તરીકે પણ કામ કરતા. કલાપીના મૃત્યુસમયે તે તેમની પામે જ હાજર હતા.

૬. આનંદરાય દવે : લાઠી ગાન્યના પ્રવજન, રાણા મગદારગિહના સમવયસ્ક, સહઅભ્યાસી મિત્ર અને બી. એ., એલ. એલ. બી. એડવોકેટ હતા કલાપી તેમના માહિત્યાબ્યાસ, શુદ્ધિ અને નીડર સ્વભાવને આહતા છેક ૧૮૮૭ થી કલાપીને તેમના પર સ્નેહ હતો. આનંદરાય કલાપીની કવિતા ઉપર મુગ્ધ હતા. કલાપી તેમની અઢાર વર્ષની ઉમરથી આનંદરાયને જીવનના અને દાપત્યના રાહ પગ ચિચર કરવા યતન કરે છે આનંદરાયે અત્રેજી કવિનાનો સ્વા કલાપીને લગાડયો. કલાપીને ચોમસ મૂરના કાન્યોનો રન લગાડનાર આનંદરાય તે પોતે પણ કાન્યો કરી ગણુના. કલાપીએ તે “નુદર્શન” મા જીવાવવાનો

“ચંદ્ર” સામયિકના તંત્રી બન્યા હતા. કલાપીનાં ટેટલાંક કાવ્યો “સુદર્શન” અને “ચંદ્ર”માં પ્રકટ થયાં ત્યારે તેના ઉપર તેમણે વિવેચન લખ્યું હતું. કલાપીનાં ટેટલાંક કાવ્યોમાં શાબ્દિક મુદારા પણ તેમણે કર્યા-કારવ્યા હતા. “ઉમીરજી ગોહેલ”નું ખોખું ત્યારે કરવામાં કલાપીને તેમણે સારી મદદ આપી હતી. સુરસિંહજીને “કલાપી”નું ઉપનામ મુચવનાર જટિલ હતા.

કલાપીની એમની સાથેની મિત્રી સાદિત્યચર્યા પૂરતી જ ન હતી. કલાપીએ ઘણી વાર તેમની પાસે હૈયું ખોલ્યું હતું. તે કલાપીના આશ્રિત કવિ જેવા હતા અને સાદિત્યરસિક તેમ જ સંસ્કૃતના અભ્યાસી હોવાથી કલાપી તેમને આદર આપતા હતા. પણ ઈ. ૧૮૯૯માં જટિલ સાથે કલાપીને જિંશા મન જેવું થવાથી તેમની પાસે રાજીનામું અપાવ્યું હતું, છતાં જટિલ “ગરીબ કુટુંબના ગૃહસ્થ” હોવાથી તેમને જિંદગીપર્યંત પેન્શન કલાપીએ બાંધી આપ્યું હતું.

૩. “લલિત” (જન્મશંકર મહાશંકર બુચ) : કલાપીથી ઉંમરે નાના હતા. કલાપીનાં સ્નેહ, ઔદાર્ય અને સાદિત્યપ્રેમથી આકર્ષાઈ લલિત કલાપી તરફ ખૂબ આદર-ભાવથી નિહાળતા. લલિતની કવિતા કલાપી વાંચતા અને આનંદ પામતા. લલિતે કલાપીને સંબોધીને ટેટલાંક કાવ્યો આપ્યાં છે તેમાં તેમનો કલાપી પ્રત્યેનો પૂન્ય ગુરુભાવ વરતાય છે. પોતપોતાની કવિતા સંબંધે બંને કવિઓ પરસ્પર પોતાનું હૃદય ખુલ્લું કરતા. “બાલક કવિને” લલિતને ઉદ્દેશીને લખાયેલું કાવ્ય છે. બંનેની પ્રકૃતિ જામિલ હોવાથી એમને ઠેયાનો મેળ સારો રહેતો. શોભના સાથે લગ્ન કર્યા પછી કલાપી બ્યારે શોભના સાથે માથેરાન ગયા ત્યારે સાથે લલિતજીને પણ લેતા ગયા હતા. લલિતજીએ કલાપીનાં સંસ્મરણો લખ્યાં છે. તેમાં તેમણે કલાપીનાં હૃદય, માનસ અને સ્નેહને સદ્ભાવપુરુષ અંજલી અર્પી છે. લલિતનાં ટેટલાંક કાવ્યોને કલાપીએ જ “ચંદ્ર” વગેરે માસિકમાં લલામણુ કરી છપાવ્યા હતાં. ટૂંકમાં, કલાપી જેમ કાન્ત પાસે તેમ લલિત પાસે પણ પોતાની લાગણીઓ, માન્યતાઓ અને અભિપ્રાયો છૂટથી વ્યક્ત કરતા અને એમ મુગ્ધ લલિતને સ્નેહ તથા વિશ્વાસથી બીજવી દેતા. કલાપીની કવિતા તથા વ્યક્તિત્વ માટે લલિતજીની આ પંક્તિઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે :

“જેયો તને પ્રથમ મેં તુજ કાવ્ય માંદિ—
 હૈંદિલીલર તને પરખી લીધો મેં :
 જેયો પરંતુ તુજ રાજવીદિહ માંદિ,
 ત્યારે દીકો વદનની અલકે તને મેં.”

૪. મસ્તકવિ (ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિ) : “વિલાાવરી સ્વપ્ન” અને “સ્વરૂપ પુષ્પાંજલિ”ના આ કવિએ કલાપીના સંસ્મરણમાં “ કલાપીનો વિરહ ” કરુણપ્રથસ્તિરૂપ એક કાવ્યપુસ્તક અર્પ્યું છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે શાંકરવેદાન્ત લજ્જનના ઢાળોમાં સમગ્રવી કલાપીના ઉદ્ધ્યનશીલ આત્માને તત્ત્વ-જ્ઞાનની કાવ્યબાનીમાં ખરા કવિ-હૃદયની અંજલિ આપી છે. તે ખૂબ ભોળા અને સરલ હૃદયના હતા. કલાપીએ પોતાના મનની ઊંડી ને ગુપ્ત વાતો કાન્ત, વાજસુરવાળા, મણિલાલ ઉપરાંત તેમને પણ કહેલી. તેમનાં લજ્જનોથી અને નિખાલસ હૃદયથી કલાપી ખુશ રહેતા અને કલાપીના તેમના ઉપરનાં સ્નેહ અને ઔદાર્યથી મસ્તકવિનું ઊર્મિલ હૃદય ભીંજાઈ જતું. કલાપી મસ્તકવિને માસિક દસ રૂપિયાનું પેન્શન આપતા અને વડિયાના બાવાવાળા તથા ભાવનગરના મહારાજ પારોથી તેમને થોડુંઘણું પેન્શન અપાવતા. મસ્તકવિનો પરિચય આપતાં કલાપીએ લખ્યું છે : “કોઈને પણ સખ્ત સત્ય કહી શકે, કદી પણ અંતઃકરુણી ઉચ્ચ ભાવનાથી નહીં એવું ચરિત્ર આ કવિમાં દુનિયાદારીમાં મેં પ્રથમ જ જોયું છે. અને તે ગરીબ બ્રાહ્મણ, કોઈ પણ રાજ્યનો મિત્ર થવા યોગ્ય છે એમ મને સમજાયું.”

૫. કુંડલાના પ્રથોરા નાગર પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી કલાપીના આશ્રિત અને ખાનગી મત્રી જેવા હતા. કલાપી તેમની સાથે સંસ્કૃત કાવ્યો વાંચતા અને તેમની પાસેથી સંસ્કૃતનું જ્ઞાન વધારતા. કલાપીને ભાગવતનું રસદર્શન કરાવનાર બે પ્રથોરા : એક કાન્ત અને બીજા શાસ્ત્રીજી. તેઓ મેઘદૂતના ઘનપાઠી પણ હતા. કલાપીને મહાભારત, ભાગવત, રામાયણ અને ગીતાનું સંસ્કૃતમાંથી અર્થદર્શન કરાવ્યું શાસ્ત્રીજીએ. શાસ્ત્રીજી કલાપીના રાજવૈદ્ય તરીકે પણ કામ કરતા. કલાપીના મૃત્યુસમયે તે તેમની પાસે જ હાજર હતા.

૬. આનંદરાય દવે : લાઠી રાજ્યના પ્રજાજન, રાણા સરદારસિંહના સમ-વયસ્ક, સહઅધ્યાપી મિત્ર અને બી. એ., એલ.એલ. બી. એડવોકેટ હતા. કલાપી તેમનાં સાહિત્યાબ્યાસ, બુદ્ધિ અને નીડર સ્વભાવને આહતા. છેક ૧૮૯૨ થી કલાપીને તેમના પર સ્નેહ હતો. આનંદરાય કલાપીની કવિતા ઉપર મુગ્ધ હતા. કલાપી તેમની અઢાર વર્ષની ઉંમરથી આનંદરાયને જીવનના અને દાપત્યના રાહ પર સ્થિર કરવા યત્ન કરે છે. આનંદરાયે અગ્રેજી કવિતાનો સ્વાદ કલાપીને લગાડ્યો. કલાપીને થોમસ મૂરના કાવ્યોનો રમ લગાડનાર આનંદરાય. તે પોતે પણ કાવ્યો કરી જતલતા. કલાપીએ તે “ નુદર્શન ” માં ઊપાવવાનો

મેળવેલા. તેમનું માન્ય ફિલસૂફી અને પ્રકૃતિ શુલાળી હતી તેથી કલાપીને કોલેજમાં તેમની સાથે વિરોધ ફાવતુ. કાશ્મીરના પ્રવાસમાં કલાપી રમાની સાથે શિવુલાના વિગ્દથી ય વ્યથા અનુભવે છે. તેમના ઉપર પ્રવાસ પહેલાથી બે-ચાગ દૂદા કાવ્યો કલાપીએ જોડ્યા છે.^{૧૮} પ્રવાસમાં કાશ્મીરી મિત્ર શિવુલા માટે કલાપી વિશિષ્ટ ઘાટ અને કસળવાજો રૂપાનો ખાસ હુકો બેટ આપવા તૈયાર થયે છે. આમ, શિવુલા કલાપીના હૃદયમાં અનેરું મ્થાન ૧૮૯૨ મુધી પ્રાપ્ત કરે છે. કલાપીના તત્કાલીન સમયનું હૃદયવિગમમ્થાન, ગ્રેગુલા અને વિદાય શિવુલાને પણ આલાગી છે

રાણા સરદારસિંહ : કલાપીના મામા નવાલાઈ (ગતનસિંહ) રાણા જે કલાપીના કોલેજકાળ દરમિયાન તેમના મુસાહેબ તરીકે કામ કરતા, તેમના પુત્ર સરદારસિંહ કલાપીથી બેનજી વર્ષો નાના હતા, પણ અભ્યાસમાં આગળ હતા. તે મુબઈ રહી અભ્યાસ કરતા અને કલાપી ઉપર અંગ્રેજી સાહિત્યના નવા નવા કાવ્યપુસ્તકો ત્યાથી મોકલાવતા પ્રસંગે પ્રસંગે કલાપીનું અંગ્રેજી સાહિત્યનું જ્ઞાન વધારતા અને તેમની સમક્ષ રોકસપિયર આદિ ઉત્તમ કવિઓના પુસ્તકો વાચતા કલાપી પગે તેમને જીવનની, દુખમાં શ્રદ્ધાની, આપત્તિઓ સામે ટકી રહેવાની ધની ધળી સનાહ આપે છે અને નિરાશા ખ ખેરી નાખવાને બોધ કરે છે. કલાપીની ગંભ્યનીતિમાં કૃતવીક અસંગતિઓ જોઈને આનંદગાયત્રી જેમ ગણા સરદારસિંહ પણ તેમનાથી એકાદ વર્ષ ખિન્ન રહે છે અને ત્યારથી આ આદર્શ વાદી જીવાન કલાપીના હેમલેટ જેવા માનસને દોષ કાઢતા રહે છે તે પોતે બહુ સ્કૃતિવાળા હતા અને મુબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી ખી એ થઈ બેરિસ્ટર થવા ઈંગ્લેન્ડ ગયા હતા ત્યા રાજકારણમાં પડી ગયા, સમાજવાદની દીક્ષા લીધી, કાયમનો દેશવટો સ્વીકાર્યો અને વર્ષો મુધી પેરિસવાસ સેવ્યો હિંદ આઝાદ થયા પછી તેઓ ભારત આવ્યા તાજેતરમાં, ઈ ૧૮૫૭ના મે મહિનામાં જ તેમનું અવસાન થયું. કલાપીને અંગ્રેજી સાહિત્યજ્ઞાનમાં ખૂબ મદદગાર થઈ પડનાર આ મિત્ર તેમની નીડગતા, સ્પષ્ટ વક્તવ્ય અને અભ્યાસને લીધે તેમને પ્રિય થઈ પડ્યા હતા

અન્ય મિત્રો : અન્ય રાજપૂત મિત્રોમાં વડિયાવાળા બાવાસાહેબ મુખ્ય હતા તેઓ કોલેજના સમયથી જ તેમના સાથી અને મુખ્ય પના લાગિયા હતા વાજસુર, કલાપી અને બાવાલાઈની ત્રિપુટી જામે એટલે અગમનિગમની ચર્ચાઓ ચાલે, ખડખડાટ હાસ્યના મોજા જીરે અને કઈ કઈ કાર્યક્રમો રચાય, પછી તે ત્રિપુટી

લાહીમાં હો, હડાગે હો કે વડિયે હો. વર્ષમાં બેચાર વખત તો આ ત્રણે મિત્રો અહવાડિયા, દસ દિવસ સુધી એકઠા મળે અને જ્ઞાનસંસ્કારની લડાણ કરી કલ્લોલ કરે. બાવાસાહેબ લાહીની નજીકના જ સ્થળના, દોલેજમાં સડાખ્યારી, રમતગમતના પૂરા શોખીન અને વિદ્યાવ્યાસંગી એટલે કલાપી-વાજસુરને તેમની સાથે મેળ પણ સારો જામી ગયો હતો.

બાવાભાઈ ઉપરાંત મોરબીના ઠાકોર લખતરસિંહજી અને ભાવનગરના ભાવસિંહજી પણ કલાપીના અંગત મિત્રો હતા. સાહિત્ય, કલા, સંગીત અને કુટુંબવ્યવહાર આદિ બાબતોમાં તેઓ મોકળે મને પરસ્પર વાતો કરતા અને એકબીજાને રાજ્યકાર્યમાં સહાય કરતા.

આ ઉપરાંત કાન્તને લીધે પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર સાથે પણ કલાપીને થોડોક સમાગમ થયો હતો. ઠાકોર, કાન્ત અને કલાપી વચ્ચે પ્રથમ મુલાકાત થઈ ઈ. ૧૮૯૬ માં મુંબઈમાં, ત્યાં પ્રો. ઠાકોરે મેથ્યુ આનોલ્ડનાં કાવ્યોમાંથી એક કલાપીને વાંચી સંભળાવેલું અને ત્રણે મિત્રો મોરબી નાટક કંપનીનું એકાદ નાટક સાથે જોવા ગયેલા. તા. ૧૫-૧૧-૯૮ના રોજ કાન્ત અને ઠાકોર લાહી ગયેલા અને ત્યાં કલાપી સાથે તેમણે અહવાડિયું ગાળેલું. એ વખતે શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ, જટિલ, સંચિત અને કારભારી તાત્યાસાહેબ ત્યાં હતા જ અને લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ ભાવનગરથી બે દિવસ ત્યાં આવ્યા હતા. કાન્તે અને ઠાકોરે કલાપી સાથે આ વખતનો મે માસ મહાબળેશ્વર ગાળવો અને સાથે શેક્સપિયર, પ્લેટો, સોફોકલિસ આદિ વાંચવા એ માટે કલાપીએ તેમને ઘણા આગ્રહ કર્યો હતો. પ્રો. ઠાકોર નોંધે છે : “શુદ્ધ જિજ્ઞાસાની સુરસિંહજીના નેટલી ઉત્કટતા અતિ વિરલ.”

કલાપીના સરલ, નિખાલસ, અત્યંત સ્નેહી, ઉદાર, સાહિત્યરસિક, વિદ્યાખ્યાસી, જિજ્ઞાસુ, કવિ, ધર્મચિંતક, સત્ય અને સૌન્દર્યશોધક, વિનમ્ર, વિવેકી અને મધુર વ્યક્તિત્વે કુટુંબકેટલા ખ્યાતનામ અને અજાણ્યા મિત્રોને રસના ઘૂંટણ પાયા છે? કલાપી એક વ્યક્તિ ન હતા, એક વિકાસશીલ સંસ્થારૂપ હતા. આટલા અહ્ય આયુષ્યમાં તેમણે રમા, શોભના ઉપરાંત આવા મહાન સાક્ષરો, કવિઓ, ચિંતકા અને રાજવીઓને પોતા તરફ ખેંચ્યા, પોતાના પ્રેમને વશ કર્યા, પોતાના ગુણોથી મુગ્ધ કર્યા અને પોતાના મધુર વ્યક્તિત્વની લગની લગાડી! જટિલ અને કાન્ત પાસેથી એમની કવિતાને સક્રિય મદદ મળી, આગલા પાસેથી એમના જીવન દરમિયાન અને ખીજા પાસેથી એમના મૃત્યુ બાદ “કેકારવ”ના સંપાદન-પ્રકાશન વેળા. કાન્તે “કેકારવ” અને “માલા અને

મણિલાલને લખીને બંધાયેલ દરેકો. ઈ. ૧૮૯૫ ની ૨૫ મી જૂનના મેળ
કલાપીને Poetical Works of John Keats C 'Palgrave'-1892)
બેટ મોક્ષવર્તા આનંદગયે પુસ્તકમાં લખ્યું હતું :

“પુષ્પો થકી પ્રથિત જે બહુ મિત્ર રંગે
આગેયુ હું રસભરી તુજ મિત્ર કંઠે
મર્દન એ વિજયપાલક થાવ માલા
આનંદમૂર્તિ હૃદમાં પ્રસંગી તારા.”

આમ છતાં કલાપીની નબળી ગભ્યનીતિ અને નરમ, પોચાટ સ્વભાવને
લઈને તેમને ૧૮૯૫માં કલાપી ગાયે મનદુઃખ થયું હતું, જે એક વર્ષ સુધી
ચાલ્યું. તેપણ કલાપીની તેમના ઉપર મમતાભરી મુગ્ધાવૃત્તિ એવી હતી કે
પરમા તે “આલા આનંદને” “ઢાઈ ઢાઈ વખત તો તને લપાટ મારવાનું
મન થઈ આવે છે” એવા મીઠા ચાળખા લગાવે છે કલાપી તેમની સાથેની
વિનાશ, ગમ્મત, મજકરીમાં ખુબ ખીલતા. “આ બધો કાકળાટ શાનો? ઘી
પી અને જડો થા—નહા તો થોડા દિવસ આવ અહીં. ઠાઈ ન ગમતું હોય
તો પડી, કહે તો, બગસરાનો એક સારો મોક્ષણ મોકલી દઉ?”—આમ આ
બ્રાહ્મણ મિત્રની મીઠી મજક પણ કલાપી ઢાઈ ઢાઈ વાર કરી લે છે.

દ્વિત્રિય મિત્રો

આહિયગસિક, વિદ્યાવિવાસી સંસ્કૃત કવિમિત્રો ઉપરાંત કલાપીને ગણપૂત્ર
મિત્રો પણ થોડા નવી વાજસુગ્રવાળા, શિવસિંહજી, વજિયાવાળા, ગણુ નરદાર
સિંહ, મોગળીદાદાર શ્રી લખધીગમિહજી, ભાવનગરના મહાગાન લાવમિહજી
વગેરે શિક્ષિત, સચકાગી, સાહિત્યવિવાસી રાજવી મિત્રોમાં પણ કનાર્પણ
હૃદય ઝૂંપુ રહે છે

વાજસુગ્રવાળા : આ મહાગાનના કલાપીના “લાઈ”—પરમ મિત્ર
દરબારશ્રી વાજસુગ્રવાળા (“સુમન”) કલાપીના કોલેજના સમયથી સાથી
હતા કોલેજમાં, પ્રવાસમાં અને પડી તો બંને પાસે પાસેના મસ્થાનોના
રાજવીઓ હોવાથી જીવનભર બાળપણની એ મિત્રગાઠ મજબૂત કરતા ગયા હતા.
જોકે બંનેની પ્રકૃતિમાં ભિન્નતા હતી—વાજસુગ્રવાળા નીતિ અને શુદ્ધ વિચારના
આગ્રહી. વાજસુગ્રવાળા શ્રેયમાં શ્રેયનું સમાધાન રોધી લે એવા. કલાપી શ્રેયમાં
શ્રેયની સાધના કરનાર. આથી વાજસુગ્રવાળા પાકા ચિયોસોફિસ્ટ બન્યા અને
જીવનના અત સુધી એના અનુયાયી રહેલા, જ્યારે કલાપીએ ધર્મ અને સત્યની
રોધ કાન્તની જેમ જીવનભર ચલાવી.

તથાપિ બંનેની પરસ્પર પ્રીતિ અગ્નેઃ છે. કલાપી વાજસુરવાળાને સાહિત્યનું રસપાન કરાવે છે, કવિતાની કલા સમજાવે છે, વર્ણવર્ણનું સૌન્દર્ય અને રહસ્ય બતાવે છે અને તેમનાં કાવ્યોનું વિવેચન કરી કાવ્યનું ખરું સ્વરૂપ શીખવે છે. તેમનાં કાવ્યો “સુદર્શન”માં હાવાથી આપવાનો પ્રબંધ કરે છે. આમ, “સુમન”ની કવિતાને કેટલીક પ્રેરણાઓ તથા પરોક્ષ ઘાટ આપનાર કલાપી છે. તેમનાં કેટલાંક કાવ્યોને કલાપીએ પોતાનાં કાવ્યો કરતાં ચઢિયાતાં કલાં છે એ તો તેમની વિનમ્રતાથી, પણ તેમની કવિતા વિચારપ્રધાન હતી તે વાત તો સાચી. મણિલાલ લાહી આવે ત્યારે કલાપીનાં અને સુમનનાં કાવ્યો પર ચર્ચા ચાલે. તે પ્રથમ કલાપીનાં કાવ્યો વાંચે. પછી કહે કે ‘We have so far heard the heart. Now let us hear the head.’

રાજ્યપ્રશો, રમા-શોભના પ્રશ્ન અને ચિંતના અન્ય પ્રશ્નોમાં પણ વાજસુર-વાળા કલાપીના જિગર જેવા હતા. રાજ્યનો, શૃહનો કે મનનો કોઈ પ્રસંગ કે અનુભવ એવો નહિ હોય જે કલાપીએ વાજસુરવાળા પાસે નહિ મૂક્યો હોય. “વિલ” કરવું હોય કે શોભનાને હાથ કરવી હોય, ગોપનાથ, મહાબલેશ્વર કે મુબઈ જવું હોય કે લાહીમાં કોઈ આનંદનો અવસર કે મિત્રોની મિજલસ હોય, તો કલાપી વાજસુરવાળાને આગ્રહભર્યું નિમંત્રણ પાઠવવાના જ. વાજસુરવાળા પણ કલાપીની અનેક સમસ્યાઓ સમયે તેમની સાથે ખડે પગે તૈયાર રહી તેમને હિંમત આપવાના માર્ગ બતાવતા અને શક્ય તેટલો માર્ગ સરળ કરી આપતા. મૃત્યુસમયે પણ કલાપીએ “ભાઈ”ને તાર કરવા કહેલું, પણ તે કોઈએ ગણકાવ્યું નહિ. પરિણામે “ભાઈ” આવ્યા નહિ અને કલાપી “ભાઈને કશી ખબર નથી?” એવા શબ્દો બોલીને આંખો મીંચી ગયા.

કલાપીના મૃત્યુનો આઘાત વાજસુરવાળા ઉપર કારમો થયો. મૃત્યુ પછી લાહી એમને અકારું થઈ પડ્યું. કલાપી-વાજસુરની મૈત્રીના સ્થૂલ સ્મરણચિહ્ન-રૂપે કલાપીએ ખાસ હડાળે આવી સ્થાપન કરાવેલ અને રૂપશંકર ઝોઝાએ (સંચિતે) પોતાના મિત્રો તથા દાતાઓની સહાયથી તેમ જ જાતિત્રમ અને વ્યયથી બંધાવેલ “વજસુરેશ્વર” મહાદેવનું મંદિર તથા ધર્મશાળા આજ પણ એ મૈત્રીની અમર ગાથા ગાતાં જિલાં છે.

શિવસિંહજી : ઈડરના લાયાત મુન્ડેટીના દંકાર શિવસિંહજી, કલાપીના જિગરજન મિત્ર શિલુલા હતા. અબ્યાસકાળમાં વાજસુરવાળા કરતા પણ કલાપીના હૃદયમાં તેમના તરફ પ્રીતિ વિશેષ હતી. તેમણે મેટ્રિક પાસ કરેલી અને ખૂબ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હોવાથી Head-boy થયેલા તેમ જ રમનગમતમાં પણ ધનાગો

મુદ્રિકા” ના સંપાદન-પ્રકાશનથી, સંચિતે “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” અને “કલાપીના સંવાદો” થી, મસ્તકવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકરે ચિંતનાત્મક વિરહકાન્ડ “કલાપીનો વિરહ” થી અને કાન્ત, સંચિત, લલિત આદિએ ઊર્મિભીનં સનેહાંગલિઓ ઠાવ્યોમાં અર્પાને પોતાના મિત્ર કલાપીનું જે ઉચિત શ્રાદ્ધ કર્યું છે તે તેમના તરફના મમતાલય્યા એવાણને લીધે જ.

કલાપીને માટે તો પ્રેમ એ જ તેમના જીવનનો વિકાસ હતો, પછી તે મિત્ર પ્રત્યેનો હો, મૃગાં પ્રાણી, પંખી કે દીન મનુષ્ય તરફનો હો કે પત્ની-પ્રિયતમા તરફનો હો. તેથી જ તે ઉચ્ચારે છે :

“ડિયાને આલિંગું મુજ હૃદયને જે પ્રિય સદા,
સખાને બેટું છું, મુજ જિગરની જે પ્રતિકૃતિ,
અહો હો! ત્યારે તો મુજ જિગર વિસ્તીર્ણું બનવું,
અરે કિન્તુ ત્યારે રસની પણ દેલી વધી પડે.”

(“બહોળા રસ”)

અને એ રસ પીતાં કદી તેમને અતૃપ્તિ થઈ નથી; બલકાનું એ પીતા જિંદગી પણ તેમને ટુંકી બાણાય છે :

“અતિતૃપ્તિ કે દી નથી નથી થઈ કે નહિ થશે,
ઉગેના ધ્યાસામાં રસ નહિ કદીએ સ્થિર રહે,
કવિના ગાતાં કે પ્રિય હૃદયની બેટ કરતાં
બહુ ટુંકું ભાસે જીવિત ધ્રુવનું એ ક્ષણ સમુ.”

(“બહોળા રસ”)

તેમના મિત્રમંડળના દેયામાંથી બિહતા આર્તનાદનો જ પડવો બળે હોય તેમ કલાપી પોતે જ ફરિયાદ કરે છે :

“આયુ સ્વપ્ન ઈઈ કર્યાં મનુજને પ્રેમી ઈસે કાં ભલાં ?
શું પીવાય મુહૂર્તમાં રસધડા પ્લાલાં ઉરે જે વસ્ત્યાં ?”

એ “રસધડા” પૂરા પિવાય કે ન પિવાય, પરંતુ કલાપી જીવ્યા ત્યાં મુઠી મિત્રોને તેમને “રસધડા” પીવાડાવ્યા છે અને તેમની પાસેથી તેમણે તેવા પીધા છે.

જીવનધ્યેય અને શિલસૂત્રી

“વિશ્વમંગળ”નું ધ્યેય એ કલાપીનું ધ્યેય હતું. ભક્તિ, વાચન, મનન અને ચિંતન તથા સાહિત્યપ્રવૃત્તિ દ્વારા આત્મોન્નતિ જીવવવી, જનતાની, ગરીબોની સેવા કરવી અને સંસારીને “સ્નેહ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ શીખવવાં, એ એમનું ધ્યેય હતું-

“ચાલો ચાલો નદી તટપરે ઝૂપડી બાધશુ ને,
જ્ઞાલા મારા પરમ પ્રભુના ગીત ગાશુ જ પ્રેમે” એ “બિલ્વમ ગળ”ને

સૂ તેમના ઘણા પત્રોમાં તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે અને તેમનું માનસ તથા પ્રવૃત્તિ જ્ઞેતા એ અસત્ય નથી. કીર્તિ માટે તેમને પરવા ન હતી. પ્રેમધર્મની જ આણુ તે ઉમેશા માનતા. “લોકાની અપકીર્તિમાં હૃદયની સાચી જ કીર્તિ વસે” એવું પણ કઈક વલણ તેમનું હતું. તેમની જીવનફિલસૂફી હિંદુધર્મની ફિલસૂફી હતી. હિંદુ ધર્મે બતાવેલા નીતિસૂત્રો, જીવનસત્યોને તેમણે વગર આનાકાનીએ સ્વીકારી લીધા હતા. તેમણે શોભના-પ્રકરણમાં “પ્રેમમાં સઘળી નીતિ સમાઈ જાય છે.” “સ્થૂળ શારીરિક સબધ—ભોગવિલાસ એ તો સૂક્ષ્મની કાઈ ખામીને લીધે જ છે પણ સતોષ ન થાય, હૃદય હિંજરાયા કંતુ હોય તો સ્થૂળનો અનુભવ પણ મેળવી લેવામાં—જ્ઞે તે વિચારપૂર્વક થાય તો—પાપ તો નથી જ. ઉચ્ચતા તો સૂક્ષ્મના લ્હાણામાં જ છે.” “જગતમાં વીરના તરવે વધવાથી કશો લાલ નથી, પ્રેમના તરવે વધવાથી લાલ જ છે પ્રેમમાં છૂપો વીર—અને તે જ ખરો વીર, ખરે શૌર્ય છે—રહે જ છે. હંતુમાનના બધા કાર્યોમાં તેણે જે પોતાનું હૃદય ચીરી તેમાં રામની મૂર્તિ બતાવી એ ઉત્તમ છે ગડતા હૃદયમાં દુનિયાને મહાત કરનાર ક્ષત્રી પ્રમળ શક્તિ છે ? એ જ ખરો વીરરસ છે. ખરે શૌર્ય છે.” કલાપીના પોતાના જ શબ્દોમાં રજૂ થયેલી તેમની જીવન-ફિલસૂફીના ન્યારા વિચાર જ્ઞેવા મગ્ને છે. બાકી તો પરંપરિત ઋદ્ધિ મુજબ “હા! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણુ..”, “જ્ઞાલી બાબા, કુદરતકૃતિ સર્વદા ટેનુવાળી”, “મરેલા તો પ્રભુના છે તેનું માન જ રાખવું,” “પ્રેમને કારણે સાથે સબધ કાઈએ નથી”, “જ્ઞેતુ કાઈ નહી અરે! જગત આ આખું ય તેનું નથી”, “રે ભાઈ મૃત્યુ! ભાવી તણા તિમિગ્માં ઉજળો તું દીવો” વગેરે વિચારો કલાપીએ અવાગનવાગ કાવ્યોમાં વ્યક્ત કર્યા છે, જે હિંદુધર્મની શ્રદ્ધાને વ્યક્ત કરે છે અનેક સ્ત્રીપ્રેમને તેમણે બચાવ કર્યો હોય તો તેમાં વ્યભિચાર કે અનીતિની ગંધ સગ્ધી નથી. આમ, કલાપીનું જીવનધ્યેય શાંતિથી જીવી, વિચારી અને લખી જવાનું હતું. તેમની ફિલસૂફી પણ સાદી, સરળ અને હૃદયધર્મને અનુસરનાર જીવનની દિશાયતી હતી.

માનવી

ઉપરના સર્વ અગોમાંથી ફલિત થતું કે વ્યક્ત થતું કલાપીનું માનવી પણ હવે જ્ઞેઈએ. (કલાપીને માટે “દિવ્યધામમાંથી જિતરેલા ચોગીરાજ” જેવા વિશેષગો અતિશયોમ્નિ છે, પણ કલાપીમાં માનવતાના ઘણા ગુણો રહેલા હતા.

તેમના હૃદયના સ્નેહમાં સમ્બાઈ ભારોભાર હતી. તેમનામાં ઉદારતા, ત્યાગ, લાગણીવશતા અને સંસ્કારિતા એ ખરા જિગરના સ્નેહા હોવાને કારણે જ આવ્યાં હતાં. એમનો સ્નેહ ઠાસો વિવેક માટે નહોતો. એમનો સ્નેહ અમુક જ વ્યક્તિઓ પૂરતો મર્યાદિત નહોતો. સ્નેહ અને કુરુણાનું જ બનેલું તેમનું હૈયું હતું. દેવ, ખુન્નસ, ક્રોધ, વૈર, ઈર્ષ્યા તો તેમના સ્વભાવમાં કિચિત્ પણ નહિ. જ્ઞાનહાનિ કે પરાજયથી આવતી લઘુતા તો તેમનામાં ક્યારેય નહિ. સૌને પોતે ચાહે, સૌ પોતાને ચાહે એ તેમના મનની મોટી અભિલાષા. એમનો આંસુ વહે છે ત્રણ કારણે : બોળી જનતા અજ્ઞાનથી કેવા વિપદમાંગળ્ય છે તે એક, પ્રેમની વિશુદ્ધ ભાવનાને અનુરૂપ પ્રીતિપાત્ર દૂર ને દૂર ક્ષિતિજળ પતાવતું રહે છે તે બીજું, અને ઈર્ષ્યાની સૃષ્ટિમાં ક્ષતિનું જે ધોર ધારણુ સતત ચાલ્યા કરે છે તેનું દુઃખ એ ત્રીજું કારણુ છે. એમનાં આંસુ માત્ર પોતાની જાત માટે જ નથી, દીન દીન દુર્લાભી બંધુઓ અને પ્રાણીઓ પંખીઓ તરફ પણ તેમની તીવ્ર અનુકંપા એટલી જ ઉત્કટપણે વહે છે. સત્તર વર્ષના કિશોરમાં જે નિર્દોષ સરલતા, મુગ્ધ નિખાલસતા અને મધુર રસિકતા હોય તે જ્ઞાતિ સુધીના કલાપીમાંથી પણ ગઈ નથી. ગમ્મત, હોંશ, પ્રેમવીલા, મૈત્રીભૂખ, વિચારમગ્નતા, તરંગશીલતા, ભાવનાપરાયણતા, સ્વપ્નપ્રિયતા, ઊર્મિલતા આશા-નિરાશાનું દર્દ કલાપીના વ્યક્તિત્વનાં ચિરકાળનાં જાણે સાથી. તથાપિ કલાપી મનુષ્યની જીજ્ઞાસી બાજુ વિશે અસાધારણુ શ્રદ્ધાણુ અને કાળી બાજુ વિશે અતિશય ક્ષમાશીલ છે. આલિંગનત્ય તેમણે ગમે તેવી કપરી માનસિક સ્થિતિમાં પણ ગુમાવ્યું નથી. હૃદયની દિલાવરી અને ખુમારી તેમણે ક્યારેય ત્યજી નથી. ચિત્તની કામળતાને તેમણે ક્યારેય સૂકવી દીધી નથી. હૃદયનું રક્ષણુ એમને મન જીવનનો પરમ ધર્મ હતો :

અરે! હૃદય જ્ને ગણું રસ ગયો પહો તો બધો,
ભલે મૃદુ રહી સહી જ્યમ છેક ચૂરો ચતું
કઠિન ન બને કદી હૃદય એ જ હૃદયું પ્રભુ !”

(“એક ઇચ્છા”)

હૃદયની આ સમ્બાઈ ને કામળતાને લીધે “સ્વ” કરતાં “પર” નાં સુખ અને લાગણી તરફ તેમનું વધુ લક્ષ રહેતું. શોભનાને પરણવામાં આટલો વિલંબ યથો તેનું કારણુ રમા પ્રત્યેની કામળ અનુકંપાવૃત્તિ જ હતી. અને છેવટે શોભનાને પરણવા તેમના ક્ષીરુ મને પણ નિશ્ચય કર્યો તેનું કારણુ શોભનાની તેમણે જ્નેયેલી અસહાય સ્થિતિ જ હતી. ચિત્તની મુલાયમતાને લીધે તે અન્યની

કહુ વાણી, દુર્વર્તન અને કઠોર નીતિ પરત્વે ક્ષમાશીલ રહ્યા હતા. અન્યતુ ૧૬૫ દુભાય તેના કરતા પોતે ખગી લેવું વધારે સારુ અને પોતે કેવું ખમે છે તે તેને દર્શાવી તેના હૃદયને પશ્ચાત્તાપ કે સમભાવ માગી લેવો, એ જાતનું વલણ તેમનું હતું.

તેમનો બુદ્ધિવૈભવ અત્ય નહોતા. “સ્વીડનયોર્ગના ધર્મવિચાર” માં એ વિપુલ પ્રમાણમાં જ્ઞેવાય છે. પણ પોતે આત્મપૃથક્કરણશીલ, ચિત્તનશીલ, અંતર્બુખદષ્ટિવાળા હોવાથી પોતાની જાતની મર્યાદાઓ વિશે સદા જાગૃક ગહેતા અને એવી મર્યાદાઓને જોઈને પોતે દુઃખી થતા. કર્તવ્યબુદ્ધિનું તેમને સતત ભાન રહેતું, પણ અદુચિત્તર કર્તવ્યો બળવતા એમને થાક ચડતો. પ્રિય લાગણી કે ભાવનાને લાગેલા ધક્કાની અસર તેમના ચિત્ત પર પ્રબળ પડતી. આથી દિવની કૃપીરી લઈ પ્રિયાના ત્યાગમાં કરુણુગસિક બની રહેવાનું મનોવલણ તેમને સ્વાભાવિક થઈ પડતું. શુભ કરતા અશુભની કલ્પના તેમને વાર વાર આવતી અને તેથી એવી ઘટનાની સંભવિતતા પહેલેથી જ ક’પી તે વિશે દુઃખી બનવામાં જાણે કે એમને મજા પડતી. વેદનપટુતા ધણી જ ડી અને વિચાર-વર્તન હૃદયપ્રેરિત, તેથી આઘાત-પ્રત્યાઘાતના આદોહન તેમના ચિત્ત પર ત્વરાએ અથડાતા. તેમના આવા માનસિક બધારણે તેમને જીવનમાં પણ સ્વસ્થ, મુલસદી ગજવી નહિ, પણ કવિ બનાવ્યા. માનવવ્યવહાર પરત્વે સૌજન્યમૂર્તિ છતા કલાપી પૂર્ણ વ્યવહારકુશળ હતા. ગમાજની ગદિઓ, કુટુંબના અવસરો, સ્વજનોના વિવાહ તથા સબધીઓના વ્યવહારો વિશે તેમને સારું જ્ઞાન હતું. સામાન્ય જીવનનું જ્ઞાન પણ તેમને છેક અદ્ય ન હતું. તેમ છતા તેમની પ્રકૃતિ અને હૃદય તો કવિના જ છે, કારણ કે તે હૃદયવિહારી આત્મા હતા. હૃદયનો રસ તો સ્નેહ અર્પવામાં, સ્નેહી બનવામાં, સાહિત્યનું લેખન, વાચન, મનન કરવામાં, વીતેલા અનુભવોનું ચિત્તન કરવામાં અને જનતા-જનતાઈનની પોતાને માર્ગે શ-ચ તેટલી સેવા કરવામાં હતો.

વ્યર્થ સ્વપ્નનો આદમી

કલાપીના કાર્યો કરતા વિચારો ઘણા ઉન્નત અને ગ્રેક છે. તેમણે પોતે જ કહ્યું છે તેમ તે “ગમે તેવા ભવ્ય પણ વ્યર્થ સ્વપ્નનો આદમી” છે પતિ, પ્રણયી, રાજા, મિત્ર, કુટુંબીજન કે કવિ તરીકે કલાપીની ભાવના ને હોશ જોટલા ઊંચા હતા તેટલી તેમની કર્તવ્યસિદ્ધિ નથી. કલાપી દ્રષ્ટા છે, સ્પ’ટા નથી. કલાપી એમના જમાનાની પ્રસિદ્ધ કૃતિ “સરસ્વતીચંદ્ર” ના નાયક સરસ્વતીચંદ્ર કે રોકસપિયરના હેમેટ જેવા ચિત્રક છે, પણ સાત્વિક પ્રકૃતિના હોવાથી રનેશુગીઓની ત્વરા કે અપજ્ઞતાથી તે વિચાર પ્રમાણે ઠાર્ય કરવા તરફ લક્ષ બતાવના નથી. કવિ કલાપીમાં

શિક્ષકનો આત્મા રહેલો છે. પોતાના વિચાર પ્રમાણે લોકોને સુધારવાનો, તેમને સદ્બોધવાનો ઉત્સાહ તેમનામાં ધણો. એમનું હિત તેમને ઉંચે કાયમ વસેલું. એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની કુશળતા એમનામાં ઝાઝી ન હતી. આમ છતાં આ ક્ષત્રિયો દ્વારા અગમ્ય અંખનાનો તરસ્યો છે. તેના પગ ધરતી ઉપર, પણ મસ્તક ઊંચે હતું. પોતાને પ્રિય લાવના, સ્વપ્નાં, કલ્પનાઓને આ જગત પર મૂર્તરૂપે જોવા તે તલસતા. વાસ્તવિક જીવન તે રંગથી માણતા, જીવનનો વિલાસ જલદબેર તે ભોગવતા, ઉલ્લાસનો ગુલાલ તેની હમેશની કલ્પનામાં જડતો. ઇન્દ્રિયોની વૃષ્ટિનું ઘેન તેમને ગમતું. ભોગને રાગમાં રંગાણું તેમને પસંદ હતું. તથાપિ તેમની દૃષ્ટિ તો એક કૌતુકપ્રિય કવિની હોવાથી સતત ઊંચી લાવનાઓ અને આદર્શોમાં જ જડતી રહેતી. રોલીની પ્રીતિપિપાસા, સૌન્દર્ય-અંખના અને તડકડાટ કલાપીને પણ રામેગમ વ્યાપેલાં. અગમ્યની પ્રાપ્તિ માટેનો તડકડાટ તેમના પ્રત્યેક ધ્વજકારામાં સંલગ્ન છે. પ્રેમનો તડકડાટ પૂરો થાય છે કે તરત આત્માનો એથી વધુ ઊંચો “દિવ્ય તડકડાટ” શરૂ થાય છે. આવી મનોદશાએ કલાપી રાગી અને ત્યાગી એમ સરખી ચિત્તવૃત્તિવાળા જણાય છે. “નથી નથી મુજ તરવો વિશ્વથી મેળ લેતાં” એમ એક પછે તેમને કહેતાં સાલગીએ છીએ, તો ખીજ જ પછે એ વિશ્વના સૌન્દર્યમાં અને શોભનાના વિલાસમાં એવા એતપ્રેત બની ગયા હોય છે કે આપણને પ્રશ્ન થાય કે “કલાપી રાગી કે ત્યાગી ?” પણ તેનું કારણ એ બન્યું છે કે લૌકિક જીવન રસબેર માણતાં પણ કલાપીના હૃદયની ઊંડી પિપાસા તો જુદી જ. રમામાંથી શોભના તરફનો અને શોભનામાંથી પ્રભુની રસખ્યાલી તરફનો કલાપીનો વિકાસ તેમની આ વૃત્તિ અને દૃષ્ટિને કારણે જ સમજી શકાય તેમ છે. કલાપીને ધરતી પર રાગ છે. તેથી તો તે પ્રકૃતિસૌન્દર્યનો આનંદ લે છે, શૃંગારવૃષ્ટિમાં આનંદ છે, મૈત્રીવિલાસ માણે છે; મનને સુખ થાય, વૃત્તિને વૃષ્ટિ થાય એવા પ્રયાસો કરે છે. પણ ઇન્દ્રિયોની વૃષ્ટિવેળા પણ ભીતરની પિપાસા અદસ્ય થઈ જતી નથી. એથી બધા ભોગવિલાસ, સુખ અને ઇન્દ્રિયઆનંદમાંથી છટકી જઈ કોઈ ઉચ્ચ નિશાનને તાકવાની, કોઈ અગમ્યને ઉકેલવાની અને ત્યાં જઈ પહોંચવાની સતત પિપાસા તેમના ચિત્તને રલા કરે છે. તેનું કારણ કવિ આપે છે :

“જગન સઘણું ન્હાનું ન્હાનું અનન્ત વિહારને,

પણ રમતમાં ટૂંકી વાડે દડા અટકી પડે.

ક્ષણિક શમણે લે સૌ લહેરો ભલે ઉપભોગની,

રસમય થવું સારીરીને બને જ બને નહીં.”

(“લાવના અને વિશ્વ”)

આથી રાગનો પૂરેપૂરો ઉપભોગ કલાપી કરે છે ત્યારે પણ—એ ઉપભોગ-સમયે પણ વિરાગની જાડી તૃષા તેમના દૈયામા જાગે છે. ઘડી ઘડીમાં સુખ-દુઃખની, આશા-નિરાશાની, રાગ-ત્યાગની, ભોગ-વિરાગની અને સ્થૂળની તૃપ્તિ કે સૂક્ષ્મના પોકારની લાગણી કલાપીમા થઈ આવે છે. એથી જ રોલના સાથેના લગ્નસુખની પ્રતીક્ષા કરતું “ ઉત્સુક હૃદય”, એ સમય નજીક આવ્યે તેની વધાર્ધમા

“ હવે તો એ પાસે મુજ જિગર કૈં તાડવ રચી
રહ્યુ નાચી રાચી ઉદધિ રસનામાં રહ્યું મચી. ”

એમ કહે છે ત્યાં તો

“ હવે જોવા ચાલ્યું જિગર મુજ સાક્ષાત હરિને,
તહીં તેની કાઈ પ્રતિકૃતિ કરો રો રસ પૂરે ? ”

એમ કહી રોલનાથી ય ઉન્નત સ્થાન તરફ પોતાની નજર ફેરવે છે.

અને કલાપીની એવી અધ્યાત્મશ્રદ્ધા ઝોઠી નથી. ઈશ્વરની સઘળી કૃતિમાં તેમને સુલ ને ધષ્ટ સંકેત જણાય છે. પ્રભુ ઉદ્દેશ વિના કંઈ કરતો નથી અને એનો ઉદ્દેશ એના ધ્યાનકાના શ્રેય માટે જ છે, એ એમની પરમ શ્રદ્ધા છે “સારસી” કાવ્યમા તેમની જે ચીસ સંલગાય છે—એ કે ‘હૃદ-’હૃદના કાવ્યોમા વિધિ સામે જે અસતોપ જોવાય છે તે ‘હૃદ થી અદશ્ય થઈ જાય છે. ‘હૃદમા તો “વિશ્વસૌન્દર્ય કુમળુ” જણાય છે. પિલટાનુ આ સારમા “પ્રભુહૃદયના પ્યારા જ દુ ખિયા રહે છે” એવી ભક્તશ્રદ્ધા તે કૃણવે છે.

આવો સતત વિકાસશીલ, ચિતનશીલ, અતર્કુષ્ઠ, ઊર્ધ્વગામી, વિદ્યા-વિલાસી, સાહિત્યરસિક, પ્રકૃતિપ્રેમી, તત્ત્વચિંતક, સ્નેહનો સાગર, અનુકંપાશીલ, વ્યવહારચતુર, અભિજ્ઞત હૃદયસંસ્કારવાળો, ગુલાખી છતાં નરમ, કર્તવ્યનિષ્ઠ છતાં કર્તવ્યમા દૌશલ્યહીન, રાગી છતાં ત્યાગી, ભાવનાપરાયણ સબજન માનવી કલાપી માત્ર હબ્વીસ વર્ષમા માનવતાના ઉચ્ચ શિખરો જીતી ગયો, એના વ્યક્તિત્વનો પરિમલ સ્વજનો, મિત્રો અને સબધમા આવેલ સૌ કાઈ વ્યક્તિને ઝેટલાં ટૂંકી જિંદગીમા દાખર્વા ગયા જે ગુજરાતના કવિઓમા સ્વભાવના આવા સૌમ્ય ને સાધુ તથા ચિંતના આવા ગુલાખી, સ્નેહાળ અને દિલાવર કેટલા ? નીચેની જે અજલિઓથી માનવવિરોધ કલાપીનો વ્યક્તિપરિચય પૂરો કરીએ.

લોડ હરિસિહજીએ તેમને વિરોની આલેખેથી જાપ કલાપીના વ્યક્તિત્વને પૂર્ણ રીતે સમજાવે છે :

“ તેમની મુખમુદ્રામાં જ તેમનું નિર્મળ અને સ્નેહાળ અંતઃકરણ પ્રકાશી રહ્યું હતું. ખીજની માફક તેમનું મન જાણવાને બહુ ફાંફાં મારવાં પડે તેમ ન હતું...સામાનું મન વશ કરવાની ખરેખર એમનામાં ઢાઈ અદ્ભુત શક્તિ હતી અને તે માત્ર તેમના શુદ્ધ અને સ્નેહાળ અંતઃકરણને કીધે જ..... ઉદારતાનો શુભ્ર પથ તેમનામાં એક રાજવંશીને ઊંજો તેવો હતો.... પણ એક રાજવંશીના કરતાં તેઓ એક તત્ત્વગાની યોગી થવાને વધારે લાયક હતા.”

કલાપીના અવસાનની નોંધ લેતાં સ્વ. આનંદશંકર કુવે “મુદર્શન”ના ૧૯૦૦ના જુલાઈ માસના અંકમાં કલાપી વિશે જે ઉચ્ચાર્યું છે તે પણ સ્મરણીય છે :

“ રાજ્યપદે રહીને સાહિત્યનો રસ લેવો અને આપવો એ વિરલ શુભ્ર એમનામાં હતોજેને એમની સાથે જરા પણ પરિચય હતો તેઓ તુરત કહેરો કે એમનામાં એવી એક વિલક્ષણ મધુરતા હતી કે એક વખત એમના સંબંધમાં આવેલો જન પુનઃ ઢાઈ પણ કાળે વિમુખ થઈ શકતો જ નાહ. વળી આ રસિક રાજામાં એમની પ્રજા પ્રત્યે પણ કેવી લાગણી હતી! એ કામળ દયા અને પ્રીતિ પ્રજના હૃદયમાં ઉમેશાં નોંધાયેલાં રહેરો.”

ગદ્યકાર કલાપી

૧. “ કલાપીની કવિતા આગળ તેનું ગદ્યલખાણ જરા ઢંકાઈ ગયું છે.”
—“ સુંદરમ્ ”

૨. “ કવિ ‘ કલાપી ’ની લોકપ્રિયતાએ ગદ્યકાર ‘ કલાપી ’ને લોકનજર આગળ બહુ આવવા દીધા નથી.”
—પ્રો. રાવળ

માનવી તરીકેનું કલાપીનું કવિપાસું અને તેમનું ભાવનાવિહારી માનસ વિશેષરૂપે વિલસે છે તો તેમના સાહિત્યમાં. તેમના સાહિત્યસર્જનની પ્રેરણાનાં ત્રણ ઉદ્ભવસ્થાનો છે : એક તો તેમનું ઉપ્ખાભયું દ્વામળ સંવેદનશીલ હૃદય. આથી આંતરમન અને બાહ્ય જગતના અનુભવો પોતાના હૃદયમાં સમાતા નથી ત્યારે તેમને બહાર કાઢવાની કલાપીને અદ્ભ્ય સિદ્ધિ થાય છે. આ સ્વભાવદત્ત લક્ષણે જ તેમના હાથમાં કલમ ઝલાવી છે. અને વસ્તુતઃ કલાપીએ પોતાના સઘળા સાહિત્યમાં પોતાનું હૃદય જ મૂક્યું છે ને ? “ હૃદયને પત્રમાં મૂકવાની ટેવ ” માત્ર પત્રોમાં જ નથી, કવિતા, પ્રવાસ, સંવાદો, નિબંધ આદિ તમામ પ્રકારોમાં એ હૃદય જ તેમની મોટી મૂડી દેખાય છે. તેમની પ્રેરણાનું ખીલું નિમિત્ત આંતરમનના પ્રવાહોને સમજવા-સમજવવા તેમને થતી ઊંડી પ્રેરણા છે. આથી પણ સાહિત્યસર્જન તેમને માટે અનિવાર્ય થઈ પડે છે. તેમનું આંતરમન તપાસીએ તો કલાપી સૌન્દર્યનો, દિવ્ય રસનો, ભાવનારસનો પિપાસુ છે તેની સાથે સાથે રસ, શાલના, ચિત્રો, પ્રકૃતિ, પુસ્તકો, ઉચ્ચશૃંગારો વગેરે પણ તેમનાં રસ-સ્થાનો બને છે. ઇન્દ્રિયરસમાં પણ તે ઊભા છે, પણ તેનાથી કલાપીના ચિત્તને સદા તૃપ્તિ થતી નથી. “ સૌન્દર્યનો ભોગ ખોવાઈ જતાં દરેક ભોગવિલાસના ત્યાગ તરફ હૃદય ખેંચાયા બન્ય છે.” (“ કા-તને પત્ર”, તા. ૧૧-૧૨-’૯૭) એમના ટૈયાની ઊંડી પ્યાસ કોઈ અગમ્ય પરમ રસતત્ત્વ માટેની રસી છે, તેમનું

આતરમન એની ગોધ ચલાવે છે. વારવાર ઉદ્ભવતો વૈગવ્યનો વિચાર એનું જ ફળ છે. આમ, આતરમનનો એક દન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષયગમનો અને બીજો અતીન્દ્રિય તત્ત્વરસનો—એમ બે પ્રવાહો કલાપીના જીવાત્મામાં જે એક માથે વહી ગયા છે તેમને સાહિત્ય દ્વારા સમજવા-સમજાવવાનું કલાપીને માટે આવશ્યક ધર્મ પડ્યું છે. અને ત્રીજું, શિક્ષા, મિત્રો અને શુદુઓ પણ હૃદયની ગ્રેગણને ધોધે તેવા જ તેમને મથ્યા હતા, તે છે વાજનુગ્વાળા, નગદગ ન્તેન્દી, મણિલાન, દાન્ત, સચિત, જટિલ, મસ્તકવિ, ગોવર્ધનરામ વગેરની તેમ જ અગ્રેજ, અન્દૃત, ગુજરાતી અને ઉર્દૂ સાહિત્યના વાચનની પ્રેરી અમર તેમના આતર માનમ પર પડી, જેમાયા કલાપીને સાહિત્યની ખરી સમજ મળી, સાહિત્યો ચિત વિચારો અને લાવનાઓ મથ્યા અને તે ઠાગળ ઉપર ઉતાવળ પ્રવૃત્ત થયા આ ઉપગત એમની મૃદુ ચિત્ત ત્રીને પ્રખળતાથી કપાવનાર ગજવાડી ખટપટો, તોલનાનું પ્રણયપ્રકરણ આદિ તેમના જીવનની બાલ ઘડનાઓ પણ તેમના સાહિત્યસર્જનના મોટા નિમિત્તરૂપ ગણાવાય પ્રાચીનકાળે તેમના જીવનમાં મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ખડો કર્યો એ ખડુ, પણ મમ્મટે કાવ્યના ગણાવેલા નયુ ડેનુ—દારજો પૂંપી એક અર્જકત્વના બીજરૂપ શક્તિ વિના કલાપી સમર્થ સાહિત્યમાર ધર્મ તકચા ન જ હોત શુ ગઘમા ટુ પઘમા, આખરે તો બોલે છે તેમનામાં ગઘેની નિસર્ગદત્ત કાવ્યગમ્નિ જ. આપણે ગઘની વાત કરીએ

સોળ વર્ષની ઉંમરે લખાયેલા ગમા ઉપરના પત્રોમાં તેમનો પ્રશ્નસ્થ લાપાવિલાસ અને કાવ્યવિહાર દેખાય છે તે શુ સૂચવે છે? એ સૂચવે છે કે નાનપણથી જાગેલા સાહિત્યવાચનના રોષે, એમનામાં ગિજેલા ત્રીન આત્મલાને અને વિધિદત્ત બગવાન સ્મૃતિશક્તિ તેમ જ ગ્રાહ્યશક્તિએ એ ને લાપાગ્રણુત્વ બક્ષ્યું, તેજે કલાપી પાસે ગઘનું બહોળું સર્જન કરા શુ વેદનશીલ સ્વલાવને લીધે આત્મઆવિધાર કરવાની ટેવ તો છેક નાનપણથી હતી^૧ તેમાં લાપા પ્રણુત્વ આવી જતા એની ફાવટ ગઘમાં સહેજે આવી ગઈ અને ગઘમાર— સાહિત્યમાર કલાપીનું વ્યક્તિત્વ એમ બધાનું ચાહ્યું પ્રકૃતિમૌર્દ્ધની સસ્મરણપને, ચિત્તના ઉમગકાને, હૃદયની ગાડીધેલી પણ રમિક લાગણીઓને અને મગજના તરંગોને એવડી સોળની ઉંમરે પણ તે પ્રવાહી ને વેગીની લાપામાં જટાથી વ્યક્ત કરી શક્યા પછી તો અતરમાં ચાલતી ગડમથલોને, વેળાએ વેળાએ બદલાતી મનોદશાને તથા સૌન્દર્યદર્શન કે સ્નેહ-અનુભવથી સ્ફુરી ઊરેલા હૃદયલાવોને વ્યક્ત કરવા તેમ જ માનસિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને પ્રણયજીવનની

સમસ્યાઓ તથા તેને જોવા-હોકેલવાની દષ્ટિ રજૂ કરવા અને આત્મમંથનરૂપે આત્મદર્શન કરવા કલાપીએ કાવ્યની સાથે ગદ્યનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

ઈ. ૧૮૯૦ થી ૧૯૦૦ સુધીના દસ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં કલાપીની પ્રથમ આરાધ્ય તો રહી કવિતા જ, પણ તેમણે ગદ્યનું ખેડાણ પણ ઓછું ક્યું નથી. કલાપીને આપણી ભાષાના એક સુંદર ગદ્યકાર લેખે સ્થાપનાર તેમના ગદ્યસાહિત્યમાં સ્નેહીઓ અને સ્વજનો પરના પત્રો, “કાશ્મીરનો પ્રવાસ”, “ચાર સંવાદો”, સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારની ચર્ચા, આત્મકથા અને ડાયરીઓ એટલું મૌલિક અને “માળા અને મુદ્રિકા” તથા “નારીહૃદય” એ રૂપાંતરિત નવલકથાઓ ગણાવી શકાય. તેમણે ખેડેલા ગદ્યપ્રકારોમાં આમ પત્ર, પ્રવાસવર્ણન, સંવાદ, આત્મકથા, ડાયરી અને નવલકથા એમ ગદ્ય સાહિત્ય-પ્રકારોનું નોંધપાત્ર વૈવિધ્ય છે.

પત્રો

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પત્રો લખાવા કે પ્રગટ થવા ક્યારથી શરૂ થયા, એ જાણવાથી કલાપીના પત્રોની ચર્ચાને કશો લાભ થવાનો નથી, કારણ કે પત્ર-લેખન એ સાહિત્યસ્વરૂપનો એવો ટાઈ એક્કસ આકાર નથી કે જેથી કલાપીના પત્ર-લેખનની કલામાં કોની કોની અસર આવી, એનું પગેડું સાચી રીતે નીકળી શકે. હા, કહેવું જ હોય તો કહી શકાય કે મુખ્યત્વે ટાઈ વિષય કે વિચારધારાની છણાવટ કરતો હોય એવો પત્ર “સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર” કલાપીએ કાન્ત પર લખ્યો તે પહેલાં મણિલાલના “સિદ્ધાંતસાર”ના પુસ્તકમાંના વિચારો પર પત્રરૂપે ચર્ચા “સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન” એ શીર્ષક હેઠળ રમણભાઈના “જ્ઞાનસુધા” માસિકમાં કાન્તે કરી હતી. આ સિવાય ગંભીર વિષય પરની નિબંધાત્મક ચર્ચા પત્રરૂપે કલાપી પહેલાં આપણી ભાષામાં ટાઈએ કરી હોય એવું જાણ્યોમાં નથી. પણ આ તો બિનગત જાહેર પત્રોની વાત થઈ. સ્નેહીઓ અને સ્વજનો ઉપર લખાયેલા અંગત પત્રો તેને કલાનો ઘાટ આપવા કંઈ ગોઠવી ગોઠવીને લખાતા નથી. એ તો પત્ર લખનારનું જેવું વ્યક્તિત્વ તેમ જ પત્ર લખતી વેળાનો તેનો જે મનોભાવ તેણે તેનો પત્ર લેખકનાં બિર્મિ, વિચાર અને ભાષા પત્રોને સહિલકોટિમાં ચૂકે અથવા ન ચૂકે. જે લેખકનું વ્યક્તિત્વ ડોળ વગરનું હોય, સસનિષ્ઠ અને પોતાની જાતને જે વધુ વફાદાર હોય તેના પત્રોમાં તાજગી અને છવંતતા સારી પેઠે જોવા મળે. પત્રલેખનની કલારચના તેના કર્તાના વ્યક્તિત્વને લીધે જ આવે છે. વાર્તાલાપમાં જેટલી નિકટતા ખે પાત્રો વચ્ચે રહે છે તેનાથી પત્રોમાં જરાક જ ઓછી રહે છે પત્રોમાં એવી નિકટતા જેટલી વધુ લાવી

શકાય તેટલી પત્રગી આંતરિક સમૃદ્ધિ અને જ્ઞાન કલા વિશેષ સધાય. વ્યક્તિત્વનું વૈશિષ્ટ્ય, ભાષાનો પ્રસાદ, કલાદષ્ટિ — એ ત્રણ તત્ત્વો પત્ર લખનારમાં હોય તો ખીજા કશાની જરૂર નહિ.

કલાપીમાં આ ત્રણે તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં હાજર છે. એમનું પુષ્પમું, સંવેદનશીલ હૃદય આચાર વિના પત્રોમાં નીતરે છે. એમના વ્યક્તિત્વનો વિલાસ વૈવિધ્યવનો છે. વિનોદ, આંતુ, ગાંભીર્ય, તોદાન, ઠુણા, સ્નેહ, કવિતા, નિખાલસતા, ઊર્ગિલતા, ચિંતનશીલતા અને ઉલ્લાસ કે વિપાદ — એ સૌ તત્ત્વોનું બનેલું એમનું વ્યક્તિત્વ એમના પત્રોમાં સફળતાથી ઊતર્યું છે. વ્યક્તિત્વના સ્વૈરવિહારને પત્રોમાં ખીલવતાં પણ તેમને સરસ આવડે છે. ભાષાનો એમના જોડેલો પ્રસાદ તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણા થોડા મુસાધ્ય છે. અને કાવ્યોમાં ખંડિત થનાર તેમની કલાદષ્ટિ પત્રોમાં મુરુચિ, સંયમ અને લાઘવ દાખવી જાય છે. આ જોતાં કલાપીની પત્રધારા, શ્રી મુંદરમ્ કહે છે તેમ, “એક વ્યક્તિત્વના છવંત સ્પર્શથી હલકાતી કળામય રચના” છે.

કલાપીના પત્રોના બે સંગ્રહો પ્રગટ થયા છે :

(૧) શ્રી મુનિકુમાર ભટ્ટે કરેલું “૧૪૪ પત્રો”નું સંપાદન.

(૨) કલાપીના પુત્ર સ્વ. જોરાવરસિંહ ગોહેલે કરેલું “કલાપીની પત્રધારા”નું સંપાદન.

આ ખીજા સંગ્રહના સંપાદનમાં “સાગર”ની મહેનત વિશેષ છે, પણ પત્રોની પસંદગી, ભાષાજોડણી, ગોઠવણી, કાપકૂપ વગેરેની કાળજી જોતાં આ એમાં શ્રી મુનિકુમારનું સંપાદન વધુ સાડું જણાય છે. “પત્રધારા”માં જેટલાક પત્રોની તારીખો ખોટી માલુમ પડે છે. દા. ત. વાજસુરવાળાને લખાયેલો “પત્રધારા”નો પહેલો જ પત્ર તારીખની દષ્ટિએ ખોટો ઠરે. તા. ૩-૧૦-૧૯૧૧ના દિવસે સુરસિંહ લાડીમાં હતા નહિ, કાશ્મીરના પ્રવાસે નીકળેલા હોવાથી અમદાવાદમાં તે હતા એટલે એ દિવસે લાડીથી તે લખે કે “મણિભાઈ ચાલતા માસની ૧૩મી તારીખે અહીં આવશે” એ હકીકત અસંગત છે. આ પત્રનો સંદર્ભ જોતાં અને મણિલાલના પત્રોનો સંદર્ભ મેળવતાં તે ૩-૧૦-૧૯૧૧ના દિવસે તો નહિ જ, પણ ૩-૫-૧૯૧૧ના રોજ કદાચ લખાયેલું અનુમાન થઈ શકે. (જુઓ મણિલાલ પરના પત્રો નં. ૪૨ અને નં. ૪૯નો સંદર્ભ) એ જ પ્રમાણે રાણા સરદારસિંહ ઉપરનો લખાયેલો પત્ર નં. ૫૭ આનંદરાય ઉપરનો છે, એ તેમાંનો સંદર્ભ અને સ... (સદુભા એટલે કે સરદારસિંહ) વગેરે ચિહ્નો તપાસતાં સ્પષ્ટ થાય છે. “પત્રધારા”ના સંપાદક પત્રના સંબોધન “મહારા વ્હાલા આનંદ”થી લગભાઈ

ગયા । તેમણે આનંદનો અર્થ “હર્ષ” કર્યો, પણ “આનંદ” અહીં સજ્ઞાવાચક નામ છે, એ તેમની વિસ્મૃતિમા રહી ગયું । આ ઉપગત પત્રોની લીટીઓની કાપડૂપમા પણ કટલોક વિવેક અને ઔચિત્ય જળજવી શકાયા હોત.

બંને અગ્રહોમા મળીને કુલ ૬૭૯ પત્રો છપાયા છે. “કૌમુદી” માસિકના પુ ૧, અઠ રમા છપાયેન કલાપીનો એક પત્ર અઘાપિ કોઈ અગ્રહમા છપાયો નથી. અને મને પ્રાપ્ત થયેલા રમા પર લખાયેના ઠગલામધ પત્રો પણ ચોગ્ન સપાન બાદ છપાવવા જેવું બળ ધરાવે છે કલાપીના જીવન, કવન અને અતરને સમજવા માટે તેમના પત્રો અત્યંત ઉપયોગી છે

લાલુક કલાપીના લાલોને તેમના પત્રો અગીઆની માફક જીની બતાવે છે. કલાપીના મનની વીકવીક કહી શકાય તેવી સ્વૈ, નિર્મળ છબી તેમના પત્રોમા ઝિવાઈ છે કલાપીના સ્વલાવની ઉચ્ચતા અને મનની વિશાળતા એમાની ચિત્રિત બને છે “His face was an index of his mind” એ સત્ય કલાપી વિશે તેમના પત્રો સિદ્ધ ઠરે છે કલાપીનું ઘણુંખડુ મૌલિક ગદ્ય લખાણ (અવાદા સિવાવતુ) પત્રરૂપે છે, એ તેમના ઠાર્મિન અને આત્મલક્ષી માનસતુ સૂચક છે મનની ઝર્મિન પત્રોનુ મોટુ ઉદ્દલવસ્થાન ટોવાથી ઠાર્મિલ કલાપીને વિહંગવાનો તેમા પૂરનો અવકાશ મળ્યો છે કલાપીના ઘણાખરા પત્રો તે તે સમયની માનસિક પરિસ્થિતિના ઘોતક છે જે તમા કચાગેક વાસ્તવિકહડીકતો કે લાગઝીઓને લાવના અને ક પનાના રૂએ રૂગી રેગી બનાવવાની કુગળના માનૂમ પડી આવે છે, તોપણ ત્યારે આપણે તમની ‘આત્મકથા’ શુભાવી જ ખેદા છીએ ત્યારે તો આ પત્રોને તેમના આત્મકથાતના અશરૂપ ગણવા પટે તેમ છે હૃદય ખુલ્લુ કરવાના આશયની જ તમણે ઘણાખરા પત્રો લખ્યા છે. કલાપીના આત્મજીવન ઉપર આ પત્રો સાગે પ્રકાશ પાડ છે તેમના માનસિક જીવનની અનેવિધ સમસ્યાઓ અને વિચારો-લાવનાઓને પત્રો હૃદયગમતાથી સમજાવે છે તમના વિવિધ કાર્યાના ઉદ્દલવ અને જૂમિતઓને પત્રો સ્પષ્ટ કર છે કરી જાતના અચળા વિના પત્રોના કલાપી મનને વલેતું મ છે કલાપીના અગ્રહવને જીવન અર્થ પત્રોના આદ છે તે આ કારણ કલાપી યજ ગાનીજની જેમ પત્રોમા આત્મમ કાચ આત્મમહત્તા નહિ બનાવના ટોવાને લીધે તમના પત્રો તમના વિનુદ્ધ અતરૂગની માણિતી આપે છે, ગાબીર્ધ, સત્યના ગોધ, પરમ તત્ત્વની અખતા બુ નાના ઠ નર તેમના જીવનમા પ્રવેચ્યા છે તત્ત્વનાન માટે એનિષ્ટાવી, ગ લોગનાથી વિચાર અનાવવા અને એ વિચાર માગે

એટલા જીવનમાં ચાલુ તેટલા પરિવર્તનો થવા દેવાં એ જાણતોમા “દાન્ત,” “કલાપી” અને “મુદ્રમ્” માં સમાનતા છે. કલાપીના પત્રો આવા પરિવર્તનો પણ ઝીંકી બતાવે છે.

દાન્ત પરના પત્રો :

કલાપીના પત્રોમાં મૌથી અગ્ર સંજ્ઞામય પત્રો દાન્ત ઉપરના છે. એ પત્રોમાં કલાપીનું હૃદય પૂરેપૂરું બંધાયેલું માન્ય પડે છે. મણિલાલ અમલ કલાપીનું હૃદય એટલો મુક્ત વિહાર કરતું જણાવતું નથી. મણિલાલ તેમના ગુણુ અમાન હોવાથી તેમની આંતરે તે આધ્યાત્મિક, ગૌરવીય, શુદ્ધ કે સત્યાગ્રહવિષયક ચર્ચાઓ કરે છે અને સોમનાના પ્રબલ-દિવ્યાની વાત પાઠુ નાર્ગદર્શનના દેવુથી તે તેમની સમજ મુકે છે, પણ તેમનું પ્રેમી હૃદય દાન્ત પરના પત્રોમાં તો પૂર્ણપણે દલવાઈ ગયું છે. આથી જ આ પત્રો ગુજરાતી જનતામાં મૌલી વધુ લોકપ્રિય બન્યા છે / કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ પણ દાન્ત પરના પત્રો અર્થોત્તમ છે. સુદુચિ અને ઔચિત્ય સિવાય અન્ય કોઈ બંધન તેમને આ પત્રોમાં નહીં. દાન્ત પરના પત્રોમાં કલાપીનું વ્યક્તિત્વ પણ દૃષ્ટિએ ગૂઢ થાય છે (૧) કલાપીના યાગ્ચિની દૃષ્ટિએ, (૨) તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અને સાધનાની દૃષ્ટિએ, (૩) ધર્મમથન અને આધ્યાત્મપ્રેમનો દૃષ્ટિએ. આ પત્રોમાં કલાપીનો ઉચ્ચ વાંચ્યાદર્શ, પોતાના કાર્યો માટેનો તટસ્થ વ્યાલિપ્રાય અને પોતાની કવિતાનું સ્વરૂપ અને પ્રયોજન સ્પષ્ટપણે જણાવવા મગે છે. આ પત્રોમાં કલાપીમાં વિવેચક પણુ છાંડે છાંડે ગૂંટેલો છે, તે સ્પષ્ટ થાય છે. કલાપીમાં સત્યગોધ માટેની જે જિજ્ઞાસા હતી તેને દાન્તના પત્રોથી ઉત્તેજન મળ્યું અને દાન્તે મોઢવાવેલા પુસ્તકોએ કલાપીના ચિત્તમાં એવી અસર કરી કે તેમના જિજ્ઞાસાના અતિમ વર્ગસોમાં કલાપી દાન્તના સ્વીડનબોર્ગીય વિચારોના આકર્ષણમાં આવ્યા તે આ પત્રો દર્શાવે છે ?

૨ દાન્ત અને તેમના ગુરુ શ્રી મુનિશ્માર એમ મનાવે છે કે “કલાપીએ સ્વીડનબોર્ગ સંબંધે પોતાનું મતજ્ઞ ફેરવેલું,” અને તેના દેખામાં “માના અને મુદ્રિકા” અને “નારી હૃદય” ને ધરે છે જાન “માલા અને મુદ્રિકા” ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે “લખ એક સંબંધી સ્વીડનબોર્ગના વિદ્યાપુ ઉપર કલાપીએ કેટલીક યોગી અને વિષયગામી રીત પ્રથમ એ પત્રના આકારમાં બહાર પાગી હતી પ્રસ્તુત લેખમાં (નવવર્ષમાં) જેઈ શકારો કે કલાપીએ એ વિષયના શુદ્ધતર અને ઉચ્ચતર પ્રકાશને સ્વીકાર્યો છે”

પરંતુ કલાપીનો આનંદશય પરનો તારખ-૧-૧૯૨૦નો પત્ર યથા —
“સ્વીડનબોર્ગમાં મહે જે કહ્યું છે તે જ સર્વ સ્થાને આરે કહેવાનું છે એ લેખ અને

વાજસુરવાળા પરના પત્રો :

કાન્તથી બીજા નખરે વાજસુરવાળા પરના પત્રો આવે છે. તેમા કલાપીનુ અનેકરંગી વ્યક્તિત્વ ઊપસે છે. ટીબીગી, વિનોદી, રમતિયાગ કલાપી, મોહલો સોખીન કલાપી, કવિ કલાપી, વિવેચક કલાપી, મ્નેહી મિત્ર કલાપી, ગભીગ ચિત્ત કલાપી—આવા કલાપીના વ્યક્તિત્વના અનેક પાસા આ પત્રોમા ઊપસે છે. તેમની પત્રગૈરીનુ વેવિધ્ય ને તેનો મુક્ત વિહાર પણ આ પત્રોમા મૌલિ વિરોધે જોવા મળે છે. તેમનો અભ્યાસરસ એમા પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમનો સ્થૂળ છવનવિદાસ પણ આ પત્રોમાથી ઠીક ઠીક ઠોગી શકાય તેમ છે જે “નીચી લાતવાળા મેઘન” વાજસુરવાળા વિના પોતાનુ મનખેતર સોમાય છે તેને આ લાતક—કલાપી ખરી કવિતાનુ સ્વરૂપ સમજાવે છે. વર્ડ્સવર્થના કવિતાનુ વાચન કેમ કરવુ તે બતાવે છે. વર્ડ્સવર્થ અને સોની વચ્ચેનો ભેદ દેખાડી આપે છે, પોતાના કાવ્યોનુ પ્રેરણા સ્થાન અને ઉદ્દેશ્ય દર્શાવે છે, એમર્સનના ચિંતનની ગહનતાની પિઠાન ટાંચે છે, ગુરુગાત્રી નાટક ડપનીઓની ચર્ચા કરે છે, ગવિવર્માના કાવ્યોનુ ગનદર્શન કરાવે છે, પોતાના કાવ્યોની મર્યાદા બતાવે છે અને પોતાના હૃદયમા ઠરતા વિચારો અને નિર્ણયોની જાણ કરે છે. રૂપશકર ઓઝા પરના પત્રોમા ગર્ભિલ ગમ્મિડ, પ્રેમી, વિચક્ષણ, મિત્ર કલાપીના દર્શન થાય છે.

પત્નીઓ પરના પત્રો :

ગમા અને સોલના પરના પત્રોમાથી કલાપીની પ્રેમદષ્ટિ ચચળતામાથી ગભીગતા તરફ ડેવી વિકસતી ચાલી છે તે જાણવા મળે છે. ગમા પરના પ્રેમપત્રો કલાપીના પ્રેમના નીર દેવા શાત, નિર્મળ સૂક્ષ્મ લાવયુક્ત બનતા ગયા છે, તેના દષ્ટાંતો પૂગ પાડે છે કલાપીનો વયભેદ અને રસભેદ પણ એ સૂચવે છે. ગમા ઉપરના પ્રકટ-અપ્રકટ પત્રો કલાપીએ ઘણખરુ તેમની મોળથી અઢાગ વર્ષની ઉમરમા લખેલા છે, બ્યારે સોલના પરના પત્રો ૧૮૯૮ના જુલાઈ પછી એટલે કે કલાપીના અધ્યાત્મ-ઉદ્ધાડ સમયના છે કોટરાવાળાના પત્રો આપચાગિક સ્નેહ આ છવન એ ત્ય પર જ લાળા મળથી ટપી રહ્યુ છે અને તે ને વાચ્યુ તે બધી વાનમા ના એક જ ત્ય હતુ લ નની વાત તો તેનો એમદ બા જ છે.” (“પરધાગ”, પૃ ૮૬)

તા ૪-૨ ૧ ૦૦ ના ૧૧૪ ગોવર્ધનરામને લખેલા પત્રના “તેના ઘોડા પુસ્તકો વાચરા ટુ ધાગ ધુ.” ગોમ રમે છે સ્વીડનનો ઠીચ નવવકથાઓના જેમ રૂપાનરો કલાપીએ મર્યા છે તેમ તે ચિત્તસોખીની નવરોના પાણ કરનાર દત્તા ખરુ જોવા તો મ્લાપી ર ઠીડન-ઓ ઠરર નરિ, પણ ચિત્તસોખી તરફ આખરમા દગેલા તેમને રીતસરની ચિત્તસોખીની રીક્ષા પણ ચીધી હતી

અને કર્તવ્યદષ્ટિના છે. પણ ૧૮૯૮ પછી 'કાટરાવાળાં' પ્રત્યેની કલાપીની કર્તવ્ય-લાગણી બતાવે છે કે કલાપીને મન ત્યારથી રમા અને આનંદીણા વચ્ચે રનેબની દષ્ટિએ કરો કરક રવો નથી, એટલે કે રમા તરફનો તેમનો સ્નેહ બિતરવા લાગ્યો છે.^૩

આનંદરાય, સરદારસિંહ અને બીજા બધા :

બે મિત્રો આનંદરાય અને સરદારસિંહ પગના પત્રોમા કલાપી મુરબ્બી શુભેન્દ્રક, સાહિત્યપ્રિય કવિ અને લાગણીરેલા મિત્રના સ્વરૂપમા દેખાય છે. ગીગે ભરાયેલા આનંદરાય અને સરદારસિંહ પરના પત્રોમાં કલાપીની ભાવોદ્વેકતા, સ્વમાનીપણ અને આત્મપૃથક્કરણ ગુણપણે વ્યક્ત થયા છે. લલિત પરના પત્રોમા કલાપીની સાહિત્યચર્ચા, કવિભાવના અને દર્દીદિવી જણાય છે. જટિલ પરના પત્રોમા કલાપીની કવિતાના મૂળ, તેની જૂમિકા અને જટિલે તેમને કાબ્યામા કરેલી મદદ વ્યક્ત થાય છે. કલાપી જેવા સતુર અને વ્યવહારદક્ષ છે તે જટિલ પરનો છેલ્લો પત્ર સૂચવી બંધ છે. ગોવર્ધનરામ પરના પત્રોમા કલાપીનો અભ્યાસ અને ગાદીત્યાગનો સારંવાર બહુતો સમજાવત જોઈ શકાય છે. ગાદીત્યાગના કારણો અને તેની તેમણે વિચારેલી વ્યવસ્થા ને હેતુ બાબુવા તાત્યાસાહેબના પત્રો જોવા પડે તેમ છે.

આમ, કલાપીના પત્રો તેમના આતરણાલ્ય માનસ તથા જીવનપ્રવૃત્તિને તથા સાહિત્યસાધનાને તેમ જ કર્તાના સાચા વ્યક્તિત્વને પ્રકાશમા આણે છે. તેમની પત્રધાર તેમના હૃદયના વિધવિધ રસપ્રદેશોમા આપણને બળપૂર્વક ખેંચી બંધ છે, એમના ટૂંકાની શબ્દમા આપણને મુવાડી મોજથી આબોહાવે છે.

પત્રશૈલી :

એવો બહુ શી રીતે બને છે? તેમની રાચક ને વેધક પત્રશૈલીથી. કલાપીની પત્રશૈલીનું મુખ્ય લક્ષણ તેમની બર્મિને બહુ ઉમળકા છે. એવી ઉધ્માલગી લાગણી ને હેતથી કલાપી પત્રોમા નિવેદન કરે છે કે જેને પત્ર લખાયો છે તેની સાથે તેમનું હૃદય આત્મીય બની બંધ છે, તેના હૃદય સાથે શીઘ્ર નિકટતા તે સાધી લે છે તેમ કરી વાચકને પણ પોતાના બર્મિલ ને ભાવનારંગી વક્તવ્યની અભિમુખ કરી પોતાના વિવિધગી, બહુગતા સ્વભાવ અને હૃદયનો તેને

૩. "પહેલી વખત કાટરાવાળાની લાજરીમા આપો મળ્યું. તમે સપથી એની અને મ્હારી સાથે વાતો કરવો મારી, મોઢીની બાબતમા જરા મરકરી કરવો. એની તેથી વાતો કરવો પછી બેક વખત એમ મળ્યા પછી હું તમને મળી શકીશ, જ્યાં એકદમ દૂર ફરી ગયો એમ લાગે નહિ" ("પત્રધારા", પૃ ૬૪)

અનુભવ કરાવી પોતાની સાથે તેને સમગ્ર બનાવી મૂકે છે. જેવા ભાવના ઉગળા તેમનામાં આવે છે તેને યોગ્ય ઊછળતી નેમની ભાષા પણ પત્રોમાં સદા રહે છે. ભાષા અને વસ્તુ, આમ, એકબીજામાં એકત્રિત બની ચાલે છે. |સલામતાની ચિંતા કલાપીને પત્રલેખનમાં હૃદયઉદ્ગાર વેળાએ ગ્રહેતી જ નથી,| એથી તેમની વાણી હૈયાની સીધી ફૂટેની અરવાળીઓ જેની સ્વયંબૂ લાગે છે | વાચકના હયાને, આમ, તેમના પત્રોમાં વસ્તુ અને ભાષાનો અદ્ભુત મેળ ખેચે છે તેમની પત્રગૈરીનું એક ખીજુ લક્ષણ વિષયોન્મુખતા છે. કલાપીનું ચિત્ત પત્રલેખનમાં વિષય ઉપર ત્વરાએ લીલાથી પહોંચી જાય છે, અને તેનું હૃદયગમ બ્યાન આપે છે. નાસાગ્રતા (Directness) તેમની શૈલીનો ખીન્ને ગુણ છે. એમના ઘણા પત્રોના ઉપાડ જુઓ

“જ્ઞાના મણિભાઈ,

કાઈ નિરાકરણ, કાઈ અત — નિગાશમાં કે દૃષ્ટપ્રાપ્તિમાં, ગમે તેમ પણ આ લાખા વર્ષોની આશાનો હવે નિકાલ?” કેવો માનસિક સ્થિતિ ને લાગણીને ઉચિત નાસાગ્ર ઉપાડ આ પત્રનો છે।

કલાપીની પત્રગૈરીનું એક ત્રી / લક્ષણ તેમાં આવતું મુમધુર ચિંતન છે. એ ચિંતન મુખ્યત્વે ત્રણ વિષયને સ્પર્શે છે (૧) જીવનવિષયક, (૨) સાહિત્ય વિષયક, (૩) ધર્મવિષયક આ ત્રણે પ્રદેશોનું ચિંતન કેટલીકવાર તો એવા મહાન સત્યો અબજુતા પણ કલાપી પાસે ઉચ્ચારાવી નાખે છે કે આપણને ઠાઈ ફિરસ્તો ખોલતો હોય એમ માલૂમ પડે. કલાપીના ચિંતનમાં વિચારોની સ કુલતા કે કાન્તિકારકતા નથી, પણ એ તદ્દ તદ્દ વિષયના મર્મને તો જરૂર સ્પર્શે છે ૪ જગનના પરિચિત સત્યોને પ્નાપી એવી સૂત્રાત્મક શૈલીમાં, કાવ્યની

૪ ‘વડવાના હાથખળે મેળવેલી રાજ્યગાદી જરતા, મહારા પોતાના બજથી મેળવેલી નિઘા હનર દરજ્જે ઉત્તમ અને મુખ્ય તેમ જ પુરુષાર્થ ધરો તેવી ાણુ છુ”

“વળી, “જગત ભ્રમ છે એ શા મટિ માનુ ન હોય? એમ હોય તો પણ આ મહારી દનિયા મહારી સાથે જ જન્મી છે એ ભ્રમને લીધે સાચુ છે મહારી માયા ગેઠે જ હત્યન કરી છે’

“પ્રવૃત્તિની મોક્ષને પણ હુ નથી માનતો પ્રેમહીન હોય તે જ પ્રવૃત્તિની હોય પ્રેમહીન મોક્ષ હોય જ નહિ નિરાશા એ જડતાનું ખીજુ નામ છે’

‘ મ ય આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરી ગકતુ નથી અને તેથી સત્ય તરફ જ આપણે ફરવાનું છે’

‘વિદ્યાને માતાને સ્થાને રાખવા કરતા સ્ત્રીને સ્થાને રાખવી એ જ ઉત્તમ છે’

રીતિએ અને ભારપૂર્વક રજૂ કરે છે કે શુદ્ધિપ્રિય વાયક પણ તેમના વિચારોમાં હૃદયને ઘડીભર તળાવા દેવાનું પસંદ કરે છે. એમના વિચારો રસાત્મક સ્વરૂપે, ઊર્મિના રંગમાં બેળાઈને ઉચિત સ્થાને રજૂ થાય છે, એથી મધુર બની રહે છે. કલાપીના માનનિક-ગૌહિક દેહનો આપણને એ દ્વારા પરિચય થાય છે. એમના વિચારોમાં ભાવનાનું તત્ત્વ વિશેષ જોવાય છે. કલાપીની પત્રવૃત્તીનું એક લક્ષણ તેમાં આવતાં તેમના જિજ્ઞાસના તીવ્ર મનોમથનો છે. કલાપી મુખ્યત્વે તે પત્રોમાં પોતાના હૃદયની વ્યથા, ગમસ્થા-આંદોલન અને લાગણ્યો વ્યક્ત

“કેમજ લાગણ્યોનો નાશ થવો, માણસ પરની દયા બંધી રહેવી, એ કાંઈ ઓછી શિક્ષા છે ?”

“હૃદયના હલાણું શું કાંઈ મદાન શિક્ષા જ નથી ?”

“લોકીકન જે હોય તે કહેવામાં તે કલ્પિત ફેરફાર કરાવી શકતી નથી.”

“અશુભને યુદ્ધ ક્યું” તેમાં હું નીતિ માનતો નથી. જ્ઞાન—પૂર્ણ જ્ઞાન આવે સંહાર કરનામાં કેમ હોય ? તેણે નિમિત્ત પણ યજ્ઞ યજ્ઞ ન હતું. યુદ્ધ એ જેવી ફરજ હતી તે કરતા આટલા અશુભોનો વિનાય એ બહુ મોટું પાતક અને તેથી તેમ ન કરવું એ વધારે મોટી ફરજ હતી. નીતિનો આર્ગ છોડવો તે રાજ્યના પણ ગણિત કરતા વધારે જોખમી છે.”

“સંન્યાસી થાને તે શંકર જેવા યજ્ઞે, ગંકર સંન્યાસી હતો, પણ વિશ્વતું સૌન્દર્ય તે પી ગયા હતા. નહિ તે, શુદ્ધને દેશનિકાલ તે કદિ કંગી શકત નહિ.”

“દુનિયામાં દર્પ અને રોગની સીમાઓ ન ધારેવી જ આવી જતી રહે છે”

“હૃદયની કેમગના એ જ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે. આમ છે, તેથી જ કેટલાએક કાવિદાસ કરતા ભરખુનિને મોટા કવિ કહે છે”

“હું તે “ગીઠ જાવ” કાવ્ય જ કહેતો નથી, “લા જાણી” વિનાનું “કાવ્ય” એ બને જ નહિ. “વાગણી” જેના નહિ, તે જાવ્ય નહિ”

“કવિ-ખરો -વિ-એ નોમન્ટિ- છે. તે કત્તમ છે. દરેકનો વિષય જુદો છે, હતા એક છે અને તે કત્તમ જ છે એટલે અમર રહેવાનો તેમાં કાંઈ નહું” છે. જેમાં કાંઈ નહું” છે તે જ કવિ. જેમાં કાંઈ નહું” છે તે જ કાવ્ય”

“આપ ન્યા મુધી પ્રજ્ઞાણું” સૌન્દર્ય જેતા શીખરો નહિ, ત્યા મુધી કવિનાનું “ખડું” સ્વરૂપ જેઈ રાખો નહિ”

“શ્રીકૃષ્ણ-જેઠા. ઘ. કે પ્રિયજ્ઞ કે શોકઅપિયર દિવંતુતનના દમણ નથી અને બહુ કાવ મુધી આરવાના નથી. ગ્વરી કાંઈને કવિ કહેતા તે ગબ્દને જ દવકો કરવા જેવું છે”...

“આનુભવ-ગિ- કવિ અને સર્વાનુભવસિક કવિમાં હું બહુ બેદ જોતો નથી જે અકિને ગાઈ શકે તે શું સમથિતું જ ગીત નથી ?”

કરે છે, પરંતુ એમ કરતા તેમના ચિત્તમા જો રહેયો ચાથી રહ્યો છે તે!
વાચકને સાક્ષાત્કાર કગવે છે ૫

અને કલાપીના પનોતુ છેલ્લું મોટું આકર્ષણ તેની મુમધુર, ગિર્મિલ, એકસરખી ગભીર, પ્રવાહી, રસાળ, લાવેચિત ગઘશની અને ઢામળ લાપા છે. એમનું ગઘ એવું આયાસગઢિત, ધારાબદ્ધ, હૃદયમાથી જ મોળાઈને આવતા વેગપૂર્ણ, નિર્મળ અણ્યા જેવું છે કે વાચક જગ પણુ થમ કે કટાળા વિના એક નવનકથાના પ્રમ્ણોની જેમ હોરો હોરો સડમડાટ વાચી જાય એમની લાપા ક્યારેક તળપદી, કહેવતો ને રૂઢિપ્રયોગોની સુગઘ તાજી કરતી, ક્યારેક જીવત પ્રાણુવાન ખોરીનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી તો ક્યારેક “મચિત”ના પનોમા વિનોદમા છે તેમ સસ્કૃતમય જોવાય છે પણ લાપાનો એવી કૃત્તિન અસર '૯૪ પછી જોવાતી નથી તેમની લાપામા એકસરખી પ્રૌદિ સમ્પરિતા અને વેધકતા છે જ્યાં જેટલું કહેવાનું ઉચિત છે તેટલું જ લા ત કહે છે અને વિનોદ કે મિત્ર સાથે મગ્નક સિવાય લાપાનો અર્થ વિલાસ તે કગતા નથી હતા એમની લાપામા ગ્મતિયાળપણુ પણુ આવે છે લાપાનું પોત કલાપી પોતાના તત્ત્વની જ હૃદયલાવ પ્રમાણે ગખે છે ક્યારેક તેમા ગિર્મિનો લઘજાટ આવે છે, ક્યારેક એમા ટોળટપ્પા કે વિનોદ આવે છે, ક્યારેક એમા કવિતા આવે છે, તો ક્યારેક એમા વિચારનું ગાભીર્વ આવે છે પ્રકૃતિના ચિત્રો તેમા સુરખતાથી ચિત્રિત થાય છે, પ્રકૃતિની ગ્મર્ણયતા અને લાન્નના, તેની ધનજળતા અને ગ્મીનતા, તેના તોફાન અને રફતા આ લાપાના મનાપી લીલાથી સન્ને છે પનોના કલાપી મીઠી મગ્નક કરે છે અનેહીને લાજ લડાવે છે, અજનામા વાત કરે છે, ગિર્મિના ગિભગ વડાવે છે વાચકને લાવનાપૂગમા તાપ્પી દ છે કેદીક

૫ “ ॥ હૃદય જેને તેને રખ જ નાપુ છે આ હૃદય મઈ પામે ન જ ખોલુ, પણુ શુ કે ? તેમ કરતા તો હૃદય કામી જો ” “હૃદય જ રહેશે નહિ ”

“ શોખનાને હૃદયમાથી કામી નાખતા ગાયુ જગત, ગ્મા-ખયુ નિજીની જાય છે શોખના ખસે અને ખીટુ જઈ ગ્હે એ ખની શુ ઉ નથી રમાને હૃદયમા રાખતા શોખના પણુ હૃદયમા બરાઈ જાય છે

“ રહે રે ! મ્હાગ સબધમા આવનારા કુ ખી યયા છે શુ આપનું પણુ એ જ યશે ? એ રામા પાપ ચાપી આગા આપો હો હતા પણુ દુઃખ થઈ શકતી નથી. મને કોણુ જાણે શુ થયું છે ?—મઈ પણુ કોમલ હૃદય મ્હાગી પામે આવે છે તો એવા જ કોઈ વિચારથી તેને મારું મને મેદ થાય છે મ ખબુ વાળા કાવચી એવા નરમ હૃદયને દર જ રાખવા નિશ્ચય કરો હતા પા—અરે ! એ હવે પડી જાય છે ”

નાનકડા મધુર ડાર્મિકાઓ લખી નાખે છે, તે તેમના લાયાપ્રજ્જ્વલના મુજબ છે. આમ, પત્રોમાં સ્વેગવિદાગી, વિનોદી, મોહલા, કવિ, ચિતક, વિવેચક, જીવન સારે અધઃગતા, મચનગીલ અને દર્દીલા દલાપીના પાસા ગોચર બને છે. દલાપીની પત્રોખંડ તરીકેની શક્તિ અને સફળતા પોતાના વિવિધગી વ્યક્તિત્વનો તે પત્રો દ્વારા ગાઢ સ્પર્શ કરાવી શક્યા છે તેમ અને પત્રોને માત્ર તેમના જીવનના દલિલામરૂપે જ નહિ, પણ ગુજરાતી સાહિત્યના એક સમૃદ્ધ નમૂનાઓ તરીકે તે આપી શક્યા છે તેમા છે. કાન્તના કેટલાક પત્રોને બાદ કરીએ તો અગત છતાં સાહિત્યધ્યાના ચિરજીવ દુકડા જેવા આવા પત્રો ઓગણીસમી સદીમા ખીજા દોઢ સાહિત્યકારે લખ્યા નથી. લખ્યા હોય તો મહાકારે

ક 'ગી રી પી ગને બટાયા-કહે તો, બાસરાનો એ સારો ચોક્કા મોડળી દડ ?' ('પત્રધારા', પૃ ૩૮૫)

બ 'બાઈ-એ-બાઈ કા, શું છે આટલું બધું શું ? ના-ના-ભાઈ એવા ડાબા ન થઈએ (એજન, પૃ ૧૧૨)

ક 'પંખીડા બિચારા પત્રની ઘસડાઈ, જુદા થઈ ગયા વળી સાનુકૂળ વાધુની રાહ એતા જે કાઈ-જ્યા ગાનદ મળે તો ત્યાં વેઈ વિશ્રાન્ત રહેતુ -ખીજુ શું ? (એજન, પૃ ૧૪૮)

દ 'ચુવની શોધમા દરોર જ, બાકીલા ન તો વર્ષાની રાહ એવાતુ—આન્તર, બાહ્ય અને ધરતીની બજાઈએ માટે' (એજન, પૃ ૨૮૮)

ઈ 'એહા ! અત્યારે મને એ વર્ષ પહેલાની મારા મનની સ્થિતિ સામ્રે છે કેટલું દુઃખ ? મટની મુજબવું ? એ બધા પ'દા આપ નીરી મને અલવાગા પારે વઈ ગયા એ કેટલું બહુ ? હું શું લખું ? ત્યાં લાખું જીવે અને આવા બધ્યા ઉપર આવા જ ઉપકાર કરવા રહો' (એજન, પૃ ૧૭)

ફ 'આપને મળી રાખતા નથી. માણ કાન્ત સાથ મળી શકે છે ? મારાસ અને કાડમા બહુ તક્ષવત લાગેતા નથી બિચારુ મોઈ સ્થિતિ ઠોડી જઈ રાખતુ નથી પણ સ સારમા કઈ હાકીકતથી કઈ હાકીકત એથી રડવા જેવી છે ? અને દુઃખ પણ જ્યાં ન કરતુ એઈએ ત્યાં થયા વિના રહેતુ નથી' ('૧૪૪ પત્રો', પૃ ૨૦)

ગ 'હે અલી પત્રવતા ! ત્યાં બાબત જેને માટે તારો ત્યાં મિત્ર આતુર છે તેનો તો નકમી પત્રો લખવે હો. હવે તને પણ પ્રમુખના દર્શનની ઘણી અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ છે ના બહે ના ! કતોદ મી સ્વાન તુ તે બા થરાણી ! ખરે ! તારી બાગ્યગાળી ! કોઈ દિવસ દૂત ન પૂર્ણ કરી મીમને મેગવને તો પરી' ('પત્રધારા', પૃ ૨૨૦)

હ 'એમ સુબઈ જઈએ છીએ ! વર્ષાની સમગ્ર અને નાકગાવાના તબવા ! શી વાત રહેશે ? નવો છદ અને નરી મન તે છદ કેવી રીતે વચાય ? સુબાઈમા જેવી રીતે વરસાદ આવે છે તે રીતે 'એક દરબા -પૃથવી' ('પત્રધારા', પૃ ૧૬૫)

જ 'એ શેકના પોખાકના ચી પરા જેવું કરી લઉં-વળી ખતુગને બનિયો' એ વખત થઈ ગયા પી સ્પષ્ટતા ન રખાય તો 'બનિયો' 'બનિયો' યાય' (એજન, પૃ ૨૫૫)

પ્રકટ થયા નથી. કલાપીના પત્રો એક કળાકારના પત્રો છે ખાસ કરીને જે પત્રોમાં એ શિખામણુ આપવા બેસતા નથી કે છવનનુ ગાન સમજાવવા ગહેતા નથી કે ન્યા વિચારભાર લાદવા નથી, ત્યા કલાપી કળાકાર જ રહે છે.

પ્રવાસલેખન :

આપણા કલાત્મક એટલે અર્જનાત્મક પ્રવાસમાહિત્યની કલાપીના “કાશ્મીરના પ્રવાસ”થી જ સાચી શરૂઆત થઈ ગણાય, કારણ કે તે પહેલા પ્રવાસવર્ણનોમાં સાહિત્યિક તરવો કૃતા માહિતી અને બોધના તરવો વિગેય હોવાથી તેમને શુદ્ધ પ્રકારના પ્રવાસમાહિત્યમા લેખી શકાય નહિ.

કાશ્મીરનો પ્રવાસ :

“કાશ્મીરનો પ્રવાસ”^૭ સત્તર વર્ષની તનુણુ વયના એક કવિહૃદય, કુદરત-પ્રેમી અને સ્વદેશભક્ત ગજકુમારની કવમનુ પ્રથમ સર્જન છે અને ભવિષ્યના નીવડેલા કવિની કલા અને કવનના “બીજક” રૂપ છે. પ્રકૃતિ અને સહૃદય વચ્ચેનુ એકથ તથા પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો વિસવાદ એતુ ગોઠુ પ્રેરક બળ છે. મુગસિહનુ અતર્ગત લાગણીવિશ્વ—રસવિશ્વ કુદરતના સાક્ષાત્કારથી એવું તાદાત્મ્ય અનુભવે કે તે તેને જ “સ્વપ્ન” શબ્દથી ઓળખાવે છે. પ્રવાસ-પુસ્તકને “સ્વર્ગનુ સ્વપ્ન” નામ આપવામા ગહેલો આશય પણ એ હકીકતનું સમર્થન કરે છે. પ્રકૃતિવિશ્વ સાથે સમગ્રસતા અને એકરૂપતા એ તેમનુ સ્વપ્ન અને તેનો આનંદ. એ સ્વપ્નસ્થિતિ કાશ્મીરના સાન્દર્ભર્શન વેળા તે ધળી-વાગ અનુભવે છે. કાશ્મીરના પ્રદેશોમા મનમોહી ગીત ફરીને સાંજે મુકામે પાછા વળતા મુગસિહને મિનમંણી દિવસ દરમિયાન શુ ત્રેયુ તેની હકીકત પૂછે છે. તેના જવાબમા તે કહે છે “લાઈ (વાગનુગવાળા) અને સાહેબ (પ્રાણુછવન-લાઈ) નો વખતોવખત ઢઈ ને કઈ વાતચીત કનતા હતા, પરંતુ હુ તો સ્વપ્નાં ગોસ્વતો હતો મ્હને તો જગતા સ્વપ્ના આવતા હતા.” કાઈ ચર્ચા દરમિયાન પણ મિનમંણીમાથી મુગસિહ અલોપ થઈ જઈ, એના નહવાસથી દુઃખ હટકી જઈ, મૌન ધાણુ કરી સ્તમ્બ બની રહે છે અને કોઈ ઊડી વિચારચર્ચિમા ડૂબકી લગાવી ગહે છે. ચાલતા પ્રમગો કે વિવાદ અગે એમને ન્યાગ પૂછવામા આવે છે ત્યારેય િધમાથી જગતા હોય તેમ “હોકારો” આપી ખડખડ હસી પડે છે અને આશ્ચર્ય ખતાવે છે કે “હુ અહીં ન હતો.”^૮

૭. “કાશ્મીરના પ્રવાસ”ના પ્રમાણ-હતિહાસ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ (૨)

૮. સ્વ રૂપકર એકા સપાહિત “કાશ્મીરનો પ્રવાસ”માના “ઉપક્રમોપસ હાર ને આધારે

કાશ્મીરનું રમણીય સૌન્દર્ય જોવાથી મુરખિલના મન પર થયેલી અસર અને તે દ્વારા સુકુમી આવતા સંસ્કારો તેમ જ વિચારો — કૃષ્ણનાઓનો આ સુસંકલિત આકાર તેમના “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” માં મળે છે “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” પુસ્તકમાં લખાયો ટોઈ તરુણ ગસિન્દ્ર ગઘવિના આત્મલક્ષી તરવો સંજ્ઞાવે પ્રકટ કરે છે) પતની ગરબાતમાં “ત્રિય માસ્તર સાદેમ”ને તે પ્રવાસવર્ણનો પોતાનો હેતુ સમજાવે છે

“આપને કુદરતી લીલાનું અવલોખન ગવાનો ગોખ છે અને મને પણ કુદરતી કૃતિ પર લક્ષ આપી તેનું વર્ણન લખવામાં આનંદ આવે છે કાશ્મીર દેશ કુદરતી ખુબીનો જ સમુદાય હોવાને લીધે તે વિશે આપને ઠાઈક લખવું એની મદારી ઇચ્છા છે”

હેતુ :

આમ, “કુદરતી કૃતિ પર લક્ષ આપી તેનું વર્ણન લખવામાં આનંદ” આવતો હોવાથી, મુરખિલ કેવળ આનંદના પ્રયોજનને ખાતર પ્રવાસવર્ણન આલેખે છે એક તો આનંદનું પ્રયોજન અને તેજ પાછું પરરૂપમાં સિદ્ધ કરવું, તેથી કર્તાના આત્મલક્ષી તરવો અને વ્યન્નિત્વ એમાં છુવતપણે આવિહાર પામે છે પોતાના વ્યન્નિત્વના જે અરો અસંગેષ બની ગઢે તેટલાને જ તેમાં લેખક દાખલ થવા દીધા છે અને અગત તરવો ગેગન પ્રમાણમાં અને વિષય તથા હેતુને અનુકૂલ રહીને આધ્યા છે એ તેમની પ્રવાસલેખક તરીકેની મોટી સિદ્ધિ છે. વૃત્તાતજ્ઞા .

મુરખિલની વૃત્તાતકથનની ધના પણ તેના અગત — આત્મલક્ષી તરવોનું ઔચિત્ય જાગવવામાં ગઢેની છે વૃત્તાતનો ક્રમ બગાડ અચવાય વૃત્તાતમાં પુનરુચિત ન થાય એ બાબત ઉપર તરુણ પૂરું લક્ષ ગઢે છે પ્રથમ શ્રીનગરનું વર્ણન રાવલપિટ્ટી અને શ્રીનગર વચ્ચે ગસ્તામાં જે મુદ્દા દર્શાવે જોવા મળે છે તેનું તથા વાટમાં જે મુન્દરીઓ નદી અને ગેમાચક ને ગમ્ભીર અનુભવો થયા તેનું — એમ ક્રમબદ્ધ નિરૂપણ તેમાં થયું છે શ્રીનગરનો દેખાવ, તેના ગસ્તા, તેના ગઢેવાસીઓ, તેમના પઢેવેશ ગેનગિવાજ, ધ ડા, ખાસિયતો, કુટુંબો વગેરેનું સ્વચ્છ અને વાસ્તવલક્ષી માહિતીપૂર્ણ ચિત્ર એમાં દાગવામાં આવ્યું છે મરશીગી પતિની છુન્ધાઈ જુન્મો અને લાગવગતુ તથા શ્રીનગરના ગઢવાડ અને તેની અસર સ્મૃતતાનું આલેખન પણ સચોટતાથી થયું છે

મુરખિલની કથનધના વૃત્તાતને રસાત બતાવે છે અને વીગતોનું ઝીણું ઝીણું નમ્શીકામ બતાવે છે એ કથનગમના પ્રવાહમાં વાચક પણ લેખકની સાથે પ્રવાસે નીમ્બ્યા ટોચ એવી તાક્ષાત્મગતા અનુભવે છે પ્રવાસીના અનુભવોમાં ઠાઈ અપૂર્વતા નથી કે ખાસ ચમત્કાર નથી માદા અનુભવો સાદા રૂપમાં,

ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોમાં રજૂ થયા છે, પણ વૃત્તાંતકથનની ગતિશીલતા, સુરેખતા અને ચિત્રાત્મકતા પ્રવાસની આ પત્રમાળાને નાની રસલક્ષી નવલકથા જેવી આહ્લાદક બનાવે છે. પત્રોની લેખનરીતિ એવી આકર્ષક છે કે વાસ્તવિક પ્રવાસનું તેમાથી યથાર્થ અને મનોહર ચિત્ર મળી રહે અને કર્તાના વ્યક્તિત્વના વિવિધ ગતિક પાસાનો પરિચય આદિ સાથે થતો રહે. લયાનક રસ્તાઓ ઉપર લેખક દેટલો મસ્તાન રહે છે, પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ અને વિચિત્રતાઓને એકેવો વિનોદમાં અને સરલ રમૂજમાં ફેરવી દે છે, ઉગ્રીથી ગરી મુઘીના અતરને સાધતા વિકટ રસ્તાને એ કેવી મુક્ત જીવનદૃષ્ટિથી પસાર કરે છે, સ્થલે સ્થલે કહાણી કે અપરિચિત વસ્તુનો અનુભવ કર્યાથી એના ચિત્તમાં કેની લાગણીઓ જાડે છે— એ બધાનો દૃબ્ધ ચિતાર તેણે તેના વૃત્તાંતમાં આપ્યો છે. એના ગમ્મતના, કહેાડી સ્થિતિના, પ્રતિજ્ઞા ઘટનાના કે વિચિત્ર દશ્યના અનુભવોમાં વાચક પણ ઘડીભર ચિત્તને ખેંચાવા દઈ શકે તેવું નિર્દોષ મધુર વાતાવરણ છે. ટૂંકી મનોહર વાક્યધારામાં સુરસિહનું વૃત્તાંતનિવેદન વેગ પકડતું જાય છે અને ઘટનાના કથન-પ્રવાહના પૂરમાં વાચકને ચિત્રોની નાવમાં ખેસાડી તેને વિહાર કરાવતું રહે છે. કાશ્મીરની નવીન, આશ્ચર્યકાંક, આપણા પ્રાતથી સાવ નિગળી અને તેમની વિશ્લેષણાથી જુદી તરી આવે તેની દેટલી ય પરિસ્થિતિઓ, જીવનગીતો, માન્યતાઓ, લોકદેવો, ધધા-ઉઘોગો, વાલનો, માર્ગો, પુલો અને ત્યાની કવાકાગીગરીનો સરલ, વેગવતી ને ક્વચિત્ પ્રમનનગભીર તો ક્વચિત્ કટાક્ષો કે વિનોદોની છાંજો ઉડાડતી રમતિયાળ સૈનીમાં તેમણે પૂર્ણ પરિચય ટંગવ્યો છે. કાશ્મીર જતી વખતે ખૂબ ને થાકની તૃપ્ત માટેની મોઢને અ તે મનેવ ખોગી વાસી બોજનનો અને પથારીનો અનુભવ તેમણે કેની મૂજથી આલેખ્યો છે।

“થાળીમાં ઘુ હનું ? ઉધગસના માખાપ ! ખોગ લજિયા, ખીજુ, કડવી પણ સાકર જેની રોટલીઓ, આલુ પટેલો નું કાચુ શાક અને નાખતું ખારુ અથાણ ખૂબ ખાધું ! શાન્તિ, — મામા વળી માકડના લખકરો સહિત ત્રણ ખાટલા ઉપાડી લાયા. “તે જૂખ ન જલણે હાડા લાત તો જીવ ન જલણે તૂટી (અને માકડવાળી ખાટ.” કથાથી જાણે ? ધમધમાટ જાવી ગયા.”

એના વિનોદમાં ગમ્મતમતની ગમત પણ છે. “ખચ્ચરને આ ઘોડા ચારે દોડતા ઘાની મુશ્કેલી પડતી હતી અને વારવાર અટકતું હતું તો પણ સોટીથી જરા શીખામણ આપવામાં આવતી ત્યારે દોડવા લાગતું હતું. આ પણ એક નવું વિમાન !”

આમ, પ્રવાસના વૃત્તાંતનિવેદનમાં સુરસિહના મોજાલા સ્વભાવનું નર્શન ખૂબ આકર્ષક બની ગયું છે. પરંતુ લેખકના આનંદના પ્રયોજનને તેના વૃત્તાંત-

નિવેદનથી એ વિરોધ સિદ્ધ કરે છે સ્વયં મ્યગે તેણે જ્ઞેયેથી સૃષ્ટિલીલાના વર્ણનો પ્રકૃતિમા રેલા વિવિધ પ્રકારના સૌન્દર્યચિત્રો, આકાશ અને ગંગાને નીરખતા તેનું હૃદય મુગ્ધ લાવેથી ઊભગય છે. એ લાયકો એમ્વા હૃદયમા સમાઈ ન ગ્હેતા સહૃદય, મનેહી ને શુરુ જ્ઞેયી સાહેબને પોતાનું નિવેદન કરવા તલમે ઈ તેના પરિણામરૂપ આ પ્રવાસપુસ્તક અને તમાના વર્ણનો છે.

સૃષ્ટિલીલાનું દર્શન :

સૃષ્ટિલીલામાથી મુગ્ધિ હે પસ દ કરેલા વિષયોની યોગ્ય વગણી આવડી સત્ત્વની વયે પા. તમણે પ્રાપ્ત કરી લીધેલી રસવિવેચના અને અવલોકનશક્તિના ઉત્તમ નમૂના છે તેમણે આપેલા ગ્રામ મરોવર, જ્ઞેયમ નદીનો પ્રચલ પ્રવાહ, શકગચાર્થના દેવાલય પાસેથી નિહાગેલી નૃષ્ટિ, ઉરીથી ગગી મુધીનો ગ્મતો, વુહર સરોવરની લયાનકતા, જ્ઞેયમનો ધુધવાટ વગેરે દરયોના વર્ણનો દાન્યગ્નિક અને ચિત્રોની સુરેખતાથી અક્ષિત છે ઓગણીગમી સદીમા કામ્મીગના પ્રકૃતિસ્થળોનું આલુ મનોરમ વર્ણન અહી જ પ્રથમ વાર મગે છે. સૂર્યાસ્ત, પ્રલાત, મેઘવૃષ્ટિ, દોડતા વાદળા ઠલ્યાદિ પ્રકૃતિના દરયોનું આલેખન પણ વાતાવરણથી મલગ તાદર ઊગિ ઉપસાવે તેવું બન્યું છે

“પૂર્વ દિશાની લાલાગ, પર્વતો પરનો શુભાપી દીમતો બગ્ક, નાના પ્રકારના અવાજ કરતા આમતેમ ઉડતા પક્ષિઓ, ગામથી ટપકતા વૃક્ષો, જગ જરા ઉઘરેલા જલકણુથી હવાયેલ પુષ્પ, ગાગીઓ પર પથરાઈ ગયેલી પાણીના મોતીયોથી ચગકતી કરોળિયાની બળ, વીલુ ધામ અને તે પર પડ્યા પાણીના ટીપા ધીમે ધીમે વિખરાતો ધુમ્મસ, કુગર પર ફરતા હસ્તિદન જેવા દેખાતા વાદળા, નિર્મળ થનુ આકાર, શુક અને ખીજન વિગલ વિરલ ગેના ગાખા તાગ, પાણી પર ઉડતા કલકલિયા, ખેરગામાથી નીકળતા ધુમાડાના યોગ ગેવા ધુમ્મસ સાચ મળી જતા ગોટા અને પ્રભાતકાવના એવા અને સુખકર મ મિ કુદરતી દેખાવો જ્ઞેઈ આનદમા ઘતપુપાગી કરી લીધા”

પ્રત્યેક વીગતથી પ્રલાતસમયનું ધ્રુ સાગોપાગ અને તાદય અનુભવગમ્ય ચિત્ર ઊપસનું ગે છે ! વાતાવરણને સર્ગવામા હિસ્સો આપનાર લિન્ન લિન્ન પદાર્થોને તેના યોગ્ય ને સૌન્દર્યપોષક ક્રમમા, સમમનુ ચિત્ર વાસ્તવિકપણે નીપજવા પામે તેમ આલેખવાની કલાના લેખકની કુશળતા રહેતી છે અલખત “સરસ્વતી ચદ્ર”મા િ વર્ણનરેશીનીની પ્રબળ અસરનું એ પગિલામ છે

“સરસ્વતીચદ્ર”ની અસર ઉપરાત “બાઈ શદબગીની તેણે દરેલી સેવા”ની / હીડી ળપ પણ તેના ચિત્ત પર પડી હોવાથી વાગ વાગ તેના વર્ણનોમા કાકિયા

કરે છે. અલકારે અને કંપનાચિત્રોની લાખી પલટણ ખડી કરતી વાક્યાવલિઓમા પાણુની શેનીનું અનુક્રણ કરવાનો તેનો સમર્થ પ્રયત્ન છે. પર્વત પગની આડી-અવળી નરક પર જતી ગાડીમાથી આસપાસનું જે દશ્ય સુગમિહ નિહાળે છે તેનું વર્ણન ટૂંકિમતાભર્યું છના આનીશાન છે. ખીણુમા ઘૂંઘવતી વહી જતી જેલમનું વર્ણન અદ્ભુત અને મનોગમી છે. જેલમના ઘુઘવાટના ધ્વનિના વૈચિત્ર્ય અને વૈવિધ્યન લગ્ય વર્ણન સાહિત્યમા પ્રથમ પગલી પાડતા આ તદુણુને માટે ઘગી જાગી આશા આપે છે :

“પહેલા મુગ્ધાના નૂપુગ્ગવ જેવો, પડી ઉતાવળે પરણુવા જતી બાવાના રથના ઘુઘરા જેવો, પડી મદમત ગઘગજની ગર્જના, સિહના ધર્ધર ઘોર અથવા વામઝાડીમા કુકાતા પવન જેવો, પછી વર્ષાઝલુની ગર્જના સાથે ખડખડી પડતા કૈલામશિખરના ગડગડાટ જેવો અથવા બ્રહ્માના કમ ડલુમાવી શકજટા પર અને શિવમસ્તક પરથી મેરુપર્વત પર પડતી લાગીરથીના ઘુઘવાટ જેવો” — વગેરે

વિગ્રેષણવાક્યોથી ખચિત બનીને એકવીચ વીટીમા પહોણુ પથરાઈને બનેલુ જેલમને વર્ણવતું આ નહાવાક્ય આ તદુણુની ગઘશક્તિનો પણ સાત પરિચય મેળવી આપે છે. એના ગઘમા ટૂંકા ટૂંકા વાક્યોનો ઝકાર પણ છે અને મહાવાક્યોનું સાગસગીત પણ છે / સાદી લાખાના સુરખ, મનોહર, મિતાક્ષરી ચિત્રો પણ છે અને આનકારિક છટા બતાવતા કાવ્યસિક તરગચિત્રો ય છે ઉપમાઓ, ઉત્પ્રેક્ષાઓ, દષ્ટાંતો અને રૂપકોની પલટણુ તેના વર્ણનોમા દ્રાપદીને મળતી ચીરમહાવની જેમ દશ્યમાન થતી રહે છે

કેટલાક દશ્યવર્ણનો તા ખગેખર મનોહર અને અદ્ભુતરસિક છે મહાવાથી નીકળતા, સુચોદય પહેલા નુકનાગના પ્રકાશમા જે પ્રકૃતિદશ્ય જેવા નળ્યુ છે તેનું વર્ણન ઠવુ કાન્યમય છે ! એમા યથાર્થતા અને આવકારિક કાન્યસિકતા — ઉભરનો સુમેળ સધાયો છે એતુ વાતાવરણસૌન્દર્ય ચિત્તને હલોહલ ભગી દે છે તાગઓતુ અદશ્ય થતા જવુ, એમા એકાદ તાગનું ખરલુ, ઠીડી શુક્ષમાથી પાપીના ઘોઘનું પ વુ અને તેની ઉપર થઈને ચિનવિચિન વાગાતુ, એ બધા સ્નાન કરવા આયા ટોપ તેમ હવાઈ જવુ અને આસપાસ ધૂંઘવા ઠવુ — એ વર્ણનમાતુ કંપનાચિત્ર ગઈ સમર્થ અને પ્રતિભાશાળી કવિતુ જ છે વાદળના વિચિન આખરા અને ગોણુ વર્ણન કાલેલકગની વર્ણનગીતિની આગાહી આપે છે હાથીઓ, મારગ, અજગર દવના વિમાન, ગરુડોની માફક તેમના મદને આકૃતિઓતુ થતુ ગેતુ પરિવર્તન — આમ, વાદળવર્ણન દ્વાગ કાલેલગી કંપનાતુ રૂટના બધા વર્ષો પહેલા કલાપીએ દર્શન કરાન્યુ છે !

અને “જેલમ માતાએ સગાન હોડ્યો અગે । તેણે એક માતી માફક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરથી દેહાલા મુધી અમારી નબાગ વીધી તેના ખોગામા અમને રમાડ્યા, તેના પયથી અમારે પોપગુ દીડુ, હાલગડા ગાઈ અમને આનંદ આપ્યો, ધુડગ વખડી ગીજ્યા, નવનવી વસ્તુઓ દષ્ટિ આગળ ધરી વખ વીધા, આખરે ગીતાની માફક પૃથ્વીમા નમાઈ ગઈ, તેના પ્રથનના દગદા પ્રમાણે બનીરાન પાને ચાની ગઈ, વજ જોવા આ સ્વર્ગના પાસાધુને ફાડી દષ્ટિ ગોચર થઈ હતી તે પર્વતોને આડા ધરી સતારાઈ ગઈ, દેડુ જાણે કયાએ દષ્ટિમર્ષાન બહાર દોડી ગઈ”

પુસ્તકના અર્ધત્રેષ્ઠ વર્ણનચિત્ર લેખે આ વર્ણનને સ્વ નિહાલ નનુભાઈએ સાચ્ય ગીતે જ બિગદાડ્યું છે “નાન પદ્ય પમ્તિઓમા, જેલમની વિનયુ આવુ બિર્મિજીખાતુ, હનગમ વર્ણન અન્યત્ર કયા મગરો ?

આમ, દમ્યવર્ણનો દ્વાગ સુગમિહ પ્રકૃતિગૌર્વના દર્શનનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે અને પોતાનો આનંદ-અનુભવ તે દ્વાગ વાચકના ક પનાયમુ સમમ અવ ઠગી આપે છે દમ્યના સમમ વર્ણનમા તેમની કલમ સર્વથા સફળ થતી નથી, પણ દમ્યની મુખ્ય મુખ્ય રેખાઓ દોરી તેની ખૂબીઓ તરફ સદા ખેચવામા અને ગમિક અલકાગ દ્વાગ લેખકના સ્વિ-ક પના પ્રગટ કરવામા તેને સારી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે સુગમિહની કલ્પનાનુ દલખરુ મૂળ તેના અનુભવ ગતા ઇતિહાસ-પુગણના તેમના વાચનમા વિગેરે ગહેલુ દેખાય છે Classical allusionનો વિનિયોગ કથાગક પ્રમાણુમદાર જતો રહે છે તે લેખકની સૌન્દર્યમુગ્ધતા, હૃદયઆવેગ અને પ્રવાહી સંવીને મગણે બાધી સ્પિટનીવાના દર્શન અને નિરૂપણમા તેમનો આવેશલયઈ અનુગમ તે મધુર જ બની રહે છે

ચિત્રનનિરૂપણ :

દત્તાતકથનમા વિનોદી, અનુભવરમિક અને પ્રમનનચિત્તવાગા, પ્રકૃતિ વર્ણનમા સૌન્દર્યલક્ષ્ણ અને સાહિત્યના સરુગવાગા, તે પ્રાસંગિક વિચાર નિરૂપણમા સુગમિહ એક ગભીર પ્રકૃતિના ચિત્રક તરીકે પ્રગટ થાય છે હિંદના હુન્નર-ઉદ્યોગો, રાજઓ, અમલદારો, શ્રીમતા ડવા હોવા જોઈએ ?, દલાના ગાનને ગુપ્ત રાખવાની વૃત્તિ, કુદરત તરફની આગનબની ભક્તિના અનિષ્ટ ફળ,

હિંદની પડતીના કારણે, શ્રીનગરની ગગીબી અને જનસ્થિતિ, પ્રભુત્વ પોપણુ ને ઉન્નતિ શી રીતે થાય? આર્યાની ધર્મભાવના અને કુલમર્યાદા, આધુનિક સુધારાની વિલામબાણુ, મનુષ્યની ખરી ઢૂળવણી શી? વગેરે વિવિધ વિષયની બાબતો પરત્વે સુરસિંહે પોતાના ઊર્મિસુકન વિચારો પુસ્તકમા બ્યા બ્યા પ્રસંગ મળ્યા ત્યા ગભીરપણે વ્યક્ત કર્યા છે

વિચારવિષયની વાસ્તવિકતા અને ઉચિતતા પારખવાની યોગ્ય દષ્ટિ આટલી નાની ઉમરે સુરસિંહમા છે. વિચારનિરૂપણનો આડખર બ્યા ને ત્યા દૃશ્યવર્ણનોમાના અલકાગેની માફક તે ખતાવતા નથી. ગમે તેવા પ્રસંગે તે ખોધ આપવા કે ઉદ્બોધન કરવા ખેસી જતા નથી, પણ ઔચિત્યશુદ્ધિ અને કલા-દષ્ટિના સયમમા ગહીને બ્યા લાગણી અતિશય ખનતી હોય ત્યા જ કોઈ વિચાર-પ્રેરક પરિસ્થિતિ કે ઘટના જોઈને તે વિરો પોતાના વિચાર તે પ્રગટ કરે છે. એમના વિચારનિરૂપણમા કૃત્રિમતા કે ટોળ આવતા નથી, તેમ વિચારોનુ શુધ્ધ પીજણુ પણ થતુ નથી. વિચારનિવેદનમા હૃદયની ઉખા ને લાગણીનુ બળ દાખલ યતા હોઈ વાચકને પણ તેનો એપ લગાડે છે હુન્નગ-હિંદોગો વિરોના ઊભગમા તેની સ્વદેશપ્રીતિની લાગની કેવી ઊછળી ગહે છે! શ્રીનગરની સ્થિતિનુ વર્ણન વાચી ઢોના હેમમા ગમગીની નહિ હવાય! વાચકના હૃદયના મર્મભાગેને સ્પર્શવાની અને તેમ કરી પોતાની લાગણી તેમનામા સકાન્ત કરી દેવાની યકિત અને ક્યા સુરસિંહમા છે.

લાપા :

અને પ્રવાસપનખાણાની લાપાચવી પણ એટલી જ ધ્યાનપાત્ર છે. એની લાપા સરકારી જનો સામાન્ય વ્યવહારમા વાપરે તેવી શિષ્ટ, સ્વાભાવિક અને હવત છે. એની લાપામા સસ્કૃતની આહી છાટ છે, પણ “વપુર”, “રતન-જડિત રતનપ્રલા”, “નિષ્કારણુ”, “મધ્યાગ” કે “દુર્દશા” જેવા શબ્દોથી વધુ કદિને શબ્દો કે અવગ ગમાસો તેમા જતા નથી. ખૂબીની વાત એ છે કે સસ્કૃતના સમર્થ પડિતો ગોવર્ધનગમ અને બાણુની શૈલીનુ સુરસિંહ પુસ્તકમા ઘણે કેકાણે અનુકરણુ કરતા ટોવા ખતા તેમની સસ્કૃતપ્રચુર લાપા, તેમના કદિને શબ્દસમાસો કે અપચિત અર્થઅમટકાગેથી તે દૂર ગહી શક્યા છે. તેમની લાપા પર હિંદી-ઉર્દૂની ઠઠક અમર જેવાય છે, પણ સૌથી વધુ તે કાઠિયાવાડના શિષ્ટ જનોની ખોલીની અમર છે, જે તેમની પોતાની રોજની લાપા પણ છે. “હલખલ”, “નિગ”, “બન્યા”, “ખ્યા”, “કિન્તી” જેવા શબ્દપ્રયોગોમા ઉર્દૂ તરફનું તેમનુ વનણુ જોઈ શકાય પણ સુરસિંહનુ

લાપાપ્રથુલવ તો બોલાતી શુભગતી ઉપનું જ ગણી શકારો. એમની પાસે શુભગતી શબ્દોનો જળરા ભડાગ છેક નાનપણથી છે એમ તેમના પ્રારભના અનેક પનો અને લખાણો પણ દર્શાવે છે ધર્મગ્યુ રદિપ્રયોગો, કહેવતો અને શબ્દોનો સરસ વિનિયોગ તે પોતાની પ્રવાહી અને અમૂઢ લાપામા ફક્કાણે કહે છે “ માથે હપનના પાટા પડવા ”, “ પગમા કુહાડો માગવો ”, “ પોથીમાના રીગણા ”, “ એટલા ઓસર્ગી અને પાધગવા પડયા ”, “ ભુખ ન જુએ ટાઢો ભાત અને ક્રોધ ન જુએ તુટી ખાટ ”, “ ઉખર કુખર નેવો લાગને ”, “ બનીગ ઠોકર ખાય તે બનીશ લક્ષ્યુવાગો ધાય ” — નેવા રદિપ્રયોગો અને કહેવતો અને “ ઘડા ”, “ ફળી ”, “ ગડી ગયુ ” (“ દડી ગયુ, વહી ગયુ ” ના અર્થના) “ અગા ”, “ પૂછલેલ બગદ ”, “ ઠાગાની ”, “ જોગડા ”, “ સરપ ”, “ ઘાઘા થઈ ગયા ”, “ કાઈ ગયા ”, “ ગોતવા ગયા ”, “ ઘણિયા ” વગેરે કાઠિયાવાડી શબ્દપ્રયોગો સુગસિલની લાપાને વધુ શુવત ને સચોટ બનાવે છે.

વ્યસ્તિત્વ :

“ કામ્બીરનો પ્રવાસ ”ની ગઘરાનીમા તેના કર્તાના વ્યસ્તિત્વનું મનોહર પ્રતિબિંબ પડે છે પ્રવાસવ્રતાત અને વર્ણનની સાથે સાથે તેનો આલેખક પ્રવાગી પણ એટલા જ આર્પણનું પાત્ર થઈ પડે છે ગરીબ માલખોની મળી મજૂરી અને તેમના ઉપર શુભગતા ત્રાસથી વલોવાતા હૃદયથી કટુણાર, કામ્બીરની ગદ્ય ઉદ્યોગોની પડતી, દેશની અધોગતિ અને પ્રજાના જગતા, અસાન અને ગરીબીથી દુખી બની ધ્રવના સ્વદેશવતસલ સુગસિલ હવને હાનિમર્તા પણ આખ અને ચિતને મુખ આપનાગ પ્રકૃતિદરયો દેખવા ઉત્કઠ, ગસિક, મુગ્ધ, સૌન્દર્યલક્ષ્ત સુગસિલ વિષ્ટ રસ્તા અને પ્રવાસની હાલમાગીઓને ગમ્મત કરતા સ્વસ્થતાથી સહી જનાગ ખડતલ યૌવનવીગ સુગસિલ ગાનઓ, અમલવારો, ધનિગા, સત્તાધારીઓ અને વિલાગી આગનુ, વહેમી લોખ ઉપર કટાક્ષો વેગતા વિચક્ષણ સુગસિલ — આમ, અમનુ હુ શુ મલાગીએ ને વખાણીએ !

મર્યાદાઓ :

એનો અર્થ એમ નથી કે “ કામ્બીરનો પ્રવાસ ” તખશિખ દોપરલિત છે એમાના વર્ણનો એકમગખા આર્પક નથી ઘા. વર્ણનોમા જગતા લેખખની મુગ્ધ મનોદશાનુ ઘેરુ પ્રતિબિંબ પડયુ છે અલકાગવિનિયોગ અને તગ વીલાનુ દર્શન ધગીવાગ તો લેખખની અમયમી ખમનુ અને સાહિત્યશકિતનુ પ્રદર્શન કરવાની વૃત્તિનુ જ પરિશુભ છે એકના એક તગ કે ચિતનુ પુનગ વર્તન પણ તેમા થયા પ્રે છે અલકારો કેવીક વખત તો અનુચિત ને અસ્થાને પણ લાગે છે

“આથી સુદ્ધમાં ગયેલા પતિઓને માટે શોક કરવાથી પડતાં અનેક સહસ્ર મુંઢરીઓનાં અશ્રુ જેવાં.....અને વસંતમાં ઉંચી ચડી વિખરાતી જતી શ્રીમંતના જલયંત્રમાંથી નીકળતી જલધારા જેવાં જલખિંદુઓ અહર્નિશ ચોપાસ છંટાયા કરે છે.”

અહીં જલખિંદુઓને “પતિઓને માટે શોક કરવાથી પડતાં અશ્રુ”ની ઉપમા આપવાથી કશી અર્થરમણીયતા સઘાતી નથી. શ્રીમંતના જલયંત્રની જલધારા સાથેની સરખામણીમાં પણ કશું ચમત્કારક નથી. જલખિંદુના વર્ણન-નિમિત્તે કેવળ તરંગોનું પ્રદર્શન થાય છે. જલખિંદુઓની વિપુલતા, સતતવાહિતા કે વૈલવ ખતાવવાનું તેમાં પ્રયોજન હોય તોપણ ઉપમાઓ કૃત્રિમ ને સાધારણુ છે. આવશ્યક-અનાવશ્યક દસ્યરેખાઓ, ઉપમાનો-વીગતોનો શંભુમેળો પણ તેમનાં વર્ણનોમાં ક્યાંક ક્યાંક જમા થાય છે. એવે વખતે વર્ણનો સ્વાભાવિક નહિ પણ કૃત્રિમ અને અલંકારપલટણુ કે શબ્દવૈલવ, વક્તવ્યને સચોટ ને રમણીય કરવાનું નહિ પણ હદથી બ્યાદે તેને અતિરેકથી શણગારી ગૂંગળાવી કે દબાવી દેવાનું કામ બબલવે છે. એ શણગાર પણ કેટલીક વખત તો કેટલાક ધનાઢ્યોને ત્યાં ધનપ્રદર્શન કરવા અનેક પ્રકારની વિચિત્ર આકૃતિઓ તથા રૂપ, રંગ, ગંધ ને ભરચક વસ્તુસામગ્રીથી લદાયેલા દીવાનખાના જેવો બની જાય છે. પણ પહેલી-વાર લખતો સાહિત્યરસિક તરુણુ લેખક એમ ન લખે તો જ નવાઈ.

વિચારોની ગાળતમાં પણ સુરસિંહ પૂર્ણ મૌલિકતાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી. “આર્યાવર્તમાં કુદરતની અતિશય ભવ્ય લીલાથી માણસોની કલ્પના-શક્તિ અતિશય વધી ગઈ અને તેથી ખરી વિચારશક્તિની ખામી રહી ગઈ! અને માણસો વહેમીલાં થઈ ગયાં.”

બક્લના “હિસ્ટરી ઓફ સિવિલિઝેશન”માં આ વિચાર ઘણા દેશોના ઇતિહાસમાંથી દબાંતો ટાંકી પ્રતિપાદિત કર્યો છે. સુરસિંહના અભ્યાસકાળ દરમિયાન આ પુસ્તક તેમને અનુવાદ માટે વિચારી જવાનું હતું તેથી તેમના સંસ્કૃતિવિષયક વિચારોમાં બક્લના આવા અનેક વિચારો રજૂ થયેલા છે.

વળી, બ્યાં વિચારો કે લાગણીચિંતનો મૌલિક છે, ત્યાં પણ વિચારોનું સૂક્ષ્મ પૃથકરણુ, તત્ત્વદર્શી ચિંતન કે લેખકની વિશાલ શુદ્ધિમતા જેવું જણાતું નથી. કાલેલકરના ગુજરાતી કે કૈસરલિંગના અંગ્રેજી પ્રવાસપુસ્તકમાં જે વિચારો-ની પકવતા અને ચમકારા બેવાય છે તે આ પુસ્તકમાં નથી. સત્તર વર્ષના યૌવરતા તરુણુમાં એવી આશા રાખી શકાય પણ ક્યાંથી?

અને છેલ્લે, એક મનોહર દાવ્ય જેવા પ્રવાસલેખની સમાપ્તિ શુષ્ક નીતિ-
બોધના પ્રવચનથી કરવામાં આવે એ તે કયા રસિક વાચકને ગમે વારુ ? સ્વ. મધિ-
લાલ દિવેદીએ પુસ્તકના અંતની ટીકા કરતાં “Very morose conclu-
sion for a book of travel full of beautiful scenes and
descriptions”—એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે તે યથાર્થ જ છે. મુંદર, મનોહર,
મધુર વાતાવરણુદર્શન, આકર્ષક વર્ણનચિત્રો અને ઉલ્લાસપ્રેરક અનુભવવૃત્તાંતને
અંતે મૃત્યુ વિશે નાનો નિબંધ લખાય, પ્રકૃતિસ્થબોએ જવાનો પ્રચારબોધ અપાય,
નિશાળિયાઓ લખે તેવા પ્રકૃતિપ્રવાસના ફાયદા ગણવાય, પ્રવાસનો પદાર્થપાઠ
શીખવાય, પ્રવાસનું સાહસ કરવા પ્રવચન કરાય, શામળ લઈની વાર્તાઓની જેમ
વિપત્તિવડાઈનો મહિમા વર્ણવાય, પ્રવાસના સાહસ અને તેમાં નડતી વિપત્તિઓને
ખી. એ. કે મેટ્રક જેવી પરીક્ષાઓ સાથે સરખાવાય, વેળાવેળાની સ્થિતિનું
તત્ત્વજ્ઞાન પીરસાય, દિગ્મત કરવા અને સંકટસમયે સદા ઉપદેશ યાદ રાખવા
મજલાપાના લગ્ન “કિરતાર યહો વિધિ ખેલ રચાયો”થી આવા સરસ પુસ્તકનું
સમાપન થાય—એ કલારસિક કોઈને પણ ખૂંચશે. જિંદગીની કસોટી કરતી અંતે
આત્માને તાવતી મહાન આપત્તિઓ સાથે પ્રવાસની મુશ્કેલીઓને સરખાવવામાં
આવે અથવા એ મુશ્કેલીઓ આવા નિર્વેદ અને ગમગીનીભર્યા અંત લાવવાના
એક સાધન તરીકે ઠામમાં લેવાય, એ પુસ્તકના વિષય તેમ જ તેના સમાપન
ઉભયના ગૌરવને ખડિત કરે છે.

આમ છતાં, પુસ્તકનું એકંદર કલાવિધાન સમુચિત છે. ન્યાં ન્યાં મુરસિંહ
નીતિ, આદર્શ અને ઉપદેશના વિચારભારથી કે સાક્ષરોની શૈલીના અનુકરણબોધથી
લદાયા નથી ત્યાં એ કળાકારરૂપે જ પ્રકટ થાય છે. પ્રકૃતિદર્શનોના આલેખનમાં
તેમની પાસે ચિત્રકારની પીંછી છે. જીર્મિઓને લડાવવામાં, ચિત્તાનાં ઉલ્લાસો,
વિષાદો અને લાગણીઓને યાદલાવવામાં તેમની પાસે પ્રવાહી લાપા છે. અંતરના
આવેશો અને આઘાત-પ્રત્યાઘાતોને તે ચોટપૂર્વક રજૂ કરી આપે છે. હળવી
રમૂજોમા અને અનુભવના કથનમાં તે સરસ તાજગી પૂરી જાય છે. અને એમ,
તેમનું આ પ્રવાસપુસ્તક ગુજરાતના પ્રવાસસાહિત્યનું એક સીમાચિહ્ન બન્યું
છે. ઓગણીસમી સદીના આપણા પ્રવાસસાહિત્યમાં તે ‘एकोडहं अद्वितीयम्’નો
દાવો કરે એવી તેની શક્તિ અને સ્થિતિ છે.

પત્રાત્મક નિબંધ :

“સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારની ચર્ચા”રૂપે દોહસો કાઉન સાઈઝ પાનાંનાં
પુસ્તકમાં ધર્મ, પ્રભુ અને જીવાત્માના સંબંધની વિશાળ રૂપમાં તલસ્પર્શી

છણાવટ કરતો એક નિબંધ કલાપીએ પત્રરૂપે આપ્યો છે. એમા એક સમર્થ નિબંધકાર, ચિતક અને ગઘકાર તરીકે તેમનું વ્યક્તિત્વ જોવા મળે છે.

નિબંધકાર :

આ નિબંધનું બાહ્ય સ્વરૂપ પત્રનું હોવાથી તેની લખાવટમા જીવંત સ્પર્શ અનુભવાય છે : એમા અગત વ્યક્તિત્વની રૂંદરમ આવી શકી છે ; લેખક બહો કાઈ વ્યક્તિ સાથે આ લખતી વેળા કાઈ મધુર વાત માડી કહેતા હોય એવી રસાળતા તેના વક્તવ્યમા આવી છે. અને આમ છતાં નિબંધ પહેલેથી છેલ્લે સુધી મુસ્લિષ્ટ, મુદ્દાઓની કમબંધ રજૂઆત કરતો, સ્નીહનબોર્ગની એક પછી એક દનીલ લઈ સમજાવતો, તેની સ્વસ્થપણે ચર્ચા કરી તેનું ખડનમડન કરતો, લેખકના વખત-યતુ સમર્થન કરતો અને આખરે એક ગભીર વિચારસરણીની વિશદપણે ડાપ મૂકી જતો શાસ્ત્રીય બની શક્યો છે. વિષયનો પ્રારંભ, ક્રમ, મધ્ય, અંત આદિ એટલા સ્વાભાવિકપણે તેમા ગોઠવાઈ ગયા છે કે વિષય ચર્ચાના તમામ પાસા એકબીજાથી છટા પડ્યા વિના વિષય ઉપર ધીમે ધીમે વધતો પ્રકાશ રેલાવી ગયે છે. સ્નીહનબોર્ગની વસ્તુદાષ્ટ, સ્નેહલાવના, વિશ્વદષ્ટિ, તેજે દર્પેલા સ્વર્ગ-નગરના બે પ્રમાણે ને તેમનું સ્વરૂપ, એની સ્નાપુરુપદષ્ટિ, દામ્પત્ય-આદર્શ, એના સ્વર્ગોની કમસરગી વગેરેનું સક્ષેપમા દર્શન કરાવી, તેના વિચારોમા ગયેલો અમગતિદોષ, સાપ્રદાયિક સકુચિત દષ્ટિનો દોષ અને તેના તર્ક કે કવિતાઓની નગ જોનો દોષ કલાપીએ ખૂબ વિનમ્રતાથી, શિષ્યભાવે પણ સ્પષ્ટતા અને અનોટતાથી ખુલ્લો કરી બતાવ્યો છે. અને તેને સ્થાને શું દોષુ જોઈએ, કેવી દર્પના કે વિચાર કરવાથી આ સર્વ દોષો ટંગે તેનું સદષ્ટાત દર્શન પણ કરાવ્યું છે આમ, આ ચર્ચાનિબંધ કલાપીના માન નકાગતમ. વલણથી ભરેલો નથી, એમા સક્રિય વિધેયાત્મક વિચારનું દર્શન પણ પૂરતા પ્રમાણમા થાય છે. નિબંધમા કલાપી વિચારની એક પણ કડી પોતાની ઊર્મિના આવેગમા, કંપનાના તાણુમા કે ભાષાના પ્રવાહમા ચૂકી જતા નથી, એ તેમની એકસાઈ બતાવે છે એક પણ વિચારબિંદુનું સ્વસ્થ અમનની તેની છણાવટ કરવી બનતા નથી, એ તેમની ઝીણવટ ને જાગરૂકતા બતાવે છે. અને છતાં નિબંધ, વિચાર આખાને ત્રિયાંક દર્શાવવાના આયામયુક્ત વિચારભરણુ જેવો નિપ્રાણુ નથી, પણ સ્વયંસ્ફુગ્નુએ ચાલતી કનમના વેગને પુષ્ટ કરતી કલાપીની વિચારધારાના બનેલા નિર્મળ, માત્ત્વિક ગરેવગ મનો છે.

આ નિબંધની રાજીના તેના વેગીલા, અર્થઘોતક ગઘમા છે. /કલાપી અગત જગ્યા કે આધાનની સાગ ની ખૂબ ભાવેદેકતાવી અભિન્યન કરવામા

✓ નિપુણ છે, પણ વિચારો, દલીલો, સમર્થનો, ખડનો અને ધૌરિક વસ્તુ શાસ્ત્રીય-તાથી રજૂ કરવામાં પણ એટલી જ કૃશળતા બતાવે છે, તેનું દર્શાવ આ નિબંધ છે./કલાપીની વિચારનિરૂપણની પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે, પણ તેની અભિવ્યક્તિ ✓ કલાત્મક છે./ અભિવ્યક્તિ વેળા કલાપી અતિ ગંભીરતાનો બંદો અંગ્રજો કેટ્ટી દઈ ગાંભીર્યની માત્ર ઝીણી, ફરફરતી મલમલ ઓઠી અંદરનું પોતાનું રસિક કવિનું. બર્નિલ સ્નેહીનું અને સુગંધ સૌન્દર્યલક્ષણનું પદ સગત દેખાડયા કરે છે. આથી વિચારકની સાથે કવિનો આત્મા જરાય પાછળ પડતો નથી.

એમના ગદ્યના વિવિધ રંગો આ નિબંધમાં જણાય છે. “સ્વીડનબોર્ગ એક પાદરી દિલ્લુદ્દ હતો એમ કહેવામાં હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે તે ક્રિશ્ચિયન પૂરો હતો. તે એવો હતો એ જ તેની લખ્યતાનું ખીજ છે પણ એ જ તેની આમીઓનું પાણુ ઠારણુ છે. તે એવો હતો એ જ તેની લખ્યતાનું ખીજ છે, કેમકે તેનાં સમમ ઠારણુ, સાળિનીઓ અને દલીલો તેની શ્રદ્ધામાંથી વહે છે અને તેથી જ તે બહુ સળગ અને સરસ બની શક્યાં છે.” (પૃ.૮૮) “તે એવો હતો એ જ તેની લખ્યતાનું ખીજ છે,” એ વાક્ય દુડરાવવાથી એના ગદ્યવેગમાં આવતો ચમત્કાર તેના વક્તવ્યને કેવો ભારપૂર્વક પોષે છે ! એક ખીલું ઉઘાડરણુ જુઓ :

“લક્ષ્મ અને ગાની નિરંતર એક વર્તમાનમાં જ રહે છે, અને તે એટલી બધી તૃપ્તિથી કે ચાલતી ક્ષણથી અધિક સુખ તેને ડાઈ પણ સ્વર્ગમાં નથી. ભાગ્યની ધૂનમાં રહેનારી આપણી ગઈકાલની મીરાંને કે હવેના વિકટ મામલા-ઓમાં સમાન-પ્રકૃલ્લ-શાંતહૃદય કૃષ્ણને પૂછી જુવો કે તેઓ આજે જગ સ્વર્ગ જોવા પધારશે ? તમે કેવા ઉત્તરની આશા રાખો છો ? હું તો ધારું છું કે ‘અમને એવો વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરવા શા માટે બોલાવો છો ?’ એ જ ઉત્તર મળતો.”

લલિત શબ્દોની મધુર શય્યા, કથનને ઉચિત આરોહ અને અવરોહ, પ્રશ્નાર્થ વાક્યોથી આવતી જીવંતતા, વાક્યોનો સંગીતાનુકૂળ વિન્યાસ, લાવના લયને પોષક વાક્યબોધણ અને એ સર્વની અધિત કલામાંથી વ્યક્ત થતો ઉત્સાહી વિચારક કલાપીનો શ્રદ્ધાવાન આત્મા—ઉપરની ગદ્યકંડિકા મૂર્ત કરે છે. કલાપીનું ✓ ગદ્ય તેમના વ્યક્તિત્વનું ઘોતક છે, પછી તે અંગત લાગણીવાળા પત્રોમાં હો કે આવા શાસ્ત્રીય અર્થાનિબંધમાં હો. એટલે, આ નિબંધના ગદ્યમાં કવિની સાથે શાસ્ત્રીય વિચારકની વ્યક્તિ પણ આલિષ્કાર પામે છે, એ નોંધપાત્ર છે. પોતાની દલીલ કે માન્યતાને સમજાવવા કલાપી રાચક ને રસિક દર્શાવે, ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષાઓ રજૂ કરે છે, તે પણ તેમની વિષયની મુજબ અને કવિની શક્તિ

દાખવે છે, “જુરાની જુરાઈ એ ભવાના વ્દાણને એક દીવાદાડીરૂપ શુ નથી?” (પૃ. ૧૪૩) “જે એકને અર્પાય છે તે જ બવથી અર્પાય છે. કાચમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ કપાસ પર બ્યારે દાળ જેવડો થઈને પડે છે ત્યારે જ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે” (પૃ ૯૮)

“ચોડા જ અતિ મહાન નાદ વિના યુરોપી કાવ્યવીણામાંથી સ્વર્ગના જ સ્વચ્છ ગીત આપણે માલણી શરૂતા નથી, તેમાં દુનિયાની ઘોડીઘણી કડવાશ ભોજી જ હોય છે. ત્યારે આપણુ કાવ્ય પૃથ્વીમાંથી પણ સ્વર્ગ ઉપજવી લઈ સ્વર્ગના જ ગીત આપણી પાસે ધરે છે અને આપણને નોતરી ગાય છે કે ‘તુ જે તારી મધુરતા અતનારે છે ત્યાથી તુ તારી જ એક મધુરતર મધુરતામાં અન આવ. આ મ્યાન પણ તારૂ જ છે. તને એ રુચરો. આહી વધારે મઝા છે.’”

જે કે કલાપીના આ નિબંધના ગઘમાં ભાવાતરિયા ગઘની છાયા કયાક કયાક વગ્તાઈ ઠીકે છે :

“વધારે અને વધારે પશુ બનવુ એ જેમ વધારે અને વધારે વૃક્ષ બનવું છે, વધારે અને વધારે ગન્ત બનવુ એ જેમ વધારે અને વધારે પશુ બનવુ છે, તેમ જ વધારે અને વધારે પરમાત્મા બનવુ એ વધારે અને વધારે વિશ્વ બનવુ છે.”

તો પશુ ઉપરની ઠીકાઓમાં છે તેવી નાસાગ્રતા (Directness), વ્યક્તિત્વની મીઠાશ, ચિત્રમજ્જિતા, રાડ, ભાવસ્પર્શિતા અને ગસિકતા કલાપીના ગઘમાં ગદા ગમતા રહે છે.

સુરગિંહનું ધર્મદર્શન :

ઈશ્વર પગની અનન્ય શ્રદ્ધા સુરગિંહને જન્મથી જ મળેલી છે. ઈશ્વર વિરોધી તેમની કંપના વિવિધ આકારો પ્રકાશ કરીને ચાલે છે. માત્ર તૌતિક નિવશોને વશવર્તીને આ વિશ્વ ચાલે છે એવી તમની માન્યતા દઢી હતી નહિ, તેથી જીવન દરમિયાન આન્ય નિકલ્ત્યનુ સ્વરૂપ ને ગુદ્ય પામવાની તેમને મનત અખતા થયા દરી છે અને તેની વૃષ્ટિને દાન્ને તેમજો પુસ્પટાના વાચન-નનન, મિત્રો સાધના પત્રવ્યવહાર અને વાર્તાવ્યાપ, માધુ-મ તો-ગાનીઓના મન્મગ અને કાવ્ય-ગર્જન દ્વારા પ્રસાનો કર્યા જ કર્યા છે. ગલિયાલ, જટિલ, ગોવર્ધનગમ, પુસ્તક-નુખગમ ત્રિપાળી આટિના પગિચયથી પ ; વેદાન્ત, ભન્તિ અને ધિયોનોનીને પગિચય તેમને ધતો ગ્દો છે. આમ, તેમનુ માનસ ૧૮૯૯ સુધીમાં તો સગ્ગ ગીતે ધાર્મિક ધગઈ ચૂમ્યુ છે.

જોખાનાય, રમણભાઈ, નગચિંત, વપ પ્રાર્થના સમાજ તરફ વલણ ધરાવતા દોવાથી ઈશ્વરને મનુષ્યથી પૃથક કલ્પિતરૂપે માનતા, પણ મુગ્ધિહીમા મહિલાલ આદિની વેદાન્તની અસર ચારા પ્રમાણમા થયેલી દોવાથી પરમ તત્ત્વને જ્ઞાનથી ગોપવુ અને લક્ષિતથી કદ્દ યજ્ઞાદ્વિના અંતઃસ્વરૂપને પામવું, એ તેમની આધ્યાત્મિક લાવના હતી. ૧૮૯૮ થી તેમનું ધિયોમોદી નરૂ વલણ યતું જતુ હતું, પરંતુ જીવ, જગત અને ઈશ્વરના અભેદ તરૂનો તેમનો ઝોક તો ચાકુ જ હતો. આથી સ્વીડનબોર્ગના “એ, વિશ્વ,” “સ્વર્ગ અને નરૂ,” “દારો ઉચ્છારો” વગેરે પુસ્તકોમા ગૂઠ ધમેલ વિચારો, અવનાઓ અને દલપનાઓથી તે આઠર્વા છે ખરા, પણ તેમની સાથે તે પૂરેપૂરા નમન થઈ ગઈના નર્થ-કાન્ત નેવા પડિત સ્વીડનબોર્ગથી અનર્થ જાય છે, પણ કલ્યાણીની તોલનશક્તિ એવી મુગ્ધતાથી દૂર રહે છે. અભેદમાર્ગ તેમને વાસ્તવિ-જાણાય છે, તેમક સર્વ ધર્મો, સર્વ શિક્ષાતોને તે પોતાનામા અમારી લે છે. ધિયોમોદી તરૂ પણ તેની સર્વધર્મસમન્વયની લાવના તેમ જ ઉદાર વાર્ષિક વલણે જ તેમને આકર્ષ્યા છે. સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો પર મંથન :

ધર્મસોધક તરીકે મુગ્ધિહીને અનેક જિજ્ઞાસાઓ થાય છે અને વાચન-મનનમાથી અનેક પ્રામાણિક શબ્દો જાડ છે. ઉત્તરના અન્યની પ્રતીતિ સાથે નહિ ત્યા મુધી તેમને જ પ વગે નહિ, એવો તેમનો સ્વભાવ છે. આથી જ કાન્તે ૧૮૯૮ના જન્યુઆરીથી માર્ચ-એપ્રિલ મુધીમા મોકલાવેલા સ્વીડનબોર્ગના પુસ્તકો વાચ્યા પછી મુગ્ધિહીને અદના વિચારો ને તર્કો વિગે ને શક્યો થાય છે તે ગોપનાયથી તા. ૧૩-૪-૯૮ના મગ કાન્ત ઉપર લખવા શરૂ કર્યા અને તા. ૧૭-૪-૯૮ના રાજ પૂજા ધયેલા વિસ્તૃત પત્ર દ્વારા તે ગૂઠ કરે છે, ને પાછાથી “એક જિજ્ઞાસુ”ની સહીથી “સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર”ને નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે જ આ ઉપર્યુક્ત નિગધ.

મહિલાલે “સિદ્ધાન્તસાર”મા અંત મત સમન્વયો કાતે તેના ઉપર પરાત્મક અવલોકનરૂપે આકર્ષી ટીકા કરી. ઉવે સુરમિહી કાન્તે પ્રચારે સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર પર ટીકા કરે છે, પણ કાન્તની ટીકા કરવાની શૈલી કટાક્ષાત્મક અને સખત છે, ન્યારે મુગ્ધિહી ખૂબ નમ્રતા, વિવેક, મૂળ કર્તા પ્રત્યે પૂજ્યભાવની લાગણી અને શિષ્યભાવ બનાવીને પોતાને અરુચિક વિચારો પ્રત્યે પોતાની અસમતિ દર્શાવે છે એમા મુગ્ધિહીની શકાશીલતાની સાથે શુદ્ધ જિજ્ઞાસા પણ ગહેલી છે પરંતુ જાહેર કરતા પત્રની શરૂઆતમા જ તે પોતાની પત્રવેખનનો ઉદ્દેશ અને તે પાછા રહેલી પોતાની દષ્ટિ વાચકને સમન્વે છે :

“પત્રમાં ચર્ચેલો વિષય લખનારના જ, અને જેને ઉદ્દેશીને પત્ર લખ્યો છે તેના જ હિતનો નહીં પણ સાર્વજનિક હિતનો છે. વળી, લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ માનીને લખતો નથી, પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ છે...લખનાર પોતે જાણે છે તે મનાવવા નહીં, પણ પોતાની ભૂલ હોય તે જાણવા વિશેષ ઉત્સુક છે.” મણિલાલ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ કે કાન્ત અને ખીજા બહુ સુરસિંહ (કલાપી)—એમની ટીકા કરવાની દૃષ્ટિ અને હેતુમાં કેટલો આલજખીનનો તફાવત છે! “જ્ઞાનમુખા” અને “સુદર્શન”ની સાઠમારીઓ તથા કાન્તની “સિદ્ધાંતસાર” પરની ઉગ્ર ટીકાની તુલનામાં સુરસિંહની આ ટીકા કેટલી સૌમ્ય, સમતોલ અને વિવેકશીલ છે, તે આ લાંબો પત્ર વાંચવાથી જ સમજાય તેમ છે.

સ્વીડનબોર્ગની વિચારમૃદ્ધિ :

સ્વીડનબોર્ગ સાંપ્રદાયિક ધર્મના પ્રવર્તક હતા. તેમના જીવનકાળ દરમિયાન શુદ્ધિમાન ખ્રિસ્તીઓને તેમણે પોતાના વિચારો તરફ આકર્ષ્યા હતા. તેમણે પોતાના વિચારોમાં ત્રણ વસ્તુ પર ભાર મૂક્યો હતો : ૧. ઈશ્વર, ૨. જગત, ૩. મનુષ્ય. ૧. ઈશ્વર પ્રેમનો પારાવાર સાગર છે. એ પ્રેમમાંથી સૃષ્ટિ નીપજી. એ પ્રેમે જ જીવાત્માઓને શુદ્ધિ અને સ્વાતંત્ર્ય બક્ષ્યાં, પણ બધા જીવોએ આ તત્ત્વને ઉપયોગ ન કર્યો એટલે અનિષ્ટ નીપજ્યું. તેથી ઇષ્ટમાંથી પડેલાં અનિષ્ટો સદાકાળ નરકમાં સળગવા લાગ્યાં. ૨. સ્વર્ગમાં અનેક શ્રેણી છે. સ્વર્ગની મધ્યમાં જ્યોતિનો રાશિ છે. તેની પાસે સૂર્ય, નક્ષત્રો ને આગના ગોળા છે. એ જ્યોતિમાંથી બે પ્રવાહો વહે છે : એક ઉષ્માનો અને ખીજો પ્રકાશનો. આ પ્રવાહો પ્રભુના જ છે. એ Love અને Wisdom—પ્રેમ અને જ્ઞાનને નામે ઓળખી શકાય. ૩. સ્ત્રી સ્નેહ છે, પુરુષ જ્ઞાન છે. પણ પુરુષ પુરુષ જ રહે છે, સ્ત્રી સ્ત્રી જ રહે છે. નરક અંતકાળ લગી નરક જ રહે છે, તે કદી સ્વર્ગમાં પલટાતું નથી.

સુરસિંહજીની શંકાઓ અને સમીક્ષા :

૧. કાઇસ્ટ એક જ ઈશ્વર એમાં એમને શંકા નથી. ૨. સ્વીડનબોર્ગ જે કહે છે તે સ્પષ્ટ કહે છે પણ “આ જ સત્ય છે” એમ કહી પ્લેટોની લાવનાને વેગળી મૂકે છે. ૩. પુનર્જન્મ નથી અને પાપી અનંતકાળ સુધી શાસ્ત્રવત નરકમાં સળગે એ કંપના કૃપાળુ પ્રભુપ્રેમથી વિરોધી છે. નરક અનંતકાળનું હોય જ કેવી રીતે? ઈશ્વર જે પ્રેમનો સાગર, ન્યાયી, તે પછી આમ કેમ? જ્ઞાન અને સ્નેહ વચ્ચે કૃત્રિમ બેદ શા માટે? સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગમાં જ્ઞાન અને સ્નેહ એકરૂપ કેમ ન બને? સ્વીડનબોર્ગ કહે છે, તે શું એ સ્વદેહે સ્વર્ગમાં જઈ આવ્યો છે?

ફિલસૂફીમાં તાટસ્થ હોવું જોઈએ. જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી તેણે તે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. સ્વીડનબોર્ગ ફિલસૂફી નથી, તે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પાદરી છે, કવિ છે, રાગી છે. કવિનું દર્શન તેને દેશય થયું હોય, પણ એમ કહેતા તેને જાણ કે આ લાગે છે. અને જ્ઞાની થતા સૃષ્ટિની સર્વ પ્રત્યક્ષોને માટે ધર્મ પ્રબોધવા એ જાણ છે, પણ ધર્મની તેની દરખાનામાં અદ્યય, ન્યૂનતા, ગ્રાહ્ય આવે છે અને છેવટે તે પાદરી જ રહી જાય છે. કવિ થતા તે ડરે છે તેથી નથી તો તે ગોપી પણ થઈ શકતો. તે ગગી છે તેથી ફિલસૂફીનું તાટસ્થ્ય તેનામાં જાણતું નથી. તેની શ્રદ્ધા કારણોમાથી નહિ, પણ કારણો શ્રદ્ધામાથી આવે છે. સ્વીડનબોર્ગ તેની સ્વર્ગશ્રીષ્ટીમાં અખાનો સખવ યોગ્યોતો નથી, તેથી એક મોટી ઠણપ રહી જાય છે. 'દ્વા સુવર્ગા મયુષા સગાવા'ના સ્વર્ગમાં સુગસિહને સ્ત્રી-પુરુષ સ્વભાવિને જૂનીને અન્યોન્યતા પૃથક બની ગર્ભવગતિ કરતા દેખાય છે. માનવી—વ્યક્તિ તૃપ્તિ પામતું પામતું જ સમષ્ટિમય બને છે અને બ્રહ્માડમન બની છેવટે દ્વૈત નાશ પામતા અત્રીતરૂપ બને છે. મામ, સ્વીડનબોર્ગના નિબંધોમાં ઘણું અચળ ઈશ્વરી સત્યની આખી થઈ શકતી નથી.

સુરસિહના વિચારોની અભીક્ષા :

સ્વીડનબોર્ગ જેવા મહાન ધર્મપ્રવર્તકના શ્લેષ યથેલા સિદ્ધાંતોની સામે બાથ ભીડની એ ઘોઈને માટે ય નાનુસૂતુ ક અદ્યયબુદ્ધિનું કામ નથી, તો પછી આ ચોવીસ વર્ષના તરુણને માટે તો કેમ હોય? આવો ઠણપો જુવાન તત્ત્વચર્ચાનો ગભીર નિબંધ લખે એવો તેનો અધિકાર ખરો? એવો પ્રશ્ન શરૂમાં ઘોઈને પણ સહેજે થાય પણ તેમનો ગભીર સ્વભાવ, પર્યેષ-શુદ્ધિ, ધર્મજિજ્ઞાસા અને ક્રમે ક્રમે જીવનમાં પોતાની રુચિને અનુરૂપ યોગ્ય ધર્મની યોગ્યપ્રવૃત્તિ એમને આવા નિબંધ લખવાના અધિકારી બન્યાની જ દે છે હા, સુરસિહને એ અધિકારનું અભિમાન નથી. તે તો કહે છે - “જ્યારે હું એની ખામીઓ બતાવું છું, ત્યારે તેની પુત્ર જ રહી જાય છે.” અને સુરસિહની એ વિચારોની પરીક્ષા કે સમીક્ષા અમુક અપવાદો બાદ કરતા સાચી પણ છે. સ્વીડનબોર્ગનું પાદરીપણ, તેના વિચારમાં ગહેલા તાર્કિક દોષ, તેની પક્ષિનતા અને સાપ્રદાયિકતા કે તેના વિચારોમાં રહેલા અસમગતિદોષ તે જ્યારે બતાવે છે ત્યારે સુગસિહ એક સમર્થ પર્યેષક સમાલોચકની શક્તિ બતાવે છે. પરંતુ જ્યાં સુગસિહને પોતાની દરખાના, માન્યતા અને રુચિમાં બધાઈ રહેવું ગમ્યું છે, ત્યાં તેમણે પણ ઠાકર પાધી છે અને સ્વીડનબોર્ગને જાણ્યે-અજાણ્યે અન્યાય તેમને હાય થઈ ગયો છે.

૧. સુરસિહજી એ વીસરી ગયા છે કે સ્વીડનબોર્ગે ખ્રિસ્તી ધર્મ માટે જ

આ સપ્રદાય અને વિચારણા પ્રબોધ્યાં છે. તેની ફિલસૂફીનું મત્ય ખ્રિસ્તી આમજનતા સરળતાથી સ્વીકારે, અપનાવે અને તેની અનુયાયી બને એ આશય-થી તેણે અન્ય ધર્મોને ધ્યાનમા લીધા જ નથી. કાન્તનુ વલણ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ થતું જતું હતું, તેથી જ “સ્વીડનબોર્ગને એકેએક શબ્દ હું માનું છું,” એમ તેમણે સુરસિહજીને લખેલું. ખ્રિસ્તી થયા ‘વિના સ્વીડનબોર્ગની ફિલસૂફી કાઈ અપનાવે નહિ એ સ્વાભાવિક છે.

૨. સ્વીડનબોર્ગ અતઃપ્રગાથી, તેને ધન્ય પળે થયેલા અનુભવનુ ચિન્મય વર્ણન પોતાના પુસ્તકોમા આપે છે, પરંતુ સુરમિહે તો એક તાર્કિકની જેમ અદરના નકશાઓ તથા ઉપકનો—મૂર્ત—અમૂર્ત સ્વરૂપનો એવો ગોટાળો ઊભો કર્યો છે, કે જેથી સ્વીડનબોર્ગને અન્યાય થઈ જવા પામ્યો છે. Heavenly Fatherને પામવા Christની ઉપાસના કરવી. તેના વડે આપણે મનુષ્યત્વનું પૂર્ણતા તરફ ઊર્ધ્વવહન કરીશું. ઈશ્વર પાસે જઈશું, (જે કે ઈશ્વર બની શકીશું નહિ.) ‘He came for us, dies for us and not instead of us’ એની માઇસ્ટ વિરોની સ્વીડનબોર્ગની ઊંડી શ્રદ્ધા મુગસિહજી સમજી શક્યા નથી અને તેને બદલે વેદાન્તની દ્રષ્ટિએ સ્વીડનબોર્ગની ક્રાઇસ્ટ અને મનુષ્ય વચ્ચેના સબધની કલ્પનાની વૃથા ટીકા તેમણે કરી છે

૩. “જ્ઞાની અને ભક્ત વર્તમાનમા હવે છે,” એ મુગસિહજીનુ વિધાન જ્ઞાનીના સબધમા મત્ય નથી. ભખ્ત ભાન બૂલે છે, એ ઠાંટ આરાધ્ય સાથે તન્મય બની જતો હોય છે, પ્રભુને અધીન, તન્નર, આર્દ્ર બને છે. પરિણામે એ વર્તમાનમા હવે છે, એ વાત સાચી. પણ જ્ઞાની તો સ્વસ્થ છે તે સર્વતોમુખી વિચાર કરે છે. તણે ઢાળમા તે હવે છે જૂતકાળના નિર્ણયો આદિમા તે હવે છે, ભવિષ્યકાળના દર્શનમા તે હવે છે. એટલે જ્ઞાની માત્ર વર્તમાનમા હવતો નથી. હા, વર્તમાનને જ્ઞાની સજીવ બનાવે છે, એવા વ્યાપક અર્થમા સુરસિહે કથું હોય તો તે બગબર છે. આથી ભક્ત તરીકે મીરાનો તેમણે આપેલો દાખલો બરાબર છે, કાગળ કે ગિરધારીની પ્રીત એ જ તેનું સ્વર્ગ છે, પણ ગીતાગોષ્ઠક ટૂંકું માત્ર વર્તમાનમા કેવી રીતે હવે શકે ?

૪. મુગસિહજીને પ્રેમ અને જ્ઞાનનો અભેદ કલ્પનામા સમજાયો હતો, પણ અવહારમા તે સમજી શક્યા નથી માશ્વ પ્રત્યેના પ્રેમમાથી જ કમે કમે આગળ વધી અભેદમાર્ગે જવાય એવો તેમનો મત છે પણ માશ્વ પ્રત્યેની આવી કલ્પના તેમની પોતાની જ અગત બાબત છે. એ કલ્પનાની બુનિકા સોભનાના પ્રેમમાથી સર્જાઈ છે. એમના અગત પ્રશ્ન અને વૃત્તિને તેમણે આ રીતે ફિલસૂફીનુ રૂપ

આપું હોય એમ સમજાય છે. કદાચ “પ્લેટાનિક” ગ્રેમ તરફની પોતાની રુચિને લીધે પણ તે ઉદ્દલવી હોય.

પરંતુ આ દષ્ટિએ સુરસિંહના વિચારોની સમીક્ષા કરવાનું કારે મૃદ્ધીએ તે. એમ કહેવાય કે સ્વીડનબોર્ગે જે રીતે બાઈબલનું વાર્તિક કર્યું છે તે રીતે સુરસિંહજીએ લક્ષિતમાર્ગ અને ક્રેવલાઈટનું વાર્તિક તેમના ‘ધર્મવિચારો’ માં કર્યું છે. અબેદમાર્ગના પ્રવાગીની જેમ સ્નેહ, લક્ષિત અને પરમાત્મામાંથી બ્રહ્માંડોની થયેલી ઉત્પત્તિનો તથા તેના લયનો ક્રમ તેમજ તેમા અમલવ્યો છે અને એ સિદ્ધાંતવિચાર પ્રમાણે સ્વીડનબોર્ગની વિચારધારામા કયા કયા ક્ષતિઓ, અઅંગતિઓ છે તે વિનમ્રતાથી દર્શાવ્યું છે. ઢામળ અને સ્નેહાળ જીવાતમાઓને ખ્રિસ્તી ધર્મ જેમ આકર્ષે છે તેમ આપણો લક્ષિતમાર્ગ પણ આકર્ષી શકે એટલું જ નહિ, સ્વીડનબોર્ગની કાંપના પ્રમાણે સ્નેહવિશ્વની, લગ્નસ્નેહની તથા સ્વર્ગ-નરકની કાંપના સ્વીકારી લઈએ તો જીવનમા કૃષી નિરાશા આવે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ કેવું સક્રિયિત બની જાય અને પરમાત્મા પણ આપણા જેવો પ્રવાહપલિત બની જાય એ તેમના વક્તવ્યનો ધ્વનિ છે. અલબત્ત, લક્ષિતમાર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મ વચ્ચે ધણ સામ્ય છે. બંનેમાં સ્નેહ, લક્ષિત અને લગ્ન (લગ્નની)નું તત્ત્વ મુખ્ય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મે ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માન્યુ છે : Love is God અને God is love. એ અનુભવની આસપાસ તેમની ઢામળ લાવનાઓનો વિકાસ થયા છે. આપણો લક્ષિતમાર્ગ પણ ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માને છે. ઉચ્ચ ધર્મોમા પ્રાર્થનાનું તત્ત્વ, પ્રભુ પાસે દીન યાચના અને શરણાગતિનું તત્ત્વ હેવટની દ્રષ્ટિએ પહોચવા જરૂરનું મનાયુ છે. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સ્વીડનબોર્ગ ત્યા જ અટકી ગયા છે, બન્યારે પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત અને સૂકીદર્શન રસ અને સ્નેહથી પરમાત્મા સાથે ઐક્ય સાધે છે. ક્રેવલાઈટ તો તેથી ય આગળ જઈ જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચે એવો સ્નેહનો અબેદ રમે છે કે જીવ અને પરમાત્મા એકરૂપ બની જાય છે. આમ, લક્ષિતમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત અને ક્રેવલાઈટનું અદ્વિત તત્ત્વ બંને સુરસિંહની વિચારણામા સ્થાન પામ્યા છે. “માનવ આત્માની અલૌકિક સ્નેહના ભૂખને સતોષવાની વાસનામાંથી લક્ષિતમાર્ગનો તથા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે” — એવી પ્રતીતિ વ્વ. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીને થયેલી તે કાન્ત-હલાપીનું જીવન અને માનમત્તિ જોતા ચોખ્ખુ લાગે છે. સ્નેહને માર્ગે સત્ત્વની ખોજ—એ તત્ત્વ બંનેમા સમાન છે. માત્ર એટલું જ કે કાન્ત ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આકર્ષાય, બન્યારે હલાપી ૧૮૯૯ પછી લક્ષિતમાર્ગે વિકાસ કરવા લાગ્યા. અલબત્ત, લક્ષિતમાર્ગમા અર્દનની દ્રષ્ટિને નકારવામા આવી છે અને સુરસિંહની

મણિલાલ, શકર આદિના અભ્યાસથી અદ્વૈતમા પૂર્ણ શ્રદ્ધા લળી છે, તેા પણ મુરસિહ અબેદમાર્ગી સાથે લકિતસ્નેહના ય એટલા જ ઉપાસક છે તે જૂલવા સરખુ નથી.

મુરસિહના વક્તવ્યનો લાર મુખ્યત્વે લકિત-પ્રેમ અને આત્મા-પગમાત્માના અબેદ ઉપર છે. લકિત અને પગમાત્માના પ્રેમગસ વિનાનુ જ્ઞાન તેમને આકર્ષતુ નથી. લકિતની અધીનતામા જ તેમને રસ છે. (જુઓ પૃ. ૧૪૫) સ્વત ત્રેવળ પ્રભુ; મુકિત પણ એ જ. મુકિતની સ્થિતિએ પહોચાય ખરુ, પણ ત્યા સુધી “બધી માથાફૂટ ઢાઁ મૂકી અધીનતાનો રસ લારી લારી ખૂળ પીતો જા.” “માશકના પગમા લોટતા આધીન બોકતાને” પણ મુરસિહ સ્વત ત્ર કહે છે. કૃષ્ણવીલાના લકતો પોતાને ગોપીઓ કહે છે, તેમા પણ તે અધીનતા જુએ છે. અને સ્વાત ત્રનો રસ તો એક પરમાત્મા જ જાણે છે અને આપણે પણ એક દિવસ પગમાત્મા થઈશુ ત્યાર પછી અન તકાળ સુધી એ જ રસમા મહાલવાનુ છે, એવી તેમની શ્રદ્ધા છે.

મુરસિહની લકિતના આવા સ્વરૂપની દષ્ટિ તેમને અનેકસ્ત્રીલગ્નના વિચારના હિમાયતી બનાવે છે. સ્વીડનબોર્ગ પુરુપને અન તકાળ સુધી પુરુષ જ ગણે છે અને સ્ત્રીને સ્ત્રી જ. એની સામે મુરસિહનો વાજખી વિરોધ છે. સ્વીડનબોર્ગ માને છે કે અનેકસ્ત્રીલગ્ન લ પટતા છે : અનેક સ્ત્રીનો પતિ આધ્યાત્મિક થઈ શકતો નથી. ક્રિશ્ચિયાનિટી જિવાય ખરા લગ્નસ્નેહ મ લવતો નથી. મુરસિહ એનો અતપાશે સ્વીકાર કરે છે : “પત્ની એવી હકચની છાંટ દેવી એક જ હોઈ શકે. એવુ ઢાઈ પણ માનવી મળી જવુ એ આ સસાગમા તો મહોટામા મહોટા લાગ્યની નિશાની છે “લોડ”ને જેમ એક જ ચર્ચ તેમ કૃષ્ણને પણ એક જ રાધા મ લવે.” પર તુ મુરસિહ એમ પશુ માને છે કે ‘જાડબોગી કૃષ્ણ અનેક ગોપીના બોકતા થઈ શકે છે. બોકતા અર્પતો હોય ત્યા સુધી તે ઢાઈ જ ખોતો નથી. એ અહાયગી જ ગહે છે, પણ બોકતા બ્યાઁ યાયતો યાય છે ત્યારે જ શ્રષ્ટ યાય છે. કૃષ્ણવીલાના જેમ અનેકપત્નીનુ રહસ્ય પણ સ્વાર્પણુમાં જ છે. આટીને પ્રસ ગે પણ એક સ્ત્રીના ત્યાગ પડી જ અન્ય સ્ત્રીનુ પાણિમળણુ થઈ શકે એવો સ્વીડનબોર્ગનો આમહી કાયદો મને તો યોગ્ય નથી લાગતો.”

ને કે મુરસિહ જાણે છે કે જ્ઞાનની દષ્ટિથી સસાગ અનેકસ્ત્રીલગ્નને આચરવાનો નથી. અનેકસ્ત્રીલગ્નની સામે જ અને પાસે જ વ્યલિચાગમા પડવાનો લેખવગ્ય ઠોઠો છે. અત્યાઁ સસાગમા સહીસવામતીલયો માર્ગ સ્વીડનબોર્ગ માને છે તે જ છે, પર તુ જે આવા લગ્નને જ્ઞાનથી સ્વીકારે તેને મુરસિહ

સ્વીડનબોર્ગ દરે છે તેમ અટકાયત કરતા નથી. 'વટાનું' વિશુદ્ધ જ્ઞાની અને સ્નેહીને માટે પરમાત્મા તરફ પદોચ્ચવાનું અનેકશ્રીલગ્ન એક યોગ્ય છે, એમ તેઓ ગણે છે. સ્વીડનબોર્ગ જેટલો મુરચિંદને, અનેક શ્રીલગ્ન માટે તિરસ્કાર નથી સ્વીડનબોર્ગના માર્ગને એ સલામત ગણે છે, પણ "ખરા અત્યંત માર્ગ લુદ્ધ છે," એમ કહી શિક્ષાંત તરીકે તો આ લગ્નની પણ દિમાયત કહે છે. એક-શ્રીલગ્ન કે અનેકશ્રીલગ્ન, ગમે તે માર્ગે પરમાત્માને માર્ગે જવા તે ક'ચે છે. એમનો વિરોધ અભિચાર શામે છે. સ્વર્ગ-નગ્ન એકશ્રીલગ્ન કે અનેકશ્રીલગ્નમાં નથી, પણ સ્વાર્પણ કવવામાં અને સ્વાર્પણ યાચવામાં છે, એ તેમને સાબિત કરવું છે. સ્વાર્પણ વિના દાઈપણ પુરુષ પોતાની ધર્મપત્ની ગમે પણ અભિચારમાં જ રહે છે અને સ્વાર્પણ કરીને પુરુષ અનેક શ્રી ગમે પણ સ્વર્ગમાં વિહારે છે, એવું તેમનું મંતવ્ય છે. આમ, મુગસિદને ભાર અનેક-શ્રીલગ્ન કે એકશ્રીલગ્ન ઉપર નથી, પણ સ્નેહમાના સ્વાર્પણ તત્ત્વ ઉપર જ છે. જાતિસ્નેહની વિશુદ્ધિ ઉપર મુરચિદ-સ્વીડનબોર્ગ બને ભાર મૂકે છે, ભગિનીભાવથી આઠવા સ્વીડનબોર્ગ પણ કહે છે; પણ જાતિભેદના વર્ગોમાં ભગિની ભાવથી ચઢિયાતો પત્નીભાવ અને છેવટે ભગિની-પત્ની એવા બેદ જુદી જવાથ અને આત્મા સર્વત્ર આત્મવત્ જુએ, સધમે પ્રેમમય સૃષ્ટિ અનુભવે, એ સ્થિતિને મુરચિદ અનેકશ્રીલગ્ન ગણે છે.

અમદાવાદની " મોશિયન એન્ડ વિટંગી એસોસિયેશન" (હાલની ગુજરાત સાહિત્ય સભા) તરફથી તા. ૨-૨-૧૯૦૩ના રોજ કલાપીની ઉજવાયેલી જયતી-પ્રસંગે તેના પ્રમુખ રમણભાઈ નીલકંઠે ઉપસહાર કરતા જણાવેલું કે " મુરચિદને નુ દાકોગપણ આ લેખમાં એક ફેકાણે કાયમ ગહેલું જણાય છે. રજપૂત રાજાની સાસાગિક ભાવના તેમને છોડી શકી નથી." પરંતુ રમણભાઈ સુરમિંદને અનેકશ્રીલગ્ન પાછળનો મુખ્ય આશય સમજી શક્યા નથી, અથવા તો તેઓ સુધારક દોવાથી તેમને " અનેકશ્રીલગ્ન" જેવો શબ્દ જ બનીનિષેગક સાગ્યો હશે. મુગસિદે અનેકશ્રીલગ્નની દિમાયત સ્થૂન મસારી દષ્ટિએ કરી નથી. તેમનું અનેકશ્રીલગ્ન " રજપૂત રાજાની સાસાગિક ભાવના" નથી, પણ પરમાત્માના પયે જતા જીવ અધૂર જાતિભેદનો આભાસ ઘટાડતો જવ અને આત્માની સ્વાર્પણમય પ્રેમની અવસ્થાએ માન એક જ શ્રીમા પ્રેમ ગખી અન્ય શ્રીઓ સાથે બેદભાવથી લિન્નતા ન રાખતા તેઓમાં વિશાલ, સુક્તમ, વાસનારહિત ગદા-કૃષ્ણના જેવો પ્રેમવક્ષણાભાવ અનુભવે અને સ્નેહના સ્નેહને લીધે શ્રીઓ સાથે રસપૂર્વક તન્મય બની સખાની દાટિએ પહોંચે એવી ભાવના છે.

મુરસિંહ પ્રમાણે મુહુદ્-સ્વર્ગમાં પુરુષ અલ્પ સમય સ્ત્રી સાથે વિહાર કરે છે, પણ ઉપલા મિત્ર-સ્વર્ગમાં તે જતાં જ્ઞતિસ્નેહ બહુ સૂક્ષ્મ રહે છે અને ત્યાં સમગ્ર દેવો-દેવીઓ એક દંપતી બને છે. ઢાઈ ઢાઈ પ્રસંગે પત્નીઓમાં મીઠી અદેખાઈના સ્નેહમય કીડાસમા આલાસ દેખાય છે, પણ આખરે તો જ્ઞતિ રહેતી જ નથી, સ્નેહ કે જ્ઞાન સ્વીકારવાના પદાર્થ પ્રમાણે દિવસમાં ઘણી વખત જ્ઞતિ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી રહે છે અને આમ સ્નેહ અને જ્ઞાનના પ્રવાહનું એકથ અનેક સ્ત્રીલગ્ન દ્વારા શક્ય બને છે.

મુરસિંહની આ લાવના તેમની વેદાન્તી તેમ જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની લાવના દષ્ટિને લીધે ઉદ્ભવ પામી જણાય છે. તેમના ગુરુ મણિલાલની દષ્ટિ પણ આવી જ હતી. “મારી ગિંદગીની મુખ્ય શોધ ઢાઈ શુદ્ધ પ્રેમસ્થાન મેળવવા તરફ હતી. તેવું સ્થાન સ્ત્રી મજે, ને વળી પોતાની પરણેલી હોય તો ઘણું શ્રેષ્ઠ એમ હું માનતો.....પ્રેમનું સ્વરૂપ હું એક પ્રકારનો આનંદમય તથા પોતાપણું બૂલી પારકામાં તન્મય થવાય એવો અભેદ માનતો. માફ વય સમજવાળું થયા પછી હું ઢાઈ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવ્યો હોઈશ, તે પણ આવી શોધના ઈરાદાથી, વિષયવાસનાથી નહિ.” (મણિલાલની “આત્મકથા,”— “વસંત.”)

મુરસિંહ પણ માને છે : “આત્મા અનેક સ્ત્રી સાથે સૂક્ષ્મ સહચારથી જોડાય છે તેથી નરકસ્થાનનો અધિકારી ઠરતો નથી. સ્થૂલ વાંછનાથી ઢાઈ સ્ત્રી સાથે જોવું એ તેની સાથે વ્યલિચાર કર્યા બરાબર છે અને તેટલાથી જ તે મોહનો કીડો નરકનો અધિકારી થઈ ચૂકે છે, પછી ભલે તે એકસ્ત્રીલગ્નવાળો હોય. લગ્નનો હેતુ સૂક્ષ્મ બનવામાં એટલે પરમાત્મા પાસે જવાના યત્નમાં છે, પછી એ લગ્ન એક સ્ત્રી સાથે હોય કે અનેક સ્ત્રી સાથે હોય.”

પણ આપણો મુરસિંહને સવાલ એ છે કે એકસ્ત્રીલગ્ન દ્વારા પરમાત્મા પાસે જઈ શકાતું હોય તો પછી અનેકસ્ત્રીલગ્નની જરૂર શી? જો કે જર્મન લેખક Ivan Bloch તેમના ‘The Sexual Life of Our Time’ માં અનેક દષ્ટિતો આપી છેવટે કહે છે કે “એક જ સ્ત્રી અને એક જ પુરુષ વચ્ચેના લગ્નથી સંપૂર્ણ એકતા સાધવાનું કામ અત્યંત કઠિન છે. એ પરથી એવું અનુમાન કરવાનું નથી કે માણસે નિરંકુશ બની જવું. પણ એક પતિવત અને પત્નીવતના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક આદર્શને પહોંચનાર વ્યક્તિઓ ટેટલી બંધી મહાન છે તે સમજવાનું છે.” ગમે તેમ, પ્રકૃતિએ, ભર્મિએ, વૃત્તિએ અને અનુભવે મુરસિંહને અનેકસ્ત્રીલગ્ન ગમી ગયેલ છે. રમાના વ્યાવહારિક

પ્રેમથી તે ખિન્ન થયા છે. શોભનામાં અપૂર્વ પ્રેમસ્થાન પ્રાપ્ત થયું હોય એવું તે અનુભવે છે. પ્રેમના વિશુદ્ધ આનંદમાં પરમાત્મા તરફ વધુ નજીક જવાય છે, એમ તેઓ માને છે. વળી, સૂફીઓની જેમ શોભના—માથક—તેમને મન પરમાત્મા તરફ લઈ જનાર સેતુ સમાન છે. શોભના અને રમા ઉભય તરફ અમુક અમુક સમયે હૃદયવલણ—પ્રેમોર્થિ વલા કરે છે. તેમનું ચિત્ત કૌતુકપ્રિયતાવાળું, નૂતન અનુભવો—સૌન્દર્યોને અંખનારુ અને તેમાં રાચનારુ છે. આથી અનેક સ્ત્રીલગ્ન તેમને મૂળથી જ ગમે છે. તેમાં કૃષ્ણ-ગોપીઓને લક્ષ્મીલાવ અને મણિલાલતુ અભેદ-દર્શન લાગે છે. પરિણામે અનેકસ્ત્રીલગ્નની વૃત્તિને તે ફિલસૂફીનું સ્વરૂપ આપે છે. ૧૮-૭-૧૯૭ માં લખાયેલું તેમનું “એકપતિપત્નીવ્રત” કાવ્ય પણ તેમની આ દૃષ્ટિને જ સ્પષ્ટ કરે છે :

“રુચે છે પ્રીતિને ક્ષણ ક્ષણ કંઈ નૂતનપણું.”

રુચે છે આત્માને અનુભવ નવામાં વિરહવું.”

“જનોનાં દેયાનાં રુદન કરતાં પાત્ર અધૂરાં,
હરો જ્યાં ખેંચે ત્યાં અરર ! નવ સ્થૂલો જઈ શકે,”

“હરો તે હે છે લયગય થવા સામ્ય નિરખી.”

“અરે જૂનો સાથી નવીન નવ જો દે' દઈ શકે,
નહું વા દે' જૂદી દઈ લઈ શકે જો નવીનતા,
ન હાં તો તે સાથે હૃદય સ્થૂલતું એકય કરવું ?
અરે ! ખ્યાસા ખ્યાસા જલમય છતાં કેમ મરવું ?
મથે સ્થૂલે સર્વે પ્રતિપલ વધુ સૂક્ષ્મ બનવા,
ચડાતાં તૃપ્તિથી અનુભવ લઈને પગચિયાં.”

નવીન પ્રેમ-અનુભવની વાંછના, જૂનું પાત્ર અધૂરું જણાય, તૃપ્તિથી જ આગળ જઈ શકાય, તૃપ્તિ વિના તરફડાટ જ—એ અનુભવ-લાગણી આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ છે. સુરસિંદના અનેકસ્ત્રીલગ્નના સિદ્ધાંતના મૂળમાં તેમની આવી અંગત પ્રિય વૃત્તિ—વાસના અને પ્રકૃતિ જ કાર્ય કરે છે.

તથાપિ, આ આખોય પત્રાત્મક નિબંધ સુરસિંદની વિચારધારા અને મનનશીલતા માટે માન ઉપજાવે છે. વિષયને સમજીને, બરાબર આત્મસાત્ કરીને સમજાવવાની તથા વિષયનાં બધાં અર્થપાત્ર પાસાંને તેના ક્ષતિને અન્યાય કર્યા સિવાય સરળતાથી રજૂ કરી, તેમાંના મુદ્દાઓને એક પછી એક ક્રમિક સ્વરૂપમાં લઈ પોતાનાં તર્ક, વિચાર, દલીલ અને હૃદયસ્થ લાવનાથી તેમની હાથાવટ કરી તેમાંનું તથ્યાતથ્ય સ્પષ્ટતા અને વિશદતાથી ખુલ્લું કરવાની સુર-

સિંહની પદ્ધતિ પ્રશસ્ય છે. વિરોધ અને મૂળ કર્તાના વિચારો, માન્યતાઓની વિસંગતિ કે મર્યાદાઓ ખતાવતાં પણ કલાપી પોતાની વિનમ્રતા ગુમાવતા નથી. તેમની ચર્ચાશૈલી પણ સૂત્રબદ્ધ, રસિકતાવાળી અને ઉખાલરી છે. અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે ન્યારે ચોવીસ વર્ષનો આ યુવાન લેખક સ્વીડનબોર્ગ જેવા મહાન દ્વિલસૂક્ષ્ણનાં વિધાનોમાં શંકાઓ ખતાવે છે, તેના વિચારોની મર્યાદા પ્રકટ કરી આપે છે, ત્યારે એ જ લેખકની માન્યતાઓ ઉપર કાન્ત જેવા તત્ત્વચિંતક એટલા બધા મુગ્ધ બની ગયા છે કે “હું સ્વીડનબોર્ગનો શબ્દેશબ્દ માતું છું” અને એને વળી ઈશ્વરનો પયગંબર માતું છું...” જેવાં અહોભાવયુક્ત વચનો ઉચ્ચારે છે! સુરસિંહની દાષ્ટ, વિચારણા, શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિશક્તિ કૃટલી સ્વતંત્ર છે તેની પ્રતીતિ આ દ્વારા આપણને થાય છે. સ્વીડનબોર્ગનાં લખાણો તેમને ગમે છે, તેના વિચારો તેમને આકર્ષક લાગે છે, તેમ છતાં તે તેનાથી દોરાર્ધ જઈ પોતાની વિચારદષ્ટિ અને માન્યતાને બાજુએ મૂકી દેતા નથી. બિલકુલ, ન્યાં ન્યાં વિસંગતિ કે અપ્રતીતિ કરતા જણાય ત્યાં ત્યાં પોતાનાં જ્ઞાન, અભ્યાસ અને બુદ્ધિ-શક્તિ વડે તેનું સમાધાન કરી તેનો યોગ્ય નિર્ણય આપે છે. પ્રામાણિક શંકાઓ, વિચારશુદ્ધિનો આગ્રહ, વિનમ્રતા છતાં નીડરતાથી વ્યક્ત કરાતી અસંમતિ, પ્રભુપ્રીતિ, આશાવાદ, સ્નેહધર્મ અને ઈશ્વરશ્રદ્ધા તેમ જ વિપયની રસપ્રદ જણાવટ-સુરસિંહના આ નિબંધનાં આગળ તરી આવતાં ખાસ લક્ષણો છે. તેમની ધર્મચર્ચા, સમભાવ અને પ્રેમભાવથી જેમ અંકિત છે તેમ તેમની પર્યેષકતા, બુદ્ધિમતા, ધર્મજિજ્ઞાસા અને જાંડી પ્રભુશ્રદ્ધાથી સમૃદ્ધ છે.

સુરસિંહનું હૃદય તેમના જીવન દરમિયાન ગમે તેવું ચચળ રહ્યું હશે, પણ તેમનું માનસ તો શિસ્તબદ્ધ રીતે જ સદા વિચારે છે એનો પરિચય આપણને અહીં સારા પ્રમાણમાં થાય છે. અને એમનું હૃદયેશનું ઉર્મિયુક્ત, કલ્પનારસિક, આવેશપૂર્ણ, મધુર ગર્વ પણ અહીં કયાં અદશ્ય થઈ ગયું છે! “કૃષ્ણુલીલાનું” રહસ્ય સ્વાર્પણમાં છે. અનેક પત્નીનું રહસ્ય પણ સ્વાર્પણમાં જ છે. ધર્મ માત્રનો અગ્રિમ અને અંતિમ હેતુ પણ સ્વાર્પણમાં જ હોવો ન્નેઈએ. સ્નેહ હિતનો હોય તો સ્નેહ મીઠા મેરામણુ જેવો હોવો ન્નેઈએ. અરે રે! તેનાથી વધારે વિશાલ ન થવાય તો લલે એક રાધાને જ હૃદય પર ધારણુ કરી રહે, મોતી તો હંસને જ લલે આપે, પણ તેના દરના એ કિનારા પર ઉગતું ધાસ આશ્રિત મેઢાં કે અતિથિ ગાયને તે શું નહિ ચરવા દે!.....પતિએ! તમારી પત્નીની

દેવની તીખી નજરને તમે ન્યાય આપનાં ઝીખતે, એ તીખી નજર તમારા પરનો પ્રેમ છે .." (૫. ૧૦૬-૧૦૭)

કલાપીનું, આ પુસ્તકમાં ધર્મચિંતક તર્કિનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૯૭થી કલાપીને ફિલસૂફીના વાચનમાં ખગ્ખરો રસ પડવા માડ્યો હતો. ૧૮૯૮થી વિવિધ ધર્મોના ગુરુઓ જાણુવા વિગે પણ તેમની ઉત્કંઠા વધી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૯માં તેમણે ધિયોસોફીની દીક્ષા લીધી હતી. આમ કલાપીની ધર્મદષ્ટિ તેમના છેવટના વર્ષોમાં બહુ ઝડપથી વધતી જતી હતી. જે કે ૧૮૯૫માં મથિલાસે ઝીખવાડેલી વેદાતદષ્ટિ જ તેમના ચિંતનમાં કાયમ હતી. "હું જરવાદી કદી હતો જ નહિ. અત્યાર હું ગીતાના ધર્મને—તે વેદાતના અંતને—માનું છું. એ ધર્મ હું પોતે સમજી શકતો નથી. મારી પોતાની આખો આડ મોઢુ પડ છે પણ તેના મને કોઈ મદાન સત્ય છે એમ લાસે છે." (તા ૧૬-૯-૧૯૭૫ રોજ કાન્તને લખેલો પત્ર.) એટલે, કલાપીએ સ્વીડન બોર્ગની ચર્ચા વેદાન્ત દષ્ટિએ જ કરી છે પણ એમની ચર્ચા-વિચારણા જેના કલાપીએ વેદાન્તનું જ્ઞાન બહુ ઊંડું ઝીંધ્યું છે, એમ કહેવાય. મથિલાતના અભેદ અને પ્રેમ—એ ઉભયને સાધી દઈ, એ દષ્ટિએ સ્વીડનબોર્ગના વિચારોની મર્યાદાઓ તેમણે બતાવી છે. જે કે અનેક સ્વીડનબોર્ગની હિમાયન કરવા માટે કરેલી રમિક દલીલો, આપેના મનોહર દષ્ટાતો અને સ્વીડનબોર્ગના સ્વર્ગમાં પોતા તરફથી નવા ઉમેરેલા "અખામ્વર્ગ" સિવાય કલાપીની સ્વતંત્ર ધર્મદષ્ટિએ અન્ય કરો હાગે તેમાં આખો નથી, તે પણ કલાપીની વેદાન્તમાં શ્રદ્ધા રેટવી મજબૂત છે, અભેદ-પ્રેમની ભક્તિની કંપનામાં કેવી અવિચળતા છે, તેનું સરસ દષ્ટાત નિબંધમાં તેમનું ચિંતન પૂરું પાડે છે.

ધર્મચિંતક તર્કિક પણ કલાપી સ્નેહધર્મના જ પુરસ્કર્તા રહ્યા છે. ધર્મ, સત્ય, પરમાત્મા—સર્વના મૂળમાં તે સ્નેહ જ માને છે. તેમને મન સ્નેહ જ આદિ, મધ્ય અને અતનું કારણ છે. સ્નેહે કરીને જ વ્યક્તિ સમષ્ટિ તરફ ને છેવટે મૂળ પરમાત્મામાં લળી જાય છે. આમ, ધર્મની ચાવી તે સ્નેહમાં જ છે. પ્રભુમાં તેમને પહેલેથી જ શ્રદ્ધા છે એટલે તેમને સ્નેહ સાપડરો, એની દૃઢ આસ્થા પણ તેમને રહેલી છે. આથી તેમનું ધર્મચિંતન, પ્રસન્નતાભર્યું એકશ્રદ્ધાદષ્ટિથી સમાયુક્ત અને કરુણાના ભાવથી પુષ્ટ છે.

કાન્તને પણ ધર્મનું આબુ જ દર્શન જેઈતું હતું. પરંતુ તેમને અભેદ-પ્રેમમાં તે ન દેખાયું. (જે કે પાછળથી તેમણે મથિલાલના "સિધ્ધાન્તસાર"

ઉપર કરેલી ઠગવી ટીકાનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો.) કાન્ત અને કલાપીની ધર્મ-દષ્ટિમાં ભેદ એ છે કે કાન્ત ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે પ્રભુને પિતા-સ્વામી તરીકે સ્વીકારે છે. કલાપી અબેદલાવથી પ્રભુને માંશુક તરીકે પોતામાં સમાવી લે છે. ૧૮૯૮માં એ માશુક રોલના હતી. ૧૮૯૯થી એ માશુક એમના હૃદયની ટ્રાઈ અગમ્ય ઠીચી, પવિત્ર રસ-સ્નેહની સ્પષ્ટનો સર્જનહાર બની હતી. આમ, કલાપી સ્થૂવમાંથી સૂક્ષ્મ તરફ ખેંચાઈ એમાં જ પોતાના આત્માનું રસમય વિલોપન થઈ જાય એની રાહ જોતા અગમ્ય માર્ગના પ્રવાસી હતા. ધર્મચિંતક તરીકે એમનું ટ્રાઈ વિશિષ્ટ અર્પણ નથી, પણ એ વિષયમાં એમનું મનન-ચિંતન છેક મૂળના મર્મ સુધી પહોંચ્યું હતું. એનો એમને હૃદયથી ઊંડો રસ હતો અને વિવિધ ધર્મોના સત્યોનાંથી હજી તે પોતાનું વિશિષ્ટ દર્શન તારવવામાં હતા.

સંવાદો

૧૮૯૯ની સાતમા મુરસિ હજીએ ચાર સવાદો લખ્યા છે, જે તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યેનું જીકું વલણ બતાવે છે. આ સવાદો લખવાની સીધી પ્રેરણા તેમને કાન્ત તથા લેન્ડોરના પુસ્તક 'Imaginary Conversations' માંથી થઈ છે. એમને વિચારસામગ્રી મળી છે પ્લેટો, સ્વીડનબોર્ગ તથા થિયોસોફીના સાહિત્ય-માંથી અને પાત્રો જડયા છે લોકગીતો અને લોકકથાઓમાંથી.

ચારે સવાદોની ભાષા, રીતિ વગેરે બાહ્ય કલેવર તથા અંદરનું વિચારસૂત્ર તપાસતા તે એકાદ-બે માસમાં જ લખાયા હોય એવું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે.^{૧૦} મુરસિ હે તા. ૯-૧૧-૧૮૯૯ના ગેજ ગોવર્ધનરામને લાકીથી લખ્યું છે : "હાલ પ્લેટો વાચ્યુ છું. જે પુસ્તક વાચ્યા, અને નીજ રિપબ્લિકનું લીલુ છે. કવિતા પણ ટ્રાઈ વખતે લખ્યુ છું. એ સિવાય ન્હાના ન્હાના "ડાયલોગ્ઝ" લખવાનું શરૂ કર્યું છે. એમાંનું ટ્રેટલુક "મુર્જન"માં ટ્રાઈ ટ્રાઈ વાર આવ્યા કરો. "કલાપી"ના નામથી તે આપ વાચરો અને ઠાઈક સૂચનાઓ આપવાનું યોગ્ય લાગે તો આપવા કૃપા કરો. પ્લેટો સાથે થોડું થિયોસોફીનું પણ વાચ્યુ છું." આમ મુરસિ હે બ્યારે સવાદો "લખવાનું શરૂ કર્યું છે" ત્યારે તે પ્લેટો અને થિયોસોફીનું સાહિત્ય વાચ્યા ગ્લા છે અને સ્વીડનબોર્ગ તો આગલે વર્ષે વાચવો શરૂ કર્યો છે.

આ સંવાદોમાં પ્રથમ લખાયો છે, "જેસલ અને તોગન."

^{૧૦.} સ્વ દરબાર વાજમુરનાગએ આ સંવાદો ગોપનાથમાં લખાયા છે એવું જે બહાણું છે તે માની શકાતું નથી, કેમ કે ૧૮૯૯માં કલાપી ગોપનાથ ગયા જ નથી.

“પાપ તારાં પરકાશ જાહેર, ધરમ તારાં સંભાળ રે,” એ પ્રસિદ્ધ ભજન પર એના વસ્તુનોં પાયો મંડાયો છે. તેમાંની વિચારશામત્રી ચિંચાસોડીના નાનકડા “કર્મ” નામના પુસ્તક પરથી તેમ જ સ્વીડનબોર્ગીય વિચારબુદ્ધી પ્રેરિત છે. મુરસિંદના ચારે સંવાદોમાં આ સંવાદ વધારે લાંબો, અગત્યનો અને કલાત્મક વિશેષ દીર્ઘિતવાળો છે. મૃત્યુ નજીક આચ્યું તેનો આઘાત પામી જેસલ જેણે ભયંકર લૂંટારાં તોરણ સમક્ષ પોનાનું પાપ પ્રકટ કરવા લાગે છે, પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને તોરણના બોધથી તેના હૃદયનું પરિવર્તન થાય છે, એ આ સંવાદનું વસ્તુ. વસ્તુની પસંદગી નાટ્યક્ષમ છે. વાયકની જગ્યાસાને સતેજ કરે તેવો આ સંવાદનો ઉપાડ છે. દરિયાનું તોફાન, પવનનો મુસવાટ અને મજબો નહિ બને એવી બીજી જેમ જેસલના હૃદયને શક્ષમાં છુબ્ધ કરે છે તેમ આપણા કુતૂહલને પણ વિપયની અભિમુખ કરે છે. પ્રકૃતિનો આવો વિનિયોગ જેમ મુરસિંદે “ગિલ્લમંગળ” કાવ્યમાં કર્યો છે, તેવો જ મનુષ્યને ચેતાવનાર લાલ ધનરૂપે અહીં પણ કર્યો છે. જેસલના ગતરાટભયાં હૃદયને દરિયાનું તોફાન વધુ તીવ્ર કરે છે અને તેમ કરી તેના હૃદયપલટા માટે અનુકૂળ ભૂમિકા રચી આપે છે. જેસલનું હૃદયચંચન પણ એટલી જ ઉત્કટતા અને સચોટતાથી સંવાદની શરૂઆતમાં રજૂ થઈ શક્યું છે અને તોરણનાં બોધવચનો પણ એવી જ ચોટદાર ભાષામાં અને મધુર ઉચિત દષ્ટાંતો દ્વારા વ્યક્ત થયાં છે. “જેસલ—મને પાપોને એ ઉગારશે? નહિ, નહિ, નહિ ઉગારે કાઈએ...ને, ને, ને! આ બેખડમાં મજબો અથડાયો. માતાએ બાળકને વળગી પડી ચીરોચીસ પાડે છે. કુલો કળકળાટ! હૃદય અંધરી જાય છે... આહા બિચારી તે ડોહી પડી ગઈ—ડૂબી!” “તોળલ—પ્રભુ! પ્રભુ! પણ ને, તેનું એ ન્હાનું બાળક આનદથી ડેવું ઘુલવે છે! આ તોફાન તો જાણે તેને નવું રમકડું મળ્યું! પ્રભુ તેને સડાય કરે છે, તને પણ સડાય કરશે.” આમ, સંવાદના પ્રારંભમાં વાનાલાપમાં નાટ્યાત્મક તત્ત્વને ઉચિત આવેશ, ઉત્કટતા અને ભાષાનો યોગ્ય આરોહ-અવરોહ લેખકે પાતની તત્કાલીન સ્થિતિને અનુરૂપ રાખીને ગૂંથ્યાં છે. સંવાદમાં વિચારકલ્પિકાઓ પણ કેવી સફાઈદાર, તત્ત્વપૂર્ણ અને હાંમિ-શ્રદ્ધાથી રંગાયેલી છે! “પાપનો રંગ કાચો છે. ને હજી હોય તો તે એક ઘડીમાં પણ ધોવાઈ જાય.” “કર્મ માત્રની પોટલીને ફેંકી દઈ ફરી બાળક બની મ્હારી સાથે વાતો કરવા આવ.” “પાપને જ પાળવો હોય તો મુખ્ય એકઠાં કરવો પડે છે. પણ જેસલ! કર્મ માત્રને બાળી દે.” “પ્રભુની મહાન યોજનાના મેળમાં ત્હારે ચિતાર મેળવી દે, તેનાથી હું તે બધું બેચુરું જ છે.” “એક છવ વ્યારે મુકા દશા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે આખું અક્ષાંડ પ્રભુનો ઉપકાર ગાવા લાગી જાય છે.” “આ જન્મે જે અભિલાષા છે

તે આવતે જન્મે ધારણશક્તિ બને, છે. આ ફેરે જે વિચાર વાર વાર આવે છે તે આવતા ફેરે સ્વભાવ બને છે,”

ઈશ્વર પ્રેમમય છે, જીવનમા પ્રેમનું સ્વરૂપ કરુણાસાગર ઈશ્વર જ છે, તેની પામે જવા જીવનમા માન પ્રેમ પ્રગટે અને જૂનું જીવન છોડી દેવાય એટલે બસ —એ વિચાર આ સવાદના સૂત્રરૂપ વિચાર છે, અને તે કઈ મુરસિહમા આજ-કાલનો પ્રગટ્યો નથી, છેક ૧૮૬૩વી તેમના જીવનમા એ અલગાય છે, જે તેમના પનો અને “ક્રકારવ” ના કાવ્યો બતાવે છે. ગીતાના નવમા અધ્યાયના અપિચેત્સુ દુરા-ચારો વાળા -લોક પર લાખ્ય હોય તેવો પાપીઓને ય પ્રબળ આશા આપતો અને ઉદ્ધાર કે પુનર્જીવનનો માર્ગ આપતો આ સવાદ વાચનારના હૃદયની સુશક્તિઓનો પ્રેરક-પોષક બને એવો છે.

ખીજા ત્રણ સવાદો—“ગોપીયદ-મેનાવતી,” “બલધર-ગોપીયદ” અને “ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ”—મા આગલા સવાદ જેવું સંઘર્ષનું તત્ત્વ દેખાતું નથી. એમા તો એક પાત્ર પોતાની રિવસૂકી, શ્રદ્ધા, અનુભવ, પશ્ચાત્તાપ, ઘન ૨જૂ ધ્યા કરે અને ખીજું પાત્ર તેને ટેકા આપવા ખાતર જ ઈર્ષક ટાપગી જેવું પૂરે, એવું બન્યું છે. એટલે આ ત્રણે સવાદોની કિમત તેમાના ત્યાગ અને ભોગ, ગળન અને સન્યાસીના જીવનધર્મ, સ્નેહ અને સૌન્દર્ય, જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા અને અનાસક્તિ તથા ઈર્ષ વિરોની આકર્ષક વિચારકૃતિકાઓના તેજને લીધે તથા તેમા યોગ્ય મુગસિહના તત્કાલીન આત્મલક્ષી ઉદ્દમચનના પ્રતિબિંબને લીધે છે.

“ મેનાવતી અને ગોપીયદ”મા સવાદનો પ્રાગ લ ઉચિત ઉદાવ આપીને થયો છે એમા વ્યક્ત થયેલો વિચાર—“જે યોગી નથી બની શકતો એ રાજ બની શકતો નથી, પણ ગળન ન બની શકે એ યોગી બની શકે”—મુગસિહનો જીવન-ભાગનો પ્રિય સાથી હતો એ જ પ્રમાણે “બલધર અને ગોપીયદ”માનો “કાઈ દિશર નહિ, ખેટા ! એ વાળના ટોચ તો તેને પણ જરા વાર તો હૃદયથી ચાપી લે” એ વિચાર મુગસિહે ગોબના સાથે કરેલ જનનો બચાવ ૨૪૬ કહે છે. “ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ”મા “હું પ્રેમમા ઉદાર થઈ શક્યો ન હતો, તેને પરમ વિગમ ક્યારે મળશે ? મન થવાને જન્મનો ન હતો, પણ વિક્રમ, હું મને જેવો માનતો હતો તેવો સૌન્દર્ય ને સ્નેહને સર્વસ્વ અર્પનાર પણ ન હતો” એ ૨ ખગે રાગી ધર્મ શક્યો હોત તો અત્યાગ વિગમી પણ ધર્મ શક્યો હોત” જેવા આવતા ઉદ્દાગે મુગસિહે ગોબના નાથે કહેના જનમાગમા અને ગોબના ઉત્ક્રમને કરેલા સન્યાસીના પશ્ચાત્તાપના પડધારે અલગાના ટોચ એમ બંને કે ભાગે છે.

આ ચારે સંવાદોનું મૂલ્ય તેમાં વ્યક્ત થતી સુરસિંહની ભક્તિ, શ્રદ્ધા, પ્રભુપ્રીતિ, ચિંતન અને તેમાંના અનુત્તમ ગદ્યપ્રવાહને લીધે છે.

“અંતકાળની શાન્તિ, ખેટા, ખોવાતી નથી—ખોવાય છે તો મળી જ ન હતી. અખંડિત શાંતિ શું? તેનું દર્શન તો હવે થયું—અને તે ભોગમાંથી જ.” વિચાર અને ભાવ પ્રમાણે ગદ્યમાં વાક્યો દેવાં નાનાંમોટાં બનતાં જાય છે અને પાત્રની માનસચિત્તિ તથા હૃદયવૃત્તિને ઝીંકી બનાવે છે!

(વિચારોની ક્રમબદ્ધતા અને સમૃદ્ધિ તથા તત્ત્વગૂઢનતા જેટલી સુરસિંહના સંવાદોમાં છે તેટલી ગુજરાતી સંવાદસાહિત્યમાં અન્યત્ર ક્યાંય મળી શકે તેમ નથી.) એ જ પ્રમાણે આવા પ્રેરક અને મનનીય વિચારોને જેટલી પ્રાસાદિકતા અને મધુરતાથી તેમ જ હૃદયને વિચાર ઠરતા કરી મૂકે તેવા બળપૂર્વક સુરસિંહે સંવાદોમાં ગૂંથ્યા છે, તેવા ધીબળ કાંઈ સંવાદકારે હજી સુધી ગૂંથ્યા જણાયા નથી. સુરસિંહની કલ્પમમાંથી જે કંઈ નીતરે છે તે તેમના હૃદયના ગિંડાણમાંથી સીધું આવતું હોવાથી તે ગમે તેટલું ગૂઢન અને શુદ્ધિમાલ્ય હોય તોપણ હૃદયગમ બને છે અને ચિત્તમાં ઝટ બતરી જાય છે. શુદ્ધિને એમાં ઝાઝી રોકવી પડતી નથી, તેનું કારણ સુરસિંહની સમર્થ કલમ અને તેના મૂળમાં રહેલું તેમની અનુશ્રુતિનું બળ જ છે.

આ ચાર સંવાદો માત્ર નિરપેક્ષ કલાદૃષ્ટિએ જોઈએ તો ક્યાંક ક્યાંક ખામીમાળા લાગે તેમ છે. કલાત્મક સંવાદોમાં પાત્રોની ઉક્તિઓ વચ્ચે પ્રસ્નોત્તરની અપેક્ષા દારા હકીકતોનું અનુસંધાન થતું રહે, જેવું આ સંવાદોમાં બહુ થતું નથી. સુરસિંહના સંવાદો વિચાર તેજ આપે છે, પણ તેમની વાર્તાલાપની કળામાં વિચાર-વિકાસની અપેક્ષિત વ્યવસ્થા જળવાતી નથી. પ્રશ્ન-ઉત્તરમાંથી જે પ્રવાહી તત્ત્વ વહી આવે તેવું એમાં બનતું નથી, એને બદલે માત્ર વિવિધ પ્રકારના એકસરે બાધેલા વિચાર-તણુખા જ એમાં બેઠા હોય એમ માલૂમ પડે છે. પાત્ર, ઉત્તરને નજર સમક્ષ રાખીને પ્રશ્ન પૂછતું હોય એવું જણાય છે. પાપ અને પુણ્ય વચ્ચેના સંઘર્ષને “જેસલ-તોરણ”માં લેખક વધુ સારી રીતે ઉપરાની શક્યા હોત. લયબીત જેસલને ચીતરીને સંઘર્ષ તરત જ અદસ્ય થઈ ગયો અને તોરણ દ્વારા વિચારની સ્થાપના જ પછીથી કવિ કરવા લાગ્યા. સંવાદના આરંભમાં જ જેસલ ઈશ્વર તરફ ઠળી ગયેલો હોય છે અને થોડાક વારમાં તોરણને દેવી માની “હા-હા” ક્યાં કરે છે. કંઈક વિરોધ “ભૂઈહરિ અને વિક્રમ”માં રચાવા જાય છે, પણ ત્યાંય રાગ દાણુ થાય એનો સંઘર્ષ વિકસવાને

પદ્મે રાજના ધર્મની મર્યા જ પ્રસ્તુત બની રહે છે. 'ગોપીયંદુ' પાત્ર સાવ નિર્મળ જણાય છે. "બલધર અને ગોપીયંદ" માં સંઘર્ષ એવું બહુ આવતું નથી, એથી સંવાદ શુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના વાર્તાલાપ એવો બની ગયો છે. સંવાદનો રસ કે પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ નહિ ઉપસાવતાં, પાત્રોના ગૂણમાં સીધું કથન જ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે, એને આ સંવાદોની એક ખામી કહેવાય.

પણ સુરસિંહના જમાનાને લક્ષમાં રાખીએ તો એ સમયે કલાની કટક ઘાટ ઢાઈ લેખકમાં હતી નહિ. એ જમાનાના સૌ લેખકો વિચારને રજૂ કરવા જ પાત્રો આલેખતા અને વિચારો તમે ઘણી વાર પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ દબાઈ પણ જતું. એટલે, સુરસિંહજીની સંવાદરીતિની આ મર્યાદા સમજી શકાય તેવી છે. ઊલટાનું, તેમના સંવાદ-ગદ્યમાં વિચારોની જે ઊર્મિભીનાશ અને રજૂઆતમાં જે પ્રસાદશુભ્ય છે તે એમના સમયમાં લાગ્યે જ ઢાઈમાં હતાં. ધર્મશોધક હોવાને લીધે તથા વિચારોનું ઊંડું મંથન કયું હોવાને પરિણામે અસ્કારી, સુધક, સ્પષ્ટાર્થવાળી અને વેધક ભાષા સુરસિંહજી વાપરી જાણે છે. એમની ભાષા વિચારને લગાવીને, મોહક બનાવીને રજૂ કરે છે.

અને સુરસિંહજીના જીવનદર્શનની દૃષ્ટિએ સંવાદોનું મૂલ્ય ઝાઝું છે. સુરસિંહને મન પાત્રો મહત્વનાં નથી. તેમના નિમિત્તે સદર્મના, પ્રભુશ્રદાના અને જીવનનીતિના વિચારો તેમને રજૂ કરવા છે. (સંવાદોના નિમિત્તે તેમણે પોતાનું જીવનમંથન અને જીવનદર્શન આપવા ધાર્યું છે) જીવનનાં કેટલાંક મૂલ્યો સ્પષ્ટ કરવા તેમાં તેમણે સમર્થ પ્રયાસ કર્યો છે. 'ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ' માં તેમણે પ્રેમની મીમાંસા અને પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ભર્તૃહરિનો પ્રેમ જે સંપૂર્ણ ને નિષ્કામ હોત તો પિંગળા ગમે તેવી હોત તોપણ પ્રેમ પર વેરાગ્ય ન આવત. આમ, (ધર્મ, પ્રભુશ્રદા, પ્રેમ, અનાસક્તિ અને યોગ પરવેના સુંદર વિચારો વેધક શૈલીમાં રજૂ કરી સુરસિંહજી આ ચારે સંવાદો દ્વારા શુજરાતી સંવાદ-સાહિત્યમાં પોતાનું ચિરંજીવ અર્પણ મક્તા ગયા છે. વિષય, ભાષા અને વિચારની દૃષ્ટિએ સુરસિંહજીના સંવાદો અદ્વાપિ અન્નેડ છે)

(કલાપીના સંવાદો શુજરાતના સંવાદસાહિત્યનું અણુમોલ ધન છે) સમગ્રનું નથી કે અદ્વાપિ તેની જેટલી પ્રતિષ્ઠા થવી જોઈએ તેટલી કેમ થઈ નથી. એમ નહિ ચવાનું કારણ કદાચ તેમાં નાટકકલાની કેટલીક કચાસો રહેવા પામી છે તે હશે. વસ્તુનો નાટ્યાત્મક વિકાસ, કેન્દ્રિત વિચારનું સંઘર્ષ દ્વારા નિર્વહન કે જે પાત્રોના વાર્તાલાપ વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરની અપેક્ષા દ્વારા થતા અનુસંધાનમાં

આ ચારે સંવાદોનું મૂલ્ય તેમાં વ્યક્ત થતી સુરસિંહની લક્ષિત, શ્રદ્ધા, પ્રભુપ્રીતિ, ચિંતન અને તેમાંના અનુત્તમ ગદ્યપ્રવાહને લીધે છે.

“અંતઃકાળની શાન્તિ, ખેટા, ખોવાતી નથી—ખોવાય છે તો મળી જ ન હતી. અખંડિત શાંતિ શું? તેનું દર્શન તો હવે થશે—અને તે બોગમાંથી જ.” વિચાર અને ભાવ પ્રમાણે ગદ્યમાં વાક્યો દ્વારા નાનાંમોટાં ખનતારાં બન્ય છે અને પાત્રની માનસચિત્રિતિ તથા હૃદયચિત્રિતિને ઝીલી ખનાવે છે!

(વિચારોની ઢામળતા અને સમૃદ્ધિ તથા તત્ત્વગહનતા જેટલી સુરસિંહના સંવાદોમાં છે તેટલી શુભરાતી સંવાદસાહિત્યમાં અન્યત્ર ક્યાંય મળી શકે તેમ નથી.) એ જ પ્રમાણે આવા પ્રેરક અને મનનીય વિચારોને જેટલી પ્રાસાદિકતા અને મધુરતાથી તેમ જ હૃદયને વિચાર કરતા કરી મૂકે તેવા યજ્ઞપૂર્વક સુરસિંહે સંવાદોમાં ગૂંથ્યા છે, તેવા ખીજા કોઈ સંવાદકારે હજી મુઠી ગૂંથ્યા બનપયા નથી. સુરસિંહની કલમમાંથી જે કંઈ નીતરે છે તે તેમના હૃદયના ઊંડાણમાંથી સીધું આવતું હોવાથી તે ગમે તેટલું ગહન અને જુદિમાલ્ય હોય તોપણ હૃદયગમ બને છે અને ચિત્તમાં ઝટ ઊતરી બન્ય છે. જુદિને એમાં ઝાઝી રાકવી પડતી નથી, તેનું ધારણ સુરસિંહની સમર્થ કલમ અને તેના મૂળમાં રહેલું તેમની અનુભૂતિનું યજ્ઞ જ છે.

આ ચાર સંવાદો માત્ર નિરપેક્ષ કલાદષ્ટિએ જોઈએ તો ક્યાંક ક્યાંક ખામીમાળા લાગે તેમ છે. કલાત્મક સંવાદોમાં પાત્રોની ઉક્તિઓ વચ્ચે પ્રસ્નોત્તરની અપેક્ષા ઠારા હકીકતોનું અનુસંધાન થતું રહે, જેવું આ સંવાદોમાં બહુ થતું નથી. સુરસિંહના સંવાદો વિચાર તેજ આપે છે, પણ તેમની વાર્તાલાપની કળામા વિચાર-વિકાસની અપેક્ષિત વ્યવસ્થા જળવાતી નથી. પ્રશ્ન-ઉત્તરમાંથી જે પ્રવાહી તત્ત્વ વહી આવે તેવું એમાં બનતું નથી, એને બદલે માત્ર વિવિધ પ્રકારના એકસરે બાધેલા વિચાર-તણખા જ એમાં ઊડતા હોય એમ માલૂમ પડે છે. પાત્ર, ઉત્તરને નજર સમક્ષ રાખીને પ્રશ્ન પૂછતું હોય એવું જણાય છે. પાપ અને ખુબ્ય વચ્ચેના સંઘર્ષને “જેસલ-તોરણ”માં લેખક વધુ સારી રીતે ઉપસાવી શક્યા હોત. બયબીત જેસલને ચીતરીને સંઘર્ષ તરત જ અદરય થઈ ગયે અને તોરણ દ્વારા વિચારની સ્થાપના જ પછીથી કવિ કરવા લાગ્યા. સંવાદના આરંભમાં જ જેસલ ઈશ્વર તરફ ઠળી ગયેલો હોય છે અને થોડીક વારમાં તોરણને દેખી માની “હા-હા” ક્યાં કરે છે. કંઈક વિરોધ “ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ”માં રચાયા બન્ય છે, પણ ત્યાંય રાજા દ્રાણુ યાય એનો સંઘર્ષ વિકસવાને

બહલે રાજના ધર્મની ચર્ચા બ પ્રસ્તુત બની રહે છે. ગોપીચંદનું પાત્ર સાવ નિર્બળ બણાય છે. “બલધર અને ગોપીચંદ” માં સંઘર્ષ બેબુ બંદુ આવતું નથી, એથી સંવાદ ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના વાર્તાલાપ બેબો બની ગયા છે. સંવાદનો રસ કે પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ નહિ ઉપસાવતાં, પાત્રોના મૂળમાં સીધું કથન બ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે, એને આ સંવાદોની એક ખામી કહેવાય.

પણ સુરસિંહના જમાનાને લક્ષમાં રાખીએ તો એ સમયે દલાખી દરક દાટ દોઈ લેખકમાં હતી નહિ. એ જમાનાના સૌ લેખકો વિચારને રજૂ કરવા બ પાત્રો આલેખતા અને વિચારો તબે ઘણી વાર પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ દર્શાઈ પણ બતું. એટલે, સુરસિંહની સંવાદરીતિની આ મર્યાદા સમજી શકાય તેવી છે. બલટાનું, તેમના સંવાદ-બલમાં વિચારોની બે બિર્મિબીનાશ અને રજૂઆતમાં બે પ્રસાદશુ છે તે એમના સમયમાં લાગ્યે બ દોઈમાં હતાં. ધર્મશોધક હોવાને લીધે તથા વિચારોનું બેંક મંથન કર્યું હોવાને પરિણામે સંસ્કારી, સુધક, સ્પષ્ટાર્થવાણી અને વેધક લાપા સુરસિંહજી વાપરી બલે છે. એમની લાપા વિચારને લગાવીને, મોહક બનાવીને રજૂ કરે છે.

અને સુરસિંહજીના જીવનદર્શનની દષ્ટિએ સંવાદોનું મૂલ્ય ખૂબ છે. સુરસિંહને મન પાત્રો મહત્વના નથી. તેમના નિમિત્તે સદ્ધર્મના, પ્રભુશ્રદાના અને જીવનનીતિના વિચારો તેમને રજૂ કરવા છે. સંવાદોના નિમિત્તે તેમણે પોતાનું જીવનમંથન અને જીવનદર્શન આપવા ધાર્યું છે જીવનનાં દેટલાંક મૂલ્યો સ્પષ્ટ કરવા તેમાં તેમણે સમર્થ પ્રયાસ કર્યો છે. “ભૂંડરિ અને વિક્રમ” માં તેમણે પ્રેમની મીમાસા અને પ્રેમનું સાચું સ્વરૂપ બનાવ્યું છે. ભૂંડરિનો પ્રેમ બે સંપૂર્ણ ને નિષ્કામ હોત તો પિંગળા બમે તેવી હોત તોપણ પ્રેમ પર વૈરાગ્ય ન આવત. આમ, પ્રેમ, પ્રભુશ્રદા, પ્રેમ, આનાસકિત અને યોગ પરતવેના સુંદર વિચારો વેધક શેલીમાં રજૂ કરી સુરસિંહજી આ ચારે સંવાદો દ્વારા ગુજરાતી સંવાદ-સાહિત્યમાં પોતાનું ચિરંજીવ અર્પણ મૂકતા ગયા છે. વિષય, લાપા અને વિચારની દષ્ટિએ સુરસિંહજીના સંવાદો અઘાપિ અંગે છે.

દલાખીના સંવાદો ગુજરાતના સંવાદસાહિત્ય અણુમોલ ધન છે સમગ્રતું નથી કે અઘાપિ તેની બેટલી પ્રતિષ્ઠા થવી બેંક તેટલી કેમ થઈ નથી. એમ નહિ થવાનું કારણ કદાચ તેમાં નાટ્યકલાની બેટલીક કચારો રહેવા પામી છે તે હશે. વસ્તુનો નાટ્યાત્મક વિકાસ, કેન્દ્રિત વિચારોનું સંઘર્ષ દ્વારા નિર્વહન કે બે પાત્રોના વાર્તાલાપ વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરની અપેક્ષા બેંક થતા અનસંધાનમાં

સંવાદને જરૂરી કલાત્તરવે કલાપીએ વળવવાની દરકાર કરી નથી. તેથી કદાચ આપણા વિવેચકવર્ગનું ધ્યાન આ સંવાદો ખેચી નહિ શક્યા હોય? પરંતુ એ ચારે સંવાદો તેમાંનાં વિચાર-મોજાનું અને ભાવોત્કટ ગદ્યને લીધે સ્મરણીય બની રહે તેવી રચનાઓ છે. કલાપીના અંતરના અરા રંગના પણ એ સૂચક છે. ચારે સંવાદો વિચારપ્રધાન છે. એમાં પાત્રો વિચારને વ્યક્ત કરવા માટેનાં નિમિત્ત છે. એમ ને એમ વિચાર રજૂ કરવા તેના કરતાં વધારાને યોગ્ય વિષયવસ્તુ, પાત્રો લઈ સંવાદ દ્વારા રજૂ કરવાથી તેમની આકર્ષકતા અને વન-બોધના વિશેષ રહેશે, એવા હેતુથી કલાપીએ સંવાદોની રચના કરી છે. અવગત, તેની પાછળ કાન્ત અને લેન્ડારના સંવાદોની પ્રેરણા પડેલી જ છે. પણ કલાપીને નાટ્ય-કલાનું દર્શન કરાવવા કે પાત્રોનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ બતાવવા સંવાદો લખવાનો વિચાર આવ્યો નથી, એ જો ધ્યાનમાં રાખીએ તો સંવાદોમાં રહેલું કલાપીનું સર્જનબળ પ્રહવામાં અન્ય કશું વ્યવધાન રહે નહિ સંવાદો લખવા પાછળ કલાપીને એકમાત્ર ઉદ્દેશ પોતાના હૃદયમાં મથનરૂપ જે વિચારો વલોવાઈ રહ્યા છે તેને અભિ-વ્યક્ત કરી આત્મદર્શન કરવાનો, તેમાંથી આત્મસંતોષ મેળવવાનો અને વનતાને પોતાનાં વાચન, અનુભવ, મંથનમાંથી સાંપડેલા જીવનવિચારરતનોનો પરિચય કરાવવાનો છે.

સંવાદો કલાપીના અંતરનો ભગવો રંગ સૂચવે છે. એમાં આવતાં પાત્રો પણ નેગીઓનાં કે રાજાઓમાંથી નેગી બનવાની ભૂમિકાની તૈયારી કરતા વિહારી રાજવીઓનાં છે, જે પણ કલાપીના માનસરંગના પ્રતિબિંબરૂપ છે. એમાં જે ચર્ચાઓ આવે છે તેમાં કલાપીની જાડી ધર્મદૃષ્ટિ જોવા મળે છે. આ વિચારપ્રધાન સંવાદોના મુખ્ય વિષય પાપ ને તેમાંથી મોક્ષ, પ્રજાનો પંથ, વંશગ્ય, કર્મ, ભોગ અને ત્યાગ છે. એમાં આવતાં પાત્રો તોરણ, મેનાવતી, ભર્તૃહરિ અને જલધરની ઉક્તિઓ કે સહબોધી દ્વારા ૧૮૯૩થી વનક વિદેહી થવાનું સ્વપ્ન સેવતો કલાપી જ બોલી રહ્યો છે. એ મહાત્માઓની ફિલસૂફી કલાપીની પોતાની ફિલસૂફી છે. એમાંના ગોપીચંદ અને ભર્તૃહરિની ભાવનાઓ કલાપીની પોતાની જ પ્રિય ભાવનાઓ છે.

“ગોપીચંદ : પણ મા, એ સંકટમય અમરત્વ કરતાં તો ડોઈ વ્હાલાંને ઢાંચે ઝેરનો ખાલો પી મરી જવામાં વધારે મજા, અને એ અમરત્વ કરતાં હું ઉમેશાં ણિમાર રહીને તમારી મારવાર જોયા કરું એ વધારે મીઠું.”

“ગોપીચંદ : પણ મા ! મને જંગલમાં ભગવાં પહેરાવી ન મોકલી આપો. તમે કહેશો તેમ અહીં હું કરીશ. સનેહી વિના, સાધન વિના જંગલમાં એકલા વસવું એ તો વૃદ્ધો માટે છે. મહારા જેવાને એ સહેલું શી રીતે ?”

આ હૃદયદોષનો એક ઝોક પણ રાગી કલાપીનો જ છે.

“ભર્તૃહરિ : ખરું કહું છું. વિક્રમ, હું રાજ્ય થવાને યોગ્ય ન હતો, પણ તેને માટે મને બહુ લાગતું નથી. હું રાજ્ય થવાને જન્મ્યો ન હતો, પણ વિક્રમ, હું મને જેવો માનતો હતો તેવો સૌન્દર્ય ને સનેહને સર્વસ્વ અર્પનાર પણ ન હતો. હું સનેહી થવાને યોગ્ય જ ન હતો. જો હું ખરો રાગી થઈ શક્યો હોત તો અત્યારે વિરાગી પણ થઈ શક્યો હોત !”

“ભર્તૃહરિ : અને બ્યારે મેં મારી ભૂલ જોઈ ત્યારે — પિંગળા મને મ્હાતી નથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ—ત્યારે જ હું રાજ્ય થવાને યોગ્ય થયો હોત, પરંતુ અધકારે જનક થવા ન દેતાં વનવાસ અને એકાંત સ્વીકારાવ્યાં.”

આમ કલાપીનું હૈયું બ્યારે “રાગ ને ત્યાગની વચ્ચે” ઝૂલી રહ્યું છે ત્યારની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ આ સંવાદો પાડે છે.

આ વિચારોની પશ્ચાદ્ભૂમિકા પ્રત્યેક સંવાદમાં કલાપી કુશળતાથી આલેખી શક્યા છે. “જેસલ-તોળલ” માં જેસલના હૈયાના તોફાન અને ભયને જન્માવવા, વધારવા તથા શાંત કરવા તેની ખરાબર સમાન્તર પ્રકૃતિનું તોફાન શરૂ થાય છે, તેનું રોદ્ર તત્ત્વ દાખવે છે અને છેવટે શમી જાય છે.

“મેનાવતી અને ગોપીચંદ” ના સંવાદની શરૂઆતમાં મેનાવતીના રોવાનું, સ્નાન કરતા ગોપીચંદની ઉધારી કાયા પર તેનાં ગરમ આંમુઓનું પડવાનું અને તેમાંથી મેનાવતીના શ્વન્તચિંતનના લાથામાંથી એક પછી એક બાણના પડવાનું કાર્ય દૌશલ્યપૂર્વક ગૂંથી દેવાયું છે. “બલધર અને ગોપીચંદ” માં ગોપીચંદના નિત્ય કરનાં જુદા જ ચિત્તશોભ-ઉદ્ભાવક અનુભવની પશ્ચાદ્ ભૂમિકા બલધરના વિચારપ્રાકટ્ય માટે ગોઠવવામાં કલાપીની કુશળતા દેખાય છે. “ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ”ની વિનંતી કે “માળવાની ગાદીનો રાજ્યદંડ પુનઃ ધારણ કરી માળવાનો અધકાર ફર કરો” માંથી અધકાર-પ્રકાશની ચર્ચા દ્વારા ભર્તૃહરિનો જે ધ્રુવક જૃતકાળ ઉઠેલાય છે તે સર્વથા સમુચિત છે.

ગદ્ય : કાન્ત અને કલાપીના સંવાદો

પણ કલાપીના સંવાદોનું કાન્તના સંવાદોનેય ટપી જાય તેવું વિશિષ્ટ તત્ત્વ સંવાદોમાં પ્રયોજાયેલું ભારે તત્ત્વચિંતનને પ્રાસાદિક, મધુર અને દામન

શેલીમાં સરળતાથી રજૂ કરતું ભાવવાદી, ઊર્મિપ્રાણિત અને ઉચ્ચ વક્રવત્વનું સૂક્ષ્મ છટાઓ દાખવતું ગદ્ય છે. વક્રવત્વકળાના ઉસ્તાદ કાન્ત તેમના સંવાદોનું ગદ્યમાં ટાંકા જણાય છે, જ્યારે કલાપીના સંવાદોનું ગદ્ય નાનાં મોટાં વાક્યોના આરોહ-અવરોહથી, વચ્ચમાં વચ્ચમાં આવતાં ભાવબીનાં સંગોધનો અને આશ્ચર્ય-કારક તથા પ્રશ્નાર્થચિહ્નોથી તથા કથનને વિચારના વેગથી ઉત્પાપૂર્ણ બને છે. કાન્ત અને કલાપી બંને કાંઈ બનેલી ઉપક્રીકતનું વર્ણન કરે છે, તે વેળાનું તેમનું ગદ્ય તપાસો :

“ શાકચમુનિ: સાંભળ લાડા. હું ઉપર ચંદ્રશાળામાં નિયમ પ્રમાણે વાંચવાને ગયો હતો, તે તું જાણે છે. પણ આજે માફ ધ્યાન વાંચવામાં ચોટ્યું નહિ. મને ઘણા દહવસોથી વિષમ અનુભવ થયા કરે છે, હું ચિંતાને દૂર કરી શકતો નથી. આજે તો આટલી ઘડી મેં પુસ્તક તરફ નહીં પણ આકાશ તરફ જોયા કાઢ્યું છે, અને આકાશ તરફ પણ દષ્ટિ માત્ર હતી. મને લાગે છે કે મારે વધારે જોયું અને જાણ્યું જોઈએ, કે પ્રવાસ કરવો જોઈએ. ” (કાન્તના સંવાદોમાંનો એક “ શાકચમુનિ અને મુલાડા ”)

આની તુલનામાં બનેલી ઉપક્રીકતનું વર્ણન આપતું કલાપીના સંવાદનું ગદ્ય વિચારો :

“ મેનાવતી : નવાઈ જેવી વાત છે એ - ગોપીચંદ તું જન્મ્યો ત્યારે સ્તનપાન કરતો નહોતો, અમે બધાં ગભરાયાં. જોશીએ કહ્યું કે “ કાંઈ ચિંતા નહિ. ખીજ કાંઈ બાળકને ધવરાવો એટલે કુમાર ધાવશે. ” એમ અમે કહ્યું અને તું ધાવવા લાગ્યો બાળકનો સ્વભાવ તો એક સ્તન પોતાના હાથથી ઢાકીને બીજને ધાવવાનો. તેમાં તડારી આ રીતથી સૌને કીતુક થયું. તું જોયો થયો ત્યારે પણ અન્યને ખવરાવીને ખાતો અન્યને રમકડાં આપીને રમતો. સૌ કહેતાં કે તું ચકવતી રાગ થશે.... ” વગેરે.

મેનાવતીની ઉક્તિમાં અને કથનરીતમાં હૃદયની ઉત્પા છે, કાન્તના પાત્રની ઉક્તિ મોળી ને ઠંડી લાગે છે. કાન્તનો સર્વોત્તમ મનાતો સંવાદ “ સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ ” પણ કેવળ જ્ઞાનચર્યાની ખાંટી જેવો બની ગયો છે. એમાં નથી કલાપીના સંવાદો જેવો ઉપાડ કે નથી હૃદયને ખેંચી રાખે તેવો તેમાં ઉદ્દવેગકારક પ્રસંગ. ચર્યાના ઉપાડ માટે કૌશલપૂર્વક પથાદશ્રમિકા પણ તેમાં યોજવામાં આવી નથી. માત્ર સીધેસીધી જોય અને જિજ્ઞાસા ઉપર સિદ્ધાર્થનો ઉપદેશ આરંભથી શરૂ થઈ જાય છે. આને મુઝાબલે કલાપીના સંવાદોમાં ઊર્મિ, ગદ્ય અને પ્રસંગ કે

પદ્માદ્ભૂની યોજનાનું નિર્વહણુ ગ્રસપોષક બને છે. વિચારની તાસ્વિક ગદનતાની દૃષ્ટિએ કાન્તના સવાદોનું ધોરણુ કલાપી ક્રૂતા વિરોધ જી સુ છે એ વાત સાચી, પરંતુ ઉપરની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી સવાદસાહિત્યમા કલાપીના સવાદો જ ઉત્તમ ગણાય તેવા છે સર્વાનુભવી લેખકો અને કલાકારો તરીકે કાન્ત-કલાપી બનેમા ન્યૂનતા હતી. પારોના વ્યગ્નિત્વ અને વિશિષ્ટ રેખાઓને ઉપસાવવામા મન્તમા કઈક નુદી કનાપી ક્રૂતા ઓછી હતી, પણ વિચારસ્થાપના, ગદ્ય અને ભર્મિના નિર્વહણુમા કાન્ત કરતા કલાપીના સવાદો અધિયાતા જણાય છે. કલાપી તેમના સવાદોમા પોતાને ઠાટ ને ત્રિય એવી લાવનાછાયા તેમના પારોમા સફળતાથી ઉતારી શક્યા છે કલાપીના પારો ક્ષાઈક જી ચી ગ.મથલમા પડેલા આત્મચરત પારો છે માન પોતાના વિચારપટથી જ નહિ પણ લાગણીની અસગથી ય અન્ય પારને પોતાની ચાવી પ્રમાણે ચાલતા કરી દેવામા તેમના નાયક-નાયિકા પ્રલાવશાળી છે.

આમ, સવાદલેખક તરીકે કલાપીમા કલાકારની મર્યાદા ટોવા છતા અન્યથા ધમી જી ચી શક્તિ ગહેની હતી પીસમી સદીમા નાનાલાલ ખમ્ગદગ, નરસિંહરાવ, બળવતરાય, પ્રો અતિસુખશક, વિજયરાય, લીલાવતી મુનડી, કેશવ ધ્રુવ, ધૂમકેતુ, આદિ અનેક ખ્યાતનામ લેખકોએ સવાદકળા ઉપર હાથ અજમા યો છે, પરંતુ વિષય, પ્રસંગ, વિચાર, લાગણી, પદ્માદ્ભૂ અને ગદ્યની જાળતમા હજી આજે અડસઠ વર્ષ પછી પણ કલાપીના સવાદો તાજી, સુગંધિત કલગીઓ સમાન છે, એન કડીએ તો ખોટું નથી

આત્મકથા અને ડાયરી :

કલાપીના પારોમા એમની આત્મકથા અને ડાયરીનો ઉલ્લેખ અનેક વાર આવે છે મણિલાલને તે લખે છે “ ડાયરી કાલે ગ્વાના થરો ” “ ડાયરી તો આપને મળી ગઈ હશે ” “ ડાયરી વચાવવા માટે - તે ક્ષાઈ અન્યને વચાવવાની હતી જ નહિ ” મન્તને લખે છે “ Autobiography (આત્મકથન) હાલ લખુ છું જે પીતી ગયુ છે તેને ફરી સ્મૃતિમા લાવતા જે સ્વ આવે છે તેના પર જ હાલ તો આ ઝિન્દગીનો આધાર છે ”

(પ્રણુ આપણા દુર્ભાગ્યે આજે તેમની આત્મકથા કે ડાયરીનો પત્તો નથી.)
એ ડાયરી સ્વ વાજસુરવાળાએ વાચી હતી અને તેમના સસ્મરણોમા તેને વિશે નીચેની નોંધ કરી હતી ‘ મણિલાલ નજુભાઈએ એ ડાયરી આપી વાચેલી. મે એના અમુક પાનાઓ વાચ્યા હતા એ ના સ્વર્ગવાસ જાદ એ ડાયરી સોનગઢ પોલિટિકલ એજન્ટ પાસે ધણા વરસો રહી એ ડાયરી લાગીને પાછી

મગે એ માટે ધણા પ્રયત્નો કરવામાં આવેલા. આખરે મુરસિંહજીના કુમાર પ્રતાપસિંહજી લાડીની ગાદીએ આવ્યા ત્યારે એમને એ સોંપાઈ હતી એવા મહાગે ખ્યાલ છે. પણ એ ક્યાં છે એની મને માહિતી નથી.” લાડીના હાલના રાજવી (દવે સ્વર્ગસ્થ) શ્રી પ્રહલાદસિંહજી તથા તેમના નાના ભાઈ ચિત્રકર કુમાર શ્રી મંગલસિંહજી આત્મકથા ‘કે ડાચરી વ્યાખનનું’ કથું જાન્યુના નંદિ દોવાથી તેમ જ કલાપીના મિત્રો પાસે તપાસ કરતાં પણ આ આત્મકથા—ડાચરીની ભાજ દોઈ આપી શકવું નહિ દોવાથી હવે તે એ દુષ્પ્રાપ્ય જ નહિ, મૃત પણ બની ચૂકી છે, એમ અત્યારે તે કહેવાય. એને વિગે વાગ મુરવાળા નીચે પ્રમાણે ખ્યાલ આપે છે :

“કલાપી પોતાનાં ડાચરી નિયમિત લખતા. એ ડાચરી સંપૂર્ણ અને ખારીક વિગતોથી ભરેલી હતી. હમેશના જીવનના બનાવો અને પોતાની આત્મપાસનાં વિવિધ પ્રકારના માનવીઓ માટેના એમને અભિપ્રાય અને કિંમતી વાતો એ ડાચરીમાં લખાતી વેળસ્તર ડીક્ષનેરીના કદની એક ડાચરી મુળ્યમાં કેકર કંપનીમાંથી તેમણે ખરીદી હતી. એ મહાન ગ્રંથ જેવી નોંધપોથી તાજાકુચીવાળા એક પેટીમાં તેઓ રાખતા. એ બંધ કરેલી પેટીને ફરીથી એક તાજાકુચીવાળા ખાનામાં તેઓ સંભાળપૂર્વક મૂકતા, અને બંનેની કુચીઓ પોતાની પાસે રાખતા. એની અંદરની નોંધને તેઓ બહુ અંગત અને ખાનગી રાખતા....”

પણ હવે તે તે ગઈ જ. કલાપીના વ્યક્તિત્વની ખરેખરી પિઠાન તેમણે સર્જેલા અન્ય સાહિત્ય કરતાં તેમની આત્મકથા કે ડાચરીથી વધુ સારી અને સચ્ચાઈભરી ધઈ શકી હોત એ વાત નિર્વિવાદ છે. કલાપીના જીવનની અનેક ગૂઢ પરિસ્થિતિઓ અને સમસ્યાઓ, તેમનું અંતઃતત્ત્વ, એમના વ્યક્તિઓ વિરોના સાચા અભિપ્રાયો અને એમના જીવનનાં ગૂઢ પડો એમની આત્મકથા જ વધુ સારી રીતે બતાવી શક્યા હોત. કલાપીના વ્યક્તિત્વ અને કલમને એક વધુ જીવંતો સ્પર્શ તેમની આ આત્મકથા—ડાચરીમાંથી આપણને મળ્યો હોત. આત્મકથાના આપણા સાહિત્યમાં એથી એક વિશેષ ઉમેરો થયો હોત. પણ હવે એની આશા બ્યારે રહી નથી, ત્યારે એને વિશે તોઈ કરવા બંધ છે. અત્યારે તે માત્ર સ્વ. સાગર સંપાદિત “કેકારવ” ની છેલ્લી આવૃત્તિમાં કલાપીની ખીસા ડાચરીઓમાંથી તેમનાં કાન્યો વિશેની તેમની યોજનાઓ, ભૂમિકાઓ, નોંધો વગેરે આપવામાં આવ્યું છે તે વિગે જ ફટલીક અછળી માહિતી મળે છે. અલગત, આ ડાચરીઓ તે તેમની કાવ્યો લખવા માટેની ખીસામાં રહે તેવી નાની ડાચરીઓ છે, જેને આધારે પણ તે પોતાનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ કાવ્યો, સ્મરણો આદિ મોટી ડાચરીમાં ઉતારી લેતા. ઉ. ત. “ભરત” કાવ્યની યોજના વિશે તેમણે લખેલી સંક્ષિપ્ત નોંધ મળે છે, તે જોઈએ.

“ ભરત-ગાંડકી નદી-આસકત. મૃગે જ પોતાનું ટોણું માને છે. તેને માટે મદારે ત્યાગ જતાં સ્વાર્થ જ જાય છે. તેની ચિંતા ન કરવી જોઈએ, સમિધ, કદમ્બળ વગેરે લેવાય. જતી વખતે જીવ મૃગમાં રહેતો તેથી સાથે લઈ જાય છે અને તો પણ દૂર કુદી નાચતું તેથી ખભે ઉપાડે છે. પૂજા કરતાં ઉડીને તેને આશીર્વાદ આપે છે તે દૂર જતાં ઉદ્દેવેગ થાય છે. સમાધિ સમયે શિંગરાથી તેને મૃગ ઉલાવતો. પૂજના દર્શને વીખી નાખતાં ધમકાવે ત્યારે સ્થિર ઉભું રહે.

“ મનોરથો વધ્યા. તપસ્વી-પ્રભાવ-આરાધના-એકાગ્ર.

“ઉપયોગી થવું. પણ આસકત ન થવું. લાગણી માટે હૃદયમાં અહીં અને આ થાય છે એ ટોણું કહી શકે ?

“ જ્યાંડને પાળનાર વ્યક્તિ ન પાળે.

“ તું મૃગને ઠોડવા માગે છે. પણ આ નદી, આ વાદળીના રંગને ચાહે છે ત્યાં મુઘી મૃગ કેમ ત્યજી શકીએ ?

“ અરે રે! પ્રેમ—આસકિત શું પાપ છે ? ” (કલાપીની ડાયરીમાંથી)

આ પ્રકારની કાવ્યયોજનાઓ કલાપીનું માનસ, કલ્પના અને વિષયવ્યવસ્થા બતાવે છે. “ ભરત ” કાવ્યને જોઈએ તો આ નોંધની જ વિસ્તૃત, સંકલનાગદ્ધ તે કાવ્યમય આવૃત્તિ છે. એટલે, યોજના વિચારતા પણ કવિનું ચિત્ત અને મગજ કેટલું વસ્તુ અને વિચાર કૃન્દિત છે તેની પ્રતીતિ આવી નોંધ કરાવે છે. મનનો ગંધો લાવ આવી જાય અને વસ્તુનું આખું ખોખું તૈયાર થઈ કાવ્યના પ્રસવ માટે યોગ્ય ભૂમિકા બતાવી જાય એવી કલાપીની એ નોંધો પાછળની નેજ સમૂળ છે. આવી નોંધોનું ગદ્ય પણ અડધા રૂ શુદ્ધ નથી, સસ્કારી, મિતાસૂરી, સુરિલાટ અને સુવાચ્ય છે. આવડી નાની નોંધમા પણ જ્યાં કાવ્યમાં લાગણી લાવવાની છે. ત્યાં “ અગેરે ! પ્રેમ—આસકિત શું પાપ છે ? ” જેવી સ્વાભાવિક ઉક્તિઓ આવી જાય છે.

બે અનુકૃતિ વાર્તાઓ :

સુરસિંહજી તેમના છેલ્લા વર્ષમાં સ્વીડનબોર્ગ-વિચારણા અને ચિયોસોફીનું રહસ્ય રજૂ કરતી ચાર નવલકથાઓ ગુજરાતીમાં રૂપાંતરિત કરવા મનસૂબો ધરાવે છે, પણ લખાઈ છે માત્ર એ

“ પહેલાનું છેલ્લું એક જ પુસ્તક હવે મારે વાંચવાનું બાકી રહ્યું છે. તે વાંચ્યા પછી ચિયોસોફીનાં પુસ્તકો અને સ્વિડનબોર્ગનાં પુસ્તકો હું વાંચવા ધારું છું. ગુજરાત પાસે એ બંને વિચારશ્રેણીની થોડી લાવનાઓ મૂકવા મારી ધારણા થઈ છે. એક જ પુસ્તકમાં ચાર કથાઓ મૂકવી, બે સ્વીડનબોર્ગીઅન અને બે ચિયોસોફીકલ.

સ્વિડનબોર્ગીયન એવી એક કથાનું અનુકરણ મેં પૂરું કર્યું છે. બીજી એક નાની ચોપડી પરથી લું એવી જ રીતે એક નાની કથા લખીશ.”

(કલાપીના પત્રો : પૃ. ૯, તા. ૧૦-૫-૧૯૦૦)

કાન્તને આ પત્ર લખ્યો એના આગલા દિવસે પણ એક પત્ર આ સંબંધમાં તેમણે લખ્યો છે.

(તા.) ૯ : ૫ : ૧૯૦૦

“ હાલ લું શું કરું છું ? ” ચાર્લ્સ રોબિનસન ” વાંચું છું. તેનો પણ થોડો તરબૂતો કરીશ એમ લાગે છે.....હાલ આવો વિચાર કર્યો છે : બે સ્વિડનબોર્ગીયન નોવેલ્સનાં લાપાંતર કરું અને બે ધિયોસોફિકલ નોવેલ્સનાં લાપાંતર કરું. જોઈએ મને શું વિશેષ અનુકૂળ થાય છે.”

(કલાપીના પત્રો, પૃ. ૪૯)

આ બંને પત્રો જતાવે છે કે મુરસિંદને તેમના છેલ્લા વર્ષમાં ધર્મશોધ માટે ટૂંકી લગની હતી. પોતાને પસંદ બંને સપ્રદાયોના વિચાર ગુજરાતી જનતા સમક્ષ મૂકવા ફેટલી તેમને હોંશ છે ! મુરસિંદ જે કંઈ વિચારે—આચરે—આદરે છે, તે કેવળ પોતાને માટે જ ઉપયોગમાં લે છે એવું નથી, તેનો સર્વજનસમુદાયને હાલ મળે એવી તેમની ઉત્કંઠા છે. અને તેવા હેતુથી પ્રેરાઈને તે સ્વિડનબોર્ગી અંગ્રેજ લેખક James Spilling નાં ‘Wreath and the Ring’ અને ‘Charles Robinson’ એ બે વાર્તાપુસ્તકોની અનુકૃતિઓ “કાન્તનો દિનચર્યા લેખ”^{૧૧} (“ માળા અને મુદ્રિકા”) અને “એક આત્મના ઇતિહાસનું એક સ્વરૂપ” (“ નારી હૃદય ”)^{૧૨} એ નામે લખવાનું આદરે છે. આ બંને વાર્તાઓના વિષય લગભગ સમાન છે : આસ્તિકતા વિરુદ્ધ નાસ્તિકતા, શ્રદ્ધા વિરુદ્ધ તાર્કિકતા, પ્રભુની ક્ષમાળતા વિરુદ્ધ દૂરતા, ધર્મ વિરુદ્ધ વિજ્ઞાન, પ્રણાલિકાલક્ષિત વિરુદ્ધ મુધારાપ્રેમ—આવાં પ્રશ્નોટકાને આગળ કરીને બંને કૃતિઓ લખાયેલી છે. મૂળ પુસ્તકોમાં યુરોપીય નાસ્તિકવાદ સામે બૂઝેલા સ્વિડનબોર્ગના અગમ્યવાદલયાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર વાર્તાના ઢાળામાં કરવામાં આવ્યો છે. મુરસિંદે પોતાની વાર્તાઓમાં ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગના

૧૧. ૧૮૯૬માં ‘કાન્તે’ The wreath & the ring નામની નવલકથા કલાપીને વાંચવા મોકલેલી, જેનું રૂપાંતર કલાપીએ ૧૯૦૦ના ‘મિ’માં કરેલું. પોતાનું રૂપાંતર તેમણે લાડીના જગીયાને બંગલે વાજમુરવાળા પાસે વાંચેલું. એ હસ્તપ્રત પછીથી પડી રહેલી.

૧૨. આ બે વાર્તાઓમાંથી પહેલીનું પ્રકાશન ‘કાન્તે’ ૧૯૧૨માં કર્યું હતું. બીજીનું પ્રકાશન ૧૯૩૬માં રમણીક મહેતાએ રમણીકલાલ દલાલ પાસે નાપૂરી નવલ પૂર્ણ કરાવીને કર્યું હતું. ‘નારી હૃદય’ નામ સૂચવ્યું હતું, સ્વ. રમણલાલ દેસાઈએ તેની બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૩૭માં પ્રકટ થઈ હતી.

સમયમાંથી આ દેશના સનાતનીઓ અને સુધારકો તથા શ્રદ્ધાળુઓ, નિરાશાવાદીઓ અને બુદ્ધિવાદીઓ વચ્ચેના સંઘર્ષનું અવલંબન લીધું છે. આપણે ત્યાં નર્મદ-યુગમાં અંગ્રેજી ભણેલાઓમાં નારિતકતાની ઉવા શરૂ થઈ ગઈ હતી. હિંદુ ધર્મના રીતરિવાજો અને સંપ્રદાયોમાં નહિ માનનારાઓ વધવા લાગ્યા હતા અને સ્થિતિચુસ્ત વર્ગ તેમને નાસ્તિકો કહી વગોવતા હતા. દુર્ગાશંકર મહેતાજીએ જૂના વહેમો, અંધશ્રદ્ધા અને જૂની રૂઢિઓ તોડવા માટે સલા, પત્રિકા, વ્યાખ્યાનો અને મંડળ શરૂ કર્યા હતા. એટલે એ યુગનું સુરસિંહે આ નવલોમાં વાતાવરણ લીધું છે તે અથોગ્ય નથી. “માળા અને મુદ્રિકા” માં પરિસ્થિતિ, વિચાર અને લાગણીનો ગોંડ લાક્ષણિક ઢાળે બધાનો ચાલે છે. “માળા અને મુદ્રિકા” નું આયોજન રોજનીશીની ઢબનું છે. નાયક પોતાની રોજનીશી લખતો જાય અને તેના વિચાર, લાગણી, પ્રસંગઘટના કે પરિસ્થિતિની નોંધોમાંથી વસ્તુનો વિકાસ થતો રહે, એવું આયોજન આ નવલનું છે. વાર્તા કાવ્યાત્મક અને ભાવપ્રધાન હોવાથી આવું આયોજન તેને માટે સુલભ બની રહે છે. ભાવ કે લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ વર્ણનોના ૨ ગોમા ભળીને આહલાદક બની રહે છે. વાર્તાનું વસ્તુ આવું છે : પોતાની બહેન શાન્તાની નાની દીકરીના મૃત્યુથી કાન્ત તેને આશ્વાસન આપવા તેને ગામ જાય છે. તેના બનેલી પ્રસાદને આ મૃત્યુથી પ્રભુની સંપ્તિમાં સર્વત્ર કૂરતા જ દેખાય છે. ત્યાં એક દયાળુ શ્રદ્ધાળુ ઠોકરી કાન્તા સાથે કાન્તને પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. કાન્તા અને કાન્ત ઈશ્વરની રચનાને આભારની દૃષ્ટિથી જુએ છે. શાન્તા પણ બાળકીના મૃત્યુથી ઈશ્વરની ભનાઈ વિશે શંકા સેવે છે. ચારે વચ્ચે તે વિશે પરસ્પર ચર્ચા ચાલે છે. કાન્તા, કાન્ત સાથે પરણવા માટે સખી દ્વારા પિતાને દહેવડાવે છે, પણ કાન્તાના પિતાએ પોતાના જ વ્યવસાયનો એક મુખ્યાળનો દીકરો કેશવ કાન્તા માટે પત્નદ કર્યો છે. કાન્તાના પિતા કાન્ત પાસે સ્વાર્પણ માગે છે. કાન્તા કેશવ પાસે સ્વાર્પણ માગે છે. આખરે કાન્તા અને કાન્તનો સનેહ મુક્ત બને છે. ગામમાં રોજગારો ફાટી નીકળે છે. કાન્તા દર્દીઓની સેવામાં ભળે છે, પણ કાન્તાને ય ગંગનો ચેપ લાગે છે. કાન્તને ખબર પડતા કાન્તાનું અધૂરું કાર્ય તે ઉઠાવી લે છે. કાન્તા પ્રભુશ્રદ્ધાના જ્વેરે સાજી થાય છે અને વાર્તાના અંતે કાન્ત સાથે તેનું લગ્ન થાય છે.

વસ્તુમાં કશો અમતકાર નથી. પ્રભુનું સામ્રાજ્ય, દાપત્યસનેહની પવિત્રતા અને દેવોનું સ્વર્ગ વિસ્તારથી ચર્ચવામાં આવ્યા છે. સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાંતો અને માન્યતાઓનો નર્ચો પ્રચાર નવલકથામાં કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ નવલ-

કયાનુ આયોજન અને વાહુનો મગ્ન છે દલાપીના ભાવનામય, ઉર્મિલ મઘને વિહરવાનો આગ અવમગ અડી નાચો છે.

“એ જ નાનું અગ્ન, એ જ નાનો ધોધ અને એ જ નાનો પૂત—ત્યા ઠાન્ત િભો છે દેવગની નવી ફૂટેલી કમીઓ જેવા કિંગ્ણ્યા ચર્ચ ઉગે છે અમગને કમન્યાપી બહાર નીકળવા નેઈ સુવાનનુ કલ્પ અનેકકમલની કુમાસી પાખડીમા ખીડાવા લાગ્યુ હદર નગ્ન યર્થને ગગવા લાગ્યુ અને ત્યા ત્યા દષ્ટિ પડે ત્યા ત્યા સ્નેહસમાધિ ચવા લાગી અંગે અમગમ કરી સ્નેહના ગીત ગાય છે”,
 (“માળા અને મુદ્રિા”, પૃ ૨)

નવલમા દેટલા- વિચારો પ્રેરણાતમ છે .

“પોતાનુ મરે અને પાગમનુ મર એમા દુનિયા બન્ધી રડ છે દુનિયાની બહાર ગયેલુ ઘાઈ એ બેન્થી છટી વનય છે કલાવીગ કલામા અને દગાનુ દયામા ગળી પડે છે, ત્યા કાને પાગકુ પોતાનુ ટોય? જે બાવા હમણા ઉડી ગઈ તેમા પ્રભુએ તેવી દરા મખી હતી એવા હવને બધા ચાહે છે પણ એવા હવને એવો ખીને હવ હુ ચાહે છે? તે ઠાન્તને પૂછો અત્યારે”

(“માળા અને મુદ્રિા ”—પૃ ૮)

“માળા અને મુદ્રિા” મા ઠાન્ત અને પ્રસાદ તથા ટેશવ, મુખ્યાજ વૈદ્ય, ગાન્તા અને ઠાન્તા કાગ, તેા “નાગીહલ્ય” મા કડુણાશ કર, ચારદા, ડો વૈષ્ણવ, તેમનાં પુત્રી દુર્ગા તથા લક્ષ્મણ, ગુનાળગાય લક્ષ્મીબાઈ વગેરે પાત્રા દ્વારા લેખકે પ્રભુશ્રદ્ધા તથા પ્રભુનો અદ્ધિરચના તેમ જ દુ અમગ્ન પાઠળનો શુભ તેટુ સિદ્ધ કર્યા છે મન્તા અને શાગ્દાના સ્નેહાળ, નમણા શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીપાત્રો માગ્દત પણ દરાળુ પ્રભુ અને પ્રેમધર્મનુ દર્ગન તેમણે કગાનુ છે

“નાગીહલ્ય” તુ વસ્તુ આણુ છે વાર્તાનો નાયક મુણાશ કર વૈષ્ણવ સપ્રદાયનો માતાપિતાને ત્યા જન્મે હોવા છતા નથીન સુધાગના પ્રવાહમા એ ચાઈ નામ્તિધ્વાનો સ્વીકાર અને પ્રચાર કરે છે તેની પ્રિયતમા ચારદા તેને પ્રભુશ્રદ્ધામા એ ચવા નવે છે પર તુ નાસ્તિત્ પતિ અને આસ્તિત્ પત્ની વન્નેનો ગૃહસ સાગ વિષમય નીરડવાના લયથી શાગ્દાના માતાપિતા આ લગ્નમા સમત થતા નથી નાસ્તિત્ ટાળીની સ્વદેય પાદમાથી ચયસો હોડીનો અપસ્માત, ડો વૈષ્ણવ અને તેમની પુત્રી દુર્ગાના ઉદ્ધાર ધાર્મિક વિચારોનો પગ્વિચય પ્રિયતમાની માગ્ગી અને વિચારાગ અને હેવટે રાગ્ગનુ કરુણ પડુ લન્ય મૃત્યુ, હ હગ્તા નામ્તિત્ કુણાશદ્ગ્ગા વર્મના ઉગ ર. અરો વિષમગી તેને દુ ખમા પણ પ્રભુનો શુભ સ કૈવ વાચના મ્ગી મૂકે છે વાર્તામા કૃવાક વિધિનિર્ગિત અકરમાતો

(જેવા કે હોડીનો અકસ્માત, મૃત્યુ વગેરે) નો ઉપયોગ નાસ્તિકોના હૃદયપરિવર્તન માટે કરવામાં આયો છે. હરહંતા નાસ્તિકો સસ્કારી, વિચારશીલ, શ્રદ્ધાવાન અને સ્નેહાળુ પાત્રોના વિચારવર્તન દ્વારા તેમ આવા અકસ્માતો દ્વારા ધર્મના અને પ્રભુશ્રદ્ધાના ઊંડા સસ્કારો મેળવી દુખમાં પણ પ્રભુના ઇષ્ટક્રેત વાચતા વિનમ્ર આસ્તિકો વાર્તાઓને અતે યને છે

બંને વાર્તાઓમાં આવતા વસ્તુ, પાત્રવર્તન? પ્રશ્નો આજે આપણને ઘડાયેલા સ્થાસ્પદ જણાય, કારણ કે જગતને જગતને તેના પ્રશ્નો અને રસરુચિ ઘડવાતા ગટે છે, પરંતુ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ધર્મચિંતને ટેલુ બધું મહત્વનું સ્થાન વિચારશીલ વ્યક્તિઓના જીવનમાં રોકાયું હતું તેના વિચાર કળીએ તો વાર્તાઓમાં આવતા પ્રસંગો અને પાત્રહૃદયને મુજબતા પ્રશ્નો તરફ આપણી સહૃદયતા વ્યવ્રત થશે “અસ્વતીયક-ભા ૩-૪,” નરસિંહરાવના નિમંત્રણે અને ભાષણો, ગમણુભાઈના “ધર્મ અને સમાજ”માના પ્રવચનો, “સુદર્શન,” “જ્ઞાનસુધા” વગેરે સામયિકોમાંના લખાણોના વિષય, મથિલાન, મન સુખરામ, રમણુભાઈનું સાહિત્યકર્મ વગેરે અવલોચીશુ, તોપણ એ સમયનું પ્રધાન લક્ષણુ અપ્રત થશે

બંને વાર્તાઓમાં પાત્રલેખન શીકું છે પાત્રો બંનેમાં વધારે ભિન્નિદાસ્યવાળા નીતરાયા છે સવાદો નિર્બળ અને તે ભાષાતરે છે એમ પકડાઈ જાય તેવા કાચા છે પાત્રોના મથનો પુનરુન્નિ દોષવાળા અને એક જ ખીખાના છે આમ હતા, મુગસિ હૃદના? ટલાક વર્ણનો અને તેમની કામળ, નવુ, ભાવભરી, મધુ ગદ્યશૈલીની પ્રશંસા યાં વિના ચાલે તેમ નથી

“જેવા સમ્પ્રદાય લેવું જ ગીત સાદું હતું. બંને એક જ સાદા હૃદયમાંથી વધી આવેલા હતા મુખ્યત્વે અને તેના અસર થયા વિના ગ્હો નહિ વિચાર અને ગીતને કાઈ એવો મેળ હતા અને બાલાએ દેવી જેવી નિર્મળતાથી અશ્રુભીના આખથી એ એવું કાઈ ગાયુ હતું કે યુવાનના હૃદયમાં ભાવના જાગી ઉઠી. કોઈ દુખમાં પડના દત્તીએ નવ નિ આદ કયાં દોષ અને અર્ગનો પ્રમાત તેને ઉપાડી લેવા ઉતરી આયા કાય દુખમાં સકુન્તલાને મેન । ઉપાડી જવા આવી હતી તેમ અજા પયુ આ બાનાને તેની જવા ।૦ અમાતુડા શમ્ભિ ઉતરી આરી દોષ એમ યુવાનને કાચુ ગીત પડુ કરીને તે બેસવા નાહી ગઈ તે નાના પાએ મેરો નરો પેલાના કાય પાનાની આગપાસ વીટાગી દીધા. ને ૧૧ ૧૧ ૧ અને નારી ગઈ, તારો આમશમાંની ફટી અ યો ત્યા સુધી

ળ'ને આમ જ શાંત ચૂપ બેસી રહ્યાં, અને છાત્રની નિકટતાનાં આલ્લાહમાં મગ્ન રહ્યાં."

(“ નારીહૃદય ”)

આ વાર્તાઓ મૂળ કૃતિઓનાં અક્ષરશઃ ભાષાંતરો નથી, પણ અનુકૃતિ જેવાં રૂપાંતરો છે. આમાંની પ્રથમ નવલનાં બે પ્રકરણો સંવત ૧૯૫૬ના (ઈ. ૧૯૦૦ના) વૈશાખ-જ્યેષ્ઠના “ચંદ્ર” માં સુરસિંહની હયાતી દરમિયાન જ પ્રગટ થાય છે. બ્યારે પીજી, તેમના અચાનક મૃત્યુને ક્ષીધે તેર પ્રકરણો લગી આવી અધૂરી રહેવા પામે છે.

(આ બંને વાર્તાઓમાં પ્રભુશ્રદ્ધાની સાથે સુરસિંહજીએ નારીની મંગળ, સુદામળ સ્નેહની લાગણીઓને પણ હૃદયસ્પર્શી રીતે વ્યક્ત કરી છે. ધર્મ-શ્રદ્ધા, હૃદયનાં ઔદાર્ય તથા પ્રેમના દામળ ભાવો અઘાપિ નારીજગત દ્વારા જ વિશ્વમાં વર્તી રહ્યાં છે, એવું જાણે કે તેમને બંને નવલકથાઓમાંથી કહેવું છે અને એ સમર્થપણે તે કહી શક્યા પણ છે.)

તેમના છેલ્લા વર્ષમાં કલાપીના ચિત્તની સર્વ તંત્રીઓ પ્રભુમહિમાના ગાન તરફ વળી હતી. ‘ પ્રભુની ઇચ્છા વિના પાન પણ હાલતું નથી, તેનું નિર્માણ નિષ્પ્રયોજન છે જ નહિ, દુઃખો ને વેદનાઓનો વર્ષાદ પણ પ્રાણીઓના હિત માટે જ પ્રભુ સર્જે છે, તેની કૃપા અને ભક્તિ એ જ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ, ” એવી રટણી કલાપીના મનમાં એ વર્ષમાં ચાલતી હતી અને રટણીના ગુંજન તથા જનતાને તેનું ભાન કરાવવાના હેતુથી તેમ જ તેમને પ્રિય સ્વીડન-બોર્ગના પ્રભુકૃપાના વિચારો ગુજરાતની પ્રજામાં ફેલાવવાના હેતુથી કલાપીએ બે વાર્તાઓનાં અનુવાદ જેવાં રૂપાંતરો કર્યાં.

પરંતુ આ અનુકૃતિરૂપ વાર્તાઓમાં કલાપીની મૌલિકતા ખાસ વિશેષ ન હોવાથી તેમની અનુવાદની ભાષા કેવી છે તથા તેમનું ગદ્ય વાર્તાને યોગ્ય છે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ.

આ વાર્તાઓમાં કલાપીની ભાષા એમનાં અન્ય લખાણોમાં છે તેવો મધુર, દામળ અને પ્રસાદિક છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોમાં હૃદયના ભાવ અને વિચાર પાત્રો વ્યક્ત કરે છે અને કલાપી રિથતિકાળનાં વર્ણનો આલેખે છે. કલાપી વાર્તાઓમાં રૂપ અને ભાવચેષ્ટાનાં મનોહર રેખાંકનો અને માનસિક સ્થિતિનાં તાદશ ચિત્રો ચોતાના ગદ્યમાં અનાયાસ વ્યક્ત કરે છે. મનના પ્રેમના સૂક્ષ્મ, દામળ ભાવોને

કલાપી મધુરતાથી મૂર્ત કરે છે. “કાન્તા નીચું જોઈ ગઈ. ફરી તેને બોલાવવા લાગી. અને મેના ઓચિતી હાથ પર આવી બેસી ગઈ, પણ કાના હાથ પર? કાન્તાના હાથ પર શું મેના બાજુની હતી કે પોતાના જેવું જ એ હૃદય પોતાની બાઈનું પાણેલું બનવા ઉમેદવાર હતું?” (“માલા અને મુદ્રિકા,” પૃ. ૨૮)

એમનું ગદ્યવાર્તાના વિષયવસ્તુ અને ગાભીર્યને અનુરૂપ છે. એમા કથનની મુવાચ્યતા, વર્ણનની ભોગ્યતા અને ચિતનની એકગ્રતા સાગી પેડે જળવાય છે. “માલા અને મુદ્રિકા”નું આયોજન રોજનીશીના સ્વરૂપનું હોવાથી તેનું ગદ્ય વિરોધે ભર્મિલ અને લાડ કરતું છે.

“હા, તેનો ખુલાસો આ ગહો! હું છેતરાયો ન હતો. મધુરી ન્હાની ચ પા ગઈ. રાતે સાડા આડે ગઈ. તે જ એ ઘડી, જ્યારે “કાન્ત મામા, દેવો આવ્યા છે” એ મે સાંભળ્યું.” (“માલા અને મુદ્રિકા”)

“નાગીહૃદય”નું ગદ્ય જગ વધારે પ્રૌઢ છે. એમા સ્થિતિ-કાળના ચિત્રો પણ જરા ઝીણવટથી આલેખાયા છે. હોડીનું બંધુ વળી જવું, કરુણાશક્તિનું ક્રમતા માણ્યોને બચાવવા પાણીમા પડવું, કિનાગ પગનો ઠરુણ દેખાવ વગેરે ટૂંકા વર્ણનો પણ કલાપીના ગદ્યને જ્ઞા આપે તેવા છે. વિચારચર્યાનું ગદ્ય પણ આગની નવવ ક્રતા અહીં વિરોધ કસોટી માગી લે તેવું છે

“મારે તમને પૂછવું પડશે કે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમા અર્થાત્ દ્રવ્યસૃષ્ટિમા નહિ, પણ માનસિક સૃષ્ટિમા બજો છે એ કયા પ્રકારનો અગ્નિ તમે સમજો છો? જ્વને કુદગતી ગદાથી તમે મારી શકો નહિ, કે કુદગતી તલવારથી કાપી શકો નહિ, તેમ જ કુદગતી અગ્નિથી જ્વને બાળી શકો નહિ આ પ્રમાણે પ્રથમ તો એ સમજવું જોઈએ કે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમા બળતો અગ્નિ આધ્યાત્મિક છે.” અલબત્ત, આ કડિકા ભાષાનરિયા ગદ્યની જાપ પાડે છે. એમા પ્રવાહિતા સ્ખલિત બને છે, પરંતુ ઓગણીમર્મી સદીમા, જ્યારે આપણી ભાષા હજી તો ઘડાતી જતી હતી ત્યારે અગ્રેજી વિચારપ્રચારક નવયોના ભાષાનર કંવા ઢોઈ પણ પ્રનાસ કરે તો ભાષાનાં એવી અધૂરૂપ આવે

વાર્તાકાર તર્કિક કલાપીનો આગવો વિરોધ અહીં તપાગી શકાય તેમ નથી, કારણ કે બને વાર્તાઓ અગ્રજી વાર્તાઓની અનુકૃતિઓ છે. વગી, મૂળ વાર્તાઓ પણ વાર્તાઓ તરીકે અગ્રેજી સાહિત્યમા ભાગ્યે જ નોંધપાત્ર બની હોય. પાત્રો અને હૃદયવસ્તુનું ઓગું લઈ મૂળ લેખકે ખ્રિસ્તી ધર્મના, ઈશુની કૃપા અને શક્તિનાં તથા સ્વામીની સર્વક્રિયાના ગુણગાન ગાયા છે. ધર્મચર્યા, સ્વામીકૃપાની વકાવન

અને પ્રિયતી ધર્મના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર વાનાંમા દાગી દાગીને બધાં છે. આથી દલાપીની વાર્તાકલાનો પરિચય અહીં ખાસ થતો નથી. વળી, તેમની દલા પણ મુખ્યત્વે આત્મવલદી છે, તેવી તેમના ઇપાનગેમા તેમના તગ્ધથી ટાઈ ખાસ નથીન ગોલાવર્ધક તત્ત્વ ઉમેરાય એવો સભવ પણ નહોતો. બધા પાત્રો ચર્યાચર, વિચારગ્રેવા, ગભીર અને નીતિધર્મને અચરો લઈ ડગનાગ કે પરોક્ષ રીત તેને પુષ્ટિ આપનાગ છે. આમ છતા દલાપી પાત્રોના આતરક્રતિહાસ માગ આલેખી શકે છે. ગ્રથણ, ગમય, આકૃતિ અને સ્પરેખાઓના વર્ણન મિતાક્ષરી પણ વાસ્તવિકતાવાગ આપીશકે છે તેમના પ્રિય હૃદયવિચારો અને ધર્મ—નીતિ—પ્રભુલક્રિત પગની શ્રદ્ધા બને વાર્તાઓમા પડધાય છે. તેમની ગેવી પણ તેમના સ્વભાવ જેવી મૃદુ, ગદુ અને મધુર છે ધર્મ સબધી ચર્યાવી બને વાર્તાઓના ઉત્તગર્વનો વાર્તાપ્રવાહ ડંધાઈ ગય છે. જે ઢખે નાયકોના હૃદયમા ધાર્મિકતા ગત્રન ગાખવામા આવે છે તે ઢખ આજે તા હાસ્વાસ્પદ લાગે તેમ છે. સ્પાતરો દોવાને લીધે “કાસ્મીરનો પ્રવાસ” મા ખીલી નીકળેવી તદુણુ દલાપીની દલા આ બને વાર્તાઓમા કુદિત બની ગતી ગણાય છે. વાર્તાઓમા રસગભાવટ થઈ શકતી નથી. વસ્તુ, પાત્ર એક બાણુ અને વર્ણનવિધાન ખીણ બાણુ—એમ ગજે તરવો નોખા નોખા પડી ગય છે. “માલા અને મુદ્રિકા” મા કૃશવનું હૃદયપરિવર્તન એટલી ત્વગએ બને છે કે માની શકાતુ નથી. પાત્રોલેખન ઉવાઈ ધુમાડા જેવુ ગણાય છે. આમ છતા દલાપીએ વર્ણન અને પાત્રોના માનસના નિગપણુ સબધે સાગી શક્તિ બતાવી છે નવનમા તેમની સણવ દલાના દર્શન નથી થતા તેતુ કારણુ એ છે કે અન્ય કોઈ વાર્તાનુ અવવબન લીધા વિના ધર્મ—ગ્રેમને કેન્દ્રમા રાખીને મૌલિક વાર્તા દલાપીએ રચી હોત, તો તેમની કલાને મુક્ત અવકાશ મળ્યો હોત તેમની રસિકતા, કવિતા, ગલસર્જકતા અને ચિતન અહીં પાગ્રી વાર્તાનુ આલબન લઈ માલવાથી મદ પડી ગયા છે અને કલાપીનો મૂળ સ્વભાવ વાર્તામા ગ્યા ખીલવાતુ કરે છે. ત્યા ચર્યા અને શુષ્ક તરગોના ગગા તેને દલાવી છે તથાપિ કલાપીના આ બને પ્રયત્નો તેમના ઉત્સાહ, ઉદ્દશ અને લાપાપ્રભુત્વને કારણે સ્તુત્ય ગણવા ગોઈએ.

ચિંતક :

પરનેખક, પ્રવાસવર્ણનકાગ, સવાહલેખક, નિબધનેખક અને વાર્તાકાર તરીકે દલાપીને જુદા જુદા સ્વાગમા ગ્યેલા પછી હવે એ સર્વમાથા અડા થતા જીવનચિતક, સસારચિતક કલાપીતુ દર્શન કરીએ

કલાપીનો યુગ ચિંતનયુગ છે. એમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરનાર ટ્રાઈપલ્યુ કવિ, નવલકથાકાર, નાટકકાર, જીવનચરિત્રકાર, પ્રવાસલેખક, હાસ્યકાર પ્રથમ ચિંતક હોવાનો, પછી ખીલું બધું. ગોવર્ધનરામ કવિતા કે નવલકથા લખે તોપણ ચિંતનના ભારે એ સ્વરૂપો નમવાનાં. રમણભાઈ હાસ્યલેખક કે નાટક લખે તોય વિચારો અને પ્રશ્નો તો પ્રધાનપણે તેમાં ધૂમતા રહેવાના. નરસિંહરાવની કવિતા, વિચારનાં સૂત્રો ઉચ્ચાર્યા વિના રહી શકવાની જ નહિ. મણિલાલ નભુભાઈ તો આખા ચિંતન અને ગાંભીર્યના બનેલા. આમ, સૌ સાક્ષરો પોતાની લલિત કૃતિઓને ય વિચારગોળાએ વીંટાળવાનું કામ કરતા હોવાથી એ સમયનો ટ્રાઈપલ્યુ ઊગતો કે મધ્યમ લેખક તેમની અસર તથા તેની કૃતિનો અંત અમુક નીતિસાર કે જીવનબોધથી જ લાવતો. પંડિતયુગની એવી એક પણ લલિત-લલિતેતર કૃતિ નથી, જે કેવળ આનંદાર્થ લખાઈ હોય. કલાપી પણ તેમાં અપવાદ શાને હોય?

કલાપી ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ જેવા પ્રખર ચિંતક નથી. એનું ચિંતન એટલું સમર્થ ને વિપયને ઝીણું કાંતનારું નથી કે જેથી ટ્રાઈ મહાન વિચારધારા તે ઊભી કરી શકે અને પોતાનો એક અનુયાયીવર્ગ સ્થાપી શકે. ગોવર્ધનરામે વેદાંતમાં લક્ષિત ભેળવી, પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પશ્ચિમ અને અર્વાચીન ભારતીય સંસ્કારોના ત્રિવેણીસંગમ ઉપર પોતાનું સર્વગ્રાહી વ્યુત્પન્ન ચિંતન ચલાવ્યું. મણિલાલે શાંકરવેદાંતમાં પ્રેમના અભેદનું તત્ત્વ ભેળવી અભેદની એક નવી સૃષ્ટિ ખડી કરી. જ્ઞાને સ્વીકૃતબોર્ગની અસરો ઝીલી તેની દ્વિલક્ષ્મીનો જીવનમાં સ્વીકાર કર્યો અને તેના વિચારો ફેલાવવા પ્રવાસ કર્યો. નરસિંહરાવે શુદ્ધિવાદ અને સુધારાના વિચારોનો જીવનમાં અંગીકાર કર્યો. રમણભાઈએ પ્રાર્થનાસમાજ તત્ત્વો વિશે તથા સુધારા અને સ્ત્રીસમાજની ઉન્નતિ વિશે ચિંતન ચલાવ્યું. કલાપીની એવી ટ્રાઈ વિશિષ્ટ નવીન વિચારધારા ખરી, જે તેની સ્વતઃસર્જિત છાપવાળી હોય અને જેનો તેણે પ્રચાર કરી અન્યને તેનું ઘેલું લગાડ્યું હોય? ના.

એ અર્થમાં કલાપી ધુરંધર ચિંતક નથી. કલાપી પાંડિત્યની એવી પાઘડી પહેરી શકે એટલી તેની વિદ્યા કે વય પણ નહિ. એની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ પરિમિત છે. એની તર્કદષ્ટિ અમુક જ વિષયોમાં ધૂમે છે. એનો આકર પ્રશ્નોનો એવો એવો શાસ્ત્રીય કે વ્યુત્પત્તન અધ્યાસ પણ નથી. તેમ છતાં કલાપીનો આત્મા ચિંતનશીલ છે. એણે છેલ્લાં દશ વર્ષમાં જે જોયું, વાંચ્યું, અવલોક્યું અને અનુભવ્યું તેનો એ મોટા મનનકાર બન્યો છે વાચનની એકે ગંભીર લીટી દેકડિકા મનન વિના તેની આંખ પાસેથી પસાર થઈ શકતી નથી. એમના વિપુલ વાચન-

સોષે એમનું રસવર્તુલ વિકસાન્યું તેમ એમના મનસોષે એમની દૃષ્ટિનું વર્તુલ પણ વિકસાન્યું. વાર્તાલાપો અને અનુભવોથી તેમની મહત્વજ્ઞતા વધી, જિજ્ઞાસા ખીલી, કલ્પના સળવળી, સાગળીઓ—રુચિત્ર ઉચ્ચગામી બન્યાં અને દૃષ્ટિ સમાસોચક તથા પર્યાયક બનતી ગઈ. એ એમના ભુદ્ધિવિકાસે એમને આજીવન ચિંતક પણ બનાવ્યા. આથી એમના ચિંતનમાં મૌલિકતા પણ આવી.

“ સ્વૃણ શારીરિક સંબંધ—ભોગવિલાસ એ તે સુકમની કાંઈ ખામીને લીધે જ છે.”

“ દુઃખ કરતાં આનંદનો ઇતિહાસ ન્હાનો હોય છે અને તેથી દુઃખ કરતાં આનંદમાં શ્રેણવાનું પણ આધુનિક ટોચ છે.”

“ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવા કરતાં છોકરાઓને આવાં કામ શિખવડો.”

“ અરે ડિન્ડુસ્તાની ! તું ઉલ્લોગ કર. કુદરતી કૃપાનો ઉપયોગ કર. ખીજની મદદ તરફ દાષ્ટ ન રાખી પોતાની મહેનત પર આધાર રાખતાં શિખ.”

“ વિચાર કરનારાં અને કાર્ય કરનારાં માણસો એ બે જુદી જ શક્તિનાં માણસો છે. વિચારનારાંના બધા વિચાર કાર્ય કરનારને અનુકૂલ નથી હોતા. એકને દેશકાળ સાથે બહુ થોડો સંબંધ છે, અન્યને પગલે પગલે દેશકાળનો વિચાર કર્યો પડે છે.”

‘ વિદ્યાને માતાને સ્થાને રાખવા કરતાં સ્ત્રીને સ્થાને રાખવી એ જ ઉત્તમ છે.”

“ રાજ્યો અને ગરામીઓ વિદ્યાના ઓરમાન દીકરાઓ છે.”

“ પ્રેમના ઉમંગકાના દોષ પ્રેમાન્ધ રોધી થકે નહીં.”

“ ખરેખર આપણે બધા—આ આખી દુનિયા ધાણીમાં બળદ છીએ. ફરવું, પણ આખરે ત્યાં ને ત્યાં જ.”

એમની બૌદ્ધિક શક્તિ અને જ્ઞાનવૃદ્ધિની સાથે એમની વેદનપ્રકૃતા પણ તીવ્ર રહી એ એમના પક્ષે મોટા લાભની વાત બની.

ધણખરું ચિંતકો, વિચારકો વિષય, વસ્તુ, પ્રશ્નને તટસ્થતાથી તપાસવા કેવળ ભુદ્ધિથી, અનુમાનશાસ્ત્ર અને તર્કપરંપરાથી જુએ છે—ચકાસે છે. હૃદયના ભાવ અને તેની કૃત્રી સાગળીઓને એટલા સમય પૂરવું તે તાળાકૃત્રીમાં રાખી મૂકે છે. કલાપીના સંબંધમાં આવું બન્યું નહિ તેનું કારણ તેમનું ચિંતન કેવળ ભુદ્ધિ કે મગજમાથી નહિ, પણ હૃદય અને સાગળીમાંથી પણ ઉદ્ભવ્યું હતું તે છે. ચિંતકની વિચક્ષણતા અને પ્રતિભા દોલેજકાળમાંથી તેમનામાં હતી

(જુઓ “કાસ્મીરનો પ્રવાસ”). તેમાં મિત્રો, વાચન આદરૂપી ખાતર અને અનુરૂપ સંન્નેગોરૂપી પાણી મળી જતાં તેમનું ચિંતન ખીલવા પામ્યું. નેત્રવ્યાધિ જેવા વિચિત્ર દારણે એને માફક આબોહવા પણ મળી ગઈ. પરિણામે કલાપીનો ચિંતન-ક્રાશ સતત કાર્ય કરતો થઈ ગયો.

સામાજિક અને રાજકીય રૂઢિઓ કે ઘટનાઓની અન્યાયનીતિ, કૂટતા, વિષમતા અને અસમાનતા સામે કલાપીને વિચારસરખો આવ્યો નથી. ધાર્મિક પાખંડ કે ધર્મોનાં ધર્તીંગ વિશે કલાપીએ શબ્દસરખો ઉચ્ચાર્યો નથી. એવા તત્કાલીન સળગતા કે જીવનને મૂંઝવતા પ્રશ્નો પર કવિ વિચાર કરવા ગેકાયા નથી, દારણ કે એવા પ્રશ્નો તેમના જીવનમાં ધણુંખરું અથડાયા નથી. તે રાજવી હતા, સામાજિક કે આર્થિક વિટંબણાનો પડછાયો પણ તેમના ઉપર પડી શકે તેમ હતું નહિ. એ યુગ પણ એવો હતો કે આવી ક્ષણકાળની મૂંઝવણો કે વિષમ પરિસ્થિતિઓ પર તેનો કીમતી વિચાર બગાડવા (!) તૈયાર થાય પણ નહિ. એ યુગના મહાન પ્રશ્નો હતા—લગ્નજીવનને લગતા, ધર્મજીવનને રૂગતા, નીતિ અને આદર્શ લાવનાઓને લગતા, ઉજ્જવળ દિવ્ય જીવન કેમ ડાય તેને લગતા.

કલાપી પણ એમના યુગનું જ સંતાન હોવાથી પોતાના પત્રો તથા અન્ય ગદ્ય લખાણોમાં એવી કક્ષાના પ્રશ્નો લઈ આવ્યા છે. એમના પ્રશ્નો છે બે પ્રકારના : એક જીવનને લગતા, ખીલ્લ ધર્મ અને આત્માને લગતા. જીવનને લગતા પ્રશ્નો એમના સંન્નેગો અને પ્રસંગોએ જિલા કર્યા છે. ધર્મ અને આત્માની શાંતિની તરસ તે એમને બળે કે જન્મથી મળેલી છે. જીવનને લગતા એમના પ્રશ્નો અંગત છે, પણ તેમાંથી ઉદ્ભવતી ચર્ચા વ્યાપક છે. કલાપીએ પ્રશ્નોને રસમય બનાવી ચર્ચા હૃદયસ્પર્શી બનાવી છે, એમ કહેવું જોઈએ.

કલાપીના જીવનચિંતનમાં જીવનનું ધ્યેય, જીવનના પ્રધાન લક્ષણો તથા જીવનમાં પાપ-પુણ્ય, નીતિ-અનીતિ-પ્રેમ-મોહ, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ અને વિલાસ-વૈરાગ્યને શું સ્થાન તેની પ્રાસંગિક, અજડતી, પોતાની માન્યતાઓ બતાવતી ચર્ચા જે કલાપીએ પત્રોમાં કરી છે તે મુખ્ય છે. કલાપી આત્માની દૈવી સુખ-શાંતિની પ્રાપ્તિ અને પરમ ઉચ્ચ સત્યદર્શનના સાક્ષાત્કારને જીવનના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારે છે. જીવનનું પ્રયોજન ઈશ્વરના સૃષ્ટિનિર્માણના હેતુને પુષ્ટ કરવામાં તે માને છે. ઈશ્વર બધું વિચારપૂર્વક કરે છે, તેના વિચારનદમાં આપણું જીવન બળી બન્ય અને કર્તાના ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરે, એને જીવનનું પ્રયોજન તે ગણે છે. જીવનનાં પ્રધાન લક્ષણોમાં કલાપીએ હૃદયધર્મનું પાલન, સ્નેહમય આચાર, સદૃષ્ટિ અને

માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને પવિત્રતાને ગણ્યાવ્યા છે. સ્નેહમય આચાર માટે તે તેમનું જીવન જ દષ્ટાત જેવું લેખી ગણાય. વર્તન કરતા વૃત્તિની શુદ્ધિ ઉપર તેમણે ખૂબ ભાર તેમના પત્રોમાં આપ્યો છે અને શરીરની પવિત્રતા કરતા માનસની નિર્મળતા અને તદ્દુસ્તીને તેમણે વધારે લેખ્યા છે. પાપ-પુણ્ય આદિમાં કલાપી હૃદયવર્મને અનુભવે છે. સાચા અને વિગૂઢ પ્રેમમાં સઘળી નીતિ સમાઈ જાય છે અને શુદ્ધ પ્રેમમાં પાપ-પુણ્ય બંધી જાય છે. સ્થૂળ કરતા સૂક્ષ્મના ગૌર્હર્ષને તેમણે પૂર્યું છે, પણ સ્થૂળનોય અનાદર કર્યા નથી. સ્થૂળને તૃપ્ત કરી તેનો મોહ ઘટાડી સૂક્ષ્મ તરફ જવું, એની તેમની ભાવના હતી; પણ સાચા પ્રેમમાં સૂક્ષ્મની જેમ સ્થૂળ પણ પુષ્કરપ બની ગયું છે, એની તેમની માન્યતા હતી. જીવન પરત્વે એમના અન્ય ચિતનવિષયો અનેક પત્નીપ્રેમ, પ્રાણનો સવિભાગ, પ્રેમ, પ્રેમ અને નીતિ, વ્યક્તિપ્રેમ અને ગર્ભાષ્ટિપ્રેમ, ગજના ધર્મ, માનની માનની પ્રત્યેનો વ્યવહાર, સુખ વિરુદ્ધ શ્રેયની દરમ્યાન, હૃદયની દરમ્યાન વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ કર્તવ્ય, લાગભી વિરુદ્ધ વ્યવહાર, કુટુંબ રાજ્ય અને દેશ, મેવા અને દાસ, સ્વાતંત્ર્ય વિરુદ્ધ સ્નેહમય ધન, રાક્ષા વિરુદ્ધ હૃદયપરિવર્તન, હૃદયના મૂળ સ્થિતિમ સ્વરૂપ અને વિદ્યા, જ્ઞાન, કર્તવ્ય-ભાનથીચલાવેલા તેને પણ, પ્રણયચિકિત્સા, ગજ અને જ્યંતની સ્ત્રી, ન્યાય અને દાસ્યો, કર્તવ્યમાં કરતા વિરુદ્ધ કર્તવ્યમાં દયા, પ્રેમમાં ત્રદા, જીવનવૈષમ્ય, જીવનવિભાસ અર્થે પગલા વગેરે ઉપર પત્રોમાં, નવાદોમાં અને દાંબ્યોમાં પોતાના સૂક્ષ્મક વિચાર કલાપીએ જણાવ્યા છે. જીવનમાં ગમા અને રોગબનાના પ્રેમે, ગાદીત્યાગના વિચારે, ગજ યવાની તૈયાગીના નિશ્ચયે, ગજપટપટે અને વિશાળ દષ્ટિએ કરેલા જગતના અવલોકને તેમને આ વિચારો આપ્યા છે. એનો જન્મ કેટલીક વાર ઘણા મધન પડી પણ થયો છે.

જીવનની સાથે સાથે તેમણે કવિતા, કવિ, મહાન સાહિત્યકારના ધર્મ વિરો પણ વાચન મનન, શ્રવણ, વાર્તાનાપના પઠિણને કેટલાક ગભીર મનનીય વિચારો ગદ્યમાં અને પદ્યમાં આપ્યા છે. વાજસુત્રના પગના પત્રોમાં, કાન્ત અને લલિત પગના પત્રોમાં વિરોધે આ વિષય પગના તેમના ઉર્મિચુકા જીવતા વિચારો મૂકે છે. શીઘ્ર કવિતા પ્રત્યેની મૂગ, કવિતાનાં ઊત્પત્તિનું સ્થાન લાગભી, ઔદાર્ય અને કામગીના એ વિચાર, ઉત્તમ કવિ ટોણુ, સમઠનીન કવિતા કેવી કવિનો ધર્મ શો, કવિનાનું સ્વરૂપ શી ગીતે બને, વર્ણવર્ધ-શૈલીમાં ટોણુ ચર્ચિયાતુ અને બને કવિઓના વિશિષ્ટ લક્ષણો શા, કવિતામાં પ્રેમ-શૌર્ય એટલે શુ અને શૌર્ય કરતા પ્રેમની ટેમ વધુ અગત્ય, સ્વાનુભવી અને સર્વાનુભવી કવિતા, નવતકયાનું સાહિત્ય-ચિત્રકળા, નાટક અને સંગીત અને સૌન્દર્ય વગેરે વિરો કલાપીએ અભ્યાસ અને અનુભવ, મનનમાંથી લાધેલા તેમના વિચાર રજૂ કર્યા છે.

ખીજ પ્રકારમા કલાપીએ ધર્મ, ઈશ્વર અને આત્માને લગતું મનન વ્યક્ત કર્યું છે. વિધિની ક્રૂરતામા દયા અને દયામા ક્રૂરતા, સુખની ક્ષણલગુરતા, વિધિ-નિર્માણ, જગતમા વ્યાપી રહેલ પરસ્પરાવલંબન અને કાણુભાવ, મૃત્યુ, ઈશ્વરી યોજના, સપ્તેમ પ્રકૃતિ એ જ “ ધર્મ ”, આસ્તિક અને નાસ્તિક, પૂર્ણ જ્ઞાન સંહારક બની શકે ખરું ?, સૌન્દર્યનો ભોગ અને ભોગવિલામનો ત્યાગ, ધર્મનું સત્ય જ્ઞાનયોગ, મહાત્મા ઢાગ જ દેરોહાર, મનુષ્યપ્રકૃતિ તેના મૂળમાથી ફરી શકે કે કેમ ? પાતમા જિજ્ઞાસુ રહેતું છે કે નહિ ?, શિવ જીવનું ઐક્ય એટલે અદ્વૈત, ક્રિશ્ચિયાનિટી અને અદ્વૈતમા ભેદ, સખાનું સ્વર્ગ, સ્થિતપ્રજ્ઞતા, આત્મધાત, વિશ્વનો દાયદો, યોગ અને જ્ઞાનીનું જીવન, જડવાદ, સ્વર્ગ અને નરક, એકપત્ની અને અનેકપત્ની સબધ—દ્વિલસક્ષીની દષ્ટિએ અને સત્યસ્વરૂપને જ્ઞેવાની દષ્ટિ, ગાદી ત્યાગ, ફકીરી—એરી બાબતોમા કલાપીએ પોતાની વિચારદષ્ટિ સ્પષ્ટપણે દાખવી છે.

આમ, કલાપી કેવળ ઊર્મિવિલાસી કે ક’પનાવિલામી ગણકાર નથી. ચિત્તન-શીલ ગણકાર પણ છે. “ કાસ્મીરનો પ્રવાસ ” મા પ્રકૃતિવર્ણન અને પ્રસંગકથનની સાથે હિંદના હુન્નર, ઉદ્યોગ, કલા, કાગીગીરી વિરો, કાસ્મીરની ગીબી, ત્યાની પ્રજ્ઞની જડતા અને અજ્ઞાન વિરો, હિંદની પ્રવનતા વહેમ અને આજસ વિરો તેમણે દેશદાઝથી લરેલા સગીન અને આજે પણ અજગકારક લાગે તેવા વિચારો રચી ક્યાં છે. “ સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર ” મા પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રવાહો, જીવના ઉદ્ધાર, પ્રેમ અને જીવ-શિવના સબધ વિરો સ્વીડનબોર્ગથી લિન્ન મતવાળા બની પોતાની વેદાતી લકિતના વિચાર તેમણે પ્રગટ કર્યા છે. સવાદોમા પશ્ચાતાપ દ્વારા પાપનાશ, પ્રભુકૃપા, પરમાત્માનો પથ, વૈરાગ્ય, ત્યાગ, કર્મ, નો । જગે વિષયો પર જનકવિદેહીનો આદર્શ સેવતા કલાપીનું દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના સર્વ ગલનખાણોમા અનેક વિચારો ને બાબતો પર તેમના અભિપ્રાયો અને મનનો ઠેર ઠેર જ્ઞેવાય છે. જીવનનો વ્યાપક અને કચારેક તો ચાલતા નીલાથી દૂર જઈને નવીન દષ્ટિકાણુ બતાવતું કલાપીનું વિચારશીલ માનસ એના પ્રેરક-સાચક બળ રૂપે હોય છે. અતેક વિષયને સ્પર્શતું એસનું ચિત્ત એમની સ્વજ્ઞેતા એમની ગ્રાહકશક્તિ, સમજ. જીવનદષ્ટિ અને વિચારકતા પ્રેરતી વ્યાપક અને મર્મગ્રાહી હતી અને કલાપી પોતે જીવનના અને અધ્યાત્મપથના કેવા યુગ્મુ. તત્ત્વગ્રાહી અને મર્મગામી નિરીક્ષક તથા સમીક્ષક હતા તેની પ્રતીતિ કરાવે છે હૃદયધર્મના ઉપાસક શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને તત્ત્વદર્શનના સત્યો પણ ગણમા છૂટક છૂટક વેરતા રહ્યા છે. જીવન, જગત અને તેમને ઝાહીને ઘેરેલા પરમાત્માને ઝોળખવા જતા

જે કંઈ વિચારે કે તર્ક તેમને ગ્રહ્યા છે, તે તેમણે તેમના ગદ્યબાણોમાં ગમિની ઉપમાથી વ્યક્ત કર્યાં છે. કવિતામાં ય એવા દેટલાય અર્થાન્તર-ન્યાસો અને વિચારતણખાઓ મૂકી આપણને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા છે.

વિવેચક :

તેમનું સાહિત્ય સંબંધી મંતવ્ય અને કવિતાવપયક ચિંતન તેમને એક રસદર્શી મર્મત્રાહી વિવેચક પણ ઠરાવે છે. વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા વિશેનું તેમનું અવલોકન, મિત્રોની કવિતાની બે-પાંચ વાક્યોમાં પણ સમર્થ સમીક્ષા, એમનું નીડર, સ્પષ્ટ અને તટસ્થ અભિપ્રાયદર્શન એમની સાહિત્યકલાની મુજબ, એમનું સંસ્કારી કાવ્યપદ્ધતિ ચિત્તસંવેદન, એમની પારખદષ્ટિની પિછાન આપે છે. એમનું કૃતિ કે કર્તાની સાહિત્યશક્તિનું અવલોકન કવિ નાનાલાલ, મેધાગુપ્ત કે અગ્રેજ વિવેચક સ્ટોપફોર્ડ જુકના વિવેચન જેવું રસલક્ષી અને તત્ત્વદર્શી છે. એમની અવલોકનપદ્ધતિ પૃથક્કરણાત્મક નથી, પણ કવિતા જેવી સંયોજનાત્મક છે. તથાપિ એમના અભિપ્રાયો આજ પણ દેટલા સત્યપૂર્ણ થયાં છે, તે નોંધવા જેવું છે.

“સરસ્વતીચંદ્રનો ત્રીજો ભાગ વાંચ્યો હશે. ગોવર્ધનભાઈ તરફથી કશું નકામું તો નથી જ આવતું, પરન્તુ, રસ બહુ ફિક્કો થતો જાય છે એમ તો લાગ્યા વિના રહેતું નથી.” (“પત્રધારા”, પૃ. ૩૯૯) “ગુલાબસિંહ સરસ્વતી-ચંદ્રના પહેલા ભાગ જેવું તો નથી જ અને એનોની વાંચ્યા પછી તો ભાગે જ છે કે અગ્રેજ પુસ્તકનું બધું આમાં આવી શક્યું નથી અને છતાં મહિલાઈને જે એક વાત બધે કહેવાની છે તે આમાં પણ કહેવાઈ છે અને તે નવલ-કથામાં એવી રીતે આવી છે કે બધું મુન્દર અને લખ્ય ભાગે છે.” (“પત્રધારા”, પૃ ૩૫૯) “શેલી વાંચિયા સહેલા છે, કેમકે તે શ્વરશક્તિનો પૂરો ભક્ત છે, અને તેથી તે વાંચતાં રસ ઉછાળા મારે છે, પણ જાડા જાડા—અતિ જાડા ગિતરશો તો શેલી એક બાળક અને વર્ડ્ઝવર્થ એક જુઝરગ સાધુ દેખાશે. દરેક પર્યાયક કદડો તપાસતા જાને અને તેમાં સંસાર અને વખતે તો આખા અભાંડનું જાકું મીઠું અવલોકન જોશો.” (“પત્રધારા”, પૃ. ૧૩૩)

આ ઉપરાંત પ્રખ્યાત ચિત્રકાર તુવિવર્માનાં બે ચિત્રો દમપત્ની અને રાધાકું તેમણે વાજસુરવાળાને ઠરાવેલું રસદર્શન જુઓ તો તેમનું વિવેચન એક રસમય કાવ્યના કુકડા જેવું જ બહુશી.

કવિતાના સ્વરૂપ વિશે પણ તેમની સમજ દેટલી સાચી છે ।

“કવિતા અવસ્થ કલા સાથે જ હોય, જે કલા હાલ અત્ર નથી. “કવિ” અને “કવિતા લખનાર” એ બે જુદાં જ પ્રાણીઓ છે. હૃદયનાં અશ્રુ સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજનને પાત્ર છે, પરંતુ, હૃદયનાં અશ્રુ જેટલાં વધારે ઉદાર હોય તેટલાં કવિતામાં ગણાવાને વિશેષ પાત્ર હોય એ તો આપ જાણો છો. કવિ કવિ છે કેમકે તે ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી કેમકે હાલ અહીં ઔદાર્ય નથી. (“પત્ર-ધારા”, પૃ. ૩૯૬)

અલખતા, ઉદાર હૃદય હોવાથી જ કંઈ કવિતા નીપજતી નથી, પણ કવિનાં જગત અને જીવનને જેવા માટે હૃદયનાં વધારે ઉદાર આંસુ હોય તો ધૃષ્ટ એ ખરું જ.

“આપણી હાલની સારામાં સારી કવિતા શું સંસ્કૃત કે યુરોપના કવિઓ, જે ત્રીજા વર્ગના કવિઓ ગણાય છે, તેની સાથે મૂખી શકાય તેવી છે? ટેનીસન કે મૂર જેવા પણ કવિઓ હાલ અહીં છે? કવિ તરફ આવી દૃષ્ટિથી ગ્નેનાર વિવેચક હાલની કવિતા માટે હલકું મત બંધાવે એ શું સાચું જ નથી?” (એજન, પૃ. ૩૯૭)

આમ, કવિ અને કવિતા વિશે કલાપીના વિચાર સાચી સમજવાળા અને હૈયા કાટિના છે. તે ઉચિત રીતે જ શીઘ્ર કવિતાને કવિતા માનતા નથી, તે ગજવનું યોગ્ય સ્વરૂપ ને ઉદ્દેશાવક બળ વળુવે છે, પોતાની કવિતાનાં ઉદ્દેશવ-સ્થાન, સ્વરૂપ અને સર્વ વિશે તે બિનજગત, હકીકતે સાચા અભિપ્રાયો ઉચ્ચારે છે, તેમની સ્પષ્ટ વિચારક, નીડર, વિવેચક અને મર્મસજવાળી ચિંતકદૃષ્ટિનું એ પરિણામ છે.

એમનું ચિંતન હૃદયના હિંડાણમાંથી, મગજનો આશ્રય લઈને, તેમનાં સખાણોમાં વહે છે. યોગ્ય દૃષ્ટાંતો, ઉપમા-રૂપકો, અર્થાન્તરન્યાસો અને કાવ્યાત્મક દલીલોથી તેમના વિચારો સુગમતાથી ગ્રાહ્ય બને છે અને બરાબર સ્પર્શી બન્ય છે.

“તોજલ : તેં સડન કહ્યું છે. પણ વાઘ વરૂ બનીને સડન કહ્યું છે. હવે એક મેંદું બનીને સડન કર. જખમી થયેલો વાઘ શિકારી પર ધસતી વખતે લાગેલી તલવારને ગણુકારતો પણ નથી. એક મેંદું ધવાયેલું તરસ્યું પડ્યું રહે છે, અને કાગડને પોતાનું જીવનું માંસ લેઈ જવા દે છે, વાગોળ્યા કરે છે અને શાન્ત રહે છે. જનનમાં આવીને તો કંગાળ પણ સડન કરતો દેખાય છે. પૂરાયેલી હોય તો એક બિલાડી પણ ગમે તેવા ચરાનું ગળું ચૂમી લે છે.”

સ્વાર્થની ખાતર તો બાવલા પણ કંઈ કંઈ ચમત્કાર કરી શકે છે. પાનકી થવું સહેલું છે, ગરીબ થવું અઘરું છે. શું તને નથી લાગતું કે પેલા વાઘ કરતાં ગરીબ મેંદું વધારે બડાંદુર છે?" (જેસલ-તોળલ)

આથી એમનું ચિંતન કેવળ બુદ્ધિગમ્ય કે તાકિંદ નહિ રહેતાં હૃદયબીનું બને છે. એમનું ચિંતન ક્યારેય કંઈ, મગજને અમ આપે એવું કે નીરસ નથી હોતું. એનું કારણ એ છે કે એ ધણુખરું કલાપીના ચિંતના સંવેદનથી આર્દ્ર અને ઐચિત્યપુરસ્સર દાખલ થયેલું હોય છે. કલાપી ગમે ત્યારે અને ગમે તેવા વિષય પરત્વે એકદમ ગંભીર બની ચિંતન કાલવના નથી, પણ જ્યાં એમની લાગણી ઘનતા પામે, જ્યાં પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ, વિચાર દરમિયાન એમના મગજ ઉપર પણ પ્રબળ અસર મૂકી જાય ત્યાંજ તે પોતાના વિચાર, ઉદ્ગારરૂપે વ્યક્ત કરે છે. એમની ચિંતનરસિકતા એમના બિર્મિબળ, કાવ્યરસ અને તર્કબળનું પરિણામ છે. એ રસિકતાએ એમનાં કાવ્યોમાં પણ અર્ધાન્તરન્યાસી પંક્તિઓ ઠેર ઠેર વેરી છે. એ ચિંતનપ્રિયતાએ તેમની સત્તર વર્ષની ઉંમરે પ્રકૃતિસૌન્દર્યના આસ્વાદમાં પણ એમની પાસે વિચારના તણખા ઉડાવવાન્યા છે. એ ચિંતનની પ્રકૃતિએ તેમને "સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર" ની સમીક્ષા કરવા ફરજ પાડી છે, તેમની પાસે વિચારપ્રધાન સંવાદો રચાવાન્યા છે અને અનુવાદ માટે ચિંતનપ્રધાન વાર્તાઓ જ પસંદ કરાવી છે. આમ, કલાપીમાં ચિંતનનું પ્રમાણ ઝાઝું છે. પણ તેમની શક્તિની ખૂબીની વાત એ છે કે તે આપણને ચિંતનનો ભાર આપતું નથી, તેથી તેમની કવિતાની જેમ એ આપણને અનાયાસ ગળે ઊતરી જાય છે અને ચિંતને એ વિચારોમાં મૂર્છા પામવા જેવા વાતાવરણમાં નાખી દે છે. શું તેમના ગદ્યમાં કે શું પદ્યમાં આવતાં ચિંતનબિંદુઓ કેટલીક વાર તો કોઈ ફિરસ્તો વ્યતનાં અનુભવસૂત્રો ઉચ્ચારતો હોય એવાં ગૌરવ અને આત્મશ્રદ્ધાથી સભર વાણીમાં વ્યક્ત થતાં હોય છે. વાચકોના મગજનો તો કોણુ જાણે, પણ દેવાનો કબજો એવાં બિંદુઓ તત્કાળ લઈ લેતાં હોય છે.

ગદ્ય :

આ ચિંતનબિંદુઓ લોકપ્રિય બન્યાં છે, તેનાં અનેક કારણોમાં સૌથી મોટું કારણ કલાપીનું રાચક ગદ્ય છે. એમના ગદ્યમાં ત્રણ તળકાઓ આવી ગયા છે. એક તો, બાણુ, ગોવર્ધનરામ, નર્મદ અને મણિલાલની અસર તળેનું એમનું ગદ્ય. બીજે તળકો તેમના ગદ્ય પ્રાપ્ત કરેલો સર્જનાત્મક સ્વરૂપનો અને ત્રીજે તળકો તેમના સ્વતંત્ર વિચારલક્ષી ગદ્યનો. આ વિભાગો નિયમચુસ્ત નથી. તળકાના ગદ્યમાં ચિંતન કે સર્જનાત્મકતા નોતાં એમ નહિ કે તેમના ત્રીજ

તળકાના ગઘમા તેમના વિનોદ-ગમ્મતનો અભાવ છે એમ નથી, પરંતુ તે
 ગીતે એમનું ગઘ ઘડાવું-વિકસતું આદ્યુ છે તે જોતા આવા વિલાગો સુગમ્મતાથી
 પડી શકે તેમ છે. કલાપીનું પ્રાથમિક ભૂમિકાનું ગઘ પણ કદી અણુધડ લાગ્યું નથી.
 જ્યારે કે ગઘની સમ્પત્તિ નિશાળે બેઠા ત્યાંથી જ તેમણે કરી લીધી હોય તે!
 તેમના પદને અણુધડતામાંથી પસાર થતા ઠીક ઠીક સમય લાગ્યો, પણ તેમનું
 ગઘ તો છેક ઈ. ૧૮૯૦ના જન્મ-આગીથી ઠાઈ રસિક, ભાવમુગ્ધ, ચૌન્દર્શિભક્ત
 ભાષાભેતાડીનું હોય એવી પ્રતીતિ કરાવે છે એના કેટલાક નમૂના પહેલા પ્રકરણમાં
 આપ્યા છે. આ એક વિરોધ નમૂનો તેમના પ્રાચીન ગઘની સર્વ વિશિષ્ટતાને
 સમાવી લે છે, માટે જુઓ.

લાલો,

તા. ૧૨-૧૦-૧૮૯૧.

“ ધાતખી પ્રાણ

મારું દુઃખ, મારા સાહસિક વિચાર, મારા ઉજળતા તર્ક, મારું તડકતું
 મન, મારું ધડકતું હૃદય, મારું કળી પડતું દીન મારા મૂર્ચ્છા અવયવો, એ
 બધાનું હું કેવી રીતે વર્ણન આપી શકું ? તું મારું ઢામગ અતઃકરણ કેવું કુમળું
 અને પોચું છે તે તું જુની ગઈ? તને ડાગળ વીના વિયોગના વખતમાં કેવી
 વેદના થતી હતો તેનો વિચાર નથી? હે જીવન, હે ધાતખી પ્રાણ, હે અવિચારી
 પ્યારી, હે નિર્મલ જનન, હે કદીન હૃદયવાળા, હે પથ્ય, જીવન ગીવાની રીવાનીને
 શા માટે મારે છે? મેં જોઈ જુનો ક્યો નથી, નિગમગધી છું માન પ્રીતિ
 નડે છે બધાને આળી ગમે છે પાછું લોહી ચડી આવે છે. પ્રીતિને દયાની દે
 છે, ધાત ઠવા મન તેવાય ચઈ જાય છે. પ્રીતિ ઉઠગી આવે છે”

ઉપરની કવિકામાં પ્રેમવિરહના તડકાટમાં અને તડુણના ભાષામોહમાં એક
 જ અર્થ બતાવતા કેટલા બધા શબ્દો વપરાયા છે! જુદા જુદા શબ્દો ઢાગ કવિને
 પોતાનું વિરહદુઃખ જ રમા સમજા દાખવતું છે. પણ તાનુષ્યસુવલ શબ્દમાણ્ય
 તેમાં કેવું જોતરું છે! કદાચ કલાપીના મનમાં આ વખતે આટલો તડકાટ ન
 જાય હોય, તેમ જોતા સ્વિયજન તડુણ શબ્દોની જગમ દાખા પ્રેમી મનને પોતાના
 હૃદયની સ્થિતિ વર્ણવી શબ્દમ પણ આવે સાચે મેળવી લે છે. અહીં સાચી
 કામિ કળા વાસનાનો આવેશ જાણે છે, તેથી શબ્દો પણ તેવો જ આડખર
 ગયી વાગના-આરેશને પ્રેમતડકાટમાં ખપાવવા મને છે. કલાપીનું આવું ગઘ
 તેનું પ્રાચીનમાં ગદ્ય તડુણમદન મૌગ્ધ્ય, શબ્દમોહ અને સાહિત્યાભાગી દષ્ટિ
 દાખવે છે. પણ શબ્દોની કસગમમાં કલાપી શરૂઆતથી જ કેવો કન્ઝાયેલો છે તે

પણ એવી માન્યતા પડે છે. “દામ્બીરનો પ્રવાસ” માં દાદબરૂદેસીના ગદ્યથી દલાપી અત્યંત મુગ્ધ બની ગયા છે. “મુગ્ધાના નપુંગ્વ જેવો, પછી ઉતાવળે પગપુત્રા જતી ખાલાના રથના ધ્રુવરા જેવો, પછી મઠમત્ત ગધગજની ગર્જના, નિંદના ધર્મરથોર અથવા વાન ઝાડીમા કુમતા પવન જેવો, પછી વર્ષા ઋતુની ગર્જના સાથે ખડખડી પડના દેલાસશિખરના ગડગડટ જેવો” - વગેરે આ ધોધના ગંભીર અવાજનું વર્ણન દાદબરૂદેસીમા દલાપીએ કર્યું છે, જે બનાવે કે દલાપીનું પ્રાથમિક ગદ્ય સાહિત્યપ્રેરિત છે. “નર્મગદ્ય”ની અસર પણ તેમનું શરૂઆતનું ગદ્ય બતાવે છે. “અરે દિન્દુસ્થાન! તું ઉદ્યોગ કર, કુગલની કૃપાનો ઉપયોગ કર. ખીનની મદદ તરફ દષ્ટિ ન રાખી પોતાની મહેનત પર આધાર રાખતા શિખ. જૂનું એ જ સાડું, એ ધુન મનમાથી કાઢી નાખ. દુનિયા અગાડી વધે છે, તું કે જે એક વખત ચિરોમણિ હતો, તેને આવી ગીતે પાછા નમાલાં થઈ પડી ગયેના શરમ નથી આવતી?”

અડી માધા મધોધનમા, અલિવ્યક્તિના વેગમા અને વિચાર કેલામણિના જોસ્સામા દલાપી નર્મદનો પડ્યો પાડ છે. આ ઉપરાંત ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલના ગદ્યની અસર પણ તેમના ૧૯૯૩ સુધીના ગદ્યમા છે.

“આ ઋતુમા પણુ આ દેખાવ આટનુ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તો ખેતનાને કેસર અને ગીચ વનસ્પતિલી, દરેક વૃક્ષને અગકના નવપલ્લવ અને ફોરથી, દરેક ઝરણુને નિર્મલ, શીત ખગખગના જલની, દરેક મેદાનને લીલા ઘાસથી અને દરેક પર્વતને પુષ્પ, પાન અને ફલના નવગ ગાખીચાવી ભરી દેતી વસતમા આ પ્રદેશો હૃદય પર તુ અસર નહિ કરતા હોય! સર્વદા ધન્ય છે આવી અનુપમ લીલાને સજનાગ લીલાને આવા અકગ અમાનુષિ, અતી ગહન, ઈશ્વરી અમલકારના રમણીય ભાગનુ પ્રેમ, આનંદ અને આશ્ચર્યસહિત અવલોકન કરી, મહાદેવના ફરીથી દર્શન જી, નિતવૃત્તિને ત્યા જ ઊડી પાછા વળ્યા”

ગોવર્ધનરામના પ્રૌઢિ, શિષ્ટ, મસ્તમય શબ્દો તરફના તેમની વિશેષ પસંદગી, વાસ્તવિક ઝીણવટભર્યું, વિગતપ્રચુર અવલોકન અને ભાષાની અને ગદ્યનયની ચોક્કસતા દલાપીએ ચર્ચાર્થી રીતે ઝીલવાનો સમજ પ્રયત્ન ઉપરની કલિકામા દાખવ્યો છે. તો મણિલાલના ગદ્યની પ્રાસાદિકતા, પ્રવાહિતા, સુશ્લિષ્ટતા અને મધુરતા પણ તે પોતાના ગદ્યમા બતાવે છે.

“મારા હાથમા હશે ત્યા સુધી ગોહવણુ કરીશ, પણ આકાશગલોલી ગઈ તો નિરૂપાય. અહીં નવી ગોહવણુમા એવી ગોળી ઘણી વાગી છે માગ શરીર અને મન પરના વાદળા તો ણિલકુલ ઉડી ગયા પણ સ્ટેટ પર હજી ઘણા વાદળા

છે. તે દૂર કરવાને મારું એક સિદ્ધાંત — “આખ, કાન ઉઘાડા અને મ્હો બધ”
 ટેટસેઠ દરજ્જે ફેરવવું પડશે પણ તે સ્વતંત્ર થયા બાદ જ. હાલ જ્નેઈ, સાલળી
 અનુભવ મેળવવાનું હું મારું કામ સમજું છું અને પત્ની અનુભવનો ઉપયોગ
 કરવો પડશે—ત્યારે—હાલ હું કોઈને ગુલાબના ફૂલથી પણ નથી મારતો પણ—
 સાકડીનો ઉપયોગ પણ કરવો પડશે એ કાઈ મુશ્કેલ નથી બુદ્ધાવતાં પત્ની કલ્પી
 અવતાર થાય એ સ્વાભાવિક છે.” (“પત્નિવારા”, પૃ. ૨૪૩)

કડિકાના છેલ્લા વાક્યમાં મણિલાલની અચ્ચતે લીધે કલાપીનો પુગણુ-
 પરિચય પણ પ્રતીત થાય છે અને તેમની મૌલિક હાસ્યદષ્ટિ પણ જ્નેવા મળે છે.
 પોતાનો સાહિત્યઅભ્યાસ અને હડાપણુ પોતાના લખાણોમાં દાસવી દેવાનો
 કલાપીને ૧૮૯૩ સુધી કેવો મોહ છે તે જુઓ

“મુબઈગરા” માણસે “મુબાઈ”નો ભાવ લજ્જ્યો પણ “આદર્શ”
 અધવચ રહે અને ધાળીએ ધાયું” હોય તે થાય” “ધોળીનો ફૂતરો વાટને એ
 નહિ રહે અને ઘાટનો પણ નહિ,” એ ખોટું છે વિલાયત જાય એ જ માણસ
 ધાય એ સાચું નથી. તો પણ ડાકટર થવું હોય તો એ માધ્ય, મુલલ છે.

“બધી ખૂબી એ શબ્દમાં છે. યોગ જેવી દુર્બલ વસ્તુ પણ આત્માના બલ,
 એ દઢ નિશ્ચય, એ અનિવાર્ય શાન્તિ પાસે મુલલ છે.

“આ રોક્ષસપિયગ્નુ અમૂલ્ય સિદ્ધાંત મનન કરવા જેવું છે. કેવું ગભીર
 વાક્ય ! નિગશા એ નગ્માં સ્ત્રીધન તત્ત્વ છે, તે ઠાઠી નાખે ત્યારે જ નગ “નર”
 થાય માટે છે તે બનો આપણાથી બનશે તે આપણે કરશું તેથી વિશેષ
 આપણે કરી શકીએ તેમ નથી. અન્ય સતોપ દોષ છે પણ સહયત્ન સતોપ એ
 વિરકતતા છે—માટે વિગ્ન થાયો—જનકવિદેહી થાયો” (“પત્નિવારા”, પૃ ૨૮૭-
 ૨૮૮-૨૮૯)

આમ, ઈ ૧૮૯૩ સુધી કલાપી પોતાના સાહિત્યવાચનનો અ્યાને-અસ્થાને
 પણ ઉપયોગ પત્ની લખવામાં અને અન્ય ગદ્યલખાણમાં કરે છે કહેવતો, ઝઢિ
 પ્રયોગો, શબ્દો, વાક્યો, લઢ્ઢો, વિચારનિરૂપણની ગીત વગેરેમાં કોઈ ને કોઈ
 ગુજરાતી કૃતિ કે અનુવાદકૃતિ તેમની નજર સમક્ષ ગઢે છે અને તેની સામે જ્નેઈ
 જ્નેઈને ધાળી વાર તે પનો લખતો દોષ, વર્ણન કરતો દોષ, ભાવકથન કરતો
 દોષ એમ જણાય છે ગ્માં પગના પનોમાં એમની વિગ્નવ્યાકુળતા ઉપગત સાહિત્ય-
 સ્વાચનમાંથી મજેથી તેની અિથિતિ ને મનોદશા પણ જવાબદાર છે તે કાગે ખુબ
 વચાતા “સરસ્વતીચંદ્ર”, હગનલાલ પંડ્યા અનુવાદિત “કાદબગી”, “નર્મગદ્ય”
 “કાણુપેલો” અને “પ્રિયવદા”, “નુર્શન” આદિ આમચિદાના ગદ્યની

અસર તેમની તે સમયની લાગણી અને નિરૂપણમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. '૯૪' માં એવી થોડીક અસર જણાય છે. (જુઓ રાજા સરદારસિંહને લખાયેલો પત્ર "પત્રધારા નં. ૩૭) પરંતુ '૯૪' ના અંતથી કલાપી પોતાના વ્યક્તિત્વને ઘોતક સ્વનાંત્ર, મૌલિક ગદ્ય સર્જી બતાવે છે.

"શામળ લાગણીઓનો નાશ થવો, માણસ પરની દયા જતી રહેવી, એ કાંઈ ઓછી શિક્ષા છે? કુદરતની આ શિક્ષા મને પણ થશે. હું પછી એકલો બેસી કેમ રહી શકીશ? મારાં આ બધાં આંસુ ડવે મારાથી દૂર જશે. હું ઘણાં બહુ ઠરી શકીશ, પણ મારું હૃદય કદિન થઈ જવાથી હું તે બહુ ઠરતાં મને જે સંતોષ થવો જોઈએ અને થશે તેનો ખરો ભોક્તા નહિ થઈ શકું. શું રાત્રીઓ માટે આંતું જ નિર્માયેલું છે?" (પત્રધારા" પૃ. ૧૬) આ કંડિદાનું ઉપાંસ વાક્ય કલાપીના ગદ્યની સફળ કસોટીરૂપ છે. એમાંનાં જે ગૌણ વાક્યો, તેનો મુખ્ય વાક્ય સાથે કેવો લયબદ્ધ તાલ ગોઠવ્યો છે અને વક્તવ્ય પણ અહીં કેટલું સુસ્થિર, વિશદ અને પૂર્ણાર્થવાળું બને છે! મનની અધરી સમસ્યાઓને પણ, કલાપીને '૯૪' થી સરળતાથી, અનાયાસ પ્રવાહી ગદ્યમાં રજૂ કરવાની કાવટ આવી ગઈ છે ઘણુંખરું તે કલાપીના ગદ્યમાં સંકુલતા હોતી જ નથી, પણ ક્યારેક અધર વિચારને લીધે તેમનું ગદ્ય સંકુલ બનવા જાય છે, ત્યારે પણ લાપાનો પ્રસાદ વક્તવ્યનું માધુર્ય ગદ્ય ગુમાવતું નથી.

એમનું ગદ્ય ટૂંકા શ્વનિમ્ન આલેખનરીતિમાં વિશેષ રાચતું જણાય છે. "ચંદુળની શોધમાં ડરો જ. બાપી હાલ તો વર્ષોની રાહ જોવાનું—આન્તર બાહ અને ધરતીની અળાઈઓ માટે." એમનું ગદ્ય કવિતાની સર્વ રીતિઓ અને છટાઓ તો છેક ૧૮૯૧ થી પ્રગટ કરે છે. (જુઓ પ્ર. ૧માં આપેલ ઉદાહરણો.) ઉપરાંત ખીજાં દર્શાવો:—

"ડવે તો કોઈ આશક હોય તો એમ કહે કે:—રાહ જોઈ જોઈને આંખમાં ફૂલાં પડ્યાં. કયે દિવસે પધારશે?"

"ગયાં વર્ષો ગયાં—વીશ પચીશ નહિ પણ અનન્ત કોટિ. આવતાં વર્ષો પણ "ગયાં" થશે અને આપણે ક્યાંક ડઈશું. આજે આપણે તે વર્ષોની પર-પરાના એક પગથિયા ઉપર જિલા છઈએ."

"મારું હૃદય કોઈ મીઠા ઉપકારમાં ડ્રવી રહ્યું છે—ત્હારું આ પત્ર વાંચીને. તું તે જાણે મને આપણે તે ઉપકાર નહિ, પણ કાંઈ ખીજું જ. તારી હૃદયની ખીતિ મને ઉપાડીને કોઈ ઉપકારના મોટા સમુદ્રમાં ફેંકી દે છે."

એમના ગદ્યમાં લાગણીનો ઉલ્કે તો અસ્ખલિતપણે વહે છે.

“નહિ—હું” માણસજાતિને ધિક્કારનારો નથી. હું માણસજાતિની સ્થિતિ તરફ દૃષ્ટા ખાનારો છું. હું માણસજાતિના કાયદાને ધિક્કાર છું. મને એ કાયદાએ બહુ નુકસાન કીધું છે—ઘણાને કરે છે. માણસજાતિ દુઃખી છે.” ટૂંકા ટૂંકા વાક્યોમા કલાપી પોતાના હૃદયનું વનોણું પ્રકટ કરે છે. અહીં “માણસજાતિ” શબ્દનો ત્રણ વાર ઉપયોગ કર્યાથી લેખક પોતાની લાગણીની સ્થિતિને સ્પષ્ટ ને અચોટ કરે છે. “આપણે મળી શકતા નથી. ડોણુ કાન્ત સાથે મળી શકે છે? માણસ અને જાડમા બહુ તફાવત લાગતો નથી. ખિચારું ડાઈ સ્થિતિ છોડી જઈ શકતું નથી. પણ સારમા ડાઈ હકીકતથી કઈ હકીકત ઝાઢી રડવા જેવી છે? અને દુઃખ પણ ન્યાન કરવું નોઈએ ત્યાં થયા વિના ગહેતું નથી.” “કાન્ત” શબ્દ ઉપર મ્લેપ કરીને કવિ પોતાનો “કાન્ત” સાથેનો ગાઢ સ્નેહ સૂચવે છે. જાડના દષ્ટાંતથી પોતાના લાગણીથી સભગ વિચારને વધારે હૃદય-સ્પર્શાને ટ્રામળ બનાવે છે. આ ગીતે કલાપીના ગઘમા ટ્રામળતા, બિર્મિસભરતા, કાવ્યગીતિની છટા અને હૃદયનિવેદનની નિખાલસ સગલતા પ્રકટે છે.

કલાપીના રસાળ ગઘમા તેમના વિનોદના અને ખાસ કરીને પોતાની જાત ઉપરના વિનોદના ચમકારા તેમના નિર્દોષ, નિખાલસ અને ગમ્મતી વ્યક્તિત્વનું સૂચન કરી જાય છે. “મારે માટે શું લાવશો? શી ખખર પડે? મરજીમા આવે તો એક લમરડો લેતા આવજો. અથવા તમારા પ્રેફેસરના છોકરાને આપો છો તેવું દીવાસગીતું બાકસ—તો પણ ચાલશે.”

કલાપી ગાદીએ બેગે ત્યારે ગણા સરદારસિંહ તેમને શી બેટ આપે, તે વિરોધી કલાપીની વિનોદી કંપના અને તે પાછળ રાજા તરીકેની નિષ્ફળતાનું પોતાને ભાન—એ બનેલું આ વાક્ય એકી સાથે દર્શન કરાવે છે. શબ્દોનો વિનોદ તો તેમના ઘણા પત્રોમા ઊભો છે. આમ, કલાપી શબ્દોને, વાક્યોને, પોતાના વિચારોને પોતાના વિનોદને ઝીલવા માટે ઉચિત રીતે ઉપયોગમા લે છે.

કલાપી જેવા સરળ, નિરાડબગી, નિખાલસ, ઉત્સાહપૂર્ણ, લાગણ્યપ્રેરિત અને ગુલાબી હતા તેવા જ તે અશો એમના ગઘમા ઊતરતા વિલખ થતો નથી. એટલે કલાપીનું મહા એમના વ્યક્તિત્વના કણુગમ્મત અને તેને ઝીલી રંગટ કરે છે, એમ કહેવું સર્વથા ઉચિત છે. એમના કાવ્યોમા તેમના વ્યક્તિત્વનું એક જ પાસુ—દર્દી પ્રેમીનું અને દેરાગી—ત્યાગીનું—દખાય છે, પણ તેમના મૌલિક ગઘમા એમના વ્યક્તિત્વના અનેક અંગોનો જીવંત સ્પર્શ આપણને થાય છે. કવિ નૌનૃદ્યંબ-ત, પ્રકૃતિગસિક, મેહી, વિનોદી, ગમતિયાળ મિત્ર ને તોફાની પ્રણયી, ગભીર વિચારક અને અબ્યામી તથા જીવનના સર્વ રસોના ચાહક, બિર્મિલ છતા

લહેરી છવ્યાવાળા કલાપીના દર્શન તેમના ગદ્યમાં થાય છે. એમનું ગદ્ય તેમની ભાષામિત્રિ કે મિત્રજ પ્રમાણે વૈવિધ્ય પણ ખતાવે છે ક્યારેક તે ટુંકા ટુંકા વાક્યોમાં નાયતી-દૂદની જનમસ્ત ખાળાનું રૂપ ધારણ કરે છે, ક્યારેક તે ટુંકા અને લાંબા ધ્વનિવાક્યોના યૌજ્ય મિશ્રણમાં લજ્જણળુ વૌદનશૌભના નુદરીનું દેહસૌખ્ય દાખવે છે, ક્યારેક તે અલંકારગુહત, તરગવીનાથી સભર જ્ઞેષનમસ્ત, શબ્દગારાધેથી પ્રૌઢા, પ્રગલ્ભ નાયિકાના રૂપમાં તેના હાવભાર ખતાવે છે, તો ક્યારેક વિચાર અને દુઃખના ભાગે નમેલી અતુલવજ્ર્યાસૃષ્ટદા નારીનું રૂપ લઈ આવે છે. કાવ અને ચિંતન, વિનોદ અને ન્યારો મિત્રજ—કલાપીના ગદ્યમાં દેખાતા સ્વરૂપના મુખ્ય અંગ છે.

કલાપીના ગદ્યના વિષયો અસામાન્ય નથી, પણ ૧૮૬૪થી તેમને હાથે લખાયેલું ગદ્ય તેમની એક સ્વતંત્ર ગદ્યરચની પ્રકૃતિ છે. એ શૈલી કેવળ તેમના વ્યક્તિત્વને જ વક્ષાદ છે. હવે નર્મદ, ગોવર્ધનગમ, ખાણ, મણિબાલની શૈલીના રંગો કલાપીના ગદ્યમાંથી છુપત થઈ ગયા છે અને તેને સ્થાને કલાપીના પોતાના હૃદયના, મિત્રજના, કાવગમિત્વેદનપદ્ધિ ચિંતભાવોના અને જ્ઞાનવિચારના રંગો પુરાયા છે. એ રંગો ઔચિત્યપુરસ્કર છટાયા હોવાથી તેમના ગદ્યને એ સુધર આકાર આવે છે, જેમાંથી કલાપીનું વ્યક્તિત્વ અને આહિત્યકાર તરીકેની શક્તિ ખડાય પામી આવે છે. કલાપીની ગદ્યરચની તેમના જમાનાના કાઈ પણ લેખક કરતાં અનોખી છે. એમના જેવું ભાવવાહી, ઠિમ્મિપ્રાણિત, પ્રસાદમધુર, પ્રમાદી અને કામળ ગદ્ય એ ગણીસમી સદીના ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યમાં ક્યાય નહિ જડે.

પ્રવાહિતાની હાથએ અર્વાચીન ગદ્યકારોમાં પણ વ્યક્તિની શક્તિએ વધુ માનાઈ છે. એ ત્રણ વ્યક્તિઓ તે કલાપી, ગમણલાલ દેસાઈ અને ઝવેરચંદ મેઘાણી. ત્રણેનું ગદ્ય અનાયામનિદ્ધ અહજ વેગવાળું, અત્યંત પ્રવાહી અને પ્રાચારિત્વમાં તથા માધુર્યથી સભર છે. ત્રણેને કથન, વર્ણન કે ભાવનિરૂપણમાં શબ્દવિન્યાસ કે વાક્યવિન્યાસની કશી મુશ્કેલી નહતી હોય એવી ગદ્યમથલ જગ્યાતી નથી ત્રણેની વિચારની અલિવ્યક્તિમાં વાક્યો ગોઠવવા પડતા હોય કે શબ્દોની-સમાસોની કે ઉચિત પદવગાઠોની ગફલતમાં રહેવું પડતું હોય એવું દેખાતું નથી. ત્રણે ગદ્યને પોતાના અર્થને અનુરૂપ કરવા રમીડે છે, વાજે છે અને અનાયાસ ઉચિત ઘાટ સહજમાં આપી દે છે. —પ્રવાહી કલમ આ ત્રણે ગદ્યકારોની છે ત્રણે પોતાના ગદ્યને ઉચિત સકૃત, હારમી, અરખી, ઉર્દુ, દેશ્ય, તળપદા ગુજરાતી અને સ્વરચિત શબ્દજોડકા કે સમાસોથી સમૃદ્ધ ગાળે છે જ્વલત લોકબોલીના શબ્દો, કહેવતો, શ્લોકપ્રયોગો અને અર્થકરજોથી ત્રણે પોતાની

લાધાને સજીવને રાખે છે. ત્રણેના ગઘનું મુખ્ય ઉદ્દેશાવક બળ વ્યુત્પત્તન પાંડિત્ય અને તાર્કિકતા કરતાં વિવિધતાયુક્ત વાચન, અવલોકન, અનુભવ, રસમૌર્દ્ધ્યની ભક્તિ, મીઠાશલયો મિઠાજ અને લાગણી છે. વિવેક, સૌન્દર્ય માધુર્ય—એમના ગંધનાં પણ લક્ષણો બને છે. ભરપૂર દૃષ્ટાંતો અને શબ્દચિત્રોથી ત્રણેય પોતાના વક્રેત્યને ધારદાર બનાવે છે.

આમ, કલાપી સર્જનાત્મક ગઘમાં ઊંચું બળ બતાવે છે. એમના ચિંતનાત્મક ગઘમાં પણ તેમની સર્જનાત્મકતાનાં લક્ષણો જ વિશેષ જોવાય છે. “પણ સ્વીડન-બોર્ગ દુનિયાને બહુ ઝોળખે છે. માનવી અર્પણ કરવા જવા યાત્રાએ નીડળી લૂંટ કરવા લાગી જાય છે, અને કાશીપુરીના તટ પર દાન કરવાને બદલે પવિત્ર ગંગાજીમાં ગરીબડાં માછલાં મારવા લાગી જાય છે. આમ છે તેથી જ અનેક સ્ત્રીલક્ષ્મીની સામે જ અને પાસે જ વ્યલિચારમાં પડવાનો ભૈરવજપ ઉભો છે.” (“સ્વીડનબોર્ગના ધર્મ-વિચાર”) એક ખીજું એવું ચિંતન પ્રગટાવતું સર્જનાત્મક ગઘનું દૃષ્ટાંત ધ્યાનમાં લો. “કાળો ડાઘ લાગવાનો નથી. ખરે ખેલાડી સ્વચ્છ મ્વેત કપડાં પહેરી કાજળની ટ્રાટડીમાં ઉતરે છે અને તેવાં જ સ્વચ્છ કપડાંથી પાછો બહાર આવે છે, તેમ બની શકશે. ખરી ચાતુરી સ્વાર્પણના દીવાને અગાડી ને અગાડી પકડી રાખવામાં છે. અરે—એ દીવો પકડતાં આવડતો તો પછી એ ટ્રાટડીમાં આખો મીચી ઝંપલાવવાને પણ કાંઈ વાંધો નથી. સ્વાર્પણનો દીવો મેશને ગુલાલ બનાવી દે છે. એ સ્વાર્પણ વિના ટ્રાઈ પણ પુરુષ પોતાની ધર્મપત્ની સાથે વ્યલિચારમાં જ રહે છે. એ દીવો વિના મખમલની દીવાલોમાં પણ મેલોમેલો થઈને આવે છે.” (“સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર”)

કલાપીના ગઘમાં રસાળતા છે, પણ તેથી તેમની સૂત્રાત્મક ચિંતનશૈલીને જરા ય આંચ આવતી નથી. “સત્ય આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરી શકતું નથી અને તેથી સત્ય તરફ જ આપણે ફરવાનું છે.” સત્યના સિદ્ધાંતનો પાયાનો વિચાર ચાલી જવળે કે ગાંધીજીની સૂત્રાત્મક ચિંતનશૈલીમા રજૂ થયો છે. “જેને આપણે બરાબર ચાલીએ છીએ તેને તો કારણ વિના ચાલીએ છીએ, પરંતુ ધણાંને આપણે ધણાં કારણોથી ચાલીએ છીએ.” કલાપીની તત્ત્વદષ્ટિ કેટલી સૂક્ષ્મ છે અને તેને દાખવતું ગઘ કેટલું સમર્થ અને વિચલ્લતાં સરળ છે તેનો નમૂનો આ વાક્ય છે. “પદાર્થમાત્ર પરમાત્માને જ ચૂસે છે પરંતુ તે રસને પોતાના શરીરને અનુકૂળ કરીને ચૂસે છે. કેમ કે એમ ધયા વિના એ રસ મળી શકતો નથી. અર્થાત્ પ્રજા જેને જેવા રૂપમાં જોઈ છે તેને તેવા રૂપમાં

પ્રાપ્ત થાય છે.” ગદ્યને જગ પળુ આડ જગી, કિલ્લ, કૃતિમ કરા વિના આવે ગદ્યન વિચાર કલાપી દટની સગળ અને સ્વ-જ યાનીમા સમજાવે છે ।

આમ, કલાપીના નુ કથનાત્મક, નુ વર્ણનાત્મક ક શુ ચિતનાત્મક ગદ્યમા ઊર્મિનુ ળગ, વકનવ્યનો આવેશ, વિચારની વ્યવસ્થા, ગ્યનાનુ માધુર્ય, સમ્બોનો મુભગ વિન્યાસ, આત્મઅદાનો રજુકા, નપ્રમાણતા, મીઠાશ, માધુર્ય, પ્રસાદ, કવિત્વ અને સ્પર્શક્ષમતા છે સમ્બદ્ધત્વ, ચિત્રાત્મકતા, પ્રવાહ અને વેગ કલાપીના ગદ્યના મુખ્ય લક્ષણો છે કલાપીની દલીલો મોહક છે અને ગમિક દષ્ટાતોથી વિશેષ મોહક બને છે પ્રકૃતિમૌન્દર્દના વર્ણનમા બ્યારે એની લાગણીઓ લગ છે ત્યારે એમનુ ગદ્ય અત્યંત દામળ અને ગમ્પાણના ધાગણુ કરે છે. વિનોદની લહેરીઓમા એમનુ ગદ્ય બ્યાર બી બન્ય છે ત્યારે તે ગમ્ભીર સમ્બોના લટકણિયા ધારયુ કરે છે

એ બુ દિલગીરીની વાત છે ક તેમના “દાગમીનો પ્રવાગ”, “સ્વીડન ઝોર્ગના ધર્મવિચાર” અને સવાદોના ગદ્યથી ગુજરાતી સાહ્ય જનતા ખડુ પરિ ચિત નથી. એનુ એક મરણુ એ છે કે દાયમઓથી એમના એ લખાણો નુપ્રાપ્ય રલા નથી એનુ ખીણુ ઝરગુ એ છે ? લેક્ષિમા એવી એક ઉવા ચાવી રહી છે કે બ્યાપી તો માન ધવિ જ હતો અને શ્રેમપત્રો સિવાય ખીણુ ગદ્ય નેતે શુ લખ્યુ ટોય ? પરુ, કલાપી એક સાગ અભ્યાસી અને મનનશીલ વિચારક હતા, સત્યના ઉપાસક અને સૌન્દર્યના લખ્ત હતા, આત્મનિરીક્ષક અને સવેદનશીલ સાહિત્ય ગસિષ્ટ હતા એના સાહિત્યિક અને આધ્યાત્મિક વિચારો વખતે જૂલલગેલા હરો, પળુ એના સહૃદયતા, નિખાલસતા, નિષ્ઠા અને ખુલ્લા મન સામે દ્વાર્ધથી કઈ કહી શકાય તેમ નથી એના પ્રેમ નબધી લગન સબધી અને નીતિ સબધી વિચારો સાથે અમત નહિ થનાગ પણ તેની સત્યનિષ્ઠા અને વિનમ્ર જિગાસા અત્યે આદરથી જ્ઞેરો એના ગદ્યમા વ્યાખરણની, સમ્બોની જ્ઞેડણીની જૂલો રોધનારને જડરો, પળુ એના ગદ્યની સર્જનાત્મકતા અને અસરકારકતાના પ્રવાહ ને વેગમા તો સૌ ખેચાગે વ્યાપીગોવર્ધનગમ, ગમ્ભુલાઈ, મણિલાલ, નગ્નિહ હરાવ, બળવ તરાવ આદિ ચિતક ગદ્યકારોની હરોળમાન ઠિભો ગહી શકે તો પણ, નર્મદ, ઠાન્ત, મુનશી, ગમ્ભુલાલ, મેઘાણી, ‘ધૂમકેતુ’ જેવા ગદ્યકારોની સાથે તો જરૂર સ્થાન લઈ શકે

કવિ કલાપી

“કમ્પે તુજ મૃદુલા દેહા રતિવિદ્ ઠી !
 થેલા દરતી અભિનવ રસખર દૈયા વ્ને !
 ગુર્જરકુન્જે દરુણ દવાધર ગોરલા !”
 -પ્રો. ઠાકોર

આરંભ કાળ :

કલાપીને સપ્તરમા વર્ષથી કવિતા દરવાનો ગોળ લાગ્યો હતો. એ અમયમાં ગુજરાતના મીથી વધુ લોકપ્રિય કવિઓ દલપતરામ અને નર્મદાદા દર ગણાતા. તેમા કિશોરમાનસને વિરોધ મુઝાલા દલપતરામ હતા. લખુતરમા પણ હોપવાચનમાળા દ્વારા તેમની આગળ પહોચતી દલપતરામની જ કવિતા. તેથી એ જમાનામા કોઈપણ જિગતો આલકવિ દલપતરામનીથી ખોતાની કવિતાની ખારાખડી ઘૂટતો. કલાપીતુ પહેલું પ્રાખ્ય કાવ્ય “કામ્બીરતુ સ્વન” દલપતરામની અસર તણે લખાયેલું છે :

“ક્યાઈ છે ખુણ ઘીટ જાડ વનના જાજા ફૂલોથી ભર્યા,
 વેલીના નવગ ગથી લટકતા સારા પટોળા ધર્યા.”

પ્રકૃતિની યાદી આપવાની આ રીત અને પટોળાનું એક દલપતરામની કાવ્યશૈલીનું જ અતુસગણ દેખાડે છે. પછીના કાવ્યો “કામ્બીરમા વિયોગ” અને “ખીડી અને ખીડીનો ખીનાર” પણ દલપતરામની અસર નીચે જ લખાયાં છે. પરતુ કલાપીએ દલપતરામની અસર હદ, શૈલી અને ભાષા એ કાવ્યના આલાગ પૂરતી ખોતાના કાવ્યોમા ઝીની હતી. તેમના ખાર ભના કાવ્યોના વસ્તુ, ભાવ અને ક્યારેક તો હદ કે ઢાળ નાટકના ઝીતો કે “મેઘદૂત” આદિ સંસ્કૃત શૃંગારરસિક કાવ્યોમાથી તેમણે ઝીલ્યા હતા. એમણે કામ્બીરના પ્રવાસવેળા

તેમના મિત્ર શિવુલા(શિવચિંતણ)ને સબોધીને ૩ તેમના પત્ની ગમાને સબોધીને કાવ્યો લખ્યા હતાં. એમણે કાવ્ય લખવાનો દેવ શરૂઆતથી જ પોતાની ઇતિહાસ અને મનોભાવો પ્રગટ કરવાનો ગમ્યો હતો એમ કહી પત્નીને પ્રથમ દર્શાવેલો અને પત્નીને પણ પોતાની માફક કવિતા રચવા ઉત્તેજવાનો ઉદ્દેશ તેમણે રાખ્યો હતો. કાન્તે તેમના પ્રાર્થના કાવ્ય તરીકે એક ચાગળી કિસ્મો લખ્યો હતો, ત્યારે કલાપીએ પ્રાર્થના જ પોતાના કાવ્યોમાં પોતાનો પ્રેમ, શૃંગારગમ, વિગ્રહવેદના અને તત્કાલીન મનોદશા ગાવાનું વલણ ગમ્યું હતું, આમ, કલાપી પ્રાર્થના જ આત્મલક્ષી કવિ હતા. તેમનું રુચિત્ર પોતાના જ દૃષ્ય અને પરિસ્થિતિને અન્ય પાત્રે કરાવવાનું ગોષ્ઠીનું હતું.

તેમણે નર્મદાશક્તી અસર તરે પણ શરૂઆતના વર્ષોમાં કાવ્યો લખ્યા હતા. “સુપ્રેમ પ્રિયાનું દર્શન,” “પ્રીતિની ગીતિ,” “કૌમુદીભૂમિ” “પરિણામ,” “તાગમૈત્ર મુખપ્રેમ”, “અશ્રુસ્થાન”, “કલ્પિસ્મગ્ધુ”, “કુમુદિનીને પ્રેમાલમ્બ” વગેરે ૧૯૩ સુધીના ૩૨૯લાક કાવ્યોમાં પ્રેમધાયન નર્મદના જેવી મનોદશા અને શૈલીનું પ્રતિબિંબ પડે છે આ જ અગામાં કલાપી બાલાશક્તી ગજલોતુ, નરમિહરાવની “અદા”નું અને હરિલાલ મુવના ‘વિક્રાળ વન-રૂમરી”નું અનુકરણ પોતાના કાવ્યોમાં કરે છે. તે તે કવિઓની ગનીને પોતાના કાવ્યોમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન તે કરે છે. મણિલાલ પાસેથી અધ્યાત્મજીવનની દીક્ષાનું પ્રતિબિંબ પોતાની આ સમયની ગજલોમાં તે પાડી બતાવે છે. માત્ર શુભરાતી કવિઓ જ નહિ, અંગ્રેજ કવિઓ ટેનિસન, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, થોમસ મુઝ ક્રીસ્ટસ, મેથી વર્ડ્ઝવર્થ વગેરેના ભાવ, વિચાર, કલ્પના તથા વિષયનિગ્ધપણની ગીતિનું અનુકરણ તે પોતાના અનુવાદકાવ્યોમાં તેમ જ સ્વતંત્ર કાવ્યોમાં આપાદ રીતે કરી બતાવે છે

પરંતુ આ ત્રણ વર્ષોમાં કલાપી પોતાની સ્વતંત્ર ઊર્મિલ શૈલીનું ઘડતર તો કર્યું જ રહ્યું છે. અને ઈ ૧૮૯૪થી દત્તપતંગમ, નર્મદ, મણિલાલ, નરમિહરાવ, બાલાશ કર, હરિલાલ અર્થે કવિઓની શૈલીના અનુકરણથી મુક્ત બની જઈ, માત્ર અંગ્રેજ કવિઓને આદર્શ ગમાને રાખી પોતાના કાવ્યો રચે જાય છે.

કવિ કલાપીમાં આગ્રહથી છેવટે લગી મમ્મટે ગણાવેલું લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી આવતી નિપુણતાનું એક મહત્ત્વનું અંગ ખૂટે છે (જે કાન્ત અને કંકાજ જેવામાં પુષ્કળ છે), પણ તેણે ગણાવેલા બીજા બે અંગો, સહૃદય અને કાવ્યરનિક મિત્રોના અભાગમ તેમ જ સંવાદસૂચનાત્મિકી મજેરી તાલીમ અને કાવ્યના જનનરૂપ ગવિત્વના બીજરૂપ શક્તિ તેનામાં ભરપૂર છે. આ

નિર્સર્ગદત કાવ્યશક્તિ, પ્રતિભાએ જ તો આ ગજકુમારને સાચો કવિ બનાવ્યો છે ઉપર્યુક્ત કોઈપણ કવિની કાવ્યરૌલીનું અનુકરણ કરતા તે પોતાની કાવ્ય-પ્રતિભાનો પરિચય સહજપણે કરાવી દે છે તે પણ આથી જ.

કાન્તે પદર વર્ષની ઉંમરે (ઈ. ૧૮૮૩) દલપતરાૈનીની અમર તમે લખેલું કાવ્ય જુઓ .

“અરે મારા પ્રાણાધાર, માગ તો ડેયાના હાર,
જીદગી ત્રા આધાર, બહાર આપ કયા ગયા ?”

અને કલાપીએ ઈ. ૧૮૯૦મા સોળ વર્ષની ઉંમરે દનપતંગીતમા મોજેલું પદ જુઓ :

“કામળ વગર સુટેલને તાજ કુલતુ જેમ,
મધ લે ચુમી શ્રમર ખૂબ ઉત્સુક હુ છુ એમ,
તુજ અધગમૃતપાનમા, મુજ વશ ઉની ટાળ,
વશા પાઈ ગસમુદરી, થઈ લગાર દયાળ

અધર હોઈ અગુનીવડે, ઢાકી વાગ વાગ
‘ રે મુજ ચુબન મા કરો’, એમ કર્યો ઉચ્ચાર,
જટા થકી બોની ઉઠી, અટકાવુ મુજ કામ,
મુદ પાપણુમ્મત એ નયન રેરવી આમ,
ઉચુ કરવા હુ ગયો, નીચુ તાર મોહ,
પ્રથતથી પણ નહિ થયુ ચુબન એનુ (હોઈ) તોય ”

(ઈ ૧૮૯૦)

અહી કાન્તની પ્રારભની કવિતા કરતા કલાપીની આરભની કવિતા વિરોધ-રસાત્મક લાગે છે એટલુ જ નહિ, દનપતંગમની શૈલીમા, દોહરા જદમા કાવ્ય લખાયેલુ ટોવા જતા વસ્તુ ને ભાવના કથનમા દલપતંગમ કરતા કલાપીએ વધારે ચિત્રાત્મકતા સાધી છે એ જ પ્રમાણે નગસિહરાવની “અદા” કરતા કલાપીનું ‘કમલિની’ કેટલીક વર્ણનખૂબી દલપનાલીલા અને અલકાગેમા નહિયાતુ બન્યુ છે “વનમા એક પ્રલાત”મા હરિલાલ નુવની જ શબ્દચોરવતી શૈલીમા કલાપીએ કામવતા સાચે વિશેષ કાવ્યગસિકત્વ બતાવ્યુ છે નર્મદ કરતા કલાપીની ચિત્ર-સર્જકતા અને લાગણી તેના આરભકાળમા પણ વિરોધ પ્રાસાદિક અને કલાત્મક જ ‘ખુગી દુનિયા ફકીગી મે,’ “ફકીરી હાલ” અને “મસ્ત હમ્ક” જેવી આરભની ગજવોમા પણ મણિલાલ-બાલાશ કરની ગજલોનુ સાવ નિષ્ફળ અનુકરણ તેમણે કર્યું નથી.

તેમનાં કાવ્યોદ્યકાગ્રે પણ દલાપીનું ખરું કવિત્વબળ તેમની કાવ્યલાપા, કાવ્યોચિત પદાવલી અને સંસ્કૃત યત્નોના વેગીલા પ્રવાહ તથા તેના લયગંવાદમાં અનુભવાય છે. ઈ ૧૮૮૭મા પ્રકટ થયેલ “કુમુદમાળા”મા નગસિદ્ધગવની લાપા અને પદાવલી કચાગ્રેક લથડિયા ખાતી દેખાય છે :

“એવી મેઘની ગેત સરસ નાવ મુગ ધમડાય ન્યા,
ને મુખે હરણુ માહડ, ને ઉઘ મીઠી લેખડ.” (“અદા.”)

પોતાને સિદ્ધ ગણાતા હર્ગીતમા—માત્રામેળમા પણ લઘુ-ગુરુની અનેક દોષરો નગસિદ્ધગવને ખવડાવની પડી છે, “માહડ”માંનો “હ”દાગ માત્રાલય બળવવા કૃત્રિમ રીતે મૂકવો પડ્યો છે. “ને” શબ્દ નિર્ગર્થક જે વખત લાવવો પડ્યો છે. નરસિદ્ધરાવની કાવ્યલાપા નથી તો કાન્ત કે કનાન્તની જેમ સ સ્કૃતની એક સગમી પ્રૌઢિ બતાવતી કે નથી તો દલાપીની જેમ તળપદી અને સ સ્કૃતના સુમિશ્રણની મીઠાશ આપતી. તેમની કાવ્યલાપામા કૃત્રિમતા અને વધુ પડતી સલાનતા કે ચોકચાઈની ગણતરીથી આવતી યાત્રિકતા જણાય છે.

પણ એમા નગસિદ્ધગવનો વાક નથી. નવીન ભારો, વિચારો, વિષયો માટે ગુજરાતી કવિતાની લાપા એ સમયે હજી બહુ ઘડાઈ ચૂકી ન હતી લાગણીનાં નવા સ સ્કામે ઝીલવાને આપણી લાપા એ વખતે બહુ સમર્થ નહોતી. ઈ. ૧૮૮૧ના એક અગ્રેજી પત્રમા કાન્ત આપણી લાપા વિશે તખે છે : “આ આપણી હજી બાલ્યવસ્થા ચાલે છે તેમા કવિતા લખવી ફટવી તો મુશ્કેલ છે તે હુ બાલુ છુ” સ્વ. રામનાગાયણુ પાઠકે લાપાના વિભસમા એ સમયે આપણે કેવી સ્થિતિમા હતા તે વિશે કાન્તના સબધમા “પૂર્વાલાપ”ના ઉપોદ્ધાતમા બે રમજી દાખલા ટાક્યા છે, તે પૃથ્વી પણ ગુજરાતી કાવ્યલાપામા તે સમયે કાવ્યો ગચવા કેટલા અધગ હતા તેનો ખ્યાન આવી શકરો

આવી લાપા-સ્થિતિમા એગણીસ વર્ષનો કાવ્યના એકરા ધૂટતો નોન-મેટ્રિક તરુણ કવિ કનાપી ઈ. ૧૮૯૩મા નીચેની મનોહર પદાવલિઓ આપે છે :

“પુષ્પો પરે ટપકના સુગુપાગ્નિન્દુ
ને સ્નિગ્ધ પાખ કુનની મકગ્ન્દનીની,
અન્ધાર ઘોગ વિધુહીન નિશાની શાન્તિ,
વા ધ્વેન દૂધ સમ ગેન રૂડા શશીની”

છે કચાય લઘુ-ગુરુની છટલા ? વસ તતિલકાનો મુક્ત અર્થલય અને તેને લયસ વાદ, કાવ્યોચિત આહોલનમકુર પદાવલિ, ગુજરાતી કાવ્યલાપાનું લાવણ્ય અગ્રેજી અને વર્ણુની રસિક વ્યજનાશમિત અને પછી આવનારા ન્દાનાવાલ કવિન

જેવા અપૂર્વ ઘડતરવાળા નાદમધુ સરસ શબ્દો—“મકર-દહીની,” “અન્ધારધોર,” “કુલની પાખ” —જોતજોતામા કલાપી સર્જી જતાવે છે. નીવડી ચૂક્યા ગણાયેલા કવિ નરસિંહરાવ છ દોહલય ને કાવ્યભાષામા બંધા અટવાઈ પડે છે ત્યા ઠિગતો બાલકવિ કલાપી સિદ્ધહસ્ત બની વિહરે છે. જો એનામા વસતા ને હવે બોલવા માંડેલા કવિનુ જ કામ. એક ખીજુ દષ્ટાંત તેનામાથી જુઓ :

“દાકિંચતણી કીકી સમો રસ દ્રાક્ષનો દોળ્યો પજો,
ને ચળકતા કુલડા ગુલાખી વેરિયા નભમડપે,
ત્યા ગાર આઠી ચોકમા લી પી રહી કેસગતણી,
પણુ લાનુ તો રૂખી ગયો ને ગાત સધ્યા રહી ગઈ !”

(“કમલિની”)

નરસિંહરાવના “ચદ્ધ”માના વખણાયેના “હરિગીત” જેવો જ “હરિગીત” અહી પ્રયોજી તમા કલાપી તેવી સિદ્ધિ જતાવે છે. વર્ણવર્થના જેવી સરલ શિષ્ટ કાવ્યરૈયી ગુજરાતીમા આવડા તરુણ બાલકવિ બતાગી શકેન છે. “ . ગાર લી પી . ” અને “ વાસવદે દો આરડે ને પવન હાકે જોરથી. ” સસ્કૃતની પ્રૌઢિવાળી શિષ્ટ ભાષામા કલાપી તળપદા શબ્દો “ગાગ”, “લી પી”, “આરડે”, “હારે જોરથી” ટવા ઔચિત્યપૂર્વક ગૂંથી દે છે । ઈ ૧૮૯૩મા વિશાલ મગલ પ્રેમભાવના શુદ્ધ, શિષ્ટ અને પ્રૌઢિવાળી તથા સસ્કૃતના સસ્કાન્વાળી કાવ્યભાષામા તથા શાર્દૂલવિકીરિત જેવા ગરવા હદમા કેવી સજ્જતાથી કલાપી વ્યક્ત કરી શક્યો છે ।

“ હોને વિદ્યુત-સાકળા ચળકતી પ્રેમાર્દ્ર હૈયા વિધે ।
સ્પર્શે હર્ષ જગી જ કો હૃદયને તો મર્વ્યાપી બને । ”

(“મરણુશીલ પ્રેમી”)

કલાપી આ શક્તિ તેમના માન ઓગણીસમા વર્ષે સિદ્ધ કરી શક્યા તેનું કારણ એ કે દેટલાક ભાગ્યશાળી કવિઓની જેમ કલાપીને પણ તે કાસ્મીગના પ્રવાસે ગયા ત્યાથી જ સમજાયેનુ કે પુસ્તગાનુ વાચન મનન અને આદિત્યમર્જન અને તેમા ય કાવ્ય એ જ પોતાના હૃદયનો ખગે ધર્મ અને જીવનમાર્ગ છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાની નુચિ અને શક્તિ પ્રમાણે જીવનવ્યવસાય નક્કી કરે છે, પણ પોતાની ખરેખરી શક્તિનો પરિચય તેમને ઘણી વાર મોડા થતો હોય છે. સાહિત્યકારો અને કળાકારો પણ પોતાની શક્તિને યોગ્ય માર્ગ જાણ્યા પહેલા ઘણા અનુકરણો કરે છે અને તેમા નિર્ણય બાબોડિયા મારે છે. કલાપીએ “કાસ્મીરનો

પ્રવાગ” થી માતિત્યલેખનના શ્રીગણેશ માટેલા, પણ તેમને પોતાની શક્તિના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને તે પરની શ્રદ્ધા દાનતની પેઠે બહુ વધારી બિગી હતી. આથી પ્રવાસેવી પાછા ફર્યા કે તરત સમ્પૂર્ણ હતો, માનામેળ હોય અને ગઝલના હોને તેમજે ધૂલવાતુ આરબી દીધેલુ, તેમ જ ગુજરાતી પદ્યોની ભાષા માટે પ્રેમાનદથી નર્મદ-દલપત અને જાલાશ હર-દાનત સુધીના કવિઓની કાવ્યભાષાનું મનન-ગુજન કરવાનો નડાવરો ગમેલો પરિણામે કાવ્યભાષા તથા હોને સરળતાથી વહાવવામા તેમને ૧૮૯૩થી ટ્રાઈ મુશ્કેલી નડતી ટોપ કે લાગણીની અભિવ્યક્તિ માટે શબ્દો ગોઠવામા ખૂબ શ્રમ પડતો ટોપ તેવું જણાતું નથી.

અનુવાદો :

હલાપીને ભાષા, હદશક્તિ તથા લાગણીની અભિવ્યક્તિ આટલા વહેલા સિદ્ધ થયા તેનું ખીજુ કારણ તેમજે તેમના કવનકાળના બે વર્ષો ૧૮૯૩-૧૯૪ મા કાવ્યોમાથી છૂટે હાથે અનુવાદો કરવાનો મહાવરો રાખ્યો તે પણ છે આ બે વર્ષોમા તેમજે ટ્રેલામ અંગ્રેજ કવિઓના છૂટક કા થો તથા ગીતોના ભાષાનુવાદ ગુજરાતીમા ઉલટબેર ઉતાવવા પ્રયત્ન કર્યો તેમજે તેમની આ અનુવાદપ્રવૃત્તિ તેમની સર્જનપ્રવૃત્તિ સાથે તેમના મૃત્યુના છે- આગલા વર્ષ સુધી કર્યા કરી આ અનુવાદોથી ગુજરાતી સાહિત્યને તેમ કવિને પોતાને પણ દણો મોટા ફાયદો થયો શબ્દાર્થને ચીવટથી વગી રહેવાનું પસંદ નહિ કરતા સુક્ત, રસવાહી અને ભાવસ્પર્શી તેમના અનુવાદોએ તેમના રુચિ, વિચાર અને લાગણી અનુસાર સોફ્ટપિયર શેની વર્ડઅર્થ, ટેનિસન, ગોલ્ડસ્મિથ, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, પ્રીટ્સ, મૂર, ટોમ્સન, વોલ્ટર મેકમિસિસ બ્રાઉનિંગ, ટેરિક અને જર્મન કવિ ગુઈથેની કાવ્યપ્રસાદીમાથી કિચિત્ વાનગીનો અંગ્રેજીથી અનલિચ ગુજરાતી જનતાને આસ્વાદ પ્રાપ્યો. “દહ ટેલિયો,” “વૃદ્ધ માતા,” “પહાડી સાધુ” જેવી કેટલીક કાવ્યબાનીની સગસ અંગ્રેજી આખ્યાયિકાઓ મા ગુર્જરીને ચરણે તેમજે ધરી દાનતના અડકાવ્યાની રેનીની જોડેડ આખ્યાયિકાની એક આ ખીજુ સાદી સરળ શૈલીનો જનતાને પરિચય કરા થો.

હલાપીને પોતાને તો આ અનુવાદોથી વિરોધ ફાયદો થયો એમની વર્ણન દષ્ટિ, ચિત્રશક્તિ નિરૂપણહટા અને શબ્દશક્તિને આથી સારો વેગ મળ્યો હોય અને ભાષા પરની તેમની પમક આથી વધી અને એમની બિર્મિઅભિવ્યક્તિમા અનુવાદોના રસાપનગપે એક ચોક્કમ રીતિ આવી ગઈ અંગ્રેજી કાવ્યોનું ગુજન-મનન પણ તેમજે એવું બિહુ કહ્યું કે ટ્રાઈ ટ્રાઈ કવિના વિચાર કે કરપના તેમજે પોતાના મૌલિક કા થોમા પણ જનપથે-અજનપથે ઔચિત્યપૂર્વક વણી લીધા કેટલીક અંગ્રેજી

કાવ્યપ કિતઓના સીધા અનુવાદ પણ પોતાના સ્વતંત્ર કાવ્યોમા યોગ્ય સ્થાને મૂકી દઈ કાવ્યોની દીપ્તિ વધારી. આના અનેક દષ્ટાંતો સ્વ. નવલરામ જી. ત્રિવેદીએ તેમના ‘કેટલાક વિવેચનો’ મા ‘કલાપી’ અબ ધેના લેખમા આપેલા છે, તેથી વધારે દષ્ટાંતો આપવાની આવશ્યકતા હું જ્નેતો નથી.

પરંતુ આ અનુવાદકાવ્યો-પ કિતઓ કે પરવિચાર-કલ્પનાના અનુકરણ વિરો એક વાત નોધવી જરૂરની બને છે. અને તે એ કે કલાપીના અનુવાદો કે તેમણે પોતાના કાવ્યોમા વણી લીધેલ અન્યના વિચાર-કલ્પના પણ તેમની મધુર, પ્રવાહી, સગળ ગુજરાતી ભાષામા એવા ઉચિત રૂપ ધારણ કરીને અને રસવાહી બનીને આવે છે કે જ્યાં મુધી તેમનું મૂળ બતાવવામા આવે નહિ ત્યાં મુધી તેની ખબર પણ પડે નહિ કે આ અનુવાદ છે કે આ પરવિચાર કે પરકલ્પના છે, એવી તેની સ્વાભાવિક, શુદ્ધ રજૂઆત છે. ગુજરાતી વાતાવરણ અને માન્યને અનુકૂલ બનાવીને, મૂળ કાવ્યોમા પોતાના તર્કથી પણ કેટલુંક ઉચિત ઉમેરીને કલાપી પોતાની અનુવાદકલા અને અનુવાદદષ્ટિની સાથે પોતાની રસદષ્ટિનો ય પરિચય કરાવી દે છે ‘વૃદ્ધ ટેલિયો’ અને ‘વૃદ્ધ માતા’ મા કલાપીએ પોતાની કલ્પના વડે મૂળ સ્થળ-દાઠા રેરવી નાખી, તેમા ભારતીય સ્થળ-કાળનું દર્શન કરાવી તેની કેટલીક વિગતોમા રહેલો પરદેશી વાધો દૂર કર્યો છે. વળી એ કાવ્યોમા વર્ણવેલ અર્થના ખીજા કાવ્યોની તેમ જ પોતાની કેટલીક સુદર પદ્યિઓનો પણ ઔચિત્યપૂર્વક સમાવેશ કરી દીધો છે. આ રેરફારની બાબતમા કલાપી ચોક્કસ માન્યતા પણ ધરાવે છે.

“કાઈ પણ અજ્ઞ જવિના કવિના વિચારો લઈ કાવ્ય કરતા લક્ષમા રાખવાનું એટલું જ કે તે કવિનું, તેના ઉડા હૃદયધ્વનિનું પૂરું અવલોકન કરી, તેમા તન્મય બની તેના પાતાળનો નાદ સમજી તેને ખીલવવું તેને વધારે રસિક—વવારે સ્પષ્ટકરવું.”
સ્વ વાજસુગવાળાને પન, તા. ૨-૮-૧૯૪૪)

કલાપીનો જેવો અનુવાદ-આદર્શ છે તેવી જ તેમની અનુવાદદૃષ્ટિઓ બની છે. મૂળ કાવ્યના કવિના ઉડા હૃદયધ્વનિનું પૂરું અવલોકન કરી, તેમા સમરસ બની તેના પાતાળનો નાદ કલાપી પોતાના અનુવાદોમા ઝીંતી બનાવે છે. એટલું જ નહિ, પોતાની રસ-કલ્પનાદષ્ટિ અનુસાર મૂળને ખીલવી વધારે સ્પષ્ટ-ગસિક બનાવે છે. એ ખાતર તે કાઈ કેકાણે મૂળનું લાણુ લખાણુ ટૂંકુ કરે છે અને મૂળનું ટૂંકુ વર્ણન લાણુ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કલાપીનું ‘કુદરત અને મનુષ્ય’ કાવ્ય લો. મૂળ કાવ્યની પ કિતઓ આ પ્રમાણે છે :

“ To her fair works bid nature link
The human soul that through me ran,
And much it grieved my heart to think
What man has made of man. ”

આ પંક્તિઓનો સંવર્ધિત અનુવાદ કલાપીએ પોતાની કલ્પના અને રસ-દષ્ટિ વડે વધારે સ્પષ્ટ કરી, ખીલની રજૂ કર્યો છે .

“ અને આ આત્માને કુદરત ગ્રહી લે નિજ દે,
ઉડાડી દે ઉડે, પકડી વળી આપે નિજ દિવે,
મૃદુ તેને પાછો લગી મૃદુલ રોવાળ પગ ને,
પડી પ પાત્રે છે ફરી ફરી દર્ષ સુખન મુખે
અરે ! એ માતા છે, લગિની મુજ, કે ગાતિ નુખ છે,
નવા કાર્યા ગ્રેગી મુજ દિવ હનમા અગ્નિ છુપવે ।
નિડાગી વિચારી મુજ દિન બની કાઠ મગરે,
અહી આ ને ગીતિ બન પ્રતિ સવાવે બન, અરે ! ”

(“કુદરત અને મનુષ્ય”)

વર્ષાવર્ષે જે વિચાર શબ્દમા ગૂઠ કર્યા છે તે કલાપીએ પ્રકૃતિનું એક સવાદી મનહર શબ્દચિત્ર દોરીને બીજી ગૂઠ કર્યો છે કલાપીના આ અનુવાદ કાવ્યમાની શૈલી પણ પોતાની જ ગમેતા મુજબ ગઢે છે, જોકે કેટલીક વાર સુગમતા અને સરળતાને ખાતર તે મુગમગ કાંઈ કાંઈ કલ્પનાચિત્ર કે અવકાશ કે ઠંડણ વિચાર લ્યજી દે છે, તે શિક નથી વતુ

“ Oh Sir, the good die first,
And those whose hearts are dry as summer dust,
Burn to the socket ”

એનો અનુવાદ કરતા

રે મરેગ્યાન ! નખી મૃત્યુ લાવાનું વહેલુ

ને ગુલ્કને સળગવા બ કાગ લાબો ! ”

એમાંથી as as ‘summer dust’ અને ‘socket’ નો રમ્ય અર્થ આવી શક્યો નથી

તથાપિ, કલાપીના અનુવાદમાં એ કલાપીના વ્યક્તિત્વે રજાઈને ઠિતરે છે એમાં નિરૂપણ્યેની, સાગ પિના ઘેરા રગો, બર્મિલ મબોધનો, તેની અતિશય સરળતા, સ્પષ્ટતા અને સુબોધના કલાપીની દષ્ટિ-શક્તિના પરિણામરૂપ છે. કલાપીના અનુવાદો તેમની સાપાશક્તિ, હૃદયસ્તુત્વ, ગ્રાહકતા, મર્મજતા અને

રસવિવેચકની આખી ઠરાવે છે, તો સાથે સાથે મૂળનાં દાખ્યોમાં તેમણે કંગ્લા ફેરફારોને લીધે કલાપી મૂળ કૃતિને પૂરા વક્ષાદાર રહેના નથી એ તેમની અભ્યાસ અને શક્તિની મર્યાદા છે, એવું પણ કોઈને કહેવું હોય તો કહી શકાય તેવું બન્યું છે.

કલાપીની અનુવાદકલા અને શક્તિ આ દષ્ટિએ આપણા એક મધ્યકાલીન કવિ લાલણના જેની છે, એમ કહી શકાય. મૂળ કૃતિ સાથે ભાવણે જેટલી છૂટા લીધી છે તેની કલાપી પણ લેતા. મૂળ કૃતિમાં જે ઘટાડા-ઉમેગ લોકદષ્ટિએ તથા રસદષ્ટિએ લાલણે કંગ્લા તેવા કલાપીએ પણ કર્યાં. મૂળ કૃતિને સગળ, સુવાચ્ય અને લોકગમ્ય બનાવી ભાવણે રજૂ કર્યો તેમ કલાપીએ પણ કર્યું.

પણ કલાપીએ શિક્ષક પ્રમાણમાં અનુવાદો કર્યાં કે પોતાના મૌલિક કાવ્યોમાં ઉચિતતા જોઈને પગલાપાના કવિઓની પદ્ધતિઓ કે વિચાર, કલ્પનાઓ તેમણે વળી લીધા, તેથી કલાપીમાં સ્વતંત્ર પ્રતિભા નરોત્તી કે અન્ય કૃતિમાંથી ઉછીનું લીધા વિના કલાપી કાવ્યને આગળ ચલાવી શકતા નહોતા કે તેમની કલામાં સ્વતંત્ર ટકુડો નહોતો, એમ માની લેવું જોઈએ નહિ. નરસિંહરાવની પરિભાષામાં કહીએ તો કલાપીમાં 'અપહરણ' નથી, પણ ગ્રેગણાનું સચરન છે. કોઈ અગ્રેણ કાવ્ય કે કાવ્યપદ્ધતિ તેમની ગ્રિય બની જતા તે તેને નિર્ભયતાથી નિસંકાપે પોતાની કૃતિમાં અવકાશ આપી દે છે. એમાં એમનો હેતુ પારકે પૈસે ધનવાન થવાનો નથી, પણ પોતાના કાવ્યવિચાર, હેતુ, ગર્ભને વસ્તુને પોષે તેવું કશુંક સુદર, ઉદાત્ત અન્યમાંથી અનાયાસ મળી જાય તો "અધિકસ્ય અધિક ફલમ્" એ દષ્ટિએ આજીવંત વિના તેનો સ્વીકાર કરી લેવો એવી સરળ ને ઉત્સાહી મનોવૃત્તિ તેની પાછળ કામ કરી રહેલ છે. અને કોઈ કવિ અન્ય કવિની કૃતિમાંથી કોઈ સૂચન ગ્રહણ કરી તેનો ઔચિત્યપૂર્વક પોતાની કૃતિમાં વિનિયોગ કરે, તેને વિસ્તારે તેટલા માત્રથી જ તે ગિતગતી દક્ષાનો કવિ છે એમ પણ શાથી ગણાય? ઠારણ, જગતમાં એમ તો કશુંક મૌલિક નથી કે જે કેવળ પોતાના ઉપજ જ આધાર ગણીને ચાલતું હોય નવી પેઢીને જૂની પેઢીમાંથી, એક ભાષાના સાહિત્યને અન્ય ભાષાના સાહિત્યમાંથી કંઈક ને કંઈક ઋણસ્વરૂપે કરવો જ રહે છે હોલિન શેડના ફક્કાને ફક્કા રોક્ષસપિયરના નાટકોમાંથી ટાંચી બતાવાય છે. પરંતુ એથી રોક્ષસપિયરની નાટ્યબદ્ધતા પરગ્રેગિત કે ગિતગતી કોટિમાં નથી બની જતી. ગલટાનું, રોક્ષસપિયરે હોલિનશેડના ફક્કાઓનો કેવો નાટ્યોચિત્ત વિનિયોગ કર્યો અને પોતાના હેતુમાં ઉપયોગી થાય તેવું તેનું બળ જોઈ એ મૂળના ફક્કાઓને પણ કેવા જીવતા કર્યાં, તેમાં રોક્ષસપિયરની શક્તિનું મૂલ્ય રહેલું છે. આ જ પ્રમાણે "વૃદ્ધ ટેલિગો"ની કથા અને ઘણી પદ્ધતિઓ તથા પાત્રવિગતો કલાપીએ વર્ણવવામાંથી સ્વીકાર્યા પછી મૂળ કાવ્યમાંથી કેટલુંક લ્યજવામાં, કેટલુંક અડધું કરવામાં, કેટલુંક દૂર કાવવામાં,

કેટલુંક વધારવામા અને નવું ઉમેરવામા દલાપીએ ટૂંકી રમદષ્ટિ ખતાવી, તેમની સર્જકતા તેમાં ટૂંકી જણાઈ તેની કસોટીના અભિપ્રાયમા જ તેમનું મૂલ્ય આપી શકાય. એ રીતે વિચારીએ તો “નૃદ્ધ ટેલિયો” પ્રો. કારકારના મન પ્રમાણે “એક દે” લેતા કૃતિ એવી તેઃ હૃદયની ડિમિંગમાંથી ઉદ્ભવેલી અને ઐક્યવાળી છે કે, એને અનુવાદના વર્ગમા મૂકવી અશક્ય લાગે છે.”^૨ આમ, એ પદ્ધતિવિવેચક એનું જે દષ્ટિએ મૂલ્ય આપ્યું છે તે દષ્ટિ મુજબ દલાપીના અનુવાદો અને તેમની અનુવાદોમા પણ ગૃહસ્તી સર્જકકલા વિષે તટસ્થ મન બાધવો ઘટે.^૩

દલાપીએ પોતે “કારકાર” નું પ્રકાશન કર્યું નથી એટલે તેમણે અનુવાદો કે પોતાના કાવ્યોમા જણાતી પરજાયા છુપાવવાનો પ્રવાસ કર્યો છે, એવું પણ કહી શકારો નહિ. કશું પણ છુપાવવું એ એમના સ્વભાવની જ વિરુદ્ધ હતું. બિલકાનુ પોતાના પત્રોમા કાવ્યોના મૂળ આદિ વિશે યથાશક્ય તે મિત્રોને જણાવતા જ રહ્યા છે.^૪

આમ, દલાપીએ પોતાની કૃતિઓમા બનાવેલી પરજાયા તેમણે મુક્ત, નિર્ભય અને નિર્મળ ચિત્તે અપનાવી છે. એ પરજાયા તેમની નસર્જિત કાવ્યશક્તિમા મદદરૂપ બની છે. એ જાયાનો તેમણે પોતાની મનહર સર્જકકલા વડે સરમ વિનિયોગ કર્યો છે અને કેટલીક વખત તો મૂળ જાયાને તેમણે અધિકતાથી સોભાવી છે. દલાપીના અનુવાદો લલે મૂળ કૃતિનું અક્ષરશ. ભાષાતર ન આપતા હોય, પણ તેનો પૂરો ગ્રાસ્વાદ કરાવે છે. તેમના અનુવાદો તેમની પોતાની કાવ્યકલાની તાલીમ માટે જેમ આવશ્યક હતા તેમ અન્ય ધણા બિહરતા કવિઓને પણ નમૂનેદાર અભ્યાસપાઠ (Exercise) જેવા બની ગયા છે. ગુજગતી સાહિત્યમા તેમના અનુવાદો ઓગળીસમી સદીમા તો અર્પવ જેવા ગણાવે, કેમકે નગસિહરાવ કરતા મૂળ કૃતિની ગ્રાજાયા (લલે શબ્દજાયા અવૂરી હોય) તેમણે પોતાના અનુવાદોમા વિરોધ સળગતા ને સફળતાથી ઉતારી છે. એમના અનુવાદકાવ્યો એમની સર્જકકલાના પણ લક્ષણોથી અર્કિત હોવાથી દલાપીની કાવ્યકલાના વિકાસમા પણ સૂચકરૂપ બની રહે છે, કારણ કે પર-અસર જીનતી વેળા પણ તે અસર કરતા સ્વકીય તેજ દલાપીએ ઓછું ખતાવ્યું નથી.

૨ ‘કવિતાશિક્ષા’ પ્રો. કારકાર

૩. “ટેલિયાના મૂળને એવો સ પૂર્વ સળગ અનુવાદ કરાવે પોતાને ગમે તેવો પ્રિય થઈ પડત, તથાપિ ગુજગતી કવિતામા તો બહુ નીચ સ્થાન હેત એમા શકા નથી આકૃતિમા કુલ્લ રસ અને ઐમ્થ, મુદ્દખતા અને મર્મવેધમતા હેતમ સધાયા છે”
—એન

૪. સ મદ્દ હપાનના, કલાપીને મૂળ અર્થે કાવ્યો મૂકવાનો સકલ્પ હતો જ. જુઓ “પરધારા”-પૃ ૩૩-મ ન. દ્વિ ને પન.

સ્વતંત્ર ટહુકો :

કલાપીની કવિતામાં તેમનો સ્વતંત્ર વૈયક્તિક ટહુકો ૧૮૯૩ થી આછેરેા સંભળાવા લાગ્યો હતો, પણ ૧૮૯૪ થી તેનો ધ્વનિ ખીલતો ને ખીલતો ગયો.. ૧૮૯૩ સુધીની કલાપીની કવિતામાં વૈયક્તિક ટહુકો ખાસ ન હતો. ત્યાં સુધીની તેમની કવિતા સ્વતંત્ર પ્રેરણા કે સ્ફૂર્તિથી ચાલતી ન હતી, એટલે અંગ્રેજ કે અન્ય ગુજરાતી કવિની આંગળી પકડીને તેને ટેકે ટેકે ચાલતાં કલાપી શીખે છે. ત્યાં સુધીની તેમની કવિતા પરાવલંબી છે અને મુકાબલે છે પણ કાચી.

પરંતુ ઈ. ૧૮૯૪ થી કલાપીએ પોતાની આગવી સ્વતંત્ર કાવ્યશૈલી અને વિશિષ્ટ જીવનદર્શન સિદ્ધ કરવા માંડ્યાં. એ શૈલીમાં પોતાની સ્વતંત્ર ઊર્મિલ વ્યક્તિતા અને હૃદયની ક્રામળતા સહજપણે તેમણે વ્યક્ત કર્યાં. એ શૈલીમાં તેમણે પોતાનું ચિંતન, અનુભવ-પડઘા, ઊર્મિ, આઘાતો, કલ્પનાતરંગો, વસ્તુલક્ષી પ્રસંગો અને પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું અવલોકન સહીસ ચમકાવ્યાં. કલાપીએ અન્યનું લીધું તેમાં પણ નિજ વ્યક્તિત્વનો ઘેરો રંગ ચઢાવી દીધો. અનુવાદોમાં પણ પોતાના વ્યક્તિત્વનો રણુકો ખખડાવ્યો. કાન્તની ભાવાનુકૂળ વૃત્તપલટાની રીતિના, તેમનાં ખંડકાવ્યોના સ્વરૂપ અને નિરૂપણરીતિના અને તેમનાં અંગની ગીતોના અનુસરણમાં પણ આંતરરંગ તો પોતાનો જ રેલાવ્યો. સંસ્કૃત મહાકાવ્યના અનુસરણમાં રચેલા “હમીરજી” ની અંતઃસામગ્રીમાં અને સૂક્ષ્માર્થ ગઝલોના આંતરધ્વનિમાં પણ તેમનું જ કૌતુકપ્રિય વ્યક્તિત્વ પડઘાયું. આ બધું કલાપીની નિત્યવિકસતી પ્રગતિશીલતા અને વૈયક્તિક ટહુકાની નિશાની-રૂપ છે.

કાવ્યભાવના—આદર્શ :

કલાપીની કવિતાના પ્રાપ્ય સ્વરૂપનું કારણ તેમની કાવ્યભાવના કે કાવ્યાદર્શમાં આપણને મળે છે. કલાપીમાં તેમની કવિત્વશક્તિની જન્મ તુલનાસંકિત—વિવેચકદષ્ટિ પણ અઢાર-ઓગણીસમી ઉંમરે ઊગવા માડેલી. મિત્રોનાં કાવ્યોનું અવલોકન, પોતાનો કાવ્યવ્યાપાર, કવિતા વિશેની પોતાની દષ્ટિ, પોતાની તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યની વર્તમાન કવિતા વિશેના તેમના અભિપ્રાયો, અંગ્રેજી કવિતાની ઉચ્ચતા વિશેનો તેમનો ખ્યાલ—આ બધાં વિશેના તેમના પત્રો, કલાપીમાં નાનપણથી ટૂંકી વિવેચકદષ્ટિ જન્યત હતી અને તેમનો કાવ્યાદર્શ ધીમે ધીમે ‘કેવો ઉચ્ચ ને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચતો ગયેલો તેની આખી કરાવે છે.

કલાપી હૃદયની મુકુમારતાવાળો અને અત્યંત સંવેદનશીલ કવિ છે, તેથી

કાવ્યની ઉત્પત્તિ કામગણ હૃદયના આઘાતમાથી તે માને છે. “હૃદયની કામગણા એ જ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે. આમ છે, તેથી જ કૃતલાએક કાવિદાન કૃતા ભવ-જુલિને મોટા કવિ કહે છે.” (વાજસુરવાળાને પૃ, તા. ૨-૯-૧૬૪) “કવિના હૃદય વિના કવિ શું વચાવી શકે?” (કાન્તને પૃ, તા. ૨૬-૩-૧૯૭) “લાગણી” વિનાનું “કાવ્ય” એ બને જ નહિ.” (વાજસુરવાળાને પૃ, તા. ૨-૯-૧૬૪)

આમ, કલાપીની કાવ્યભાવનામા લાગણીને પ્રધાન સ્થાન મળ્યું છે. તેમની સૃષ્ટિને પણ તે અનુકૂળ ટોવાવી લાગણી જ તેમના કાવ્યસ્વ-પને ધરનારું બળ બન્યું છે. કલાપી લાગણીને જ કાવ્યનું જનક ગણ માનના હોવાથી જુદા કૃતિ આતુરીને કાવ્યમા અવગણે છે. તેથી શાન્તકાવ્યને કવિતાના વર્ગમા સૂક્ષ્મતાના સ્પષ્ટ અનિષ્ટ દર્શાવે છે. “હું તો “શાન્તકાવ્ય”ને કાવ્ય જ કહેતો નથી. દલપતરામ, ધણુ કરીને, એક શાન્ત કવિ છે અને તેથી તે કવિ જ નથી” (એજન) તેમનો કાવ્ય વિગેરે આ ખ્યાલ સાચો છે. કવિતાના મૂળમા કવિનું કામગણ હૃદય અને લાગણીની તીવ્રતા ને સન્ધ્યાર્થ તો હોવા જ જોઈએ, એમ આધુનિકા પણ ઉચ્ચ સ્વીકારતા થયા છે. કલાપીની કાવ્યશૈલી કેમ બર્મિલ છે, તેનું પગેનું જોમ તેમના વિશિષ્ટ માનસ, હૃદયમા છે તેમ તેમની કવિતા પ્રત્યેની આવી દૃષ્ટિમા પણ છે. વર્ડ્સવર્થની કાવ્યભાવનાનો પ્રથમ પુરસ્કાર આપણા સાહિત્યમા નર્મદે કર્યો, પણ તેને અધકચરી રીતે તે નમજ્યો અને ‘નેસ્સા’ના નશામા તેમણે કાવ્ય ભાવનાનું ઉત્સનીન પરિણામ પોતાના કાવ્યમા આપ્યું. કલાપી નર્મદે કૃતા એક ડગલુ અલગ વધે છે “શાન્તિની પગેમા પુન અનુભવેન પૂર્વની લાગણીઓના ઊભરામાથી કાવ્ય જન્મે છે”, એવી વર્ડ્સવર્થની કાવ્યભાવનાએ કલાપી પુ પુ ગાઢ અસર કરી હતી પરંતુ કલાપી પણ કમનસીબે “શાન્તિની પગેમા પુન અનુભવેલ” એ વાક્યાર્થને કવિતાના સર્જનવેળ વીમરી ગયા હોય એમ લાગે છે તેથી તેમણે કાવ્યમા ખરી લાગણીના ઊંડા ઊભરાને અને હૃદયની કામગણતાને કાવ્યનું જનક બળ માન્યું છે. નર્મદે કરતા કલાપી એક ડગલું આગળ એટલા માટે કે હૃદયની કામગણતાના અનિવાર્ય કવિવક્ષણને તેણે આગળ ધકુલું છે, તેથી કલાપી નર્મદની જેમ કૃતિમ ને આભારી લાગણીઓ (નરો વગેરે પણ કૃતિને) ઊભી કરતા નથી. કલાપીની લાગણી ખરી ને ઊંડી હોય છે. કૃત કાવ્યના સર્જન માટે તે લાગણી અનુકૂળ સમય સુધી આત્મામા રહી, અનુભવનું સ્વરૂપ લઈ પ્રકટ થાય તેટલી ધીરજ રાખવા, રાજ જોવા કલાપી કાવ્યસર્જન માટે બેગી રહેતા નથી, એ તેમની કવિતાની એક કમનસીબી છે પણ લાગણીના ઊભરા વિશેની આવી

સમજ તેમને ગજવરચનામા ખૂબ કામે આવી છે. ગજલો વિશેની તેમની સમજ ક્રેટલી સાચી અને જાડી છે, તે તેમણે એક પત્રમા બતાવ્યું છે: “ગજવમા ધણું કરીને શાન્ત લાગણીઓ છૂટા outbursts of heart (હૃદયના ઉભરા) બહુ સારા લાગે છે. રોચી વર્ણવર્થ કરતા ગજવ સાઠ ગાઈ શકે અને વર્ણવર્થ વૃત્તો સારા ગાઈ શકે તેમ કહેવાય.” (વાજસુરવાળાને પત્ર, તા. ૨૩-૧૦-૧૯૪૪) આથી ગજવમા તેમને સારી ફાવટ મળે છે.

કલાપીએ પોતાનો કાવ્યાદર્શ તેમના કાવ્યોમા વ્યક્ત કર્યો છે. તેમની કાવ્ય વિરોની કલ્પના સૂચવે છે કે કલાપીમા કાવ્યદષ્ટિ કેવી પ્રગતિશીલના અને નિત્ય-નવીનતાની દિમાયતી હતી અને તેમના જમાના કરતા ક્રેટલી આગળ વધેલી હતી:

“ ઇમલવનતણા તો ગીત પૂરા થયા છે,
નિજ ગીત ગવગવી તૃપ્ત છે શીતગમ્ભિ,
મધુર કુલની પ્રીતિ જાણુના સૌ થયા છે,
નવીન રસતણા તુ ગીત ગા, ગીત ગા કે. ” (“લવિધ્યના કવિને”)

— વીસમી સદીના આધુનિક કવિતાકાળની “ ત્યારે હાય રે હાય કવિ, તને સધ્યા ને સાગરના ગીત રોણે ગમે ? ” જેવી જ પદ્ધતિઓનો સૂર ઓગણીસમી સદીના આ સુવાન કવિમા નથી સલળાતો ! આગળ જુઓ

“ નકી નિજ કવિ રોધે વિશ્વના નૌ પદાર્થો,
નિજ રસ કથવાને રાહ જોતા સહુ છે. ”

કલાપીએ ભલે ત્રણ-ચાર વિષયો જ કવિતામા ખેડયા હોય, તેમની કલ્પના તો જગતના સૌ પદાર્થોને કાવ્યવિષય તરીકે સ્વીકારે છે, શબ્દ ક્રૂંત એટલી કે એ પદાર્થોને “ નિજ કવિ ” હોત તે જ ગાઈ શકે. માધુર્ય અને ઇસ્કની દર્દેદિલીના આ કવિની એક ખીણ પ્રગતિશીલ કાવ્યકલ્પના જુઓ :

“ ન કદી મધુરતાનો હોય જો ધોધ તુમા,
મખત સખત જોળા વજ્જ શા ગીત ગા તો. ” (એજન)

વજ્જ જેવા કચેર ગીત ગાવાનો લવિધ્યના કવિને તે આદેશ કરે છે.

આ કાવ્યમા આ રીતે કલાપી કવિતાના ચાલુ પ્રવાહથી અન્ય નવીન દિગાએ જઈ કવિતાની વિષયસૃષ્ટિ, શક્તિ અને રસદષ્ટિમા નવીન ચમત્કાર આપે છે, એ તેની નિત્યવિકાસશીલ કાવ્ય માટેની લાવનાના પ્રતિબિંબ રૂપ છે. “ બાલકવિ ” એ કાવ્યમા કલાપીએ કવિનો આદર્શ પ્રખોધ્યો છે, તે પણ તેમના પ્રેમવીર માનસના પ્રતીકરૂપ છે.

કાવ્યભાવનામાં આવેા પ્રગતિશીલ કવિ પોતાની શૈલીમાં પશુ વૈધક્રિતક ટટ્ટકા કૃમ ન લાવે? એવા કવિની કાવ્યકલા કૃમ ન વિકસે? એવા કવિ જ્વનદર્શન, ચિંતન, ઊર્મિ, દરૂપના, રસ, વર્ણન, અલંકારો, પદાવલી અને કાવ્ય પ્રકારો તથા કાવ્યવિષયો પર પોતાની આગવી વિશેષતા ને સિદ્ધિ બતાવવામાં પાછો પડે તો જ નવાઈ.

કલાપીની કવિતા જતાં એવી નવાઈ આપણને લાગતી જ નથી. તેમણે સંખ્યાદષ્ટિએ પુસ્તક કાવ્યો ૧૮૯૧થી ૧૯૦૦ સુધીમાં આપ્યાં છે. ૧૮૯૧થી ખરેખરું શરૂ થયેલ તેમનું કાવ્યસર્જન 'દરૂપના અંત સુધીમાં માત્ર ૭૦ કાવ્યોની સંખ્યા સુધી જ પહોંચેલું'. ૧૮૯૬-'૯૭ માં તેમના ચિત્તે અને કાવ્યસર્જનને એવી ભરતી અનુભવી કે એ બે વર્ષોમાં એમની સમગ્ર કવિતાનેા પોણા લાગ એટલે કે દોઢસો ઉપરાંત કાવ્યો તેમની કલમે સર્જ્યાં. ૧૮૯૮ થી તેમના કાવ્ય-સર્જનનેા વેગ આ બે વર્ષોની ગુલનામાં છેક મંદ પડી ગયો દહેવાય, તોય ૫૦ ઉપરાંત કાવ્યોનેા આંકડો તે બતાવે છે. આમ, કલાપીએ નાનાંમોટાં કાવ્યો મળાને લગભગ ૨૭૫ ઉપરાંત કાવ્યો રચ્યાં, અને તે પશુ દસેક વર્ષના ગાળામાં અને માત્ર જ્વીસ વર્ષની ઉમર થતા સુધીમાં.

માત્ર સંખ્યાદષ્ટિએ જ તેમનેા કાવ્યસંગ્રહ "કેકારવ" વિપુલ નથી, એમાં અનેકવિધ કાવ્યપ્રકારો ખેડાયા છે, અનેક ભાવોને સ્પર્શતા વિષયો એમાં લેવાયા છે, અનેક રસોનું તેમાં આલેખન છે, અનેક સુરમ્ય દરૂપના અને અલંકારોની દીપ્ત દેખાય છે. અનેક રસિક-મધુર ચિત્રો ને વર્ણનોનેા ચમત્કાર તેમાં જ્નેવાય છે. એમાં કવિની ઊર્મિનેા વૈભવ અને એના ચિંતનની વિપુલ રસલડાણ મળે છે. એમાં પદ્મલાયા, હદો અને જ્ઞાનીનું કૌશલ પશુ એનેા કવિ બતાવે છે અને એ બધામાંથી કવિ કલાપીની સુરેખ મનેાહર મૂર્તિ "કેકારવ"માંથી સર્જાય છે.

કાવ્યવિભાજો અને પ્રકારો:

કલાપી સુખ્ત્વે આત્મલક્ષી કવિ છે. સર્વાનુભવી કવિને સદજ એવું તેનું દર્શન નથી, તેવું કૌશલ પશુ તેનામાં જાડું નથી. તે પોતે પશુ કવિના પ્રકૃતિગત એ બે પ્રકારેમાં મેરો બેદ જ્નેતો નથી. ૧૪-૧-'૯૮ના રોજ એ કાવ્યને લખે છે: "સ્વાનુભવરસિક કવિ અને સર્વાનુભવરસિક કવિમાંહું બહુ બેદ જ્નેતો નથી. જે વ્યક્તિને બરાબર ગાઈ શકે તે શું સમજિતું જ ગીત નથી? એક આવી બધું લાગી રહી છે." આમ છતાં તે પરલક્ષી કવિના લખવાના પ્રયત્નો કરે છે. એ જ પત્રમાં તે આગળ લખે છે: "અને છતાં માત્ર મ્હારી દષ્ટિને કેળવવા, મ્હારા

હૃદયને વિસ્તૌર્ણ કરવાની આશામાં મેં “હમીરજી” જેવાં સર્વાનુભવરસિક કાવ્યો^૫ લખવાનો યત્ન આદર્યો છે.” પરંતુ કલાપીને, પોતે જેવા પ્રકારનો કવિ છે અને પરલક્ષી કવિતામાં પણ પોતાની આત્મલક્ષિતા જ વિશેષે આવી જાય છે એનું જ્ઞાન પહેલેથી જ રહ્યું છે. “પણ ત્યાંએ, હું જ્યાં જોઉં ત્યાં મને મહાર્ જ હૃદય મળી આવે છે. હમીરજીના હૃદયમાં જે સદેવંતના હૃદયમાં, મહારી કવિતામાં અન્ય દષ્ટિને બહુ મોટા તકાવત લાગશે—કદાચ, મને તો તેવું કાંઈ જ લાગતું નથી.” (એજન) આમ, કલાપી પોતાની પ્રકૃતિમર્યાદા અને તેથી આવતી લેખનમર્યાદા સમજે છે, પણ કાવ્યના આ બે પ્રકારો વચ્ચે તેને ઝાઝો ભેદ નહિ લાગતો હોવાથી તે સર્વાનુભવી કાવ્યપ્રકાર બહુ સારો ખેડી શક્યો નહિ, પણ તેથી અસંતુષ્ટ થતો નથી.

તેમ છતાં (કલાપીની સમગ્ર કવિતા મુખ્ય બે લાગોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે : આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી. આત્મલક્ષી કાવ્યેનું સ્વરૂપ તેણે અગ્રેજી રીતનાં સંસ્કૃત વૃત્તોમાં લખેલ ઊર્મિકાવ્યો, ફારસી રીતની ગઝલો, કાન્તની રીતનાં મુકતકો, જૂની રીતનાં ગીતો અને પદ્યોમાં વહાવ્યું છે. પરલક્ષી કાવ્યોનું સ્વરૂપ ખંડકાવ્યો અને મહાકાવ્યના ઢાળામાં વહાવ્યું છે.)

આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો :

(કલાપીનું) ગ્રેષ્ઠ સર્જન તેમનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં છે. કલાપી ગુજરાતી સાહિત્યને સૌથી વધુ સમૃદ્ધ ઊર્મિકવિ છે. એમનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં અવાંગ્મીન ઊર્મિકાવ્યની રીતિનાં દેટલાંક આદર્શ દષ્ટાંતો મળે છે. ઊર્મિની તીવ્રતા અને સચ્ચાઈ ઊર્મિનું ખરું જનક બળ મનાય છે, તે કલાપીનાં ઘણાંખરા ઊર્મિકાવ્યોમાં છે. એવી ઊર્મિનું પ્રાકટ્ય પણ સીધું, વેગપૂર્વક, હૃદયના ઊંડા બળ અને સતત ધક્કાથી કાવ્યમાં થવું જોઈએ, તો એ પણ તેમની ઊર્મિકવિતામાં સાદૃશ્ય અનુભવાય છે. શુદ્ધિથી દળાયા વિનાની નિરંકુશ ઊર્મિ નિખાલસપણે કાવ્યમાં ધોધની જેમ વહેતી રહેવી જોઈએ, તો એ લક્ષણ પણ કલાપીનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં વ્યાપક બળરૂપે જોવાય છે. ટૂંકમાં કહી શકીએ કે ગુજરાતી કવિતામાં ઊર્મિકાવ્યનું આદર્શ સ્વરૂપ કલાપીનાં દેટલાંક ઊર્મિકાવ્યો પૃરું પાડે છે.

૫ નોંધવા જેવું છે કે “ગિલ્લમંગળ”, “હૃદયત્રિપુડી” આદિ પોતે રચેલાં ખંડકાવ્યોને કલાપી આત્મલક્ષી કવિતાના જ એક પ્રકાર લેખે ગણે છે. પોતાની “હમીરજી ગોહેલ” એ એક જ રચનાને તે સર્વાનુભવી કવિતા લેખે છે.

કલાપીનાં ઊર્મિદાન્યોમાં તેમનું આંતરજીવન, ભાવનાજીવન અને સંવેદનપદ્ધિ ત્રિતંત્ર પૂર્ણપણે આવિષ્કાર પામ્યું છે. તેમનાં અંગત ઊર્મિ, અનુભવ અને જીવનપ્રસંગ તેમના વ્યાપક રસભાવને લીધે સર્વસ્પર્શી રૂપ પકડે છે. કલાપીનાં ઊર્મિદાન્યોનું રૂપ અને તેનો આસ્વાપ દેવળ તેમની ઊર્મિની જડ યાદી કે ટીપ જેવાં યની નથી રહ્યાં, પણ તેમની પ્રાણવાન ઊર્મિના ઉત્ખાલાર્યા સંસ્કારની પ્રખળ છાપરૂપ યની શક્યાં છે. કલાપી અંગત ઊર્મિને સર્વાનુભવી ઊર્મિનું વ્યાપક રૂપ, તાટસ્થ્ય અને અસર અર્પી શક્યાં છે તે તેમની આત્મલક્ષી કલાનો એક મોટો વિજય છે.

ઊર્મિદાન્યનો પ્રકાર નરસિંહરાવ આદિ તેમના સમયના અન્ય કવિઓ કરતાં વધુ સફળતાથી કલાપી સાધ્યો શક્યા છે તેનું કારણ કલાપી પોતે આખા ઊર્મિના જ બનેલા હતા તે છે. હૃદયધર્મને જીવનમાં મદત્વનો ગણતા કલાપી હૃદયની ઊર્મિઓને, વૃત્તિઓને કે તરંગોને શુદ્ધિથી કે નીતિવિચારથી કે જગત-વ્યવહારના ભાનથી કદી છાવરતા નહિ, તેનો પ્રયત્ન સરખો કરતા નહિ. આથી તેમના દામળ ને સંવેદનશીલ ટૈયામાં જે ઊગ્યું અને જેણે ટૈયાને દલાવ્યું ? તરત તેને તે કાવ્ય કે પત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવા મથતા, તેનો પુરસ્કાર કરતાં, અહોભાવ-મુગ્ધભાવ અને સાગર્જીઓના હાર વડે તે તેનું ગૌરવ કરતા, કલ્પનાઓથી તેને ચમકાવતા અને એમ પોતાનો હૃદયરંગ કાવ્યમાં ઢોળતા.

આવી કલાપીનો ઉત્કટ હૃદયવૃત્તિ પોતાના અનુભવમાં આવેલ સઘળા ભાવોને ઊર્મિદાન્યોમાં ગાવા તત્પર છે. પણ પચીસ વર્ષના એ યુવાનમાં ભાવો હોઈ હોઈને વિવિધતાની દૃષ્ટિએ હોય પણ કેટલા ? તે સખે છે : “દેશ માટે અને બહુ સાગર્જી છે, પણ તે ગાઈ શકાય તેવા બળવાળી નથી.” આથી તે મોટે ભાગે તરુણોને સહજ અંખના અને અપ્રાપ્તિની વ્યથાના ભાવોને ઊર્મિ-દાન્યમાં નિરૂપે છે. એમાં ય આ ઉંમરે અંખના ને અતૃપ્તિ પ્રણયની જ હોય એટલે ચોવીસ વર્ષની વય સુધી તે પ્રણયના ભાવો પોતાનાં ઊર્મિદાન્યોમાં ગાય છે અને છેલ્લું દોઢ વર્ષ માત્ર પ્રભુલકિનની અંખના અને અદર્શનની વ્યથાના ભાવને તે આલેખે છે.

પરંતુ ઊર્મિદાન્યોના સર્ગિક તરફ કલાપીની શક્તિ એમાં રહેલી છે કે આ ભાવો, ખાસ કરીને વ્યથાના ભાવો તે એવી પ્રખળતાથી, જાડી નિષ્ઠાથી અને વળી કાવ્યમયતાથી ગાય છે કે એ ભાવો કેટલીક વાર તો ઉત્તમ રસાત્મક દાન્યોનું મુંઠર રૂપ ધારણ કરે છે.

“કૂટી ગયેલ ઘટની ઘટમાળ જેવાં
મહારાં કૃપાં વરસઃ જીવનખાગ સૂક્યો,
એકે ય બિન્દુ નવ ચોવીસ ચક્રમાંથી,
વા કોઈ એ ન ઘટમાળ સમારનારં.
સેવા બજી ન પ્રભુની કશી કોઈ દીએ,
બાકી રહી સહુ ય ચેતનહીન આશા,
તેમાં પરન્તુ ઉરને ફરિયાદ ના કેં,
જયે શુલાખ કહીં કંટકને રડીને !” (“જીવનહાનિ”)

હૃદયની ઊર્મિ અને મનોરથની નિષ્ફળતાની ઊંડી વ્યથાનો ભાવ કેવી પ્રખળતાથી અને તીવ્ર સત્યનિષ્ઠાથી કલાપીએ કાવ્યના રૂપમાં વહાવ્યો છે ! કલાપીનો ભાવ કેવળ એક લાગણીનો આલાપ જ નથી રહ્યો, રસાત્મક ઊર્મિ-કાવ્યની એક સુરેખ આકૃતિ સર્જી શક્યો છે, તે કલાપીના માત્ર ઊર્મિબળે નહિ પણ તેમની કવિપ્રતિભાના જ બળે. વીતેલા વર્ષોને ઘટમાળના રૂપક તથા શુલાખ-કંટકના દૃષ્ટાંતથી ભાવની સાધેલી ઘનતા અને પરાકાષ્ટા, એ ઊંડી કવિદૃષ્ટિ અને ઉત્તમ કવિત્વબળ વિના અશક્ય.

પોતાનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં કલાપીએ ચિંતનનો સારો આથો દીધો છે. પણ તેમાં તેણે તેની વ્યથા અને તેના રુદન ઉપર જેટલું વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે તેટલું ઊર્મિકાવ્યના આવશ્યક લક્ષણ ચિંતન ઉપર પ્રમાણમાં નથી આપ્યું. તેમ છતાં, રુદનને ગૌણ બનાવી તેણે જ્યાં ચિંતન ઉપર લક્ષ આપ્યું છે ત્યાં તેનાં ઊર્મિકાવ્યો ચિંતનની દીપ્તિથી ઓર ઝબકી ઊઠ્યાં છે.

“આજે જે પાંખમા પેસી ધૂમે છે મધ ભૂંગ તે,
ફિહી પીળી થઈ કાલે સુવાસિત નહીં હરો !
સ્પર્શતાં પકવતાને કે, રે રે ! ધ્વંસ શરૂ થતો,
અને, ના પકવ ત્યા સુધી ના ના સ્વાદ મળે કરો.”
 (“પકવતા”)

જીવનમાં વિષમતાનું ચિંતન અહીં કેટલી મધુરતા અને ઊર્મિમયતાથી પીરસાયું છે ! આવાં ઊર્મિકાવ્યો આકર્ષક બન્યાં છે, તે કલાપીની ચિંતનશક્તિ અને શીતિના પ્રભાવે.

તેમનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં તેમની હૃદયવાણી એટલી પ્રખળતાથી જીલંદ ધ્વનિ કરે છે કે તેનો પડથો આપણા ચિત્તમાં ચિરકાળ સુધી ગૂંબ્યા કરે છે :

“લલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચૂરો થતું,
કઠિન ન બનો કદી હૃદય એ જ હૃદયું પ્રભુ !”
 (“એક ઇન્જા”)

કલાપીના જીવનમાં પ્રણયની તૃપ્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા, શ્રી મુદરમ્ જોડે તેમ દહે છે, પરંતુ આ ગર્ભિણીઓ અટકી ગયા નથી. માન પ્રમાણમાં ઓછા સખાયા માટે, એટલું જ. કલાપીએ પોતે લલિતજી પરના પોતાના પત્રમાં કહેલું એ વિધાન “વિના તો ઓલવાઈ ગઈ છે”,^૭ એનો અર્થ જીવનગમ્ય પરત્વે છે, કાવ્યના વિગિષ્ટ સ્વરૂપ પરત્વે નહિ; કાવ્ય કે શોભનાના પ્રણયની તૃપ્તિની સ્થિતિ પત્રી પ્રબલ્લન ને ભક્તિની અનુષ્ઠિતની સ્થિતિ તો ચાલુ જ રહે છે અને ૧૮૯૨ થી '૯૮ સુધીમાં સખાયા તેના કરતા અધ્યાત્મ ઝાઝા નહિ, પણ ગુણમાં તો 'નવો સૈદ્ધાંત' જેવા કલાપીની કવિનાકથાના અર્ક સમાન કાવ્યો સખાયા છે.

કલાપીના સપૂર્ણ સુદર ગર્ભિણીઓ “મગ્ધરાજ પ્રેમી”, “પુષ્પ”, “આકાશને”, “કૃતજ્ઞતા”, “પ્રિયાં વલિતાને”, “વિધવા જેન બાળાને”, “અતિ મોડ”, “એક ધા”, “પશ્ચાત્તાપ”, “-૫”, “એક દ-છા”, “મનુષ્ય અને કુદ-ત”, “વેરાબ”, “વિદાય”, “શાત પ્રમ”, “જન્મદિવસ”, “લવિષ્ય અને શ્દ્ધા”, “નિર્વેદ”, “ભાવના અને વિન્વ”, “સુબનવિષ્લવ” “શિકાગીને”, “જીવનકાનિ”, “ઉત્સુક હૃદય” અને “નવો સૈદ્ધાંત”—આટલા છે આમાં ગ્રાઈની દાષ્ટએ વધુ બે—ચાર ઉમેરી શકાય, પરંતુ ગર્ભિણીઓ એકાગ્રતાથી સાદૃશ્ય અરુખાલત વહન કરતા ને કલાપીને ગર્ભિણીભવ બતાવતા કાવ્યો આટલા છે.)

ગઝલો :

કલાપીએ ગઝલો પણ સાગ પ્રમાણમાં લખી છે તેમજે ગઝલોમાં સુકીવાદ અને અલ્પનેનો સમન્વય વ્યા. તેમજે ગઝલોની દીક્ષા લીધી મણિલાલ પામેથી, પણ મણિલાલે આધ્યાત્મિક અર્થને ખોટા આભાસ જેમ તેમની ગઝલોમાં અને તેની પર લખેલી દીક્ષામાં જોવા યોગ્ય હોતો તેવો કલાપીએ નવી કથો એ યોગ્ય જ કહ્યું છે છે-લા દોઢ વર્ષની કલાપીની ગઝલોમાં સંબોધનવ્યક્તિ પ્રિયાને બદલે ખરેખર પ્રભુ આવી છે અને ત્યાં કલાપીએ તેમના મિત્ર આનંદરાય પાસે પ્રકટ કર્યું છે તેમ સમરૂપની દષ્ટિથી કવિતા લખી શકાય છે અને ઉર્દૂ ગઝલો બધી એવી ગીતે લખાઈ છે અત્યારે હું કવિતા લખુ છું અને જે તું “સુસ્થાન”- મા વાચે છે તે શોભનાને સંબોધીને નથી લખાતી, કોઈ વ્યક્તિને સંબોધીને નહિ, પણ પ્રભુ તરફ દષ્ટિ ગળીને લખાય છે” (તા ૧૦-૪-૧૯૦૦) પણ

૬. ‘ અર્વાચીન કવિતા ’ પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃ ૧૮૩

૭ તા. ૧૯-૧૦-૧૯૮૦નો પત્ર

ત્યા સુધીની ગઝલો રમા-રોલનાને સખોધીને જ ઘગી ખરી લખાઈ છે. આમ છતાં, “હમારા ગહ”, ‘ત્યાગ’, “ધરકનો બદો”, હમારી પિછાન” જેવી ગઝલો તેમના જગતવૈરાગ્ય અને પ્રેમપગસ્તીના પરિણામરૂપ છે અને સફી તથા અદ્વૈતની સમન્વયદષ્ટિથી વિચારસમૃદ્ધ બની છે

કલાપીની ગઝલોમા કનાનુ મહત્ત્વ નથી, લાગ નિા કે જ્ઞેસ્સાના “ડી લા”નુ મહત્ત્વ છે કલાપીના દર્દની કે ખુમારીની પ્રખન કાર્મિઓ તેમા જિવાઈ છે. રાજખટપટ વ્યવહારજનન, મનુખ્યની પ્રયત્ની સ્પષ્ટિ અને પ્રેમમા ઉદ્દલવતી વિષમતા તથા નિષ્ફળતાના આઘાતે કલાપીનુ હૈયુ ધૂળી જોડતા તેને વ્યક્ત કરવા તે સહજપણે ગઝલનુ તેને અનુરૂપ સ્વરૂપ પકડી લે છે અને તેમા પોતાની સર્વ વેદનાઓ અને વિમાસણો, નિર્ણયો અને મસ્તાની ગજો દાવવે છે પ્રેમના અનુભવમા કલાપી ઊંડા ઊંડા ઊંડા ઊંડા તની વિવિધ ગર્ધર્ષાત્મક પજોને તે ગઝલોમા સારી રીતે વહાવી પલુ શકે છે તેમની શૃંગારસિદ્ધતા, સૌન્દર્યદષ્ટિ, વિપ્રવલના દર્દના આલાપ અને નિરાડળગી મસ્ત લાવોને વિહરવાનુ ગઝલોમા મુગમ થઈ પડયુ છે એ દબ્બે પશ્ચિઓમા ત નખનો વાવ્ય અમકારો તેમની ગઝલોના લઈ આવે છે, જેની ચોટની અસર આખી ગઝલમા રહેવા પામે છે

“હીનાના રગથી પ્હાની સનનની રગતો’તો ,
ઝૂંકીને ખાતમા તેના ગુલોને ગૂથતો’તો હુ.”

જેવી પકિતઓ તેમની પ્રભુચરસિતા અને સૌન્દર્યક પનાનુ યથેચ્છ દર્શન કરાવે છે એમનુ સવનન પલુ કેલુ ખુશખોદાર છે ।

“યારી ગુલામી શુ કડુ તારી ? સનમ !
ગાલે ચૂમુ કે પ્હાનીએ તુને ? ! સનમ ।”

એમની પ્રભુચઆરઝૂનો ખોખર પલુ ગઝનમા વવારે સાગી રીતે પડી શક્યો છે.

“જિગર મુજ જૂન પાડે કે નિસાસે અનુ ચાલે છે,
ચિતા મુજ ઉપરે ત્યારે લવે એ, દર છે સાડ ।”

એમનુ દર્દ પલુ એટલી જ ઉત્કણ્ણતાથી ગઝલ ઝીલી શકે છે

“મગર એ દાતની મિસ્સી, સનમના હાથમા દેતા,
અરેરે કોઈ વા વાચો, સનમ, ખો, રગ સી ફીટયા,
મને એ ખવાબની ખુશખો, મને એ સોખતી ખ્દારો,
મને એ હાથનો ખ્યાલો ફૂગી ઝ એક દિન આપો.”

કલાપીની ગઝલોમા દર્દની વેદના અને તેને ઉચિત દર્શનાની દાન્યમય અભિ વ્યક્તિ પણ અપૂર્વ બની ગયે છે

“ પાગી બની ઢાળાકે છુ, દૃ દમ બ દમ ગમને ફવે,
અધાર છે, લાગાર છુ, મિચો—દવે તિચો, સનમ ! ”

તેમની લાગણી અને દર્શના અડી એકમીબને બાલે ક અધ્યર ખેચે છે ।

શુદરાતની સમમ ગઝલોમા કદાચ અપૂર્વ દર્દી સમય તેવી તેમની એક દર્શના લુચો

“ તેઈ તને આખો નમામી આ બધે,
ફોડી દઉં પૂગી તને આખે ? સનમ ! ”

—પહેલા આખમા પૂગી દઉં, પછી આખો ડાડી દઉં, જેથી તુ જઈ ન શક—
ફેવી રમ્ય નવીન દર્શના ।

એમની ગઝલોમા ભવ્ય મસ્તીનો ઉજાગ ને પ્રુમારી પણ સધાય છે

“ દુ બકે છુ । ત્યા આવરો ઢઈ નહિ ।
સો મો દવાલો બાધતા ત્યા ફાવરો ફોઈ નહિ । ”
આ ચમ્મ છુજે છ ચુ આલમ બધી નિદાગવા,
તે ચમ્મ પર પારો તમે વીગી ઉવે શકશે નહિ ”

“ હા લાખગી દરકનુ ડા એમગી બમ છે ।
મસ્તાનના મસ્તાન એલુ બમ પીનાગ હમે ! ”

એમા કલાપીને પ્રિય ફકીરી—વૈરાગ્યનો તાવ પણ સદબંધને ગૂથાઈ આવે છે :

“ હમે જોગી બધા વગવા સ્મથાનો દુઢનારાઓ !
તહીના બૂતને ગાઈ જગાવી ખેલનારાઓ ! ”

પરતુ ઈ ૧૮૯૯-૧૯૦૦ની તેમની ગઝલોમા પ્રબુદર્શનની ખ્યાસ અને તેના અભાવે ચતી લિડી વેદનાનો રહુકાર થાય છે, તે અપૂર્વ છે કલાપીની જિહ્વાના છેલ્લા વર્ષ આતમની ખોજ તરફ વળ્યા હતા, તેની પ્રતીતિ તે કગવે છે

“ છીપી રહ્યા છે ખ્યાસને આ જાગવે લાખો અડી,
હુ તો તમારુ નીર સાચુ શોધતા ખ્યાસો, સનમ !

“ પેદા થયો છુ દુઢવા તુને, સનમ !
ઉમ્મર ગુજારી દુઢતા તુને, સનમ ! ”

આખરે એ તરસ છીએ છે ત્યારે કેવી વિશાળ અને એકરૂપતાવાળી તેમની આત્મસ્થિતિ બને છે, તેનું ચિત્ર પણ ગજલમાં જ સારું આવી શક્યું છે :

“બ્યાં બ્યાં નઝર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની,
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની !”

આમ, હૃદયના વિવિધ ભાવો અને લાગણીઓ કે મનોદશાને કલાપી ગજલોમાં સમર્થ રીતે વ્યક્ત કરી શક્યા છે. તેમની ગજલોમાં ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દોના વપરાશથી તેની મસ્ત હવા પેદા થાય છે અને લાખામાં જ્ઞેશ આવે છે. પણ કલાપી ઘણી વાર ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દોની સાચી સમજ વિના તેમનો ઉપયોગ કરે છે તથા ખોટી રીતે શબ્દોમાંના અક્ષરોને વાળે છે-તોડે છે. “આ કારખાનું ધસ્કનું” જેવી અસુલગ કલ્પના પણ તેમનાથી થઈ છે. કલાપીની સમજ એવી લાગે છે કે ગજલોમાં જ્ઞેશ અને મસ્તી લાવવા માટે ક્યાં તો સનમ, સાકી, ધસ્ક, દર્દ, ગમ, જામ, શરાબ, ખંજર અને એવા ઉર્દૂ શબ્દો વાપરવાની જરૂર છે, ક્યાં તો ખંડખોર, વિરૂપ ચિત્રો, રૌદ્ર કલ્પનાઓ અને લયાનક પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરતાની આવશ્યકતા છે. પણ એથી તો શબ્દોના ખણખણાટ, શબ્દ-ડંબર, કલ્પનાચિત્રની અવાસ્તવિકતા ને એકવિધતા અને કઠંગાપણા સિવાય ખીજું કંઈ સધાતું નથી. કલાપીએ ફારસી-ઉર્દૂની મૂળ ગજલો જ્ઞેઈ હોત તો તેમાં કેટલું સક્ષમ સૌન્દર્યનિરીક્ષણ એના કવિઓનું છે, એની પાછળ તેમનો કેવો બેડો ને વિવિધ ટાટીનો અનુભવ છે તે તેમને માલુમ પડત. એ પરિચિત સુરા, સનમ આદિ પ્રતીકો તો કેવા કેવા વિચારોના સમર્થ વાહક છે, તેનો તેમને ત્યારે જ ખ્યાલ આવત. પરંતુ કલાપી મૂળ ઉર્દૂ-ફારસી ગજલો સમજ્યા વિના તત્કાલીન ગુજરાતી ગજલકારોની કૃતિઓને વાંચીને ગજલો લખવા પ્રેરાયા, તેથી આ બાજુએ તેમની ગજલોમાં રહી જવા પામી. મારે નમ્ર મતે તો બ્યાં કલાપીએ ઉર્દૂ શબ્દો ઓછા વાપર્યાં છે અને કઠંગી, લયાનક કલ્પનાઓ ઓછી કરી છે, ત્યાં તે ગજલકાર તરીકે વધુ સફળ થયા છે. તેમની છેલ્લા દોઢ વર્ષની ગજલો આ કારણે સ્મરણીય બની રહે તેમ છે.

(કલાપીની ગજલો તેમના સમયના ટાઈપણુ અન્ય ગજલકાર કરતાં વધુ લોકપ્રિય બની છે.) એમની ગજલોમાં જંદો, શબ્દો, રહીફ-કાફિયા તરફની બેદરકારી અને મસ્તીની તેમની વિચિત્ર કલ્પનાને લીધે દોષો આવ્યા છે, તેમ છતાં ફારસીના

વિદ્વાન ને કશક વિવેચક શ્રી સંગળાએ તેમની ઘાઈ ઘાઈ ગઝલને ધ્યાનપાત્ર ગણી છે :

“I am inclined to think that barring a dozen or so of gazals by Kalapi and Nanalal and one or two others, all the hundreds and thousand of Gujarati gazals may safely be consigned to a well-deserved oblivion. One of the finest gazals in Gujarati I have read is now ascribed to Kalapi.....”^૯

કલાપીની ડઝનેક ગઝલો તેા તેમાંનાં ઈર્મિધોષ, અનુભૂતિનું ઈંદ્રણુ, સુરમ્ય, રસિક મનોહર કલ્પના, ઠાપોચાચિત નિરૂપણુજટા અને લાવની દામળતાને લીધે શુભરાતી ગઝલ—સાદિત્યમાં ચિરંજીવ રચનાની આધકારી છે. ગઝલની રચના તેમાંના આંતરિક લાવવિરોધ સાથે સતત સંબંધથી જોડાયેલી છે અને કલાપીની “આપની યાદી,” “તમારી રાઠ,” “આપની રદમ,” “સનમની રોધ,” “સનમને !,” “એક રંગદાર,” “તમારી પિછાન,” “તમારા રાઠ,” “ત્યાગ,” “દશકનો બંદો” આદિ ગઝલોની રચના તેમાંના આંતરિક લાવવિરોધ સાથે એકરૂપ ચયેલી અનુલવાય છે. કલાપીને પોતાના કૌતુકપ્રિય લાવો અને લાગણીઓને એવી જ કૌતુકપ્રિય રીતીમા વ્યક્ત કરવામા ગઝલના કાવ્યપ્રકારે સૌથી વિશેષ યારી અપાવી છે, એ પણ નોંધવા સરખું છે.

મુક્તકો :

કલાપીએ ઈ. ૧૮૯૭માં^{૧૦} દેહલાંક મુક્તકો લખ્યાં છે. તેમાં પણ તેમના જ હૃદયની લાગણીઓ અને તેનાં આદોલનમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિચારતરંગો વ્યક્ત થયા છે. કલાપીનાં મુક્તકોમાં મોતીની માફક ચળકે છે તે કલ્પના કે વિચારની ચમત્કૃતિ નહિ, પણ તેમની લાગણીના તણખાની છુતિ. મુક્તકોમાં હૃદયનાં નાનાં લાવબિંદુઓ રજૂ કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન છે. “એક સવાલ,” “સ્ખલિત-હૃદય,” “જ્ઞાને કહેવું ?,” “સ્મૃતિ,” “એક ચિંતા,” “નિઃશ્વાસો,” “એકલો હું,” “રજા,” “ધા,” “દેશવટો,” “ભ્રમર,” “પ્રેમાધીન,” “ઉસવા કહેતીને,” “રુદુહિયા,” “તે મુખ,” “રેનારાં,” “વીત્યા લાવો,” “તલકું કાં,” “વીત્યાને રોવું” વગેરે તેમનાં આવાં આઠ આઠ પંક્તિઓનાં

૯. આ ગ્રંથ તે તા ૨૧-૨-૧૯૦૦ના રોજ લખાયેલી “તમારી રાઠ”.

૧૦. ઈ ૧૮૯૬માં ‘એક ઠળીને’, ‘નિઃશ્વાસને’ જેવાં ત્રણવાર જ મુક્તકો મળે છે.

મુક્તકો છે. "દેશવટો" જેવાં કોઈ કોઈ મુક્તકો તો જાણે તેમણે તેમના જિગરના લોહીમાં કલમ ખોળીને લખ્યાં હોય તેટલાં વેધક અને પ્રતીકઅનુભૂતિની સમરસતામાંથી સહજપણે આકૃતિ સર્જાઈ હોય તેટલાં લીલામય બંધાં છે.

અંજની ગીતો :

એમાંનાં લગભગ બધાં મુક્તકો અંજની હંદમાં લખાયેલાં છે. જોકે એમાં કલાપીને કાન્ત નેટલી સફળતા મળી નથી, કારણ કે લાગણીને ગાવા તથા રેવા સિવાય અન્ય કશો હેતુ કલાપીએ તેમાં રાખ્યો નથી. અંજની છંદની ચોથી પંક્તિમાં પ્રથમ ત્રણે પંક્તિઓના અર્કરૂપે જે ચમત્કારો મળવો જોઈએ તે કલાપીના અંજની છંદોમાં જોવા મળતો નથી. કલાપીએ પહેલું અંજની ગીત "એકલો છું" કાન્તના "આકારો એની એ તારા" એ અંજની ગીતથી પ્રેરાઈને લખ્યું. પછી તો કલાપીને એ નાનકડા અંજનીનું ગુજન પોતાની રુદ્રદિવામય લાગણીને લીધે એટલું બધું પ્રિય થઈ પડ્યું કે તેમણે તેમાં સારી સખ્યામાં મુક્તકો વહાવ્યા. એ જ પ્રમાણે કલાપીએ પ્રવાહી તોટકમાં "એક સવાલ" એ તેમનું પ્રથમ મુક્તક લખ્યું તે પણ કાન્તના તોટક "વત્સલનાં નયનો" પરથી જ લખ્યું. આમ, મુક્તકોમાં કાન્તમાંથી પ્રેરણા લઈ, તેમણે વાપરેલા તોટક, અંજની આદિ છંદોનું અનુસરણ કરી પોતાના રુદ્રનલાવ ગાવા સિવાય કલાપીએ કશું નવું આપ્યું નથી. તોપણ "દેશવટો" જેવું તેમનું મુક્તક તેમની લાગણીએ સાધેલા કરુણરસના રૂપમાંથી ચમત્કાર બતાવતું હોવાથી કાવ્યદષ્ટિએ (પ્રકારની દષ્ટિએ નહિ) ચિરંજીવ છે.

ગીતો-પદો :

કલાપીએ લખેલાં ગીતો-પદોની સંખ્યા ઝાઝી નથી. તેમણે તેમના કવન-કાળની પ્રારંભદશામાં સોરઠ રાગમાં "પ્રીતિની રીતિ" નામે પદ રચ્યું છે, પણ તે જૂના ભજનકાળના અનુકરણ સિવાય કશો ચમત્કાર બતાવતું નથી. પણ ૧૮૯૭માં સહિસ્રાક્ષણ "આખ લયે" શું થયું. હરીલી! આખ લયે" શું થાય?" એ પદના રાહમાં કલાપીએ રચેલું "પ્રિયા કવિતાને છેલ્લું આલિંગન" સુગેય અને મધુર છે. હૃદયનાં આસુથી કવિતા વિશેની પોતાની પ્રીતિ વ્યક્ત કરતા કલાપીનું "ભર્મિલીળકતું" આ ગીત આપણા સાહિત્યનાં કરુણરસનાં ગીતોમાં એક ચારો ઉમેરો બન્યું છે.

“આંખ ગઈ છે। ક્યાં છે આંસુ? શું ગારો મુનકાર?
વિશ્વે છે ના શું એનું એ? છે ક્યાં એ રસધાર?

હવે તો ક્યાં છે એ મળનાર?

આંસુ વર્ષનારી આંખ ગઈ। હવે ઘાઈ મુણનાર પણ નથી।

હવે તો “મારો હું જ પોકાર!” જેવી પ્રિયા ધવિતાની દયા
નેઈને ધવિમાં જે નિરાશાની કરુણતા વ્યાપી છે તેનો સંચાટ અનુલવ ધવિ
આ ગેયપદમાં કરાવી શક્યા છે.

પણ આ સિવાય તેમણે લખેલાં બે—ચાર “સ્વપ્નને સાદ,” “પાણીનું
ધ્યાણ,” વગેરે ગીત તેમ જ ઊર્મિના નિરૂપણની દૃષ્ટિએ સત્વહીન છે, જેમ
તેમણે નાનપણમાં નાટકનાં ગીતોના ઢાળ પરથી લખેલાં ગીતો પણ નિર્માલ્ય છે.

દૂંધમાં આત્મલક્ષી કાવ્યપ્રકારોમાં કલાપીને ઊર્મિકાવ્ય અને ગજવના
કાવ્યપ્રકારોમાં સૌથી વિરોધ સફળતા સાંપડી છે. તેમના આ બે કાવ્યપ્રકારો
તેમના સમયના ઘાઈપણુ ધવિ કરતાં વધારે લોકપ્રિય પણ નીવડી ચૂક્યા છે.

કલાપીએ વસ્તુલક્ષી યા પરલક્ષી કાવ્યોમાં બે કાવ્યપ્રકારો ખેડ્યા છે:
ખંડકાવ્ય અને મહાકાવ્ય.

ખંડકાવ્યો :

(કલાપીની રસનિરૂપણની શક્તિ, વસ્તુ-આલેખનની છટા અને પ્રકૃતિવર્ણનની
કુશળતાને લીધે તેમનાં ખંડકાવ્યો કાન્તથી ખીજે નંબરે આવી શકે તેમ છે)
ખોટાદકર, ખરદાર કે નરસિંહરાવનાથી ચલિયાતું રસસંયોજન કલાપી તેમનાં
ખંડકાવ્યોમાં બતાવી શક્યા છે. (કાવ્યોનું સંઘર્ષાત્મક વસ્તુ પસંદ કરવામાં અને
તેમાંથી તીવ્ર ભાવસ્થિતિ પ્રકટ કરી તેનું રસાત્મક રીતે નિર્વહન કરવામાં
પણુ કલાપીનું કૌશલ વરતાય છે.)

જોકે કાન્તની પૂરી અસર તેમનાં ખંડકાવ્યો ને આલેખનરીતિ ઉપર છે
પ્રકૃતિના સવાદો કે વિરોધી ચિત્રથી ખંડકાવ્યની શરૂઆત કરવી. વાયકની
જિગ્મસા વધારે એ ગીતે પાત્રો અને તેમની લાગણીઓના સંઘર્ષનો તેમને
પરિચય કરાવવો, ભાવને જુદી જુદી લાગણીઓ તથા પ્રકૃતિચિત્રો અને એકાદ
ન્ટનાથી ઘટ કરતા જઈ પરઠાટિએ પહોંચાડવો તથા એ ભાવને ઉચિત રીતે
ગ આપવો—એવી યોજના, કુશળતા તેમને કાન્તનાં ખંડકાવ્યો વારંવાર
ઘૂંટવાથી હાથ લાગી છે. ભાવાનુકૂળ વસ્તુવિધ્ય અને પરિવર્તનની રીતિ પણ

કાન્તના અનુસરણમાં જ તેમણે વાપરી છે. પ્રકૃતિ અને પાત્રો વચ્ચેનો સુમેળ પણ તે કાન્ત પાસેથી જ શીખ્યા લાગે છે. આમ છતાં કલાપીનાં ખંડકાવ્યો એક વાતે કાન્તનાથી જુદાં પડે છે. કલાપીનાં ખંડકાવ્યો “સારસી,” “ખિલ્વ-મંગળ,” “આમમાતા,” “કન્યા અને કૌચ,” “ભરત,” “મહાત્મા મૂળદાસ” વગેરે કથાઓ જેવાં લાગે છે, જ્યારે કાન્તનાં ખંડકાવ્યો નાટકનું કલાવિધાન બતાવે છે. એક વાર્તામા જે રીતે પ્રસંગ કહેવાય, તેને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડાય એ રીતે કલાપી પોતાનાં ખંડકાવ્યોમાં વસ્તુ આલેખે છે અને તેનો અંત લાવે છે. વાર્તામાં પણ અમુક અંશે નાટ્યાત્મક સંવિધાન લાવી શકાય છે. કલાપીનાં ખંડકાવ્યોમાં જે નાટ્યાત્મક કૌશલ દેખાય છે તે કથાકારનું છે. કાવ્યોની વચમાં વચમાં આવતું કવિનું લાખ્ય કે ચિંતન પણ એ હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે. આથી કલાપીનાં ખંડકાવ્યોને પ્રસંગકાવ્યો કે પ્રસંગાર્મિક-કાવ્યો કહી શકાય. કાન્ત અતિલાઘવથી જ્યાં અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ પોતાની જાતને કાવ્યની વચમા લાવે છે, યાદીનો આખો સમય પ્રસંગને, પાત્રને, કાવ્યમાંની પરિસ્થિતિને અને ભાવને ખોલવા દે છે, જ્યારે કલાપી પાત્રોને પોતાની આંગળીએ પકડી કાવ્યમા ફેરવે છે. કાન્તમા ખિનંગત કલાકારનું તાટસ્થ એટલું બધું છે કે પૂરા ધર્મથી તે ભાવને વેગ આપે છે, તેને અતિમ કક્ષાએ પહોંચાડે છે. કલાપી મુખ્યત્વે કવિ હોવાથી ખંડકાવ્યોમા વ્યક્ત થતાં રહસ્ય, પ્રશ્ન, સંઘર્ષ તેના પોતાના જ માનસના હોય છે અને તેથી તે ભાવના આલેખનમાં કાન્તના જેટલું ધર્મ, સ્વાસ્થ્ય બતાવી શકતા નથી. ભાવાવેશમા આવી જઈ તે કાવ્યમાં પોતાની અગત લાગણીઓ, વિચારો દાખવ કરી દે છે અને આમ થવાથી ખંડકાવ્યની સુલિખ્તતા ટૂટી જાય છે કાવ્યો પ્રમાણહીન ને દીર્ઘસૂત્રી બની જાય છે. કાવ્યની આકૃતિ શિથિલ પડી જાય છે. કવિના અનુભવની કૃપના મદ પડી જઈ કવિનું નીતિતત્ત્વ આગળ આવી જાય છે. આમ છતાં કલાપીનાં “ખિલ્વમંગળ,” “હૃદયત્રિપુટી,” “પ્રપાત,” “ભરત,” “વીણાનો મૃગ,” આદિ ખંડકાવ્યો તેમાના રસ, વર્ણન, ભાવનિર્વહન, મનોમથન અને સંઘર્ષને લીધે તેમ જ તેના પ્રવાહી રસમય આલેખનને લીધે ગુજરાતી ખંડકાવ્યોમા નોંધપાત્ર બન્યા છે. તેમનું “પ્રપાત” કાવ્ય, જે બહુ બાણીતું નથી બન્યું, તે અન્યોન્નિત પ્રકારનું, કવ્યનામરિત આત્મસક્ષી ખંડકાવ્ય છે. આખું કાવ્ય સ્વપ્નસૃષ્ટિનો અનુભવ કવિ વર્ણવતા હોય એ રીતે લખાયું છે. એ રીતે એ કલાપીનો એક નવો કલાપ્રયોગ છે. એના નિરૂપણમાં કવિએ વ્યંજનાનો આશ્રય પણ ઠીક ઠીક લીધો છે.

પણ મુપ્રસિદ્ધ ખડકાવ્યો :

(“સારસી”, “બ્રામમાતા” અને “બિલ્વમગ્ગ” કલાપીના અગ્ર ખડકાવ્યો છે.) કાન્તના “વસતવિજય” આદિ ખડકાવ્યોના દ્વાવિધાનથી આકર્ષાઈ બે કાલ્પનિક અને એક જનવાર્તાના પ્રસંગના કથાતત્ત્વ આ નવું કાવ્યોગ્ય તે ગૂંથ છે.

મુગ્ધસિદ્ધનું પ્રથમ ખડકાવ્ય “સારસી” ‘કાન્તના’ “મૃગવૃણા” કાવ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. આગલની કુચ્છસ્થિતિ અને પાનપ્રવેશ, પશુ-પક્ષીયોનાના અખોલ, નિર્દોષ પાત્રો, તેમના શ્વનનો વિપમતા ને દુઃખતા, તેમના પ્રત્યક્ષિની કરુણપ્રેરિત હમદર્દી, એમા દેખાતું કવિમાનસ અને વ્યન્ત થતી તેમના કવિઓની વિધિ સામેની રૂગિયાદ વગેરે તત્ત્વો બને કાયાના સમાન છે. પ્રસંગાધ્યનની શૈલી અને વ્રતવૈવિધ્યની બાબતમા “મૃગવૃણા”નું જ અનુસરણ કરે છે અને મુગ્ધસિદ્ધના કહેવા મુજબ ‘સૌધાગ્રાદા પ્રમગાધ્યનની વર્જિત્વ-ગીતિનું કાવ્ય’ છે તેના મતા કાન્ત-રૂંતિનું વધુ દાગે છે. તથાપિ “મૃગવૃણા”ના કાવ્યનું નિગાથાની અને વિધિની કૂચાની બાબતમા જેટલું થેડું માનસ છે તેટલું “સારસી”ના પ્રવિનું નથી મુરસિદે પોતાના પ્રાચના અલ્લાગમા વિધિની દનાણતા બતાવી છે એ સૂચવે છે કે કવિમાનસની કાન્ત મુગ્ધસિદ્ધમા સમાનતા અને કાવ્યશ્લાની બાબતના મુગ્ધસિદ્ધ કાન્તનું અનુસરણ કરતા છતાં શ્વનદર્શનની બાબતમા મુગ્ધસિદ્ધ કાન્તથી લિનન પડી જાય છે અથવા તે કદિ-વધાયમા કાન્ત જેટલા મુગ્ધસિદ્ધ ઉદામવાદી (extremist) નથી

“બ્રામમાતા” “સાગ્ગી”ની પદ્ધતિએ ચાનતું છતાં મુગ્ધસિદ્ધના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ અને કવિત્વનું મુકળ છે “વર્જિત્વ” સાદાર્થમાથી કાર્ષક અહ્ભુત અમતકાર ઉપજાવી શકે છે “કહેવાનું તે કહાં જવું” એ નિર્ણય પર બ્યારે વર્જિત્વ આવે છે ત્યારે તે ગર્ભમા નથી એવું પેદા કરી શકે છે મદાર લક્ષ્ય આ છે, પણ, એ કાર્ય મદાર સ્વભાવને પ્રતિફલ લાગે છે કે કા તે તે બહુ કદિન કાર્ય છે પણ એ વસ્તે ચાલતા હજુ મુખી અને સતોપ નથી મળ્યો ” “સારસી”ને “રોવડી” ચારે અરખાવી ન્વેશો ” આમ મુરસિદ્ધજી વાજ મુરવાળાને લખે છે^{૧૧} પરંતુ તેમનું આ નિવેદન તેમની અત્યંત વિનમ્રતા અને મુજનનાના નમૂનારૂપ દરો, તટસ્થ અવલોચનના નમૂનારૂપ

નથી. “સારસી” માટે કૈંક અંશે એ યોગ્ય કરે તોપણ “માટે તો સુરસિંહનું” આ નિવેદન સ્વીકારી લઈએ તો તેમને દષ્ટિને અન્યાય પહોંચાડવા બરાબર છે. સુરસિંહજી “આમમાતા” માં વર્ણવેલી નેમ સાદાઈમાંથી કાંઈક અદ્ભુત ચમત્કાર ઊપજાવી શક્યા છે. કહેવાનું કહી જવાના લક્ષ્ય તરફ તે આવ્યા છે, ત્યારે કાવ્યનાં બહિરંગ તત્ત્વોને કશે દ્વારે કયાં સિવાય અભિવ્યક્તિને સરળતા ને સાદાઈથી છતાં સચોટપણે તે વ્યક્ત કરી શક્યા છે. બાળકો, વૃદ્ધ માતા અને વૃદ્ધ ખેડૂતની દુસ્થી આવતા અસવારને જોતી વેળાની એષ્ટાઓનું સ્વભાવોક્તિભર્યું વાસ્તવલક્ષી વર્ણન અને આધારભૂત તંત્ર સમી પંક્તિઓ

“રસહીન ધરા થ છે, દયાહીન થયો નૃપ
નહીં તો ના બને આણું,”

એનું સમર્થન કરે છે. કાવ્યમાં બોધ વ્યંજનારૂપે જ કવિએ વહેવડાવ્યો છે. એમાંનો સુર જેટલો પરલક્ષી છે તેટલો આત્મલક્ષી પણ છે. સુરસિંહના સાદાઈથી ઓપતા સુકવિત્વનું જ એ નિદર્શન છે. કાવ્યોમાં પ્રસંગ કાંઈ લોકકથા કે દષ્ટાંતકથા જેવો ચમત્કારપૂર્ણ લાગે છે, પણ સુરસિંહજીને નિત્ય સવારમાં ઘોડા પર બેસીને ખેતરોમાં ફરવા જવાનો શોખ હોવાને લીધે તેમના જીવનમાં બનેલો વાસ્તવિક હોવાનો પણ એટલો જ સંભવ છે.

“ખિલ્વમંગળ”^{૧૨} એક દંતકથામિશ્રિત ઐતિહાસિક ખંડકાવ્ય છે. ખિલ્વમંગળમાં આરોપાતી ઘટનાઓ તુલસીદાસમાં પણ ઘટાવવામાં આવે છે. ખિલ્વમંગળની પ્રસંગકથા ઉપર સુરસિંહની પસંદગી ઢળી તેમાં એ વખતની તેમની વૃત્તિઓનું ખિલ્વમંગળની મનોદશા સાથેનું સામ્ય છે. સુરસિંહને લકતો, યોગીઓ, સાધુઓ, સંતોને પોતાનાં કાવ્યોમાં પાત્રો તરીકે આલેખવું વિશેષે ગમે છે તેનું કારણ તેમના અંતરનો ત્યાગના વિષય અને સત્ત્વશુદ્ધી પાત્રો તરફનો ઊંડો અનુરાગ છે. ભરત, ખિલ્વમંગળ, મહાત્મા મૂળદાસ, પહાડી સાધુ વગેરે એનાં દષ્ટાંતો છે. “ખિલ્વમંગળ” પંક્તિસંખ્યાની દષ્ટિએ “હમીરજી ગોહૈલ” અને “હૃદય-ત્રિપુટી” પછીનું સુરસિંહનું ત્રીજું લાંબામાં લાંબું ૨૦૪ પંક્તિઓનું કાવ્ય છે. એમાં સુરસિંહની તત્કાલીન મનોદશા અને હૃદયમાં ચાલતા મંથનનો

૧૨. ‘ખિલ્વમંગળ’ નામ કાન્તે આપ્યું. કલાપીએ કાવ્યને આપેલું નામ તુલસી તુલસી અને ખિલ્વમંગળ વિશેની લોકકથા લગભગ સમાન છે.

આપાદ પડ્યો પડે છે. શોભના અને રમાચિંતન કે જ્ઞાનયોગનું ચિંતન અથવા પ્રિયાપ્રેમ કે પ્રભુપ્રેમ એ તેનો વિષય છે. “રાગ અને ત્યાગ”ની વચ્ચે એ ખૂલતા કવિહયાની મધામળને આ કાવ્ય ગ્રીલી બતાવે છે :

“ ખોલી ઊઠ્યો, “ અહહહ પ્રભુ! સ્નેહની આ દશા શી ?
 ઝોડો કર્તા! તુજ દરખીમાં આવી તે દરતા શી ?
 પ્રેમી બોક્તા પ્રણયી હૃદયે બોલ્યની પાસ આવે,
 તે બોક્તાનું જિગર કુમળું બોલ્ય તે કેમ બાળે ?”

શોભના સાથેના પ્રણયસંવનનમાં મુરસિંદે પોતાની પ્રિય દુઃખવાદી મનો-દશા પ્રમાણે અહીં કદખી કાઢ્યું છે કે રમા પોતાના કુમળા જિગરને પ્રણયસંવનન દરતાં આગ જેવી દાણથી ને વેણથી બાળી નાખવાની છે. પણ તરત જ પછીની પંક્તિમાં “ કાંઈ મીકું” સુખ નક્કી હશે બાળવામાં” કહી કવિ સમાધાનવૃત્તિ અને કર્તાના પ્રયોજનમાં શ્રદ્ધા દાખવે છે. નાયક-નાવિકાના તૃંગારમુખના અનુલવનું અને તે બાદનું ચિત્ર પણ તેમના તત્કાલીન સ્વાનુલવનું દર્શન છે. “ મ્હારા વ્હાલા મુરા હૃદયથી દાસ તું ઈશનો થા !” એ અને “ શું છે હુંમાં! સુખરૂપ તને દેહ આ ના થવાની,” જેવી પંક્તિઓ મુરસિંદેના અસ્વસ્થ ચિત્તમાં વારંવાર ઊઠતા નિર્વેદની નિશાની છે અને તેમાં જે બોધ છે તે બિલ્વમંગળની સાથે પોતાને ય પ્રબોધના મારે લેાય તેમ જણાય છે.

“ સંસારીને શિખરીશ હવે સ્નેહ, વૈરાગ્ય, લક્ષિ,
 ને અંતે હું મગીશ મુખમાં ઈશનું નામ ખોલી,
 ચાલો ચાલો નદીતટ પરે ઝુંપડી બાંધશું ને
 વ્હાલા મારા પરમ પ્રભુનાં ગીત ગાશું જ પ્રેમે !”

આ અંખના મુરસિંદેની અહર્નિશ પ્રિય સંગિની છે. પોતાની પ્રિય પણ વણપાંગરેલી ધમ્મજાને તેમણે અહીં બિલ્વમંગળ દ્વારા મૂર્ત કરી બતાવી છે.

રમામાં 'હૃ૩ મુધી આસકત અને પછીથી શોભના-રમા ઉલયમાં આસકત મુરસિંદેનું હૃદય—એ એક સ્થિતિ, અને ખીજ સ્થિતિ બચપણથી આવતાં પ્રિયા સાથે જંગલમાં જઈ વસવાનાં, “ શાંત વૈરાગ્ય”નાં અને ઉપરની પંક્તિઓમાં છે તેવાં સત્વગુણી શમણાં—આમ બે લિન્ન રંગો વચ્ચે મુરસિંદેનું હૃદય ઝોલાં ખાઈ રહ્યું છે. શૃંગારનો રંગરાગ એ મુરસિંદેના અનુલવની વાસ્તવિક સ્થિતિ છે, પણ તે ક્ષણિક છે. તેના અનુલવને અંતે નિર્વેદ થાય છે, એવું

અનુભવાતાં વૈરાગ્ય અને પ્રભુલકિતનો વિચાર તેમના ચિત્તમાં પુનઃ પુનઃ સળવળે છે. આમ, રાગ એ વર્તમાન સ્થિતિનો વાસ્તવિક સ્થૂળ અનુભવ છે. ત્યાગ ને વૈરાગ્ય એ કલ્પનાથી, વાચન-મનનથી ચિત્તમાં રમતો પોતાનો પ્રિય મનોરથ છે. એકને ત્યજવો ગમતો નથી, પણ ખીજા વિના શાશ્વત શાંતિ નથી, એ સમજે પહેલાંને ત્યજી દેવા કોઈ કોઈ વાર વિચાર ઊઠ્યા કરે છે. રાગ સુરસિંહની ચિત્તવૃત્તિને ગમે છે, પણ તેમના જામત આત્મા અને વિવેકબુદ્ધિને તે રુચતો નથી. ત્યાગ વિવેકબુદ્ધિને સાનુકૂળ છે, પણ ચિત્તવૃત્તિમાં ડહા પૂરેપૂરો રગાઈ ગયો હોય એવું માની શકાય તેમ નથી. આમ, “ખિલ્વમંગળ” જેવાં કાવ્યોના નિર્માણસમયે સુરસિંહની આવી દિધાલરી મનોદશા છે.

‘ખિલ્વમંગળ’ કાવ્યમાં સુરસિંહે કાન્તની રીતિથી અળગા થઈ છેલ્લી આઠ પંક્તિઓ સિવાય “મંદાકાન્તા” એક જ છંદ ઉપયોગમાં લીધો છે. એક પ્રયોગ દાખલ તે બરાબર છે, પણ શ્રી ગગનવિહારી મહેતા કહે છે તેમ “...એક સ્વરનો છંદ કાનને મનને નિર્વિકાર (Monotonous) લાગે છે અને એ પણ મંદાકાન્તા છે. કાવ્યનો ઉત્તરાર્ધ, જેમાં પશ્ચાત્તાપ ને આંતરવ્યથાનું તથા વૈરાગ્ય ને ત્યાગનું વર્ણન છે, એને માટે એ અનુકૂલ છે, પણ એના પૂર્વાર્ધમાં જ્યાં ખિલ્વમંગળની મદાન્મત્ત સ્થિતિ અને એના દામના ઉપભોગની કથા છે ત્યાં એ અયોગ્ય લાગે છે.”^{૧૩}

“ખિલ્વમંગળ” અને શ્રી ગગનવિહારી મહેતા :

“કૌમુદી”ના કલાપી સ્મારક અંકમાં “વસંતવિજય” અને “ખિલ્વમંગળ”ની વિવિધ દષ્ટિએ તુલના કરતો એક તલસ્પર્શી વિવેચનલેખ શ્રી ગગનવિહારી મહેતાએ લખ્યો છે. એમાં લેખકનું દષ્ટિબિંદુ તથા કાવ્યના કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓની માનસશાસ્ત્ર, કલાવિધાન, નીતિ અને રસની દષ્ટિએ કરેલી તેમજે ચર્ચા અને હણાવટ ખૂબ પ્રશંસનીય છે, પરંતુ એમાં વ્યક્ત થયેલાં કેટલાંક વિધાનો ચિન્ત્ય છે.

ચિંતામણિના ઉદ્ધારના નિરૂપણમાં શ્રી ગગનવિહારી ઉચ્ચ કલાવિધાનની ખામી જુએ છે : “ચિંતામણિના ઉદ્ધારના વર્ણનમાં પાંડુના પતનના ચિત્ર જેવું કલાવિધાન નથી. એમાં એવો માનસિક વિગ્રહ નથી : એમાં નૈતિક વિપર્યયની એવી ગૂઢતા કે કલાકારની અદ્ભુત સક્ષમતા નથી.....ચિંતામણિની ઉન્નતિ અસંબંધ અને આકસ્મિક રીતે થતી જણાય છે.” જોકે આગળ તેઓ કખૂલ

કરે છે: “પરંતુ પાંડુ અને ચિંતામણિના પરિવર્તનમાં તસ્વેની પરીક્ષા દેખાડે છે કે ચિંતામણિની સંક્રાન્તિ પણ ઉદ્ધત અચાનક નથી થતી.....ચિંતામણિના હૃદયમાં અસંતોષ, શોક ને જ્ઞાનના અંકુર રાત્રિ પછીના પ્રહરમાં ફૂટે છે. શબ્દ તથા સર્પનું દર્શન એના મનમાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યાં ઓલવાઈ જતી દીવાથી એને જીવનની ક્ષણભંગુરતાનું, ઇન્દ્રિયમુખની તુચ્છતાનું અને અજ્ઞાનના તિમિરનું ભાન થાય છે. પોતાનું રૂપ સદા કાલ નહિ ટકે એ ખ્યાલ એને અસહ્ય લાગે છે પણ એથી તેની વિષયી મુખ્ય વાસ્તેની લોહીપતા વધતી નથી, સંસાર પર વૈરાગ્ય આવે છે, ઓલવાઈ જતી ઢાંડીના “ધૂમ્રના સ્થામ ગોટા” શિવના ત્રીજા લોચનથી ભસ્મ થયેલા અનંગના ફરી ભસ્મ થયાની સાક્ષી પૂરે છે. “દીપ્તિહીણા તિમિર”માં સ્વર્ગીય દિરણુની “દિવ્ય જ્યોતિ” અદ્ભુત પ્રકાશ પાડે છે.”૧૪

પરંતુ “ગિલ્લમંગળ” કાવ્યનું પ્રધાન લક્ષ્ય કામાંધિગિલ્લમંગળના હૃદયનું પરિવર્તન બતાવવાનું છે, ચિંતામણિના હૃદયનું નહિ, એ વાત ઉપર શ્રી ગગન-વિહારી મહેતાનું ધ્યાન રહ્યું જણાતું નથી. ચિંતામણિ પણ કવિને મન અન્ય પ્રકૃતિ જેવી એક પ્રકૃતિ જ છે. ગિલ્લમંગળ અન્ય પ્રકૃતિતત્ત્વો તરફ પોતાની પ્રિય ચિંતામણિ રૂપી પ્રકૃત તરફના મોહને લીધે અંધ બની ગયો છે. મુખ્ય પ્રકૃતિ તરફ પહોંચવાને તેણે અન્ય પ્રકૃતિતત્ત્વોને અંધતાથી સાધન બનાવ્યાં છે. ગિલ્લમંગળની આખમાં ને ચિત્તમાં ચિંતામણિની સ્થૂળ દેહપ્રકૃતિ જ રચ્યા કરે છે અને જે પ્રકૃત ઉપર તે આસક્ત બની ગયો છે તેનું સાચું સ્વરૂપદર્શન થતાં તે પ્રકૃતિ—ચિંતામણિ જ—તેની આંખનાં પડળ ઉઘાડી નાખે છે. અન્ય પ્રકૃતિતત્ત્વોની ભયાનકતાએ ધરેલી લાલગતીને તે અવગણે છે. ચિંતામણિ—પ્રકૃતિ—અન્ય સદીપાળી પ્રકૃતિને આળખે છે, તેની ગંભીર ચેતવણી મનમાં ધરે છે, કારણ કે ગિલ્લમંગળ—પુરુષ—જેટલી એ કામવિવશ નથી, મોહાંધિ નથી—એટલે, કાવ્યમાં રહેલા કવિના મુખ્ય ઉદ્દેશને વિચારીએ તો ગિલ્લમંગળનું પરિવર્તન સ્વાભાવિક ને મંથનની ક્રમસરળીમાથી પસાર થાય છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન મુખ્ય છે, ચિંતામણિના પરિવર્તનનો પ્રશ્ન જ કાવ્યમાં ઉદ્ભવતો નથી.

વળી જુઓ, “વસંતવિજય”માં પાંડુ મુખ્ય પાત્ર છે તો “ગિલ્લમંગળ”માં મુખ્ય પાત્ર ગિલ્લમંગળ પોતે છે, ચિંતામણિ નહિ. એથી કવિનું મુખ્ય ધ્યાન ગિલ્લમંગળના પરિવર્તન—ઉદ્ધાર પર જ હોય, ચિંતામણિના પરિવર્તન ઉપર નહિ. કલાદષ્ટિએ પણ એ જ ભાવ્ય છે. કવિનું લક્ષ્ય ચિંતામણિના ઉદ્ધારના,

વર્ણનમાં પાકુના જેવો માનસિક વિગ્રહ બતાવવા તરફ ગઢે તો ગિલ્લમગળને બદલે 'ચિતામણિ' જ કાવ્યનો મુખ્ય વિષય બની જાય, જે કવિને દષ્ટ નથી, જે વિષયાતર કે ઠલાવિધાનની ક્ષતિ ગણાય. અને ચિતામણિના ઉદ્ધારની પ્રતીતિ માટે કેટલીક વિગતો તો કવિએ લાઘવથી, શબ્દ આદિ પ્રાતરૂપો દ્વારા ગૂઝુ કરી છે, જે શ્રી ગગનવિહારી કબૂલ રાખે છે. શબ્દ, સર્પ, દીપનિર્વાણ અને રાત્રિનું ઝડપથી ચાલી જવું—એ સુખની ક્ષણિકતા દર્શાવતા પ્રતીક ગિલ્લમગળ અને ચિતામણિ બને સાથે ગીને લુએ છે, પણ ચિતામણિ ગિલ્લમગળ જેટલી કામાધ બની નથી તેથી તેને ક્ષણવાર માટે પણ ધનિદ્ર્યનુખની તુચ્છતા પર વિચાર આવતા નિર્વેદ થઈ આવે છે અને તે નિર્વેદનુ ભાન ગિલ્લમગળને કરાવે છે. અહીં ગિલ્લમગળનો વેગવ્ય અને તેનું પરિવર્તન એ જ મુખ્ય લક્ષ્ય છે. ચિતામણિનો વેગવ્ય તો સ્મશાનવેગવ્ય છે. કાવ્યની છેલ્લી ઠડી જેવાથી તે સમગ્રરો.

“પણ પિયુકગ્મા લટખી પડી,
નહિ, પિયુ ! લવતિ ગઢી સુદ્દી”

— ભય પમાડે તેવા દશ્યો જેવાથી ચિતામણિના મુખમાંથી શાન-બોધના શબ્દો તો સરી પડ્યા “માગ વડાના સુર ! હૃદયથી દામ તુ ઈશનો યા !” પણ એ શબ્દો ક્ષણિક આવેશના છે. અનબત્ત, એ આવેશ કોઈ દિવ્ય પાનો છે, પણ તે આવેશ જ છે—ચિતામણિનો સ્થાયી ભાવ નથી, કાગલુ ક્ષણ પછી ચિતામણિ એ જ સ્નેહ ને શુભાગથી ગિલ્લમગળના “પિયુકગ્મા લટખી” પડે છે.

તથાપિ કવિએ કાવ્યના મિત્રગરા જેવા “સુર ! હૃદયથી દામ તુ ઈશનો યા” જેવા શબ્દોની સચોટ અસર ગિલ્લમગળના કામી ચિત્ત ઉપર સહેતુક કરાવી છે ગિલ્લમગળનું પરિવર્તન પ્રકૃતિની ભીષણતા અને સુખ-ઉર્ષની ક્ષણિકતાનો અનુભવ ન કરાવી શક્યા, ચિતામણિના આ શબ્દો કરી શક્યા એમાં જ કવિએ કાવ્યનું સઘળું ગુહસ્વ વ્યક્ત કરી દીધું છે ગિલ્લમગળ જેટલી ઉત્કટતાથી કામાવેગમાં ચિતામણિ તરફ ધમડાવ્યો હતો, તેટલી ચોટપૂર્વક ચિતામણિના જ મુખમાં આવા નિર્વેદના શબ્દો સાલગી જામમાંથી પાછો હત્યો અને પ્રભુપ્રેમ વૈરાગ્ય તરફ વળ્યો આમ, ગિલ્લમગળને રાગમાંથી ત્યાગ તરફ વાળવાનો હેતુ કાવ્યમાં મુખ્ય છે ચિતામણિનો ત્યાગભાવ તો ક્ષણિક છે અને કોઈ દિવ્ય આવેશમાં પોતાથી અપાએલા ભોધનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ થતા તે વળી પાછો રાગ તરફ પાછો જાય છે અને “નહિ, પિયુ !” નો પોકાર કરે છે જે

ચિંતામણિને શૈરાચ્ચભાવ સ્થાયી ભાવ હોત તો મેનાવતીએ જેમ ગોપીચંદને ક્યું તેમ તે ગિલ્લમંગળને ઉલ્લાસ ને ઉત્સાહપૂર્વક દૈરાગી રહેવા દેવામાં આનંદ માનત, જેમ બન્યું નથી. ખરે વીનરાગ તો ગિલ્લમંગળ બન્યો છે અને કવિએ તેના વૈરાગ્યને માટે ઉચિત કારણોનીગતો કાવ્યમાં યોગ્ય બાજુ છે.

આથી, “ચિંતામણિની ઉન્નતિ અસંગદ અને આકસ્મિક રીતે થતી જણાય છે” એ ટીકા વાજળી નથી. જેવી ચિંતામણિની ઉન્નતિ આકસ્મિક છે (તેને “અસંગદ” તો કહેવાય જ કેમ?) તેવો તેનો નિર્વેદ પણ ક્ષણિક છે. “વસંતવિજય”માં તો પાંડુની મુંઝવણ—વ્યથા—મનોમથન કાવ્યને મુખ્ય વિષય જ છે એટલે કવિ તેના હૃદયને વિગ્રહ બતાવવામાં વધુ ઝીણવટ રાખે. “ગિલ્લમંગળ”માં તો જે શા આદિ સ્થૂળ કારણો આપ્યાં છે તે ચિંતામણિના પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ ગિલ્લમંગળના ઉદ્ધારની દૃષ્ટિએ મહત્વવાનાં છે.

આગળ ચાલતા શ્રી ગગનવિહારી લખે છે: “મદનને મુનિકલ્પ પર જીત મેળવતાં જે શ્રમ પડે છે અને સમય લાગે છે એની તુલનામાં તો જે સ્વાભાવિક રીતે અને સરવતાથી ચિંતામણિ લક્ષ્ય બને છે તે તદ્દન સુગમ લાગે છે...જે લક્ષ્ય વર્ગો મુધીના વાનપ્રસ્થ જીવન પછી પવિત્ર પાંડુ રાજાને મળતી નથી એ ક્ષણિક વિષાદમાં ગણિકાના હૃદયમાં વ્યાપી રહે એ અસાધારણ પ્રસંગ તો છે જ.”

પરંતુ આ પ્રસંગ “અસાધારણ” નથી, સર્વસામાન્ય અનુભવનો છે. મુનિને મદન ઉપર વિજય મેળવવાનો છે તે શાશ્વત કાળનો છે. સામાન્ય મનુષ્યને જરાક જેટલું દુઃખ પડતા તેને સ્મરશાનવૈરાગી થતાં વાર લાગતી નથી. જ્યારે ચિંતામણિના નિર્વેદને માટે તો શય આદિ કારણો આપ્યાં છે, જે શ્રી ગગનવિહારી સ્વીકારે છે. આથી ચિંતામણિને એક રાતમાં લક્ષ્યનો વિચાર મળી જાય એ અવાસ્તવિક નથી. પાંડુ અને ચિંતામણિના પાત્રોમાં પણ ભેદ છે. પાંડુમાં શૈરાચ્ચ—સવમનુ જ્ઞાન છે, તે પ્રમાણે આચરવાની શક્તિ નથી. પાંડુ મધે છે—લહે છે એ જ્ઞાન માટે નહિ પણ તેના જીવનમાં અમલ માટે, જ્યારે ચિંતામણિને માટે તો કાવ્યમાં આચરવાનો પ્રશ્ન જ નથી ઉદ્ભવતો. તેનામાં તો ધ્વન્દ્રવસ્તુબની ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન જ માત્ર હોય છે. તેનું આચરણ કાવ્યમાં થયું નથી—હેલી કડી બતાવે છે તેમ થતું પણ નથી.

એટલે તપાસવાનો ખરો પ્રશ્ન તો ગિલ્લમંગળના પરિવર્તનમાં કવિએ કેવું કલાવિધાન બતાવ્યું તે છે. ગિલ્લમંગળમાં કાવ્યને અંતે જ્ઞાન હોય છે અને તેનું શૈરાચ્ચ તરફ આચરણ થાય છે. એના હૃદય ઉપર લાગેલો જબરો આઘાત તેનું કારણ છે. શય આદિ કારણો અને જેને ભેટવા માટે આ બધું

કર્તુ' તે ચિંતામણિના શબ્દો જ તેના અંધ મનને જાગ્રત કરે છે. પાંડુને એવો ઠાઈ જ્યારે આઘાત નથી. જો માદ્રી તેના હૃદયને પ્રચંડ આઘાત આપી શકી હોત તો પાંડુ જરૂર બચી જાત. બાહ્ય બળની મદદથી બિલ્વમંગલ આંતરિક બળ મેળવે છે, જે પાંડુને મળી શકતું નથી. ઊલટાનું, પાંડુને માટે બાહ્ય બળ વસંતશ્રી-માદ્રી-તેની કામોદીપકતાના જ સાધનરૂપ બને છે, જ્યારે બિલ્વમંગળને તો પહેલેથી જ પ્રકૃતિ તેની ભીષણતા, દીપનિર્વાણ વગેરે દ્વારા ચેતાવે છે. આમ પાંડુ અને બિલ્વમંગળના મનની સ્થિતિ તથા બાહ્ય પરિસ્થિતિ એકબીજાની સાવ ભિન્ન પ્રકારની છે. પાંડુને ત્યાગ તરફ જવું છે પણ રાગમાં લપસી પડે છે, બિલ્વમંગળને રાગ તરફ જવું છે પણ આંખ ઊધડી જતાં ત્યાગ જ તેના નિર્ધાર બને છે. એકના પતનની કથા છે, બીજાના ઉદ્ધારની કથા છે. જ્ઞાનીને પતન તરફ જતાં જેટલું મનોમંથન થાય તેટલું અજ્ઞાનીને ઉદ્ધાર તરફ જતાં કરવું પડતું નથી. આ ભેદની દૃષ્ટિએ શ્રી ગગનવિહારીએ ઉભય કાવ્યોનાં વસ્તુ અને પાત્રો તપાસ્યાં હોત તો 'બિલ્વમંગળ'ની આકરી ટીકા તેમણે કરી ન હોત.

“બિલ્વમંગળ”માં સર્જકતા :

સુરસિંહજીને “બિલ્વમંગળ”ના વસ્તુ કે કથાનકની પસંદગીમાં સફળતા મળી છે, કારણ કે કથાનકમાં લાવે અને વૃત્તિના ઉજાળા લાવી શકાય તેવું તેવું વસ્તુ છે. ઇન્દ્રિયરાગની ઉત્કટતા (Passions) બિલ્વમંગળના અભિસારમાં છે. જેટલી ઉત્કટતાથી તે વાસનાવૃત્તિ તરફ ધસડાય છે તેટલી જ ઊંડી ચોટથી તે તેનાથી પાછો વળે છે. વૃત્તિપરિવર્તન કાવ્યના સંઘર્ષમાં સુદ્ધર વણાટ આપે છે. અંડકાવ્યનું વસ્તુ સંઘર્ષાત્મક છે. નાયકની ચિત્તવૃત્તિમાં તરફડાટ, વિષમતાનો ઉકળાટ અને આવેશ—જે ધર્ષણના ખીજરૂપ છે તે—સારી માત્રામાં છે.

સુરસિંહે પ્રકૃતિનો કાવ્યમાં વિવિધ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે, તે તેમની કલાકાર તરીકેની કુશળ શક્તિનો વિકાસ બતાવે છે. પ્રકૃતિનો પસ્થાદ્શૂ લેખે, સ્થળ સમયનો નિર્દેશ કરવા માટે અને એ રીતે વર્ણવે પ્રસંગને વાતાવરણથી રંગવા માટે કવિએ પ્રકૃતિનો ઉપયોગ કાવ્યના આરંભે કર્યો છે. પણ એથી વધુ સારો ઉપયોગ તો ગૂઢ શક્તિના પ્રતીક તરીકે પ્રકૃતિનો તેમણે કરી બતાવ્યો છે. મેઘલી, તોફાની અંધારી રાતે બિલ્વમંગળ ગણિકાગૃહે જાય છે. બિલ્વમંગળમાં આવેલા કામવાસનાના પૂરની જેમ પ્રકૃતિ પણ સંસ્કૃત બળબળાટવાળી છે—પ્રશાંત નથી. મેઘાચ્છાદિત આકાશ, મેઘગર્જના, વીજળીના લડકા અને કડાકા, ગર્જતી સ્યામ યમુના, શય અને સર્પ પ્રકૃતિના લયાનક સ્વરૂપનું લાન્

કરાવે છે. મનુષ્યની તુચ્છતા ઉપર હાસ્ય વેરતી ઢાઈ ગદન સત્તા જેવી પ્રકૃતિ આવી કાવ્યના પૂર્વાર્ધમાં જણાય છે. સુરસિંહે પોતાના “જેસલ-તોળલ” સંવાદમાં કહ્યું છે તેમ “મનુષ્યનાં મુખોની ક્ષુદ્રતાનું અને પૃથ્વીપાર ઢાઈક અકલિન ગદન શક્તિ છે એનું સ્મરણ અત્યંત રીતે કુદરતની રચના કરાવે છે.” પ્રકૃતિનો ઝીળ પ્રકારનો ઉપયોગ કવિએ નિર્વેદના ઉદ્દીપન વિલાવ તથા માંગલ્યના સૂચક તત્વ તરીકે કર્યો છે. પ્રકૃતિનો એક વિશેષ ઉપયોગ કવિએ પ્રતીક—Symbol—એક બોધક તત્વરૂપે પણ કર્યો છે. શબ્દ અને સર્વ ઉપરાંત છત ઉપરથી હોલાતો દીવો, તેમાંથી નીકળતો ઠાળો ધુમાડો અને પતંગિયું ક્ષણિક મુખનું ભાન કરાવનાર પ્રતીક છે. આમ, સુરસિંહજીએ આ કાવ્યમાં પ્રકૃતિનો વિનિયોગ ફિલસૂફની દૃષ્ટિએ, રસિક કવિની દૃષ્ટિએ અને કુશળ કલાકારની દૃષ્ટિએ એમ ત્રિવિધ દૃષ્ટિએ સફળતાથી કરી બતાવ્યો છે.

બિલ્વમંગળની અંધકારના જ્વેશવાળો, નદીના પૂર જેવી ધસમસતી કામ-વૃત્તિનાં ચિત્રો, ગતિશીલ, ધન્દિયોત્કટ અને તાદશતાભર્યાં છે. તેની પલટાતી, શ્રદ્ધામાં શાંત પામતી સાત્ત્વિક વૃત્તિના ઉદ્યતું ચિત્ર પણ એટલું જ મનોરમ છે. એના પાત્રમાં વાસ્તવિકતા એની બીતરની વૃત્તિ-સ્થિતિના આલેખનથી આવે છે. કામાંધનું ભક્તમાં થતું રૂપાંતર અને તેના વચ્ચાળાના તળકડા કવિએ કુશળતાથી આલેખ્યા છે.

“બિલ્વમંગળ”માં સુરસિંહની તેમની ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચેલી કાવ્યકલા અને ખંડકાવ્યરચનાનું દર્શન થાય છે. સુરસિંહનાં સર્વ ખંડકાવ્યોમાં, “હૃદય ત્રિપુટી” ભલે તેમાના સ્વાનુભવી કિસ્સાની દૃષ્ટિએ નરસિંહરાવ જેવાને ડાઘે ઉત્તમ મનાયું હોય, કાવ્યકલાની દૃષ્ટિએ તે “બિલ્વમંગળ” જ કળશ સમાન છે. કાવ્યમાનાં વર્ણનચિત્રો આસ્વાદ્યો, પાત્રોની ઉત્કટ ભાવસ્થિતિનાં તેને અનુરૂપ ઉત્કટ રંગોવાળાં ચિત્રો નિહાળો, પ્રસંગ અને પ્રકૃતિનો સંવાદ મેળવી જુઓ, કાવ્યનો ચિત્રમય આરંભ અને પવન્યાતમક અંત તપાસો, કાવ્યમાં બોધ અને ઉપગમતાનું દર્શન કરાવવાની કવિની ચિંતનકલા વિચારો, આત્મલક્ષી ભાવો કવિએ પાત્રોના પટંતરે કેવા સુંદર ગોપનથી વણી લીધા છે, તે ખૂબીને ધ્યાનમાં લો,—તરત જ જણાઈ આવશે કે “બિલ્વમંગળ” સુરસિંહનાં ખંડકાવ્યોમાં સર્વોત્તમ અને આપણા સાહિત્યમાં “વસંતવિજય” પછી બીજા નંબરનું ઉત્તમ પ્રસંગોર્ચિ-કાવ્ય છે.

“બિલ્વમંગળ”માં કલાવિધાનના દોષ નથી એમ નહિ. ગોખમાં જીવો જીવો બિલ્વમંગળ, ચિંતામણિને કામી નયનોથી નિહાળે છે ત્યારે કવિ ભવિષ્યમાં આ

નયનોના થનારા પરિવર્તનનો નિર્દેશ કરે છે તેમાં રસક્ષતિ છે. પ્રભાતમાં થવાના પરિવર્તનની દૃષ્ટિને સીધી સૂચનામાં જાહેરાત આપી દેવાથી ધ્વનિ વાચ્ય બની જાય છે. એમાં કવિ દલપતરીતિના થોડાક ચાળે ચઢી જતા જણાય છે. “કાલે તો કા નવીન રસના સિંધુમાં ડૂબવાનું” જેવી પંક્તિઓમાં બિલ્વમંગળ લલે નવીન રસસિંધુમાં ડૂબી જાય, આપણો તો કાવ્યરસ જ ડૂબી જાય છે. ભાવિ વિશેના ગૃહ સૂચન અને પછી એકાએક થતા પરિવર્તનથી જે સાનંદ-સ્વર્થ થાય તે કાવ્યમાં જળવાતાં નથી. વર્ણનની વીગતોમાં નવીનતા કે વિવિધતા દેખાતી નથી અને નિરૂપણકલામાં લાઘવ આવ્યું નથી, તે પણ સુરસિંહની કવિ તરીકેની મર્યાદા સૂચવે છે. પ્રકૃતિની ભીષણતા બતાવનાર ચિત્રા ઉદાવ પાખ્યાં છે ખરાં, પણ તેમાં કલ્પના ને અવલોકન પ્રણાલિકા મુજબનાં જ ચાલ્યાં આવે છે, અતિપરિચિત વિશેષણો કે ઉપમાનોથી વર્ણનમાં ચારુતા આવતી અટકી જાય છે. સુરસિંહની કાવ્યભાષા ઉજી સઘન બની શકી નથી.

પણ આવી ક્ષતિઓ કવિના અધીર અને આવેશપ્રધાન સ્વભાવની મર્યાદાને લીધે કે ઉતાવળી કલ્પને લીધે આવે છે, તેમની અશક્તિને લીધે નહિ.

“હૃદયત્રિપુટી” કાવ્ય કે ઇતિહાસ ?

આત્મલક્ષી ઇતિહાસનો પડઘો પાડતાં કાવ્યોમાં ‘લદમાં લખાયેલું’ “હૃદય-ત્રિપુટી” અનેક રીતે ધ્યાનપાત્ર છે. એક તો તે સુરસિંહની પોતાની પદ્યાત્મક પ્રણયકથા તરીકે વાચકોમાં ખૂબ રસદાયક થઈ પડ્યું છે. બીજું, યુજરાતી કવિતા-સાહિત્યમાં આ કાવ્ય સૌ પ્રથમ પ્રણયત્રિપુટીનો વિષય આલેખે છે. ત્રીજું, એમાં સુરસિંહે પ્રણયમીમાંસા ખૂબ જટાથી આલેખી છે અને ચોથું, કાવ્યનું સમગ્ર કલાવિધાન એમાં દીર્ઘસંવ્રિતાનો દોષ હોવા છતાં એકંદરે સૌંદર્યપૂર્ણ અને સુરેખ છે.

પરંતુ, “હૃદયત્રિપુટી” કલ્પનામિશ્રિત કાવ્ય છે. તેમાંનાં પાત્રનિરૂપણ, પ્રસંગચિત્રણ તથા કહેવાતી ઇતિહાસાત્મક વિગતો વાસ્તવલક્ષી કરતાં ભાવના-રસિક વધારે છે. તેના કાવ્યલક્ષ્યનો મૂળ હેતુ સુરસિંહને પોતાના પ્રણયજીવનનો ઇતિહાસ કહેવાનો નહિ, પણ નીતિ-પ્રીતિ વચ્ચેનું ધર્મણુ બતાવી તે સંબંધે પોતાની હૃદયવૃત્તિ સ્પષ્ટ કરવાનો છે. “એક વિચાર મહારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. તેને વિશેષ સતેજ કરવામાં જ... તું એક પ્રશ્ન—“પ્રીતિ વધે ? નીતિ વધે ?”—બહુ કામ લાગ્યું. તે જ વિચારને બંને પક્ષથી પૂરો ઇન્સાફ આપવા “હૃદયત્રિપુટી”માં મહેં યત્ન કર્યું” છે, અને એકને ચાહતા છતાં,

ળીમને ચાહનાં શું વિશેષ આવવા જોઈએ, વિ. ત્રિપુટીની જ સાગર્ભવાળા પીમન ઠાચો ન્હાના ન્હાના લખાયાં છે.” (સુદાગસિંદને પૃ : તા ૧૦-૬-૬૬) વળી મગિલાલને તા. ૩-૧-૨૦ ના રોજ તે લખે છે : “.. પણ મ્હારી શોભના “હૃદયત્રિપુટી”ની ગોળના ન હતી. “હૃદયત્રિપુટી” મા છેલ્લે અગામી પર યુવાન અને શોભના મને છે ત્યા મુધીની બધી ડરીકત જે બનેલી છે તે જ વર્ણવેલી છે.”

અહીં, અવનગજુનો ઉત્તરાર્ધ પણ યથાર્થ નથી. વાસ્તવછત્રનની શોભના, રમાથી પદ્મ વર્ષે નાની તેમની ઠાગી અને સાવટી માતા, પિતા, બહેન વગેરેની છત્રછાયાવાળી હતી. કાવ્યની નાવિકા શોભના રમાથી માત્ર પાંચ વર્ષે નાની, સખી અને માયાપવિદોષી છે, આવો મૂળ ફેફાર કદાચ વિમાતમા ન લઈએ તોપણ કાવ્યમા પડેલી જે ફૂદડીઓ સુધીનું વર્ણન અને પાનસૌન્દર્ય વાસ્તવલક્ષી કરતા એક ભાવનાશીલ, સુગ તરુણના મનોગન્ધ્યુ પ્રતિબિંબ વધારે પાડે છે. “હૃદયત્રિપુટી”નાં ત્રણ પાત્રો વાસ્તવિક સૃષ્ટિની વ્યક્તિઓ નહિ, પણ મુગનિહની મુઘાવસ્થાની કલ્પનાસૃષ્ટિની સરજત છે. કાવ્યમા વસ્તુ તો કાવ્યના વિચારો અને ભાવોને ટી ગાડવા પુગ્તુ આશુ પાતળું જ કવિએ આલેખ્યું છે. અનિવાર્ય સ્થળ સમય, પાનસૌન્દર્ય કે સાગર્ભીઓના ચિત્રો જ બહુધા એમા છે. કવિની ભાવના-સૃષ્ટિ કે ભાવના સૌન્દર્ય સિવાય કાવ્યમા વિગતોની એવી સકલના છે જ કયા ?

કર્તાએ કાવ્યને ચૌદ ફૂદડીઓમા વહેચી દીધું છે. તેમાના પહેલા ત્રણ વિલાગો કથાપ્રવેશના અને છેવટના ત્રણ કાવ્યના અતલાગના છે, બ્યારે કાવ્યનુ પ્રધાન વસ્તુ વરમાના આદ વિલાગોમા આલેખાય છે સમગ્ર કાવ્ય ૧૦૭૨ પંક્તિઓનુ છે, તેમાથી કથાપ્રવેશનો લાગ ૧૮૦ પંક્તિઓનો છે, અતલાગ ૨૧૦ પંક્તિઓનો છે, એટલે કાવ્યના મુખ્ય વસ્તુના વિલાગોની પંક્તિઓ ૬૮૨ છે. હવે મુખ્ય વસ્તુના મધ્યકાઓમા નાવિકા શોભનાનું “પરની હ બની મ્હારી હ નહિ” - એ ડુદન “પરપ”મી પંક્તિથી શરૂ થઈ ૭૬ પંક્તિઓમા એટલે કે ૬૦૦મી પંક્તિ સુધીમા સમાપ્ત થઈ બંધ છે અને ૬૦૧ તથા ૬૦૨ એ બે પંક્તિઓમા “હૃદયત્રિપુટી”ની કથાનુ મુખ્ય નિર્ણાયક બિંદુ આવી પહોંચે છે

“શન્દોથી આસુડાથી આ ટેયુ યુવાનનું ગળ્યુ,

ધસાયુ બૂની લાન, કાળુ સેશ ગ્લો નહિ” -

કાવ્યનુ આ મુખ્ય નિર્ણાયક બિંદુ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે નિર્ણાયક બિંદુ પછીની પંક્તિઓમા ત્રણ પાત્રોની સાગર્ભીઓ, વિચારો અને

મનોમથનોને આલેખવામાં જ કવિએ મારી પેટે અવકાશ લીધો છે. આમ લગભગ ૨૧૦ પંક્તિઓ જેટલો ભાગ આવું મનન, ચિંતન અને હૃદયસર્ધાર્થ રોકે છે. એ ઉપગત થોડોક ભાગ સ્થળ, સમય કે પાત્રની તત્કાલીન સ્થિતિ-સૌન્દર્યનાં ચિત્રો રોકે છે. એટલે કાવ્યમાં વસ્તુવિગતો અલ્પ છે. ભાવનાઓ, હૃદયમાં અચડાતાં વિચાર-મોજાંઓ, નીતિ, ફરજ, પ્રેમ, દયા તથા રમા પ્રત્યેનાં ન્યાયના ઉદ્દગાર-મંતવ્યો ઘણાં છે. ત્રણે પાત્રોની પગરૂપર લાગણીઓ અને ખ્યાલોને કાવ્યના પ્રારભથી જ કવિએ એવા આલેખ્યાં છે કે સુરસિંહના વાસ્તવિક જીવનમાં પણ તેમના સહનિવાસ દરમિયાન એમાં વર્ણવાયુ છે તેવું જ નિર્ણાયક ગિદ્દુ રહેયું હશે, એમ માનવાને લવચાર્થએ અને તે પત્રીનું પરિણામ તરફ જતું વસ્તુગિદ્દુ કાઈ કાઈ વાસ્તવિક પ્રસંગને નિર્દેશતું હોય, તથાપિ શોભના અને રમાનું પાનદર્શન, ખાસ કરીને રમાનું દર્શન સુરસિંહના વાસ્તવિક જીવનની દષ્ટિએ બહુ શ્રદ્ધેય નથી.

અને એ નિર્ણાયક ગિદ્દુ જેવા ત્રણે પાત્રો કાવ્યમાં આલેખાયા છે તેવા સુરસિંહના જીવનમાં પણ વસ્તુતઃ હોય તો તેનું પરિણામ પણ કાવ્યમાં આવ્યું છે તેવું જ તેમના જીવનમાં આવવું જોઈએ, જે હરીકતમાં આવ્યું નથી. સ્થૂલ વિગતોમાં કવિ ફેરફારો લલે કરે, પણ જેમના જીવનમાં આવી ભાવનાઓ - વૃત્તિઓ અને આવું વિશાળ સમ્બલાવી અને પૂર્ણ પ્રેમથી તરવરતું હૃદય મળેલ હોય કે જેમના જીવનમાં એ લક્ષણો સર્વોપરી હોય ત્યાં પરિણામ તેનાથી બિલકુલું કેમ જ આવે? કાવ્યમાં પરિણામ સ્વાભાવિક અને કવિકલાન્યાયથી સુકત છે, પણ સુરસિંહના જીવનમાં તો કાવ્યમાં છે તેવું હતું જ નહિ, એટલે પરિણામ બિલકુલ જ આવે છે. સુરસિંહે કાન્તને તા. ૧-૮-૧૯૭૫ના રોજ લખ્યું છે : “હૃદયત્રિપુટી” મોકલેલ છે. હું કહેતો હતો તે જ આ. તેને આપ કાવ્ય તરીકે વાચવા કરતા ઇતિહાસ તરીકે વાચવો. કાવ્ય જેવું બહુ તેમાં નથી. એક વૃત્તાંતમાં અમુક સુધારો કરવામાં આવે છે ત્યારે જ કાવ્ય બને છે. તે આમાં નહિ જેવો જ દરવામાં આવ્યો છે. કદાચ તેમાં *Icercical Justice* (કાવ્યનો સહજ ન્યાય) પણ નહીં લાગે. એ વૃત્તાંતમાં *Justice* (ન્યાય) હોત તો એ કાવ્યમાં પણ આવત.”

પણ કર્તાનાં આવાં વિધાનો ભ્રામક છે. એવા વિધાનોએ જ આપણને અત્યાર સુધી “હૃદયત્રિપુટી” ને કાવ્ય કરતા ઇતિહાસ લેખે વધુ આસ્વાદવા પ્રેર્યું છે. ખરેખર તો આ કાવ્યની કીમત કાવ્ય લેખે જ ચઢિયાતી છે. કાવ્યમાં “કાવ્યસહજ ન્યાય” બરાબર આલેખાયો છે અને વૃત્તાંતમાં સુધારો કવિએ કુશળતાથી કર્યો છે, એટલે તે કાવ્ય બન્યું જ છે. કાવ્યનો આસ્વાદ પણ તેને

દતિદાસ લેખે નહિ, કાવ્ય લેખે વાચવામા જ છે. મુગસિહનું ઉપનુ વિધાન તેમની વિનમ્ર અને અલ્પોક્તિવાળી પ્રૃત્તિને જ ગૂઢ કંઈ છે, સત્યને નહિ એટલે આપણે દલાદિગિટએ કાવ્ય રૂપું છે તે તપાસીએ. કાવ્યની આકૃતિ સમગ્ર છે. કાવ્ય વાર્તા નથી, ખડકાવ્ય છે. ૧૫ ખડકાવ્ય અથવા કથાકાવ્યમાં વસ્તુની વિપુલ વિગતો છતાં એકાદ ખે વિગતની મજબૂત દાર્પકારણની સાકળથી તેનું આકાર સૌંદર્ય સંધાયુ જોઈએ. કાવ્યમા અનિવાર્ય તેટલી વિગતો છે. ગમા-રોલનાનો મેળાપ, તેમની વચ્ચેનું સખ્ય, માતાની શુભેચ્છા, ગમાના પતિને ત્યાં રોલના અને રમાપતિ વચ્ચેનું તારૂં મૈત્રિક, રોલના અને નાયક વચ્ચે આકર્ષિક ઊગતું પ્રેમનેત, રમાનું જોઈ જવું—રોલના અને પ્રેમીનું ગલગણુ તથા ખનેના હૃદયનું ડખવું, રમાની સ્વયંતાથી પુન ખનેના મિલન, રોલના અને પ્રણયીના દેહ અને દિલના મિલનની તૈયાગી, ગમાનું કૃતિને તે જોનું, રમાનું વૈકલ્ય, ખનેને છટા પાડવાં અને અતે, “આ મૃત્યુ! આ પ્રાણ ને ગસએકતા!” આ કાવ્યનો અત. આટલી આછી આદી વિગતોથી કાવ્યનો દેહ બધાગે છે. આ પ્રકારના વિગતસાધવથી દલાવિધાનના મુખ્ય ખે હેતુ અધાયા છે (૧) આખી કૃતિ સુરિલપ્ટ લાગે છે. કાવ્યના ચૌદે વિલાગનો એકે મણુદા દાદી નાખી શકાય તેમ નથી. એને લીધે ત્રણે પાત્રોના વ્યક્તિત્વનિરૂપણમા એકાગ્રતા છેક સુધી જળવાઈ છે. કવિએ જીવનની ઝીણી વિગતોનું પ્રમાણ એમા દારીને લયું હોત તો આ લાવપ્રવાન ખડ કાવ્યમા મુખ્ય પાત્રોની એકાગ્રતા ખલિત થાત. (૨) કાવ્ય લાવપ્રધાન છે, વસ્તુપ્રધાન નથી. તથી લાગણીએનો વેગ અને પગ પગ, પ્રત્યેક લાગણીના અનુલવ વખતે થતુ લાગણી અને શુદ્ધિ વચ્ચેનું ઘર્ષણ, તેમાથી કવિના હૃદય-મથનનું જનમતુ જતુ તત્ત્વ, જો પાત્રોના લાવના ઉદ્દેશ્ય જોના અતરમાં મથી રહેતો દિધાલાવ તેમ જ તત્કાલીન વાલાવણને પોખે તેવા પ્રકૃતિઅગો, દેહઅવવેના મનોહર, રસિક ચિત્રો, તે પાજા ગહેની કવિની સૌન્દર્યદષ્ટિ, રસિકતા અને પ્રકૃતિરોખ, કુદરત અને વ્યક્તિએની તત્કાલીન વિવિધ ચિત્તિ-એષ્ટાએ (poses) તેમના ચિત્તના વિકારો, તગ ગો અને લાવનાએના મોજાં—આ બધાનું આલેખન-વર્ણન કવિની તેમ જ કસમીની પણ કુશળતા દેખાડે છે.

મુગસિહના અન્ય કાવ્યોની જેમ આ કાવ્યની વિશિષ્ટતા પણ તેના ચિત્તન નિરૂપણ, પ્રણયમીમાસા અને અર્થાન્તગન્યારી જીવનવિચારોમા છે. મુગસિહની એ લક્ષણ છે કે કાવ્યના ચિત્તનિરૂપણ કે પાત્ર-પ્રસંગના આલેખનવેળા તે તેમની સાથે વેગથી ધસડાય છે આથી કવિ પોતે જ કે પાત્રો દ્વારા જીવનના રહસ્ય બતાવતા સનાતન સત્યોને વ્યક્ત કરતા ધણા વિધાનો પ્રવાહી શૈલીમા સગલતાથી રજૂ કરતા-કરાવતા રહે છે. જગતને કઈક શીખવી જવાની શક્તિ, વાચકને હૃદય -

ધર્મ સમજાવવાનો જાડો શોભ કવિ જતો કરતા નથી અને તે એટલે સુધી કે પ્રવાહિતામાં પ્રમાણુભાન ગયું છે કે કાવ્યરસમાં બોધ કે શિખામણુની આડખીલી આપી ગલી થઈ છે, તેનો ખ્યાલ પણ તેમને રહેતો નથી.

૫. ૯૮મે કલાપીએ પોતાના નાયકનું દારેણું રેખાચિત્ર સુરસિંહનું પોતાનું પણ છે. પાત્રોની સાગણીઓ હૃદયસ્પંદનો વિકારો કે વ્યથા આલેખવામાં સુરસિંહજીની ગર્ભિશીલતા, પાત્રપ્રસંગ સાથેની સમરસતા અને કામળ હૃદયની અનુકંપાભરી પ્રેમવૃત્તિનો ખરેખરો વિજય થાય છે. ચિત્રસર્જનમાં કવિની વિગતરંગની મેળવણી, સૌન્દર્યદષ્ટિ, રસિક કલ્પના અને અવલોકનશક્તિની ખૂબી જણાઈ આવે છે.

“હૃદયત્રિપુટી” માં આમ તો જીગ્ણી વિગતોવાળા પણ મુખ્ય દોષો ઠીક ઠીક રહી જવા પામ્યા છે.

વર્ડ્સવર્થની “We Are Seven” એ જાણીતી કૃતિને નજર સમક્ષ રાખી તેનાથી કંઈક ઊલટું જ આલેખન કરવું એવી વૃત્તિથી શોભના આદિનું પાત્રનિરૂપણ થયું હોય એમ લાગે છે “We Are Seven” ની નાવિકા આઠ વર્ષની નિર્દોષ બાલિકાને મૃત્યુનું ભાન જ નથી. તેની સરલ નિર્દોષતા તેની વાતચીતમાંથી જ પ્રગટી રહે છે. સુરસિંહ તો પોતાને ભાવતી વૃત્તિના વેગમાં ૭ વરસની બાળકા શોભનાનું લગભગ પ્રથમ નિવેદન મૃત્યુથી જ કરાવે છે. મૃત્યુ જાણે તેની રંગેરંગમા વ્યાપી ગયું છે! આઠ વર્ષની છોકરી બાલસહજ ઈર્ષા કરવાને બદલે “જુખથી જે ફરે તે ભલે ફરે!” એવો ડહાપણુભર્યો વિચાર કરે છે! આ બધાના અંતરપટે સુરસિંહ જ ગલા છે, એમ કાવ્યમાં સતત લાખ્યા કરે છે. સુરસિંહમાં પરલક્ષી કાવ્યસર્જનની કલા ઢેટલી આછી છે તેનું જ તે દષ્ટાંત છે.

કાવ્યમાં ચિંતન, તેના કર્તાની તારુખ્યાવસ્થામાંથી પસાર થઈ જાયે કે જાડ વિહરતું નથી. તેમનું મનોરાજ્ય અને કલ્પનાસૃષ્ટિ પણ ઊગતી તરુણુ અવસ્થાનાં છે. કાવ્યનાં ત્રણે પાત્રો વાસ્તવિક સૃષ્ટિના હોય તેના કરતા એક તરુણુ કવિના અંતરંગી માનસની નીપજરૂપ હોય એમ વધારે જણાય છે. વાસ્તવિક બનાવો અને શ્વંત પાત્રોનો વણાટ પરલક્ષી કૃતિમાં હોવો જોઈએ, તે આડીં નથી દેખાતો. એમાં તો બનાવો અગરબત્તીના ધૂપસેર જેવા આછી સેરવાળા છે અને પાત્રો કિશોરાવસ્થાની કલ્પનાસૃષ્ટિ માત્ર છે. રમા જે આવી આદર્શ હોય તો પોતાના પ્રણયત્રિદાણુ કેવું મધુર સુભગ પરિણામ આવે, એ સુરસિંહની કલ્પનાએ મનોરાજ્યમાં જોયેણું ચિત્ર “હૃદયત્રિપુટી”માં જોતકું છે.

“હૃદયત્રિપુટી” કાવ્યમાં કર્તાએ પ્રેમનું મંગલ, ઉન્નત અને વિશાળ રૂપ વર્ણવ્યું છે, પણ એમાં નિરૂપાયેલ પાત્રોમાં એવો પ્રેમ કટલે અંરો છે ? એ ત્રણ પાત્રોનો પ્રેમ ઉપર ઉપરનો મોહ જ નથી, તેમાં બેંડે બેંડે દેહલાલસા જ નથી એમ શા ઉપરથી કહી શકીશું ? હા, કાવ્યના શબ્દોમાં પ્રેમ બધો વર્ણવાયો છે. કર્તાએ એ મુજબની ચિત્રી પણ ચોંટાડેલી છે, પણ પાત્રોની જોડી તપાસ કરીએ તો !

૧૮૯૩થી મુરસિંદ પ્રેમના ઉદાત્ત, વિશાળ રૂપને બાજે છે—સમજો છે, પણ પાત્રોમાં તે આલેખી શક્યા નથી. જેવું દેખે તેવું હોડે એ—નિયમ તો એમાં સાચો નહિ પડતો હોય ? “હૃદયત્રિપુટી”નાં પાત્રોનો પ્રેમ સ્વર્ધા, મદનલાલસા જેવો જણાય છે. પ્રેમપાત્રનું ખરું હિત સાચા પ્રેમીના હેયામાં હોય જ. કાવ્યનાં ત્રણ પાત્રો ઉચ્ચારે છે એમ જ, પરસ્પર એકબીજાની ચિત્તસ્થિતિનો વિચાર પણ કરે છે, પણ વર્તે છે તો પોતાની જ્ઞાતિના આચેગ પ્રમાણે. ત્રણ પાત્રો મૂલ્યના સાન્નિધ્યે જ સાચા પ્રેમના પ્રતીક બની રહે છે,— પણ એવો કાવ્યનો અંત તો Melodramatic (બર્મિદાસ્થથી જ ભરપૂર).

કાવ્યની મુખ્ય નાયિકા શોલના છે, કારણ કે રમા કરતાં કાવ્યમાં તેને વધુ મહત્ત્વ મળ્યું છે. નાયકની બની ત્યાં સુધી શોલના રમાની હતી. નાયક સાથે સ્નેહ થતાં રમાને જખમ લાગશે, એની તેને બળજી હતી જ. (જુઓ પૃ. ૧૧૩, પ. ૧૩ થી ૨૦). પોતાને માટે ઉત્તમ માર્ગ ક્યાં લેની પણ તેને ખબર છે (પૃ. ૧૧૨, પ. ૩ થી ૧૦) અને તોપણ શોલના નાયકને પહેલી વખત મળે છે ત્યારે તેને શું થાય છે ?

“હંખી કાળજડું રવ્યુ ધરધરી ત્યાં શોલનાનું દ્રવી, ”
 “ને એ પિંજર પૂરમાં વહી જતા કેદી તણાઈ વહે !
 પ્રણયરસનું પીધું ખાણું નિરો જ ગયો ચડી !
 મધુર અગ્રકી લાગે ગાલે, રહ્યા અધગે રકુરી !
 શિથિલ ધૂજતાં અંગે અંગે ચડી ગઈ ખાલી, ને
 પરવશ થવું નિર્માયું—

એટલું જ નહિ, ખીજી વાર તો શોલનાએ પોતે જ નાયકને “આમંત્રણ” આપ્યું. આમ, શોલનાનો પ્રેમ સ્વૂલ અને દૈહિક છે.

અને રમા ? કાવ્યમાંના શબ્દોને ગણતાં રમા ઉદાત્ત, ક્ષમાશીલ આર્થ સ્ત્રી છે. સાચા પ્રેમીને ચોખ્ખો ઓઢાર્ય પીરમી શકે છે. “જેને દિવ દીધેલ તે દુઃખી થતું પ્રેમી ન જોઈ શકે.” ખીજી વાર, વિશ્વના અનંત પ્રેમનો નિયમ નાયક સમજાવે

છે. થોડાક દિવસો તે દીકુ અદીકુ ડરે છે, પણ બ્યારે એ પખીડા ધોળે દિવસે પકડાઈ જાય છે ત્યારે તો રમા રોલનાને હુકમ જ છોડે છે :

“હવેથી તુ તેને તુજ મુખ યતાવીશ કદી ના ।”

આમ, રમા પણ કા યાતે સાધાગણુ સ્ત્રી યની જાય છે. ત્યારે નાયક ?

નાયક રમાને ચાહે છે, પણ ગોલનામ્મ ય તેનું હૃદય અનૈકિક સમરસ અનુભવે છે. પોતાના દિવની જોડ પ્રાપ્ત થાય તો જીવન સાર્થક યને એ તેની વાસના છે. નાયક રમાને પૂજે છે, છતા તેનાથી તે સતુષ્ટ નથી. (માનવશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે પ્રતીતિજનક છે.) ગોલનાને ચાહવામા રમાનો તે અપગ્રાધ કરે છે એવું જાણુ લાન તેને છે. તેથી જ નીતિ અને પ્રેમ વચ્ચેનું ઘર્ષણ તેના અત્તમા ચાલે છે સ્વપ્નમા સાચી પ્રીતિ તેને સમજાઈ છે વાસનાતૃપ્તિ ચોગી છે, એવો તેને ખ્યાલ છે અને તેમ જના ‘જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિ’ ની જ્ઞેમ આત્મમયમને જાદને સ્વાભાવિક વૃત્તિના “પૂ” મા તણાય છે : સાથે નિર્દોષ જાલા રોલનાને પણ ખેચી જાય છે. “ભોલ્યભોખ્તાનો ભેદ” અને “ભોલ્યાનુ અપ્પલાત્વ” જ નેને આ નાયક-નાયિકા ટેકા આપે છે, સાચા ઠરાવે છે અને ઉલ્લય છેવટે “આમ તણુ”ને સ્વીકારી લે છે.

આટલું તીવ્ર મનોમથન અને જ્ઞાન જતા આ તણુ પાત્રોનું વર્તન પ્રેમનું નથી, પણ હૃદયની નખજાઈનું છે. આચરણમા વાસનાલિસાર અને શબ્દો, લાગણી કે લાવનામા શુદ્ધ ઉન્નત પ્રેમની ઝખના. એ ઝખનાને છેવટ મુવી તણે વળગી પણ ગ્હે છે. હૃદય નિર્જાળ છે, પણ આ દર્શન તણે ભૂવી ગયા નથી. દિવની જોડ સાધી ન શકાય તો મૃત્યુ જાહેતર—એવો મુગ કા-યાતે મુજે છે. ખરો પ્રેમ મૃત્યુ વિના સિદ્ધ નહિ થવાનો, એવું મુગસિદ્ધજીએ જીવનદર્શન તાગનું હોય એમ મમજાય છે. પાત્રાની લાવના અને વર્તનમા સામસામા છેડાનો ફેર પડી જાય છે ખરો, તથાપિ પ્રથમ રોલનાના, પત્રી નાયકના અને પછી ગમાના મૃત્યુ વડે મુગસિદ્ધજી પોતાની લાવના સિદ્ધ કરી જતાવે છે. “હૃદયત્રિપુટી” ની છેડની તણુ કડીઓનો કર્તાએ કષ્ટ માનેલો અર્થ પણ એ જ છે.

“હૃદયત્રિપુટી” નું સ્વરૂપ કથાકાવ્યનું અને પગલક્ષી પ્રમાણુ છે, પણ એમા કવિનું પોતાનું જ મનોરાજ્ય, પોતાના જ જીવનપ્રસંગો ઉપરથી ઉપજાવી કારેલું વસ્તુ એમાની કેટલીક નાજુક પરિસ્થિતિઓ, મથનો, નીતિ, પ્રેમ, ફરજ, ન્યાય વચ્ચે ચાલતું આતરઘર્ષણ કલ્યાદિ તત્ત્વો મુગસિદ્ધની પોતાની વાસ્તવિક સૃષ્ટિના અચરૂપ છે, જેથી તત્ત્વતઃ તો આ પગલક્ષી કાવ્ય આત્મલક્ષી કાવ્ય જ ઠરે છે. પ્રો કારે તેમના યુનિવર્સિટી-વ્યાખ્યાન “ઊર્મિમૂર્તિ કલાપી” મા

ને ક્યું છે : “કલાપીના “હૃદયત્રિપુટી” કાવ્યને લગતી સૌથી અગત્યની વાત આ છે કે કાવ્ય શરુ કરેલું વારતવિક લડકીકતના હૃદયનારંગી વર્ણન લેખે અને પછી એ પુરું થવા પામ્યું વિરહદશામાં દલિપત કાવ્ય લેખે.” તે સર્વથા સત્ય છે.

કલાપીનાં ખંડકાવ્યો પછી મહાકાવ્ય માટેનો તેમનો પ્રયત્ન બતાવતું

“હમીરજી” કાવ્ય ધ્યાનપાત્ર બને છે.

“હમીરજી ગોહૈલ :”

અને છેલ્લે લઈએ મહાકાવ્ય રચવા માટેનું દૃઢમ ભરતું સુરસિંદહનું દીર્ઘ કથાકાવ્ય “હમીરજી ગોહૈલ.” એ અપૂર્ણ છે અને ચોથા સર્ગ પછી કવિ પુરું કરી શક્યા નથી. હમીરજી સુરસિંદહના એક પૂર્વજ છે મહમદ બેગડા સામે સોમનાથના રક્ષણ અર્થે વીરનાથી અમૂમી દેહનું બલિદાન આપનાર એ પ્રતાપી પૂર્વજને બિરદાવવા સુરસિંદહ પૂર્વજલક્ષિથી કાવ્યને મહાકાવ્યનો ઘાટ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. લોકકથાને અનુસરીને સુરસિંદહ પણ ચોમનાથના યુદ્ધપરાક્રમ પહેલાં હમીરજીને વેગડા બીલની પુત્રી વ્નેટે પરણાવે છે. એ પ્રેમકથામાંના પ્રેમભાવનો અનુભવ શોભનામગ્ન સુરસિંદહને પણ ક્યાં નથી થયો ? સુરસિંદહનો પ્રિય કાવ્યરસ પણ પ્રણયનો જ છે એથી આ પ્રણયકવિ પ્રણયકથાને નિરૂપતાં પોતાને જેમાં કાવટ મગી ચૂકી છે તે ભાવદર્શનની રીતિ અને પ્રણયમીમાંસાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.

સર્ગો શરૂ કરતાં પહેલાં કવિ અંગ્રેજી Epicની પદ્ધતિએ કાવ્યનીણાની આરાધના કરે છે. કથાની શરૂઆત પહેલાં વીણાનું વર્ણન અને વીરકાવ્યપ્રયોગનનો હેતુ બતાવાયો છે. કથાનો બરાબર આરંભ ઉપના વર્ણનથી થાય છે. સુરસિંદહનાં ઘણાંખરાં ખંડકાવ્યોમા પણ આ જ પદ્ધતિ જોવાય છે. સર્ગ ૧માં હમીર અને બીલકન્યા ચંદાના અન્યોન્ય દર્શન અને તારાંબરકના ભાવનું ચિત્ર છે. પ્રે. દાકાર આ ચિત્ર માટે લખે છે : “આવાં સર્વાંગ નિર્મલ પ્રેમચિત્ર શુજરાતી કવિતામાં અતિવિરલ છે. વર્ણનની ગતિ મંદ છે, પણ તે આવા વિષયમાં દોષ નથી.”^{૧૬} ચંદાના દર્શને અભાન બનેલો હમીર તેનો મિત્ર તેની તલવાર ખડગથી ઉડાવે છે, જેની હમીરને ખબર નથી. એની બાણ થતાં હમીર સુરસિંદહની જેમ હૃદયનિવેદનની લહેણે ચઢે છે અને તેનું અતિવિસ્તારી નિરૂપણ કાવ્યમાં થાય છે. યદનો સામે યુદ્ધે ચઢવાની ભાવનામાં હમીરનો ધર્મપ્રેમ, વતનપ્રેમ અને કર્તવ્યદષ્ટિ દીકરીક બિરદાવાયો છે. તોપણ હમીર છે તો સુરસિંદહના જેવો જ. સુરસિંદહની જેમ એ પણ મૃત્યુના, કુદરતના, પ્રણુમાહમાના ચિંતને ચઢે છે. પ્રે. રામનારાયણ વિ. પાઠક લખે છે તેમ હમીરજી બીજો કલાપી બની રહે છે.

ખીજા સર્ગમાં હમીગ—ચંદાના પ્રેમર ગોની કલ્પનાએ વાચકના હૈયાને કવિ ચઢાવે છે અને પ્રેમની મીઠાસા કહે છે. જેમ સર્ગ પહેલાંમા તેમ અહીં પણ “હૈયાની લાગોળ અને વિશ્વની લાગોળની કલ્પના” કવિ કહે છે. “હૈયાના દારની સર્વે લાગોળો ઉખડી પડી.” સર્ગ ૧)

“તાણુ ઉડા ઉરનુ એક જ ખોલતામા
લાગોળ^{૧૭} વિશ્વતણી સૌ જ તૂટી પડે છે.”

(સર્ગ-૨)

એમા ભીનવસતીનુ લાતીગળ વાતાવરણચિત્ર સર્ગયુ છે વેગડા ભીવનુ વિશિષ્ટ વ્યન્તિત્વ અને હમીરજીનુ હૃદયઔદાર્ય સાગ ગપસી શક્યા છે.

રીંગ સર્ગમાં વેગડો ભીવ હમીગનુ સ્વાગત કરે છે મન્થાનુ મનોહર વર્ણન અહીં મગે છે અપ્ટમીના શરીનુ ઉદનચિત્ર, હમીરજીના નર્મયાનુ વર્ણન સ્પષ્ટ છે ગઢવીનુ વ્યન્તિચિત્ર પણ સક્ષેપમા સાડુ દોરાયુ છે દુહાની રમજ’, હમીગજીના પૂર્વજ્નેની કીર્તિનુ ગાન, હમીગજીનો પોપાક, ભીલોના ગીતરિવાજ, ડકાની ગર્જના, ઠાટની ગેરાની, યુદ્ધચિત્રોનુ પ્રદર્શન, સ્ત્રીઓની હમીગના ડપ-શૌર્યની પ્રશ્ન સા અને સાહજિક ઈર્ષ્યા, ભીલોના ભોયગ-શસ્ત્રાગાર, ડાયગનુ વર્ણન, બારોટનુ વ્યન્તિત્વ, અભિમન્યુના વીરકથા દ્વારા ચંદાના હમીગ સાથેના લગનનું બારોટે કહેલુ સૂચન અને એ ગીતે બારોટનુ કથામા સિદ્ધ થતુ પ્રયાજન—આમ વર્ણન, કથન, ચિત્રણ અને કથાપ્રત્યગોની ગાઠવણી દ્વારા આ દીર્ઘ કથાકાવ્ય વસ્તુના તાતણાને વિકસાવી તેમને મેળવવા મથે છે

બોધા સર્ગમાં ચંદા-હમીરની પ્રણયગત્રિ પછીના ઉપાનુ મનોહર ચિત્ર દોગયુ છે હમીરજી અને ભીનસેનાનુ યુદ્ધપ્રસ્થાન હવે થાય છે બારો-ગઢવીના દેવી સ્તોત્રમા લન્તિના પ્રમગ સ્ત્રગ અને ઓજસપર્ણુ લાવો-ઉભવની ગૂથગી થઈ છે. ઉરણુનુ જ્ને પતિત થયેલુ જ્નેઈ હમીગના (એટલે ? નુગસિહના) દિવના થતી અનુકપાનુ આલેખન પણ છે છે-લા પૂર્વમા ભાઈ-બહેનની વીતકકથા છે મુસલમાની આક્રમણથી એક સગનુ મૃત્યુ, બંદેનનો વિલાપ, હમીરે તેને ધર્મબહેન ગણી આમ, આ પ્રબવના વસ્તુપટ તેા સારો ગૂથાયો છે. એમાના વર્ણનચિત્રો, કલ્પનાગ ગો, અલકારો, પ્રસંગાલેખનો પણ પ્રૌઢિયુક્ત સેનોવાળા છે. કવિની ગચ્છિતા, મધુગના અને ભગતા એ ચિત્રોમા સતત હાજર હોય છે.

“કેસરતતુ કનને સ્તોય, જ્યોત્સ્ના મહી ગુલ જ્યમ હોય.

સગ્રે ઉસ મગ પર જેમ, ચાલે યૌવના જટ તેમ.”

^{૧૭} અહીં ‘લાગોળ’ નહિ, પણ ‘ભાગોળ’ જ્નેઈએ હૃદમા ખેસતુ નથી, તેથી ‘કેસરવ ના મ પાલકે આવો અર્થહીન કેસર નથી છે

અથવા, “લામગે ખીડવા જેમ, ઉધડ શુનાળની કળી
ખીલે મુખડ તેમ, કુવર્ગીનુ ગિમત મદમા.”
“સગવર પરે ગૂથાયા તે તરો ઉદધિ મહી
અનુદન વહો વાયુ દ્વેગી નવ શદો લરી”
“તાબ પ્રલાત સમુ ચુખન એક તાગુ.”

“પરેનો ગવિનો દર અપર્શ યાના, પ્રસન્નતાની કબી ઉધડે દા.”

આ બધી પદ્ધતિઓની મોહક બાની અને તેમા વ્યવસ્થિત થતી સૌન્દર્યગસિકતા નાનાલાલ પટેના મુગસિ હમા જ પ્રથમ જોવા મળે છે. મુગસિ હતુ પદ્ધતિમાલુર્ધ અને સૌન્દર્યને જ દોલયમા સમ્પ્રદાય કરી વહાવવાની ગીતિમા લવિધ્યના નાનાલાલનું સૂચન આપણા કવિમા થઈ જાય તેમ છે.

“ઉગતો ભાતુ આ તાજે ગવિનાં સ્વપ્ને હજી,
દપતિને શિરે ઢોગે સ્વપ્ન રગીન દા મધુ.”

માત્ર કામળ પ્રેમલાવની જ દલપનાઓ છે તેમ નથી, દેવીસ્તોત્રમા કામળતા અને ભવ્યતા ઉભયનો સમન્વય છે.

“તુજ કર ઉપર ધુમ્મટ વ્યોમ, નખના ઝિમ્મ સરખો રોણુ !
પદની મેદીની આ રોષ, રગે વાદળીના ટેશ”

દેવીના વિગટ સ્વરૂપનુ આ વર્ણન છે. યુદ્ધની તૈયાગી અને સેનાની દ્વયના વર્ણનમા પણ લય ધીરગભીર ભવ્યતાવાળો રહ્યો છે એટલે, વર્ણન, વાતાવરણ અને ચિત્રણમા, અલકારો, જ દોલય અને બાનીના પ્રાસાદિક પ્રવાહમા “હમીગજી” સુરસિ હની પદ્ય કાવ્યશૈલીની નીપજરૂપ છે.

પણ મહાકાવ્ય લેખે / એનો વિષય મહાકાવ્યના જરનો છે. દેશના રક્ષણ કાળે પગપયાની પહેલી રાત્રે ય યુદ્ધસ્થાનમાથી પાછા ન હઠતા અને દેશરક્ષા કાળે બલિ યનાર વીરનુ ચરિત્ર એ તેનો વિષય છે. ચરિત્રમા ઉદાત્તા, શૌર્ય અને અનુક્રમ મહાકાવ્યની વિભૂતિને યોગ્ય છે

એની વસ્તુસકલના સીધી, સરળ અને કથા દહેવાય તેમ તેમ પ્રસંગો દાખલ થતા જાય અને અદર ગૂથાતા જાય તેવી સાદી છે પ્રસંગો મુખ્ય નાયકની ચરિત્રેખાઓને ઉપસાવે છે એમા ગૌણ પ્રસંગો અને પાત્રો વેગડો, બારોટ, ગઢવી, ચ દા, ગઢવીની બહેન વગેરે હમીર સાથે સહજાયેલા છે. તેમનુ નિરૂપણ એક જ ઢાળાનુ પણ તેમના વર્ગની રેખાઓને સ્પષ્ટપણે અદિત કરે છે. ખાસ કરીને ગઢવીનુ પાત્ર આકર્ષક છે. તે જે યુક્તિથી અભિમન્યુની કથા આલેખે છે તે તથા હમીરજીના ચિત્ર તરીકે જે કાર્ય તે કરે છે તે જોતા ગઢવીનું પાત્ર

રસદાયક થઈ પડે છે. કાવ્યમા મુખ્ય તથા રસો છે. શૃંગાર, ઠગુણ અને વીગ. ચદા-હમીગના સબધમા લાવપ્રધાન શૃંગાર છે. તેમના તાગમૈત્રક, સ્પર્શ અને વૃત્તિભાવોનુ ગસિક ચિત્ર દોગયુ છે સર્ગ જના પ્રાગ્ભે ઉપાસમયે તેમની સ્થિતિનુ જે શૃંગારગસિક ચિત્ર દોગયુ છે તે શ્રી ક મા મુનશીના “ગુજરાતનો નાથ” મા આવતા “ઉપાએ શુ જ્ઞેયુ ?” એ પ્રકણુમાના વર્ણનચિત્ર સાથે સરઆવવા જ્ઞેયુ છે. ચદા પીગસવા આવે છે ત્યારે હમીગના હંદનના સનેહલાવો ગજગે છે તે પણ હૃદયગમ છે ખીજે ગસ કણુ છે શૃંગારની માફક આ પણ મુગસિહનો પ્રિય ગસ છે નર્ગ જમા ગઢવીની બલેનનો રોક, એનુ વૃતાત, લાઈનુ મૃત્યુ, બલેનનો વિત્તાપ વગેરે ઠગુણરમપોષક તરવો છે. પણ કાવ્યનો મુખ્ય રસ તો વીગ જ છે હજી કાવ્ય અપૂર્ણ છે એટલે ઉતાવળે તેનો નિર્ણય પાધી ન શકાય પણ કાવ્યનુ પ્રયોજન, સ્વરૂપ અને વસ્તુ જ્ઞેતા એનો મુખ્ય રસ વીગ જ છે એમ માનવુ પડે તેમ છે. ખાગેટની વા પીમા અલિમન્યુની કથામા, યુદ્ધવર્ણન વેળાએ, અલિમન્યુ તથા હમીગના શૌર્યપૂર્ણ સ્વલાવદર્શનમા વીર આલેખાયો છ પણ હમીગનુ શૌર્ય પર પગાત ગબ્બના મધ્યકાલીન ક્ષાત્રવટના આદર્શનુ નથી જે નૈતિક હિમત અને દર્શિથી તથા અનુક પાના લાવથી તે શીલોના અજ્ઞાન અને અવિચારી કૂર વર્તન તગ્ક Cદાત વર્તાવ કરે છે તે તેના સ્વલાવનો ખરો વીગલાવ છે. સુરસિહની વીગરસની નિગળી દર્શિતુ એ પરિણામ છે અગાઉ, રાણા સગદાગમિહને^{૧૮} તેમણે ખોતાનો વીગગસ વિરોનો ખ્યાલ આપ્યો છે તે મુજબ વીરનુ આલેખન આ કાવ્યમા તેમણે ઢ્યુ છે

મુગસિહની કાવકલાની સૌથી વધુ વિકાસશીલતા જેમ તેમના કવિમાનસ ના ઉત્તરોત્તર થતા પ્રગતિદર્શનમા છે તેમ કલ્પના, ગસ અને અનકારોના વૈચિ ય કાન કાવ્યને હૃદયગમ બનાવવામા પણ છે મહાના યમા વર્ણનચિત્રો, કલ્પના, અનકારો અને રસનિરૂપણુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે “હમીરજી”મા મુગસિહ પ્રસંગોને તેમની વિગતો ને વાતાવળુ દાગ ખીલવે છે એમા પ્રસંગે પ્રસંગે વિધવિધ લાવદર્શન કગવે છે સ્પષ્ટિઅવલોકનની જાખી ઠરાવે છે. વર્ણનોમા ઉપમા, રૂપ, ઉત્પ્રેક્ષા, વ્યતિગે, દષ્ટાત, નિદર્શન, વિષમ, અર્થાન્તર ન્યાસ, આદિ અલકારોનુ દર્શન કગવે છે. ઉપા, સન્ધ્યાના રસમય ચિત્રો આલેખે છે એમાના દાઈ દાઈ અલકાર તો મહાકાવ્યના બગના પણ હોય છે. પુદ્ધના વર્ણનમા, ગઢવીની વાણીમા, પ્રભાત, સન્ધ્યા કે દેવી મદિમાના આલેખનમા ઉપમા આદિની ભ યતા તથા ઉચ્ચના જ્ઞેવા મગે છે મુગસિહની કાવ્ય-

૧૮ જુઓ ‘પત્રધારા’, પૃ. ૩૦૭-૩૦૮

શૈલી પણ મહાકાવ્યને ઉચિત પ્રાસાદિક, ભાવપથરાટવાળી અને શબ્દોને વલવ ખતાવનારી રસાનુદ્ભા છે. દ્રામળતા ને સંગતનાનો અશ તે ક્યારેય ગુમાવતી નથી.

આમ છતાં મહાકાવ્યની એકધારી ગભીર પ્રૌઢિ “હમીરજી”મા નર્વન રહી શકી નથી. એમા કલ્પનાની હોગે ઉડારતી સમૃદ્ધિ, ભાવોની ગદગર્હ, વર્ણનના વિવિધ ચમત્કારો અને દર્શનનુ ઊંડાણ પ્રાપ્ત થતુ નથી. મહાકવિમા અનિવાર્ય જગનનુ વિશાળ અવલોકન, જનસ્વભાવનું મ કુવ દર્શન, સંસારની વિધવિધ દ્વાટિનો અનુભવ હજી સુગસિદમા જણાતા નથી અને તેટલે અશે “હમીરજી” પણ સુગસિદના આ-મનદોી દષ્ટિટાણુની નીપજરૂપ બને છે. પોતાના ડુચિ, સ્વભાવ, આદર્શો, સ્વપ્ના અને માનસિક લક્ષો કવિ ક્યારેય જૂવી શકતા નથી, અને તેટલે અરો “હમીરજી” કાચુ કાવ્ય છે. પરંતુ કાવ્ય અપૂર્ણ છે એટલે તેની અમત્ર ચર્ચા કરવી યાગ્ય પણ નથી.

તથાપિ, “હમીરજી”મા સુગસિદનુ કેટલુક સવિધાન આર્પક છે. અભિ-મન્યુની કથા દાગ અદાને પરણવાનુ હમીરને સૂચન, કાવ્યમા ખાગેટના પાન દારા ગૂથી લેવામા સુરસિદનુ કૌશલ જણાય છે. વેગડા ભીવના વૃત્તાતના સમા વેશ માટે જે જૂમિન થોજી છે અને તાગમનકનો જે પ્રસંગ ગોઠ-યો છે તે પણ સુગસિદની એક કુશળ અવિધાનકાર તરીકેની શક્તિ ખતાવે છે. સુગસિદની કાવ્યકનાનો આ એક આશારૂપક અશ છે.

અને મહાકાવ્યના પટ પગની આ વસ્તુરચના કે કલાવિધાનથી સુગસિદને તો કદી સતોષ થયા નની. તે પોતે જે આ કાવ્યને પ્રખટ કરત તો તેમાથી ઘણુ ઘણુ જેવી નાખીને જ પ્રખટ કરત. પ્રો દાકાર તેમના વ્યાખ્યાનમા જણાવે છે “હુ લાગી ગયો હતો ત્યાં મે વાચવા ખાસ માગેલુ તથાપિ આપેલુ નહી પોતે જ દરેલુ ‘હજી વાગ છે’ મદને સ્ટોટના “Harp of the North”—એ સબોધનનુ અનુકરણ “ઓ વીણા” એટલી જ કડીઓ નેવા આપી હતી આમ કવામા પોતે એ કાવ્ય વિરો મણિશ કરના પ્રતિકૂલ મતથી પણ પ્રેગયા હોય ” સ્વ. “દા-ને” “હમીરજી” અગટ કરતા ઉપોદ્દાત લખ્યો હતો. એ કાવ્યની મોટી ખામી “કવિની કલ્પના થડી છે” એમ તેમણે તેમા જણાવેલુ.

પણ “હમીરજી” વાચના કવિની કલ્પના ઠડી હોવાની પ્રતીતિ થતી નથી. સુગસિદમા જે રસદષ્ટિ, આલેખનકૌશલ અને અવિધાનકવા છે તેનો “હમીરજી” પરિચય કરાવી દે છે. આનાથી વિરોધ કવિત્વ કે રસસર્જકતા

સુરસિંહમાં અન્યત્ર હોય એવો અનુભવ થયો નથી. ખરી વાત તો એ છે કે સુરસિંહ મુખ્યત્વે આત્મલક્ષી કવિ છે. તેમનું સઘળું સર્જન તેમના આત્મલક્ષી દષ્ટિકાણના જ આવિષ્કારરૂપ બને છે. એથી જ શ્રી રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ ‘હમીરજી બીબે “કલાપી” થઈને બગો રહે છે.’ સુરસિંહમાં અન્ય વ્યક્તિઓનાં હૃદયગ્નનાં કે તેમના સંકુલ સ્વભાવ ઓળખવાને વૃત્તિવલણ જ નહિ હોવાથી તે સમસ્ત જગતને પોતાના સમાન માને છે અને તેથી પોતાની અંગત લાગણી, વિચાર કે રુચિમાન્યતાઓને બીજાઓમાં સંક્રાન્ત કરે છે. આથી મહાકાવ્યમાં દર્શનની જે વિવિધતા અને કલ્પનાની જે વિશાળ સમૃદ્ધિઓનો જોઈએ તે “હમીર”માં નથી જણાતાં એટલે “દાન્ત”ને સુરસિંહની કલ્પના “થંડી” લાગે છે. મહાકાવ્યના સર્જકમાં માનવજગતના બંધા વ્યવહાર અને તેના માનસના સંકુલ દેશોનું જ્ઞાન હોય અને તેને નિરૂપવા જે વિસ્તૃત કલ્પનાફલક હોય તે સુરસિંહજીમાં નથી, પણ એ તો સુરસિંહમાં હતો ય ક્યારે?

મહાકાવ્યની સુરસિંહની કલ્પના સંસ્કૃત મહાકાવ્યો “રઘુવંશ” આદિ તેમ જ સ્કોટના “લેડી ઓફ ધ લેક”થી પ્રબળબળી છે. વર્ણનો, અલકારો, વૃત્તરચના, કાવ્યશૈલી, વસ્તુરચના, ભાવદર્શન આદિ તત્ત્વોમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્ય તેમની નજર સામે પ્રભુલાલ શાર્દૂલ આદિએ રાખ્યા ક્યું છે અને કાવ્યનો આરંભ, તેની સર્ગરચના, કલ્પનાચિત્રો અને દૃટલાંક સૌન્દર્યદર્શનો તેમણે જટિલની મદદથી સ્કોટના કાવ્યમાંથી વિવેકપૂર્વક વણી લીધાં છે.

તા. ૨-૩-૧૯૭૧ના રોજ જટિલને તે પત્રમાં લખે છે :

“સ્કોટ વાંચવાને હાલ તો અવકાશ નથીતો પણ મહારા કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તેવું તેનું એક જ કાવ્ય હું એમર્સનને મૂકી દેઈ વાંચી શકીશ. તો તે પુસ્તકનું નામ કૃપા કરી આપ મહને લખશો.”

તા. ૧૧-૩-૧૯૭૧ના રોજ જટિલને લખે છે :

“લેડી ઓફ ધિ લેક ” મેં મંગાવેલ છે, તે વાંચીશ.”

તા. ૧૪-૪-૧૯૭૧ના પત્રમાં જટિલને ફરી લખે છે :

“મેં હમીરજીનું કાવ્ય લખવું શરૂ ક્યું છે.”

આમ, જટિલની પ્રેરણા ને મદદથી સ્કોટના કાવ્યને પણ સુરસિંહે મહાકાવ્ય લખવામાં નજર સામે રાખ્યું છે. સુરસિંહના મનોરથ “હમીરજી”ને સ્કોટના કાવ્યની જેમ જ સર્ગો આપવાના હતા. કાવ્યના પ્રારંભે વીણાને સંબો-

ધન કરતાં, જે કેટલીક કડીઓ સખાઈ છે તે સ્કોટના આ કાવ્યના પહેલાં
 Canto ના 'Harp of the North' વગેરે પંક્તિઓના અનુકરણરૂપ છે.
 અલબત્ત, સ્કોટના નેટલી કલ્પના-ક્રિયા મુરસિંદમાં નથી. મુરસિંદના કાવ્યમાં
 આકૃતિની શિથિલતા, વિદ્યુત્ખલના, પ્રસંગસંકલનાની કચાચ અને નિરૂપણની
 દીર્ઘચરિત્રના આવે છે. પણ એ દોષનું કારણ મુરસિંદનું કલ્પનામાં ઠે ઠંડી
 કલ્પના નહિ, તેમની પ્રકૃતિ છે; અને ખીજું કારણ. આખું કાવ્ય કકડે કકડે
 લખાયું તે છે. મુરસિંદ પોતાની આ મર્યાદા જાણે પણ છે. તા. ૧૮-૪-૧૯૭
 ના પત્રમાં જટિલને લખે છે : "આપને આવી રીતે લખવામાં બહુ ઉતાવળ
 તો લાગશે પણ મહારી ટેવ પ્રમાણે ગોળા ફેંક્યે જઈ છું. બહુ વિચાર કરી
 ખાસ સારું કરવામાં બગડશે એમ લાગે છે. એક કાવ્ય લખતાં લખતાં વચમાં
 ઝુટક થવાથી જ્યારે શરૂ કરું છું ત્યારે વિશેષ શ્રમ પડવા છતાં પણ તેટલું
 સારું થઈ શકતું નથી."

અને ત્રીજું કારણ એ કે "હમીરજી"ના વસ્તુનું ખોખું તૈયાર કરી
 આખું જટિલે. એ વસ્તુમાં કયાં પ્રસંગો, વૃત્તાંતો, વર્ણનો, પાત્રો કયાં ગોઠ-
 વવાં એનું દિવ્દર્શન આખું જટિલે. વળી, એ ખોખું પણ પહેલેથી જ મુરસિંદની
 દષ્ટિ સમક્ષ તૈયાર નહોતું. પ્રથમ બે સર્ગનું, પછી ત્રીજાનું, પછી ચોથાનું—
 એમ જેમ જેમ કાવ્ય લખાતું જાય તેમ તેમ વસ્તુનો ઘાટ ઘડાયે જાય. જટિલ
 જેમ સુચવે તેમ મુરસિંદ સર્ગમાં કાવ્યત્વ પૂરતા જાય, ચિત્રો આલેખતા જાય,
 પ્રસંગચિત્રોમાં રંગરૂપની પીંછી ફેરવતા જાય, કલ્પના, વિચાર, વર્ણનને
 વિસ્તારતા જાય. આમ કકડે કકડે સર્ગો અને સર્ગખંડો બનેડતાં જ્યાં જ્યાં
 પોતાનાં રુચિ, ભાવ, દષ્ટિ અને કલ્પનાને અનુકૂલ અંશે આવ્યા ત્યાં ત્યાં મુર-
 સિંદની કવિતા ખીલી બહી. પરંતુ કાવ્યનું સમગ્ર વસ્તુ—તેના આદિથી અંત
 સુધીનું એક સજીવન, કડીબદ્ધ આકૃતિરૂપે પ્રત્યક્ષ કરી તેમાં પોતાની અખંડ
 કલ્પના અને રસલહરીને વિહરાવવાનું મુરસિંદથી શક્ય બન્યું નહોતું. એમ
 કરવા માટે તેમને તત્કાલીન વાતાવરણ પણ સાંપડ્યું ન હતું. આ સમયે એમનું
 માનસ. હૃદયરંગ શોભનાના પ્રકરણથી ક્ષુબ્ધ હતું. શોભનાના ગાલા સાથેના
 લગ્નથી તેમના હૃદયમાં મહાકાવ્ય લખવા નેટલી શાંતિ-સ્વસ્થતા પણ આ સમયે
 ન હતી. હૈયાની આવી સંક્ષુબ્ધતામાં ધીરરસનું મહાકાવ્ય રચવા એક યુવાન
 કવિ બેસે અને આટલી ય સફળતા તેમાં મેળવે એ મુરસિંદ માટે આશ્ચર્યજનક
 ખીના નથી? અને વળી આ જેવું છે તેવું કાવ્ય પણ મુરસિંદના મનમાં
 ઉત્પન્નું નિર્માણ (Final) નહોતું. હજી તો તેમને આ કાવ્યને ફરી સુધારી-

મદારી તેમાં થોડોક ફેરફાર કરી કાવ્યને પુનર્જીવન આપવાના કોડ હતા. અત્યાર-
નું કાવ્ય તો ભવિષ્યમાં અનુકૂલ સમયે, પક્વ કાવ્યકળા કે પ્રતિભાની વયે સર્જ-
વાની કલાકૃતિનું માત્ર કાવ્યમય ખોખું જ છે. લાવ જોઈએ, જટિલે સૂચવેલી
આવી આ વસ્તુસામગ્રીમાંથી કેવુંક કાવ્ય આશા જન્માવે છે, એવી વૃત્તિની તે
નીપજ છે. હાલનું કાવ્ય કાવ્યની માત્ર સામગ્રી કે પદ્યમાં તૈયાર કરેલ કાવ્યા
ખરડારૂપ છે, જેમાંથી એક ભવ્ય કલાકૃતિ સર્જવાના મુરસિંહને અલિલાય
હતા. એ સર્જતી વેળા મુરસિંહ ફેટલુંક ત્યજી દેત, ફેટલુંક નવીન ઉમેરત, ફેટ-
લુંક ટૂંકાવત, ફેટલાક ખડો ફરી સર્જત, તેમને અંદરોઅંદર સાંકળી દેત—આવો
તર્ક કરવો મુરસિંહનો કાવ્યાદર્શ કે કાવ્ય માટેનો અસંતોષ જોતાં વૃથા કે
અસત્ય નથી,

એટલે બહુ બહુ તો “હમીરજી”ને એક અપૂર્ણ લાંબા કથાકાવ્ય કે
વૃત્તગદ્ય આખ્યાન કાવ્ય લેખે જ ચર્ચાનું—તપાસવું ઘટે. મહાકાવ્ય માટેનો પ્રયાસ
મુરસિંહનો હતો જ નહિ, નહિતર એમની પાસે કાવ્યનો નમૂનો “પેરેડાઈઝ
સોસ્ટ” રહ્યો હોત, “લેડી ઓફ ધ લેક” નહિ. અલખત, કવિએ ફલકનો પટ
વિસ્તૃત આલેખવો ધાર્યો છે. એમાં હજી હમીરના મિત્રનું, મહમદનું, ચંદાની
દાઈ સખીનું, એમ ફેટલાંક પાત્રો ઉમેરવા બાકી રહી ગયાં છે. ક્ષત્રિયો અને
મુસલમાનોના બે સર્ગો યોગ્યવા હજી બાકી છે. પણ એ તો બધું યોજનામાં.
તેમણે પોતે કયાંય કહ્યું નથી કે “મારે મહાકાવ્ય લખવું છે.” એમાં મહાકાવ્યના
કોઈ કોઈ અંશો આવી ગયા હોય તો તે એક અકસ્માતરૂપે.

પરંતુ “હમીરજી” નો ચોથો સર્ગ મુરસિંહનો રચેલો હશે ખરો અથવા
એ સર્ગનો અમુક ભાગ જ તેમણે રચેલો કે આખો, તેવી એક શંકા અભ્યાસી-
ઓને જવા સંભવ છે ખરી. પ્રો. ઠાકોર તો આ કાવ્યની સમગ્ર આકૃતિ
મુરસિંહની કલ્પનામાં સજીવન મૂર્તિ લેખે પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી તાત્વિક રીતે
“હમીરજી”ને “એ એમની (કલાપીની) કૃતિ છે જ નહિ,” એમ માનતા
હતા. અને કાવ્યમાંના વર્ણનચિત્રો, ભાવદર્શનો વગેરેને ધ્યાનમાં લઈએ તો
સ્વ. ઠાકોરનો એ અભિપ્રાય સાવ ખોટો ગણી શકાશે પણ નહિ. પરંતુ એ
વાત જવા દઈએ, તો ય જટિલ પરના એક પત્રમાંથી આ ચોથો હપાયેલો સર્ગ
મુરસિંહની યોજનામાંય સ્થાન પામ્યો હોય તેમ જણાતું નથી. “ચોથા સર્ગનું
નામ પ્રયાણુ કે જે યોગ્ય ભાગે તે આપશે,” એવા જટિલને લખેલા
તા. ૧૫-૫-૧૯૭૧ના પત્રમાં નિર્દેશ સિવાય ચોથા સર્ગ વિષે મુરસિંહનો કંઈ
ઉલ્લેખ નથી. ચોથો સર્ગ “પ્રયાણુ” લેખે નહિ, પણ “પડાવ” લેખે હપાયો

છે. ચોવો સર્ગ મુકાબલે ઘણો શિથિલ છે. એમાં વસ્તુ સાથે જલુ સંબંધ નહિ ધરાવતા વિદ્યુત્પલ ખડો આવે છે. સર્ગના પ્રારભની બાવીસેક કડીઓ વસ્તુ સાથે સરસતાથી ભળી જાય છે. પણ પછી બાગેટની દેવીસ્તુતિ, દેવી-મહિમા, પ્રેમદેવીની પ્રથ સા, ગદરીની બહેનનો બાતુપ્રેમ, હમીરનું તેને ધર્મભાગિની બનાવવું વગેરે અરો વસ્તુ સાથે લાગ્યે જ જલુ મેરુ બેસાડ તેમ છે. જલિલ પરના દાર્ઠ પત્રમાં ચોથા સર્ગનું આવું વસ્તુવિધાન જણાતુ નથી. ત્રીજે સર્ગ સખાઈ ગયો ત્યાં મુખી ચોથા સર્ગ સુરસિલ પામે હજુ વસ્તુ-બોખામાં પણ નથી. વળી “દાન્તે” ઈ. ૧૯૧૨માં પ્રકટ કરેલ “હમીરુ”નો ત્રીજે સર્ગ છેલ્લા બે આવધ્યક શ્લોકો વિનાનો અધૂરો હપાયો છે. ચોવો સર્ગ પહેલવહેલો સાગરઆવૃત્તિમાં જ હપાયો છે. આ જલુ નેના આથા સર્ગમાં સુરસિલના કર્તવ્ય વિરોધ શકા જાય છે. ચોથા સર્ગમાં પ્રારભની હપાના રસદર્શન વિરોની કડીઓ અને કદાચ સંન્યપ્રયાણ માટે બાગેટની દેવીપ્રથસા-સ્તુતિની કડીઓ બાદ કરીએ તો સંન્ય પડાવ નાખે છે ત્યાંથી પછી આગળ આવતુ વસ્તુ અને કાવ્યભાગ સુગસિલના કર્તવ્યની શકા જન્માવે એવુ છે પણ ખરુ.

આમ છતાં એકદરે, સસ્ત્રુત મહાકાવ્યની રૌપીના પ્રેમ, યુદ્ધ, શરો, કુળ, કુરુતના દેખાવો અને આડપ્રસંગોના વર્ણનો યોજતા અને આવેખતા કલાપી મહાકવિને જાને તેવુ કેટલુક કૌશલ ‘હમીરુ’માં નિગલ દાખવે છે.

કલાપીની વર્ણનજટા પણ ક્યારેક ક્યારેક તો મહાકવિની સરસાઈ કરવા મેદાને પડતી જણાય છે. તેમના શબ્દચિત્રો, અલકારો, કલ્પનાતરંગો, વિગતો, વસ્તુના અટ્ટાડા અને ભાવાલેખનો ક્યારેક ક્યારેક તો મહાકાવ્યને પાટે મઢી જતા લાગે પણ છે. હમીરુની ખરુજલુ વર્ણન જુઓ.

“એ ખડગ એ જ કરને નહી યોગ્ય લાસે,
કયા મેઘમાળ વિષુ વીજળી અન્ય સ્થાને?”

કેવો મહાકાવ્યોચિત અલકાર કલાપીની કલ્પનાએ સંબર્યો છે! આગળ હંસના બીડી જવાની કવિની કલ્પના પણ રમિક છે, અને હસ શબ્દનો ચાતુરીપૂર્વક શ્લેષ કરી કવિએ પોતાની રસિકતા પણ વ્યક્ત કરી છે હસ દ્વારા કવિએ પોતાની પ્રણયદાષ્ટ પણ મૂર્ત કરી છે. કોઈ ચોક્કો મુદ્દાને નેઈને મુખ ખને છે તે દર્શાવતા કવિના ઉદ્દગાર જુઓ.

“ખડગ જગત કેડે આજ પાણી થઈને,
વિપુલ સતલજા કે ધોધમાં વન્ય આસ્થુ.”

શૃંગારસની દીપ્તિ જેમ આ મહાકાવ્ય જેવા કાવ્યમાં કવિએ ખતાવી છે તેમ વીરરસનું કૌશલ પણ તેમાં તેમણે દાખવ્યું છે. કલાપીની ઉપમાઓ અને કલ્પના-ચિત્રો મહાકાવ્યની પ્રણાલીનાં તથા ખરનાં છે.

“ ગોળા તૂટ્યા મહ ભાનુ જેમ

ઉખડી પડ્યું આકાશ કેમ ! ”

“ વાદળા નિકટ ઉભી સિંહરૂપ,

શોણિત પીએ ભૂખ ચૂસ ચૂસ,

ફાટી ગયેલ અંગાર આંખ

દેશે કરી શું જગત ખાક ! ”

વીરરસનો ઘોર ઘોષ અલિમન્યુકથામાં કવિએ રેલાયો છે. તેમની ઉત્પ્રેક્ષા પણ એવી જ વીરોચિત છે. ભીલોનાં તીરોનો વરસાદ કવિ વર્ણવે છે :

“ શું વાદળાના ઠટકા ઘર્ષને,

ઉધાડતા વિદ્યુત દોડી આવે !

પ્રાપાણુ વા આ ગિરિશૃંગના સૌ,

વર્ષાવતા હિમનું આપહું શું ? ”

જેકે યુદ્ધ કરતાં પ્રેમના ચઢિયાતાપણાનો વિચાર કલાપીથી અલિમન્યુના મુખે પણ દહેવગ્ન્યા વિના ચાલતો નથી. અલિમન્યુ પામે પણ યુદ્ધની હિંસા કરતાં પ્રેમને ચઢિયાતો સિદ્ધ કરતા વિચાર માત્ર કલાપી જ કરાવી શકે !

આમ, ચારે સર્ગોનું સંયોજન વસ્તુવિકાસ તથા વસ્તુયોજના તેમ જ રસનિરૂપણ, પાત્રાલેખન, વર્ણન વગેરે દાષ્ટ્યે ઉજ્જવળ છે. જે કે કાવ્યના દર્તાની જેટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા તેમાં છે તેટલું વિશાળ કે લગ્ન્યોન્નત, ગહન દર્શન તેમાં નથી. ત્રેવીસ વર્ષના તરુણ કવિમાં એવી આશા ય શી ? તો પણ એક દીર્ઘ વસ્તુસંહલનાવાળા કાવ્ય તરીકે તે નોંધપાત્ર છે. કલાપીને તેમાં કથા-ઉપ-કથાનો સંકુલ પટ ઠરવા ધારણા હતી, પણ એક તો કાવ્ય અપૂર્ણ છે અને ખીજું, કલાપી મહદંશે આત્મલક્ષી કવિ તેથી વસ્તુ અને પાત્રોનું એણું સંકુલ ચુંકન તેમને બહુ ફાવી શકે કે કેમ તે ય પ્રશ્ન છે. ડમીરજી પણ આથી જ ખીજો કલાપી ઘર્ષને કાવ્યમાં વિઠરે છે. વસ્તુલક્ષી કાવ્યસર્જન માટે ઘટક તરવોનું નિર્માણ કે કુશળતાવાળી સફળ આયોજના કાવ્યમાં નથી. કલ્પનાના અનુભવને ચિરકાળ ટકાવી રાખે તેવી કાવ્યની આકૃતિ પણ નથી. રસને હાનિ પહોંચાડે તેવી વિગતો પણ તેમાં આવે છે. દા. ત. મૂજ, કસરતી શરીર વગેરેના વર્ણનમાં હાસ્યરુપદ અંરો પ્રવેરો છે. “ હૃદયત્રિપુટી ” ના નાયકથી “ ડમીરજી ” નો નાયક

લિન્ન નથી. કલાપીના સર્વ નાયકા ધીરેદાત્ત લક્ષણવાળા જ હોય છે, એ ડકીઠ નોંધવા જેવી છે. ગઠવી પોતાનું લાંબું ઇતિહાસ કહે એ સમગ્ર કાવ્યની દૃષ્ટિએ અનુચિત છે. અભિમન્યુના યજ્ઞવાની કથા, કથા તરીકે સુંદર નથી, પણ ડમીરજીની સાથેનું તેનું સામ્ય જોતાં તેની ઉચિતતા માટે શંકા કરાય તેમ નથી. ઉપેર છંદમાં વીર-ચરાતનનો ને જોસ્સાનો ભાવ અહીં સરસ સધાયો છે. કવિ જાણે છે કે આ કાવ્યનો પ્રકાર વીરકાવ્ય(Epic)નો છે, તે પછી ડમીરજીના મારવાડના વાસને પણ આ કથા બેગો વળી લીધી હોત તો વસ્તુનો પટ વધુ સંકુલ ને મહાકાવ્યના ધરનો બનત. મહાકાવ્યમાં જુદા જુદા પ્રસંગો અને પાત્રોને પોતાનું આગવું મહત્વ દોઈ શકે, તેથી તેમણે એકતા (unity) અખંડિત રાખવા મારવાડના વાસનો પ્રસંગ ત્યજી દીધો, તે ઉચિત નથી થયું.

એકંદરે, “ ડમીરજી ” કલાપીના સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકે રસભર્યું છે. એમાં મહાકવિનું દર્શન નથી, પણ “ પ્રેમનું એકય સાધી માનવી સુખ-શાંતિ તરફ ગતિ કરે ” એ કવિનું સાદું જીવનદર્શન તો એમાં છે જ. હૃદયશૌર્યનો કવિનો આગ્રહ પણ તેમાં મૂર્ત થયો છે. અહિંસાનું સૂચન પણ તેમાં મળે છે. ભીલોની સાંસ્કૃતિક અવસ્થાનું પણ કાવ્યમાં દર્શન મળે છે ભીલોની જડતાના ચિત્રને પણ ડમીરજીની પરંપરાથી આલતી આવતી સાંસ્કૃતિક અવસ્થાનું ચિત્ર પણ સુંદર છે. દરેક સર્ગના પ્રારંભે આવતાં મંગલાચરણોમાં કલાપીની ભાષાશક્તિ, છંદપ્રભુત્વ અને કાવ્યશક્તિનાં દર્શન થાય છે.

કવનવિષયો :

કલાપીએ કાવ્યપ્રકારોની જેમ કવનના વિષયોમાં પણ એણે જ વૈવિધ્ય અને પ્રભુત્વ બતાવ્યું છે. ઈ. ૧૮૮૦થી કવિતા લખતા થયેલા નવીન કવિઓએ દલપત-નર્મદ યુગમાં વિસ્તરતા જતા કાવ્યવિષયો ઉપર લગામ મૂકી દીધી હતી. નરસિંહરાવાદિ કવિઓ દેશાભિમાનની લાગણીને પણ કાવ્યોચિત લેખતા ન હતા, કવિતાને માટે ભવ્યતા અને ગૌરવવાળા વિષયો જ ઉચિત ગણાય એવો તેમનો ખ્યાલ હતો. આ કારણે ઈ. ૧૮૮૦ પછી લખતા થયેલા તમામ નવા સાક્ષર કવિઓ પ્રકૃતિ, પ્રણય અને પરલોકને જ કાવ્યવિષય તરીકે પસંદ કરતા હતા. એ સમયનાં શિષ્ટ માસિકામાં પણ આ ત્રણ વિષયો અને કવચિત્ત સ્વદેશાભિમાન કાવ્ય લેખે સ્થાન પામતાં હતાં. એ સમયની અંગ્રેજી વિક્ટોરિયન ઊર્મિકવિતામાં પણ ઘણુંપરું આ જ વિષયો કવિપ્રિય હતા.

આથી કલાપી પણ તેમના સ્વભાવ, અભ્યાસ અને અનુભવ પ્રમાણે પ્રકૃતિ, પ્રણય અને પ્રભુના વિષયમાં પોતાનો કાવ્યવિહાર કરે છે. સ્વદેશાભિમાનની

લાગણીને તે કાવ્યોચિત ગણે છે : “દેશ માટે મને બહુ લાગણી છે પણ તે ગાઈ શકાય તેવા બળવાળી નથી.” જોયું? પોતાના હૃદયની જે વિષયમાં લાગણી પૂરતા બળવાળી નથી તેના ઉપર કાવ્ય લખવાની ચેષ્ટા કલાપી કરતા નથી, એ તેમની કાવ્યના ખરા સ્વરૂપની સમજ અને કાવ્યસર્જનમાં લાગણીની પ્રામાણિકતા અને તીવ્રતા માટેનો તેમનો આગ્રહ બતાવે છે.

પ્રકૃતિ :

નર્મદે અને નરસિંહરાવે અગ્રેણ રીતિની પ્રકૃતિકવિતા કલાપીની અગાઉ રચી હતી. કલાપી પણ એ જ રીતિના આશરે હતા. પ્રકૃતિ તેમનો સ્વભાવગત શોખવિષય હતો. પ્રકૃતિસૌન્દર્યના એ ઉપાસક પ્રકૃતિની પૂજા, ભક્તિમાં પણ મગ્ન હતા. વર્ડ્ઝવર્થની પ્રકૃતિકવિતાના મનને તેમના એ રસને પોષણ અને વેગ પણ આપ્યાં હતાં. પ્રકૃતિને જોવાની દષ્ટિ, તેને નિરૂપવાની રીતિ, વર્ડ્ઝવર્થનો વિશ્વાત્મવાદ અને ભાષા તથા આલેખની સાદાઈ અને સીધાપણાનો આદર્શ કલાપીને તેમના એક શુરુ વર્ડ્ઝવર્થ પાસેથી મળ્યો હતો. પ્રકૃતિવર્ણનમાં ઇન્ડિયાનુભવી ચિત્રોત્તું દર્શન કરાવવાનો શોખ તેમણે કીટ્સ પાસેથી જીવ્યો હતો. કલ્પનાતરંગોથી પ્રકૃતિને શણગારવાની કલાનો સંસ્કાર તેમને શેલીમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો. આમ, પ્રકૃતિકવિતામાં વિવિધ અસરો ઝીલી તેમણે પોતાના સૌન્દર્યલક્ષી કવિજીવને પ્રકૃતિના વિષયમાં તરતો મુક્યો હતો. નરસિંહરાવ ને તેમના શુરુ વર્ડ્ઝવર્થની જેમ કલાપી પણ મનુષ્યજગતના કુટિલ વ્યવહારમાંથી મુક્ત કરી શાંતિ અને પ્રેરણાના આનંદનું સ્થાન પૂરું પાડતા પ્રભુકૃપાના પ્રતીકરૂપ કુદરતને ગણતા હતા. (જુઓ “કુદરત અને મનુષ્ય,” “મનુષ્ય અને કુદરત.”) કુદરત પ્રત્યેની તેમની આ દષ્ટિ કુદરતમાં તેમને સૌન્દર્ય ઉપરાંત કંઈક ઉચ્ચ, ગૂઢ અર્થ જોવા પ્રેરતી હતી. પ્રકૃતિને તે પ્રભુના સંદેશાવાહક દૃતરૂપે નિહાળતા હતા. સૌન્દર્યના માત્ર ઉપાદાન તરીકે જ તેમણે પ્રકૃતિને ગિરદાવી નથી, પણ પ્રભુસંદેશ, પ્રેમ, શાંતિ અને કાવ્યના પયગામના પ્રેરણાધામ તરીકે વિચારી છે, મૂલવી છે. કલાપી પણ વર્ડ્ઝવર્થની જેમ કુદરતમાં જ પોતાના જીવનનું પ્રતિબિંબ જુએ છે. માનવકલ્યાણ, જીવનસંવાદ અને વિશ્વપ્રેમની ઝાંખી તેમને પ્રકૃતિમાં થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન તેમને કુદરતના અનુભવ દ્વારા મળે છે. કુદરતનું ઝીણું અને વિશાળ અવલોકન તેમનાં કાવ્યોમાં જવાઈ રહે છે. “કાશ્મીરના પ્રવાસ” માં એની પ્રતીતિ આપણે કરી છે.

પ્રકૃતિકાવ્યોમાં પ્રકૃતિની લીલા અને તેનાં દરયોને કુશળતાથી તે મનોહર શબ્દચિત્રોમાં વણી લે છે. “કાશ્મીરનું સ્વપ્ન,” “વનમાં એક પ્રભાત,”

“કમલિની,” “૧૮” “તુપાર,” “પુષ્પ,” “પાન્થપ ખીટ્ટ,” “કુદરત,” “આમભાતા,” “કન્યા અને કૌન્ચ,” આદિ કાવ્યોમા લીંગની વ્યુત્ક્રમ સમાન તેમના શબ્દચિત્રો અર્થક છે. તેમના અંતકાવ્યોમા તથા “ઉમીગ્જી ગોદેલ” જેવા મહાકાવ્યમા પ્રકૃતિનો તેમણે પથાદ્ભૂ તર્કિક ઉપયોગ કર્યો છે. “નદીને સિન્ધુતુ આમ નથુ,” “એક વેલાને,” “એક આગિયાને,” “ડોલગની ઠળીને,” વગેરે કાવ્યોમા પ્રકૃતિનો ઉપયોગ તેમણે અન્યોક્તિ માટે કર્યો છે. “આઠાશને,” “પકવતા,” “મનુષ્ય અને કુદરત,” “બદોળા રમ” વગેરે કાવ્યોમા પ્રકૃતિને ચિતનનું અવલંબન કલાપીએ બનાવેલ છે અને “એક ચડોળને,” “એક ઉદાસ દિવસ,” “અધીનતા,” વગેરે કાવ્યોમા પ્રકૃતિનો ઉપયોગ તેમણે પોતાની હૃદયવ્યથા વ્યક્ત કરવા માટે કર્યો છે.

કલાપી પ્રકૃતિને પોતાની ફિલસૂફીનું અવલંબન બતાવે છે, પણ બ્યારે પ્રકૃતિનું પ્રસન્નચિત્તે વર્ણન કરે છે ત્યારે તેની સર્વ ચિતાઓ અગ્ગી કરી સૌન્દર્યદ્રષ્ટા તરીકે તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રખટ કરે છે.

કામગતા અને રગોના પ્રકૃતિકવિ :

ચિતન અને શબ્દોના ચિનાકન ઉપરાત કલાપીની પ્રકૃતિખિલાતુ એક સમર્થ લક્ષણ કામગતા છે. કલાપી પ્રકૃતિના વિષયતરીકે પુષ્પ, વેલી, વહેતુ અરણ્ય, શ્રમર, હરણ્યા અને એવા નાજુક પ્રકૃતિઅંગો ઉપર પોતાની પસંદગી વિરોધ ઢોગે છે. એ નાજુક અંગોનું વર્ણન—નિરૂપણ પણ ખૂબ કામગ લાગણીથી અને કામગ શૈલીમા કરે છે. પ્રકૃતિના એ નમણા અંગો તરફ આ સુલાયમ મિનની કરુણા એટલી બધી છે કે કૂલને ચૂટતા પણ જાણે તેનો આત્મા ધવાય છે. આવું કંડુણ્યાભીનું દર્શન પ્રકૃતિ—અવલોકનમા કલાપીએ કરી બતાવ્યું છે, એ તેમના વ્યક્તિત્વની અને શૈલીની નિશ્ચિત વિશિષ્ટતા છે. ભરનને મૂગવા તર્ક જે પ્રેમ—વાત્સલ્ય પ્રગટપુ તેના નિરૂપણમા તેમ જ મૂગના વર્ણનમા કલાપીનું પરબાન્સલ્ય દેખાય છે. “એક ઘા” અને “મને જોઈને ઉડી જતા પક્ષીઓને”મા પક્ષીઓ તરફ કવિની જે બિગરી પ્રીતિ છે અને પ્રકૃતિના આલેખનમા જે સુલાયમ હૃદયના કામગ રગોની પીછી તેમણે ઢાય ધરી છે તે શુભરાતની સમગ્ર કવિતામા અપૂર્વ છે. કલાપીની પ્રકૃતિકવિ તરીકેની એ એક આગવી વિશિષ્ટતા છે.

કલાપીના પ્રકૃતિચિત્રોમા ઇન્દ્રિયબાહ્યતા છે તેમ જ સજ્જવારોપણ છે.

૧- “કમલિની”ની માત્રક ‘ભારી બેલ’ કાવ્ય પણ નરસિંહરાવના ‘રિયાળાનું’ એક સવારનું અનુકલ્પ છે

“સન્ધ્યાથી એ કુમળી વધુ ત્યાં આવી પહોંચી તમિસા,
હેતે લાવી હર પર ધરી શીતલો હિમરશ્મિ,
એ બાલાનાં નિજ કર વલી ચન્દ્રમા અશ્રુ લૂછે,
કિન્તુ તે એ પિંગળી ગળતાં ગાલથી પાદ પાસે.”

દષ્ટિની સાથે સ્પર્શ પણ આ પંક્તિઓમાં કેટલોક આનંદ આપવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે. ચિત્રમાં ગતિ અને અંતઃશ્રુતિને વશ કરતા ધ્વનિ દ્વારા આ અન્દ્રિયગ્રાહ્યતા સધાય છે. એમનાં પ્રકૃતિચિત્રોમાં રંગોનો વૈલવ પણ ઘણો છે.

૧. “પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આલમાં કેમુડાં શી.”

૨. “રૂડો જાંબુરંગી સુરસ રસ સંધ્યા સહુણીનો.”

૩. ઢોકિલ તણી કાકી સગો રસ દ્રાક્ષનો ઢાળ્યો પણે,
ને ચળકતાં કુલડાં ગુલાબી વેરિયાં નલમંડપે,
ત્યાં ગાર આક્રી ચોકમા લીધી રૂડી કેસરતણી,
પણુ લાનુ તો ડૂબી ગયો ને શાંત સંધ્યા રહી ગઈ.”

૪. “ત્યાં આકાશે પડયો છે સ્થિર ઘન કટકો ચેત ને પિંગળો તે.”

૫. “બહો તારા સાથે ઘવલ નલગંગા ખળલજે,
રૂડાં પીળાં પીછાં શશી પર ધરે વાદળી હવે.”

દલાપીને પ્રકૃતિકાવ્યોમાં હવે રંગોનો કવિ કહેવામાં બાધ છે ખરો ?

પ્રણય :

પણુ કલાપી પ્રકૃતિકવિ છે તેના કરતાં વિશેષે પ્રણયકવિ છે. પ્રકૃતિમાં પણુ પ્રણયકવિ તરીકે જ તેનું વ્યક્તિત્વ વધારે દીપ્તમાન બને છે. તેની પ્રણય-કવિતા જગ્યામાં પણુ ભરપૂર છે અને દલાપીના જીવનના પ્રધાન સરના સમર્થ વાહક જેવી આકર્ષક બની છે. કલાપી યુવાનોનો કવિ છે. જનતાના હૃદયમાં તેણે સ્થાન સ્થિર કરેલું અને સહજ્યોને તેણે મુગ્ધ કરેલા તે તેની પ્રણય કવિતાથી. ઈ. ૧૮૯૦થી ૧૮૯૮ સુધી દલાપીએ જે વિષયને સતત આલેખ્યા કર્યો છે તે એકમાત્ર પ્રણયનો છે.

પ્રારંભકાળનાં એમનાં પ્રણયકાવ્યોમાં નર્મ વેવલાવેડા છે. ૧૮૯૨માં એ તત્ત્વ ઘટવા પામે છે અને “કેલિસ્મરણ” માં પ્રણયરસનું ધન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮૯૩માં “મરણુગીલ ગ્રેમી”, એ એક જ મૌલિક કાવ્ય સુંદર છે. પ્રણયની લાવના ગાવાનું કવિનું વલણુ પણુ કાવ્યથી શરૂ થાય છે. ૧૮૯૪માં ય તેમની બોમપ્રધાન સ્વૃજ દષ્ટિ પ્રણયકાવ્યોમાંથી અદસ્ય ઘઈ જણાતી નથી.

૧૮૯૫માં કલાપીએ ખંડકાવ્યો અને “વિરહસ્મરણ” તથા “વિપપાન” જેવાં કાવ્યોમાં આત્મલક્ષી પ્રણયના સૂરશ્વનિ સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કર્યાં, પ્રણયરાગ અને ત્યાગવલણ વચ્ચેની તેમની મનઃસ્થિતિ દર્શાવી. ૧૮૯૬થી શૈલના પ્રત્યેના આકર્ષણે તેમની મોટા ભાગની કવિતા આત્મલક્ષી પ્રેમકવિતા બનાવી દીધી. એ કવિતામાં કવિનું પ્રણયદર્દ, પ્રણયમંથન અને પ્રણયમીમાંસા વેગપૂર્વક વ્યક્ત થયાં. ૧૮૯૬-૯૭ ની તેમની કવિતાએ સિદ્ધ કરી દીધું કે કલાપી પ્રણયનો જ કવિ છે. તેણે એ કવિતામાં પ્રણયતિતિક્ષા અને પ્રણયનપને ફરી ફરીને ગાયાં. ૧૮૯૮ના જુલાઈમાં “તરસમાં રડના-મરતા બપેયા” ના વ્યક્તિવિષયક વિપ્રસંભના ઠરુણ સૂરે આખરે બંધ પડ્યા. એમના “કેકારવ”નો પોણા ભાગ, આમ, પ્રણયની કવિતાથી રોકાઈને પડ્યો છે.

પણ પ્રણયકાવ્યોની ઝાઝી સંખ્યાથી જ માત્ર કલાપીને આપણે પ્રણયકવિ તરીકે સ્થાન આપતા નથી, પણ એમણે જે જડા બળપૂર્વક અને નિષ્ઠાથી પ્રણયના વિવિધ સ્થૂલસૂક્ષ્મ ભાવો ગાયા અને એ ભાવો ટેટલાંક કાવ્યોમાં તેા સરસ કાવ્યના રૂપમાં પરિણમી શક્યા તે ખાતર તેમને આપણે આપણા ઉત્તમ પ્રણયકવિઓમાંના એક લેખે બિરદાવીએ છીએ. કલાપીના રસિક અને સૌન્દર્ય-મુગ્ધ જીવનની સપાટી ઉપર પ્રણય-રોમાન્સનું એક પ્રચંડ વાવાઝોડું આપી ગયું અને તેણે તેની ચિંત્રીઓને બખ્ખર હલાવી મૂકી. તેના પરિણામરૂપ પ્રણયના જે ઉદ્દગાર નીકળ્યા, પ્રણયના જે ઊર્મિધોધ બેજળ્યા અને પ્રણયના મંથનરૂપ, જે વેદનાના જુલદ સૂરે પ્રગટ્યા તેને ઝીલવાનું ઠામ કવિની પ્રણય-કવિતાએ ક્યું છે. એમનાં ઊર્મિકાવ્યો મોટે ભાગે એમના પ્રણયઅનુભવના આધાર સરખા જ છે.

કલાપીએ તેમની પ્રણયપરાયણતા માત્ર તેમના આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યોમાં જ બતાવી નથી, તેમનાં ખંડકાવ્યો, ગઝલો અને મુક્તકોમાં પણ પ્રણયના જ સૂર રેલાય છે. “કન્યા અને કૌન્ય”, “હૃદયત્રિપુટી”, “નહાગી જતી મૃગી અને ઘવાયેલા મૃગ” આદિ ખંડકાવ્યો, “હમીરજી” મહાકાવ્યનો પહેલો સર્ગ, ૧૮૯૬-૯૭ ની “એક ફેરફાર”, “હું બહાવરો”, “ખાક દિલ”, “પરવારો”, “ફૂર માથક” વગેરે ગઝલોમાં પ્રણયદર્દનાં જ આસુ અને ફરિયાદ છે. અને મુક્તકોમાં તેા સર્વત્ર પ્રણયવેદનાનાં ભાવણિંદુઓ ટપકે છે. એટલે કલાપીની કવિતા જેમ મુખ્યત્વે આત્મલક્ષી સર્જન છે તેમ પ્રણયના આધાર જેવી પણ છે. કલાપીમાં Poet, Lover and Lunatic એ ત્રણમાંથી કવિ અને પ્રણયીનો જીવ તેા હતો. કલાપી કવિ હતો એટલે રસિક-અનુભવી કવિપ્રણયીએ

પોતાનાં પ્રણયસંવેદનો ઊર્મિસમૃદ્ધ કવિતામાં ગાયાં. પ્રો. રાવળના શબ્દોમાં કહીએ તો “અંદરનો પ્રણયી લાવસામગ્રી આપતો હતો અને કવિ તેના પર પોતાની કળા કરતો હતો.”^{૧૯}

પ્રણયકવિતામાં કલાપીની દષ્ટિ ૧૮૯૪ સુધી ખૂબ સ્થૂળ શૃંગારપ્રધાન, ભોગપ્રધાન રહી છે, ૧૮૯૫થી લાવપ્રધાનતા તરફ વળી છે, પણ ૧૮૯૮ સુધી તેમાંથી ભોગરસિકતા સાવ અદૃશ્ય થઈ નથી, દેહરસિકતા ઘટી નથી :

“છાતી તણું શયન પાથરતો હતો, ને
જે કાજ અંગ મુજનું કરતો અશીશું.”

(“શંકાશીલ”, તા. ૩-૬-૧૯૮)

તા. ૨૭-૧૨-૧૯૭માં “રસમય થવું શારીરીને બને જ બને નહીં” એવી સૂક્ષ્મ ક્લિસલક્ષી રજૂ કરનારા એ કાવ્યમાં દેહવર્ણનનો કલાપીનો રસ તો ઘટવા પામ્યો નથી :

“અધર લલના મીઠો મીઠો ધરે અધરે લલે,
કુમકુમ ભરી હાથેલીથી જડે ઉરથી લલે,
સ્તનતટ પરે રોમાંચોનાં લલે વન ઉગતાં,
પરિશ્રમભર્યાં સ્વેદે છિદ્રો લલે સહુ ઉઘડતાં.”

(“લાવના અને વિશ્વ”, તા. ૨૭-૧૨-૧૯૭)

આમ, કલાપીની પ્રણયકવિતાયાં ઇન્દ્રિયાનુગામિતા (Sensuousness)નો સ્પર્શ છેવટ સુધી છે. તેમણે ટૂટલાંક પ્રણયકાવ્યોમાં રતિકીડાને વર્ણવિષય બનાવ્યો છે; દા. ત. “ક્લિસમરણ”, “સુપુષ્પ ત્રિયાનું વર્ણન” વગેરે, પરંતુ કલાપીના દેશકાળની પરિસ્થિતિમાં સંસ્કૃતના કાવ્યરસિકાને એમાં કશું અશિષ્ટ ન લાગતું. કલાપીના કાળમાં અભિરુચિ ઢાળ શુદ્ધ થતી આવતી હતી. એવા સમયમાં “કટિસ્તનોના ભર (“ભય” પાઠ અશુદ્ધ છે.) થી લડે છે”, એવું વર્ણન અશિષ્ટ ન લાગે, તેથી તે સ્વાભાવિક અને રસદાયક સૌને જણાય. કદાચ કાવ્યવિષય તરીકે શરીર અધમ પણ નથી. પરંતુ કાવ્યને માટે ઇન્દ્રિયભોગનું વર્ણન વર્ણવું નથી, તેમ છતાં એ વર્ણન સ્થૂળરૂપે નહિ, સૂક્ષ્મ અનુભવરૂપે આવે એટલું તો કવિએએ લક્ષમાં રાખવું જ જોઈએ. કલાપી આવા લાવોમાં આજા કસાયેલા જણાય છે. અનુભવને કઈ રીતે વર્ણવવો, નિરૂપવો, તેનું

ઓચિત્ય દેશકાળથી પર ન જોવું જોઈએ, એ દષ્ટિએ કલાપીનાં આવાં સ્થૂળ બોગમય વર્ણનોનો કાવ્યોમાં ઢાઈ રીતે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી.

યુવાનોનો અલગોલો પ્રણયકવિ :

સંબોગ, મદનભવર અને દેહસૌન્દર્યનાં વર્ણનો ઉપરાંત કલાપીની પ્રણય-કવિતામાં પ્રણયના દર્દનું જે વિલેપણ થયું છે, એમાંથી જે તીવ્ર કરુણ વેદનાના સરો જોડે છે, તેના ઉપર યુવાનો મંત્રમુગ્ધ બને છે. સમાનશીલ સખા અને અને સખીની અંબના દરેક યુવાનદિક્ષમાં હોય છે એટલે દરેક યુવાન પોતાની વ્વતને કલાપીની આ પ્રણયદર્દી કવિતામાં જુએ છે. કલાપીના નિઃશ્વાસ સાથે તેઓ નિઃશ્વાસ મૂકે છે, તેના રુદ્ધ સાથે દરેક યુગનો યુવાન રડવા લાગે છે.

કલાપીએ પોતાનાં પ્રણયકાવ્યો દ્વારા ગુજરાતના યુવાનોને સૌપ્રથમ કવિતામાં પ્રણયનિઠાણની સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું. નર્મદે ઢાઈ ઢાઈ કાવ્યમાં પરકીયા પ્રેમ ગાયેલો, પણ બે પ્રિયા અને એક પિયુ વચ્ચેનો આવો એકા સાથેને ગાઠ પ્રણય અને તેય વળી શુદ્ધ ભાવનામય સ્વરૂપે, એ નવીનતા ગુજરાતી કાવ્ય વાચકોને ૧૮૯૬થી '૯૮ સુધીની કલાપીની પ્રણયકવિતામાં પહેલવહેલી મળી. કલાપીએ એમાં પ્રણયની નિર્ભયપણે, નિર્મળપણે, પ્રામાણિક નિષ્ઠાથી મીમાંસા પણ કરી તે નીતિઉચ્છેદક બન્યા. પ્રેમ અને નીતિના દ્વંદ્વમાં તેમણે પ્રેમની સરસાઈ પોતાનાં “હૃદયત્રિપુટી” આદિ કાવ્યોમાં બતાવી. આથી પણ યુવાનોને તેમની પ્રણયકવિતા વડાલી થઈ પડી.

પણ કલાપીની પ્રણયકવિતા લોકપ્રિય બની તેથી જ કાવ્યદષ્ટિએ સદિયાતી કક્ષાની છે એમ કહી શકાય નહિ. લોકપ્રિયતાનું ધોરણ કવિતાકક્ષાને મૂલવવાનું 'સાચું' ધોરણ નથી. પરંતુ કાવ્યના ધોરણે તપાસીએ તોય કલાપીનાં કેટલાંક પ્રણયકાવ્યો ગુજરાતી પ્રણયકવિતાનાં ઉત્તમ શિખરો છે. એવા શિખરોમાં “સારસી”, “હૃદયત્રિપુટી”, “પ્રપાત” જેવાં પ્રણયરસિક ખંડકાવ્યો, “એક ફેરફાર” જેવી ગઝલો, “મરણશીલ પ્રેમી”, “ત્યાગમા કંટક”, “વિદાય”, “દેશવટો”, “નિર્વેદ”, “અસ્થિર મન”, “સુબન વિપ્લવ”, “નદીને સિધુનું નિમંત્રણ”, “ઉત્સુક હૃદય” જેવાં આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો અને “કેલિસ્મરણ” જેવું ઉત્કટ સંગારરસિક કાવ્ય ગણાવી શકાય.

કલાપીનાં પ્રકૃતિકાવ્યોમાં ચિત્રાત્મકતાનો, સુરેખતાનો અને સૌન્દર્ય રસિકતાનો જે ગુણ છે તે તેમનાં પ્રણયકાવ્યોમાં પણ ગણાવી શકાય. પણ તેમાં વધારામાં ઊર્મિના અસ્ખલિત ધોધપ્રવાહનો એક ગુણ ઉમેરવો જોઈએ. કલાપીની પ્રણયોર્મિ કેટલા દર્દીલા હૃદયની છે, તે જોવા એક દૃષ્ટાંત બસ થશે.

“ મગર એ દાતની મિસ્ત્રી સનમના હાથમા દેતા,
અરેરે! દોઈ વા વાથો, સનમ, બો, રગ સૌ ફીટયા ।
મને એ જવાબની ખુશબો, મને એ સોળતી મારો,
મને એ હાથનો પ્યાલો, ફરી ડા એક દિન આપો । ”

પ્રણયના સ્વરૂપને કલાપી કેવુ ગૌરવ આપે છે !

“ બને આત્મા સમય થતા એકચતુ પાન થાતુ,
એ દષ્ટિમા લય થઈ ગઈ વિશ્વની મૌ ઉપાધિ,
વેળા વટેતી સતત ગતિએ તેય ૨૦ ત્યા સ્તબી ઉભી ”

પ્રણયલાવના કેવા રસિક-મધુર ચિંત્રા કલાપીની શબ્દને લાવપીછી દ્વારે છે તે જુઓ :

“ આખડી આખડી સાથે હાવા વાત કરી રહી,
દુયાના દ્વારની સર્વ લાગોભો ઉખડી પડી ”

આવી સ્થિતિ પર કલાપીનું પ્રણયલાખ્ય પણ હૃદયસ્પર્શી છે ।

“ ખડક જગત કેડ આજ પાણી થઈને,
વિપુલ રસતણા ડો ધોધમા જાય ચાલ્યુ. ”

પ્રણયમીમાસા પણ કલાપી, કાચોમા વારેવારે કળતા ગણા છે એમતુ એ મધુર પ્રણયચિત્રન પણ તેમના પ્રણયકાવ્યોનુ એક આકર્ષણ છે એમતુ ચિત્રન પ્રેમની શિલસુદી અને પ્રેમના અનુભવના અર્થો ગૂઢ કરે છે .

“ પ્રેમને કારતો સાથે સખધ ઠાઈ નથી,
કારણ પ્રીતિનુ પ્રીતિ, પ્રેમીની લક્ષ્મી તે બધી ”

કલાપીના પ્રણયકાચોમા કપના કરતા બર્મિ અને તેમાંથી ગળાઈને આવતા ચિત્રનનુ બાહ્ય વિરોધ છે પ્રણયનુ નિરૂપણ સરળ, સાદી, વેગીલી અને પ્રવાહી લાપામા અઘોવાહી છ દોમાં અને બર્મિલ શનીમા થયુ છે. પ્રણયના આતર અને બાહ્ય આવેગો કલાપી પ્રબળતાથી અને તેમા તલ્લીન બની જઈને આલેખતા હોવાથી તેમા લાવો સાદ્યત એકધારા વેગથી ઠીછો છે અને વહે છે. આ ગુણસમૃદ્ધિ અને વિશેષતાએ કલાપીના પ્રણયકા ચો નોવપાત્ર છે.

પ્રભુ, વૈરાગ્ય :

(કલાપીની કવિતાત્તમૃદ્ધિમા પ્રકૃતિ, પ્રણયની સાથે પ્રભુ પણ વિષય બનેલ છે. કલાપીમા વૈરાગ્યની મનોદશા તેમના ચૈદમા વર્ધી આપણને જોવા મળે છે માતાના સસ્કાર, શ્રદ્ધાળુ હૃદય, શિક્ષિત્રીની અસર—એ બધા કલાપીમા ધર્મનુ,

૨૦ ' કેકારવ અને તેમાંથી નકતો ઉતારનારા સર્વ કાવ્યસમ્રાજોમા “ તેમ ” પાઠ છે, પણ તેનો શબ્દ પાઠ “ તેય ” છે

પ્રભુઆસ્થાનું મૂળ દૃઢ ધરનારાં તરવો છે. તેમાં તેમના અદારમાં વર્ષથીભિન્ને મણિલાલ નબુલાઈ સાથે પરિચય થાય છે. અદ્વૈતની વિચારસરગી અને ધોર્મિકતા તેમના માનસનું પ્રણયની સાથે જ એક ખીલું અંગ બની જાય છે. વૈરાગ્યના વિષય ઉપર તેમણે ઈ. ૧૮૯૨ થી “ખુદી દુનિયા કૃષ્ણરીમે”, “કૃષ્ણરી હાલ” જેવાં ગઝલો અને “પ્રીતની રીતિ” જેવાં પદો આત્મબોધ અર્થે લખ્યાં છે. પછીથી ૧૮૯૮-સુધીની ગઝલોમાં પણ અધ્યાત્મપ્રેમ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પ્રભુના પંથની મુસાફરી અને એવાં એવાં વલણો જોવાય છે. પરંતુ પ્રભુને ઉદ્દેશીને લખાયેલી કે પ્રભુના વિરહમાં તડપતી યા પ્રભુના મિલનમાં આનંદના કુવારા ઉડાડતી તેમની ખરી કલમ ઈ. ૧૮૯૮ના અગ્રિમ પછીથી જોવાય છે. ૧૮૯૮ના આરંભથી જ આવા સૂરો ક્યાંક ક્યાંક કલાપીની બદલાયેલી મનોદશાના વલણરૂપે સંભળાવા શરૂ તો થઈ ચૂક્યા છે :

“હવે છોડી સગાંઓને ખરાં દિલદારને ચલાશું,”
(“સ્વર્ગનો સાદ,” તા. ૧૦-૨-૧૯૮)

“હવે દે ગીતાનું તુજ હૃદયને ગાન કરવા,
/ ઘડી લે એનાથી સહુય તુજ સંસાર સવળો.”
(“દિલને દિલાસો,” તા. ૨૬-૪-૧૯)

“સેવા ત્યજ ન પ્રભુની કથી ટાઈ દી એ,
બાકી રહી સહુ ય ચેતનહીન આશા.”
(“જીવનહાનિ,” તા. ૯-૫-૧૯૮)

પણ “ઉત્સુક હૃદય” પછી પ્રભુદર્શનની એમની ધ્યાસ અનેકગણી વધી જાય છે. “હવે જેવા આલ્સુ” જિગર મુજ સાક્ષાત ઠરિને”, એ સ્થિતિ પછી “પ્રભુ-અનાલાપી ગાન” (લાપાંતર), “સનમને,” “સનમની યારી,” “સનમની શોધ,” “વેચાઈ ક્યાં,” “આપની રહમ,” “તમારી રાહ,” “સ્વર્ગગીત,” “નવો સૈફો,” “શરાબનો ઈન્કાર,” “આપની યાદી” અને તેમનું છેલ્લું લખાયેલું એક ખંડકાવ્ય “ચહારી તુલસી” એ સર્વ કાવ્યો કલાપીના ચિત્તમાં રમી રહેલા પ્રભુનો જ આલાપ કરે છે.

કલાપીની હવે પકવ બનતી જતી કલમ કે કાવ્યશૈલીને લીધે તેમની આ છેલ્લા દોઢ વર્ષની પ્રભુવિષયક કવિતા તેમની કવિતાકલાની ટોચરૂપ જણાય છે. એમાં વ્યક્ત થતો તરફડાટ ૧૮૯૬ થી ‘૯૭ સુધીની તેમની કવિતામાં આવતા તરફડાટથી ટાઈ અનેરો અને કાવ્યની આકૃતિમાં સુરેખતાની સધાઈને આવ્યો છે, કહો કે

દાન્યતુ' રૂપ લઈને આવ્યો છે. તેમની શૃંગારરસિકતા, લાગણી, કલ્પના, અભિ-
વ્યક્તિ રમ્ય કવિતા બનીને છેલ્લા વર્ષે આવે છે.

૧. "જોઈ તને આંખો નકામી આ બધે,
ફેડી દઉં પૂરી તને આંખો સનમ!"

કેવી વ્યંજનાભરી કલ્પના !

૨. "બદ્ધભરી બુદ્ધબુદ્ધ બનવે વાંસળી :
તેની જળાંમાં દોળુ છે ! જલુ' નહીં !"

૩. "આત્મા ગળે નદિ જ તે યુગને-દાણેને,
ક્યાં દેશકાલ ? સધળે જ વસન્ત જમી."

૪. "હું ચૂમવા જાતો કદમ, ત્યાં આપ આવો ભેટવા !
ગુસ્સો કરું છું આખરે તો આપની દસતી રદમ !"

૫. "પી કારોના ડાયનું પાણી ઉગેલું ધાસ, તે
મિટ્ટો ગાળી અગે વીંટાણું મૂળ નાખીને, સનમ!"

૬. "દેખી ખૂરાઈ ના કરું હું, શી ફિકર છે પાપની ?
ધોવા ખૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની!"

આમ, કલાપીની પ્રભુપ્યાસ અને મિલનના ભાવની કવિતામાં તેમની
કલ્પના કેવી સધાતી આવે છે, ભાવ કેવા એકાગ્રતાથી જનમના આવે છે, લાગણીઓ
કેવી મુરેખ બનતી જાય છે અને અભિવ્યક્તિ કેવી મધુર વાહુમયી થતી આવે
છે, તેની પ્રતીતિ ઉપરનાં ઉદાહરણો દર્શાવે છે. હા, તેમની આવી કવિતા મુખ્યત્વે
ગજસોના રૂપમાં વ્યક્ત થઈ છે, એ એક નોંધપાત્ર ખીના છે. પણ કલાપીએ
તેમના છેલ્લા વર્ષમાં લજનિદાનો સત્સંગ સાધ્યો હતો અને તેમની ખ્વાદિશ
પ્રભુવિષયક લાવેને લજનોમાં ગાવાની હતી, એ જોતાં તેમની ૧૯૦૦ પછીની
કવિતા લજનોમા પ્રકટ થાત તો નવાઈ ન લાગત.

કલાપીનું કવિત્વ :

કલાપીનો કવિત્વનું પરંપરું પોત પ્રકટવા લાગ્યું ઈ. ૧૮૯૩થી.
તેમની કવિક્ષેત્ર સમાપ્ત થઈ ઈ. ૧૯૦૦ના મધ્યમા. સાડાસાત વર્ષ લગી
વિક્રમતા જતા તેમના કવિત્વે દાન્યના વિવિધ અંગોમાં પોતાની સમક કેવી
બતાવી તે હવે અવલોકીએ. જ્વરચના, દાન્યબાની, અલંકાર, ચિત્રો, વર્ણનો,
કલ્પના, ભાવઆલેખન, રસ, ભર્મિ, ચિંતન આદિ દાન્યના અંગોમાં એમનું
કવિત્વ કેવી શક્તિ બતાવે છે તે હવે નિહાળીએ.

વૃત્તરચના :

સંસ્કૃત વૃત્તોમાં કલાપીની કલ્પમ સાડાસાત વર્ષના ગાળામાં અસ્ખલિત વેગથી વિહાર કરે છે. કલાપીનું જંદાનપુષ્પ આપણા આંદરને પાત્ર છે. અક્ષરમેળ રચનામાં તેમણે લાગ્યે જ અક્ષરોને ગચડયા છે, શબ્દોને તોડયા છે, શબ્દોચ્ચારનું માધુર્ય હણાય તેવી ડ્રસ્વ-દીર્ઘની છૂટ લીધી છે કે યતિભંગો કર્યા છે. જંદાલય અને શબ્દના લયનો સંવાદ તેમણે સણેજમાં બળબી રાખ્યો છે.

“વસ-તે ના આવે, અનિલવદરી શીતલ સદા,
બધાં માધુર્યોના મધુસમયમાં સાથ મળતાં.”

કવિનું વક્તવ્ય, જંદ, લય, લાપા, વિચારપ્રતીક્રા આદિ દેવાં બનાયાસ એકરસ બનેલાં અહીં જણાય છે! આંખની સાથે કાનની દારા પણ મુગમ થવાને કવિતાનો ઉપક્રમ છે એ અલ્પની પ્રતીતિ ઉપરની બે પાંક્તઓ નથી કરાવતી?

બ્યાં દામળ વણો છે ત્યાં કાનને ખબર પણ ન પડે એવી કુશળતાથી ડ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ તેમણે જો કે લીધી છે. “કેવું થેલું ફૂદી ફૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચંદ્રાર.” અહીં ‘વું’, ‘લું’, ‘વું’ દીર્ઘ જોઈએ અને ફ, ફ, ઉ ડ્રસ્વ જોઈએ. પણ સ્વરોની આવી છૂટ ગુજરાતી લાપામાં અસભ્ય નથી કેમકે તેના ઉચ્ચારણમાં તે સ્વરભાર ઉપર આધાર રાખે છે. સંસ્કૃત શબ્દોમાં પણ આટલી જ માત્ર છૂટ કાનને લયભંગ ન થાય તેની કાળજીસહિત તેમણે લીધી છે. “ઉગે છે સુરખીલરી રવિમુદુ, હેમંતનો પૂર્વમાં”-“દુ”નો દીર્ઘોચ્ચાર અહીં જરાય મુશ્કેલ નથી.

આર્યા અને મનહર જંદથી શરૂ થયેલું કલાપીનું કાવ્યવદાણુ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં જઈ બ્યારે નાંગણું ત્યારે તેમની અંદરનો કવિ એવો તો આસાનીથી તેમાં આવળ કરવા લાગ્યો કે તે લખે છે તેમ, “કવિતા કરવાનું સાંભરે અને જે રસનું કાવ્ય હોય તે રસમય હૃદય હોય તો ચોખીય લીટી પાંચ મિનીટનું ઠામ છે.”^{૨૨} એવી શક્તિ તેમણે જંદા ઉપર મેળવી લીધી. શાઈલવિકીરિત, સિખરિણી, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા, સ્મધરા, મદાકાન્તા, માલિની, હરિણી, તોટક, અનુપકુપ આદિ જંદા તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં લીલાથી રમડયા, તેમને ત્રય વિના પ્રવાહી બનાવ્યા અને તેમને પોતાની લાગણી કે વક્તવ્યના દાસ બનાવ્યા. વસંતતિલકા, મદાકાન્તા, માલિની અને અનુપકુપ જેવા જંદાનું સંગીત તેમણે અપૂર્વ રીતે સાધી બનાવ્યું. અસ્ખલન, ધારાબદ્ધ પ્રવાહ અને

લયસંગીત તેમના હૃદયનું ખાસ લક્ષણ છે. પલટાતા લાવ કે વક્તવ્ય અનુસાર તેમણે વિવિધ હૃદયોના ઔચિત્યપૂર્વક ઉપયોગ એક જ કાવ્યમાં કાન્તની પેઠે કરી બતાવ્યો છે. એમના હૃદયોના ખાસ ગુણ સુસ્લિષ્ટતા અને દ્રોમળતા છે. એમના હૃદય સરળતા અને વેગની સાથે ગાંભીર્ય અને પ્રસાદ જળવી રાખે છે.

“જન્મ ને જીવનાં કૃત્યો, છે આકસ્મિક સૌ અરે,
પાસા ફેંકે જનો સર્વે, ઘા' દેવો હાર હાય છે.”

એમનો અનુષ્ટુપ તેનું અનુષ્ટુપપદ્યું જળવી રાખે છે અને અન્ય ટાઈ ટાઈ સારા કવિમાં પણ જોઈએ છીએ તેમ હરિગીત કે ગઝલમાં સરી પડતો નથી, એ કલાપીની હૃદયપ્રભુતાનું ઉત્તમ દર્શાવ છે. કલાપી પોતાની લાગણીના વિવિધ આવિર્ભાવો કે તાનપલટાને હૃદયલય કે વર્ણો તોડ્યા વિના સદૃશ્યપણે પ્રગટાવી શકે છે. જુઓ :

“કૃવાં નિખાલસ પવિત્ર દગો હતાં આ
નિર્દોષ લાલપટચુંબનનાં પુનરી ?
પૂજા જ ! હા ! જરૂર એ જ રસાલ લાવો !
છે સ્વર્ગના ય જનકો નવ જાણુનારા !”
 (“ચુંબનવિપ્લવ ”)

કલાપીએ પૃથ્વી હૃદયો પણ તેનો યતિલાંગ કર્યા વિના કેવો લાવોચિત પ્રયોગ કર્યો છે !

“ ભલે મૃદુ રહી, સહી જખમ, છેક ચૂરો થતું
કદિન ન બનો કદી હૃદય, એ જ ઇચ્છું, પ્રભુ !”
 (“એક ઇચ્છા ”)

સંસ્કૃત વૃત્તોના જોટલો વિપુલ તો નહિ, પણ તોય થોડાક માત્રામેળ હૃદયોના વિનિયોગ કલાપીએ પોતાનાં કાવ્યોમાં કર્યો છે. “આર્યા,” “હરિગીત,” “ઉધાર,” “દોહરા,” “સોરઠા” જેવા માત્રામેળ હૃદયો તેમણે ઉપયોગમાં લીધા છે. આમાં તેમનું “હરિગીત” અને “સોરઠા” ઉપર વિશેષ પ્રભુત્વ જણાય છે. તેમની હરિગીતની પંક્તિઓ તો સુવિદિત છે. તેમના સોરઠાની બે પંક્તિઓ જુઓ :

“ મે'ની જોતાં વાટ, ઉનાળો હડી ગયો !
પણ ના લીલી લાત, તહારી દેખું વાજસુર.

સોરઠાના દુહાઓને કવિએ દેવા એક લયમાં સાંધ્યા છે ।

આ હંદો ઉપરાંત ગઝલના હંદોને પણ કલાપીએ સારા રમાડી જાવ્યા છે. લાવ જે વિચારની મસ્તી તે આ હંદોને પણ અર્પી શક્યા છે. તેમણે મુખ્યત્વે ત્રણ ગઝલ હંદોના પ્રયોગો કર્યા છે : મક્કાઓલુન, મુસ્તફઝિલુન^{૨૨} અને ફાઝિલાતુન. આમાં કવિને પહેલા બે હંદોમાં સારી ફાવટ મળી છે.

(૧) મક્કાઓલુન	મક્કાઓલુન	મક્કાઓલુન	મક્કાઓલુન
હ મે જો ગી,	બ ધા વ રૂ વા,	રૂમ શા નો ટું,	દનારાઓ.
(૨) મુસ્તફઝિલુન	મુસ્તફઝિલુન	મુસ્તફઝિલુન	મુસ્તફઝિલુન
હું જા ઉં છું,	હું જા ઉં છું,	ત્યાં આ વ શો,	દાઈ નહીં.
(૩) ફાઝિલાતુન	ફાઝિલાતુન	ફાઝિલાતુન	ફાઝિલાતુન
દર શુ જ રકર,	એ ખ તા તો,	દર શુ જ રકર	વી ઘટે

પણ દેટલીક વાર કલાપી પોતાની ગઝલપ ક્રિતઓનાં માપ હંદની શુદ્ધિ ને લય પ્રમાણે ગોઠવવામાં થાપ ખાઈ જાય છે. દા. ત. “મતલબની મુરવ્વત ત્યાં ખુશામદના ખજાના જ્યાં” એ તેમની જાણીતી પંક્તિમાં જ “મક્કાઓલુન”નું માપ “મતલબ”માં “ત”ની આગળ વૂટે છે.^{૨૩}

કલાપી તેમની ગઝલોમાં ફારસી-ઉર્દૂના વાનાવરણની ઉવા લાવવા તેના શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે, પણ એ મૂળ તત્સમ શબ્દોને તે ખોટી રીતે તોડે છે. “મુખ”નું “મુરખ,” “દરખત”નું “દરખત,” “હુજ્જ”નું “હુજ્જ” તે બનાવે છે તે ફારસી પ્રમાણે ઉચિત નથી. “માશક” માનો “શ” કલાપી “શુ” ગણીને ચાલે છે તે પણ અનુચિત છે. ખોટા અર્થમાં ફારસી શબ્દોનો ઉપયોગ તેમનાથી થયો છે. “બેકદરદાની” જેવી કૃત્રિમ ગઝલમાં તો જાણે ફારસી શબ્દોની યાદી જ કવિએ આપી હોય તેવા લાસ થાય છે. ગઝલના હંદોનો લય સંસ્કૃત વૃત્તોના લયની માફક તે સર્વજ સાચવી શક્યા નથી. ફારસી શબ્દોમાં રદીફ અને કાફિયા અવશ્ય સાચવવા જોઈએ. કલાપીએ મનસ્વી રીતે ક્યાંક તે ફાવ્યા ત્યાં સાચવ્યા છે, પણ ધણુંખરું તેમની ઉપેક્ષા તેમણે કરી છે. ખરી વાત તો એ છે કે રદીફ-કાફિયાને સભાનતાથી લાવવા આ ઉતાવળિયા કલમખાજનો પ્રયત્ન જ નથી. રદીફ-કાફિયા મેળવવા તેમણે શબ્દોની લાંગડાડ કરી નથી. વક્તવ્યની મસ્તી અને બર્મિની ચોટની તન-મયતા સધાતાં જો રદીફ-કાફિયા આવી જાય તો તે

૨૨. આ હંદ ફારસીમાં મુહમ્મીતો ગાવામાં વપરાતો હતો.

૨૩. વધુ દૃષ્ટાંતો માટે જુઓ, પ્રકરણ ૨-૩.

મેળવી લે છે, પણ તે ખાતર એ કાવ્યના પ્રાણરૂપ ભાવમસ્તીનું સ્ખલન કરતા નથી. કલાપીની છેલ્લા એક વર્ષની ગઝલો સવિશેષ ઘાટીલી બની છે, તે જોતાં તેમને ગઝલના છંદો ને તેના પ્રકાર વધ વધતાં દેવા ફાવી ગયા હતા, તે જોઈ શકાય.

જેમ ગઝલમાં તેમ સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પણ ઘણાંખરાં કાવ્યોમાં તેમણે અંત્યાનુપ્રાસ સ્વીકાર્યા નથી. કાન્તનાં કાવ્યોની ચમત્કારકતા આ અંત્યાનુપ્રાસથી ખાસ સધાય છે. કલાપી વર્ણાનુપ્રાસની શક્તિ દાખવે છે, પણ એ અધીર કવિ-જીવ અંત્યાનુપ્રાસની રાહ જોવા શાનો બેસી રહે? આમ છતાં ન્યાં ન્યાં એણે એવા પ્રાસ સાધ્યા છે, ત્યાં તે ચારુતર બની રહ્યા છે :

૧. “એ પ્રેમમાં તડકતાં મમ શાંતિ ખોઈ,
આનન્દની મધુર પાંખ ન કયાંય જોઈ.”

૨. “ત્યાં કાન માંડી મૃગ તે ઢળે છે,
જરા નમીને જલ એ પીએ છે.”
“નમાવી શૃંગો યળ પીઠમાં કચે,
યથેચ પર્ણો તરુનાં જરા ચરે.”

તથાપિ, કલાપીના છંદોનું સામર્થ્ય તેના પ્રાસ-અનુપ્રાસમાં નથી, પણ તેના લયસંવાદ, વેગ અને પ્રવાહીપણામાં છે :

“ગઈ છે સૌ ચિંતા, અનુકૂલ વિધિ એ થઈ ગયો,
અમારાં ભાવીને વણુકર વિધાતા વળી રહ્યો.”

અનુલવ કે લાગણીનું ચિત્ર કવિ મંજુલતાથી છંદમાં ઉપસાવે છે. આહીં “વ”નું વર્ણસંગીત પણ અનાયાસ આવી જાય છે તે નોંધપાત્ર છે.

કલાપીના છંદો કાન્તનાની જેમ શિલ્પીનું ઘડતર કે કૌશલ બતાવતા નથી, પણ હૃદયગિરિમાંથી નીકળી આમતેમ પથરાતા ઊર્મિઝરણાનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય અને મધુર શીતળ પ્રવાહ દાખવે છે. તેમને ગઝલોના છંદો કરતાં સંસ્કૃત વૃત્તોમાં સવિશેષ સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે. એમનાં વૃત્તો સ્વસ્થ છે. તેમાં પ્રવેશતાં જ તેમની કવિતા પણ સૌમ્ય બની જાય છે. ભાવનો ઉછાળ તો ગઝલ અને વૃત્તોમાં સમાન હોય છે, પણ શાંતિ, મુદા, પ્રસન્નતા અને સૌન્દર્યનો ભાવ તે વૃત્તોમાં ફાવી શકે છે, ગઝલોમાં નહિ. વૃત્તો કલાપીને સૌખ્યપ્રિય કવિ બનાવે છે, ગઝલો કૌતુકપ્રિય.

કાવ્યભાષા :

કાવ્યેભા કલાપીનું ભાષાપ્રભુત્વ પણ જોવા નોટલું જ પ્રથમ છે. એ જેમ તેમની પદ્ધતિઓમાં વર્ણસમાર્થનું સંગીત બતાવે છે, તેમ શબ્દોનું સંગીત પણ સુગતું કરી મૂકે છે.

“આનંદબીના નયને નિહાળી
પ પાગતી તે મૃગને ઠગેથી.”

*

“ત્યા ધૂ ધૂ ધૂ ગિરિ નલ મહી ગાજતો નાદ આવે,
મોજા તેના પ્રતિધ્વનિતપ્પા બેખડે આથડે છે,
વારિ કૃષ્ણ ડગમગી ગયા શૃંગ અટ્ટિ તણા, ને
ત્રાસે નામે વનચર બધાં, કોઈ ધૂજી પડ છે.”

*

“છપી ઉ થે ધનપડમહી તાગલા વ્યોમચંદ્ર,
નિહા મીઠી ગિરિ નદી અને વિશ્વ આપુ ય લે છે,
ને ડપેગી શ્રમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
સતી સતી હસતી મધુરુ સ્વપ્ન માંહી દિમે છે.”

સસ્કૃત શબ્દોની મીઠાશની વચમાં તળપદા શબ્દોનો વિનિયોગ પણ સુલભ બની રહે છે એથી અર્થની સગળતા અને નિકટતા પણ સધાય છે. કલાપીની મનોહરતા મહદ અંશે તેમના શબ્દોની ચરલ મધુરતા અને સગ્વ અર્થવાહિતાથી પ્રસરે છે એમના શબ્દો ડોમગ અને મૃદુ વર્ણોવાળા ઘણે ભાગે હોય છે:

‘પૂર્વે લાલી અળમ્તી દિસે આલમ કૈમુડા શી,
જે જોઈને કવરવ કરી ઉડતા ટૈક પક્ષી”

એ જ પ્રમાણે કલાપીની કાવ્યભાષા પણ સરવ, સુગમ, પ્રાસાદિક અને મીઠાશવાળી છે. ભાષાનો વિસ્તાર, વેગ અને પ્રવાહ કલાપીની કવિતાનું એક ખાસ લક્ષણ છે. ભાષામાં શબ્દોની ક્યારેય તાણ તેમને પડતી જણાતી નથી. કાવ્યભાષામાં તે વર્ડ્સવર્થના આદર્શને અનુસરવા મથે છે. સાદી ભાષામાં સીધા કથનની સગળતા તેમના પ્રત્યેક કાવ્યમાં છે તેમણે ૩૦-૪૦-૬૦ના રોજ દરબાર વાજસુરવાળાને લખ્યું છે. “વર્ડ્સવર્થ એમ માનતો લાગે છે કે કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની ઝિન્દગીના એક બનાવની ચાહી સીધી વાત કરી જવી” એમાં કાવ્યબાણી જાય છે એ જ રીતિથી વર્ડ્સવર્થની એ શૈલીને અનુસરી

લેજુ મુધી ત્રણ જ કાવ્ય લખાયાં છે : “ સારસી ”, “ શેલડી ” અને “ વૃક્ષ ટેલિયો ”... વર્ણવર્થ સાદાર્થમાંથી કાંઈક અદ્ભુત ચમત્કાર ઉપજાવી શકે છે. એ શક્તિ બધા કવિઓમાં ટેટલેક અંશે હોય છે, પણ હૃદયની લાગણીની તીવ્રતા કે મંદતાથી કુદરતનું ચિત્ર આપતાં, કાં ઘસડાઈ જવાય છે કે કાં પાછળ રહી જવાય છે.”

કલાપીનો કાવ્યભાષામાં સાદાર્થમાંથી ચમત્કાર સર્જવાનો પ્રયાસ છે. એમાં સફળતા એ કહે છે તેમ “ હૃદયની લાગણીની તીવ્રતા ”ને લીધે તે “ ઘસડાઈ જતા ” હોવાથી અગ્રી મળી નથી, પરંતુ સાદાર્થમાંથી મીઠાશ તો તે ઉપજાવી શક્યા છે. લાગણીનાં બળકે વેગ પ્રમાણે તે કથન કે નિરૂપણને ઉત્કટ અને રસાળ બનાવવાનો યત્ન કરે છે, તોપણ ભાષાની સરળતા એ ત્યજી દેતા નથી :

૧. “ અરે મારી વૃત્તિ, હૃદય મમ, ને વૃત્ત મુજ એ
ઘડીમાં શું જૂઠાં થઈ જઈ બન્યાં મોહવશ રે !
અરે ! નિર્માયું શું મમ હૃદયને ધૂળ મળવું
અને એ કન્યાના હૃદય કુમળાને સળગવું ? ”

૨. “ ભલે વહેનાં વહાણે શબ્દ સહુ ચિરાઈ તૂટી પડે !
પ્રયંકારિં છોને જલધિજલના બહાણી રહે !
ભલે હોડી દૂખી ગરક દરિયામાં થઈ જતી !
ભલે જતી આખી જન સહુ રસાતાલ પૃથિવી ! ”

૩. “ મુધાની પ્યાલી આ સહુ તરફ જાણે ઇલકતી,
હવામાં હીરાની અગમગ થતી આ રજભરી,
દિલે તાજું તાજું જગત સહુ રોમાચમય આ !
શુદ્ધાર્થના કિલ્લા હૃદયધડકે શું ઢળી જતા ! ”

(“ ઉત્સુક હૃદય ”)

અહીં ખીજા ઉદાહરણમાં તળપદો શબ્દ “ ગરક ” કેટલો અનિવાર્ય બની રહ્યો છે ! કલાપી શિષ્ટ સંસ્કૃત શબ્દો વાપરે છે તેમ છતાં કદાચતા, દુર્ગમતા તેમાં હોતી નથી. સરળતા અને પ્રસાદ તેમણે પ્રયોજેલા સંસ્કૃત શબ્દોનું પણ સક્ષણ છે. એ જ પ્રમાણે રોજના વ્યવહારના તળપદ શબ્દોનો પણ એ છૂટથી પ્રયોગ કરે છે. “ આયડે ”, “ વાટે ”, “ આરડે ”, “ ઠાંકે ”, “ ગવારે ”, “ ફાલવે ”, “ ગળી જતો ”, “ ગણગણે ”, “ જોતી ”, “ બીખું ”, “ ધુધવરો ”, “ વંદ્યું ” જેવાં નિત્યવ્યવહારનાં ક્રિયાપદો અને “ બેખડ ”, “ વાવટા ”,

“ચાપી”, “ગિલ્લા”, “ધોખો”, “દાયલો”, “ચટકુ”, “તાળુ”, “ફાર”
 “ફાંસ”, “ફળાં”, “મામલા” જેવાં નામ સંસ્કૃત શિષ્ટ શબ્દોની સ
 વ્લેગમેઝ ગિલાં રાખી એમની લાપામાં એક જીવંત રસ ગળો કરે છે. તેમ
 સંસ્કૃત શબ્દોનો વૈલવ પણ ઓછો નથી. સરલ સમાસો પણ તે તેમાં જ
 છે. સંસ્કૃતની સાથે ઉર્દૂ શબ્દોનો સંવાદ પણ ક્યારેક તે રચે છે. સંસ્કૃત-ઉ
 શબ્દોનો સમાસ પણ તે યોજે છે. અને આમ, કલાપીની કાવ્યલાપા વૈપુલ
 વિસ્તાર અને વૈલવની દૃષ્ટિએ માતળર બની છે. લાવ અને જંદ સાથે ઔચિત
 લયો સંવાદ ઉપજાવે તેવી લાપા જાણે કે આપમેળે જ તેમની કવિતા
 ગોઠવાઈ હોય એવી સ્વાભાવિકતા તેમાં જણાય છે. કલાપીની સંખ્યાદૃષ્ટિ
 જણાતી પદસમૃદ્ધિ તેમના લાપાસામર્થ્યને જ દારણે છે. તેમની ગઝલોમાં પ
 ફારસી-ઉર્દૂ ગઝલોની ખુશખોલરી હવા ગબી કરવા તે ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દોને
 મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે. “ગરદન”, “ખ્વાહેશ”, “જુદુ”, “દમ
 બ-દમ”, “દિલદાર”, “પેશદદમી”, “વસ્લ”, “જામે-શરાબ”, “મુરખ્વત”
 “ઉલ્કત”, “પરિન્દા” “ગમીના જામ”, “ચસ્મ” વગેરે શબ્દોનો જલસો
 તેમની ગઝલોમાં જામ્યો છે, જે કે એ શબ્દો ક્યારેક તેા નિરર્થક અને ક્યારેક
 અનુચિત રીતે પણ વપરાયા છે.

કલાપીની કવિતામાં બાનીની મીઠાશ પણ એક નોંધપાત્ર લક્ષણ બની
 રહ્યું છે. લાપાના લયમાં બાનીતું માધુર્ય ઓર દીપી આવે છે :

“કૂટી ગયેલ ઘટની ઘટમાળ જેવાં,
 મારા ફર્સાં વરસ : જીવનખાગ સૂક્યો,
 એકે ય ગિન્દુ નવ ચોવીશ ચક્રમાંથી,
 વા ડોઈ એ ન ઘટમાળ સમારનારું.”

બાનીનો ગંભીર લય, પ્રસાદ અને મધુર પ્રવાહ “હમીરજી”ના સર્ગનાં
 મંગલાચરણોમાં પણ અનુભવાય છે.

વર્ણન :

કલાપીની અર્થપ્રવાહિતા શબ્દવિસ્તાર, લાપાવૈલવ અને જંદોલય ઉપરાંત
 તેમનાં વર્ણનો પણ તેમની કવિતાના આકર્ષણનું એક કારણ છે. એમનાં વર્ણનોમાં
 વસ્તુની પસંદગી તેમના ઢામણ અને સૌન્દર્યલક્ષ્ય હૃદયને અનુરૂપ હોય છે
 પ્રકૃતિઅંગો, દેહાંગો, લાગણીઓ કે આસપાસનાં સ્થળ-સમયનાં વાતાવરણચિત્રો
 તે સુરેખતાથી દોરી જાય છે. તેમનાં વર્ણનોમાં લાવનામયતા પણ છે. તેમના

વર્ણનનું વસ્તુ લાંબું હોતું નથી, પણ લાગણીઓને ટીપી ટીપીને અતિ પાતળા બનાવી તે વર્ણવે છે. વર્ણનની તાદૃશતા તે લાવી શકે છે, તેનું કારણ તેમની ચિત્રસર્જનની શક્તિ છે.

ચિત્રસર્જકતા :

“આમઆતા” માં એકાદ શ્લોકમાં જ તે આમણવનનું અને પ્રકૃતિનું ચિત્ર અડું કરે છે :

“મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના,
રમત કૃષિવસોનાં બાલ ન્હાનાં કરે છે,
ઠમલવત ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજકર તેની ઉપરે ફેરવે છે.”

એમનું એ જ દાવ્યમાં સ્વભાવોક્તિભર્યું ચિત્ર લુઓ :

“ધીમે ઉડી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નખળાં ફેરવીને લુએ છે,
ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજુ શાંત ખેસીં રહીને
બેતાં ગાતો શગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે !”

કેવું સ્વચ્છ સાદું વાસ્તવિક મનોરમ ચિત્ર છે ! એ જ રીતે “સારસી”-ના પહેલા શ્લોકમાં ઉલ્લાસનું વાતાવરણ પક્ષીઓની ક્રિયાના વર્ણન વડે કવિ સર્જે છે :

“મીઠા દીર્ઘ ધ્વનિ વતી વન બધું હર્ષે ભરે કાઠિલા,
ત્રીણી વાંસળી શા સ્વરો સુખભર્યા અંડાળ આલાપતાં,
ખિસ્કોલી તરુના મહાન વિટપે ઝુકી રહી ત્યાં ફૂટે,
ને રંગીન શુક્રા ઘણાં મધુરવાં આકાશ ઉડી રહે.”

એમનાં વર્ણનોમાં ચિત્રાંકનનો ગુણ તો સારી પેઠે રહેલો છે. “હમીરજી ગોહેલ” માં નાયિકાની તસ્વીર કેવી આબાદ ઉપસાવી છે :

“થોભી જિલી જરીક એ સખી કાજ બાલા
પ્હાની રહી પગતણી જરી એક જિએ,
તેને અડી ફરફરે અનિલે નિમાળા,
વ્હેડા પરે અલક એક વિંટાઈ ઉડે.”

કવિનું સૌન્દર્યનિરીક્ષણ કેવું ત્રીણવટભર્યું છે !

વર્ણનનું આજ દૌરલ અને છટા તેમનાં લાંબાં વર્ણનો અને દૃશ્યની

લાગણીઓમાં આલેખવામાં આવે છે. “ઉમીરજી ગોહેલ” માં અલિમ-નુની કથામાં જો કલ્પનારસિક, ચિત્રાત્મક વર્ણન આવે છે તેમાં કલાપીનું આ કૌશલ પ્રગટ થાય છે :

“નલધુ”મટ તોડી લરી એક ફાળ,
પ્રકટે ખગળલળ લાનુ જાલ,
એ ચંડીના કરતણો ધાળ
દોળે અમુરનું રુધિર લાલ.”

“ઉમીરજી ગોહેલ” નાં લાંબાં વર્ણનોમાં ચિત્રો, કલ્પનાઓ, અલંકારો મહાકાવ્યને ઉચિત રાખવાનો કલાપીનો પ્રયાસ છે.

હૃદયની લાગણીઓનું આલેખન પણ આવી જ છટા અને કુશળતાથી કવિએ કર્યું છે :

“સુખે જન તું, વ્હાણી તુજ દિલ તને જ્યાં લઈ જવું,
બહુ વ્હાળે તેને જિગર તુજ જેમાં કરી શક્યું,
નહીં આપું આડે, અહિલ તુજ ઇચ્છું નવ કદી,
નડે આ દુર્લાંગી પ્રીતિ તુજ પ્રીતિને કદી નહિ !”

પોતાના હૃદયનાં આંસુ ગૂંગળાવીને કવિ પોતાની પ્રિયતમા (પણ હવે ખીન્નની)ને દેવા વેદનાપૂર્ણું દૈવે વિદાય આવે છે! “નડે આ દુર્લાંગી પ્રીતિ”-માં “દુર્લાંગી” વિશેષણ દેવું લાવોચિત છે! આ પ્રભાણે કલાપીએ લાગણીઓને તાદૃશ કરવા, યથોચિત રીતે તેનું પૂર્ણ પ્રાકટ્ય કરવા, તેની અંદરના ગૂઢ પડો બહાર ખેંચી આણવા ઓગણીસમી સદીના કવિઓમાં સમર્થ ને સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. કલાપીનું કવિ તરીકેનું સામર્થ્ય અને કૌશલ એમના લાગણીનિરૂપણમાં અને લાંબાં, ટૂંકાં વર્ણનચિત્રોમાં છે. ઘોડી જ પંક્તિઓમાં સાક્ષાત્કારક શબ્દચિત્રો તે ચિત્રકારની પેઠે પોતાની સૂઝ અને સૌન્દર્યક્ષાથી સરજે છે.

કલ્પના : અલંકાર :

કાવ્યમાં વર્ણન કરવામાં અલંકારોની જનનીરૂપે રહેલી કલ્પનાની પણ આવશ્યકતા રહે છે. કલાપીની રસશક્તિ સંસ્કૃત કવિઓ કાલિદાસ, ખાણ, લવ-જૂતિથી ઘડાઈ છે તેમ જ પશ્ચિમનાં સારાં દાવ્યોથી પોષાઈ છે. એટલે તેમની કલ્પનામાં ખંને સાહિત્યના અલંકાર અને કલ્પનાતરંગોનું પ્રતિબિંબ પણ દેખાય છે. કલાપીની કલા નહિ અહ્ય, નહિ અતિશય એવા અલંકારો પહેરે છે. એમાંય તેમની ઉપમાઓમાં મૌલિક સૌન્દર્ય વિશેષ રહેલું છે. તેમની કલ્પના દુરાકૃષ્ટ નથી, કે કૃત્રિમ પણ નથી, વર્ણવિષયને પોષક જ સદા હોય છે. તેમનાં અલંકાર-

ચિત્રો પ્રદર્શનિયાં કે આયાસસિદ્ધ નથી. “કમલિની” કાવ્યમાં પતાંગિયાને તેમણે અપ્સરારૂપે વર્ણવ્યું છે. એ જ કાવ્યમાં આગિયાનું નીલવર્ણુ તેજ, ચંદ્રલાંછનનું તિલ, શ્રુકમાન અને કાજળ આંજલ નયનરૂપે સૂચન, હંસલાની ડાહરમાલા સમી ડોક, સંધ્યાના આરંભના રંગની કાકિલાની કીકી જેવા દાક્ષરસ સાથે સરખા-મણી, રાત્રિમાં સિંહની અંગાર જેવી આંખ વગેરે અલંકારચિત્રો ને વર્ણન-ખૂબીઓ મળે છે.

“આંસુના પડાવતી નયન તો મારાં થયાં આંધળાં!
લૂછ્યાં ના પણ ઉપ્પુ શ્વાસ દિલને અશ્રુ સુકાવી દીધાં!”

ખીજ પંક્તિમાં કાલિદાસથી પણ આગળ જતી તેમની ચમત્કૃતિવાળી, મૌલિક કલ્પના રહેલી છે.

“નદીને સિંધુનું આમંત્રણ” એ આખુંય અન્યોક્તિ કાવ્ય છે. એમાં
“સર્પાકારે વહતી વનમાં ગીત ગાતી હતી તું
મારી હાયા સમજી નલને ઉરમાં ધારતી તું!”

ખીજ પંક્તિમાં રસમય કલ્પનાતરંગ ચમકે છે.

“ભરત” કાવ્યમાં મુનિની જટા અને પ્રણવપ્રણયી, દિવ્ય નયનોનું ઔચિત્ય-વાળા અલંકારોથી સુક્ત વર્ણનચિત્ર જુઓ. વળી,

“નદી વહે છે ગિરિથી રમતી,

કુલો તણાં ગીત હજાર ગાતી”—માં એક ઉત્તમ કવિની વૈખરીનો

આનંદ અનુભવો : “ક્ષણ” કાવ્યમાં પ્રહ્લાંડનું પ્રભુના મહેલ લેખે કવિનો લવ્ય કલ્પનાસંસ્પર્શ પામેલું વર્ણન જુઓ : “એક આગિયાને” માં કવિની અન્યોક્તિ યોજના નિહાળો. “પ્રપાત” કાવ્ય જ જાણે સ્વપ્નસૃષ્ટિનો અનુભવ કવિ વર્ણવતા હોય એ રીતે લખાયું છે. એની વિશિષ્ટતા એની વ્યંજકતામાં રહેલી છે. “વીણાનો મૃગ” માં

“ઝૂલે કુલો એ કંઈ તાલમાં ત્યાં,

વસંતકીલા સ્વર ખેવડી રલા”—એમાં પણ કલ્પના કાવ્યમય છે.

“જીવનદાનિ” માં “તેમાં પરંતુ ઉરને ક્રિયાદ ના કેં,

જાયે ગુલાળ કહીં કંટકને રડીને?” માંનો સુંદર દષ્ટાંત અલંકાર,

જીવનને ઘટમાળનું આપેલું રૂપકચિત્ર, “અસ્થિર મન”માં વાદળીનું કાવ્યાત્મક સૌન્દર્યચિત્ર અને “ઉત્સુક હૃદય” આખુંય કાવ્ય કવિના ઉત્સાહપૂર્ણ હૃદયે

નેચેલી કલ્પનાનું ચિત્ર આપે છે. “યુગ્મન વિપ્લવ” માં કવિની લાવણ્યવતી ઉપમા લુઓ :

“એ મેઘમાળા સમવાળ કદી કદી તો
રહેના રમી મુરસ રમ્ય કમાન દેરી” — એમાનું સજ્જવારોપણ લુઓ.

એથી ય સરસ કલ્પનારમ્ય ચિત્ર વાતસહ્યમાવી શૃંગારમા સગ્રી પડતા કવિ આલેખે છે :

“ઠૂવી બની અલક એ જ્યની પતાકા,
ત્હારા સહુ ય મુદ્દુ અગ પરે છવાઈ /
ત્યા કામ એ જ અલકથી શરૂ થઈને
એવો જ શ્યામ થઈ આ ઉગ્ને પટાવ્યુ !”

ગુજરાતી કવિતામાં સસ્કૃત સાહિત્યના રસની આવી કલ્પનાઓ ટૂટી
ઓછી છે ! એમાનું ઉત્પેક્ષાચત્ર નોઈ લો

“એ ક્ષીરસાગર સમી જુઈની ખિલાતે
હુ તો બ-ચો અલક ઉપર રોપશાથી.”

આવા અનેક મનોહર કલ્પનાતરંગો તેમના કાવ્યસરોવરે દિલોળા લે છે.
“સનમને” ગઝલમાની એમની શૃંગારરસિક કલ્પના પણ મનોરમ છે :

“યારી ગુલામી? શુ કહૂ તારી? સનમ !
ગાલે ચૂમુ કે ખડાનીએ તુ ને? સનમ !
મે દી કદમની નોઈ ના પૂરી કદી!
આવી ન આવી એમ શુ જાતી? સનમ !

પણ એથી ય વધુ અમત્કારક કલ્પના નીચેની પંક્તિઓમાં છે

“નોઈ તને આખો નકામી આ બધે,
ફેડી દઉ પૂરી તને આખો? સનમ !”

આ કલ્પના ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિરલ છે. તેમનું છેલ્લું કાવ્ય “આપની
યાદી” કલ્પનાના અમત્કારની પર પરારૂપ છે “તમારી રાઠ” એ ગઝલમાં પણ,

“છીપી રહ્યા છે પ્યાસને આ ઝાઝવે લાખો અડી,
હુ તો તમારું નીર સાચુ રોધતા પ્યાસો, સનમ !

અને “પાણી બની ઢોળાઉ છુ હુ દમ-બ-દમ ગમને ફૂવે,
અધાર છે, લાચાર છુ સિચો,-હવે સિચો, સનમ !”

એમનું “ નવો સૈકા ” કાવ્ય તો ગુજરાતી કવિતાની લખ્યોદાત્ત ચિંતનગર્ભી કલ્પનાના એક ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે. આમ, કલાપીના અલંકારો મનોહર, ટ્રામળ અને લવ્ય છે. એમાંથી તાદશ, રસિક ચિત્રો પ્રકટ થાય છે. એમની આપણે જોઈ તે, કેટલીક કલ્પનાઓ પણ અપૂર્વ છે.

લાવનિરૂપણ : કલાવિધાન :

દ્વાઈ પણ કવિની વર્ણનશક્તિની કસોટી તેના લાવના નિરૂપણમાં થઈ જાય છે. કલાપી એ કસોટીમાંથી પણ પસાર થઈ શકે તેવા કવિ છે. નાનામાં નાના આત્મલક્ષી મુક્તાકથા તે “ હમીરજી ગોહેલ ” સુધીનાં પરલક્ષી લાંબાં ખંડકાવ્યો તેમણે રચ્યાં છે. એ દરેકમાં લાવનું નિરૂપણ ઔચિત્યપૂર્વક જ તેમણે કર્યું છે. લાવને ઉચિત વર્ણનવિસ્તાર, કાવ્યની રીતિ, કાવ્યના શબ્દો, વર્ણો, છંદો વગેરે છે. લાવનો કયાં ઉદય કરવો, કયાં તેને પોષવો, લંબાવવો અને ઘટ્ટ કરવો, કયાં તેને પરાક્રાંતિએ પહોંચાડવો, કયાં તેને શમાવી નવા લાવનો તેની સાથે સંબંધ યોજવો વગેરે યાજતો કલાપીએ કાન્તના જેવી કલાથી નહિ, તો પણ સારું કૌશલ યતાવી વ્યક્ત કરેલ છે. વર્ણનનું ઔચિત્ય સાચવી લાવને પલટો આપવામાં પણ તેમનું કૌશલ રહેલું છે. કલાપીની ખૂબી એ છે કે લાંબા સમય સુધી તે એક જ લાવમાં નિમગ્ન રહી શકે છે. જો કે, બિનંગત કલાકાર તરીકેની તેમની ક્ષતિ એટલી છે કે લાવના વર્ણનની સાથે પોતે પણ ઘસડાઈ જાય છે, તેથી કથનનો પ્રસ્તાર તેમનાં કાવ્યોમાં વધી જાય છે. આ સર્વ લક્ષણો તેમનાં ખંડકાવ્યો અને “ હમીરજી ” એ દીર્ઘ કાવ્યમાં પ્રતીત થાય છે.

તેમનું “ હૃદયત્રિપુટી ” કાવ્ય ઉદાહરણ તરીકે લઈએ. એ કાવ્ય કુલ ચૌદ મણકાનું છે તેમાં પહેલા ત્રણ અને છેવટના ત્રણ કથાપ્રવેશ અને અવસાનકથનના છે. કથાનું નિર્ણાયક બિન્દુ

“ શબ્દથી આંસુડાથી આ હૈયું યુવાનનું ગળ્યું,
ઘસડાયું જુલી લાન, કાણુ લેશ રત્નો નહીં.”

એ પંક્તિઓ આગળ આવે છે. કલાપીએ શોભાના, રમા અને નાયકનાં હૃદય, મંતવ્યો અને લાવનાઓને શરૂથી માંડીને એવાં આલેખ્યાં છે કે આ બિન્દુ આગળ જ ખીજનિરૂપ થાય. અને તે પછીની પરિણામ-પરંપરા પણ વાસ્તવિક જીવનમાં બનતી હોય એ રીતે શરૂ થાય છે. કવિએ પોતાનાં પાત્રોનાં અંતર જ આલેખ્યાં છે, તેમની વિગતો ઓછી આપી છે. આમ, વિગત-લાઘવ કવિએ યતાવ્યું છે. આથી કાવ્યના કલાવિધાનના બે હેતુ સધાયા

છે. એક તો એક આ ચોદ મણુદાનો દ્વાર્ષ પાણુ લાગ વધારે પડતો નથી. આ સ્થળે આટલી કડીઓ ગિનજરી છે, એમ કથાંવ કહી શકાય તેમ નથી. કવિ પોતાના લાવપ્રધાન વર્ણનકાવ્યમાં વધારે વિગતો-વસ્તુપ્રસંગો દાખલ કરવા ગયા હોત, કે ખીજનાં પાત્રો ઉમેરી રસદેવિધ્ય અને પ્રસંગોની આકર્ષકતા ખીલવવા ગયા હોત તો મુખ્ય પાત્રોના આંતરભાવોની એકરૂપતાના તાર વધી જ નત. વળી, પ્રકૃતિવર્ણન, અંગવર્ણન, ચિત્તની લાગવહીનું વર્ણન, આસપાસના વાતાવરણનું આલેખન, પાત્રોનાં મનોમંથનનું નિરૂપણ ઉચિત સ્થાને જ તેમાં આવે છે. એમાં આલેખાતું પ્રેમ અને નીતિના સંઘર્ષનું વર્ણન પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અને લાવના પલટાને માટે અનુકૂળ ભૂમિકાના રૂપમાં આવે છે. કાવ્યમાં એ એ વાર મિલનનાં દરયો આવે છે, તે પણ લાવની વાસ્તવિકતાને અનુરૂપ જ છે. કાવ્યમાં જે હેતુ કવિને સિદ્ધ કરવો છે, તે કવિએ ક્રમશઃ મૂળ પ્રેમના લાવને વિવિધ સ્થિતિમાં રજૂ કરી આખરે મૂર્ત કરી બતાવ્યો છે. એજ પ્રમાણે કલાપીનું એક સરસ ખંડકાવ્ય “ગિસ્વમંગળ” લઈએ. કાવ્યના આરંભે આકાશના એક ખૂણાને રહી રહીને અજવાળતી વીજળી અને વાદળાંભરી રાત અને યમુનાનાં ગર્જતાં ઊછળતાં કાળાં જળ મુખ્ય પ્રસંગને લવ્ય પશ્ચાદ્મ પૂરી પાડે છે. ગિસ્વમંગળની કામવિહવળતાના ઉદ્દીપનનું મૂચન કરવા આ ચિત્ર પર્કાખ છે. એ ચિત્ર જરા ય લખાવ્યા વિના કવિ ખીજ કડીમાં વાચકની જિજ્ઞાસા ઉત્તેજ્ય એ રીતે ગિસ્વમંગળને પ્રવેશ કરાવી દે છે. સમય, સ્થલ અને મુખ્ય પાત્રનો પ્રવેશ તથા તેની ચેષ્ટાઓનાં ચિત્રો ત્વરિત ગતિએ આપણી આંખ આગળથી આપણને ખેંચીને પસાર થાય છે. ત્રીજી કડીમાં પ્રકૃતિ તેની સામે લખાનક રૂપ બતાવી તેને લાલખત્તી ધરે છે, પણ તેની કામાંધતા એ લયરૂપો જોઈ શકતી નથી. પહેલી કડીમાંનું શાંત પ્રકૃતિચિત્ર ચોથીમાં કવિ રૂવી કુશળતાથી પલટાવી દે છે । આ જ રીતે કવિ રાત્રિના આ ચિત્રને પ્રભાતમાં, અને તેમ કરી ગિસ્વમંગળના ચિત્તના અંધકારને ગાનપ્રકાશમાં ફેરવવાના છે. છઠી-સાતમી કડીમાં કામી પુરુષની એકધ્યાનતા કવિએ બતાવી છે. આઠમી કડીમાં ગોખેથી લટકતા સર્પનો દોરીરૂપે જ નિર્દેશ કરીને પણ કવિએ ઉચિત સમયે બેદરફેટનની કલાની દષ્ટિ બતાવી છે. નવમી કડીમાં ખ્યારીને જોઈને ગિસ્વમંગળની વૃત્તિઓ જે રીતે ઉત્તેજ્ય છે, તેનું ઉચિત વર્ણન કર્યું છે. ૧૦ થી ૧૪ કડીઓ કવિ નાચકને અને સુંદરીને સંબોધનરૂપે રજૂ કરે છે તે કલાદષ્ટિએ ઉચિત લાગતું નથી. એ જ પ્રમાણે ૧૯ થી ૨૧ કડીઓમાં કવિ બનાવ પર પોતાનું લાખ્યાત્મક ચિંતન રજૂ કરે છે તે પણ કલાદષ્ટિએ સુભગ નથી લાગતું, કારણ કે કથાપ્રસંગ ત્યાં અટકી જાય છે. કવિએ બહુ બહુ તો સૂચનરૂપે આ જાને વખતે એક એક શ્લોક મૂક્યો હોત

તે ચાલત. પરંતુ પંદરમી દડીમાં કામીની રિધતિનો ને તેની મનોદથાનો પ્રતીકશૈલીથી ખ્યાલ આપનારો કલાપ્રયોગ સરસ બન્યો છે. ૨૨ થી ૨૪ દડીમાંનું નાયક-નાયિકાનું પ્રેમસંલગ્ન ચિત્ર ખરેખર રસમય છે. ૨૫મી દડીનું લાખ્ય ઉચ્ચિત બન્યું છે. સમયની વસ્તુસ્થિતિ વિશે કવિએ પરસ્પર વિરોધી દર્શાવેલો વિચાર આ પ્રસંગને વધારે ઘટ કરે છે. ૨૬ થી ૨૯ દડીઓનું પ્રકૃતિચિત્ર બિગેલા પ્રભાતને ગિરદાવે છે. “મારા પ્રિયતમ! ગઈ રાત્રિ ચાલી અરે રે!” માં ગિલ્વમંગળના ચિત્તની અશાંતિ હવે ચાલી જ જશે, એવું સૂચન મળી રહે છે. ૩૨મી દડીમાં સૂર્યોદય સાથે નાયકના અંતરમાં નવપ્રકાશની તૈયારીનું સૂચન છે. ૩૫ થી ૩૯ દડીઓમાં શળ, સર્પ, ઠાંડીનો ઠોલવાયેલો દીવો વગેરે પ્રતીકો કવિએ પૂરી કલાશક્તિથી ચોળ્યાં છે, જે પલટાનારા ભાવને ઉચિત નિમિત્તો પૂરાં પાડે છે. અહીં સુધી ભાવના ઉચિત પલટા માટે બાલ સામગ્રી પૂરી પાડી કવિએ ખૂબ ધીરજથી, કલાદૃષ્ટિથી ભાવનો ઉપચય કર્યો. કવિ ગિલ્વમંગળના એક જ ભાવને વધુ ને વધુ ઘટકરવામાં નિમગ્ન રહ્યા. તેની કામવૃત્તિની અંખનાના જ ભાવને બાલ સામગ્રી—પ્રકૃતિ, ચિંતામણિ, પ્રતીકો આદિથી પુષ્ટ કર્યો—પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડ્યો. ૩૯મી દડીના ઉત્તરાર્ધથી ચિંતામણિની દષ્ટિ બદલાતાં એ ભાવ કામને ખીન્ને છેડે એકદમ જાયકાઈ ગયો. ૪૫ દડી સુધી કામી પ્રેમીના ચિત્તને ઢઠોળવાને ચિંતામણિની ઉક્તિઓ ટકારા-રૂપ બની રહી અને ૪૭મી દડીથી ગિલ્વમંગળના કામી ચિત્તનો શાંત વૈરાગ્યમાં પલટો આવ્યો. દલાપી પોતાનાં ખંડકાવ્યોમાં ભાવ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા પછી તેનો ઉચિત પલટો બતાવી તેનો મોક્ષ કરે છે. કાંતનાં ખંડકાવ્યો અંગ્રેજી નાટકોની કલામાંથી સૂચન લઈને ચાલે છે, દલાપીનાં ખંડકાવ્યો કથાની કલા પ્રમાણે ભાવને ગતિ કરાવે છે. આમ, ભાવની એકાગ્રતા દલાપી તેમનાં ખંડ-કાવ્યોમાં સાધી બતાવે છે : ભાવ પ્રમાણે વર્ણન, ચિત્ર, વાતાવરણ સર્જે છે, ભાવ પ્રમાણે જંઠોના પલટા બતાવે છે. (જે કે “ગિલ્વમંગળ” તેમાં અપવાદ-રૂપ છે.) એટલે ભાવાલેખનની શક્તિમાં પણ દલાપી સંયમી કલાકારનું બલે નહિ, સારા કથાકવિનું ઈર્જન તો જરૂર કરાવે છે. દલાપીની ભાવનિરૂપણની રીતિ કલાકારની નહિ, પણ એક કવિની, કથાકારની છે. સરસ કથાકાર જેમ પ્રસંગને વર્ણવતો, આસપાસનું વાતાવરણ વર્ણવતો, વચમાં વચમાં તેના પર લાખ્ય કરતો જતો વર્ણવવાને અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે, તેમ દલાપી પણ કરે છે.

તેમનાં આત્મલક્ષી ગર્ભિકાવ્યોમાં પણ પોતાનો અંતર્ગત ભાવ આ રીતે પ્રકૃતિની પશ્ચાદ્ભૂતી સાથે વણતાં વણતાં કવિ સુસ્પષ્ટ ને સુદૃઢ કરતા બન્ય છે.

અને વાચકના ઠેવાને ભીંજવે એવી વાળી, હંદ, વર્ણન અને આલેખનથી પોતે અનુભવેલા ભાવનો સાક્ષાત્ અનુભવ વાચકના ચિત્તમાં સજીવ કરી આપે છે. વિસ્તારભાવે અંજની ગીતમાં લખાયેલું 'તેમનું એક દ્વંકું આત્મલક્ષી કાવ્ય "દેશવટા" જ્ઞેઈએ. એમાં શોભનાના રડતા મુખનું કાવ્યાત્મક વર્ણન કેવું લાવેચિત્ત અને સૌન્દર્યલક્ષી છે !

“અરમર અધરે વરસે ગોતી,
કુલડાં આંખડીને ખૂલેથી,
એ મુખડાનું વાસી દિલકું,
દેશવટે ઉદાસી રે !

“દેશવટે ઉદાસી રે” એ પંક્તિની સચોટતા અને લાવની સઘનતા વિચારો. પછી ખીજી કડાંમાં એ કરુણ ભાવની આવતી પરાકાષ્ટાનો અનુભવ કરો :

“પાળેલું પોગેલું પંખી,
રણવગડામાં મરતું અંખી,
નાગ ગયો ઠેયામાં ડંખી,
તલકે પ્રેમપ્રવાસી રે !”

કૃત્રી લાવેચિત્ત વ્યંજના દ્વારા કવિએ પોતાના સ્નેહનું દુઃખ મૂર્તિ કયું છે ! ત્રીજી પંક્તિ કલાપીની શબ્દશક્તિ અને લાવઆલેખનની કલાને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડવાની કુગળતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. ટૂંકા કાવ્યને અંતે મિલનની આશા વિના મૂરતાં બે પ્રેમી ઠેયાની દેશવટા જેવી એકલતા અને વિયોગવેદનાનું અસરકારક કરુણ ચિત્ર વ્યંજનારૂપે આપણા હૃદયને ભીંજવે છે અને કલાપીના ઉચ્ચ કવિત્વનું દર્શન કરાવે છે.

કૌતુકપ્રિય કે સૌષ્ઠવપ્રિય ?

લાવલેખનની સાથે કલાપીનું રસનિષ્પાદન પણ જ્ઞેઈ લઈએ. પણ તે પહેલાં જાગી લેવું જ્ઞેઈએ કે કલાપી સૌષ્ઠવપ્રિય કવિ નથી, પણ પૂણાંશે કૌતુકપ્રિય માનસવાળા અને દ્રટલેક અશે કૌતુકપ્રિય રીતિના કવિ છે.

કૌતુકપ્રિય માનસવાળો કવિ પોતાના વિચાર પરંપરિત ગતિએ બાંધતો નથી. તે પોતાની અંગત ડુચિ, બર્મિ અને કલ્પના—તરંગથી જગતને અને તેના પદાર્થોને જુએ છે. જીવનની બાંધી નીતિ—રીતિ તેના સ્વભાવને અનુકૂળ આવતી નથી. તેની અંખના, ભાવના વ્યવહારના ચોસલામાંથી નીકળી જઈ પોતાના આત્મામાં જ મસ્ત હોય છે. જીવનનો ઉદ્દાસ, નિત્ય વૃતનતાનો આનંદ, અવનવા સૌન્દર્યની

નિત્ય પ્યાસ તેની પ્રકૃતિ અને માનસનું લક્ષણ હોય છે. અતીન્દ્રિય, અગમ્ય અને અગ્રાહ્યને જ્ઞેવા, જાણવા, ઝીલવાની તેને સતત પ્યાસ હોય છે. આપણે જ્ઞેઈ ગયા છીએ કે કલાપીનો માનસઝોક, પ્રકૃતિ અને હૃદયપ્યાસ આવા પ્રકારનો છે. એ દષ્ટિએ કલાપી કૌતુકપ્રિય વ્યક્તિ છે : શેલી અને વર્ડ્ઝવર્થની જમાતની વ્યક્તિ છે. જગતનો નિત્યનો પ્રપંચી વ્યવહારક્રમ પોતાના કવિહૃદયને માટે નથી. જગતના અને કવિઓના માર્ગ નિરાળા છે, એવી તેમની દાષ્ટમાં અને

“ નથી નથી મુજ તરવો વિશ્વથી મેળ લેતાં,
હૃદય મુજ ઘડાયું અન્ય દો વિશ્વ માટે ”,

જ્ઞેવા તેમના કાવ્ય-ઉદ્દગારોમાં તેમનું આણું કૌતુકરાગી વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ જ્ઞેઈ શકાય છે.

સાહિત્યમાં કૌતુકપ્રિય રીતિ માટેનું કવિનું વલણ, નવીન રંગ, રંગનાં તેજ, અસ્ફુટ મધુર વ્યંજના, ઝહળતા કલ્પનાતરંગો, જૂનાં રૂપોનો અનાદર, ખાલ આકાર માટે પણ અનાદર, રસોલ્લાસ અને સૌન્દર્યની નવીનતા માટેના આગ્રહમાં જ્ઞેવાય છે. આપણે કલાપીને સામાન્ય રીતે કૌતુકપ્રિય કવિના વર્ગમાં મૂકીએ, કારણ કે કલાપીએ શબ્દોનાં ચોક્કસ રૂપો કે ચોસલાં માટે આગ્રહ નથી રાખ્યો. પોતાની લાગણીને વ્યક્ત કરવા જ તેણે લાપા પાસેથી કામ લીધું છે, લાપાની રમ્યલીલા બતાવવા નહિ. સસ્કૃત શિષ્ટ શબ્દોની અમુક જ પ્રકારની શય્યા, પદાવલીઓ માટે અમુક જ આકાર, ધ્વનિ વગેરેનો આગ્રહ, જ દોની અમુક ચોક્કસ રીતિની જ મુઘડતા વગેરે વિશે તેમને મમત્વ નથી. કલાપીનું ધ્યાન જેટલું લાવ કે લાગણીને વ્યક્ત કરવા તરફ છે, તેટલું કાવ્યના આકાર કે ખાલ રૂપ માટે નથી. રૂપમેળ વૃત્તો, માત્રામેળ જ દો, ગઝલો—એમ જે જે લાવ, વિચાર કે લાગણીને યોગ્ય રૂપ લાગ્યું તે તે તેણે અપનાવી લીધું છે. કાવ્યની આકૃતિ અમુક સૌષ્ટવના આકારમાં જ વહેતી જ્ઞેઈએ, એવું લક્ષ તેણે આપ્યું નથી. કાવ્યના લાવોમા ઉઠાળા, વિચારોમાં આઘાત આપવાની વૃત્તિ (દુન્યવી રીતરસમ, નીલિતું બંધન, પ્રણયત્રિકાલુની હિમાચત, સ્થૂલનો પણ રાગ વગેરે) કલ્પનાતરંગોમા રસોલ્લાસ અને તેજસૌન્દર્ય બતાવવા તરફનું વલણ, નિરૂપણની રંગીનતા, તેજસ્વી રંગોની કાવ્યમા પૂરણી, પ્રકૃતિનો અદમ્ય રોમ્પ, વૃત્તિનો ઉઠાળો, લાગણીની અતિશયતા, રસિકતાની અમર્યાદિતતા, શબ્દો અને અર્થની વ્યંજના—એ બધા કાવ્યલક્ષણો કલાપીને રોમેન્ટિક-કૌતુકપ્રિય કવિ લેખે ગણાવવા પૂરતા છે. પરંતુ તેમને પૂર્ણતયા કૌતુકપ્રિય કવિ માનવા પ્રેરે તેવી તેમની ગઝલો જ છે, સસ્કૃત વૃતમેળમાં રચાયેલી તેમની કવિતા નહિ. ગઝલોમાં વ્યક્ત થયેલ લાપા અને જ દોની મસ્તી, તેના રૂઢ નિયમો તરફની તેમની

એપરવાઈ, ગઝલની અંદરના પ્રાણરૂપે રહેલો તેમનો ઊર્મિઉછાળ, નિરપહ્નની ઉદ્વેગતા, તેમની કેટલીક કલ્પનાઓ વગેરે તેમને પૂરેપૂરા કૌતુકપ્રિય કવિની હારમાં બેસાડે છે. ગઝલનું સ્વરૂપ અને જંદો તેમના કૌતુકની ઠ લાવની પ્રયત્ન હારતીને પોયે છે. પરંતુ સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પ્રવેશતાં જ કલાપીની કવિતા સૌષ્ઠવલક્ષી બની જાય છે, તે વાત લગભગ વીસરાઈ ગઈ છે. કલાપીએ ઊર્મિકાવ્યોની નવીન શૈલીનો સારો વિદ્યાસ કર્યો, પણ તેમની વૃત્તરચના તેમના કૌતુકપ્રિય લાવેને શાંત-સૌમ્ય બનાવી દે છે. વળી, કલાપીએ જંદો કે કાવ્યસ્વરૂપોના બાહ્ય રૂપમાં દેશો ફેરફાર કર્યો નથી. તેમણે સંસ્કૃત વૃત્તોનો ઉપયોગ કર્યો, પણ એ જૂનાં વૃત્તોના રૂપમાં ફેરફાર કરી તેમાંથી નવાં સંવાદી રૂપો સર્જ્યાં નથી. વૃત્તોની બાબતમાં કલાપી કાન્ત, નરસિંહરાવ, બાલાશંકર, ઉરિલાલ આદિ કવિઓને જ અનુસર્યા છે. વળી, કલાપીના કાવ્યરંગો રૂપ વિનાના નથી. નવા રંગોને ઝીલવા તેમણે જૂનાં રૂપોનો આશ્રય લીધો છે. કાન્તે પ્રયોજેલ ખંડકાવ્યો, લાવ પ્રમાણે વૃત્તમાં પલટા, અંજની ગીતો વગેરેને તે અનુસર્યા છે. નરસિંહરાવે પ્રયોજેલ માત્રામેળ જંદોને તેમણે વપરાશમાં લીધો છે. વળી, કલાપીની કવિતામાં શબ્દશબ્દનો અર્થ બરાબર થઈ રહે છે. તેમની મધુર વ્યંજનાઓ પણ સ્ફુટ, અગૂઠ હોય છે. એમના કાવ્યમાં સમગ્ર રીતે અર્થ બરાબર સ્ફુટ થાય છે. દરેક શબ્દ, પદ, વાક્યનો અર્થ તેમની કવિતામાં થાય છે. ઊછળતા લાવો, લાગણીના ઉછાળા, ઊછળતા કલ્પના-તરંગો અને રસોલ્લાસિત અલંકારો તેમની વૃત્તબદ્ધ કવિતામાં ગઝલ જેટલા ઉત્કટ નથી રહેતા પણ સ્વસ્થ બની રહે છે, તેમાં કોઈ નવીન ઘડતર કે તેજ હોય તેવું લાગતું નથી. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં કલાપી પણ કાન્તની જેમ અર્ધ કૌતુકપ્રિય-અર્ધ સૌષ્ઠવપ્રિય કવિની હારમાં આવી શકે. તેમનું માનસ સંપૂર્ણ કૌતુકપ્રિય છે—તેમની કવિતા અર્ધી કૌતુકપ્રિય છે. નાનાલાલની માનસ-લાવના સૌષ્ઠવપ્રિય વ્યક્તિની, પણ તેમની કવિતા કૌતુકપ્રિય કવિની, બ્યારે કલાપીનું માનસ કૌતુકપ્રિય વ્યક્તિનું, પણ તેમની કવિતામાં સૌષ્ઠવ અને કૌતુકનું મિશ્રણ-

રસનિબંધન :

કૌતુકપ્રિય માનસવાળા આપણા કવિનું રસનિરૂપણ સૌષ્ઠવ અને કૌતુકના મિશ્રણવાળું છે. તેમની રસનિરૂપણની રીતિ પશ્ચિમના કૌતુકપ્રિય કવિઓથી ઘડાઈ છે, પણ તેમની રસદષ્ટિ પ્રાચીનોના જેવી છે. શંગાર, કરુણ, વીર, વાતસલ્ય અને શાંત આટલા રસોમાં તેમની કવિતા વિહરે છે.

કરુણુ :

કલાપીની કવિતાનો મુખ્ય રસ તો કરુણ જ છે. તેમણે પોતે કહ્યું છે :
“તે અશ્રુઝરણુ જ શોણિત સમુ’ તે કાવ્યમા છે ભયુ’.”

(“પાન્ય પખીડુ”)

—“મારી ગરીબ કવિતા બસ કાઈ રાતી !”

(“જીવનહાનિ”)

—“મારાં આત્મ તારા ગીતો.” (“પ્રિયા કવિતાને છે’હુ’ આસિ ગન”)

“હૃદય કોઈ અશ્રુભર્યા રસથી ભરપૂર છે”

(કાન્તને પત્ર, તા. ૧૧-૧૨-૯૭)

૧૨જવાડી ખટપટે, પ્રણયનિષ્ફળતાએ, જન્મજન્મ નિર્વેદની વૃત્તિએ અને કોઈ અગમ્યની ધ્યાસની અતૃપ્તિએ કલાપીના જીવનમા કરુણુરસિકતા રેડી હતી. કામળ હૃદયના સર્વ પ્રાણીમાન તરફના સ્નેહને લીધે પણ તેમની વિષમતા જ્ઞેઈને હૃદય અશ્રુથી ભરેલુ હતુ. એમતુ સવેદનજ ખનાતુ, વિગહતુ, અતૃપ્તિતુ અને તેથી દર્દનુ હતુ. એટલે એમની કવિતાનો મોટો ભાગ બન્યો આસુ અને કારુણ્યનો. કલાપીને મન “આસુડા જ કેસુડા” છે, કારણુ કે તેમતુ અશ્રુ સાચા પ્રેમતુ પરિણામ અને તિતિક્ષાતુ બળ હતુ. વિપ્રલભ શૃંગાર કલાપીના કાવ્યનો મોટો ભાગ રોકે છે.

“અહી પ્રીતિ મૈની પ્રણય રતિ એ ભાવ સઘળા,

અરે રે! રોવાતુ અરપણુ ઢરી શાન્ત મનતા. (“જગૃતિતુ સ્વપ્ન”)

એથી તેમને “દર્દોની કો કયામા તો દર્દનો પ્રભુના જડ” એવુ દેખાય છે. એટલે એ માગે છે—“પ્રભો રોવુ દેજે દુઃખમય બોળા જિગરને”, કારણુ કે તે માને છે :

“ઝદન જઝર આહી પૃથ્વીમા સ્વર્ગઅશ.”

તેમના ખરેખરા કરુણુકાવ્યો ઈ. ૧૮૯૬થી શરૂ થયા, તે આખર લગી રહ્યા વિધિની કરતા, પત્નીની સકુચિનતા, જગતની વિષમતા, પ્રિયાની અસહાયતા, હૃદયજખનાની અતૃપ્તિ ને નિષ્ફળતા—આ બધા તેમના કરુણુના નિમિત્તરૂપ છે, એટલે કે વિભાવો છે પ્રવૃત્તિના વિરોધી કે સવાદી વાતાવળુચિત્રથી કવિ પોતાના કરુણુને વધુ ઘેરો બનાવે છે અને નિઃપણુમા એવી આર્દ્રતા, ઉત્કટતા અને લાગાગીમયતા કવિ વ્યક્ત કરે છે કે તેમના ચિત્તતુ કારુણ્ય આપણુને તે વાચતા સ્પર્શી જાય છે. ટૂંકમા, તેમના આત્મલક્ષી કરુણુકાવ્યો સર્વાતુલની બની રહે

છે અને તેમની ઠરુણ પરિસ્થિતિ કે સાગળીનો અનુભવ આપણે જ દાવ્ય વર્ણનાં ઠરતા દોષએ એવી અદરપતા તેમનાં દાવ્યો સાથે સંધાઈ જાય છે. તેમના ભાવો યુવાન હૃદયની પરિસ્થિતિના છે અને યુવાનોના ચિત્તમાં આવો ઠરતિવ્યાપાર ચાલતો જ દોષ છે તેથી તેમના પ્રેમઠરુણ ભાવો સર્વ યુવાનોના વડાલા બની જાય છે. સૌ યુવાન એ ભાવોમાં પોતાના જ ભાવો જુએ છે, કલાપીની છબીમાં પોતાની જ છબી કદાપી કાઢે છે.

પરંતુ કલાપીની અશ્રુધારા બે જાતની છે : એક પોતાની જાત માટે વહેતી અને બીજી જનના તથા પ્રાણીમાત્ર માટે વહેતી. પહેલી અશ્રુધારા છે શોભના માટેની, પ્રેમની વિશુદ્ધ ભાવનાને અનુરૂપ પાત્રની પ્રાપ્તિ માટેની તલપની. બીજી અશ્રુધારા છે દુઃખી, દુર્ભાગી, દીનહીન, લગભ પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલાં, અગાની, અસહાય બંધુઓ-પ્રાણીઓ પ્રત્યેની ઠરુણાની.

“ મૃગહૃદય મહી” છે તીર લાગ્યો અને રે !

ખજખજ ઢળતું લા । રક્ત જૂમિ પરે એ !”

(“ વીણાનો મૃગ ”)

“ તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો,
છૂટ્યો તેને અરરર પડી ફાળ દેયા મહી” તો.”

(“ એક ધા ”)

“ દુઃખી છું કે કુદરતતણા સામ્યતું એકથ ત્યાગી,
રે રે ! સતા તમ પર જનો ભોગવે ફૂર આવી.”

(“ મને જોઈને ઉડી જતાં પક્ષીઓને ”)

“ એ જાળ તું જાણે નહિ, હું જાણું ને રોઈ, અરે !”

(“ એક આગિયાને ”)

“ અરે ! ભોળા પ્રાણી ઉપર ચલવે રાજ્ય જુલમી !”

(“ મહારું કખૂતર ”)

“ આવું આ પક્ષી ! તેને ચે આવી પીડા ખરી, અરે ?”

(“ સારસી ”)

“ પ્રેમીનો હોય બેલી કે તો આનું કૈં થવું ઘટે,
પામે છે ત્રાસ મારો તો આત્મા આ દુઃખ જોઈને.”

(“ સારસી ”)

“ અહીં આ જે રીતિ જન પ્રતિ ચલાવે જન, અરે !”

(“ કુદરત અને મનુષ્ય ”)

આ ખીણ અશ્રુધારા વહેવડાવામાં કાવ્યનો નાયક કલાપી અનુકે પાશીલ જગતસલ સાધુના રૂપમાં દેખાય છે.

શૃંગાર :

કલાપીની કવિતાનો ખીન્ને મુખ્ય ગ્રસ પ્રણયશૃંગાર છે, રાગ અને ત્યાગ ઉભય તરફ તેમની વૃત્તિ જ્ઞેશ કરતી હતી. પ્રણયનો અનુભવ, તેનો રોમાય જ્વાપીના ચિત્તમાં હર્ષને ઉલ્લાસ ભરી દેતા હતા. તેમની પ્રેમદષ્ટિ સદા યુવાન જ રહી. પ્રથમ વારના પ્રેમનો અનુભવ તેમની કલ્પનામાં અર્વદા રમતો રહ્યો. એવા પ્રેમનો નિત્ય અનુભવ કરવા તરફ તેમનું ચિત્ત અદા તલસવા લાગ્યું. એમની પ્રણયદષ્ટિ સમય જતા સૂક્ષ્મ તરફ જવા લાગી, પણ ત્યારે ય સ્થૂલ ભોગ માટેની તેમની વામના ઘટી જણાતી નથી. તેનણે એવો દલ કદી કર્યો પણ નથી. “પ્રેમમાં બધી નીતિ સમાઈ જાય છે. હૃદયના ઐશ્વર્યમાં શરીરનો સ્થૂલ સબંધ પણ પુખ્તવ્ય જ બની રહે છે.” (કાન્તને પત્ર, તા. ૧૧-૧૨-૧૯૭) ‘સ્થૂળથી પેદા થયેના, સ્થૂળમાં વસતા માનવીને સૂક્ષ્મ માનવી, ઘણું કરીને, એકદમ સ તોષ થતો નથી. મને તો હજી થતો નથી.’ (વાજસુરવાળાને પત્ર, તા. ૨૧-૧૨-૧૯૭) આમ, સ્થૂળ પ્રેમની વૃત્તિ માટે કલાપીને અદા તરસ રહેતી હતી. સ્થૂલ ભોગને કવિ ગ્રસથી માણતા હતા, એનું ઐન્દર્ય, એનો રસાનદ પણ અનુભવનો એક અનેરો વિષય છે, એવી તેમની દષ્ટિ હતી. એથી તેમણે ભોગ-પ્રવાન સ્થૂળ શૃંગારનું નિગ્ધણું એટલી જ ઠીલટથી કાવ્યોમાં કર્યું છે. ‘કેલિ-સ્મરણ’, ‘જ્યા તુ ત્યા હુ’, ‘સાખીને ઠપકા’ વગેરે કાવ્યો એના નમૂના છે ‘ભાવના અને વિશ્વ’ કાવ્ય, જ્યા કવિને જ્ઞાન છે કે ‘રમમય થવું’ શારીરને બને જ બને નહી’, ત્યા પણ સ્થૂળ શૃંગારના ચિત્રો તે ગ્રસપૂર્વક દોરે છે. (જુઓ કડી ૭ અને ૧૨) “હૃદયનિપુટી”માં સૂતેની શોભનાના દેહનું વર્ણન કરતા—

“પડી છે આઠી કદની સગ્ખા બે પગ તાણી,
અને વચ્ચે ઉડે ફરફર થતી પાટલી ઝીણી.”

—તુ શૃંગારરસિક સૌન્દર્યચિત્ર આલેખે છે.

“હિનાના રગથી પ્હાની સનમની રગતો’તો હુ,
ઝૂખીને બાવમાં તેના ગુલોને ગૂથતો’તો હુ”

જેવી પક્તિઓમાં રાસિક પ્રેમનેષ્ટાનું વર્ણન મળે છે. સૂતા સૂતા શોભના અશ્રુ સારે છે, તે વર્ણવના પણ કવિ શૃંગારરસિક ચિત્ર આલેખે છે :

“પડે છે દેહા બિદુ ચિબુક પરથી એ સ્નન પડે,
અને ત્યાથી ધીમે ટપકા પડતુ બાબ પડે,
સ્નનો બેની વચ્ચે ટપકા વળી દાર્ઠ સ્થિર થતુ,
દિમે બામે મોતી શશાકિરાગુમા દેહ ચમકતુ.”

એ જ પ્રમાણે “દમી” દાવ્યનો નાશક પ્રથમવાગ બીવ કન્ધાનુ તાગમૈક
અનુભવે છે, ત્યારે

“ઘડીઠ દષ્ટિ અનદ ભરાય છે, ઘડી કપોલે અવગે મગી પડે,
ઘડી ચુમે છે પન્ની શુભાપીને, ઘડી સ્નનોની સક મદ કમ્પતી.”

આમ, કલાપીના શૃંગારનિરૂપણમા શૃંગારવર્ણનનો ગગ તાદશ, સ્વભાવોક્તિ
ચિત્રોની સુરેખનાથી મળતો હોય છે. એમા મલેકકિતિ, સ્વભાવોક્તિ, ઉપમ
આદિ અનકામે અને વાસ્તવિક વિગતોનુ દર્શનાત્મક ગૈરીમા આલેખ
મુખ્ય છે. કવિ દેહસૌન્દર્યના વર્ણનો ગ્રવદ્યોગ કવ છે “દમીગણ”મા સરોવરનુ
અને તેમા તગતા હમનુ ચિત્ર કલાપીને એકતાગ બનાવી દે છે. સ્તુતિસૌન્દર્યમા
પણ માનવશૃંગારની રસિકતાનુ કવિ દર્શન કરે છે, જેમ શૃંગારસૌન્દર્યમા તે
પ્રકૃતિસૌન્દર્યનુ મિશ્રણ કરે છે તેમ જ. કલાપીની દાવ્યશૈલી પણ આવે સમયે
ખૂબ ગસિક, ચિનાત્મક, સૌન્દર્યની ઝીબી વિગતોની નિર્ગણક અને સુશૈખ તથા
ચિત્રાકર્ષક બની રહે છે. તેમના શૃંગારચિત્રોની ઝીણવટભરી સ્પષ્ટ રેખાઓ
મન પર મીઠી અગર પાડે છે. “મુખધાવસ્થાનો મનહર મોદ, નવોઢાના અવનવા
અટક્યાળા અને પ્રિયતમાના પ્રેમરેલા એવાગણા વર્ણવતા કલાપીની ગકિત પોતાનુ”
ખરુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે ૨૪

તેમના શૃંગારનિરૂપણમા મુખ્યત્વે સ સ્કૃતની ભાગપ્રધાનતા છે. એમણે કરેલું
“સુદુપ્ત પ્રિયાનુ વર્ણન” કે “કલિસ્મરણુ” સ સ્કૃત કવિઓની શૈલીનુ જ
છે. એમા ય “કલિસ્મરણુ” તો તેના મધુર વાજનાપૂર્ણ ગસિક ચિત્રોથી
કલાપીની દાવ્યશૈલીનુ એક વિશિષ્ટ અંગ બની રહે તેમ છે.

વાતસલ્ય :

(કલાપીનો નીચે પ્રકૃતિગત પ્રિય ગસ વાતસલ્ય છે) સ સ્કૃત આલકારિકોએ
વાતસલ્યને રસમા ગખ્યો નથી, પણ કલાપીએ તેને રસ ગણી શકાય તેવુ સ્વરૂપ
આપ્યુ છે. કલાપીનુ હૃદય દામળ અને સ્નિગ્ધ. તેથી પુષ્પો, મદુ છોડવા,
પ ખીઓ, હરણા જેવા પ્રાણીઓ વગેરે તેમને ખૂબ ખ્યાગ લાગે છે. કવને વીધીને
તેના હારગોટા બનાવવા તે પણ તેમના અત્યંત દામળ ચિત્તને ભારે જુલમ

લાગે છે. (પથ્થર અને ગોમળી વડે પક્ષીઓને દૂર કરવામા પણ તેમનું હૃદય સમસમી બેઠે છે : “રે, પખીડા મુખથી ચણવને ગીત વા કાઈ ગાવે”, “રહેવા દે! આ સહાર યુવાન તું.” આ દુનિયા તેમને સતતા આશ્રમ જેની પવિત્ર લાગે છે. જરા પણ વિષમતા, અન્યાય, ઊંચા, મહિનતા, અપવિત્રતા કે અપ્રેમ તે સહી શકતા નથી.) કુદરતમય જીવન એમનો મન છે. કુદરતથી વિમુખ બનીને જીવન જીવવું એમને મન અવળી ગીતિ છે.

“જીવવું જીવ લેઈને, આહી એની દીમે રીતિ ।
દોઈને દુઃખ દેવાથી તૃપ્તિ કેમ હરો થતી ?”

“અહા! કેવા પથે કુદરત કરે છે ગતિ અને
અરે! કેવા પથે કુદરત તણા બાળક તમે !”

અને આવા કનુષ્ણલાવથી તેમનો વાત્મવ્યભાવ ખૂબ ઉત્તેજ્ય છે. “વૃદ્ધ માતા”, “વૃદ્ધ દલિયો”, “અસ્વસ્થ ગૃહિણી”, “ભગ્ન”, “શાન્ત પ્રેમ” વગેરેમા વાત્સલ્યસતુ મુઘ્ઘ આલેખન થયું છે. એ ગમ માનવીની મમતાના મધુગ ચિત્રો આપે છે. દુઃખના પીતુ માનસ ક્રોમળ, નષ્ટ, નાજુ, નિષ્પાલન અને સરલ હોવાથી કૌટુંબિક ભાવો અને વિશ્વપ્રેમના ભાવ તે સખગતાથી ને તીનતાથી રંગૂ કરી શકે છે. તે જીવનમ આમથી પાછા પડતા નથી, પણ દોઈને દુઃખ આપીને, દોઈનું અહિત કરીને વસ્તુ મેળવવી તેમને અનિષ્ટ લાગે છે

“છે યુદ્ધ તો જગવવું : પણ પ્રેમ ગખી,
લોહી વીધા વગર લોહી દઈ જ દેવું ।”

આ પકિતઓ ગાંધીયુગના કવિની નથી, ઓગણીનમી નદીના કવિની છે. પ્રાણીમાત્ર તરફ અગી, પ્રમ અને વાત્સલ્યદષ્ટિ દલાપીએ જીવનમા કેળવી છે અને કવિતામા વ્યા વ્યા તક મળી ત્યા ગાઈને પુરસ્કારી છે.

શાંત :

આવી દષ્ટિને કાગળે તેમનું દર્શન આખરે શાતરતમા પગિણુમે છે. હૃદય-રસના શામક ભાવરૂપે વેનગમ અને ત્યાગની વૃત્તિમા ક્યાપીનો શાંત ગમ વ્યાપી ગહે છે. “ખિત્વમ ગળ”મા ચિતામણિના મિવન પછીનો વૈરાગ્ય એ તેમના શાંતગમનું ઉત્તમ દેહ હણુ છે. “આમમાતા”માનું શાંત, સ્વલ આમજીવન અને “ભરત”ને દરજીશિશુ સાદેનો સૌમ્ય અનુરાગ એમની શાંતરતની દષ્ટિ સૂચવે છે. વૈરાગ્યનો ભાવ અને વૃત્તિ તો તેમને ગમધૂધીમાથી મળી હતી. એ કારણે જ તેમને જીવનભર નિર્વેદ રહ્યા ધર્યા. આથી વિપ્રતલ કડુણ ભાવો

પછી તેમની મમાધાનકારી દષ્ટિ આખરે શાંતરસના આલેખનમાં જ સ્તરી પડે છે. કવિને આ રસ કાવ્યો પશ્ય છે. તેમનું ચિંતન, વૈગમ્ય, પ્રેમ, અધ્યાત્મવલ્લભ તે શાંતરસની પીછીમા બોળીને વ્યક્ત કરે છે. તેમની દષ્ટિનો એક જ અનિરાશાનો કે અવદાનો નથી. આથી તેમની ક્ષમ પ્રબુદ્ધ પ્રયોગન અને વિધિ નિર્માણમાં શ્રદ્ધા ખતાવતી શાંતરમના ચિત્રો આનંદપૂર્વક દારે છે. ૧૮૯૮ પછી તો કવિનું હૃદય ભક્તિભાવથી પણ વાગવા બીજાનવા કરે છે :

“ પીને પીવાડી મધુ અમૃત પુ'પનુ ઝી
પીનું ધરે પ્રશુભ તે લઈ મન ગહેને.”

વીર :

ક્રોધમગ અને નરમ દિનના ગિજવી કવિ કલાપીને વીગમ અને ઝોજસ્વની પાની પણ અસિદ્ધ નથી; જો કે અન્ય રસોના પ્રમાણમાં તેની કવિનામાં વીગમસનો છટકા આછેરો જ છે. “ વનમાં એક પ્રભાત ”માં હિલાલના અનુકરણમાં મૃગના કૂદકાના વર્ણનમાં તથા સિહગર્જનના વર્ણનમાં વીગમની પાની ચમકાવે છે. “ કૃતમતા ” કાવ્યમાં કવિહૃદયનો જોરસો ઊભળી ગયો છે.

“ ભલે કૂકો કૂકો પવન તમ બવાળા સળગતી ” એવી પકિતઓમાં તથા કૃતલીક ગઝલોમાં હૃદયની ખુમારી તેમણે બતાવી છે. તેમની આવી શૈલ્ય પ્રેરક જોરસાદાર વાણીમાં મનની બેખવાઈ અને આજના કવિ જેવી વિચારપ્રધાન મરતી પણ અનુભવાય છે. “ ભૂમીરણ ગોદેવ ”માં અભિમન્યુની ખાગેટ કહેલી કથા એ વીગમનો મારો નમૂનો છે. પ્રેમીગુણના વર્ણનમાં તથા ભીન ટોળીના પરાક્રમો, તેમના શત્રો અને પૂર્વજોના ઇતિહાસના આલેખનમાં વીગમની પીછી ફરી રહી છે. એનું વાતાવરણ યુદ્ધનું ટોવાથી અને કથાનો કહેનાર તેમાં ગઢવી ટોવાથી કવિએ તેમાં કૃતલીક રાંધ ક'પનાઓ અને પાનીના ઝોજસનું ઉચિત તેજ દાખવ્યું છે. આમ છતાં પણ ‘ કૃતમતા ’ કાવ્ય સિવાય અન્ય કોઈ એમાં તેમણે આલેખેલો વીગમ જૂની સ સ્મૃત મનીના રહ પ્રકારનો છે.

કલાદષ્ટ : કાવ્યશૈલી :

પોતાના સમગ્ર માનસ પ્રતિ, સરલ અને કાવ્યાબ્યાસમાંથી જે કાવ્યાદર્શ કલાપીને માપડ્યો તેમાંથી એમની વાન્યશૈલી ઘડાઈ. કલાપીને યુનિવર્સિટીની કૅમ્પસની મજા નહોતી તેથી જે વાતાવરણમાં તેમનો સમયના અન્ધ સારા કવિઓ કાન્ત, નરસિંહગવ, ગોવર્ધનગમ, હિલાલ, મણિલાલ, મણિલાઈ આદિ જીર્ણા હતા તેનો લાલ કલાપીને મન્યો ન હતો. કાન્તની ઉત્તમ કવિતા તેમના કોલેજકાળ દરમિયાન જ લખાઈ હતી. શબ્દોને ઘડવાનો, કાવ્યના સિદ્ધાંતો અને

રૂપને સ્વસ્થતાથી વિચારવાનો પૂરતો અવકાશ અને વાતાવરણ તેમને પ્રાપ્ત થયા હતા કલાપીમા અભ્યાસશીલ વૃત્તિ હતી, પણ કાન્ત આદિ તેમના હિમ્ય અભ્યાસ માથા અગ્રેજી કાવ્યવિવેચન, ઝીણવટવાળી કલાનંજર, કાવ્યના રૂપની સમજ વગેરેનો જે પરિચય તથા સંસ્કાર કહેલેજ દરમિયાન પામ્યા તેનાથી કલાપી વચિત રહ્યા હતા.

એટલે કલાપીની કાવ્યશૈલીનું ઘડતર તેમના પોતાની રીતના સ્વૈરવિહારી અભ્યાસ અને તેમના માનસની ભૂમિકામા ગૂંઠીને થયું. તેમની પ્રકૃતિ પણ એવી ઉત્સાહી, અર્ધીગ અને ઊર્મિતરંગપ્રધાન કે વિચાર આવ્યો કે કઈક વેદન થયું કે ‘ચોવીસ લીટી પાય મિનિટમા’ જદમા ઉતારી નાખી. પછી તેમાના શબ્દોને સુધારવા, મઠારવા, ખદલવા અને તેમનું એકસગમ્નું સૌખ્ય જાળવવા, એક જ ઊર્મિના પુન પુન થતા આવર્તનને ટાળવા— એવી એવી ઉત્તરક્રિયા તેમને ખડુ ફાવતી નહિ અથવા કહો કે તે માટે તેમની ટૂંકી જિંદગીમા પૂરો સમય પણ તેમને મળ્યો નહિ.

આજના “ક્રકારવ”મા જપાયા છે એમાના ઘણા કાવ્યોને કલાપીએ પોતે જે પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ જપાવ્યો હોત તો જરૂર દૂર રાખ્યા હોત. કલાપીમા ઝીણી ઝીણી કૌશલસૂક્ષ્મ ખડુ જેવા નથી મળતી, પણ કવિતાની સમરત અસર અને સૌન્દર્ય વિશે તેમની દાષ્ટ ખડુ સાફ ને સ્પષ્ટ છે. કવિતામા રસ, લાગણી, દેખનાની અસર કેવી સચોટ હોવી જોઈએ તેને વિશે તેમની સમજ માર્મિક છે. એટલે જે કલાપી વધુ જીવ્યા હોત તો “ક્રકારવ”મા જપાયેલી કેટલીક કૃતિઓનો નાશ કરત અને કેટલીકનું તે ઈ. ૧૯૦૦મા જે સ્થિતિમા હતી તે સ્થિતિમા તો પ્રકાશન કદાપિ ન કરત “હમીરજી ગોહેલ”નું પ્રાપ્ત કાવ્ય તો તેમનો એક અભ્યાસપાઠ (Exercise)રૂપ જ તેઓ ગણ્યતા હતા. એ કાવ્ય પોતે પ્રકટ કરત ત્યારે તેમા ઘણું સુધારી-વધારી, રૂંધી નાખીને જ તે પ્રકટ કરત. ૧૮૯૬થી ‘૯૮ સુધીમા લખાયેલી તેમની ઘણી કાવ્યકૃતિઓમાના વક્તવ્ય, સૂર, નિગપણ એકના એક પ્રકાશના હોવાથી કલાપી ઠયા તો તેમનો અર્ધ અને આજ પકિતઓ કે કંપના સર્ધ “હૃદયત્રિપુટી” જેવા એકાદ-બે નવીન ખડકાવ્યો રચી તેમા તેમનો સમાવેશ કરી દેત અથવા તો નબળી કૃતિઓને અલસાઈએ ચઢાવી દેત. એ જ પ્રમાણે તેમનામાં વય સાથે વધતી જતી કલાદષ્ટિને લીધે તેમના સારા કાવ્યોમા પણ પકિતઓ ફરી સુધારવામા, કાપી નાખવામા, કાવ્યની દીર્ઘચિન્તિત તથા તેમા આવતા પુનરાવર્તનો ટાળી નાખવામા તેમના મનને તે લગાવત. પરંતુ પદવ વય, માનસિક શાંતિ અને સ્વસ્થતા અર્પે તેવા સન્નેગોને

અભાવે હલાપી તેમ કરી શક્યા નહિ. પણ તેથી હલાપીમાં સ્વયંજી, નૈસર્ગિક કવિત્વ કેવું સળગી હતું તે પામવાનો કાલ આપણને યથા છે. હલાપીના કલાપરો ઠાંગો સગલગ તદ્દન પ્રથમ સથેડા-ઉતાર (First hand) જેવા જ આપણને પ્રાપ્ત થયા છે. દાન્ત-નગ્નિલગવ આદિના જે કાવ્યો આપણને આજે મળે છે તેનું સ્વરૂપ તેના પહેલા ઉતાર કરતા કંઈક જુદું હોવાનો સભવ છે. કવિતામાં કૌશલને, કસળને (craftsmanship) અને નમોર્નને અવશ્ય અધ્યાન પણ છે, અને દાન્તની કમનીય કવિતાનો જે જુદું છે તેમાં તેમના કૌશલ અને સમાર્નનદાનો દિસ્તો નાનોસૂનો નવી પણ હલાપીની કવિતા તેમના પ્રથમ ઉતારમાં જેવી ઠાંગા ઉપર ઊતરી તેની જ સગલગ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તેમની કવિતા પ્રકટ કરતા દાન્તે અને તે પહેલા મણિલાલ, જટિલ આદિએ તેમાં સ્વ. રૂપશ કર ઓઝાના ચમ્દોમાં કહીએ તો કશું “લોલવિલોલ” કદાચ કહ્યું હતું, પણ તેમના કા થોમાનું સમગ્ર વસ્તુત્વ, રૂપ, રાવી અને આકૃતિ જેના એ મિત્રાએ શાખિદ્ રૂપારો સિવાય પીનું કશું તેમાં કહ્યું હોય એન લાગતું નથી એટલે હલાપીના આખા “કેડાગવ”ને તે તેમની સર્જકતાના પહેલા સથેડા-ઉતાર જેવો જ માનું છું, જ્યારે દાન્ત, નરસિંહ રાવ, ઠાંગા આદિની હયાયની કવિતાને તેમની સર્જકતાના પીળા એટલે સમાર્જિત ગરેડા-ઉતાર જેવી ગણું છું તેવી હલાપીની કવિતામાં કૌશલ, કલાદારીગરી કે તેમાં કેન્દ્રિત બનવા જેવળા સ્વસ્થ ચિત્તાના ઝીણા ઝીણા વિચારોનો વિનિયોગ થઈ શક્યો નથી.

આથી હલાપીની કવિતામાં કલાનો એટલે કે કાવ્યના શિલ્પમ્યાપ્ત્યનો કસળ થયેલો ઓછો જણાય છે તેમ છતાં હલાપીમાં કલાદષ્ટિ હતી નહિ એમ તો કહેવાય તેવું નથી જ લાગે તેના સ્વયંજી પ્રાકટ્ય આવે તત્કાલ યુગ પ્રમાણે જેટલી કલા હલાપીના નૈસર્ગિક કવિત્વળગે પ્રકટ થઈ તેટલી હલાપીના કા થોમા મળે છે, અને એ કલાનો આવિર્ભાવ પણ અત્યંત નથી હા, દાન્તના જેમ હલાપીમાં કલા માટે એટલી સલાનતા નથી, પણ તેથી હલાપીમાં કલાદષ્ટિ નથી એમ તો કેમ કહેવાય ? ‘ગિલ્વમંગળ’ મન્યમાં પ્રકૃતિ અને માનવલાવને સાકળી લેવામાં, ગિલ્વમંગળનો મ્યાવસ્તુમાં પ્રવેશ કરાવવામાં, યોગ્યિત નમયે કામી નાયકની

૨૫ ૧૯૬૫ના જાન્યુઆરીમાં “માત્ર મિત્રમટળ માટે હલાપી કાવ્યો હાપવા આવે છે પણ તેમાં એટલી બધી બૂનો આવે છે કે એ બધ કરાવી તે કમીને હાપવાનું કાર્ય જટિલને સોપે છે તે બધા એ કાર્ય મણિલાલને સોપાય છે અને છેવટે જટિલ પાસેથી મળેલી કાવ્યનકલોને આધારે દાન્ત, હલાપીના મૃતુ જાદ ‘કેડાગવ’ હાપવે છે એટલે શાખિક કેરફારો જટિલે, મણિલાલે કે દાન્તે કર્યા હોય એવો સભવ છે

સ્થિતિ ને મનોદશાનો પ્રતીકરૈશીથી ખ્યાલ આપવામા અને નાયકના અતરને જગાડવા માટેની મુદ્દતિત ભૂમિકા યોજી આપવામા તેમની કલાસૃજનો પરિચય આપણને થાય છે. “વૃદ્ધ ટેનિયો” એ ડપાતર જેવા કાવ્યમા પણ મૂળ વર્ણવવાના કાવ્યમાથી કેટલુક ટટકાવી દેવામા અને કેટલાક ભાગમા કનુણરસ-નિરૂપણ વધુ તીવ્ર બનાવવામા તેમના કલાદૃષ્ટિની ઝાંખી થાય છે. “પ્રપાત” કાવ્ય જાણે સ્વપ્નમંદિરનો અનુભવ કવિ વર્ણવતા હોય એ રીતે એક વિશિષ્ટ કલાપ્રયોગમા ગયાયુ છે. એમા તમાવની લીધેની કવિએ વિદાયતુ અને સિદ્ધમા કરેલા પ્રપાતનુ સૂચન કલાત્મક બન્યુ છે. કલાપીના કેટલાક ઊર્મિકાવ્યોમા પણ તેમની કલાદૃષ્ટિ વગ્તાય છે. “જન્મદિવસ” ‘જીવનદાનિ”, “સુબનવિપ્લવ”, “નવો મંત્ર” વગેરે ઊર્મિકાવ્યોમા ઊર્મિની અભિવ્યક્તિ કલાના સૌષ્ટવ અને સૌન્દર્યનુ રૂપ ધરતે યવા પામી છે સર્જકની અનુભૂતિ અને મથનના દેન્દ્રમાથી કાવ્યનો પ્રગવ થાય છે ત્યારે એના છંદ, ભાષા, ભાવપ્રતીકા, અભિવ્યક્તિ આદિ એકરસ બનીને કવાની દેવી મનોહર મુદ્રા ધારણ કરતા હોય છે, તેની પ્રતીતિ કલાપીના આ ચારે ઊર્મિકાવ્યો કરાવે છે. સર્જકતાને છંદ, ભાષા અને ભાવપ્રતીકા દેવા વશ છે અને નૈસર્ગિક કલા તેમા મહજબણે કેવી વણાઈ જાન છે તેનુ દર્શન કલાપીના કેટલાક ઊર્મિકાવ્યો કરાવે છે.

એ જ પ્રમાણે કલાપીની કાવ્યરૈશી તેના સર્જકના અમગ્ર વ્યક્તિત્વની મુદ્રા ધારણ કરીને આવે છે જેમ જેમ જાપાના વિકસતા માનસ, હૃદય, રચિ, કાવ્ય સરકાર અને ગસસૃષ્ટિમા રંગ પડતા જાય છે તેમ તેમ તેમની કાવ્યરૈશીમા પણ વિકાસ થતો ગયો છે. પ્રાચીનમા અન્ય કવિઓની ચાલ ચાલતી તેમની ચાલી ઈ. ૧૮૯૫થી મુખ્યવિદાગ કરતી કલાપીના દામગ, સગળ, ઝલુ, કનુણાશીના, સૌન્દર્યલક્ષી ગમિ, ચિતનશીલ, ભાવબીના હૃદયની નવી સરકારી છાપ પાડે છે તે “ગ્રામમાતા”, “ખિન્નમગ”, “હૃદયત્રિપુટી” જેવા તેમના ખડકાવ્યો, “આકાશને”, “તત્તના”, “પ્રિયા પવિતાને”, “વિધવાબેન બાળાને”, “એક આગિગને”, “મનુષ્ય અને કુચ્છ”, “જીવનદાનિ” “ઉત્સુક હૃદય”, “નવો મંત્ર” વગેરે ઊર્મિકાવ્યો અને “એક રક્ષાર”, ‘સનમને”, “તમારી રાહ” અને “આપની યાદી” જેની ગજલો દર્શાવે છે. કલાપીનુ હૃદય અને વ્યક્તિત્વ એટલુ મીઠુ અને નિખાલસ છે કે તેમની કાવ્યરૈશી પણ એવી જ રીધી જાણ છે તેમના વ્યક્તિત્વની મધુગતા, ઊર્મિલતા અને મુનાયમતાનુ પ્રતિબિંબ તેમની ચાલીમા પૂર્ણપણે પડયુ છે. ‘Style is the man’ એ સૂત્રનુ યથાર્થ દર્શન કલાપીની ચાલી કરાવે છે.

ગર્ભિ :

કલાપીની કવિતામાં કલાકૌશલ ઓછું છે, પણ તેનું સાદું તેમનામાં બિછળતા ગર્ભિઘોષે વાળી નાખ્યું છે. કલાપી આખરે તો “ગર્ભિમૂર્તિ” કવિ જ છે ને? તેમના જમાનાની કવિતાની દૃષ્ટિએ કલાપીની કવિતાની એ મોટી વિશિષ્ટતા છે કે તેના કર્તાના હૃદયના માર્દવને અને તેની લાગણીની તીવ્રતાને જુલંદ અવાજે એ કવિતાએ ગાજતાં કરી મૂક્યાં છે. ઈ. ૧૯૦૦ સુધીમાં તો ખરું જ, પણ સમગ્ર અર્વાચીન કવિતામાં પણ હૃદયની મુદ્દતાના પ્રતિગિંબમાં કલાપીની કવિતા અતુત્તમ છે એમ સુખેથી કહી શકાય તેમ છે. સંસ્કારી હૃદયની ક્રમણ નિર્મળ લાગણીઓને નિર્ભેળપણે કાન્યોમાં વહાવનાર એક માત્ર કલાપી. કલાપીનાં કાન્યોમાં તેમની લામણીઓનો ઘોષ જાણે છે. આ ઉપીક્ત એટલી સ્પષ્ટ છે કે તેને દૃષ્ટાંતોથી સમર્થિત કરવાની આવશ્યકતા નથી, તેમ છતાં કલાપીની ગર્ભિલતાની કલાત્મક વાણી જતાવતું એક જ ઉત્તમ દૃષ્ટાંત તપાસીએ :

“હિનાના રંગથી પાની સનમની રંગતો'તો હું
જૂઝીને ખાલમાં તેના શુભોને ગૂંથતો'તો હું
મગર એ દાંતની મિસ્સી, સનમના હાથમાં દેતાં,
અરે રે કોઈ વા વાયો, સનમ, ખો, રંગ સૌ કીટયાં!
મને એ ખ્વાબની પુસ્ખો, મને એ સોખતી મારો,
મને એ હાથનો ખ્યાલો, ફરી કે એક દિન આપો.”

(“એક ફેરફાર”)

ન્યારે લાગણી આપમેળે એટલી બહે છે ત્યારે તેની ક્રાંતિ કેવી તીવ્ર કાવ્યાત્મકતાએ પહોંચી જાય છે! પ્રો. દાકારે કલાપીની કવિતામાં વહેતી લાગણીનું યથાર્થ પૃથક્કરણ કરી જતાવ્યું છે : “એમની કવિના છે ચિદ્રસોની, એ છે ગર્ભિમૂર્તિ... એમનાં આસુ નથી પાપીનાં... એમની અશ્રુધારા છે બે જાતની, જનતા માટે વહેતી અને પોતાની જાત માટે વહેતી.” (ગર્ભિમૂર્તિ કલાપી” એ વ્યાખ્યાનમાંથી) એટલે કલાપીની લાગણીનું મૂળ તેમના અત્યંત સંવેદનશીલ હૃદયમાં છે અને એ હૃદયને પોતાની જાત તથા જગતને જોવાની અનુકંપાસભર દૃષ્ટિ છે; ઉભય પ્રત્યે સનેહભરી મમતા છે, કલાપીનું કવિમાનસ આ જાણતમાં કાન્તના સમાન છે. જુઓ કલાપીના જ શબ્દોમાં :

“શું જે હું ફરિયાદ કરું છું તે જ આપ કરો છો? કદાચ આપણે જહુ પાસે હશું. આપણા જાત કામની રેખાઓ પણ જહુ સમાન લાગતી જાય છે. પ્રભુ જાણે.” (“કાન્તને પત્ર”, તા. ૪-૭-૬૭)

કલાપીનું હૃદય અત્યંત દ્રામળ, આવેશમય, વેગીલુ, સ્નેહાળ, જીવમાત્ર સાથે સમભાવી, વિશાલ, ગંભીર અને સત્ય-સૌન્દર્યનું પિપાસુ હતું. આવા વેદનશીલ હૃદયને જગતમાં અપ્રેમ, અવ્યવસ્થા, કુટિલતા અને વિષમતા બોધને દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એવું વેદનશીલ હૃદય અંતર્મુખ અને આત્મપૃથ-ક્કરણુશીલ હોવાથી આત્મલક્ષી કથન તરફ વિશેષ વળે તે પણ સ્વાભાવિક છે. આવાં હૃદયો કશીક ખોજનો અંતસ્તાપ તપ્યા કરતાં હોવાથી ઊંડી ચીસો નાખે, વિધિ સામે ફરિયાદો કરે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ઈ. ૧૮૯૫ પછી કલાપીને પોતાના અંતસ્તાપમાં એક પણ ઊંડું સાંત્વન મિત્રો ને પુસ્તકો સિવાય હતું નહિ. આથી કલાપીની ૧૮૯૫ પછીની કવિતાનો પ્રધાન સૂર અંતર-ના દર્દનો, રાગ-ત્યાગ વચ્ચેની મથામણનો અને નિરાશાનો સંલગ્નાવે શરૂ થાય છે. છેક ૧૮૯૮નું “ઉત્સુક હૃદય” કાવ્ય લખાયું ત્યાં સુધીનાં કાવ્યોમાં આ સૂર સંલગ્નાય છે.

પણ એવું હૃદય સ્થૂળ લાલની પ્રાપ્તિ પામે છે, ત્યાર પછી સૂક્ષ્મ આધ્યા-ત્મિક સિદ્ધિના અર્થે પછાડા નાખે છે. શોભના સાથેના લગ્ન પછી કાંઈ અતીન્દ્રિય દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે કલાપીની પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે અને એવા દર્શનનો આધ્યાત્મિક અનુભવ થાય છે ત્યારે એમનાં વાણી અને ચિત્ત પ્રસ-ન્નતાના સૂર વ્યક્ત કરે છે. આ છે કલાપીનાં કવિમાનસ અને કાવ્યસૂરનો ઇતિહાસ કલાપીનું કવિમાનસ અટપટું નથી, પણ તેમાં ઇન્દ્રિયાસક્તિ અને અતી-ન્દ્રિયની અંખના—ખને “ઘડી તડકા, ઘડી જાંબડો”ની જેમ બહુ નજીક રહેલી છે. તે જે અરસામાં “ફટારી હાલ” લખે છે, એ જ અરસામાં “કેલિરમરણુ” લખે છે. આથી કલાપીના ચિત્તમા વૃત્તિઓનો ફેફાટ ખૂબ વેગપૂર્વક ચાલે છે અને તેમની કવિતા એ ફેફાટના આઘાત-પ્રત્યાઘાત તીવ્રતાપૂર્વક રજૂ કરે છે.

આ કારણે કલાપીની કાવ્યશૈલીમાં લાગણીની અતિશયતા ખૂબ નીતરી રહે છે. તેમની લાગણી તેમના કાવ્યનું પ્રેરક—સ આલોક બળ બની રહે છે એ તો કીકે, પણ તેમનાં કેટલાંય કાવ્યો માત્ર તેમની લાગણીના જ આવિર્ભાવ-રૂપ બની રહ્યાં છે.

આ લાગણીની અતિશયતાનાં બે મુખ્ય કારણ જણાય છે. એક તો એકે તેમનું હૃદય એટલું સુકુમાર, આર્દ્ર અને સવેદનશીલ છે કે લાગણીથી જ તે પોતાના જીવનના પ્રશ્નો વિચારે છે, તત્ત્વજ્ઞાનને ઉજ્જલવા મથે છે અને અનુભવોનું રહસ્ય શોધે છે. આ કારણે તેમણે તેમની કવિતામાં પોતાના અંગત કિસ્સાઓ

ને અનુલવાને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. એ જ કારણે અંગ્રેજી કાવ્યોમાંથી જે કાઈ તેમણે પસંદ કર્યું અને ઉતાર્યું તે પોતાની લાગણીને રૂએ, પોયે તેવું જ હતું. અને તેવું ખીજું કારણ તેમની કાવ્યના ઉદ્દેશવ વિરોધી માન્યતા છે : “કાવ્યોત્તમૂળ આર્દ્રતા—ગ્રેમ છે,” “ઉદ્દેશના ઢોમળતા એ જ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે,” “કાવ્ય કામળ ઉદ્દેશમાં વાર વાર આવ્યા કરે છે, કાઈ તેને કવિતાના રૂપમાં મૂકે છે અને કાઈ તેનો મીઠો અનુલવ કરી તેને જતું થવા દે છે.”—આવું સ્પષ્ટપણે માનનારા કવિ પોતાના કાવ્યોમાં ઢોમળ હૃદયના આભાસ-વિભાસને જ વહેવડાવે એ સ્વાભાવિક છે. “ઉદ્દેશના વેગ વિના હું કવિતા કરતો જ નથી.” “લાગણી વિનાનું કાવ્ય એ બને જ નહિ. લાગણી જેમાં નહિ તે કાવ્ય નહિ,” એમ માનનારનું કાવ્ય લાગણીથી છલકાતું ન રહે તો જ આશ્ચર્ય. એ લાગણીનો ઉત્કટ આવેગ છદો ને શબ્દો પરના પ્રભુત્વને લીધે એવો અનાયાસ, સહજોત્થ ઉદ્દેશગ વ્યક્ત કરે છે કે તેના અસ્ખલિત ખળખળ વહેના ઝરણામાં વાચકને તાણી નાખે છે; વાચકના હૃદયને બીજવી દે છે.

આમ કલાપીની સમગ્ર કવિતાનું જનનસ્થાન અત.સોલ છે. કલાપીના વ્યક્તિત્વમાં સ્નેહનો સમૃદ્ધ ઉમળકા છે. એને લીધે તેમની ગર્ભિમા સમ્યાઈ અને કવિતામાં હૃદયનું ખળ આવે છે તેમની આ અતિશય લાગણીવશતાને લીધે જ કવિ ઘણી વાર કાવ્યમાં પ્રમાણવિવે. ચૂકી જાય છે. ગર્ભિના પ્રળળ પ્રક્ટીકરણને લીધે કલાપીએ અગણપણે “અશ્રુસ પ્રદાય” સ્થાપી દીધો એક જ લાગણી, ખાસ કરીને સ્નેહ-હૃવનની લાગણી, કાવ્યમાં ઉલટાની મુલટાવીને રજૂ થાય છે તેથી તેની અમર કાવ્યમાં ખૂબ થાય છે. તેમની કૃતિઓમાં આયાસ ગદિનના, સ્વય સ્ફુગ્યા અને પ્રમાદ આવે છે તે પણ તેમના આ સાચા ને તીવ્ર ગર્ભિળળને લીધે એક રીતે કહીએ તો એમની ગર્ભિકવિતામાં તેમના હૃદયને લવાગે-ધખારો છે, પણ તે એવા વ્યાપક અનુભવવાળો છે કે સર્વના હૃદયને સ્પર્શી જાય છે. કલાપીના જમાનામાં શિક્ષિત લોકો પણ ગર્ભિદાસ (Sentimental) બની શકતા. આજે સુવાનોની સ્થિતિ તેની જ છે. એ ગર્ભિલતા કલાપીમાં તેની ક્ષાટિએ દેખાય છે તેથી કલાપી ખૂબ શ્રેયક્રમિય કવિ બન્યો છે.

ચિંતન :

કલાપીમાં ગર્ભિનો એક દાખો છે તેથી તેનો વેશવ તેમના કાવ્યો વાચના તરત નજરે ચડી જાય છે પણ કલાપી નો ગર્ભિનો કવિ નથી, ચિંતનનો કવિ પણ છે. આ ઉપર તેના ગર્ભિવાદ્યમાં વીસરાઈ ગઈ છે,

ને સીક નથી થયું. એમની આસક્તિએ પ્રણય અને દર્દની તથા વિરક્તિએ નિર્વેદની કવિતા એમની પામે લખાવી તેથી તે કવિના જ્ઞાને કે “પોચટ આનુ સાગતી” રાનલ દોય તેવો જાગ િજો થયો, અને તેમાં રહેલા પ્રણયવીર, હૃદય-ધર્મી, ચિંતનશીલ કવિને વાચકવર્ગ જૂલી ગયો. દસાપી જ્ઞાનદાષ્ટનો પણ કવિ છે. એ જેવો ઊર્મિવિભાવી છે, તેવો જુદિવૈભવી નથી, કે તેણે જેટલું પ્રણય-રુદ્ધન ઊર્મિના આલાપ પર આપ્યું છે તેટલું ધ્યાન-ચિંતન પર નથી આપ્યું એ વાત માની, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે તે પોતાના ચિત્ત પર અચ-કાયેના પ્રમગો, અનુભવો, આધાતો, આદાલનો કે હૃદયમ્ આલતા વિચાર મથનો વિને ચિત્તન-મનન નથી કરતા. દસાપીની કવિતા લાગણીમાથી ગજાઈને આવેલા મંથન અને ચિત્તનનું જ પશિલામ છે જનગરક અને વેદનશીલ આત્માની પ્રત્યેક પગ મથન-ચિત્તનનો ચરખો ચલાવવામા જ પૂરી થતી હોય છે. દસાપી પણ એવો જ આત્મા છે. દસાપી પોતાની આત્મિક કે જાલ, આનંદશ્રી કે પરલક્ષી દરેક સદ્દોલ ૧૦૦ પણ કે પશિચિતિનું તેમની દેશમળ મનેલાજી હૃદયોર્મિ દાગ ચિત્તન કરતા જઈ તેમથી ઠાઈ વ્યાપક સત્ય રહસ્ય વાગવતા માલુમ પડે છે. વિશ્વના કમમા અમુક પ્રકારની વૃત્તિના જન્મનું, અમુક ઘટનાઓનું રુ પ્રયાજન, રુ સ્થાન તેનો વિચાર કરતા કરતા તેમના હૃદયને જે ગદસ્યા, સત્યો સાપડે છે તે કવિતામા સાદજિટકપણે અને ઔચિત્ય પૂર્વક તે નિરૂપી દે છે આથી તેનું કાવ્ય માન તેની અગત લાગાગીઓનું જ નહિ, પણ સમસ્ત વિશ્વજીવનનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ કરતા ઠાઈ વાર તે સામાન્ય ઉપદેશકતામા ભરી પડે છે. પણ કેટલીક વાર તે તર્કથી નહિ પણ આનરપ્રજ્ઞા Intuition,વી જ પ્રાપ્ત થાય તેવા જીવન-સત્યો ઉચ્ચારે છે.

૧. “ છુતિ જે તને જીવાડતી, છુતિ તે તને સહારતી,
જે પોપતુ તે મારતુ એવો દીમે કમ કુદતી.”
૨. “ ઘઠાડ આ તો મૂઠ તાતનુ છે,
આધાર સોને સુનો ગહો જ્યા,
લે છે સહુ કે સુને દઈ કે,
આભાર સૌનો સુ ઉપરે છે.”
૩. “ સૌન્દરો પામતા પહેલા સૌન્દર્ય જાનવુ પડે,
સૌન્દર્યો વેડી દેતા ના ના સૌન્દર્યો મળે.”

આણું અમુલ્ય અને સાહજિક ચિંતન કલાપીની કવિતાનું એક ચિરંજીવ તત્ત્વ છે. કલાપીની આ ગ્રેષ્ણશક્તિએ એમની કવિતામાં મોતીનાં ણિંદુ જેમ ચમકતી અનેક અર્થાન્તર-ન્યાસી મધુર પંક્તિઓ વેરી છે. રસિદાના દેયામાં વસી જઈ તેમના કંઠે તરત ચડી જાય એવી શક્તિ તેમની એ ચિંતનકણિકાઓમાં હોય છે. ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં સાહજિકનાથી કંઠે ચડી જાય, મુલાપિતોની ગરબ સારે અને મોટી સંખ્યામાં અવતરણોને લાલ પામે તેવી પંક્તિઓ કદાચ કલાપીની જ સવિશેષ નીકળે. સ્વ. રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓનાં પ્રકરણોનાં મથાળે રજૂ થતી ઠાવ્યકંડિકાઓમાં મોટી સંખ્યા કલાપીની પંક્તિઓની છે, એ હકીકત આની સાક્ષી પૂરશે.

કલાપીની કવિતા ઉપર ચિંતનપ્રધાનતાની ધજા-પતાકા ભલે ન ફરકાવીએ, પણ તેમની કવિતામાં વ્યક્ત થયેલ વેદાન્તી તત્ત્વજ્ઞાન, ગ્રેમની મોમાંસા, કાવ્ય-વિચાર, મનુષ્ય અને કુદરતના તથા માનવ-માનવ વચ્ચેના વ્યવહાર અને સંબંધ વિશેના વિચાર તથા મૃત્યુ અને જીવનની વિષમતા, કલા, સૌન્દર્ય, દયા, વિધિનિર્માણ, આસક્તિ, પશ્ચાત્તાપ, ઈશ્વરી ચોજના, જીવનમાં વ્યાપ્ત પરસ્પરાવલંબન અને ઋણલાવ, આપંદાત, કીર્તિનું પોલાણ, આશા, વૈધવ્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, નીતિ, પાપ અને પુણ્ય એમ અનેકવિધ વિષય ઉપરનું ચિંતન તેમની એક સારા ઉન્નત વિચારક તરીકેની છાપ અવશ્ય પાડે છે. ઉપર્યુક્ત વિષયો પરના તેમના વિચારો જોતા કલાપીની સમજ એમની તરુણ વયના પ્રમાણમાં કેટલી જીડી ને વિશાળ હતી અને એ જીવનના દેવા મર્મગામી અવલોકનકાર અને સમીક્ષક હતા તેની આંખી કરાવે છે. એમનું ચિંતન એમના નિખાલસ સ્વભાવ પ્રમાણે સીધું અને સરળ છે, બોધક અને હૃદયસ્પર્શી છે. તે આંખી છુદ્ધિને રોકે કે હૃદયને કહે એવું સંકુલ કે શુષ્ક નથી. એ તેમના હૃદયમાંથી નિર્જરે છે તેથી સંવેદનથી આર્દ્ર અને અનુભૂતિથી અંકિત હોય છે. કાવ્યોનાં ભાવ કે લાગણી સાથે તે એકરસ બનીને વિહરે છે. કાવ્યોમાં તેમનો પ્રવેશ પણ સહજ અને યથાસ્થાન થતા હોય છે. શ્રી સુ-દરમ્ કહે છે તેમ : “ એનું ચિંતન ગર્ભિની આસપાસનું છે છતાં ગર્ભિલ નથી. પણ કેટલીક વાર તે જીવન વિશે બહુ પ્રબળતાથી તથા જીડી સન્યનિષ્ઠ રીતે પ્રવર્તે છે. ” ૨૬

કલાપીએ કેટલાંક ચિંતનપ્રધાન કહેવાય તેવાં સળંગ કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. “ મૃત્યુ ”, “ આઠાશને, ” “ બાલક કવિ, ” “ ઋણુ, ” “ મનુષ્ય અને કુદરત ” .

“ જન્મદિવસ ,” “ ભવિષ્યના કવિને ,” “ શિકારીને ,” “ જીવનહાનિ ,” “ નવો સૈકા ” વગેરે. ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે કલાપીએ મૃત્યુ વિરોધેથી દષ્ટિ ટૂળવી છે ।

‘ રે ભાઈ ! મૃત્યુ । ગત કાલ બધા જ તારો,
ભાવિ તણા તિમિગ્મા ઉજગો તુ દીવો. ’

મૃત્યુને ણિગદાવનારી આવી પકિતઓ ગુજરાતી સાહિત્યમા અપૂર્વ છે. આમ છતાં, કલાપીની જ્ઞાનદષ્ટિ તેમના શરૂઆતના કવનવર્ષોમા અપૂર્ણ કાવ્ય-પર્યાવસાયી બની શકેલ નથી. એ જ્ઞાનદષ્ટિ કાવ્યમુ ઉત્તમ રૂપ લઈને આવેલ છે તેમના છે’તા બે વર્ષોમા ઈ. ૧૯૦૦ના બેસતા વર્ષે ગ્યેલુ તેમમુ “ નવો સૈકા ” એ કાવ્ય જુઓ :

“ લક્ષ્મી તણા અમગ પદ્મની આસપાસ
કૂટી ખીત્રી ખરી જતી ઠઈ પાખડીઓ,
વર્ષો તણા શતક તેમ અન તતામા,
કૂટી ખીત્રી ખરી જવા વહતા હજારો.
કૂટે ખીલે ખરી પડે ઠઈ પાખડીઓ,
ક્ષીરાબ્ધિનુ કુસુમ એક જ હૃદય માણે,
ત્યા ભૂગ જે ય ચકચૂર મુધા મહી તે
આ પાખડી કૂટી ખરી ન ગણે ન જાણે. ”

કલાપીની ચિતનશક્તિ અને કાવ્યશક્તિ તેમના છેલ્લા વર્ષમા પોતાનું સામર્થ્ય ટેલુ બતાવે છે તેનો આ કાવ્ય નમૂનો છે. કલાપી બે વધુ જીવ્યા હોત તો આપણી ભાષાના સર્વોત્તમ કવિ બન્યા હોત એવી આગાહી આ કાવ્ય આપણને આપે છે ગુજરાતી ચિતનપ્રધાન િમિકવિતાના ઉત્તમ આદર્શરૂપ આ કાવ્ય છે. િમિક, કટપના અને ચિતનનો ત્રિવેણીસંગમ એમા તેના શ્રેષ્ઠ રૂપમા સધાયો છે. વાગી, વિચાર અને હૃદય એમા ટેવા એકરૂપતાને પામ્યા છે ! લવ્ય કટપના અને વિશાળ દર્શનનો આ પકિતઓ ટેવો રમ્ય વાડમયી આવિર્ભાવ રજૂ કરે છે ! એની અર્થપૂર્ણતા, મિતાક્ષરિતા અને વ્યજકતા પણ મનભાર છે.

“ કયા શીત ઉષ્ણ ? સઘને જ વસન્ત છાઈ,
કૂલે પરાગ સહુ એક જ ભૂગ કાળે,
તેને કયુ નવલ છે કુલ અર્પવાનુ ?
આશિષ આ ઉજળતી પણ કોણ માટે ?
એ ભૂગના જ સહુ વારસ છે અહીં આ,
એ પદ્મની મધુરતા બધી વારસો છે,

ગુણે ઉઠેા સુખથી ઓ જ પ્રવાસમાં આ,
યાત્રા પવિત્ર રમણીય સ્થલે સ્થલે છે. ”

જ્ઞાનદષ્ટિતુ આન દોર્ષિમા અને તેનું ત્રિશાળ આત્મભાવમાં ટ્વું સાદગિક
પર્યવસાન । વ્યકિતત્વની ટેની નીતરતી શિવ કર પ્રગતતા ।

દર્શન :

કલાપીની કવિનામા વ્યક્ત થતું સર્વોચ્ચ દર્શન પણ આ જ છે. કાવ્યની
ખરી મહત્તા તેમા વ્યક્ત થતા કવિના દર્શનથી અકાય છે. દર્શન નહિ તો કવન
નહિ.) સાગાન્ય મનુષ્યો કળના કવિ વસ્તુ, વિચાર કે જીવનનું પાગ્ગામી દર્શન
વ્યાપક ભાવથી કહે છે. એ દર્શન પામતા કવિનો અનુભવ વિશાલતર બને છે.
આ વિશાલનું અનુભવને કવિ પોતાની કલ્પનાથી એકત્વ અર્પી તે અનુભવની
અનુભૂતિ પીઝાએા કહે તેની વ્યજનાપૂર્ણ અભિવ્યકિત ભાષા દાગ કરે છે.
સાધારણ મનુષ્યના અનુભવમાં અને કવિના દર્શનમાં આ જ મોટા તફાવત
છે. કવિ માન ભુદ્ધિથી, તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિથી જ જગતને નિહાળતો નવી આથી
કવિના દર્શનમાં અનુભૂતિનો જ્ઞાનદ, કલ્પનાની સુરેખ આકૃતિ અને વિચારની
વિશાળતા, ગહનતા, ભવ્યતા અને અપાર બળ હોય છે. આવા જ્ઞાનદર્શી કવિએા
તેમના એવા એકાદ કાવ્યથી પણ આદિત્યમાં અચળ સ્થાન પામે છે.

ઘડીભર કલાપીની પ્રણયસ વેદનની કવિતા ઉપરથી આપણને લાગે કે તેમનું
જ્ઞાન જીવનના કારુણ્યનું કે જીવનરૂઢિત્યનું છે. કલાપીનું હૃદય પ્રણયવિધમતાનું
સમાધાન કરવા મથનમાં પડે છે ને સમાધાન ન થતા ક્રુણ્યમાં દ્રવે છે, પણ તેમનું
જ્ઞાન ત્યા જ સમાપ્ત થઈ જતું નથી. તેનું કારણ એ છે કે ઈશ્વરી યોજના અને
વિધિનિર્માપ્તમાં તેમને મૂળથી જ અશ્રદ્ધા નથી. જીવનમાગ્ય માટે તેમને પ્રભુ-
કૃપામાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે જે સુખ માટે એ તલમે છે તે સુખ ક્ષણભંગુ છે
એની પ્રતીતિ તેમને જીવનમાં વારંવારે થયા કરી છે :

“ ક્ષણિક શમલો લે ઓ હૃદયે ભલે ઉપભોગની,
રમમ થવુ શારીરીને બને જ બને નહી. ”

(“ભાવના અને વિશ્વ ”)

આવી દષ્ટિ તેમની શોભના સાધેના પ્રણયના પ્રારભકારે પણ હતી .

“ શુભાગી આ હૃદય તુજ કયા ? શાત વૈગમ્ય તે કયા ? ”

પર પરિત જ્ઞાનને કલાપીએ પ્રથમ તો આવેશમય શુદ્ધિથી, સપાટી પરના અનુભવથી પડકાર્યું : “અરે તો દર્દ ઠા દે છે ને દે ઔપધ ઠાં પછી ?” પણ અનુભવે તેમની પાસે એ જ સ્થાપિત જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરાવ્યો. આમ, કલાપીની દષ્ટિ મૂલ્યુના ખેત્રણ વર્ષ પહેલા વિશાળ, સ્થિર ને પકવ બની અને તેમાંથી તેમણે જે દર્શન તેમના પાછલા કાવ્યોમાં વ્યક્ત થયું તે કાવ્યોચિત રૂપ લઈને યથાર્થ રીતે આવ્યું :

“કે હુ અનન્ત યુગનો તગનાર યોગી
જનનાર જે હજુ અનન્ત યુગો તરીને,
તે આમ આજ દુઃખ ને દિનને ગણુન્તો,
આહી પડ્યો—અરગ ! ચેતનહીન છેક ?”

જમત થતાની સાથે જ જાણે કોઈ યોગબ્રહ્મ આત્માની પોતાની વર્તમાન અવ-
સ્થા કે પતન માટે વેદના વ્યક્ત કરતી વાગી ! એવો અસતોષી શ્વ પોતાના
આત્મા માટે રોધન કરવા લાગ્યો :

“પેદા થયો છુ દૂઢવા તુ ને, સનમ !
ઉમર ગુઝારી દૂઢવા તુ ને, સનમ !”

એ સનમ મળી, પણ ક્ષણવારમા જ સસારના પકિલ વ્યવહારોમા તેને
રહેવું ગમ્યું નહિ તેથી બેડી જવાની તૈયારી કરવા લાગી. આથી સનમનો
ત્રેમી તેને પોતામા જ સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો :

“નેઈ તને આખો નકામી આ બધે,
ફેડી દઉં પૂરી તને આખે ? સનમ !”

પણ એમ બની શક્યું નહિ, અને તેથી તો વેદના ખૂબ વધી ગઈ :

“અધાર છે, લાચાર છું સિચો—ઉલે સિચો, સનમ !”

આખરે એ સનમે તેને પોતાનો કર્યો. તેને અપૂર્વ, અપાર, અવર્ણનીય
દર્શન થયું. સનમની વિપુલ કૃપાનો અનુભવ થયો.

“મિટ્ટી હતો, તે આપનો બધો બનાવ્યો, શી રહમ !”

પોતાનો કર્યો એટલું જ નહિ, પોતામા સમાવી લીધો. તેનો અભેદ-
આનંદ જે પ્રકટ્યો તે ઉપરના “નવો સૈદ્ધા” કાવ્યમા ઉત્તમ વિશાળ અનુ-
ભવરૂપે મળ્યો અને “આપની યાદી”મા પૂર્ણ તત્ત્વમયતાવાળી લક્ષિતા આનંદ-
રૂપે મૂર્ત બન્યો :

“ન્યા ન્યા નઝર મારી ફરે યાદી ભરી ત્યા આપની”

કલાપીનું જીવન તેમ જ કવન રાગથી શરૂ થઈ વિગળ અને અધ્યાત્મમાં પગિજમે છે અપ્રાપ્તિના અસોમથી વધવાતું કલાપીનું ૯૬૧ આધ્યાત્મિક લાવોમાં આત્મન રોધે છે. સ્થૂળની ક્ષણભૂતશરતાના અનુભવથી ૬૬૧ વધારે જ એ અડે છે એટલે કે નિજ આત્મામાં જ શાંત થાય છે અને પ્રભુભક્તિ, પ્રભુરૂપાના અનુભવ અને પ્રભુરૂપાના નિર્મળ આત્મિક લાવોમાં વિડરે છે. વ્યક્તિના સ્નેહમાંથી પાર થઈ સમષ્ટિના સ્નેહના સ્પર્શનો અનુભવ-આનંદ માણે છે) કાન્તમાં શાન્ત પ્રગટયા પછી તેમના કાવ્યોનો અક્ષીયુ થઈ જાય છે. કલાપીમાં શાન્ત પ્રગટયા પછી એમના કાવ્યો એમના લગ્ન અને વિશાળ દર્શનને ક્ષીણ વધારે સ્પર્શબોધક થઈ પડે છે. કલાપીમાં ગદ્યના ખરા કવિત્વનું જ આ પરિણામ નથી?)

ગદ્યનતા નથી ?

કલાપીની કવિતા ગદ્યનતાના ગિખરે પડેલ છે કે નહિ ? શ્રી સુદરમ “અર્વાચીન કવિતા”માં પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે કે, “કલાપીનું કવન કોઈ ખાસ ગદ્યનતાએ પહોંચતું નથી કલાપી આ મસ્ત જીવનમાં ૬૭ બાલદશાને કવિ છે ” પણ તે બે પક્ષોએ બાદ વળી પાછા ઉમેરે છે કે “રોલના સાથેના લગ્ન પછીના ગાળામાં એનું પ્રગટેલું કાવ્ય એ ગદ્યનતાનો ઘોડો છતાં અત્યંત સાચો સ્પર્શ આપે છે.”

પ્રો ફક્કરે તેમના “ઝાર્મિભૂતિ કલાપી” નામક વ્યાખ્યાનમાં એવો અભિપ્રાય આપેલો કે, “સ્વતંત્ર નર્મન, કલાપ્રાણિત અંકચવિધાન, નવો વૈયક્તિક ટોંગ, મનભંગ વ્યાપક તલસ્પર્શી દર્શન, જે સાહિત્યનો અમર આત્મા, તેનો કલાપીમાં નર્મદ કરતા વિશેષ અગર રા નરસિદ્ધગવ દિવેટિયામાં છે તે પ્રમાણુ-માં લાગ્યે મળી આવે.”

પરંતુ ગદ્યનતાનો અને “મનભંગ વ્યાપક તલસ્પર્શી દર્શન”નો આપણે રો અર્થ કરીએ છીએ તેના ઉપર આ બે વિવાનોનો આધાર છે ગદ્યનતા લાધી એટલે મથનની સ્થિતિમાં ઠીકે જીતરતા આપણને જીવનનું કોઈ જ કુ દર્શન લાધ્યું કે ગદ્ય સાપડ્યું તે. એ ગદ્ય—દર્શન સત્યનું પણ હોય કે સૌન્દર્યનું પણ હોય વ્યાપક તલસ્પર્શી દર્શન પણ આ જ. તું આવું દર્શન કે જીવન ગદ્ય—કલાપીને નથી લાધ્યું ? શું રોલના સાથેના લગ્ન પછી જ કલાપીનું કવન ગદ્યનતાની દિશાએ પ્રસ્થાન શરૂ કરે છે? તે પહેલા તેની કવિતા માત્ર બાલદશાની છે? ઈ ૧૮૯૪ સુધીની કલાપીની કવિતા બાલદશાની છે

એ વાત સાચી, પણ ૧૮૯૫થી કવિતામાં કલાપી દર્શનની ગહનતા સાધતા બન્ય છે. તેમનું આયુ પહેલું કાવ્ય “બિલ્વમંગળ.” એમાં કાન્ત કરતાં કૌશલ બિતરતું હશે, પણ કવનની રસાત્મકતા અને દર્શનનું બિંદાણ અલ્પ નથી. એ કલાપીનું સ્વતંત્ર સર્જન છે, એમાં કલાપ્રાણિત ઐક્યવિધાન થયેલું છે, એમાં રાગ-ત્યાગ ઉભય તરફ ખેંચાતા અને આખરે ત્યાગમાં જ નિશ્ચય કરતા કલાપીનું મનભર, વ્યાપક દર્શન પણ છે. ઈ. ૧૮૯૬ના એક નાનકડા કાવ્ય “શાન્ત પ્રેમ”માં પણ કવિનું દર્શન મધુર અને વ્યાપક છે. “મને વ્દાલાં લાગે ચપલ દગથી શાન્ત નયનો” એ પંક્તિમાં તેમનો “વૈયક્તિક ટાંકો” પણ છે. “બાલક કવિ”માંનું અને “ભવિષ્યના કવિને”માંનું કવિનું કાવ્યાદર્શનું દર્શન તેમના જમાના કરતાં ઘણું બિંચું ને પારગામી છે. “વૃદ્ધ ટેલિયો”માંનું જીવનના કારુણ્યનું દર્શન પણ કવિનું પોતાનું જ છે. ‘ઋણ’ કાવ્યમાં કવિની ભવ્ય, વિશાલ કલ્પના અને વ્યાપક, મનભર દર્શન શું તલસ્પર્શી નથી ? ૧૮૯૭ના “જન્મ દિવસ,” “ભરત,” “દેશવટો” કાવ્યોમાંનું કારુણ્યદર્શન શું કાન્તનાથી બિતરતી કક્ષાનું છે ? “શિકારીને”માં કવિનું જે કરુણામય દર્શન છે, “ચુંબન વિપ્લવ”માં જે પ્રસન્નતામયું, મસ્ત અનુભવનું દર્શન છે, તે ગુજરાતી કવિતામાં વિરલ છે. શોભના સાથેના લગ્ન પછી તો કલાપીનું કવન ગહનતાનો થોડો નહિ, પણ સંપૂર્ણ અને અત્યંત સાચો મનભર સ્પર્શ આપે છે. “ઉત્સુક હૃદય,” “સનમને,” “સનમની શોધ,” “નવો સૈફ,” “આપની રહમ,” “તમારી રાહ” અને “આપની યાદી”માં કલાપી ગહનતાનું બિંચું શિખર સાધી બતાવે છે. કલ્પના, બિર્મિ, ચિંતનની સમૃદ્ધિ, નિરૂપણની વેધકતા અને દર્શનની ગહરાઈ ઉપર ગણાવ્યાં તે સઘળાં કાવ્યોમાં ચોરેવતે અંશે છે જ. વિશ્વસગીત સાથે કલાપી મેળમાં છે. જીવનના અંતર્ગત વાસ્તવ અંગેનું કવિનું દર્શન વિશેષે તેમનાં બિર્મિકાવ્યોમાં આંતરમંથનોમાં પ્રકટ થયું છે. કલાપી પોતાની કેન્દ્રસ્થ લાગણી કે ભાવથી તેમનાં ખરાં કાવ્યોમાં કયાંય દૂર જતા નથી અને તેથી તેમનું દર્શન હૃદય, લય, ભાષા, ભાવપ્રતીકો અને કલ્પનાતરંગો કે અલંકારચિત્રોમાં સમરસ બનીને વ્યંજનારૂપે કાવ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે. “ચુંબન વિપ્લવ,” “જન્મ દિવસ,” “દેશવટો” જેવાં બિર્મિકાવ્યોમાં એની પ્રતીતિ થાય છે.

પછી તો “ગહનતા” અને “મનભર વ્યાપક તલસ્પર્શી દર્શન”નો અર્થ શ્રી સુંદરમ અને પ્રો. ઠાકીર વિચાર કે તત્ત્વજ્ઞાનનું કાવ્યાત્મક નિરૂપણ, એટલે જ આત્ર મર્યાદિત જ કરતા હોય તો કોણ જાણે ! જે કે એ કસોટીએ ય “નવો સૈફ”

અને “આપની યાદી” એ બે કાવ્યો ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમા અત્નેડ ને અમર પદને પામે તેવા છે.

મૌલિકતા નથી ?

પરંતુ પ્રો. દાદોર કલાપીની કવિતામા સ્વતંત્ર સર્જન નગસિદ્ધગવમા છે તેટલું પણ ગણના નથી ! કલાપી પોતાની કેટલીક સારી લાક્ષણિક કૃતિઓમા તેમને ગમી ગયેલી પગલાપાના કવિઓની ટાઈટાઈ ઊંચાત્મક કડીઓ કે ઊંચાત્મક ભાવનાનિદુઓ ટપડાવતા હરો, પણ તેથી તેમનામા સ્વતંત્ર સર્જન બહુ ઓછું એમ તો કેમ ડહેવાય ? કલાપીમા સ્વતંત્ર સર્જનની શક્તિ મોટા પ્રમાણમા હતી, પણ તેમણે યુનિવર્સિટીની કેમવણી નહી લીધી હોવાથી તેમનામા નાનપણથી એક પ્રમાણની લાઘવમ્ર ધિ અન્ય સાદરકવિઓની કવિતા જોઈને બધાઈ ગયેલી તે કાન્ત સાચે નેની યઈ ત્યા મુધી પણ ગયેલી નહિ આથી તેમને પોતાના કરતા જટિલ જેવા સાધાગણ કવિનું પણ સર્જન ક્રેષ્ટ લાગતું તેથી તે અન્ય કવિઓના જેવું પોતાનું સર્જન કરવા મથતા કલાપીને નાનપણથી આત્મભાન થયેલું અને પોતાના હદને કવિધર્મ સમજાયેલો, પણ આ લાઘવમ્ર ધિને લીધે છેવટ મુધી પોતામા શ્રદ્ધા નહિ બેસવાથી પોતાના કાવ્યોમા તેમનાથી ઊતરતી કક્ષાના કવિ અને સર્જક જટિલને મુવારા-ઉમેરા કરવા દીધા. કલાપીના વિનનતા વિવેકશીલતાના ગુણોની સાથે તેમના આ લાઘવમ્ર ધિના દોષે પણ તેમની કવિતાને ચોડા ધક્કો પટોચાડ્યો નથી. આ દોષ તેમ જ અગ્રેજ કવિઓ તરફના અહોભાવને કારણે તેમની નખશિખ સ્વતંત્ર કૃતિઓમા પણ એ કવિઓની ટાઈટાઈ કડીઓના વિચાર-કપના ગૂંથી દીધા કાન્તની પેઠે તેમનામાં સત્યરોધક વૃત્તિ હતી, પણ એ વૃત્તિને માટે જે વિવેક અને આત્મસયમ જોઈએ તે નાટકાલિપ્ત ડુચિના વેગમા ઘણી વાર ધસડાઈ જતાં

પરંતુ આથી એમ માની લેવું કે તેમનામા નરસિદ્ધરાવનાથી ઊતરતી સ્વતંત્ર સર્જકશક્તિ હતી તો તે બરાબર નથી ઈ. ૧૮૯૫થી કલાપીએ પોતાના સ્વતંત્ર સર્જનોમાં તેમની નેસર્ગિક કાવ્યશક્તિનો પરિચય આપણને આપી દીધો છે. તેમના ઉપર્યુન્ટ ચિરંજીવ કાવ્યોમા જે તેમની સ્વતંત્ર સ્વયંબૂ સર્જકતા છે તે નગસિદ્ધરાવમા તો શુ પણ બાલાશકરમા પપ્પ હતી કે કેમ તે સવાલ છે. બાલાશકરે “મૌન્યલદરી” પોતાના દૃત્તબદ્ધ કાવ્યો લખતી વેળા નજર સામે રાખી, નગસિદ્ધરાવે “ગોહન ટ્રેઝરી” પોતાની સામે રાખી, બ્યારે કલાપીએ

પોતાની શરૂઆતના ચાર-પાંચ વર્ષો જ તત્કાલીન નવીન ગુજરાતી કવિતા અને વર્ણવર્ધ આદિની અગ્રેજી કવિતા દષ્ટિ સમક્ષ રાખી. કાન્તમા શિષ્ટપીતું અને કનાકારતુ કૌશલ વિરોધે હતુ, પણ કલાપીના જેટલું તો જીર્ણિગ્ણ અને સર્જક-બળ હતુ કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે. કાન્તના ડઝનેક જેટલા કાવ્યોમા જ રસકલાનાં સૌન્દર્યબદ્ધ પથરાયા છે તેમના બાકીના કાવ્યો તો કલાપીના સાધારણ કાવ્યો કરતા પણ નબળા ગણાય તેવા છે અંગત જીર્ણિ અને જીવનરસના ઉત્સાસના બંધે કલાપીની કવિતામા તો મોટું પૂર આવ્યું છે અને “કુકારવ”માથી પચાસેક કાવ્યો તો નિર્વાજ મનોહર અને રસચમત્કૃતિજનક નીકળે જ.

કલાપીની મોટા ભાગની કવિતામા “કલાપ્રણિત એકચવિધાન” નથી, એ વાત ખરી છે. પણ તેમની કેટલીક કૃતિઓમા તો વાણી, અર્થ, બદ, ભાવપ્રતીકા અને કાવ્યની સમગ્ર આકૃતિની સમરેખતા સંધાઈ છે. પ્રો. દાદાર પણ નોંધે છે: ““હૃદયત્રિપુટી,” “હમીરજી” જેવા ભાષા કાવ્યોમા “કેટલુંક ચ વિધાન આડર્થક છે.” વક્તાવ્યના અતિ પ્રસારને લીધે તેમના કેટલાંક કાવ્યો છાશમાં ગાઝા પાણીની જેમ ભાવની સખન્નતા અને મુરેખતામાં સાથલ પડી જાય છે અને તેથી સમગ્ર કૃતિનું એકચવિધાન શિથિલ પડ છે, પણ તે દોષ ન નિવારી શકાય તેવા નથી. કનાપી વધુ જીવ્યા હોત તો તેમનામાં ગહેરી કાવ્યસૂઝ વડે અને ખીતતી જતી કલાદષ્ટિ વડે આ દોષ તે નિવારી શક્યા હોત.

વૈયક્તિક ટહુકો નથી ?

કલાપીની કવિતામાં “નવો વૈયક્તિક ટોકો” નથી, એવો આક્ષેપ પણ વાજબી છે ખરો ? પ્રો. દાદાર કહે છે તેવો નવો વૈયક્તિક ટોકો ક્યા કવિમા છે વારુ ? વિચારણા પરત્વે શું આપણા બધા જ કવિઓ કોઈ ને કોઈ ભારતીય વિચારનું જ ગાન ફરી ફરીને નથી કરાવતા હોતા ? પ્રો. દાદારનું “આરોહણ” લેા, કે નર્મદથી માંડીને સુદરમ-ઉમાશકર-રાજેન્દ્ર સુધીના કવિઓ જોઈ વળેા, તેમનો વૈયક્તિક ટહુકો અગ્રેજી કવિઓની જેમ બિલકુલ વિશિષ્ટ સભાગાય છે ખરો ? કોઈ કેવનાદૈતનું, કોઈ શુષ્કાદૈત કે ભક્તિમાર્ગનું, કોઈ પ્રાર્થના સમાજનું, કોઈ શ્રી અરવિદનું—એમ કોઈ ને કોઈ મહાત્માની વિચારધારાનું જ ગાણ પોતાના કાવ્યોમા ઝીલતા હોય છે અને શૈલી, ભાષા, ભાવોની લગી વગેરે બાબતોમાં જોશો તો કલાપીની ઉપર ટાંકેલી “અન્ધારઘોર વિધુલીન નિશાની શાન્તિ” જેવી પંક્તિ કે—

આત્મા અધિપતિ મધુપ અનન્તનાને
 આત્મા અમીઝગ્જુના રમતો વિદારી,
 આત્મા ગો નહિ જ તે યુગને-ક્ષણોને,
 કયા દેશકાલ? સધને જ વગન્ત જામી.” (“ નવો ક્રેમ ”)

જેવી કહી નાનાનાની નવી અને તેમના યુગગામી કલાપીની છે એમ શા ઉપગ્રથી કહી શકો? કલાપીનો નવો પ્રેરક ટુલ્ય શ્રમણ લાગણીનો છે, અનેકની વાણીનો છે, વાણીના સીધા, પ્રવાહી વિવિધ ગમગીય ચિત્રોના મગીતમય આવર્તનોનો છે, આત્મા અને સૃષ્ટિના ચિતનનો છે, પ્રેમની પોતાની આગવી મીઠાસાને છે, સૌન્દર્યની પિપાસાનો છે, અગમ્યની નતલ અદ્ભુત ખના અને કન્દ્રિયાનુગમી ક્ષિત્તિઓને એક સાથે તૃપ્ત કરવાનો છે, ગગનેત્યાગના મથનનો છે. સ્વયંગોષ, ધર્મમથન અને પ્રેમજખનાનો એમનો વૈશ્વિક ટુલ્ય છે. કાન્તમા પાયુ એ જ ટુલ્ય છે. પત્રી, કાન્તમા ખડકાઓ, અજની ગીતો અને લાવાનુદ્ય વૃત્તપનટાની ગ્યનાને પ્રો. કોકાર ‘નવો વૈશ્વિક ટુલ્ય’ માનતા હોય તો વગી જુદી વાન.

અને કલાપીમા મનભગ વ્યાપક તલસ્પર્શી દર્શન, જે માહિત્યનો અગ્ર આત્મા, તે નર્મદ ક્રતા વિરોધ નથી એમ કહેવું એ કલાપીના ‘દ્ય પત્રીના કાવ્યોની અવગણના કરીને ચાનવા ધરાવ્ય છે. કલાપીના “ ગિવમગળ ” ના કાન્તના “ વસન્તવિભવ ” ના જેવું જ મનભગ વ્યાપક, તલસ્પર્શી દર્શન છે. હા, તેમજ દર્શન કાવ્યમા મથનની સર્વ કક્ષાઓની અભિવ્યક્તિ કરવું નથી. તેમા સર્વાનુભવી કવિતુ ધાલુલ્ય ને સકુલતા નથી. તેમતુ દર્શન એક સાચા આત્મતક્ષી કવિતુ છે શ્રદ્ધાળુ ભક્ત અને સગ્લ શ્રમણ હૃદયવાળા સ્નેહીતુ એ દર્શન દોવાધી એમા તેજસ્વી મેધાના ચમમગ નથી, એમા શુદ્ધિએ, સામાજિક રાજ્યીય પરિસ્થિતિએ અને વિવિધ કોટિના અનુભવોએ ઉપજવેલું સસારતું અટપટું દર્શન નથી તો પણ જે છે તે દર્શન એક ખરેખરા કવિતુ છે. શુદ્ધિની વસ્તુવાનીતુ ક વૈજ્ઞાનિકતુ ભક્તે ને તે ન દોષ આર્ સ સૃષ્ટિમા અત્યત શ્રદ્ધા રાખનાર, શિતસૂત્રીમા ગીરી જિજ્ઞાસા ધરાવનાર, હૃદય અને સસાગતા વિરમ વિગ્રહથી પીગતા, અનેક પરસ્પર વિરોધી વિચારોના તીન મનોમથનમા સિજાતા છતા મનથી આશાવાદી, સમાધાનાપ્રય આસ્થાળુ ઈશ્વરગણદાતુ એ દર્શન છે. સર્વ ન સ્નેહ અને જ્ઞાનની, સૌન્દર્ય અને જ્ઞાન દર્પરિણામી કવિતાની દષ્ટિ રાખનાર જીવનના બેડા મર્મને સમજી જઈ તેમાથી આત્માની સજ ગેળવનાર એક સાચા મુમુક્ષુ જીવતુ એ દર્શન છે કલાપીતુ દર્શન નર્મદથી વિશેષ વિશ્વ તલસ્પર્શી અને વ્યાપક છે એ નગસિદરાવની સમાન કક્ષાતુ છે કાન્ત અને કલાપીના જીવન દર્શનમા એકમા નિગાશા અને ખીજમા શ્રદ્ધા સિવાય અન્ય દરો કરક નથી.

હા, એટલું ખરું કે કાન્તની કવિતામાં જીવનદર્શન કલાત્મક રૂપમાં ગ્રિહાયું છે, કલાપીની કવિતામાં સીધેસીધું કાઈ ફિરસ્તાની બોધક વાણીની જેમ કાતકું છે.

સ્નેહી કે કવિ?

કલાપીની કવિના ઉપર એક મોટી કમનસીબી એ કાતરી કે તેમના મિત્ર કાન્તે તેમને કવિ કરતાં સ્નેહી વિશેષે કલા. કાવ્યરસિકાના મનમાં ત્યારથી કલાપીની કવિતાના કાવ્યવ વિશે તેમણે શંકા ઉત્પન્ન કરી. કાન્ત પોતે કલાપીના નિકટના મિત્ર એટલે તેમને કલાપીમાં કવિ કરતાં સ્નેહીનો આત્મા વિશેષે જણાયો હતો. કલાપીની કવિતાનું પ્રેરણાબળ કલ્પના કે ઔન્દર્ય નહિ, પણ સાક્ષાત જીવન હતું તેથી કલાપી કવિ નહિ, પણ સ્નેહી છે એમ તેમનું કહેવું હતું. જુઓ : “જેની દ્વારા કવિતા કાતરી શકે તે કવિ, એ વ્યાખ્યા સ્વીકારીએ, તો બેશક કલાપી સૌરાષ્ટ્રના એક ઉચ્ચસ્થિત કવિ છે. પણ કવિતારસમાં જે નિમગ્ન હોય તે કવિ, એ વ્યાખ્યા સ્વીકારતાં કલાપીને એ વર્ગમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. કલાપી નારીસ્નેહમાં નિમગ્ન છે, તેના હૃદયમાંથી કવિતા વહે છે, પણ તેનું હૃદય કવિતામાં આસક્ત નથી. તેના હૃદયનો સચાર શોભના તરફ છે, બાહ્યમાં ઘઈને આંતરમાં. તેની કલામાં કલા નથી. તેની કલા સ્વાભાવિક કુદરતી છે. કવિઓની કલા કલ્પનાની હોઈને ઉચ્ચતર હોઈ શકે છે, મુન્દરતર સુધાં હોઈ શકે છે, પણ કલાપીની કલા જીવનનો હોઈને વધારે સ્થાયી છે.” (“આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય”)

કાન્ત કહે છે, “કવિતારસમાં જે નિમગ્ન હોય તે કવિ.” કલાપી આ વ્યાખ્યામાંથી શું બાકાત રહી જાય છે? તેનો આત્મા કવિતારસમાં જે નિમગ્ન ન હોય તો રજબ જેટલાં કાવ્યો તેરથી જ કેવી રીતે શકે? “ઉમીરજી” જેવાં મહાકાવ્યો લખવાની તે યોજના કયાથી કરે? ઉત્તમ કવિ બનવા માટે કાવ્યનાં આટલાં બધાં પુસ્તકો તે કયાથી વાચે? મિત્રા સાથે કાવ્ય સંબંધે ચર્ચા શું કામ યજાવે? પોતાનાં કાવ્યો કાન્ત, મણિલાલ, જટિલ આદિને વચાવવા, સુધરાવવા, તેના પર અભિપ્રાય બેગવવા શું કામ મોકલે? ખરી વાત તો એ છે કે કલાપી શોભાનાના સ્નેહમાં નિમગ્ન નહોતો, પણ કવિતાના રસમાં નિમગ્ન હોવાને લીધે શોભના તેના કાવ્યરસની પ્રેરણાદાત્રી બની હતી. શોભના તેના કાવ્યનું નિમિત્તકારણ હતું. તેનું હૃદય કવિતામાં, કવિતાકાઈ વિચારો અને તરંગોમાં આસક્ત હતું. તેના હૃદયનો સચાર જેવો શોભના તરફ હતો, તેવો જ કવિતારસમાં હતો. જંગલમાં જઈને પણ તે વાચવાની અને લખવાની જ પ્રવૃત્તિ કરવાનો હતો. એ જ તેના જીવનનો પરમ રસ હતો.

“જેની દ્વારા કવિના ગતરી શકે તે કવિ,” કાન્તની એ વ્યાખ્યા જ સાચી વ્યાખ્યા છે. કવિના જીવન સાથે આપણને દર્શી નિરૂપત નથી. કવિ જીને ચાહતો હતો કે કવિતાને તે જાણવાની પણ આપણે બહુ દરકાર નહિ કરવી જોઈએ. આપણે તો મમ્ મમ્ સાથે કામ છે, ટપ ટપ સાથે નહિ. એ દષ્ટિએ તે સાચો કવિ હતો કે કેમ તેનો જ જવાબ આપણે મેળવવાનો હોય. અને તે જવાબ તો આપણે “હા” માં મેળવી લીધો છે.

સ્નેહી પણ જો પોતાના સ્નેહાનુભવને કાવ્યસ્થ કરી શકે તો તે કવિ કહેવાય. શું કલાપી સ્નેહી હતો, એટલા માટે જ તે કવિ ન હતો? સ્નેહી થવું એ કવિ થવા માટે શું શુનારૂપ હતું? હું તો એમ કહું કે કલાપીનું હૃદય સાચા કવિનું હતું, માટે જ મૃત્યુપર્ધંત સ્નેહીનું રહી શક્યું; નહિતર કદાચ, સંસારના પક્ષિલ વ્યવહારના આઘાતથી કલાપી “કૃતચના”માં જેવો આવેશ અનુભવે છે તેવો વેગ જની ગયો હોત. તેનામાં સંકાશીલતા, અવિશ્વાસ, ખુન્નસ અને ગાય ભરાઈ બેઠાં હોત. કલાપીના સ્નેહને અસ્ખલિત વહેવડાવનાર કલાપીનું કવિહૃદય હતું. એ કવિ હતો માટે સ્નેહી મટી શકતો ન હતો. લક્ષા, કવિ અને સ્નેહી એક જ અર્થના પર્યાયો જેવા નથી!

કાન્તે પીનું પણ એવું જ એક ઉતાવળું વિધાન કર્યું છે: “કવિતા એ જેની જિન્દગીનો સર્વોપરિ સ્નેહ હોય તે જ કવિ હોઈ શકે. કવિ કવિતાનો જ હમેશાં દાસ છે.” આ વિધાનનો શ્રી સુદરમે સચોટ જવાબ આપ્યો છે. જો કે કાન્તે આવા વિધાનો કર્યા છે તેનું કારણ કલાપીને કવિ તરીકે ગતરતી કરાવેના ગણવાનું નથી, પણ તેના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સ્નેહની હતી તેના ઉપર વધારે ભાર નૂકવાનું છે. તે પોતે જ લખે છે: “કલાપીને કવિ કહેવાનો આમલ અસ્થાને છે. કેકારવ અસિચય મધુર અને સિરવ હૃદયભાવથી ભરેલો કાવ્યગ્રંથ છે એ નિ સશય છે, તો પછી કલાપીને કવિના વર્ગમાં ન ગણવાનો આશય તેના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તરફ ધ્યાન આકર્ષવાનો છે.” (“આપણું નવીન કાવ્ય-સાહિત્ય”) જેવું ને! કાન્ત “કેકારવ”ને સરસ કાવ્યગ્રંથ ગણવા તૈવાર છે, કલાપીને કવિ ગણવા તૈવાર નથી. પણ આપણે તો ઉભયને આપણા કાવ્ય-જગતમાં સન્દર્શીશું.

મૂલ્યાંકન :

કલાપી પોતાની કવિતાને કવિતા ન કહેવાનાં કેટલાંક કારણો કાન્તને દર્શાવે છે: વિચાર આપ્યો તેવો કેમ કેવાની રેવ, વિચારો ગેહવતાં આવડતું

નથી, છવનમા માત્ર લાગણીઓ છે, પોતાને માટે જ કવિતા લખાય છે, કવિતા કેવળ નિઃશ્વાસ કે અશ્રુ જેવી છે, મનમા આવ્યા તેવા ગોળા ફેંકી દેવાની ટેવ, વિચારોને મુદ્દર સંગીતમા મૂડતા શ્રમ લાગે છે, વગેરે. પણ આ કાગળો કવિતાસર્જનમા બાધક જ છે એવું નથી. વિચારોને ગોઠવવાથી કે પીનઓને માટે લખવાથી કે શ્રમ-પ્રયત્ન કરવાથી કે શબ્દોના કસબ કરવાથી કૃતિ કળામય બને છે એવું પણ નથી. “સ્નેહીના સોણવા આવે સાહેલડી” એ મધુર રાસ નાનોલાલે ક્રિડેટના મેદાનમા બોલ-બેટ રમતા રમતા રચ્યો હતો. આહ્લિકતા, મસ્તી અને સ્કુગળા ઘણી વાર કળાસર્જનનું સ્વાભાવિક લક્ષણ પણ બની બન્ય છે.

મર્યાદા:

એટલે આપની સામે પ્રશ્ન તો એ છે કે કલાપી કવિ કેટલે અરો છે? એની કૃતિઓમા કવિતાનું પ્રમાણ કેટલું? ક્યા કેટલી? આ સવાલનો જવાબ આપીએ તે પહેલા કલાપીની પ્રકૃતિગત અને શક્તિગત કેટલીક મર્યાદાઓ તપાસી લઈએ કલાપીની કવિતાની એક મોટી મર્યાદા એ છે કે તેમની પ્રકૃતિ અતિશય ઊર્મિલ હોવાથી વિચાર કે ઘટનાને તે સયમથી રજૂ કરી શકતા નથી. સયમનો અભાવ, પ્રમાણવિવેકની બેદગરી, દીર્ઘસૂત્રિતા, એક ને એક લાગણી, વિચારનું વાગોળણ તેમની કવિતાની મોટી મર્યાદા છે. લાગણી ઘન બને તેટલી ગહ પણ કલાપી બેતા નથી ક્યાંક શબ્દને સુધારી લેવાથી, ક્યાંક પંક્તિઓની ટાપટૂપથી, ક્યાંક કલ્પના તથા લાગણીનું સયમન કરવાથી, ક્યાંક કાવ્યને ટૂંકાવી દેવાથી, ક્યાંક અર્થને વધારે ધ્વનિપ્રધાન કરવાથી અને ક્યાંક વર્ણનો કે લાવેને મહારવાથી સહેજે તેમના કેટલાક કાવ્યો ળાત્મક બનાવી શકાય તેમ છે હા ત ‘કન્યા અને કૌન્ય’ને આ રીતે ટૂંકાવી દીધું હોય તો તે એક ચુગિલાઈ કલાકૃતિ બની રહે.

તેમની શબ્દપસંદગીમા સર્વત્ર ઔચિત્યનું ધોગણ જળવાતું નથી. સસ્કૃત શિષ્ટ ગબીર શબ્દોની બેટે “-13” જેવો શબ્દ મૂકી તે ગબીર લાવને ઠાઠા નાખે છે. તેમની હરોગચના પ્રવાહી છે, પણ તેનો પદ્યબધ શિથિલ પડી જતો હોય છે. તેમની લાખા મધુર છે, પણ તેનો પથગટ વધી બન્ય છે અને તેની અતિશય ક્રામગતા તથા પ્રવાહિતાને લીધે તે જાશમાં પાળી જેવી બની બન્ય છે.

કલાપીનાં કેટલાક કાવ્યોમા વિચારની સગતિ કે લાવનું સાતત્ય હેવટ મુઠી એવું ને એવું જળવાતું નથી. વચમા પ્રક્ષેપો આવે છે અને લાવનો,

વસ્તુરસનો કે વિચારપ્રવાહનો ક્ષય તોડી નાખે છે. એની નિષ્પણ્ડીતિમા એક-વિધતા પણ આવે છે અને વક્તવ્ય દૈન્યથી વાર તો લાગતીસપ્રકાશની કેશન જેવું બની જાય છે. સાગરની જે વિચારોને એક જ પ્રકારની લક્ષણ, રસ અને છટાથી રજૂ કરવામા તથા અમુક જ પ્રકારની ભાવનાશીલતાની તેમનાં કાવ્યોમા એકવિધતા આવે છે. આથી નાનાયાવની કવિતાની જેમ તેમની કવિતા આપણને કોઈ ઉન્નત વાતાવરણમા ચિત્રકાળ ટકાવી રાખતી નથી. કલાપીના ઘણા કાવ્યોમા ભાવોનું એકનામરૂ ધનપિડત્વ જળવાવું નથી. કાવ્યમા અમુક પક્તિઓ ઉત્તમ લાગે, આપણા ચિત્તને તે ખેંચી પણ રાખે, પણ સમગ્ર કાવ્યની ગૂંચના ચિથિલ અને આદૃતિમા ઝાંઝવસૌન્દર્ય આપ્યું તેથી તેની સમગ્ર અસર આપણા ચિત્ત ઉપર એકસરખી ઠાલવા પામતી નથી. તેમના દૃઢ કાવ્યોમા તેમનાં લાભા કાવ્યો કરતા આ દોષ ઓછો જણાય છે.

કલાપી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી તેના ઉત્તરો પોતાના કાવ્યોમા આવે છે, પણ એ ઉત્તરો આજે અનેક દષ્ટિક્ષણથી સમાધાન-રહ લાગતા નથી. એના જમાનાની રુચિ-અરુચિથી તેનું માનસ પણ ગાથેલું છે. આથી કલાપીનું દર્શન આર્પ-દર્શનની કોટિ સુધી પહોંચી શક્યું નથી. કલાપીનું સવિત પણ અમુક નાકાદાયિક ચેતનામાંથી જૂઠું થાય છે.

કલાપીને જુદા જુદા ભાવોમા રમવાનું બહુ ગમે છે, તેથી વિવિધ ભાવોમા તે ખીની બેઠે છે, પણ એક જ ભાવને વિસ્તારથી ગાવામા અમુક અપરાદરૂપ સિવાયના કાવ્યોમા રસત્વ અને એકવાક્યતા રહેતા નથી. કવિ પણ વિદાસશીલ પ્રાણી છે. તેથી તેનું વ્યક્તિત્વ વિકસતા તેના ટેનુમા પણ એકવાક્યતા સધાવી જોઈએ. કલાપીના કાવ્યોમા મૃદુતા, અન્યાય સામે રોષ, ઈશ્વરોષ, નિર્મળ પ્રેમ વગેરે તેના વ્યક્તિત્વની એકવાક્યતાના પ્રતિબિંબરૂપે ઉદાવ પામે છે, પણ તેના ટેનુની એકવાચતા હમેશા જળવાતી નથી. દા ત. સ્થૂળ-સૂત્રની મીમાન્સા કરતા કલાપી ઉભય વચ્ચેની સ્પષ્ટ બેદરેખા દોરી શક્યા નથી એનું નિરૂપણ કરતા કવિ વિશદ યદ્ય શક્યા નથી. 'ભાવના અને વિશ્વ' માં કવિના ટેનુની અસંગતિ સ્પષ્ટ માલુમ પડી આવે છે.

ભાવો કલાપીને અધર જાયકી લઈ જાય છે ત્યાં તેમનાથી પહેલદાર, પાસાદાર, મસ્ત, અત્યંત જળવાળી, પ્રાસાદિક પક્તિઓ લખાય છે, તથાપિ તેમની કવિતા પૂર્ણતા આપણને એવા વાતાવરણમા વિદરાવી શકી નથી. તેમની કાવ્ય-ઘડતરની ક્યારોમા શ્રી સુદરમ કહે છે તેમ માત્ર ખેલકારી જ નહિ

પણ પ્રકૃતિગત મર્યાદા પણ છે. ઠવિતા વિશે તેમણે ઉચ્ચગ્રાહો મેળ્યા છે, તેમ છતાં કવિતામાં અમુક ક્રિયાઓનું સ્થૂળ વર્ણન રસનુચિને ઘાતક નીવડે એવું ઔચિત્યભાન તેમને હેવટ સુધી ન આપુ. કલાપીની કવિ તરીકેની કેટલીક મર્યાદાઓ સ્વભાવગત, ઝઢિગત, સમાજગત અને સમયગત હતી તેવી અસાનગત પણ હતી, તેની નોધ લેવી જ ઘટે. આથી કલાપીની કવિતાના કેટલાક દોષો તેમની કેટલીક માન્યતાને કીધે પણ આવ્યા. શ્રમ લેવાથી કૃતિ બગડશે — આવા ભયે પણ એકવાર કાગળ ઉપર લિતગેલી કૃતિને નહિ મુધારવાનો તેમની પાસે આગ્રહ રખાવ્યો છે. કલાસર્જન એ સાહજિક વ્યાપાર છે, પણ એ સાહજિકતા સિદ્ધ થાય તે પહેલા તેણે કેટલાય શબ્દો, પકિતઓ, કડીઓ, ચિત્રો, કાવ્યો રચીને ભૂમી નાખવાના હોય છે. આપણે આગળ જ્નેયુ તેમ કલાપીની મઘળી પ્રાપ્ય કૃતિઓ તેના પહેલા ઉતાગની છે. શ્રી ગુદરમ કહે છે તેમ “કલાકાગની પ્રાથમિક સાધનામાથી (કલાપી) બહુ પસાર થયો નથી. એ સાધનાની એને બહુ તક નહોતી. કાન્ત જ્નેવા કુગળ કળાકાર એના મિન હતા, પણ તે તો કલાપીની ટેવો ઘડાઈ ગઈ ત્યારે બહુ મોડી વયે આવ્યા.” અને આથી કલાપીની કૃતિઓ શિલ્પીના ટાકણામાથી પૂર્ણ મુરેખ આકૃતિનુ સંભાજન લઈને આવે તે સ્થિતિની જગક પહેનાની સ્થિતિની છે.

આમ, કલાપીની કવિતા અમમતાની દષ્ટિએ કેટલીક ઊણપો બતાવે છે, પણ તે દૂર ન થઈ શકે તેની નથી; કાગળ કે તેમના કાવ્યના મૂળમા કાવ્યનું અરથુ તો સતાર્થને સૂતુ જ હોય છે, માત્ર તેને વાળવાના કૌશલમા કવિની શિધિલતા જણાય છે. અને એ કૌશલ પણ કલાપીમા બિતકુલ નથી એમ તો નથી. આપણે જ્નેયુ તેમ તેનામા કેટલીક સાહજિક કળાદષ્ટિ તો ઊગેલી છે. કલાપીનુ ૧૮૯૩ પત્રીનુ કોઈ કા વ એયુ તો ભાગ્ય જ જડશે, જેમા તેના કવિની કનાદષ્ટિની કાખી ન થતી હોન, જેમા તેના સ્નેહની સાવે સૌન્દર્યનો પણ સમકારો ન મળ્યા હોય. કલાપી કવિ નથી સ્નેહી છે, એમ કહી તેનો કાકરો ગુજગતી સાહિત્યના પ્રથમ પકિતના કવિવર્ગમાયો કાટી નાખી શકાય તેમ નથી.

ઉત્તમ કવિ :

કોઈ કવિએ એક પાણુ અનુત્તમ કાવ્યલખ્યુ હોય તો તેની શ્રેકાને માટે તે પ્રયાપ્ત છે. વ્યરકાગદષ્ટિએ ઉત્તમ કવિ એ ગણાય છે કે જે પોતાના જીવન દરમિયાન ભાવોનુ માતલ્ય અને વૈપુલ્ય કાવ્યોમા વડાવ્યા જ કરે. આ બને

દષ્ટિએ કલાપી ઉત્તમ કવિ છે. તેમના ઉત્તમ કાવ્યોમાં ભાષા, વિચાર, લય, ગ્રિમિ અને વ્યક્તિતા—એ સર્વ સ્વત્વને પામે છે અને તેથી તે કવિના નામને પાન બને છે. આજની દષ્ટિએ પણ કૃનાર્થ કરે તેવી પૂરિય પુસ્તિકાઓ, કેટલાય કાવ્યો “કેકારવ” માર્થી જડે તેમ છે. તેના કાવ્યાત્મક જીવનની મગલ ભાવનાઓ, હૃદયના મનહર ગવેનો અને આકર્ષક સ્પર્શલક્ષણો મૂર્ત થાય છે. એની પાનીમા વાચકની નિકટ આવી જવાની શક્તિ છે. એના ભાવ અને શબ્દાર્થને સંદેહાઈથી પ્રલય કરી શકાય છે. એની કૃતિઓમાં સુરેષ યિત શક્તિ છે. એની કલ્પના પ્રસન્નમધુર છે. એના વર્ણનો ગસિક અને મનહર છે. એના અલંકારો શુભાદાર છે. પ્રચુરવિકાસના અને વિષમતાને ગૂંટ જગતી તેની કેટલીક કૃતિઓની કાષ્ટિ તો ત્રીન લાવ્યાત્મકતાએ પહોંચે છે ભાવના, ગ્યનાની પ્રવાહિતા અને ગ્રિમિની લયલિલિલોન અભિવ્યક્તિ—એ ત્રણે દાગ પ્રગટ થતી કવિના કાવ્યનિર્ણયા કાવ્યના પ્રથમ વાચને જ આપણા મનમા વળી જાય છે. ગ્રિમિના સ્વચ્છ, ગિખાલમતા અને ગૈરીની પ્રાસાદિકતાના બંને કલાપી અમર રહેવાનો છે તેના દર્શિમા આડળ નથી. તેને પ્રકટ કરવામા કૃતિત્વનો કે કગમતો પણ નથી. કલાપીએ ગાયેના ભાવ અગત લાગણીના ટોવા છતા તે સર્વસ્પર્શી બની શક્યા છે. સર્વસ્પર્શિતા (Universality)નો શુભ એ ભાવોમા મોટો છે એની નિખાલસપણે ગાઈ નાખવાની ગીત પણ એને લોક હૃદય સુધી લઈ જઈ શકે છે તે હૃદયની અપેક્ષાઓને કાવ્યોમા ગૂંટ કર છે અને સતાપે પણ છે તેના કાવ્યોમા ચિત્રો દાગ અને કૃતિના ધ્વનિએકગો દાગ ઇન્દ્રિયપ્રાહ્ણતા પણ છેક સુધી ટકી ગડે છે કાવ્યનાના સસિકમધુર વાતાવરણની એશરતા પણ તના ગાયેની મૂળતામા લાગ લાગે છે. ઉચ્ચ કવિને યોગ્ય ચિતન અને કલ્પના પણ કલાપી દાખવે છે વ્યક્તિત્વની મસ્તી પણ તે ગજનોમા પૂર્ણપણે મનાવી શક્યો છે કેકમા, એક ઉત્તમ કવિમા ટોવા જોઈતા તમામ લક્ષણો તેનામા વસેઓછે અરો પણ મળી આવે છે.

“કલાપી તો અમૃતના પાણીનો મીઠો ઝરો છે, જેમાથી આપણ્યારે ચાહો ત્યારે મધુર સુધાનું પાન કરી શકો છોઈ પણ કવિ કેટલું કામ કરી શકે છે તે જોવાને તેણે આપણા હૃદયને કેટલું પોપણ આપ્યું તે જોવું જોઈએ કલાપીએ શુભરાતના હૃદયને પોપણ આપ્યું છે, જે બીજો કોઈ કવિ આપી શકે તેમ નથી.”

—કાન્ત

“કલાપીના હૃદયને સસારના હથોડા વાગ્યા હતા, અને હૈયાના પાતળઝરણુ ફૂટ્યા હતા. કવિતઝરણુના સ્વયં જુવારાની અખડ ઊડતી ધારાઓ એ કલાપી

નો કુમરવ. સાગરમા લગતી વહે છે તેમ, માનવગરીરમાં રુધિર વહે છે તેમ, ગોવર્ધનભાઈના કે કલાપીના આત્માઓમા કવિતા ઊછળતી. દેવાની યાગ તર્કિક, આત્માની આગતી તર્કિક ગુજરાતે દેહારવને પિછાન્યો ને સ કાર્યો છે, ગ્રીષ્યો ને વધાન્યો છે.”—નાનાલાલ

“રોહીની પ્રીતિપિપાસા અને સૌન્દર્યજ ખના કલાપીના રામે ગમે વ્યાપેલી છે. અને જે દવનપ્રવાહ મૂકી ગયા છે, તે ઉપરથી પણ આપણા એક ગુરુગતી સાદિત્યમા તો કલાપી ઊર્મિલ પ્રેમ-સૌન્દર્યવાણુ ભાવનામય કિંગોરોના માનીતા દવિલ્લન ગટેવાના .કલાપીની કૃતિઓમા સાચા પ્રેમની ઝળક છે. સાચા બધુ-ભાવ અને નિર્મલ અનુક પાની સુવાસ છે. આવી વીગતાની મુરખ છે. સહવનતા અને પ્રવાહ છે.”—બળવતરાય દાક્ષર

“જેવી છે એની એની કવિતા અને જેવી છે એવી એની જીવનકથની ગુરુગતની રોમાચક મિલકત છે, ગુરુગતી આદિત્યની મરુદ્ધિ છે, ગુજરાતી માનસને એક ભૂમિકા બંધે યગાવતી સસ્કારબંધી છે.”—રમણવાન દેસાઈ

“કલાપીએ આપણી ભાષાને ચોડા કાળ્યો ને કોઈ કોઈ પ કિતઓ તો એવા આપ્યા છે કે એના વિના ગુજરાતી એક રહી હોત, નિશક.”

—વિજયગાય વૈવ

“કલાપી હમેશા સુવાનીનો કવિ ગ્હો છે અને રહેજે. એના જીવનમાં પ્રગટેલી વેદનાના પ્રાગ ભમળમા રચાયેલી તેની કવિતામા શિથિલ ઊર્મિલતા દેખાય છે, પણ તેના જીવનના અત ભાગમા તે જે સ્વસ્થતા મેળવે છે, સ્થૂનથી પર જઈ તે જે સુક્રમ અત મ્થતા મેળવે છે તે કલાપીની કવિતાનુ અત્યત ત દુરસ્ત લક્ષણ છે. કલાપીની એકાદ નબળીસબળી ક્ષણુને નહિ પણ તેના આખા જીવનપટને અવલોકનાર, તથા તેના અમગ્ર કાવ્યપટને ખુ દી વળનારને જીવનની પુષ્ટિ આપનાર ભાવ અને સૌન્દર્યની વિપુલ સામગ્રી મળી રહે છે.”

—“મુદરમ્”

ગુજરાતી કવિતામાં એનો ફાળો :

કલાપીના વિદ્વાન અભ્યાસીઓના ઉપગના અવતરણો કવિ કલાપી અને તેના કાવ્યસર્જનને અલ્લિ આપે છે. અને કલાપી એવી શ્રદ્ધાબલિનો સાચો અધિકારી છે પણ ખરો. ગુજરાતી કવિતામા એનો અર્પેલો હિસ્સો નાનોસૂનો નથી. જે સમયમા ગુજરાતી ભાષાને નવીન ભાવો માટે પલોટાવાનુ આખી હતુ, જે સમયમા વૃત્તોનો પ્રચાર ખાસ બહોળો નહોતો, જે સમયમા કાવ્યોચિત શબ્દો

માટે શ્રમ કરવો પડતો હતો તે અમ્યમા દલાપીએ નીન લાભને અનુકૂલ
 બને તે માટે ગુજરાતી ભાષાને અગત્યતાભર્યાં પલટો આપ્યો તે અમ્યમા કૃતલીક
 લખમચુર પદાવલી, બાળીની મીઠાન અને પ્રા-વિક્રા તથા ર-મ્દાની સમૃદ્ધિ
 ગુજરાતી ભાષાને તેણે આપી, તે સમયમા તેણે સરકૂત ટતોનુ વિપુલ ખેડાણ
 કર્યું. સમૃત વૃત્તો અને સગવ શિ'ટ સમૃત તથા દગણુ નગ્દાની સમૃદ્ધિને
 લોકમા ગુજરાતી ઠગ્નાઃ એક માત્ર દનાપી. અરકૂત ઠતો પોતાના કાવ્યોથી ગુજરાતી
 પ્રજામા જેટલા લોખનિય દનાપીએ કર્યા, એ વૃત્તોનુ પ્રવાહી સ્વરૂપ તેમણે જે દાખન્યુ,
 ખીછ ગીતે કરીએ તે ગુજરાતી કાવ્યગ્નિક ઠગ્નતાને સમૃત ઠતોના અભિમુખ
 દલાપીએ જેટની ઠગી તેટલી ખીન્ને ઠાઈ ઝોગાપીસમી સદીમા કરી રકચો નથી.
 ગુજરાતી કવિતામા દલાપીનો ખીન્ને મોટો ફાગો ઠિર્મિદા'યના સ્વરૂપધરૂતો છે.
 ઠિર્મિદા'યનુ સ્વરૂપ નરસિંહગવને ઠાયે ઘડાયુ, કાન્તને ઠાયે કલાત્મક આવિભાવ
 પામ્યુ, પણ દનાપીને ઠાયે ઠિર્મિદા'ય ગુજરાતી ભાષામા ઠવત બન્યુ. કાન્તની ખગી
 દલા તેમના ખ ઠકા'યોમા, દનાપીની સ્વય મ ઠવિના તેમના ઠિર્મિદા યોમા ઠિર્મિ-
 કાવ્યોમા લાગ ઠગના ધોધ વગ્મણીને એ સ્વરૂપને દલાપીએ ઠલમ્નુ કરી દીધુ. સામી,
 ઠિ ઠી નિખાનમ ઠિર્મિનુ લયમ્દા ઠમ્દોમા નિર્વઠન—એવો ઠિર્મિદા'યનો આદર્શ
 દલાપીના ઠિર્મિદા યોએ ગુજરાતમા વઠાવ્યો. વિપ્લવદષ્ટિએ દનાપીનો ગુજરાતી
 કવિનામા મોટો ફાગો તેમણે આપેની પ્રણવિનાનો ગખાય નર્મદના અશિષ્ટ
 પ્રેમલાલો કરતા દલાપીનો શિષ્ટ, સસ્કારી પ્રણલાવ ઠાયો ને સુરુચિભર્યો ઠતો.
 એમા એખી સાથે બે પત્નીએને ચાહવુ અને પ્રેમનુ લાઠન કર્યા વિના પ્રેમનુ
 અખ ઠિત સ્વરૂપ લાવનાવી કૃણવુ, એવી પ્રેમની હૃદયધર્મની દષ્ટિએ નવીન
 મીમાસા તેમણે કવિતામા પહેલવઠેથી કરી આપી આ પ્રણયકવિતામા તેમણે
 ગુજરાતને યુવાનીની, સ્નેહસવનન અને દર્દિનીની કવિતા આપી દલાપીએ
 યુવાનોના મનોલાલો એવા મુક્ત ઠાયે કવિતામા ગાયા કે બળે ત્યારથી ગુજરાતી
 પ્રણયકવિતામા નવવૈવનની વસત મેઠી ઠલાપી દિરોશોના માનીતા કવિ બન્યા,
 તેના રુદ્ધ સાથે અનેક યુદ્ધા ને દિરોશો દયકે દાયકે રડયા અને નિશ્વાસો
 સાથે અનેક તગ્જોએ નિશ્વાસ પર નિશ્વાસ મુકયા દનાપીએ એમ, પ્રેમસૌન્દર્ય-
 વાણુ લાવનામયતાનો સ્વાદ પોતાની કવિતા ઠારા સૌને લગાડ્યો.

ગુજરાતી કવિતામા દનાપીના વિશિષ્ટ ફાગામા તેની અવતરણુક્રમ મધુર
 ચિતનની ફરવાળી, સુનાતમક કાવ્યક્રિતઓ પણ ખરી. સાહિત્યમાં અને
 તરુણુ-તરુણીએના પ્રેમપરોમા આ પક્રિતઓ તેમના પ્રેમનુ આલબન બની.
 કલાપી અને નાનાવાલ એ બે જ કવિઓ ગુર્જરીને એવા મળ્યા જેમની કવિતા

સુખમતાથી અવનરણ્યુક્તમ બની રહી, અને કલાપીની છેલ્લી નોંધપાત્ર વિચિત્રતા તેમણે પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ, ઝગમગ અને આર્નજનો તરફ દોષગ્રહ દર્શના અનુક્રમના રૂઝ વઢાવ્યા તે છે. ગુજરાતી કવિતામા પદની તર્કના પ્રેમના કાવ્યો કલાપીમા જ પહેલા મળે છે. સમભાવ અને કનુષ્ઠાથી લખેલા તેમના દેવાના ગીત, દોષગ્રહ લાવે તેમની કવિતામા વહેતા થયા ત્યાંથી ગુજરાતી ૨૦ કવિતા ધન્ય બની ચૂકી છે.

કલાપીની આગર :

કલાપીની કવિતાએ ગુજરાતની જનતા ઉપર અને ગિગતા યુવાન કવિઓ ઉપર પણ કંઈ યોડી-અત્ક પાડી નથી. ગુજરાતની જનતામા અર્વાચીન કવિઓમાથી જેટલા કલાપી અને નાનાલાલ લોકપ્રિય થયા છે, તેટલા ખીજા ભાગ્યે જ થયા હશે. કલાપીની કવિતાએ ગિગતા તરુણ કવિઓ ઉપર હમેશા પ્રયત્ન અગર કરી છે નાનાલાલની પ્રાગ્ભવની કવિતા ઉપર. કલાપીની કવિતાની યોડીએ અસર “કટલાએ કાવ્યો ભાગ-૧” જેવામા જેનેઈ શકાય કલાપીની કાવ્યચિત્ર, વર્ણન-મજલ પદાવલિ, ભાવનાન્યતા, સ્નેહ-સૌન્દર્યના તન્દ્રિયગ્રાહ લાવે અને લાગણી-રીવતા નાનાલાલે તેમના કવિતાકળના આગ ભમા ગ્રીહ્યા છે. ‘અધારધોર વિધુહીન નિશાની શાન્તિ’ જેવી કલાપીની કાવ્યપ્રકિતઓમાથી કાવ્યખાનીની જેણા નાનાલાલને મળી હોય તે આશ્ચર્ય નહિ. નાનાલાલ ઉપરાંત ખગદાગ, યોદાદગ, લલિતજી, સાગર આદિ કવિઓએ પણ કલાપીની કવિતાની પ્રેરણા દેકળ પોતાના આગ ભના કાવ્યો લખ્યા છે અને કલાપીની અસર વર્ણનચિત્રો લાગીઓ, છંદો, સૌન્દર્યલાવે અને ગઝલની મસ્તી પગલે ગ્રીની પતાવી છે. વીગમી સદીની પહેલી ત્રીસીમા એવે કાંઈ કવિયશવાન્હુ કિસોગ કે તરુણ નહિ હોય જેણે પોતાની કવિતામા કલાપી ને નાનાલાલની અસર પ્રત્યક્ષ ન કરી બતાવી હોય. હવે ?

કવિના કાવ્યોની આવી વ્યાપક અસરથી પણ તેની કવિતા અને તેના કવિપણાની શક્તિનું મૂલ્ય આટી શકાય છે જેમ ગાંધી અને સમાજના ઇતિહાસમા તેમ સાહિત્યના ને કવિતાના ઇતિહાસમા પણ દાયકે બે-દાયકે પરિવર્તનો થતા રહે છે આઘાત-પ્રત્યાઘાતના દાવસકડીના દાવ ખેલાતા રહે છે જૂની પેઢીના નશ્વ તમે નહી પેઢી બિલી થાય છે, તથાપિ એ પેઢીને એની નિકટની જૂની પેઢી તરફ જ “અતિપરિચયાદવજા”ને લીધે વધારેમા વધારે સુગ, તિગરુમર અને સિકાયત હોય છે. કલાપીની અને નાનાલાલની અદ્ભુત લોકપ્રિયતા ગાંધીયુગમા ઘટી જવા પામી. બધવતરાયની

કાવ્યલાવના અને પ્રવાહી પદ્યરચનાએ ગાંધીયુગના કવિઓને તેનું અનુકરણ કરવા પ્રેર્યાં. “ રે ! રે ! ” અને “ લોલ-હલોલ ” થી લેવાને પણ અનુચિત પેલું થવા માડી હતી. ગાંધીજીના જીવનઆદર્શો, અન્યાયદ આદોલનો અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓએ નવયુવક કવિઓમાં નવી જ લાવનાઓ જગાડી હતી આવી ૧૯૨૫થી ૧૯૪૫ સુધીના યુગમાં ગુજરાતી કવિતા એક નવીન પ્રવાહ અને વિચાર જગમાં વહેવા લાગી. પણ દલિલામનુ પુનગવર્નન તો અદા થયા જ કહે છે. ઈ. ૧૯૪૨ પછીથી નાનાલાલની ગેય કવિતા અવનન નવી કવિતામાં ફરીને ડોકિયા કરવા લાગી એ જ રીતે અર્ધધનના લાગી વગેરી કવિતા પણ લોકરુચિ એથી કટાગી હોઈ કલાપીની સજ્જ ભર્મિમય મધુગના તર્ક વગી તેમાં નવાઈ નથી. ‘ Sincerity of emotions ’—ભર્મિની પ્રમાણિતનાને કાવ્યના મૂલ્યાકનમાં હવે પ્રધાન સ્થાન મળતુ થયુ છે આવી અવેદનરીતના અને સન્નિષ્ઠ ભર્મિનુ જગ દાન્યમર્જનને માટે અનિવાર્ય ગણાવા લાગ્યા છે. કલાપીની કવિતા તેમના સાચા ભર્મિજગને જોઈને હજુ એ પોતાનુ આર્દ્યુ ટમવી હમ છે તેમ એ આર્દ્યુ નરી પેટીમાં વધાઈ પણ ખરી જગવતગયે પ્રવર્તાવેરી કાવ્યલાવનાએ ગુજરાતી કવિતાનુ નાવ જે દિગાએ ચઢાની દીધું હતુ ત્યાથી એ નરી માયા સનાતન કવિત્વની દિશામાં વગવા લાગ્યુ છે એ પશ્ચિ-સ્થિતિમાં કલાપી વળી પાછો ગુજરાતી કવિતામાં, અલ્પજાત નવીન સમગ્રેતા સ્વરૂપે, સજ્જન થાય એવો સલવ વધ્યો છે એમ કહીએ તો ખોટુ નથી.

અને તે સજ્જન કેમ નહિ થાય ? ભર્મિમયિ તરીકે તેની આગવી વિશિષ્ટતા છે ગુજરાતી ભર્મિકવિતામાં તેના ઊર્મિકા-યોએ પ્રગટાવેલુ પોત મુલાનમ છે, પણ મજબૂત છે. ભર્મિકવિ તરીકે કલાપીનુ વ્યક્તિત્વ ગુજરાતના સૌ કવિઓમાં નિરાણુ છે એમાં ભર્મિસમૃદ્ધહૃદયનો જે ધમકાર સલગાય છે અને તેના અનુભવનુ ગાન તે જેટની સાહજિકતા અને તીનતાવી કરે છે તે ગુજરાતના સૌ કવિઓમાં અનોખુ છે. એની કવિપ્રતિલા આત્મનક્ષી ભર્મિકવિની છે, એની કાવ્યકલા કલાપીના નૃસ જેવી મનોહર છે, ભાષા અને છંદો એના અનુભવને સગસાથી અને પ્રવાહિતાથી વ્યક્ત કરવા ખડે પગે તેની સમક્ષ હાથ જેડીને ભ્રમેના દાસ છે કાવ્યના, અવકારો અને અભિવ્યક્તિની કના એને ડાગગાડજૂર છે રમ, સૌન્દર્ય અને ચિત્રનિર્માણનો તો તેને મળનો સહયોગ સાપડેલો છે. આવો પ્રતિલાવત આત્મા સાચો જ કવિ હોય. માનો જ માત્ર નહિ, એક સારો કવિ પણ ટોચ. કલાપીની ભર્મિ જે સાચી અને જાડી હતી, એની અનુભૂતિ સહૃદયોના હૃદયમાં સમસવેદન પ્રગટાવી શકે એવા ભર્મિમળવાગી વાગુમાં જે અભિવ્યક્ત

યઈ હતી, જો ભિમિ જ તેની કવિતાની અને આતરઅનુભૂતિની જનની હતી, તો એની ભિમિથી પ્રાણિત કવિ તેના ઉત્તમ કાવ્યો દ્વારા હમ જીવતો નહિ રહે? ક્વાકૃતિનો ઉલ્લસ આખરે તો કલાકાગ્ના આતરઅનુભવમાથી થાય છે. એ અનુભવ જો ઉદયનિષ્ઠ, પ્રયજ્ઞ અને અભિવ્યક્તિને પાન હોય તો એ અનુભવ પોતે જ પોતાને અનુકૂળ ક્વાકૃતિ લઈ લે છે ક્વાપીની કેટલીક કૃતિઓમાં તેની અનુભૂતિએ જ આપોઆપ ભિમિકાવ્યનુ રૂપ લઈ લીધું છે. “સુખન વિષ્ણવ”, “નવો સૈદ્ધા”, “જન્મદિવસ” આદિ આ કાટિના કાવ્યો છે. એ દષ્ટિએ જોતા ક્વાપીની કવિતા એક દરે મૂલ્યવાન છે. તેનું ટૈયુ જ્યાં તેના સવેદન-અનુભૂતિને સમાવી ન શકતું ત્યારે કાવ્યરૂપે વ્યક્ત કરવા થનગની ઠેલું, જે સાચા કવિનું લક્ષણ હોય એટલે ક્વાપી માન સાચો સ્નેહી જ નહોતો, કવિ હતો— સાચો કવિ હતો એનામા માન સ્નેહનો કે લાગણીનો જોસ્નો નહોતો, પણ એના અનુભવને શબ્દમા સકાન્ત કરી શકે તેવી કાવ્યશક્તિ પણ તેનામા હતી. જીડી, પ્રયજ્ઞ, સાચી ભિમિ, તેના ચિત્તમા આવતા તરુ ગોમાથી જન્મતી મથનક્રિયા, એ મથનમાથી જગતુ ચિતન, તેમાથી પ્રાપ્ત થતા રહસ્યનો અનુભવ અને તેનું સગસ, હૃદયમાથી જ રીધું આવતુ વાક્યમા ઉચ્ચારણુ ક્વાપીમા કળાકૌશલ હોય કે ન હોય તો પણ તેને સાચો કવિ ઠરાવવા પૂરતા છે. લાગીના આ અકાલે આશમી ગયેલા યુવાન રાજવીમા વસતા કવિએ “કેકાવ”માના પચાસેક તો પ્રથમ પકિતના સમુજ્જ્વલ સુદર કાવ્યોથી કલાપીનું કવિ તર્કકિતુ સ્થાન ગુજગતી કવિતાના દગ્યારમા પ્રથમ પકિતની ખુગશીમા કચારનુ પ સ્થાપિત કરી દીધું છે ક્વાપી નગસિહરાવ, કાન્ત, નાનાલાલ અને કાકોગની હરોળનો કવિ છે. તે માન ઓગાણીસમી સદીનો જ પ્રથમ પકિતનો કવિ નથી, સમગ્ર અર્વાચીન કવિતામા પણ તેનું સ્થાન આગની હરોળના આ કવિપચકમા છે.

અને ક્વાપીની છેલ્લા એક વર્ષની કવિતા કેવી ઉજ્જ્વળ આગાહી કરાવતી હતી? “નવો સૈદ્ધા” જેવા કાવ્યમા દેખાતા તેમના કાવ્યવૈલવનો નમૂનો અને “આપની વાદી” જેવી ગઝલમા દેખાતી તેમની મસ્ત કૌતુકપ્રિય કવિતાનો નમૂનો એ સૂચવે છે કે ક્વાપીની પ્રતિલા હવે ભવ્યોન્નત કપનાએ અને ગહન દર્શને પહોચ્યા ગઈ છે. તેમનું વહેલું મૃત્યુ ગુજગતી કવિતાની મોટી કમનસીખી છે. મહાન કવિ બનવાની તાકાત ધરાવતો આ કવિ તેના અલ્પાયુષે તેમ બની ચકચો નહિ, એ વિધિની શક્તિની મર્યાદા છે, ક્વાપીની નહિ. ક્વાપી તો “સુરતાની વાડીનો મોકો મોરલો” હતો, જેની “મધુરી કેકા આજ પણ અત-દારિ ગીતા શી અથડાય” છે.

परिशिष्ट १

(अ) राजकुमार कोलेजनु शिक्षण

એ દિવસોમા ગજંદાટની ગજકુમાર કોલેજમા શિક્ષણ લેવાનુ સી રાજ-
કુમારોને માટે આવશ્યક ગણાતુ. વડવાણુ કેમ્પમા તાલુકદારી ગગશિયા કોલેજ
ઈ ૧૮૮૧ના જૂનમા શરૂ કરવામા આવેલી અને નાના નાના તાલુકદારોના
કુમારો ત્યા જ અભ્યાસ કરવા ધણ ખડુ જતા, પણ ગળ્યના સીધા ગાદીવારસ
હોનાથી મુગ્ધિદને એવી નાની કોલેજમા ન મોકલતાં જૂની અને મહત્વની
ગણાતી ગજંદાટની કોલેજ તેમને માટે પસંદ કરવામા આવી.

‘રાજકોટની ગજકુમાર કોલેજ સ્થપાઈ ઈ. સ ૧૮૭૧મા. લાવનગરના
મદાગન તખ્તસિદ્દજી એ કોલેજના પ્રથમ વિદ્યાર્થી’. આ કોલેજમાથી મેટ્રિક
પાસ થનાર પ્રથમ વિદ્યાર્થી કર્નલ જોરાવરસિંહના પિતા લાવનગરના દરિસિદ્દજી
વજર. કોલેજના પહેલા પ્રિન્સિપાલ સર્ એસ્ટર મેકનોટન.

રાજકુમાર કોલેજમા પુસ્તકોનુ લાણુતર તો તે વખતની અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલોમાં
મેટ્રિક સુધીમા હતુ તેટલુ પણ ન હતુ. એના છેવટના ધોણુનો વિદ્યાર્થી મુબઈ
યુનિવર્સિટી કે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામા બેસી શકતો અને આગળ
લાણુવાની ઈચ્છા ધગવનારને ઠાઈ અન્ય આર્ટ્સ કોલેજમા લણુવા જવુ પડતુ.
ગુજરાતી પ્રાથમિક ધોરણુથી આરબી મેટ્રિક સુધીના જ અભ્યાસની વ્યવસ્થા
ત્યા હતી પણ તે સિવાયના ઈતર અભ્યાસવિષયો ઉપર ત્યા ખાસ ધ્યાન
અપાતુ ગામડાની વહીવટપદ્ધતિ, દિગાળની રીત, રોજમેળ, ખાતાવહી, વિધોદી,
લાગવહેચાળી, ખજા લગવાની અને રાજલાગની પદ્ધતિ વગેરે રાજકુમારોને
ખાસ ઉપયોગી વિષયોનુ વ્યાવહારિક જ્ઞાન એની કેળવણીનો એક વિશેષ ભાગ
હતુ એ હેતુથી કોલેજના વાઈસ-પ્રિન્સિપાલ મોરેશ્વર આત્મારામ તરખડ
સુરસિદ્દ વગેરે રાજકુમારોને ગામડામા લઈ જતા અને વહીવટદારની સમક્ષ
રાજકોટની પાસેના ગામડામા ખજા લગવવાનુ કામ આવતા પણ મૂળથી જ

૧ જુઓ મદારાજ સર વાનસિદ્દજી રચિત ‘History of Rajkumar
College’ એમા કવાપીની એમના વિદ્યાર્થીમાગની હખીઓ પણ જોવા મળે છે.

आध्यात्मिक अने कुहरतराभीन सुरसिद्धने आवा व्यावहारिक शिक्षणमा रस
इयो होय अेम ज्ञानु नथी.

राजकुमारोने कोलेजमा हायदातुं शिक्षण पणु आपवामा आवतुं. अे
पपतना गण्डाटना सेशन्स जणु विटवर्थने प गले राजकुमारो हर अकवाडिये
हायदा विशेषा साखणवा जाता. अे उपरांत सेशन्स टोर्टमा हाई
मडनोना मुकदमो आये. होय तो राजकुमारोने ते साखणवा माटे लई जाता.
टोर्टोना शिरस्तेद्यरोनी जेम तेमने अक्षरशाः जुमाना लपवी पडती. अ त्रेण
साखणी ताथीम लेणे तेना अ त्रेणमा तरजूमो करी मेकनोटन साडेवने पताववो
पडतो. हेसनी प ने पाबुयो तपासी जई, तेमनी तुलना करी तेमनी न्याय-
शुद्धि मुणुप हेसलो आपी अेशन्स जणुने पताववो पडतो. जणु तेमने तेमनी
क्षतिओ पतावता. अने सुधरावता आ प्रमाणे हायदातु प्रत्यक्ष अने परोक्ष
गान तेमने आपवामा आवतु.

कोलेजना उपला वे घोरणो माटेना शिक्षणुकममा मेकनोटने अेक नोधपान
बाणत हायदा करी उती. हरेक कुमारोने माटे अेक अलग अ त्रेण गद्यपुस्तक
पसद कवामा आवतु. हर्णर्ट स्पेन्सरतु "अेज्युकेशन", पंडलितु "डिस्ट्री
अेड सिविलिजेशन, भाग-१" स्मिथतु "वेथ अेड नेशन्स", स्माथरतु
"सेड हेल्प"—अने आवा गबीर, विचारत्रेरक पुस्तकाभाथी घोडाक घोडाक
लागोने तरजूमो अवारनवार कुमारो पासे कराववामा आवतो अे तरजूमो
जेनसु वार सुधावामा आवे, कारणु हे शुद्ध, प्रवाही अने तरजूमिषु नलाजे
अेवा शुभवाती लभाणुने आत्रड शिक्षका तरइथी राखवामा आवतो. कुमारो
पासे अेकणीजना लभाणु शिक्षका तपासावता. अे रामथे त्या लणुला हेटबाक
कुमारोनी पोताना विचारोने व्यक्त करवानी उवाटी पडितोने पणु मुग्ध करे
वेपी उती तेतु कारणु योग्य वये वे हे ऋणु वर्ष सुधी मजेवी लापातरा कर-
वानी आ ताथीम ज उती. वणी, तरजूमो लपता पडेना लापातर माटेना
अडका शिक्षक स्पन्तताथी समजवी जव, दोशो वगेरे साधनेना छटथी उपयोग
थई शक वगेरे पामतो मेकनोटननी पद्धतिना अ शत्रुप होवाथी कुमारोने
हाथी कता अघरुं पणु ओष्टु पडतु अने पूग नानी स प्याना वगेमाआ
अभ्यासकम होवाथी तेना लाल अंतीला कुमारो उहावता पणु सारी पेटे.^२

२. प्रो. प. क. हाडोरे आपेला शुनिचरिणी व्याख्यानेमाना अेक "अभिभूति" कलापी
ने आधारे.

સુરસિંહે આ અભ્યાસક્રમનો શોખ એવો તો જાળવી રાખેલો કે કોલેજ છોડ્યા પછી પણ તેમણે ભાષાંતર કરવાનો નિયમિત વ્યવસાય ચાલુ રાખેલો.^૩

કોલેજના નિવાસ દરમિયાન દરેક કુમારે પોતાનો અસખાળ અને ગસાલો એમનાં રાજ્ય અથવા તાલુકાના મોભા અને શક્તિ અનુસાર સાથે રાખવાનો હતો, પોતાનું રસોડું પણ સ્વતંત્ર નિભાવવાનું હતું. ચોટીદાગ, દૂધ માટે દેર, ભરવાડ અને ઘોડાગાડી, અંગરક્ષક વગેરે દરેક કુમાર-વિદ્યાર્થીને પોતાનાં રાખવાનાં હતાં. પણ સૌએ રહેવાનું તો હતું કોલેજમાં જ. અલગત, રહેવાને માટે દીવાનખાનું, સવાનો ઝોરડો, નાહવાનો ઝોરડો, એમ ત્રણ ઝોરડાંથી સુકત જુદા જુદા બંગલા દરેકને આપવામાં આવ્યા હતા પણ તેમને ત્યાં રહેવાનું ફરજિયાત હતું. (આ બગલાઓ હાલ મુંબઈ-અમદાવાદની મોસાયટીઓમાં ફેલેટા હોય છે તેવા જ હતા.)

(બ) કલાપીનો આશ્રેય :

રાજકુમાર કોલેજમાં અપાતી કેળવણી પરત્વે સુરસિંહે ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ પરના પત્રોમા અને પ્રસંગ પરતા અન્ય સ્થળોએ પણ, અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે. ૧. “કોલેજ” એ શબ્દ બહુ મોટો લાગે છે. તે “રાજકુમાર કોલેજ”મા મે અભ્યાસ કર્યો છે. આ કોલેજમાં બહુ જ થોડું શીખવવામાં આવે છે. આ કોલેજમાના શ્રેષ્ઠ કુમારનું જ્ઞાન માત્ર પાંચમા ધોરણ સુધીનું કહેવાય. બકલ્સ “હિસ્ટરી ઓફ સિવિલિઝેશન” વાચવા થડ કીધું; પણ બહુ

૩. જુઓ ૧૩-૮-૧૯૩૧નો ત્રીજો પત્ર, “પત્રધારા”, પૃ. ૨૧૭

૪. આ અસખાળ-પહેરવેશ, રહેણીકરણી રાજકુમારોની ગસલી દોળી લેઈએ એવી ધરજ મેકનેટન સાહેબની હતી. એ માટે સ્વ. વાજસુરવાળાએ તેમના સંસ્મરણોમા એક પ્રસંગ નોંધાવ્યો છે.

“મારા ભત્રીજા રામવાળાને કોલેજમા દાખલ કરાવવા માટે હું ગયેલો.

રામભાઈ સાથે એમના મામા હતા. રામભાઈના બંગલાની ઓસરીમા અમે ત્રણે ઊભા હતા એ લેઈ મેકનેટન સાહેબ દુરથી અમારી પામે આવ્યા. મેં અમારું આવવાનું કાગળ રામભત્રી મારા ભત્રીજાને આજખાવ્યા. થોડી વાતો કરી જતા જતા રામભાઈના મામાના સર્વાંગ કાઠી પોસાક તરફ દાખ કરી કહ્યું : “રામવાળાને કહેતે કે આવો પોસાક ચહેરે. અને યહી પોતાને કેટ યકડીને બોલ્યા : “જાને આવો ન પહેરે.” મેકનેટને કોલેજની ક્રિકેટ ટીમનો ગણવેગ પણ રજૂતશાઈ રખાવેલો. ફ્લેનલડું સુરવાલ, ગોત્ર ફ્લેનલડું પહેરાયું, એના પર પીળી અટવસનો કબજો અને પીળા રંગનો એક વેંતના લાલ છેડાવાળો સાફો—એ એમનો ક્રિકેટ ગણવેશ. રાજકુમારો અમિષ પોસાક કે રહેણીની નકલ કરે તે તેમને કદી ન ગમતું.”

મુખ્યેન પડવાથી પહેલુ પુસ્તક અર્ધુ વાંચી મૂકી દીધું. (મણિલાલને પર, "કનાપીની પાઠધારા", પૃ. ૧૧-૧૨)

૨. "ગજકુમાર કોલેજમા મહે અભ્યાસ કર્યો છે તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કોલેજમા લખાવે તેટલું જ લખનાર તો ખલુ જ થોડુ લણે છે. આ કોલેજમા લખનારને વિદ્યાર્થી ભાગ્યે જ પ્રીતિ હોય છે એ દેશના નસીબની વાત છે. હજી રાજાઓની આખ ઉધડતી નથી. કુમારોને નથી સારી સોખત મળતી કે નથી આરો અભ્યાસ થતો. મહારો વિચાર મેટ્રિક પસાગ કરી આર્ટ્સ કોલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો હતો, પણ, રાજાઓ અને ગરાસિધાઓ વિદ્યાના ઝોરમાન દીકરાઓ છે."૫ (ગોવર્ધનરામને પર " કનાપીની પાઠધારા ", પૃ. ૪૦૮)

મુગ્ધિહે પોતે કોલેજમાથી પ્રાપ્ત કરેલુ શિક્ષણ જોતા તેમના અસ તોષ અને ઠડક ટીકાને વાજબી ગણવા પ્રેરાઈએ ખરા. એ કોલેજના ખીજા કેટલાક રખડુ રાજકુમારોનો શિક્ષણપ્રતિહાસ જોતા ય એ અભિપ્રાયમા સત્યાથ લાગવાને સેલવ ખરો. પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે શિક્ષણક્રમ અને અભ્યાસ પ્રણાલિકાની વ્યવહારોપયોગિતાને આધારે મુરસિહની ટીકા વધુ પડતી આકરી અને કઈક પૂર્વગ્રહપીરિત છે એમ લાગતુ નથી? હા, ગજકુમારોના માનસ, દષ્ટિ, જ્ઞાનસ સ્કાર કે વિદ્યાપ્રેમનુ અતિસામાન્ય કે પ્રાકૃત ધોરણુ નજરે પડતા મુગ્ધિહનો અભિપ્રાય સાચો ઠરે. પણ એમા હોય કોલેજની શિક્ષણપ્રણાલી કે શિક્ષણધોરણુનો નહિ, પણ રાજકુમારોની આસપાસના ઠનુપિત, અટપટી, વિવાસી, સ્વચ્છ દી, હચ્છૂ ખલ, ખુશામતિયા, ઝટિયુસ્ત વાતાવરણુની તેમના પર પડેલી પ્રવળ અસરનો છે. છીએ તે જ ઠીક ઠીએ એવી અહ લાવપ્રેરિત મનોવૃત્તિને

૫ સ્વ. મુગ્ધવંદનાઈ આશારામે પણ રાજકુમાર કોલેજના શિક્ષણુ વિશે આકરી ટીકા કરી છે —

" રાજકુંવર નાનો હોય ત્યાગથી ગોરા લોખને માનની દષ્ટિએ જોવાની, તથા તે જોના અને ઉપરી જોવા છે તે ભાવના કેળવવાની ખાસ અસર કોલેજમા અપાવી કેળવ-શીની છે તા.પણુ દેશના રીતરિવાજ તરફ આગમનો ઉત્પન્ન કરવાનુ" અને રહેવાની મૌખીમા પશ્ચિમનુ અનુકરણુ કરવાનુ" પણ ત્યાથી શિખવાય છે "—"કામારશ્રી મુરસિહજીઃ મેલાક સ્વરણે "

શ્રી મુગ્ધવંદ આશારામ સાહ, ૧૧મા શજરાતી સાહિત્ય પરિષદને દેવાવ) પણ એ ટીકાને જ્વાળ પાદીપ "૪" માની દષ્ટીકતથી મળી રહેશે.

લીધે, નહિ દેખવાવાનો ગળકુમારોનો દુગમ્બદ્યુમ્બ મનોલાવ પણ એમા યોગ્ય દોષરૂપ નથી તે એમ ન હોય તો તે સંધાનો આવો સરમ શિક્ષણક્રમ હતો અને જેને પાછળથી નાનાલાલ અને બળવતગાય દક્ષિણ જેવા અમર્થ શિક્ષણુ શાસ્ત્રીઓનો આથ સાપડ્યો હતો તેના પ્રભાવ તેના કુમાર વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પડ્યા વિના ગદે ખરે ?

“કુમારોને નથી સારી સોબન નાતી”—એ વિધાન નુગમિદના છવનમા જ કયા સાચુ ઠરે છે ? મુગસિદ કોલેજમા ન ગયા હોત તો તેમને દગ્ગાગ વાજ સુરવાળા, જમનગગના ગણુ, લાવનગગના મહાગજન લાવસિદછ, વાડ્યાના દગ્ગાગ બાવાવાળા, ઈગ્ગના લાધાત મુન્ડરીના કુમાર શિવમિદછ અને એવા સબ્બન, ઉદાગચરિત, ધ્યેનિદ અને વિદ્યાગમિદ મિત્રોની નોબત વ્યાધી સાપડત ? આ સર્વ કુમારો નુગમિદના અમમ્બલીન કોલેજ મિત્રો હતા અને તેમનામા કોલેજશિક્ષણનો પ્રભાવ ઓછો પડ્યો નથી

મુગસિદ કોલેજશિક્ષણુ અને ત્યાના વાતાવરણુનો પૂરતો લાલ હાલ શકેલા નહિ એમ બનવામા એમની પ્રકૃતિ અને સન્નેગો કાગ્ગજન છે

મુગમિદ કોલેજમા નવ વર્ષ ગલા અને લખ્યા, પણ તે સમય દગ્ગમિવાન તેમની વૃત્તિ એક બાલુ ટીખળી-તોફાની, ગખ્ગવાની, કુગ્ગનોખીન, નિગ્ગુચ, મસ્તગગી, અબ્યાસને બદલે ગુગ્ગાતી નાદિત્યની પુસ્તકોના વાચનમા જ મશગૂન રહેનારી અને ભૂત પ્રેત, નદુ અને એવા કાન્પનિદ તુકકઓમા ગયનારી તરગી, તો ખીછ બાકુ એકાત્પ્રિય પ્રમાદી, અત । રટેનારી, ઠિગ્ગિધૂનો અને અગત લાગ ઠિઓનો જ રસ લેનારી અને પોતાના મુખ્ગ-કુ ખોમ્બ ગગ્ગ રટેનારી વગી તેમની આખો તો છે ખન્પણુથી નળગી આખોની નગગાઈને લીધે તેમની તેગ વર્ષની વયથી ઠોકટરોએ તેમને તાપમા ફરવાની તેમ જ જાતે વાચવાની મના કૃષ્ણી આખના ઉપચારે માટે તેમને વારેવારે મુખર્થ દોડી જવુ પડતુ અને ત્યા દિવસોના દિવઓ નુધી ગેકાવુ પડતુ. આખના ખીન્ના આ રોગે જ નુગમિદમા દુદનરમિકતા પ્રદાય સવા માટે રેડી ટોય, તેમને નિર્માણુ વાદી બનાવ્યા ટોય એ બિમારી પાચ-૭ વર્ષ તે જ્નેરમા ચાવી, કિગોગ્ગવય બેસના લાગેતી અને જુવાની જમતા નગમ પડેલી આ કારણે કોલેજના અબ્યાસ તગ્ક કે ત્યાની ઠતર પ્રકૃતિઓ તરક તેઓ ઉદામીન બન્યા ટોય. એમની કન્ચા મેટ્રિક પાસ થઈ આગળ આર્ટ્સ કોલેજમા અબ્યાસ કરવાની હતી પણ પહેલા ' ફોર્મ સુધી એટલે કે મેટ્રિક વર્ગ સુધી પણ તેઓ પહોચી શકેલા નહિ આ

બધા ધારણાએ તેમની કોલેજના કિત્તમ શિક્ષકોના અંગત ગર્ભમાં આવવાનું પણ તેમને બહુ ઓછું બનેલું. આટલું વોકુ હોય તેમ મુગસિહ એમના લગ્ન પછી, નિયમવિરુદ્ધ જઈને ય, કોલેજ/કાળના તેમના છેલ્લા વર્ષ દરમિયાન લી પડીના ઉતારામાં—કોલેજથી દૂર — બને રાખીએ સાચે રહેના અને ઊછરતી જુવાનીના લગ્નવિવાહમાં મગ્ન બનેલા, આવા ધારણાથી કોલેજ/શિક્ષણનો કે ત્યાના કોઈ શિક્ષકનો પ્રભાવ સુગમિંદ પર પડેલા નહિ અને તેમને ત્યાની કેળવણી ખામીવાળી અને હાસ્યપાત્ર લગ્યાપત્રી !

મુગસિહના ગમકાલાન કોલેજ/મિત્ર સ્વ વાજસુરવાળાએ તેમની સસ્મરણ લેખમાળામાં આ કોલેજની શિક્ષણપદ્ધતિ અને વાતાવરણ વિશે નોંધ લખી છે તે વાચતા મગ્નજઈ જરો કે મુગસિહનો આ ખાખત વિરોનો અલિપ્રાય કેવો ઉતાવળિયો અને પૂર્વપ્રદરેરિત છે. (એ કદાચ મુબઈની કોલેજને તરફના અટોલાવના લીધે ય જન્મ્યો ટોય !)

“મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરવા માટે એ દિવસોમાં જે તૈયારી વિદ્યાર્થીઓને કરવાની હતી એ ઉપરાત લવિધનના ગભ્યકર્તાઓને માટે જરૂરી એવી તાલીમ માટે પણ ત્યા પ્રયથ હતો. કોલેજ એક Residential School હતી અને અમારે સ પૂર્ણ દેખરેખ નીચે રહેવાનું હતું પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં જે ચાર પ્રકારની કેળવણીની વ્યવસ્થા હતી એ બધા માટે અહીં ગોઠવણ હતી. મેદાનીગમતો, ચોડેસવારી, વરસ દરમિયાન એક વખત social gathering અને તેના નાટ્યપ્રયોગો, સસ્કારિતાપ્રેરક નેતિક વ્યાખ્યાનોનો ક્રમ—આ અમારી ઈતર પ્રવૃત્તિઓ હતી અને મને લાગે છે કે શિક્ષણ ગમે તે પ્રકારનું હોય, પણ શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ એ વિદ્યાર્થીઓના જીવનઘડતરમાં એક મહત્વની વસ્તુ છે. મારા શિક્ષકોમાંના કેટલાકોએ મારા જીવન પર જડી જાપ પાડી છે અને એમના સ્મરણો મારી સ્મૃતિમાં ચિરાકિત રહેના છે.”

અલખત, શિક્ષણમાં વિક્ટોરિયા યુગમાં ઇંગ્લંડમાં અપાતી પદ્ધતિ અને શિક્ષણલાવનાનું જ વિરોધે પ્રતિબિંબ પડે છે, તથાપિ એક જુનામ પણ લાવિ રાજકર્તાને આવસ્યક હોય તેવી તમામ પ્રકારની કેળવણી રાજકુમારોને અપાતી હતી, એ નિર્વિવાદ છે. જે શિક્ષણપ્રણાલી સ્વતંત્ર દેશની આજની યુનિવર્સિટીઓ સર્જી શકતી નથી તે મેટ્રિક મુખીનો જ માન અભ્યાસ કરાવતી આ સસ્થામાં ય ચોતેર વર્ષ પડેલા વહેતી હતી. પુસ્તકિયા જ્ઞાનનું પ્રદાન કદાચ અગ્ન હશે, પણ રાખના અધિકારો, ફરજો, રાખ્ય કરવાની પદ્ધતિ વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં, રાખના વ્યક્તિ તરીકેના જીવનને નીતિ, શિસ્ત, સયમ, સાદાઈ અને જાતજમના

સંસ્કારથી વિભૂષિત બનાવી શકે તેવો જીવનક્રમ ઘડી આપવામાં અને તેમને તેમના રાજ્યવ્યવહારની સઘળી તાલીમ આપવામાં, ટૂંકમાં તેમને એક સારા કાર્યવાહક તરીકે અને સમજદાર રાજા તથા ચારિત્રશીલ માનવી બનાવવામાં મદદગાર નીવડે તેવો શિક્ષણક્રમ યોજવામાં આ કોલેજને નોંધપાત્ર કાર્ય ક્યું હતું. અને આ ઉપરાંતની પ્રતીતિ થતાં “રાજકુમાર કોલેજમાં લખાવે તેટલું જ લખનાર તો બહુ જ થોડું લખે છે,” એમ કહેવાને બદલે આપણે એમ કહેવું પરશે કે “લખાવે તેટલું જ લખનાર પણ તેમાં ઘણું શીખતો.”

(ક) સર મેકનોટન :

સર મેકનોટન અમીર કુટુંબના શિક્ષણપ્રેમી સભ્યન હતા. તેઓ ટ્રિપ્લિચન યુનિવર્સિટીના એમ. એ. થઈને ૧૮૬૬ માં ચોવીસ વર્ષની વયે દરલંગાના મદારાબાદના શિક્ષક અને સાથી તરીકે ટૂંકમાં આવેલા. તેમની શિક્ષણપદ્ધતિને આદર્શ ઈટન અને હેરો જેવી ઈંગ્લેન્ડની નામાંકિત શાળાઓનો હતો. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના લલિતબના રાજ્યકર્તાઓને એમના ધર્મ, નીતિ અને જૂની પ્રણાલિકાઓને અતુરપ શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપી રાજ્યભાર વહન કરવા તૈયાર કરવા એ જવાબદારીના ખ્યાલ સાથે તેમણે રાજકુમારોનાં શિક્ષણ અને વર્તનનું સંચાલન ક્યું. તેઓ ધ્યેયનિષ્ઠ, નીતિપ્રેમી, શિસ્તયુક્ત, વિદ્યાર્થીવત્સલ અને ખૂબ ચીવટવાળા અધ્યાપક અને સસ્થા-નિયામક હતા.

સર મેકનોટન વિશે પણ ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં કેટલીક ગેરસમજ પ્રવર્તી છે. તેમણે વર્ગમાં આપેલા વ્યાખ્યાનોના ભાષાંતરરૂપે પ્રકટ થયેલ એક “વહેવારો-પયોગી વચન” નામના પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં સ્વ. મણિલાલ ન. દિવેદીએ મેકનોટનના શિક્ષણકાર્ય ઉપર વૃથા ટીકાકટાકા ક્યો છે,^૬ પરંતુ એ ભાષણ મોટી વયના રાજકુમારોને કાયર બનાવવાના હેતુથી નહિ પણ નાનાં જૂલકાંઓએ એકલા એકલા રખડવા એટલે દૂર જવું નહિ એવી પિતૃસહજ શિખામણ તેમને આપવાના પ્રયોજનથી કરવામાં આવ્યું છે. સ્વ. નવલરામ ત્રિવેદીએ પણ આ ટીકાનો આધાર લઈ મેકનોટનને અન્યાય કરનારા વિધાનો ક્યાં છે.^૭ પણ મેકનોટનનું ‘Common Thoughts on Serious Subjects’ જેવું પુસ્તક તેમનામાં રહેલા એક સ્વાયંતક કૃણવળીકારનો પરિચય કરાવે છે. જેમને તેમની સાથે પ્રત્યક્ સંપર્ક હતો અને કેટલાક જેઓ તેમના સારા શિષ્યો નીવડી ચૂક્યા છે તેમના એમને વિશેના અભિપ્રાયો ધ્યાનમાં લઈએ તો આ ગેરસમજ જરૂર

૬. “સુદર્શન ગદ્યાવલિ”, પૃ. ૯૨૬.

૭. “કલાપી”, પૃ. ૧૧.

‘ફર થઈ શકે. એમની શિક્ષણભાવના, વિદ્યાર્થીઓના આરિઘ્નવિકાસ માટેની એમની સતત ગીવટ અને કાળજી તથા પ્રિય શિષ્યો માટેનું હૃદયવાતસલ્ય ખતાવતા રેખાચિત્રો, સર ભાવમિહ મહાગવન ગચિત ‘History of Rajkumar College’ અને સ્વ. દગ્ગાર વાલ્મુરવાળાના ક્ષાપી વિરોના સસ્મરણોમાં આલેખાયા છે તે એમનું ખરું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓએ મેકનોટનનું “ભાભો” નામ પાડેલું તેનું કાળજી તેમના અતીવ શિસ્તસુસ્તતા, નિયમપરસ્તી અને વિદ્યાર્થીઓની કચ્છાઓને તાબે નહિ થવાની કડક શક્તિ જ હતા. જે સુરસિદ્ધ અન્યન પોતાની પ્રકૃતિજન્ય અને સલ્લેગોની મર્યાદાને લીધે તેમને માટે ખાસ અહોભાવ વ્યક્ત નથી કરી શક્યા, તે ગમા પગના એક પત્રમા તેમને માટે ઉપધારવશ લાગણી વ્યક્ત કરે છે. “પ્રાણ, એ વખત તો હવે ગયો જ. વળી મેકનોટન સાલ્દેગ યાદ આવે છે. તેની ઘોળા મદમ મનમા તરે છે. તેની ટૂંવી કૃપા ! એ હતા તો જ આ આવાસમા આપણો સ યોગ થયો. રાજકોટમા આપણા મૂર્ણુ પ્રેમનું ણીજ રોપાયુ.”

૮. “કૌમુદી”, પુ ૧, અક ૨, પ ૧૪, આ પત્ર આ સામયિક સિવાય અન્ય કયાય ઉપાયો નથી

परिशिष्ट २

“काश्मीरનો प्रवास”ना प्रकाशन इतिहास

(१)

नरदर लेशीने संपोधीने काश्मीरनुं वर्णुंन आलेखती पत्रमाणा प्रवासमाथी सप्तती वेणा क्लापीने स्वप्नेय ज्याल न उतो हे ऐ पत्रमाणा पुस्तकवृत्ते उपाईने गदार पडशे, परंतु नरदर लेशीऐ ऐ पत्रो मज्या हे घोडा न वपतमां ऐमांनी उतादार क्लमथी आकपाईने ऐतुं पुस्तक उपावी प्रगट करी दीधुं-
ऐनाथी ते क्लला गधा भुश थई गया उता ते तेमणे सपेला तेमनी कोलेजना प्रिन्सिपाल मेकनोउन परना नीचेना अत्रेण पत्रना ऐक लाग परथी नव्यागे :

“The following maiden attempt of your dear pupil, I liked so much and found it so interesting and instructive that besides getting it published in the local paper I got it published in a pamphlet form.”

ऐ न पत्रमां क्लापीने ते “gem of captivating lustre”^१ क्लो गिरदवे छे.

पलु आ पत्रो छे. १८६२मां प्रथम पुस्तककारे उपाया पडी क्लापीनी तुरुलु पलु विवेक दृष्टिने लाग्युं हे ऐमां न्नेरणी, शब्दो, विचार तेम न शैलीनी दृष्टिऐ धलुं सुधारवा न्नेवुं छे. वणी आ ऐमनेा पदेले न प्रवास ऐटले पलु तेमने असंतोप रला करतो हे “ऐमां धंगी जामी उशे.” ऐथी क्लो विद्वान पासे तेमां सुधारा करायी ऐक संरोधित आश्रित गदार पाडवाने विचार तेमने छेक छे. १८६३मां आम्बो उतो. ता. १६-१-६३ ना रोज स्व. गोवर्धनरामने ते सणे छे : “विचार अने शैलीमां आपने योग्य लागे तेवा सुधारे करी न्दने उपकृत कररो.”^२ पलु गोवर्धनरामे तेमां तस्दी सई क्लापीने उपकृत क्पां होय ऐवुं पडीना पत्रो परथी नव्यावुं नथी. तेथी ऐ

१. “काश्मीरનો प्रवास”—सस्ता साहित्यनी आश्रितना आरंभे अपावेदो पत्र.

२. “क्लापीनी पत्रधारा”—पृ ३१२.

જ સાલમાં સ્વ. મણિલાલને તે વિનંતી કરે છે : “વિચાર અને શૈલી આપ સુધારી મને ઉપકૃત કરશો. આપ ઉપોદ્ધાત લખી આપશો તો આ ન્દાના પુસ્તકને ઘટિતથી વિશેષ માન મળે.”^૩ એના જવાબમાં મણિલાલ પુસ્તકમાં અત્રત્ર સુધારા સૂચવે છે અને પ્રસ્તાવના લખી આપે છે. (ને કે પ્રસ્તાવના ગ્રાહ્ય નથી.)

પણ, કલાપી જેમ પોતાનાં કાવ્યોની બાબતમાં તેમ આ પ્રવાસની બાબતમાં પણ જાહેર પ્રકાશન પરત્વે ઉદાસીન રહે છે. એવી મણિલાલે સૂચવેલા સુધારા પ્રમાણે મિત્રમંડળ અને થોડાક પરિચિતો—શુભેચ્છકોને ભેટ આપવાના હેતુથી જ માત્ર બહુ મર્યાદિત સંખ્યામાં નવી સુધારેલી આવૃત્તિની નકલો છપાવે છે. બેત્રણ વર્ષ બાદ સંસ્કૃત શીખવા માટે રાખેલા શાસ્ત્રીજીને એક પોતે મૂળ લખેલી અને એક છપાયેલી એમ બે પ્રતો સુધારવા માટે આપે છે. પણ કલાપીને જાહેર પ્રસિદ્ધિ માટે મોહ નથી અને તેમની તે સમયની આંતર-વ્યથા એવા પ્રકાશન પરત્વે તેમને સક્ષ આપવા દે તેમ પણ નથી, એ જ્નેતાં “પ્રવાસ”નું જાહેર પ્રકાશન મોકૂફ રહે છે અને શાસ્ત્રીજી પણ એ સ્થિતિ જ્નેતાં તેમાં કાંઈ સુધારા કરતા નથી.

(૨)

“કાસ્મીરનો પ્રવાસ”ની જાહેર આવૃત્તિ કલાપીના મૃત્યુ બાદ ઘણે વર્ષે ઈ. ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરી માસમાં સ્વામી અખંડાનંદે “સસ્તુ” સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય” તરફથી પ્રગટ કરી. એ આવૃત્તિ કલાપીના મિત્ર સ્વ. રૂપશંકર ઝોઝાને ઘણી ભૂલોવાળી જણાતાં તેમજ એ જ વર્ષના ઓક્ટોબર માસમાં સુધારેલી આવૃત્તિ પ્રકટ કરી.

પણ આ બંને આવૃત્તિઓ સરખાવી જ્નેતાં ખાસ જાઓ ફેર એમાં હોય એમ જણાતું નથી. જે શાબ્દિક પાઠબેદ કાઈ કાઈ કેકાણે છે તે અતિ ગૌણ છે. સસ્તા સાહિત્યની આવૃત્તિમાં “કમળપૂજા ખાઈ” પ્રયોગ છે, જ્યારે સ્વ. ઝોઝાની આવૃત્તિમાં “કમળપૂજા” (પૃ. ૨૭) શબ્દ અપાયો છે સૌરાષ્ટ્રમાં “કમલપૂજા ખાવી” એવો રૂઢ પ્રયોગ બહુ જાણીતો છે. “કમળપૂજા”માં “કમળદ્વારા પૂજા કરવાનો” અર્થ નહિ, પણ “શીપકમળ વધેરી તેને શ્રીકળને સ્થાને શિવ પર ચઢાવવાનો” અર્થ કલાપીને અલિપ્રેત છે. અઢારમે પાને સ્વ. ઝોઝાએ ‘અડાળીયો’ને બદલે ‘રકાળીઓ’ શબ્દ મૂક્યો છે. આ જ્નેતાં સ્વ. ઝોઝાએ કલાપીની

૩. “કલાપીની બત્રધારા”—પૃ. ૧૨.

મૂળ ભાષાને સંસ્કારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે જરૂરી ન હતો. વળી સ્વ. ઝોઝાવાળી આવૃત્તિમાં “શ્રી સંકરાચાર્ય અને મંડનમિશ્રનાં પત્નીનો સંવાદ થયો હતો” (પૃ. ૩૨) પછીથી જ પંક્તિઓ ત્યજી દેવાઈ છે, જે સ. સા. ની આવૃત્તિમાં છે. “વળી તેણે કહ્યું કે, અહીંથી થોડે દૂર અતિ ઉગ્ર અંબરનાથ મહાદેવ છે.....આ અંબરનાથનું મંદિર અશોકના દીકરાએ ચણાવેલ છે”— એ પંક્તિઓ સ. સા.ની આવૃત્તિમાં છે, સ્વ. ઝોઝાનીમાં નથી.

(૩)

સ્વ. મણિલાલ નચુભાઈએ “પ્રવાસ”માં મૂચવેલા મુધારાઓ અને અંગ્રેજી-માં કરેલી ટીકાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) પૃ. ૮૦, પંક્તિ ૨ “પાણી છાપરા પરથી રડતું હતું” એ પ્રયોગ માટે લખે છે કે ‘That does not apply at all.’

(૨) પૃ. ૮૧મે જોશી માસ્તરે ફૂટનોટમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ આપી છે :

“જંગલ અને કુંજરવાળા પ્રદેશોમાં વાઢાં ને વઢસાદ થાય છે તે વખતે અંધારું કેવું દેખાય છે તેવું વર્ણન “ મૂચ્છકટિક”ના પ્રથમ અકમાં ‘લિમ્પનીવ તમોઽદ્વાનિ વર્ષનીવાજનં નમઃ’—એટલે ‘અંધારું જાણે શરીરને લીપી જેવું હોય નહિ અને આકાશ જાણે કાળજનો વરસાદ વરસાવતું હોય નહિ” એ નોંધ ઉપર ટીકા આપતાં લખે છે કે “I don’t remember so. I think it is a simple description of darkness, irrespective of forests and mountains.

(૩) પૃ. ૮૪ છેલ્લો ફકરો.

જેલમની વિદાયવેળાના મનોહર વર્ણન માટે લખે છે :

“of all of your attempts at description I like this best.”

(૪) પૃ. ૮૬, ફકરો ૨. “ભોંયરા ઉપરથી અને બંને બાજુએ પાણી વહા દેરે છે”—ને માટે લખે છે : “An awkward construction.”

એ જ ફકરામાં “આ ભોંયરાને પાડી નાખવાં અથવા અંદરથી ચણાવી લેવાવવાં બોધ્યું. નહિ તો તે ઢાઈ ને ઢાઈ દબસ અસહી કાળકાની માફક ઢાઈ નિરપરાધી મનુષ્યપ્રાણીનો ભોગ લેશે.” એ તરંગ માટે લખે છે : “The metaphor is not quite appropriate.”

(૫) પૃ. ૮૭ને, છેલ્લા ફકરો :

“ડાડીઓ (ડોળીઓ) આવી..... અંકેટી ડાડીમાં અંકેક જાણુ ખેશી ગયા છે તુગત જ ઉપાડયા. “ગમ બોલો લાઈ રામ”.— આ ગમત માટે લખે છે :
“Too bad for simple humour.”

(૬) પૃ. ૯૨, ફકરો ૨ : “નવપદ્મવ” શબ્દપ્રયોગ માટે લખે છે :

“You have used this compound very often. Pray see that you have used it where you mean trees with new sprouts.”

(૭) પુસ્તકના છેવટના ફકરાના અતના દીર્ઘ વાક્ય માટે લખે છે :

“Very morose conclusion for a book of travel full of beautiful scenes and descriptions. The difficulties of travelling need not be connected with the highest calamities of life and their educating influences, nor made there ground of such morose termination.”
પણુ આમાની બધી જ ટીકાઓ યોગ્ય છે, તેમ કહી શકાને નહિ.

(૧) મા સ્વ. મણિલાલ “ગુણુ” ક્રિયાપદનો અહીંનો અર્થ સમજાવ્યા જ નથી. અહીં “રહુ”નો અર્થ “દહી જણુ—ગળણુ” એવો છે. અને અર્થ તેમ જ શબ્દના ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ આ જ શબ્દ સૌથી વધુ સમર્થ ને અર્થલક્ષી છે, અને યોગ્ય અર્થમાં કુશળતાપૂર્વક તે યોજાયો છે. (૪) મા ક્વિષ્ટ વાક્ય-રચના (awkward construction) ગણી છે તે યરાબર નથી. એ જ ફકરામાં “કાળકા”નો ઘટાવેનો નરગ મણિલાલ કહે છે તેમ ‘Metaphor’ નથી, પણ ‘Simile’ છે (રૂપક નહિ, ઉપમા છે), અને “અચાની કાળકા”માં આછો સ્થૂળ હાસ્યરસ છે તે મણિલાલ સમજી શક્યા નથી. (૫) મા ‘Too bad’ જણાવુ નથી, એ તો માત્ર વિનોદી કલાપીનો ‘Broad humour’ (સ્થૂળ હાસ્ય) છે.

આમ, જોઈ શકાશે કે કલાપીના “પ્રવાસ”માં (અને એ રીતે તેનાં અન્ય કાવ્યો, લેખોમાં પણ) જે કઈ સચનો, સુધારા થયા છે તે બધા જ યોગ્ય કે ઉપયોગી રહ્યા નથી. શુભચ્છકો, મિત્રો તરફથી થયેલા સુધારાઓ કે સચનોએ કલાપીના સાહિત્યની ઘણી વાર સેવા કરવાને બદલે તેમના સાહિત્યને

વિકૃત સ્વરૂપમાં ખહાર આણવામાં જે ઉત્તમ વસ્તુને સ્થાને અયોગ્ય વસ્તુ દાખલ કરવામાં ય ક્ષણો આપ્યો છે.

“કાશ્મીરનો પ્રવાસ”ની હાલ એકે આવૃત્તિની એક પલ્લુ નકલ ઘણા વખતથી પ્રાપ્ય થઈ શકતી નથી “વિદ્યાસલા” જેવા સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયમાં પણ તેની એક ફાટીવૂટી જ નકલ (સસ્તા સાહિત્યની) મળી શકે તેમ છે. જે જ્ઞેનાં દ્વારે પ્રકાશનસંસ્થાએ “કાશ્મીરનો પ્રવાસ” પ્રગટ કરવાનું સેવાકાર્ય સત્વરે ઉપાડી લેવું ઘટે.

પરિશિષ્ટ ૩

“કલાપીના કેકાર્ય”ના પ્રકાશન ઇતિહાસ

સુરસિદ્ધના કાવ્યોનો સમ્રઢ ‘કલાપીનો કેકાર્ય’ એ નામે સ્વ કાન્તે ઈ ૧૯૦૩મા પહેનવહેલો બહાર પાડ્યો પણ પોતાના કા યોનો સમ્રઢ છપાવવાની ધિવચાલ મિત્રોના દયાચુ તથા મદદથી છે. ઈ ૧૮૮૬મા સુરસિદ્ધ પોતે કરી રહ્યા હતા મણિવાત્તની એ કા યો બહારમા સમ્રઢરૂપે મૂકવાની ઈચ્છાથી તે સુરસિદ્ધને તે સબધમા પુછાવે છે સુરસિદ્ધ તેમને જવાબ આપે છે : ‘માગ બધા કાવ્યો જટિન પાસે છે’ એમને લખી મારી પાસે મગાવી લેઈશ અને થોડા લખવાના બાકી છે તે લખાવી મણિશકર સાથે આપને મોકલી દઈશ આપને યોગ્ય લાગે ત્યા સુધી એમને ત્યા રાખી અને નકલો ઉતારા વવાનુ વગેરે જેની જરૂર પડે તે મામ પ્રાવરો” વળી પદર દિવસ પછી પીળે પત્ર લખે છે તેમા જણાવે છે મણિશકર મારી બધી નોટબુકા લઈ અહીથી ચાવી નિખોલ છે એ આપ પાસે આવરો પછી આપને યોગ્ય લાગે તેવી વ્યવસ્થા કરો કેટલાક ઇંગ્રેજ કા યો એક નોટબુકમા લખેલ છે અને બાકીના કા લખાવી મોકલીશ ઇંગ્રેજ ઉપરથી જે મિતાઓ લખાઈ હોય અને તેમાની જેટલી તે નોટબુકમા ન હોય તેના મથાળા કૃપા કરી મને લખરો”^૧

જટિલ પણ મણિલાલને લખે છે કે પહેલા સુરસિદ્ધનો વિચાર સ કાવ્યાતે-શરમાતે પણ પોતાના કા યોનો એક સમ્રઢ મિનમડળ કાળે તથા પ્રસજે-નિમિત્તે બેટ-સોગાદ તરીકે આપવા માટે છપાવવાનો છે “I will send some copies of the book as soon as it is ready I should say before I send it to you that it is meant for “આપ્ત વર્ગ માટે” only, and it will even be written on the book”^૨ “મે મિનમડળ માટે હજુ સુધીના બધા કા યો છાપવા આપ્યા છે તે તૈયાર થઈ આવતા તે જ દિવસે તમારા તરફ મોકલી દેવારો”^૩

૧ મણિલાલને પત્ર—તા ૭-૧૧-૯૬, ‘પત્રધારા’-પૃ ૩૩

૨ એજન, પૃ ૩૩ પત્ર ન ૪૮

૩ કલાપીનો પત્ર પત્રધારા પૃ ૩૭૪

૪ સરદારસિદ્ધને પત્ર—તા ૧૯-૧-૯૬, ‘પત્રધારા’-પૃ ૩૨૪

આમ, ૧૮૯૬ના નવન્યુઆરીથી મુરસિંદને પોતાના ઠાવ્યોનો સમ્રઠ ઇપાવવાની ઠવ્ઠા થઈ છે. તે માટે તે પોતાનાં સઘળા ઠાવ્યો પ્રથમ તો જટિલ-ને મોઠવી આપે છે. જટિલ લાવનગરના પ્રેમમાં સમ્રઠ ઇપાવવા મોઠવણુ કરે છે. મુરસિંદજી સચિત (૨૫૨૨ ઠર ઓઝા) ઠાગ ઇપાવવા સઘધમા ઠેટલીક સૂચનાઓ પાણુ આપતા રહે છે : “ ઠવિતાના મુદ્દમ આવતા ઠરો. તેમાં તેને એક સૂચના આપજો. જેમ ખીજન વૃત્ત ચાર લીટીએ પૂગ થાય છે અને ચાર ચાર લીટીએ અતર ગખી ઇપાવવા તેમ અનુપ્પુપની ચાગ લીટી (ખર્ગી લીટી બહુ ઠૂટી ઠોવાથી) જે લીટીમા આવી જાય છે અને જે લીટીએ એક વૃત્ત પૂર થાય છે એટલે અનુપ્પુપ બ્યા બ્યા ઠોય ત્યા ત્યા જેટલો અંતર ખીજન વૃત્તોમા ચાગ લીટીએ રખાય છે તેટલો અતર અનુપ્પુપમા જે લીટીએ રખી ઇપાવવા ઠહેજો. ગઝનમા બધે જ બખ્ખે લીટીઓ જુઠી પાડવી. અને છેલ્લે મારી પાસે મુદ્દસ આવે ત્યાગ પઠેના એટલી સૂચના આપી રેજો કે બ્યા લાલ સીસા-પેનની વચમા લીટી ઠગવામા આવે ત્યા ઠરેક વૃત્તથી અતર બમણો ગખી લીટી પેઝાઠાક માઠક જમણા ઠાથ પર જરા ઠક ઠરે. ”^૫ આવી સૂચનાઓ મુરસિંદના સ્વલાવની ચાકસાઈ અને ઝીણવટ તથા સુઠરનાની ઠષ્ટિ સૂચર્વ જાય છે.

પણુ લાવનગર પ્રેમની ઇપામણીમા એટલી બધી જૂલો આવવા લાગે છે કે આખરે એને અધૂરો બ ધ કરી “ નિર્ણયસાગર ”મા આપવા મુરસિંદ વિચારે છે.^૬ અને માસ ઠોઠ માસમા '૯૬ મુધીના ઠાવ્યોનો આખો સમ્રઠ ત્યા ઇપાઈ જસે એમ તે ઠારે છે. “ ખીડી અને ખીડીનો પીનાગ ” સિવાયના અત્યાર મુધીનાં બધા જ ઠાવ્યો સમ્રઠમા લેવા તેમનો વિચાર છે.

મુરસિંદ મણિલાલને આ વિજે લખે છે અને તેમા મુધારા વધાગ ઠટાઠા કરી તેવુ મોગ્ય સપાઠન ઠગવા વિનવણી કરે છે, માટે ઠાવ્યોને મઠારે છે. મણિલાલ પોતાના “ સુઠર્શન મુદ્દણાલય ”મા પોતાની નજર તજે ઇપવાનુ માથે લે છે, પણુ મણિલાલથી પણુ એવુ ઇપમમ તેના એકાઠ ઠગમાથી આગળ વધતુ નથી. મણિલાલ ૧૮૯૮મા મૃત્યુ પાગે છે અને એ સમ્રઠ મુરસિંદના ય મૃત્યુ મુધી ઇપાવો ખેર જે પડે છે. આખરે ઈ ૧૯૦૧મા પ્રો. ઠાઠાર પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી, નિષુવન મસ્ત ઠવિ અને જટિલના ઠેકાથી સમ્રઠનુ સપાઠન આઠરે છે. તે માટે ૧૧-૮-૧૯૦૧ના રોજ તે એક અર્પણુ ઠડી પણુ રચી ઠાઠે છે :

૫. એજન—૫. ૨૫૩ 'સચિત'ને પત્ર ઠા ૧૫-૧-૯૬

૬. એજન—૫ ૩૩૬ સરઠારસિંદને પત્ર ઠા. ૨૪-૧-૯૬

“કલાપ વિખરાયલો કલગિ લાગ્ન નાખી ગયો,
પડયા પ્રિય કરો વિષે, જતનથી મઠી ગોઠવી
મુઠ્ઠ અમર મન્દિરે ગગની ગુર્જરીના, નવી
પ્રભ સહદનથી મુરોલન ગુસ્સાસ એ પિયો”

આ સમઠતું અર્ધ ઉપર સપાદન થઈ જતા પ્રો દોર “કાન્ત”ના લતીગ ઉરિલાલ ભટ્ટને લખે છે કે “તમારા કામ અને મારા કિતને જણાવરો અડપ કરે, અગર જો એમજો ચોપડી જાપવાનુ કાર્ય દીવાળી પહેલા શરુ કરી દીધુ છે એમ મઠાગી ખાતરી નહી કરી આપો, તો ખેસતા વર્ષને દિવસે હુ જ જાપવાનુ શરુ કરીશ નમ્કી”^૭ આ ચાનકે ઠી “કાન્ત” ઉપર ધારી અસર થાય છે અને “કલાપીનો ટ્રકારવ” લાવનગર દરબાર પ્રેસે એનુ જાપકામ ધીમે ધીમે કર્યું તે છતાં ૧૯૦૩મા પ્રકટ થાય છે

સમજી શકારો કે “ટ્રકારવ”ની જાપામણી રૂવી રૂવી સ્થિતિમા થતી રહી છે અને તેની મૂળ પ્રતોમા ટ્રેવો ફેરફાર થતો ગયો છે જટિલે બનાવેની પ્રતમા મુગસિલના મૂળ કા યોમા કેટલાક ફેરફાર થયા હરો જટિલ એક દરે મુરસિલના કાવ્યલેખનના માર્ગદર્શક ટોચ એમ જણાય છે. એટલે જટિલને તેમા સુધારો બગાડો કરવાની છૂટ મુગસિલ તરફથી જ મળેલી છે વળી મુરસિલ પણુ પોતાના લખેના કા યોની મિનમડળમા વહેચ ઠી કરવા હરગોવન નામના તેમના કારકુન પાસે નક્કો કરાવે છે, એટલે અર્ધપહેલો હરગોવન પણુ તેમા શમ્દોની અને વિરામચિહ્ના કે જોડગી ઠી બુલો કરતો રહેતો હશે તે પછી મણિનાલની પાસે જટિલની પ્રત “કાન્ત” મારફત પહોચ્યા બાદ મણિનાલે પણુ પોતાની મતિ મુજબ સુધારા કે ફેરફાર કર્યા હોવાનુ અસલવિત નથી કાન્તે “ટ્રકારવ” જાપ્યો તે મૂળ જટિલની પ્રત ઉપરથી પ્રો દોરારે જટિલ ઉપરાત પ્રભુલાલ શાસ્ત્રા અને ત્રિભુવન મસ્તકવિ પાસેથી કેટલાક કા યોની નક્કલ મેળવેલી આમ કાન્તે અને પ્રો દોરારે પણુ પોતાને મનકાવના સુધારા “ટ્રકારવ”ની આવૃત્તિમા કર્યા હોવાનો સલવ વિશેષ છે આ જોતા મુરસિલના મૂળ કાવ્યોમા કાવ્ય સમગ્રની પકિતઓની કાપકૂપ શાબ્દિક ફેરફાર પ્રઈ પ્રઈ નવી પકિતાનુ ઉમેરણુ —એવા ફેરફારો થયા હોય એ ન માની શકાય તેવુ નથી “સુદર્શન” અને “અદ્ર”મા જાપાયેલા મુરસિલના મૂળ કા યો અને “ટ્રકારવ”મા જાપાયેલા

૭ ઠમિમૂતિ કલાપી એ પ્રો દોરારતુ મુજબ મુનિ વ્યાખ્યાન જુઓ—

૮ જુઓ, કલાપીના જટિલ પરના પત્રો

દાવ્યોમાં દેટલોક તફાવત, અલગત વિરોધે શાબ્દિક, ચોખ્ખો જોઈ શકાય તેમ છે. મુરસિંદની ડાયરીઓ પ્રાપ્ય જની શકી હોત તો તેના ઉપર સારો પ્રકાશ પાડી શકાત, પણ એ ડાયરીઓ હવે તો ગઈ. પ્રયત્ન કરવા જતાં પણ તેમના વારસદારો તરફથી મને સાંપડી નહિ.

“ઠલાપી” એ ઉપનામ પ્રથમ જટિલે મૂચવેલું છે. બાપી, મુરસિંદે દાવ્યસંબંધને આપવા ધાપેલું નામ “મધુકરનો ગુંબરવ” હતું અને મણિલાલે સંબંધને એ જ શીર્ષક આપવા યોગ્ય ધારેલું. મુરસિંદની ઠવિતાનાં લક્ષણો તથા તેમનું માનસ તથા રસબ્રાહ્મતા જોતાં મુરસિંદે આપેલું નામ જ વિરોધ યોગ્ય અને સાર્થક લાગે છે.

પરિશિષ્ટ ૪

“કેકારવની પુરવણી” અને “કલાપીનો કેકારવ”ની છેલ્લી (સં. ૨૦૦૯ની) આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં “દાશ્મીરમાં વિયોગ” નામનું કાવ્ય ઇપાયું છે. પણ રમાને કલાપીએ લખેલા પત્રો, કે જે હાલ પ્રકટ છે તે, તપાસતાં ઈ. ૧૯-૧૧-૧૮૯૧ના પત્રમાં ઉપરનું કાવ્ય નીચેના ફેરફારો સાથે મળે છે, જે વધુ વિશ્વસનીય અને સુરસિંહે first hand જ લખેલું છે.

પંક્તિ ૧માં “વીધ્યા” નહિ, પણ “વિંટ્યા” છે.

પંક્તિ ૬માં “વિરહનો માર છેદ” નહિ, પણ “વિરહનું દુઃખ દે છે” છે.

પંક્તિ ૭માં “વૃક્ષના ઘસારા” નહિ, પણ “વાંસના ઘસાવા” છે.

પંક્તિ ૮માં “શશાંક સમીર થકી” નહિ, પણ “ચંદ્રકર્ણ સમીરથા” છે.

પંક્તિ ૯માં “જરેરાને ખીણ બધાં” નહિ, પણ “જોરા ને ખીણ બધાં” છે.

પંક્તિ ૧૦માં “જુકી રહી” નહિ, પણ “હાલી રહી” છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે માત્ર શાબ્દિક ફેરફારો સિવાય કલાપીનાં કાવ્યોમાં ખાસ ફેરફાર થયો જણાતો નથી.

પરિશિષ્ટ ૫

કલાપીના પત્રો : કેટલાકનો સમયનિર્ણય

(૧)

‘કલાપીની પત્રધારા’ના સંપાદનમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ, અન્યોક્તતા અને ભેદાળુ રહી જવા પામી છે. પત્રોની તારીખો ક્યાં ખોટી હપાઈ છે; એક વ્યક્તિ ઉપરના પત્રો ખીણ વ્યક્તિના નામે ચઢાવી દેવાયા છે, એકનો એક પત્ર કે તેમનો અમુક ભાગ ખીણ વાગ અન્ય પત્રમાં પુનરાવર્તન પામ્યો છે; પત્રોમાંના વિરોધનામો સ્વ-ઉદ્દેશ્યે લખી દેવાયા છે કે અપાયા છે, કેટલાક પત્રોમાંથી યોગ્યક રૂઢરા જ લીધા છે ત્યાં તારીખો પણ ઉઠાડી દીધી છે; પત્રોમાં મનઘાવતી રીતે મોટા અક્ષરો હાખ્યા છે. ન. ૧૯૮૧ના મોષ માસના ‘કૌમુદી’ ત્રૈમાસિકના અક્રમાં ૫-૪મે હપાયેલો, રાજકુમાર મેલેજના પ્રિન્સિપાલ મેકનોટન અને તેમના પત્ની વિરોનો કલાપીનો એક કીમતી પત્ર એમાં દેખાતો નથી; અને જેમાં કાઈ રીતે કરો સાગ ન મળે એવા કેટલાય પત્રો એમાં છે.

કેટલાક દષ્ટાંતો જ્ઞેઈએ જગાર વાજ્ઞવાણને લખાયેલો પત્ર ન ૧ (પૃ. ૧૧૦) તા. ૩-૧૦-૯૧ના રોજ લાડીથી લખાયેલો હપાયો છે, પણ તેમ હોઈ શકે જ નહિ કારણો :- (૧) તા. ૩-૧૦-૯૧ના દિવસે તે કામ્બીર અને ઉત્તર હિંદના પ્રવાસે જવા નીકળેતા કલાપી અમદાવાદમાં રોકાયા છે (જુઓ : ‘કલાપીનો કેકારવ,’ પૃ. ૩૪-૭૫નલાલ અમરશીની ઈ. ૧૯૩૧ની આવૃત્તિ.) તા. ૧-૧૦-૯૧ના રોજ કલાપી પ્રવાસે જવા નીકળ્યા, પછી આ દિવસે તે લારીમાં ટૂંપી રીતે હોઈ શકે? (૨) પત્રમાં વિગત આમ છે : “મણિલાઈ માલતા માસની ૧૩મી તારીખે અહીં આવશે.” [મણિલાઈ એટલે મણિલાલ નજીલાઈ, ‘કાન્ત’ નહિ. તેમની સાથે અગત સખ ધ કલાપીને બધાયો, ઈ. ૧૮૯૪થી અને સવિરોપ તે ઈ. ૧૮૯૭થી] પણ મણિલાલ સાથે કલાપીને અગત પત્ર વ્યવહાર કે પરિચય આરભાયા ઈ ૧૮૮૨ના ઓક્ટોબરથી એટલે પત્રમાંની વિગત અને સ્થળનિર્દેશ, બને ઉપરની તારીખને ખોટી કરાવે છે. ત્યારે, આ પત્ર શું બનાવવી હશે? ના પત્રમાંની વિગતો જ્ઞેતા તે તા. ૩-૫-૯૧ના રોજ લખાયો અનુમાની શકાય. (જુઓ, મણિલાલ ઉપરના પત્રો ન. ૩૩ અને ન. ૩૯નો સર્લ્.)

એવી એક ખીજી જૂલ, આનદરાય દવે ઉપરનો પત્ર રાણા સગદારસિદ્ધને નામે સરોધકે ('સાગરે') ચઢાવી દીધાની છે. 'પત્રધારા'ના ૫ ૩૨૩મે છપાયેલા પત્રમા અબોધન 'ગદારા વ્હાલા આનદ' એવું સ્પષ્ટ છે, પણ સરોધકે 'આનદ'નો અર્થ સમાવાચક નામ તરીકે ન બનેતા 'હર્ષ', 'ખુશી' એવો કરી એ પત્રમાની વિગતો, હકીકતો ન તપાસતા પત્ર સરદારસિદ્ધને નામે ચઢાવી દીધો ૫ ૩૦૪ મે સપ્તપાય વાર નિર્દેશાય છે એમાનો સદર્ભ સૂચવે છે કે સપ્ત એટલે સદુલા—સરદારસિદ્ધ સદુલા તેના કુટુંબને લાભીમાથી ન લઈ જાય તે વિગે સમજાવવા કલાપી આનદને વિનતી કરે છે એટલે પત્ર આનદગાય ઉપરનો છે, એ સ્પષ્ટ છે તેથી 'પત્રધારા'મા પત્રનું સ્થાન રાણા સગદારસિદ્ધ ઉપરના પત્રોમા નહિ, પણ આનદરાય પરના પત્રોમા બેઈએ ૫ ૩૦૩ ઉપર

વળી જુઓ મણિલાલ પરના છપાયેલા પત્રોમા પત્ર નં ૬૨ ૫ ફરનો જ એક ભાગ છે સરખાવો, પત્ર નં ૬૨ના ફરનાને ૫ ૩૮ ઉપરના પત્ર નં ૬૦ની પમ્તિઓ ૪ થી ૭ સાથે અને એના ખીજા ફરનાને ૫ ૩૯ ઉપરના એ જ પત્રમાની ૮ થી ૧૦ પમ્તિઓ સાથે (તથા જુઓ '૧૪૪ પત્રો') એક જ પમ્તિઓનું પુનરાવર્તન એમા જણારો એ જ પ્રમાણે 'કલાપીના ૧૪૪ પત્રો' તથા ઢાણ મહમદ સ્મારકગ્રંથમા છપાયેલા કલાપીના પત્રો સાથે 'પત્રવારા'માના પત્રોને મેળવી બેતા ઢોઈ ઢોઈ પત્રોમા શબ્દોના પાઠબેદ અને વાક્યો કે ફરનાના ઉમેરા-ઘટાડા માલુમ પડી આવે છે દા ત મણિલાલ ઉપરનો પત્ર નં ૭૨ (૫ ૪૨) 'પત્રધારા'મા અપૂર્ણ છે, '૧૪૪ પત્રો'મા પૂર્ણ છપાયે છે

આમ હોવાથી કલાપીના તમામ ગ્રામ્ય-અગ્રામ્ય પત્રોનો એક જ પુસ્તકમા સમ્રહ કરી તેનું શાસ્ત્રીય તટસ્થતાપૂર્વક યોગ્ય સંપાદન થાય તે જરૂરી છે.

(૨)

'કલાપીની પત્રધારા'મા સ્વ મણિલાલ નબુલાઈ પરના પત્રોની લખ્યા તારીખ-સાલ છાપવામા આવી નથી કદાચ, સરોધકને પ્રાપ્ત થયેલા એ પત્રોમા પણ નહિ હોય બે કે એ આગ્ર્ય જેવું છે કે અન્ય ગઈ વ્યક્તિ પરના કલાપીના પત્રોમા સ્થાન તારીખ-સંબોધન ઘણું ખરું સ્પષ્ટ હોય છે, તે એકલા મણિલાલ ઉપરના પત્રોમા કેમ નહિ હોય!

પણ કલાપીના જીવનપ્રસંગો કાવ્યો માનસિક દશા તથા અન્ય વ્યાપ્તિઓ ઉપરના તેમના પત્રોમાથી હકીકતોનો ખરાબર અભ્યાસ કરીએ તો ચોક્કસ તારીખ તો નહિ, પણ એનો સમયગાળો નક્કી કરી શકીએ તેમ છીએ

એ પત્રોમાના કેટલાકની ચોક્કસ તારીખ 'કલાપીના ૧૪૪ પત્રો,'

હાજી મહમદ સ્મારકમ ધમા છપાયેલા પત્રો અને સ્વ મણિલાલના 'આત્મવૃત્તાત'^૧ના આધારે જાત થઈ શકે તેમ છે. શ્રી. ઉમાશંકર જોડીએ 'કલાન્ત કવિ' ના ઉપોદ્ધાતમા બાલાગ કર અળધી કલાપીએ મણિલાલ પર લખેલા એક પત્રમાથી ટેટલાક તાગીખનિર્દેશ કર્યા છે, તેમાથીય ટેટલુક સૂચન ગળા રહે તેમ છે.

આ પ્રમાણે તપાસીએ. પત્રો ન. ૧ થી ૫, ૧૮૯૨ની સાલમા લખાયા છે પત્ર ન. ૧ સાથે 'કૃપીરી હાલ' કાવ્ય મણિલાલ ઉપર મોખ્લાયુ છે કાવ્યની રચના તારીખ ૧૫-૧૦-૯૨ આપેની છે, એટલે પોતાની છપ્પી અને કાવ્ય સાથે મોકલાયેલો આ પત્ર ૧૮૯૨ના ઓકટોબરના ત્રીજા અઠવાડિયામા લખાયેલો હોઈ શકે, જેમકે કાવ્ય ૧૮૯૦ના નવેમ્બરના 'સુદર્શન' મા છપાયુ છે પત્ર ન. ૨ 'નિરાશ પ્રેમ' તુ કાવ્ય દર્શાવે છે, જે કાવ્ય 'કૃકાગ્વ' મા 'એક પ્રેમ' ના શીર્ષક તમે છપાયુ છે. એની રચનાતિથિ છે ૧૪-૧૨-૯૨ પણ આ કાવ્ય 'સુદર્શન' મા છપાયુ નથી, પત્ર ન ૩ સાથે મોકલાયેતુ કાવ્ય 'અશ્રુસ્થાન' ૧૮૯૩ના જાન્યુઆરીના 'સુદર્શન' મા છપાયુ છે. એ કાવ્યની રચનાતારીખ ૧૯-૧૨-૯૨ પત્ર ન. ૩ પણ એ જ તારીખે લખાયો હોવાનુ અનુમાન થઈ શકે.

પત્ર ન ૪ અને ૫ માં વર્ણવાયેલ કટાણાની, સ્નેહપાત્ર ને પોતા વચ્ચેની અસમાનતાના દુ ખની અને વિદ્યાપ્રેમના ઉત્સાહ તથા રાજ્યજગતવિરાગની કલાપીની મનોદશા જોતા એ પત્રો ૧૮૯૨ના સભવી શકે કલાપીના ૧૮૮૨ના કાવ્યો પણ આવી મનોદશાના સચક છે

તે તે પત્રોમાની દકીકતરેખાએને અન્ય વ્યક્તિઓ પર લખાયેલા તે તે સમયના પત્રોમાના સદર્ભથી મેળવી જોતા મણિલાલ ઉપરના પત્રો ન. ૬થી ૧૮ લગીના ઈ ૧૮૯૩મા કલાપીએ લખ્યા હોય એમ જણાય છે. તા ૬-૨-'૯૩ની પોતાના આત્મવૃત્તાતની અપ્રકટ નોંધમા મણિલાલ જણાવે છે : " એક રાજ્ય તરીકે એનુ^૨ એ ચારિત્ર વધારે ખીલવીને અનુકરણીય થાય એમ મારી ધ્વજા એને લખવાનો ઉદ્દેશ છે " એ ધ્વજાનો અમલ વર્ષ દરમિયાન તેમણે કર્યો હોય એમ તેમના આ સાલના પત્રો જોતા દેખાય છે. પત્ર ન ૬ મા કલાપીએ " મહારો જ ધર્મ મને ખતા ચો હવે કહી રાજ્ય છોડવાનો વિચાર હુ કમીશ નહિ "—વગેરેમા મણિલાલના ધર્મપ્રબોધનો નિર્દેશ કર્યો છે. પત્ર ન. ૭મા પણ

૧ જે ધીરુમાઈ ઠાકરને ત્યા અવારનવાર જવાનુ થતુ અને તેમના ટબલ ઉપર પડેલી તેમણે 'આત્મવૃત્તાત'ના ભાગોની નકલ જેમા કમી લીધી હતી તેથી નોટા વાચવાનુ સહુભાગ્ય મને મળ્યુ હતુ

૨ કલાપીનુ.

એવા જ માર્ગદર્શનનો ઉલ્લેખ છે. ૫૧ નં. ૧૧ માં અદ્વૈતતત્ત્વ સમન્વયવા વિનતી છે. ૫૨ નં. ૧૮ પણ 'આપથી જ હું મ્હારો ધર્મ સમજ્યો,' એના વારવારના અભારસ્વીકારનો છે.

૫૨ નં. ૧૯ થી ૨૪ ઈ. ૧૮૯૪માં લખાયા હોય તેમ લાગે છે. એમાં મણિલાલ કુશળ અને દક્ષ રાજ્યકર્તા બનવાની તાલીમ કલાપીને આપે છે. ૫૩ થી ૨૬ ઈ. ૧૮૯૫ માં લખાયા હોય, એવું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે, કારણ કે રાજ્યગાદી મળ્યા પછી કલાપીને પડેલી મૂઝવણો અને મણિલાલ પાસે માગેલા માર્ગદર્શનનું તેમાં બયાન છે. ૫૪ નં. ૨૫ 'આપી પડયું એ ઉપાડયું — છુટકો નથી' એ નિવેદન પોતાને ગાદી મળ્યાની બાબતનું કલાપીએ કહ્યું છે. કલાપીને ગાદી મળી ઈ. ૧૮૯૫ના જાન્યુઆરીની ૨૧મી તારીખે. ૩૦મી ૫૪ મણિલાલે પ્રહલાદજીભાઈ દ્વારા પોતાને દીવાન બનાવવા કલાપીને લખ્યું હતું તેના જવાબરૂપે છે.

૫૪ નં. ૩૭ થી ૫૨ ઈ. ૧૮૯૬માં લખાયા છે. તેમાં કેટલાકની તો તારીખો પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪ નં. ૩૭ : ૧-૨-૧૮૯૬, ૩૮ : ૨૨-૪-૧૮૯૬, ૩૯ : ૨૬-૫-૧૮૯૬, ૪૦ : ૩-૬-૧૮૯૬, ૪૧ : ૩-૬-૧૮૯૬ (બંને એક જ પત્ર છે), ૪૨ : ૧૧-૬-૧૮૯૬, ૪૩ : ૧૩-૮-૧૮૯૬, ૪૪ : ૧૭-૯-૧૮૯૬, ૪૫ : ૧-૧૦-૧૮૯૬, ૪૬ : ૧૩-૧૦-૧૮૯૬, ૪૭ : ૭-૧૧-૧૮૯૬, ૪૮ : ૨૨-૧૧-૧૮૯૬, ૪૯ થી ૫૨ : ૨૩-૧૧-૧૮૯૬ થી ૩૦-૧૧-૧૮૯૬.

૫૩ થી ૫૬, ઈ. ૧૮૯૭માં લખાયા હોવાનો સંભવ છે. આમાં ૫૩ નં. ૬૨ ને ૬૩ તા. ૩૦-૧૦-૧૮૯૭ના રોજ અને ૫૪ નં. ૬૧-૧૧-૧૮૯૭ના રોજ લખાયાની માહિતી સ્પષ્ટ છે. ૫૪ નં. ૫૬માં મણિલાલને રૂ. ૧૮૦૦ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવાઈ છે. ૫૪ નં. ૬૦માં "આપનો એવો આભાર છે તો પાછા કેમ લેવાય એ વિચાર છોડી દઈશ," એવો કલાપીનો જવાબ પણ છે.^૩

૩ ડૉ. ધીરુમાઈ ઠાકર "વડોદરાથી નડિયાદ આવ્યા પછી થોડે જ વખતે કલાપીએ તેમને રૂ. ૧૮૦૦ મોકલ્યા હતા," એમ 'મણિલાલ જીવનચરિત્ર'ના પૃ. ૨૫૩મે નોંધે છે. પણ મણિલાલ વડોદરાથી નડિયાદ પાછા આવ્યા ૧૮૯૫ના જુલાઈમાં, અને આ રૂપિયા ૧૮૦૭ અષાઠ્યાની વાત આવે છે. કલાપીના ૧૮૯૭ના ૫૩માં મણિલાલ પરના ૪૦માં પત્રમાં 'હૃદયત્રિપુટી' કાવ્યનો ઉલ્લેખ છે, જે કાવ્ય ૭-૪-૧૮૯૬ના રોજ પૂરું થયું છે તે પછી તો કલાપીના જીવનની કેટલીય મયામણો પત્ર ૫૮ મુખીમાં આવે છે જે ૧૮૯૬-૧૮૯૭ની છે એટલે પત્ર-૫૬, જેમાં રૂ. ૧૮૦૦ વાળી વાત આવે છે, તે નિ. શ.ક. ૧૮૯૭માં લખાયા છે એટલે 'થોડે જ વખતે' નહિ, પણ લગભગ બે વર્ષે ડૉ. ઠાકરની એમાં કંઈક વિસ્મૃતિ થઈ હશે એવું જ બીજી જોઈ અનુમાન તેમણે ડાયરી સબધમાં કહ્યું.

પત્ર ૧૨-૧૩ ૩૦-૧૦-'૯૭ના રોજ લખાયા છે, એ માહિતી '૧૪ પત્રો'માં મળે છે. પત્ર ૭૨ એ જ પુસ્તક પ્રમાણે ૬-૧૧-'૯૭ના રોજ લખાયેલ છે.

પત્રો નં. ૭૭ થી ૧૦૮ ઈ. ૧૮૯૮માં લખાયા હશે, એમ માનવાને એમાંની વિગતો ગ્રેરે છે. પત્ર નં. ૭૭માં શોલનાના 'ઓફલ પેઇન્ટિંગ'નો ઉલ્લેખ છે, જે વાજસુરવાળા પરના ૮-૧૨-'૯૭ના રોજ લખાયેલા પત્રથી ક્યારે થયો તે નક્કી કરી શકાય. ૧૮૯૮ના જન-સુઆરીમાં તે લખાયો હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય. પત્ર નં. ૮૧, તા. ૨૫-૨-'૯૮નો; ૮૪, તા. ૧૧-૩-'૯૮નો; ૮૭, તા. ૨૧-૩-'૯૮નો; ૮૮, ૨૬-૩-'૯૮નો; ૮૯, ૨૮-૩-'૯૮નો; ૯૦, ૩૦-૩-'૯૮નો; ૯૨, ૧૫-૪-'૯૮નો; ૯૮, ૧-૬-'૯૮નો; ૧૦૦, ૨૦-૬-'૯૮નો; ૧૦૧, ૬-૭-'૯૮નો; ૧૦૨, ૧૪-૭-'૯૮નો; ૧૦૩, ૨૦-૭-'૯૮નો; અને ૧૦૮, ૧૮૯૮ના સપ્ટેમ્બરનો.

છ. પત્ર ૭૫માં "મારી ડાયરી" એવો સ્પષ્ટ હલ્લેખ કલાપી કરે છે. તેમાં 'આપને હું મોકલીશ' એવો નિર્દેશ પણ છે. એ પછી પત્ર ૭૮-૭૯માં કલાપી પોતાની ડાયરી મોકલવા વિશે લખે છે હો. ઠાકર 'મણિલાલ : જીવનચરિત્ર'ના પૃ ૨૫૭મે નીચે ૧૨મી ફૂટનોટમાં મણિલાલે પોતાની અગત ડાયરી કલાપીને મોકલી હતી, એવું ક.ના પત્રો ૭૮, ૭૯ અને ૮૦ના આધાર પર નોંધે છે તે બરાબર નથી.

૪. શ્રી ઉમાશંકર જોશી પત્ર "નં. ૯૨ તે એપ્રિલના આરમ્બનો ઢોઈ શકે." એવા અનુમાન ઉપર પત્રો નં. ૮૪, ૮૮ અને ૯૦ના આધારે તેમના સંપાદિત પુસ્તક 'કવાન્ત કવિ'ના ઉપોદ્ધાતમાં આવે છે. પણ આ પત્ર ૯૦ના આરંભની જ પમિ "આરે કહેલાં પુસ્તકો લાડી જઈને વાચીશ," સૂચવે છે કે કલાપીએ પત્ર લખ્યો ત્યારે તે લાડીમાં હતા નહિ. આ વખતે તે ગોપનાથમાં હતા, તે રાજા સરદારસિંહ ઉપરના પત્ર ૯૯, લલિતજી ઉપરના પત્ર ૫ તથા અન્ય પત્રોના સંદર્ભથી જાણી શકાય છે. ૯૩માં પત્રમાં કલાપી મણિલાલને ગોપનાથ બોલાવે છે.

તા. ૩-૫-૯૮ના રોજ ગોપનાથથી કાઠડાવાળાં શણીને પત્ર લખાયો છે તે દર્શાવે છે કે કલાપી ગોપનાથમાં લગભગ એક માસ રોકાયેલા હતા. હવે તે ગોપનાથ ક્યારે ગયા હતા? તા. ૬-૪-'૯૮ના રોજ. (જુઓ 'પત્રધારા'-૪, ૩૬૨) એટલે પત્ર ૯૨ ગોપનાથથી મણિલાલને લખાયો હશે તે એપ્રિલના અંતમાં; શ્રી ઉમાશંકર નોંધે છે તેમ "આરંભમાં" નહિ.

પરિશિષ્ટ ૬

કલાપીનાં અપ્રકટ કાવ્યો

આ કાવ્યો કલાપીએ રમાને અબોધીને તેમના પનોમા લખ્યા છે, જે પનો અપ્રકટ છે. અલગત, પનો અને પદો કલાપીની પ્રાર લક્ષ્યાના છે.

(૧)

(ભુગંગી)

ખરે દિવના તાપથી રાત રાતે,
ઉના અશ્રુના આખથી ઝાઘ યાતે,
થયુ હેમનુ આ કહું સર્વ મેલુ,
દીસે રગતુ નર એનું ગયેલુ
સગી જન્ય કાડા થયા હાથના એ,
પડયા જ્યા ચાહા ઘણા દોર પાસે
દબાવા વિના ચાલતુ થાય પોતે,
થયે એટલેા પાતજો મત્ય જાતે (તા. ૨-૩-૧૮૯૦)

(૨)

(શાર્દૂલવિક્રીતિ)

બેદા દોમળ ગાલ છે તરંગીના, છાતી તણા ઝોગળી
જાએ છે સ્તનની ખરે કળીણુતા, ડેડો વળી પાતળી,
ચાતી જન્ય દિને દિને મુખતળી રોહા ન દેખુ રૂડી,
કાયાની સઘળી છળી સુવતીની દેખાય ફીકી પડી.

(તા. ૨-૩-૧૮૯૦)

(૩)

રાજસીદમા જેવુ છે “ સ દેરો ક્ષત્રી સુતાએ કહાવ્યો ” તેવા રાગનુ)
નથી સહેવાતો જુલમ હવે તો, પ્રાણુ ધીમે ધીમે

કાલરી લેતો ? નથી — ૧

બાળે શીદને ધીરે ધીરે, મોત નથી કેમ સત્વરે દેતો ?

નથી—૨

રખડું અહિઆં ખારી વિના હું, અરજ ઉરે પ્રભુ કેમ

નથી લેતો ? નથી—૩

બહુ થઈ તાત કૃપા કર કાંઈ, ભાળ પ્રિયાની હું

કેમ નથી દેતો ? નથી—૪

(તા. ૨૭-૭-૧૮૯૦)

“કોની પાસે ફરિયાદ કરે ? જો વરસાદ જ એર આપતો હોય, જો રાજ
જ વસ્તીને દુઃખ આપતો હોય તો પછી ફરિયાદ કોની પાસે કરવી ? તેમ તે
જ તારી :—”

(૪)

(આર્થા)

બ્રહ્મી (નેણુ) કમાન બનાવી, તીક્ષ્ણ ચક્રુ તીરવતી ભારી

ચકાઈ મુજ પર કીધી, હરાવી ધાયલ કરી (લાકીમાં જ)

રહી ખારી.

(તા. ૩૧-૭-૧૮૯૦)

“પ્રાણુ કાલ રાત્રે એક વાગ્યે ઉંધ ઉડી ગઈ, ત્યાર પછી ચાર વાગ્યા
સુધી પાછી આવી નહિં, તેટલા વખતમાં તારો વિચાર કરતાં કરતાં મેં આ
આર્થાની ચાર લીટી જોડી કાઢેલી છે તે નીચે લખું છું.

(૫)

(આર્થા)

“નથી નિરખી મૃગનયની, ત્યાં લગી વિરહાગ્નિથી બળું ભારે,

મેહ બપૈયો જમે છે, તેમ રડું તુજ નામ હું દીલમહિ,

મેહ મહુર મનમાં છે, ચક્રારતું મિત ચક્રે ચારાણું

મળવા હે મહિરાક્ષી, મન મારું તો અતિથય લોભાણું.”

(તા. ૩-૮-૧૮૯૦)

“એમાસાની અંધારી રાત છે ને વળી કામનાં બાણુ મારી ચારે ઠાર
ક્યાં કરે છે.

(૬)
(ગીતિ)

સુનાં મંદિર નીરખી, અંધારાં વળે આંખ આગળ ભારે,
પણ્ય પ્રતિબિંબ છખીનો, ચંદ્રરૂપ અંધારમાં પરકાશે.
ફૂરં એકલો અહિંઆં, ભયંકર ભયભીત મુજને ભાસે,
એન ન પડે જરાયે, જેમ મીનને જલમાં કાઢે.

(તા. ૯-૮-૧૮૯૦)

જો કે સ્વપ્નાની કવિતા પુરી થઈ નથી પણ ખીલ એક મેં કરી રાખી
છે, તે તમને આપવાને લખું છું. તમને કયો રાગ પસંદ છે તે ક્રમ નથી
લખતા, કે જેથી તેવા રાગમાં બનાવું.

(૭)
(ગીતિ)

આડ જેમ પૃથવીને, પામ્યું છે ઉત્સંગે દહતાથી
તેમ જ પ્રીતિ તારી, વળગી મુજને હિંડી જડ નાખી.
(શીખરણીમત હંદ)

અહો પ્યારી મારી, શોક ન કરજે જરી હવે,
દિવસ તેર રહ્યા છે, મળવા પ્રિય મારી તને,
લોહચુંબક લોહાને, ખેંચે છે ન્યમ નિજ ભણી,
તેમ જ પ્રીતિ તારી, ખેંચે મુજને તુજ ભણી.

(૮)
(સોરઠા)

કુખી —

કુમારી ચીત્ર જ તારૂં રે, મુજ દિલમાં ખચીત ઠસેલું
રતી સ્વરૂપ તારૂં હું જોઈને, મન મારૂં લોભાયું રે—જે—દિ—
સીંધુંમાં જેમ બિંદુ મળે છે, તેમ મુજ મન તુજ સાથે મળ્યું—જે—દિ—
હવે તો દીન થોડા રહ્યા છે, કરવા મુજ મન તૃપ્ત ખરૂં રે—જે—દિ—
(તા. ૭-૯-૧૮૯૦).

(૯)

“હે પ્રીયા,

(ગીતિ)

અરે ખરૂં કે સ્વપ્નું, આ વખતે હું નજરે નિહાળું
તુજને દે મદીરાક્ષી, મળવા મુજને તત્પર હું લાળું

આવ આવ મુજ પ્યારી, દર આલીંગન હર્ષ થઈ આવે
 મુજને નવ રહેવાયે, વિરહાગ્નિ મુજ દિલમાં બહુ લાગે.
 ચાહતો હતો તુને હું, તનમનધનથી હે મમ પ્રાણપ્રીયા
 દેખતો દૂર સ્વપ્નામાં, પાસે ઉભેલ તુજને હે પ્રમદા.
 જાણે ચુંબન કર્યું, લઈ ગેહમાં મુતો હું હર્ષે,
 દાંઈ ધ્વનીનાં થવાથી, વળખીને જાગ્યા હું નિરાશે.
 પણ જ્યાં જ્વેકે ઉડીને, લાણું નહિં હે તુજને મમ પ્યારી
 “હાય હાય” એ શબ્દે, ગજવું મમ ગૂઢ અતિશય શોર કરી.
 માર મુને તો મારે, તીક્ષ્ણ તેના તીર વતી ભારે
 હૃદય ભેદાયે મારું, ટમ કરીને સહુ હું કુ.ખ અતિરો,
 સળગ્યો વિરહાનળ બહુ, મુજ હૃદયમાં તે વખતે આવી
 લાજરૂપી વારીએ, નીજ ધાર રેડી ક્ષીધી શાંતી.
 દિન પર દિન હો પ્યારી, હવાલ થાયે મારા આ રીતે
 જ્ઞાને કહું દિલ ગોલી, મન મારું તો અતિશય ગભરાયે.
 મુણી અરજ પ્રભુ મારી, મેળવ્યો મુજને તુજથી હે પ્યારી
 હર્ષ ધણો હું પામું, રમીએ ચોરસળાજ આનંદથી.

-(સ્વપ્ન વેલ્યા પછી ઉડીને કેવી સ્થિતિ હતી ?)

(૧૦) (ગીતિ)

પ્રથમ મૃગાક્ષી પ્રીયાએ, ધાયલ થઈને પહેલ હૈયાને
 જગત કર્યું પણ મુતું, કુ.ખ વેઠવા ઉઠ્યું છે જાગીને,
 તુજ ન જાણું હૈયું, અંગો મારાં અનંગ દિનરાત્રી
 શકે છે એ નિર્દય, તારામાં છે તમામ મુજ રૂપિ.

(ખીજા સ્વપ્નમાં મેં તને પહેલી વખતે જ મળતાં, “એક બચી કરવા રૂ”
 એમ કહ્યું પણ તુ બહુ જ હડીલી થઈ અને તેથી આખરે બચી હોધા વિના
 જ સ્વપ્ન પુરું થવાથી એટલે દાંઈ કારણથી ઉંધ ઉડી જવાથી હું જાગી બેઠ્યો.)
 મારી અરજ:—

(૧૧) (દોહરો)

દ્રામળ વગર મુટેલ ને તાજ કુલતું જેમ
 મધ લે ચુરી બ્રમર ખૂબ ઉત્કુહ હું છું એમ
 તુજ અધરામૃતપાનમાં, તુજ તથ ઉની ટાળ
 તથા પાઈ રસમુંદરી, થઈ લગાર દયાળ.

(આટલું હું ખોલ્યો તેટલામાં તું મને તરછોડી મારી પાસેથી એટલે ખાટ પરથી ઉઠી પલંગ પર જઈ ખેડી અને હું પણ એકદમ તારી પાછળ આવતો હતો. પછી પલંગ પર તારા ઢામળ ગાલને જોઈ પકડી સુખન કરવા જતો હતો પણ તારા હોઠ આડી આંગળીઓ દર્દ દેવાથી મારા હોઠ તારી આંગળીઓને ખચી કરી શકતા હતા. પણ તારા અધરને તો અડી શક્યા નહિ. આથી તારી સ્વપ્નમાં પણ હકીલાઈથી મારે આમ નિરાશ થઈ ઉઠવું પડ્યું. તે કેવી રીતે ?)

(૧૨) (ટોહરો)

અધર હોઠ અંગુલી વડે, ઢાંકી વારંવાર
 “રે મુજ સુખન મા કરો” એમ કર્યો ઉચ્ચાર,
 છટા થકી ખોલી ભૂડી, અટકાવ્યું મુજ કામ
 સુંદર પાંપણયુક્ત એ નયન ફેરવી આમ
 હંચું કરવા હું ગયો નીચું તારું મોંહ
 પ્રયત્નથી પણ નહિં થયું સુખન એનું (હોઠ) તોય.

(પણ)

(૧૩) (શાર્દૂલવિકીરિત ૭૬)

પ્રીયા મુજને પાઈ પ્રીત પછીથી, પાછી જતી ઠાં રહી
 આવે તું ને કદિ હવે મુજ કને, છોડું નહિ કામની
 ચિંતા જગરણે કરી નયન તો, રાતી વિશેષે દીસે
 પ્રેમ પ્રાણ પડી જશે, પ્રીય પરી, પા અધરામૃત ત્રિયે.

(જેનું)

(ગીત)

શરીર આગળ જાએ, પાછળ ચિત્તું તણાય પરવશ એ
 ધન પેડે રેશમની, ઉડે પવન જે લાગી તરી જાએ (એવો)

(તા. ૯-૯-૧૯૦)

સુરસિંહજી

(૧૪) (શાર્દૂલવિકીરિત)

જાણે કે લિન એ ધઈ મન વિરો, પાડી પ્રતિબિંબમાં
 એનું છે ચિત્તું મને રૂપ શદ્દ, છે ડા તરું ચિત્તમાં
 રાપી છે મુજ અંતરે જડી લિધી, છે વજના લેપથી
 ખોદીને મનડું જાડી જાંડી ત્રિયા, દાટી દીધી છે મડીં.

બણે એ જ પ્રિયા બધા મદનનાં પાંચે શરોથી ઠરી
અંગો અંગ થપી જડાયલિ દિસે આ ચિત મધ્યે પૂરી.
ચિંતા જે નિત્ય વ્યાપતી શરીરમાં, તે રૂપી દોરા વડે,
પ્રાણાધાર શકે ગુંચાઈ ગઈ છે, આ ચિત મારા વિશે.”
(તા. ૨-૬-૧૮૯૧)

(૧૫) (વિધાતા વેરણુ થઈ માડી—એ રાગ)

જાંઘી દુઃખિયારી મારી (૨)
પ્રાણુ લઈને પ્રાણુ ગઈ, ના પ્રાણુ જરો આંહિ—જાંઘી.
હું દુખિયાનાં અહપ મુખે તેં હળી લીધાં પલમાંડી
મારી ધાને દૂર ગઈ તું શોધું હું ઠયાઈ—જાંઘી.
ધન્ય ધન્ય છે અણુવિશ્વાસુ દુઃખ દેનારી નારી
ફાકટ યતને હાય ઠયાં મેં આશાથી પ્યારી—જાંઘી
નજર નજરના મિલાપ સૂધી પ્રીતિ રહે સૌની
પ્રીત ખરી તે પાછળ વધતી જુદાઈમાં પ્યારી—જાંઘી
પ્રીતિદોરને વિયોગ પડેદા સાલે છે મનમાંડી

(૧૬) (ગીતિ)

પંતળ હોટલ-લાહોર.

“ જહીં ઠહીં ઠહાં શોધું, ચાહું, ઠહીં મમ પ્રિયાને મળવાને
ઉલ્લજડ જગત દિસે છે, પ્રાણુપ્રિયા મૂળનયની વિણુ મુજને,
વસંત છતાં પુષ્પોની, હારો કાં નથી લાગી દર વૃક્ષે
સુર્યોદય યાતાં કાં, ચકવે ચકવી મળ્યાં નહિ આળે.
મીન તડકતું દીસે, જે ઠે સરોવર વિષ ભરિયું છે
પૂર્ણચંદ્ર ખિલ્યો છે, છતાં નિશા અંધારી ધોર દિસે.
દોષ હું હું જ્ઞાને, દોષ ખરો છે નસીબને પ્યારી
ઈશે મુખદુઃખ સરળ્યાં, ઠસોટી કરવા સાચી પ્રીતિની.
(તા. ૧૦-૧૦-૧૯૧)

“ તને ખુશી કરવા હું એક કવિતા લખું છું :-

(૧૭) (લૈરવી પર નધી ગજલ)

(જાનેહીં તુઈ ખખર દિવમેં, મરે હુંઈ ફિકર—એ રાગ)

દિન ગયે વસ્ત્રક દિલદાર જલાવે અખી રાધે ગઈ
કુંજમેં કાતીલ સોના માર ગઈ—૨૬-

जनता जे पहेलेसे उल्लूक ना करे जैसी,
 जजमे दिन मेरा जजर लगा तू गर्ध-१
 रहेरे भइतापसे हिलका चिगग भूआया
 यजभोसे दुर गये हय हय लगा आग गर्ध-२
 राधे विद्यापीनमे तु हिलमिन जेरी सपियोसे
 जगन विद्यापान तेरा किशन छोड तु गर्ध-३
 राधे दिना हु मे ढाशी मेरे होस्तोमे
 दिपा इय राधे तु ल जला तु गर्ध-४ (ता ११-१०-६१)
 (१८)

काही-हरिगीत-सोरठनी गजल

क्यादा मुज प्राणु प्यारी तु, वने छु जे-नो हु हु.
 इरु छु हु नुदाईमा भने छे जेकली तु तु (ता. १८-१०-६१)
 “मुपनी पीजलु पीजता काडि कमतडी धाई?”

(१९)

-सैया-

जेक समे प्रिय प्राणुनी साथ हु वात करी दस्तो रमतो'तो,
 जेक समे प्रिय प्राणुनी साथ हु पान मधनु करी जमतो'तो,
 ढाल हवे लटक वनमा तनमा, मनमा हिल दाल छे छे,
 ढाल हवे लटक वनमा प्रिय प्राणु विना हिलहु सणगे छे.
 (२५-१०-६१)

(२०)

(गीति)

हीरनी गाठ पडी ते छोडी के तोडी छुटी पडरो,
 वज्रलेप यथा ते अग्निदाहे कही जे उभडरो
 पयमा जण जे मणीयु उ स यायथी बुहु थई शकरो,
 प्रीति भारी ने तारी र्थप दहीये नुही नहि कररो. (२५-१०-६१)

(२१)

भने छोडी गर्ध तु तु ज्यु तो शु भर तो शु ?
 वने छु जेकलो हु हु ज्यु तो शु भर तो शु ?
 हृदय इटे हु जे भार ज्यु तो शु भर तो शु ?
 गर्ध क्या तु उडि क्या हु ज्यु तो शु भर तो शु ?
 (ता २१-१०-६१)

(૨૨)

—ગીતિ—

પ્રેમ પાસમાં પાડી, પ્રીતિ દોરીયા શુઠ્યા મુજને
હૃદય ગાંઠ વાળીને, હૃદય વાળણું ઘટે નહિ તુજને.

(તા. ૪-૧૧-'૯૧)

(૨૩)

—મનહર છંદ—

કદી મન્નજ જુદો થાતાં પાણી અતી ધણું શેએ
કદી અંદકાન્તના વિયોગે અંદ પીગાયે,
કદી મેધતણે મને મયૂરની પ્રીતિ વસે,
લાલ તેથી થાય શું, વિયોગમાં એ તણેને?

(પત્રાંતે)

—ગીતિ—

દેશવિદેશે ફરતો મરતો પ્રીતિથી રડતો
પ્રિયતમ દુઃખી રખડતો પ્રાણુ પ્રાણુને મળવા ઉજળતો.

(તા. ૧૬-૧૧-'૯૧)

(૨૪)

તા. ૧૬-૧૧-૧૮૯૧ના ગેજ મનહર છંદમાં લખાયેલા પદના પરિશિષ્ટ-
૩માં મૂળ પાઠ આપ્યા છે. આ પદ “કાશ્મીરમાં વિરલ” એ શીર્ષકથી “પુર-
વણી”માં પ્રકટ થયું છે.

(૨૫)

—ગીતિ—

હાર ન હિમ્મત હૈયે, મુખદુઃખ સરન્ધુ મનુખ શિર હરિએ,
કીડી કાર્ગ મણુ હસ્તી દેવાવાળો જ ફક્ત ઈપ દીસે.

(તા. ૩-૧૨-'૯૧)

(૨૬)

—સુગંગી છંદ—

જગ-નાયજ જીવતાં રાખસે જો
હયાતી અમારી તમારી હશે જો
મળીશું હળીશું થશું સુખિ તે તો
નહિ તો દુઃખી રેહ પ્રાડે નકી તો.

(તા. ૧૨-૧૨-'૯૧)

(૨૭)

(ખિહારીલાલના ઢાળિયાનો-તાલાવેલી લાગી મારા તનમાં, ખિહારીલાલ—એ રાગ)
સ્વસ્તી શ્રી શહેર સોહામણું મમ પ્રિય પ્રાણુ : મનગમતું છે નામ રોહાતણું,
ચતુર સુગણુ.

મનજ્હાલી તનમનધન છે પ્રિયા, મમ પ્રિય પ્રાણુ, અધિકારી અર્ધાંગના છે
પ્રિયા, ચતુર સુગણુ

લખિતંગ દર્શનનો પ્યાસી, મમ૦ દિન રાત તુજ વિણુ રહે ઉદાસી, ચતુર૦
તુજ નાથ હું નીકળ્યો મુસાફરી, મમ૦ સૂર સ્નેહાલિંગન વાંચળે ખરી, ચતુર૦
તુજ પત્ર સર્વ પ્રીતથી જ વાંચું છું મમ૦ અતિ હર્ષથી જ હૃદયમાં જ ચાંપું છું,
ચતુર૦

મળ્યા તૂલ્ય હું સંતોષ એથી માતું છું મમ૦ હરવખત તે ફરી ફરીથી વાંચું છું,
ચતુર૦

-હોતું ધાણું ગે પ્રથમ આમ તો થશે, મમ૦ તુજ વિણુ મુજ પળ એક નાં જશે,
ચતુર૦

‘નહિતર કદી તરત નહિ મુસાફરી, હવે દ્રઢ કચું’ છે ના પકું જુદો ફરી૦
ખન્યું તે ખન્યું પ્રથા નહિ તે બને, અનુલવ વિના આ ખખર ક્યાંથી તો પડે.
છટ્ટ આદરે જે કૃત્યો સારૂં માનવું, એ ન્યાયસૂત્ર સત્ય કરી જાણવું.
મને ફીકર મોટી એક તો આવી પડી, મુજ કૃતિ મૂળને ખરે આવી નડી.
ઈષ મહેર કરી પાર તો ઉતારશે, મુજ હૃદયફરી અને ઉર ધારશે.
પ્રીત શબ્દનો ખન્યો છે આપ કારણે, ફળ એનું જુલે છે પુત્ર પારણે.
આશ પ્રિતમ ફરી મનમાં જ એક છે, મળું પ્રથમ આવી આપને એ ટેક છે.
સુખનિધી હત્યો છે આપ સંગથી, દુનિયા લાવ લીધો પુર રંગથી.
દિર્ઘ આયુષ આપે આપને હરી, ખરે મન ચક્રી માયું જ હું ફરી ફરી.
ખન્યું અહ્ય એ ઘણું કરીને માનજો, સ્નેહ પ્રિત તો સદૈવ નિલાવજો.
લાલ બાહુને હેતથી રમાડજો, આપ માતને સંતોષ પમાડજો.
લેજો બાહુને જ આપ ઉત્સંગમાં, ઘણા સ્નેહથી પ્રણામ સુરસિંહના.

(તા. ૧૩-૧૨-૯૧)

(ઉપરનાં કાવ્યો શ્રી મનુભાઈ જોધાપુી પાસેથી મળેલી ક્ષલાપીના રમા
ઉપરના અપ્રકટ પત્રો જેમાં છે તેવી બે નોટબુકોમાંથી મળ્યાં છે. તેમાંની જોડણી
તથા હોદાનાં નામ જેમનાં તેમ રાખ્યાં છે.)

परिशिष्ट ७

स्व० प्रह्लादसिंहजी, ना. छाडीनरेशनी भमता अने परवानगीथी तेमनु पुस्तकालय तपासी जवानोखाल मे' लीषिलो. ता. २५-२६-२७ मे १९५७ना रोज ते पुस्तकालयमां जेगी हलापीअे पोते पांयिलां अने तेमजे अभ्यास भाटे मंगावेलां नीयेनां पुस्तका हुं तेमांथी जेई थक्यो. अे पुस्तकांमां ह्यांक हलापीनी सडी दती, ह्यांक टीकाअे हे मननना गिहरा दता अने ह्यांक तेमने जेमना तरक्षी ते पुस्तका जेटइपे भजेलां तेना उद्गारे हे जेट आपवानी नोंध दती. (आमां मात्र पाठ्यपुस्तकांनां हे साहित्यनां ज पुस्तकांनी नोंध आयुं छुं.)

- (1) *The Adventures of Telemachus*—by John Hawesworth
- (2) *Easy Lessons on Money Matters*
- (3) *Goldsmith's Traveller*
- (4) *The Children's Garland from the Best Poets*—by Coventry Patmore (Golden Treasury Series)
- (5) *Love Letters of a Violinist and Other Poems*—by Eric Mackay.
- (6) *The Morals of Seneca—A Selection of His Prose*—by Ed. Walter Clode (Presented by Shri P. S. Jhala on 21-8-1893)
- (7) *A Lover's Litanies and Other Poems* by Eric Mackay.
- (8) *Lyric Love* (Golden Treasury Series)
(Presented by the late Rana Sardarsingh on 30-7-96)
- (9) *Arrows of Song* by Mackay.
- (10) *The Golden Book of India*—by Sir R. Lethbridge, K. C. I. E.
- (11) *The Bustan*—by Shaikh M. Sadi Shirazi, Translated by Clarke
- (12) *Education*—by Herbert Spencer

आ पुस्तकने मथाजे क्लापी लजे छे :

“रूपे-सरना शुभवचननी किंमत कडी न जय,
अनुसरतां आग्रह थकी दुःख दृष्टिथी जय.”

- (13) A Child History of England—by Charles Dickens
- (14) Faust by Goethe : Translated from German by John Anster
- (15) On Heroes, Hero-worship and the Heroic in Hisory
—by Carlyle (Chapman and Hall, London)
- (16) The Poems and Songs—by Robert Burns
- (17) The Crown of Wild Olive—by John Ruskin
- (18) The Poetical Works of Thomas Moore. [Presented by
Dave Anandray on 26-7-1893.]
- (19) The Deserted Village—by Goldsmith
- (20) Lay of the Last Minstrel—by Scott (Eng. School
Classics)
- (21) The Children's Treasury of Lyrical Poetry—by Palgrave
- (22) Songs and Sonnets—by Shakespeare. Presented by Rana
Sardarsingh (1893)
- (23) Selected Poems of Mathew Arnold (Macmillan)
- (24) Golden Treasury of Songs and Poems—Palgrave
- (25) Poetical Works of John Keats. Presented by A. Dave
- (26) The Poems of Elizabeth Browning
- (27) The Plays of Shakespeare (in different books)
e. g. Romeo & Juliet, Othello, Macbeth, etc.

પરિશિષ્ટ ૮

(અ) કલાપીનાં કાવ્યો, લેખો અને ગ્રંથો

- ૧૮૯૦ : તેમનું 'રમેલું' પ્રથમ જુનગી જંદમાં પદ્ય; ૨મા ઉપરના અપ્રકટ પત્રમાં મળે છે.
- ૧૮૯૦ : નન્યુઆરીની બીજી તારીખનો તેમણે ૨મા ઉપર લખેલો બીજો પત્ર શ્રી. મનુભાઈ નેધાણીની નોટબુકમાં મળે છે.
- ૧૮૯૨ : તા. ૧૫-૧-'૯૨ થી તા. ૨૨-૧-'૯૨ની મુસાફરીમાં "કાશ્મીરનો પ્રવાસ" ના પત્રો લખાયા.
- ૧૮૯૨ : "ફકીરી હાલ" નામની તેમની ગઝલ તા. ૧૫ ઓક્ટોબરે "સુર્યન" માં પ્રકટ થઈ. પ્રકટ થયેલું આ તેમનું 'પહેલું' કાવ્ય.
- ૧૮૯૩ : પોતાના કાવ્યસંગ્રહમાં આગળ મૂકવા માટે પ્રસ્તાવના લખી, જે "કેકારવ" ની છેલ્લી આવૃત્તિના ઉપોદ્ધાતમાં છે.
- ૧૮૯૬ : પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ કરવા માટે જાપાનામાં આપ્યો, પણ ભૂલો ઘણી આવવાથી પાછો મંગાવી લીધો.
- ૧૮૯૮ : એપ્રિલ, સ્વીડનબોર્ગનો "સ્નેહ વિશ્વ" પર જોપનાથથી કાન્તને પત્ર લખ્યો, જે પાછળથી "નિગામ" ની સહીથી પ્રકટ થયો.
- સંવત ૧૯૫૬ વૈશાખ-જ્યેષ્ઠ માસના "ચંદ્ર" માં "કાન્તનો દિનચર્યા લેખ", એ નામે અંગ્રેજી નવલના તેમણે કરેલા લાર્પાતરમાંથી કેટલાંક પ્રકરણો પ્રકટ થયાં.
- ૧૯૦૩ : "કલાપીનો કેકારવ" (મ. ૨. ભટ્ટ સંપાદિત) પ્રથમ આવૃત્તિ
- ૧૯૧૨ : "કાશ્મીરનો પ્રવાસ" - રૂપશંકર ઓઝા તરફથી પ્રકટ થયો " " "
- ૧૯૧૨ : કાશ્મીરનો પ્રવાસ, કલાપીના સંવાદો તથા સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચાર" - (સસ્તુ સાહિત્ય)
- ૧૯૧૩ : "માલા અને મુદ્રિકા" (મ. ૨. ભટ્ટ સંપાદિત)
- ૧૯૧૪ : "ઉમીરજી ગોહિલ" (સંપા. મ. ૨. ભટ્ટ)
- સંવત ૧૯૭૮ : "કલાપીના પત્રો" હાજી મહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથમાં પ્રગટ થયા.

सवत १९७६ : “डेकारवनी पुरवाणी” (प्रसिद्धकर्ता रमणीक किशनदास महेता)
 सवत १९८१ : लयेष्टनेो आस कलापी अक “डौमुदी” त्रैमासिके प्रगट कर्यो.
 सवत १९८१ : “कलापीना १४४ पत्रो” श्री मुनिकुमार म. लटे ये आस
 अकमा प्रगट कर्यो.

सवत १९८७ “कनापीनी पत्रधारा”—श्री जेरावरसिद्ध, कलापीना पुत्रे
 प्रगट कर्युं.

४. १९३५ : “नारीहृदय”, कलापीनी अधूरी नवल पूर्णुं करवीने रम-
 णीकलास कि. महेताये प्रगट करी.

सवत १९८१ : पोपना “डौमुदी”ना अकमा कलापीनेो अक पत्र प्रसिद्ध थयो
 छे, जे अन्य डोर्छपणु सत्रडमा छपायो नथी.

“दुःखमाथी सुख” अे लेख “माला अने मुद्रिका”नु अक
 प्रकणु छे. ते टूट्टी वार्ता छे, जेवो ब्रम जोटी रीते लिबो थयो छे. आ
 सिवाय ते छे १८६७-६८ मा आत्मकथा लभता डता, तेनेो नाश करवामा
 आव्यो छे. तेमणे लपेवी डायरीजो पणु दाव प्राप्य थछे शकती नथी.

(ख) कलापी अने तेमनी कविता विशे गणुनापात्र लेखो, लापणु
 अने पुस्तिकाज्यो

१. “कलापी”—कलापीज्यती प्रस जे कान्ते वाजेलो निणध. “साक्षर ज्यती-
 जो”ना पुस्तकमा मजे छे.

२. “आपणु ननीन डायसाहित्य”—कान्ते पढेवी साहित्य पण्डमा वाजेलो
 निणध.

३. “कलापीनु साक्षर छवन”, इयश कर जोजा, नीछ सा. पण्डनेो अडेवाल.

४. “कलापीनु छवन”, स. १९६५ना “ज्ञानसुधा” ना पु. २३, अक ७,
 १९०६ना बुलाछना अकमा कान्ते लपेलेो लेख.

५. “हृदयत्रिपुटी”, जणव तराय हाडिगनेो स. १९७८ना “दिदुस्तान”ना
 दिवागी अकमा लेख.

६. “हाडार श्री सुरसिद्ध”, भणयड आशाराग, ११मी शु. सा. परिपडनेो
 अडेवाल.

७. “कलापीना छवन ने कवन सणधी विवेचन”, अ. २. व. देसाछे: “छवन
 अने साहित्य” पु. १-२

८. “डेकारवनी पुरवाणी” नेो लपोदुघात, नानालास कवि.

૯. “કલાપી”, નવલરામ ત્રિવેદીનું નાનું પુસ્તક (પ્રકાશક : ૨૦૧. વર્ના.મોસાધટી)
૧૦. “કલાપીનું જીવન ને કવન”, “કૃતલાક ઠાવ્યો” : લે. નવલરામ ત્રિવેદી
૧૧. “આમમાતા અને ખીજાં ઠાવ્યો”, સંપાદક નવલરામ ત્રિવેદી
૧૨. “હૃદયનિપુટી અને ખીજાં ઠાવ્યો” “ ” “ ”
૧૩. “ભિર્મિમર્તિ કલાપી”, ખજવંતગય શિક્ષા ઈ. ૧૯૩૫મા આપેલા મુબઈ યુનિવર્સિટીમા વ્યાખ્યાનો (અપ્રકટ)
૧૪. “અર્વાચીન કવિતા”, શ્રી સુદમ્
૧૫. “કલાપીના આત્મજીવનનું રેખાચિત્ર”, “વિદ્યાવિગ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા”, પ્રકાશક : શુ. વિ. સલા. —શ્રી સુદમ્
૧૬. “કલાપી—સાહિત્યકાર તરીકે”, એનન
૧૭. “કલાપી પરિચય”, ૩૫૨ કડ એઆ, “કૌમુદી”, પુ.૧, અં. ૨, પૃષ્ઠ ૧૬૮૧.
૧૮. “કલાપીથી રોલના કે રોલનાથી કલાપી?”, ૨૫૨ કડ એઆ, “શાઘા,” સને ૧૯૨૫, રેષુઆગી.
૧૯. “કલાપીનો સાહિત્ય દુષ્કાર”, નાનાલાલ કવિ, “ચિત્રદર્શનો”મા.
૨૦. “કલાપીનો કાવ્યક્રામ”, પ્રો. અનતગય રાવળ
૨૧. “કલાપી, સુમન અને મિત્રમડળ”, સ્વ. દુષ્કાર વાજસુરવાળાએ શ્રી કવિલ દક્ષરને ઉત્તરગવેલ સસ્મરણો, “જીવનપ્રકાશ”, ઈ. ૧૯૪૭ના અઢામા, “સસ્કૃતિ”ના ૧૯૫૩ના અઢોમા.
૨૨. “ખાસ કલાપી અક”, “કૌમુદી”, જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૧.

આ ઉપરાંત કલાપી વિશે ખીજા અનેક લેખો મળે છે, જે જિજ્ઞાસુએ “ખાસ કલાપી અક”મા આપેલી યાદીમા જોઈ લેવા. માહિતી અને વિવેચનની દૃષ્ટિએ મહત્વના લાગ્યા, તેટલાની જ અહીં નોંધ આપી છે.

(ક) કલાપીજીવનના ઐતિહાસિક ખનાવો

૧. ૧૮૭૪—તા. ૨૬-૧-૧૯૭૪ : સં. ૧૯૩૦ મહા સુદ ૯ ના દિવસે કલાપીનો જન્મ થયો હતો.
૨. તા. ૧૭-૪-૧૯૭૪ના દિવસે કલાપીના મોટાભાઈ લાવસિદજી રાજકુમાર કોલેજ છોડી ગયા અને તે જ વર્ષમા ગુજરી ગયા. આથી કલાપી ઉવે ગાદીના સીધા વારસ ઠયા.
૩. ઈ. ૧૯૭૬મા એટલે કે પાંચ વરસની વયે કલાપીએ પિતા ગુમાયા.

४. ई. १८८२ना जूनती ज्ञावीसमी तारीजे कलापी राजकुमार डोलेजभा लाजुवा गया.
७. ई. १८८८मा कलापीजे मातातु मुप्य गुमाव्यु.
८. ई १८८९ना डिसेम्बरती पहेती तारीजे कलापीना जेथी साथे जे पत्नीजे राज्या अने आन दीया साथे लग्न थया. राज्या तेमना करता आठ वर्षे मोटा, आन दीया जे वर्षे. आन दीयातु असल नाम डेसरकुवग्या.
९. ता १-१०-१८९१ थी १-५-१८९२ सुधी कनापी काश्मीर अने उत्तर छिदुस्तानती मुसाद्रीजे गया.
१०. कलापीजे काव्यो रमवानु १८८०ना भार्गवी शर कथु.
- ११ कलापीजे "काश्मीरते प्रवास"ना पती ता. १५-१-९२ थी २२-१-९२ना गाणामा स्टीमलोजमा जेर जेडे लप्या.
- १२ ई. १८९३मा जेशी मास्तरे मान भित्रमडणी भाटे कलापीते "काश्मीरते प्रवास" जपाव्यो.
१३. ई. १८९२मा पत्रा दाग भण्डाल अने गोवर्धनराम साथे कनापीजे परियथ साध्यो.
- १४ ता. १५-१०-९२ ना "चुदर्शन"मा तेमनु "इशरी छाल" जपाव्यु. कलापीतु जपायेतु आ प्रथम काव्य.
१५. ई. १८९४थी रोलना प्रत्येते कलापीते वात्सल्यलाव प्रणयलावमा पलटायो.
१६. ई १८९३ना "प्रापितकर्तृका" काव्यथी कलापीजे जेक ज काव्यमा विविध वृत्तो योजवानु कान्तना अतुमरजुमा आर कथु.
१७. ई. १८९५मा "सागरी" काव्य लपी कान्तना जेवा जडका यो लपवानु आधु.
१८. १८८५ती जन्युआरीती जेकवीसमी तारीजे कलापीते लाडितु गज्य सौपायु.
१९. ई. १८८५मा रोलनाने विवाह तेनी जवास जतिमा रमाजे करा यो.
२०. १८८५थी रोलना प्रत्येते राग छष्ट डे सासारिक विषयते त्याग छष्ट, जेवु मयन तेमना जवनमा शर थयु.
- २१ ई. १८९६मा रमा समक्ष रोलना सावेना पोलाना लग्नी मागणी तेमजे मूडी.
२२. ई १८९६थी कलापीना अगत जवनते कुरुषु रस तेमना कायोमा रेखावा लाव्यो
२३. ई. १८९६मा तेमनु जेक दीर्घ जडमाव्य "हृदयत्रिपुटी" लप्याव्यु.

૨૪. ઈ. ૧૮૯૬થી કાન્ત સાથે મૈત્રી અને દાદાર સારે આજ પરિચયનો પ્રારંભ થયો.
૨૫. ઈ. ૧૮૯૭માં કાન્તની સૈફીનાં અંગની ગીતાનું અનુસરણ કર્યું.
૨૬. ઈ. ૧૮૯૭માં રમાએ રોલનાનું લગ્ન કલાપી જ્યારે એકલા મદાબજેશ્વર ગયા ત્યારે ગાલા દુબ્બ નામના ખવાસ સાથે કરાપી નાખ્યું.
૨૭. ઈ. ૧૮૯૭મા “હમીરજી ગોસ્વય” નામના મહાકાવ્યના ચાર સર્ગો લખ્યા.
- ૨૮ ઈ. ૧૮૯૭માં પોતાની આત્મકથા લખવી ચારંભી.
૨૯. તા. ૧૧-૭-૧૮૯૮ના રોજ શેલના ને કલાપી પોતાને બંગલે લાવી રાખે છે.
- ૨૯જ તા. ૭-૯-૧૮૯૮ના રોજ કૂલવાડીને બંગલે રોલના સાથે વિધિપુર:સર લમે.
૩૦. ઈ ૧૮૯૯ના ઓગસ્ટથી રોલના પ્રત્યેનો રસ પણ બિડી ગયો અને ઉવે પ્રજ્જુલક્રિતદર્શનની ખ્યાસનો તીવ્ર અનુભવ થવો શરૂ થયો.
૩૧. ૧૮૯૯મા જટિલે કલાપીના “મિલ્લમંગળ” આદિ કાવ્યો ઉપર વિવેચન લખી “ચદ્ર” માસિકમા પ્રગટ કર્યું.
૩૨. ઈ. ૧૮૯૯ના ઉનાળામા દુકાળ પડ્યો તેની અસર સામે કલાપી ઝૂમ્યા.
૩૩. ઈ. ૧૮૯૯મા ગોવર્ધનરામ લાગી ગયા અને એકાદ માસ ત્યા રહીને “સર-સ્વતીચદ્ર” ના ચોથા ભાગના દેટલાક પ્રકરણો તેમણે લખ્યાં.
૩૪. ઈ. ૧૯૦૦ના આગ લમા કાન્ત ખે માસ લાગીમા રહ્યા.
- ૩૫ ઈ. ૧૯૦૦ના માર્ચથી ગાદીત્યાગનો નિશ્ચય તેમણે પોતાના મિત્રો અને કુટુંબીજનોમાં જાહેરમા મૂક્યો
૩૬. ગાદીત્યાગ સ બધે ઈ. ૧૯૦૦ના એપ્રિલમાં ગોવર્ધનરામ અને કારભારી તાત્યાસાહેબ સાથે પત્રવ્યવહાર કરી પોતાના વિચારો જણાવ્યા.
૩૭. ઈ. ૧૯૦૦ના જુનની નવમી તારીખના રોજ એટલે કે સવત ૧૯૫૬ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૧ને દિવસે શનિવારે, સવારે ચાર વાગ્યે કલાપીના કાર દેહની આ જગતમાથી વિદાય.

સ દર્ભીશૂચિ

(કલાપીના લેખો, ગ્ર થો સિવાય)

૧. સૌરાષ્ટ્રચિ તામણિ અથવા સાઠ વર્ષતું કાલિયાવાહ : લે. રોઠ વલ્લભદાસ
પોપટભાઈ મહુવાકર
૨. શુભર સાક્ષર જ્યતીઓ • પ્ર. શુભરાત સાહિત્ય પરિષદ
૩. અર્વાચીન કવિતા : સુ દરમ.
૪. વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા • પ્ર. શુ. વિદ્યાસલા
૫. કલાપી : નવલરામ ત્રિવેદી
૬. ફેટલાક કાવ્યો • નવલરામ ત્રિવેદી
૭. હુદનિપુટી અને ખીજા કાવ્યો : નવલરામ ત્રિવેદી.
૮. મામમાતા અને ખીજા કાવ્યો : " "
૯. કલાપીનો કાવ્યકલાપ : અનંતરાય રાવળ
૧૦. પૂર્વાત્તાપ : સ. રામનારાયણુ વિશ્વનાથ પાઠક
૧૧. સાહિત્યસમીક્ષા : વિશ્વનાથ લાક
૧૨. ખાસ કલાપી અક "કૌમુદી", જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૧
૧૩. મનોમુકુર મથ ૨ : નરસિંહરાવ દિવેટિયા
૧૪. કલાન્ત કવિ : સ. ઉમાશંકર જોશી
૧૫. કુસુમમાળા : નરસિંહરાવ દીવેટિયા
૧૬. આત્મનિમલ્લન : મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી
૧૭. મુદ્દર્શન ગદ્યાવલિ : " " "
૧૮. જૂઈ અને ફેટપી : વિજયરાય વેદ
૧૯. અખો-એક અધ્યયન ઉમાશંકર જોશી
૨૦. કાવ્યની શક્તિ : રામનારાયણુ વિ પાઠક
૨૧. અર્વાચીન કાવ્યમાહિત્યના વહેજો • રામનારાયણુ પાઠક

૨૨. સાહિત્યાલોક : રામનારાયણ પાઠક
૨૩. Studies in Gujarati Literature : J. E. Sanjana
૨૪. ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો : કૃષ્ણલાલ મો. અવેરી
૨૫. ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા : વિજયરાય વૈદ્ય
૨૬. મંથ અને મંથકાર, પૃ. ૧૦ : ગુજરાત વિદ્યાલય
૨૭. ઠલાપીનો વિરહ : ત્રિભોવન મસ્તકવિ
૨૮. ચિત્રદર્શનો : નાનાલાલ કવિ
૨૯. દેટલાંક ઠાવ્યો લા. ૧ : નાનાલાલ કવિ
૩૦. આપણું નવીન ઠાવ્યસાહિત્ય : ગુ. સા. પરિષદ ૧માં વંચાયેલો ઠાન્તનો નિબંધ
૩૧. ગુજરાતી ગઝલીસ્તાન : સાગર
૩૨. જીવન અને સાહિત્ય, ભાગ ૧-૨ : રમણલાલ દેસાઈ
૩૩. ઠલાપીનું જીવન (એક પુસ્તિકા) : ઠાન્ત
૩૪. સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન : ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી
૩૫. ગુજરાતી ગઝલો : કૃષ્ણલાલ અવેરી
૩૬. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલો : પરિષદ પહેલી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠી, સાતમી અને અગિયારમીના.
૩૭. ભાર્મિમૂર્તિ ઠલાપી : ઈ. ૧૯૩૫માં બળવંતરાય ઠાકારે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ઠલાપીવિષયક આપેલાં વ્યાખ્યાન-અગ્રકટ (ઉસ્તમત જોઈ છે)
૩૮. “હૃદયત્રિપુટી” : બળવંતરાય ઠાકારનો સં. ૧૯૭૮ના “હિંદુસ્તાન”ના દિવાળી અંકમાં આવેલો લેખ
૩૯. કવિતાશિક્ષણ : બળવંતરાય ઠાકાર
૪૦. આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ : ઠાકાર
૪૧. સિરિક્ક : ઠાકાર
૪૨. ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા, ભાગ ૨ : ધીરુભાઈ ઠાકર
૪૩. Adolescence : Stanely Hall
૪૪. Psychology and Sex-Cohen
૪૫. Oxford Lectures on Poetry-Bradley

४१. Principles of Literary Criticism : Abercrombie
 ४७. Ariel-Andre Maurois
 ४८. Golden Treasury of Lyrics and Songs : Palgrave.
 ४९. Shelley : Francis Thompson
 ५०. The Age of Wordsworth : Prof. C. H. Herford
 ५१. स्वर्ग अने नरक : कान्त (स्वीडनपोगर्ना पुस्तकनुं लापांतर)
 ५२. कान्तभाषा : कान्त
 ५३. स्व. काण्ड स्मारक ग्रंथभाषा
 ५४. इथामंजरी, भाग २ : प्र. लखनलाल अ. भट्टेता
 उपरांत " कौमुदी ", " वसंत ", " सुदर्शन ", " यंत्र ", " लुद्धिप्रकाश ",
 " लखनप्रकाश ", " स सृति " वगैरे सामयिकानी काडली.

नामसूचि

[' कलापी ' अथवा ' गुरुसिंह ' आदि नामाना उल्लेखो पुस्तकमां
ठेर ठेर आवता छोवाथी तेभनो सूचिमां समावेश कर्या नथी.]

अ

अतिसुभाशंकर २८१.

अनंतराय रावण १२४, २३७, ३६३

अमरुशतक ५५, ५८, ६८

अरविंद ४०५

आनंदशंकर द्विव २३६

आनंदराय द्विवे ७८, ७९, ८५, ८७, १०१, १०३, १०४, १०५, १२२,

१३१, १५१, १५५, १६०, २१३, २२२, २२५, २२६, २२८, २४०,

२४२, २४४, ३२४, ४३७

आनंदीया ११, १४, १८, ५०, १७७, २४४

आनोद मेथु १०६, १०७, १२४, १२५, १३२, २२६, ३०८, ३१२

आशारामभाई २, ३, ६, ८, १०, १७, १८, ५०, ५६

अदलल कडाका ३, ५६, १०३

अनी बिसन्ट १७८

अमरसिंह १३३, १५७, १७८, २०३

अधेसो ७६, ८७

ई-ई

ईश्वरराम सूर्यराम ६

ईसपनीति ६

उ

उभाशंकर जेशी ४०५, ४४०

उभर पर्याम १७८

क

कपिल ठक्कर ४, ७, १२३, १७७

करणधोसा ६, ३०१

कलापीना केकारय १, २, १२, ४४, ५६, ६६, ७३, ८०, १८२, ६२, १०५,
११४, ११५, ११८, १५२, १६०, २००, २२२, २२६, २८२, ३१६,
३२०, ३४६, ३६२, ३६५, ३६१, ३६२, ४०५, ४०८, ४१२, ४१३,
४१७, ४३१, ४३३, ४३६, ४३७

काहंभरी २२, ४६, ५२, ६७, २२३, ३००, ३०१

कांत २, ११, १२, ६४, ६५, ६६, ७३, ८२, ८८, ६२, ११७, ११८,
१२२, १२६, १३१, १३२, १३३, १३५, १५१, १५२, १५८, १६३,
१७६, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १६७, २०२, २१३, २१८,
२१६, २२०, २२१, २२२, २२६, २३०, २३७, २३८, २३९, २४२,
२४३, २४८, २६२, २६३, २६६, २७३, २७८, २७९, २८०, २८१,
२८४, २६४, ३०३, ३०६, ३०८, ३०९, ३१०, ३१२, ३१७, ३१८,
३२०, ३२१, ३२६, ३३०, ३३१, ३३२, ३५२, ३५३, ३६८, ३६९,
३७१, ३८४, ३८७, ३९०, ३९१, ३९४, ४०२, ४०३, ४०५, ४०६,
४०७, ४०८, ४१४, ४१७, ४३१, ४३३

कालिदास २२, ५३, ६४, १०६, ११०, ११४, १२६, १७८

कालेलकर २५७

काश्मीरना प्रयास ४५, ४६, ५०, ६३, ८८, २२३, २३६, २४६, २५०,
२५६, २६०, २६३, २६५, ३००, ३०६, ३०७, ४२६, ४२७, ४३०

कीर्त्त ६४, ७६, ७७, ७८, ८०, ६२, १०७, २२६, ३०८, ३१२, ३५६

कुसुमभाषा ६८, ८४, ८५, ३१०

कृष्णलाल अंबेरी २

केशव छ-धुव २८१

कालरिण ६४, १०७

कौमुदी ५, १२, २४१, ३३५, ४२५

कलान्त कवि ५६, ४३८

ख

खण्डरदार २८१, ३३०, ४१५

गु

गगनविदारी भद्रिता ३३५, ३३७, ३३८, ३३९

गांधीजी १११, ११२, २४१, ३४५, ४१६

गीगाथा (वाङ्मुरवाजा) २, ४, ७, १०, १२, १५, २१, २६, ३०,
५५, ७६, ७८, १०१, १०६, १०७, ११३, ११४, ११७, ११८, १२२,
१२३, १५१, १६०, १६७, १६८, १७०, १७१, १७७, १७८, १८१,
१८६, १८७, १८८, १९६, २००, २१३, २२२, २२३, २२५, २२६,
२२७, २३८, २४३, २४६, २७३, २८१, २८२, २८४, २९४, २९६,
३१३, ३१८, ३१९, ३३२, ३८७, ४२२, ४२३, ४२५, ४३६, ४४०

गीता ६१, ६२, १०६, १६६, १७७, २०३, २१५, २२५.

गुणधे १७८, ३१२

'गुणशती' ६, २१, ७४, १०१

गुलाबसिंह ६२, १३५, २६६

गोदावरी १५२, १५८, ३१२

गोवर्धनराम ५३, ५५, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६७, १०५, १२२, १३२,
१७६, १८१, १८२, २११, २१२, २१३, २१६, २१७, २१८, २१९,
२२०, २३८, २४३, २४४, २५५, २६१, २७३, २९१, २९६, २९८,
३००, ३०४, ३०६, ३६०, ४२६

घ

(प्रो.) चतुरभाई पटेल ३८८

'चंद्र' ७३, २२४, २८८, ४३३

छ

छगनलाल पंड्या ३०१

ज

जगन्नाथ १७८, २०२, २१३

जटिल २, १२२, १३२, १५१, १५५, १८०, १८१, २०२, २१३, २१७, २२२,
२२३, २२६, २३८, २४४, २६१, ३५३, ३६२, ४०७, ४३१, ४३२,
४३३, ४३४

जानी मास्तर २, ६, ७, १७, २१, ६६

जेरावरसिंह ४१८

जेशी मास्तर २६, ५०, ५२, २५२

अ

अनोनी १०६, १०७, १३५, २१५

ट

देविराम ७६, ७८, ८०, १७८, २६७, ३०८

दामसुत ३१२

ड

दान्दे ७६, ७७, १७८

दादासाधु देवासरी ६५

त

ताभतसिंह (लायनगरना) १८

ताभतसिंह (लाठीना) २, ३

थ

थोमस भूर ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८५, ८७, २६७, ३१२

थोमस २२, ६४, १२४, १६४

थियोसोफी १७८, १८२, १८६, २४३, २६१, २६२, २७२, २७३, २७४, २८३

द

दलपतराम ६, २५, २६, ५१, ६४, ६५, ६६, ७३, ३०७, ३०८, ३०९, ३१२, ३१८, ३५८

दशकुमार ६

दुर्गाशंकर महेताळ २८५

दुर्गाशंकर शास्त्री २६६

दालतराम ६४

ध

धीरुसाधु सांडर ६६, १७६, २१६, ४३८, ४३९

धूमकेतु २८१, २०६

न

नधुसाधु सुंदरळ ५

नरसिंहराव ६४, ६५, ८४, ८५, ८७, ८८, २६२, २६३, २८१, २८७, २९१, ३०६, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१५, ३२२, ३३०, ३४०, ३५८, ३५९, ३६०, ३८४, ३९०, ३९२, ४०२, ४०४, ४०६, ४१७

नर्मद २४, ५१, ६४, ७३, ८२, २६६, २६८, ३००, ३०४, ३०६, ३०७,
३०८, ३०९, ३१२, ३१८, ३५८, ३५९, ३६४, ४०६

नर्मगिध ९, ४९, ३००, ३०१

नवलराम ५५

नवलप्रधावलि ५५

नवलराम त्रिवेदी २, ३, १२, १६, २१८, ३१३, ४२४

नंदशंकर २४

नार्थीभाई २, २०२

नानालाल ८१, ११३, १५८, १५९, १६२, १६१, १६५, २८१, २६६, ३१०,
३५०, ३८४, ४०६, ४१०, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४२२

नीतिशतक ४९

प

पंचतंत्र ९

पेरुडाक्षर लोच ३५५

पाप ६४

प्रभुलाल शास्त्री १८०, १८१, १८७, १८८, २२२, २२५, २२६, ४३२, ४३३

प्राणेश्वरभाई ५५, २४९

प्रियंवदा ९, २१, ५७, ३०१

प्रमानंद ९, १३०, २०३

प्रा. गणेश १७६

पुस्तक १७८, १८१, २०३, २२६, २७३, २८३

इ

इतिहास १३३, १७८

उ

उ. क. हाकिम २, ६, २१, ३७, ८७, ८८, ११६, १२२, १३१, १३२, १३३,
१५२, १५३, १७४, १८०, १८१, १८८, १८९, २००, २१०, २१२,
२१३, २२०, २२१, २२२, २२६, २८१, ३०६, ३०७, ३१६, ३४७,
४४८, ४५२, ४५५, ४६२, ४६४, ४७२, ४७३, ४७६, ४७७, ४७८,
४९६, ४२२, ४३२, ४३३

उदुभाई (उभरवाडिया) १७४

उत्सर्ग १०७

आद्यभक्त १३३, १७९, २६६

आणु २२, ५३, ६४, २५५, २६६, २६८, ३०४.

आयरेन ६४, १०७

आलाशंकर ६४, ६५, ६७, ७७, ६२, ६५, २०२, ३०८, ३०६, ३१२,
३८४, ४०४.

आवावाजी २६, १०१, १५१, १७०, १८१, १८८, २१३, २२५, २२८, ४२२

आइइकाव्यदोहन ६

आइइकर ८८, ३३०, ४१५

आइनिंग ६४, १०७, १५४, १५५, १८१, ३१२

अ

अर्तुहरि ६७, २७६, २७८, २७९.

अवभूति २२, ६४, १०६, १११, ११४, १७८

आगपत १३३, १८१, २०३, २२५

आरवि ६४

आयसिंह २२६, २२६, ४२२, ४२५

आमनाथ ६४, ६५

आणानाथ २६२

भ

भजिलाल नल्लुसार्थ ६, ५७, ५८, ६०, ६१, ६२, ६३, ६५, ६६, ६७,
६८, ७०, ७४, ७७, ६२, ६३, ६४; ६५, ६७, ६६, १००, १०१,
१०२, १०६, १०६, ११४, ११६, १२०, १२२, १२३, १२६, १२६,
१३०, १३१, १३३, १३४, १३५, १३८, १४२, १४४, १४७, १५१,
१५२, १५३, १७०, १७६, १७७, १७६, १८०, १८४, १६७, २००,
२०६, २०६, २१०, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१६,
२२५, २२६, २२७, २३८, २३६, २४०, २४२, २४५, २५४, २५८,
२६२, २६३, २६७, २६८, २६६, २७०, २७२, २८१, २८७, २६१,
२६६, २६८, ३००, ३०१, ३०४, ३०६, ३०८, ३०६, ३२४, ३२६,
३४२, ३६६, ३६०, ३६२, ४०७, ४२१, ४२४, ४२७, ४२६,
४३१, ४३३, ४३४, ४३६, ४३७, ४३८, ४३६, ४४०

भनःसुभराम निपाठी १३२, २६१, २८७

भल्लुसार्थ लोधाणी ६, २३, ४६, ७५

भभभट २३८

भस्त कवि (त्रिभुवन प्रेमशंकर) १२२, १८१, २०२, २१३, २२२,
२२५, २३०, २३८, ४३२, ४३३

भडालारत ६, ७४, ६४

भाष १४

भिल्लन १४, ७६, १७८

भुनशी (क. भा.) २, ३०६, ३५१

भुनिकुमार लक्ष् २४०, २४२

भूणयल्लार्थ आशाराम ६, १८, १३२

भेकनोदन ५, १३, १६, २०, २१, ३०, ४१८, ४१६, ४२०, ४२४, ४२५, ४२६

भेकदूत ६, १३, २२, ४६, ५२, ६७, ६८, १२४, १२५, २२५, ३०७

भेकाली ३, ४, ११३, २६६, ३०४, ३०६

भेकम ज्ञेयदूस्की १७८

भेकेश्वर आत्माराम तरभड ४१८

भेकधी १६, २०, ४२, ४३, ५६, ११६, ११७, ११८, १४६, १५०, १७०,
१७१ (श्रुत्या 'शाभना')

य

योगवासिष्ठ ६०

२

रघुवंश ३५३

रघुछेडलार्थ ६

रमल्ललार्थ (नीलकंठ) २, ६४, ६५, ६६, १११, २०६, २३६, २६२,
२६३, २६८, २८७, २६१, ३०६, ३६०

रमल्ललाल देसार्थ २८४, ३०४, ३०६, ३६८

रमल्लिकलाल इलाल २८४

रमा १२, १५, १६, २०, ३२, ३६, ४३, ४८, ५०, ५६, ५७, ५८, ६०,

६१, ६३, १०३, ११६, ११७, ११८, ११६, १३५, १३६, १३७, १३८,

१३६, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८,

१४६, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५६, १६६,

१७२, १७६, १७७, १८०, १८३, १८७, १८८, १८६, १६०, २०५,

२०६, २०७, २०८, २०६, २१०, २११, २२३, २२७, २२६, २३८,

२४४, २४४, २६६, ३०१, ३०८, ३२५, ३३४, ३४३, ३४४, ३४६,
४४७, ४४१

रविचर्मा २४३, २६६

रवीन्द्रनाथ १६२

रस्किन १७८

राजकुमार कोसेल १, ४, ७, ११८, २०६, ४१८, ४२४, ४३६

राजभा ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, २०, २३, २४, २५, २६,
२८, ३३, ३४, ३५, ३६, ४०, ४१, ४२, ४३, ५०, ५४, ५५, ५६,
११६, १३२

राजेन्द्र (शाह) ४०५

राभनाशायण मि पाठक ३१०, ३४८, ३५३

राभभा २, ३

राभायण १७८, २०३, २२५

राभिया जुलीअट ७६

ल

ललित १२२, १५१, १६२, १८१, २००, २०२, २१३, २१७, २२२, २२४,
२३०, २६४, ३२४, ४४०

लाघट ओके ओशिया १०६

लीलावती मुनशी २८१

लॉर्ड सिटन १७८

व

वर्द्धवर्ध २२, ३०, ५३, ६४, ८३, ८८, १०७, १११, ११२, ११३, ११४,
१२४, १३३, १५७, १५८, २२७, २४३, २६४, २६६, ३०८, ३११,
३१२, ३१४, ३१५, ३१८, ३१९, ३३२, ३३३, ३४५, ३४६, ३४७,
३५६, ३७२, ३७३, ३८३, ३८३, ४०५

वसंतविजय १३२, ३३२, ३३५, ३३६, ३३८, ३४०, ४०६

वाघल आशाशाम ६

वालमीकि १११, १७८

विजयराय २८१

वीरायशतक ४६

व्यास १७८

श

शाकुंतल ६, ६८

शामण ६, २४, २५८

शिवसिंह १५, २१, २६, ३०, ३८, ४८, ५०, १२२, १५१, १८१, २१३,
२२६, २२७, ३०८, ४२२

शृंगारशतकं ६७

श्रीसुपियर ६, १४, ७६, १०६, ११४, १७८, २२८, २२६, २३३, ३०१,
३१२, ३१५

श्रीश्री २२, ५३, ६४, ७७, ७८, ८०, ८४, ६५, ६७, १०६, १०७, १०८,
१०९, १११, ११२, ११३, ११४, १२३, १२४, १२५, २२६, २६६,
३०८, ३१२, ३१६, ३८३

श्रीलला १२, २०, ५६, ६३, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२३, १२६,
१३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४,
१४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४,
१५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४,
१६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४,
२१०, २१६, २२३, २२४, २२७, २२८, २३१, २३२, २३८, २४३,
२७३, २६४, ३२४, ३२५, ३३४, ३४२, ३४४, ३४६, ३४७, ३५४,
३८२, ३८६, ३८७, ३८८, ४००, ४०२, ४०३, ४०७ (शुभो 'श्रीश्री')

स

सरदारसिंह १२, २१, ३१, ३७, ५०, ७६, ७६, ८८, ८६, ६५, ६६,
६७, १०१, १०३, १०४, १०५, १०७, ११०, ११५, ११७, १२२,
१३२, १३५, १५१, १५५, १८८, २००, २०५, २१३, २१५, २२६,
२२८, २४०, २४४, ३०२, ३०३, ३४२, ४३१, ४३७, ४४०

सरस्वतीचंद्र ३७, ३८, ३९, ४०, ४६, ५०, ५१, ५५, ६१, ६२, ६३,
६७, ६५, १४०, १७८, २१७, २१८, २३३, २५२, २८७, २६६,
३०१

संखित (इपशंकर ओज्जा) २, १२, ३०, ३१, ३५, ३७, ४७, ५०, ५२,
५३, ५५, ५६, ७१, ७४, ७७, ६५, ६७, ६८, १०१, १०७, १०९,
११५, १२२, १३२, १५१, १७०, १८०, १८१, १८८, २००, २१३,
२२२, २२३, २२७, २२८, २२९, २३०, २३८, २३९, २४३, २४७,
२४९, ३६२, ४२७, ४३२

संज्ञाना ३२८

संस्कृति २, ४, ६

सागर २४०, ४१५

सिद्धांतसार १२, ६४, ६५, २१५, २३६, २६२, २६३, २७२
 सुदर्शन ५७, ६३, ७४, ७८, ६५, १८२, १६०, २१४, २१५, २२४, २२५,
 २२७, २३६, २६३, २७३, २८७, ३०१, ३२४, ४३३, ४३८

सुमन ४, ६७, २२६, २२७

सुंदरम् ६३, २३७, २४०, २४२, ३२४, ३६८, ४०२, ४०३, ४०५, ४०८,
 ४१०, ४११

सोशकलीस १८१, २३६

स्नेहसुधा ५५, ६३, ६४, ६८, २१८

सपेन्सर १०६, ४१६

स्टोपडोर्डी ब्रुक ११३, २६६

स्वीडनपोगर् १३२, १३३, १३५, १७८, १७९, १८०, १८२, १८४, १८६,
 २०३, २१६, २२१, २३३, २३६, २४२, २४३, २५८, २५९,
 २६०, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २७१,
 २७२, २७३, २८३, २८४, २८५, २६१, २६४, २६५, २६६,
 २६८, ३०५, ३०६

स्त्रीनयनर् ६४

६

खमीरल जाडेल १५४, १५७, १६०, १६१, १६४, १६५, १७०, १८२, १६७,
 २२४, ३२१, ३३३, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४,
 ३५६, ३५७, ३५८, ३६२, ३७६, ३८८, ३९०, ३९१, ४०५, ४०७.

खरिलाल ध्रुव ६४, ६५, ६६, ८२, ८३, ८४, ६५, १३२, २२३, ३०८, ३०९,
 ३८४, ३९०

खरिलाल लक्ष ४३३

खरिशंकर पंड्या २०, २१, १०६

खरिसिंहल चण्ड १७८, २३५, ४१८

खड्गी ७७, १३३, ११८

खिंड अने खिंडानिया ७४

खड्यत्रिपुटी १२, १४१, १५३, १५७, १५८, १६३, १६४, १६५, १७०,
 १७१, २२०, ३२१, ३३१, ३३३, ३४१, ३४२, ३४३, ३४५, ३४६,
 ३४७, ३५७, ३६२, ३७६, ३८७, ३९१, ३९३, ४०५

स

सानसुधा २३६, २६३, २८७

. शुद्धिपत्रक

पृ.	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६	२	गढड	गढडा
३५	१८	हाटियाड	हाटियावाड
३६	६	गाडी	गाढी
४०	१७	लासल साइ	लासल ^{२८} साइ
४०	१६	भारे	तारे
४२	१५	२४-१६-६१	२४-१०-६१
४४	३	थोडा	थोडा
५०	कूटनोट	४६	४८
५२	६	डाव्यादर्शनेन	डाव्यादर्शने
५२	कूटनोट	४६, ५०, ५१	२६ करवी
५८	२२	साहित्यक	साहित्यिक
६५	छेली		ते
६६	कूटनोट (छेलेथा नीळ)	१२-१८६६	१-२-१८६६
८०	७	सुरसिंदल	सुरसिंदल
८३	१४	विलसता	विलसता
८५	२	वायन	वायन
१०७	११	कविता मात्र	मात्र कविता
१०६	४	वाजसुरवाणा	वाजसुरवाणा
११३	१३	करवाणी	करवानी
१२०	७	सुरसिंदने	सुरसिंदने
१२६	१५	भरे	'भउ'
१२७	६	भाशुडा	भाशुक ।
१२८	छेलेथा पांयभी	सुरसिंस	सुरसिंड

શુદ્ધિપત્રક

૧૩૮	છેલ્લેથી પાંચમી	હૃદયમાં	હૃદયના
૧૪૪	છેલ્લેથી આઠમી	સ્વમુખે	સ્વમુખે
૧૪૫	૧૩	મહાબળવેશ્વર	મહાબળવેશ્વર
૧૫૩	પાદટીપ ૨૨	પ્ર. ૧ અને પ્ર. ૩ની	પ્ર. ૧ની
		પાદટીપો નં. ૧૩	પાદટીપ નં. ૧૫
૧૫૧	૧૬	લગ્ન કરે છે.	મુસાફરી બાંગલે સહવાસ
		લગ્ન કર્યાને	કરે છે. ઘરમાં ખેસાડયાને
૧૫૪	૨૦	(૧૬)	(૬)
૧૭૬	૧૨	જશવંતસિંહએ	જશવંતસિંહે
૨૦૧	૧૯	ખોફકરા	ખેફકરા
૨૩૦	છેલ્લેથી પાંચમી	તેમને	તેમણે
૨૪૦	૧૦	થોડા	થોડાને
૨૪૨	પાદટીપમાં પહેલી	સ્વીડબોર્ગ	સ્વીડનબોર્ગ
૨૪૨	પાદટીપમાં ત્રીજી	લગ્ન એહ	લગ્નસ્નેહ
૨૭૧	છેલ્લેથી આઠમી	ગર્વ	ગદ
૨૭૩	૧૩	પ્રત્યેનુંનું	પ્રત્યેનું
૨૭૪	છેલ્લેથી બારમી	આનંદથી	આનંદથી
૨૮૧	૬	તુટી	તૂટિ
૨૮૨	૧૨	ઠેકર	ઠેકરે
૨૮૪	૫	ચાર્સ	ચાર્સ
૨૮૪	૧૫	Charies	Charles
૨૯૦	૧૬	નોખાનોખા	નોખાનોખા
૨૯૦	૨૪	દબાવી છે	દબાવી દે છે.
૨૯૨	૧૬	કરથો	કરવો
૨૯૪	છેલ્લેથી પાંચમી	શૈલી	શૈલી
૨૯૫	છેલ્લેથી આઠમી	જીવનને	જીવનમાં
૩૦૪	૧૬	બહાય	બહાર
૩૦૪	૧૮	પ્રમાણી	પ્રવાહી
૩૧૦	૧૮	ખાલ્યવસ્થા	ખાલ્યાવસ્થા
૩૩૪	૧૪	મુરા	મુર ।
૩૫૫	છેલ્લેથી પાંચમી	એક	એકેય

૩૫૬	૧૧	આલેખની	આલેખની
૩૬૬	છેલ્લી	મુરખતાની	મુરખતાથી
૩૬૭	૧૩	મિટા	મિટી
૩૬૮	૭	માધુર્યોના	માધુર્યો ના
૪૦૧	૨૦	આંખે	આંખે
૪૦૫	૧૦	લાવપ્રતીકા	લાવપ્રતીકા
૪૨૨	૪	તેના	તેનો
૪૨૨	૮	વાડ્યા	વડિયા
૪૨૨	૯	મુન્ડેરી	મુન્ડેરી
૪૨૫	૩	લાવસિંહ	લાવસિંહજી
૪૨૭	ફૂટનોટ	પત્રધારા	પત્રધારા
૪૩૫	૩	પ્રકટ	અપ્રકટ
૪૩૬	૩	અભાર સ્વીકાર	આભાર સ્વીકાર